ՍՏՈՒԳՎԱԾ է 1961 թ.

ԸՆԴՀԱՆՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԶՈՐՅՑ ՄԱՍԱՆՑ ԱՇԽԱՐՀԻ

Ասիոյ · Եւրոպիոյ · Ափրիկոյ · եւ Ամերիկոյ։

Սփռագրեալ գիր-բառանգիւր ազգարհոց որ՛ե նոսա՝ գրերս, գիրերս, գիրարս, գիաճառակս նոր-ե, գիաւ-ավարր-ե, գիրօնս, և այլն։

Աշխատասիրութ Տ՚ն Հայր Ղուկաս Վգոյի Ինձիձեան կոստանդնուպոլսեցւոյ · յաշխ. կերտուէ Տ՚ն Մխիթարայ վեծի Աբբայի։

Հրամանաւ Տ՚ն Տ՚ն Յակոբեանոսի Գերապատ. միւ Աբբայի Գիւմրի Ագռնց, և Աճապատ. միւ Աբբեպի Սիւնեաց։

Յամի ՌՈՆ 1806. Ի Թուին ռւիԾԵ։

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԸՍԻՒԸ

ՀԱՏՈՐ· Ա։

Ի ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի Վանս սբոյն Ղազարու։

Ex Libris

ՄԱՍՆ ԱՌԱՔԵԼՈՅՆ
ԱՍՈՒՆ

ա. Աստուած։

ՍԿԵԾ ԵՒ ՊԱՆԾԱԼԻՒ մասն աշխարհի, որ իւրով ընտրեաց ձակուբ՝ բազմամարդուբ՝ հարստուբ՝ բերոց առատուբեբ՝ և այլով բազմապատիկ ճոխուբ հաճոբքն՝ դերակայ դասանի ք զայլ մասունս երկրի։ Ի վր այսոցիկ առաւելուեցա, որք զարդիս ի սուս տեսանին, դերագոյն հանդիսանայ և ի պարծանս հնուեթե գոլով առաջին քնակարան նախաստեղծ մարդոյն, առաջին օթևան և նոյն երկրորդ նախահօր մարդկուես յետ զերծանելոյն ի ջուրցն հեղեղայց, առաջին աեղի հաստատուե մեծամեծ և հզօր թագաւորուեց, ընդեական օրինաց, դիտուեց և արուեստից, որք զառաջինն յայսմ մասին ձի երևել ծաղկեցան, և անտի յայլ մասունս ծաւալեցան. առաջինն տեղի և հոգևորական ուծուսոյց օրինաց պաշտամանց և ծիսից, խորհրդարան և պատգամատեղի ճշմարտին ոչ առ իւր ընտրել ժողով։ Եւ որ մեծն է ք զամ, սա արժանացաւ լինել օթարան իւրոյ աբարչին, յորում ծնաւ և սնաւ բանն ուծ ի մարդանալն իւրում, չարչեցաւ մեռաւ և թաղեցաւ, որպ գնել զհոգին իւրով արեամբ։

Եւ վն այսպիսի առաւելուեց իւրոց ք զայլ մասունս,

առաջին զսա արժան է դասել, և աստի սկսանիլ զառորագրուն Ծագրուէ. բայց ոչ դրէ և մատդէ նիէ երևելի Ծագիր գաղղիացի՝ ի բառն Ասիա, մեծ մանն յԾագրոց գոլով յեբրայեցւոց անուն, սկզբն առ հայրենիս իւրեանց, բայայայա Ծանօթուեցին զնեբրեանց Ծագ, օգուտն զոր վայելէն, եա նշ առաջին դասել՝ ի կարգ զեբրայիա ք զասիա, և ք զայլ մասունս Ծի։ Որոց չք հարկ զհետս երթալ յայսմ մասին՝ առհասարակ և այլոց աշխոյ, ոչ և՝ ի նոյն իսկ եբրայեցւոց հին Ծագիրն բամբասիս մէ լա նախ առաջին յասիոյ սկսանի զառորագրուեցին, նոյնպէս և՝ ի նորումն յասիոյ սկսանի Ծագրուեցին տպել՝ ի գուռնի՝ ի 1788. փառաս նրաւացիս բերելով՝ ի Թղթ. 10. Թէ Ասիա ը դրից մերոց համարի առաւել արևելեան մասն երկրի՝ ուստի արժան է սկիզբն առնուլ. և Թէ վի գոլոյն առաջին՝ ի բնակուեցեալ մարդոյ, զգեբրագուեան լինքն բերէ զնրա ասունս՝ ի վէր այլոց մասանց։

Արդ՝ պատճառ և նշանակուեցեալ անուան այսր մասին, որ կոչի Աղիա և՝ ի մերոյն սամուէլէ Աղիա՝ պան, անյայտ է ամենևին, զի ոչ ոք՝ ի նախնեաց զայս ստուգաբանէ, Թէպէտ և է անուն հին՝ որով կոչէին հեթանոսք և զմի՝ ի յաստեղաժամարանց ոլիմպիանոսի։ Ի նորոց անուանին պօշար ը իւրում՝ սովորուեցեալ՝ ի փիւնիկեցւոց բարբառոյ չը եկել համարի. զի առ նա Աղ նշանակէ ոչ միայն կէս, այլև Մէջն, ՝ի դէպ եկել դրից ասիոյ՝ որ է մէջն ը մէջ ափրիկոյ և եւրոպիոյ. ը այսմ պէսինիս՝ ի յառաջաբանութեան ջ. դրոց ասէ, Թէ ՝Յաջմէ ափրիկէ է, ՝ի ձախմէ ՝ եւրոպիա, ը մէջ սոյն է Ասիա ||։ Այսպէս դրէ Թէ գնէ և մէջս գիրք. ա. դէ. 2։ Խակ եւսեբեայ ՝ի մեկն. գիտնիսեայ՝ նաև վի այլոց պատճառաց զմէջն վճռակ ունի ասէ Ասիա՝ ի մէջ երկոցունց։ Բայց քուռ ձէպէլեան անուանել ումն մատենագիր համարի՝ Թէ Աղիայ անուն ածանցել է յարևելեան անուանէս Աղ, Աղիս, և փոփոխմամբ տառից Աղ՝ ի, որ է Հուր կամ Սահման արևուս, զի Թուէր ասէ աղգաց ասորւոց և քաղդէացւոց՝ եւանել իբր՝ ի ծագոյ արևելեան սահմանաց՝ ի կէդրոնէ ասիոյ։ Պրիկան անուն այլ ումն մատենագիր՝ ՝ի լեզուէն կէղտաց ածանցել գնէ, զոր որս Աղէ նշանակէ Կայսն և Բնակուեցեալ, իբր Երկիր բնակել. այսպէս կոչեցաւ ասէ յայնմ հին ժամանակի այս մասն՝ յորժամ այլ մասունք չև էին բնակեալ։

Աղ

Ա՛յլ թէ ոք՝ ի հնասիրաց քննեսցէ զպատմուհիս հին աղբեաց · գուցէ առաւել յարմարագոյն պատճառ յիշատիցէ վա՛ այսր անուանն՝ ք՛ զնախայիշատակելոցդ · զի զառաջին անուանն տեղեաց ևրբ՝ ի բիւրմ յանուա նէ առաջին նահապետաց կոչեցեալ տեսանելմբ, յա նուն նոցին նախ փոքր տեղի՝ ևիմ լեառն՝ ևիմ գեղ ան ուանել, և ապա յանուն նոյն փոքր տեղւոյ՝ ը մեծ տահման տարածել նոյն անուն։ Զայս եդեալ գտա նեմք ՝ի պատմութեիս մերոյ աղգի՝ (զոր մարթէ կո չել առաջին ՝ի մէջ հին աղբեաց)՝ ՀՀայոհա նահապետ, որ էս զանուն իւր մեծի լերին, որ փոքր ինչ այլ այլուր կոչեցաւ Մասիս · այս լեառն գոլով անուա նի ինքնագառնախատրս, չի ինչ ըգեմ թէ յանուն լերին կոչեցին տալա և զըրկակաց տահմանս, ոչ և իրօք գէս ինչ մինչև ՝ի յետագայ ժամս կոչեցաւ յա նուն լերին Մասեաց ոտն, և այս մասին անուն ձգե ցաւ ապա և յայլ տահմանս, ոչ գիտեմ ինչ այլայլութիք ՀՀայոց կոչելով · որով և բնիկ անուն՝ ՀՀայոհա՝ փո խեցաւ ՝ի ՀՀայոց, ոչ և անուանս այրարատս նախ էր անուն գաշտի, ապա առնչորկ և նահանգն կոչեցաւ յայս անուն, իսկ առ հրէայս և ՝ի նոր գիրս՝ Հայոմիկն մեր Տ և Թիգլոթուն կոչեցաւ Ա՛յրարատեան։

ը · Դիրք ասիոյ։

Ի մէջ երից մասանց վերին հիսադնոցս, այս մասն է արևելեան, անհիսալ ը արևելս եւրոպիոյ և աիրիկոյ · յարևմտից՝ ունի իւր տահման զմիջերկրա կան ծովն, զարշիբելագեանն, զերկեսպոնտոսն որ է հէլհսպօնտ պօղազին, զմարմարայ ծովն, զնեղուցն բիւզանդեան, զսեաւ ծովն, զնեղուցն Թամանու՝ հիմ ազովու ծովուն, զծովն ազով, զԹէն հիմ զսօ նաւկա գետն, զվերինսն որ ը մէջ կթիլ և օպի գե տոյն, և սոքօք անջատի յեւրոպիոյ, (զորմէ սեռ և ՝ի ներքծութիք եւրոպիոյ), և ոչ ՝ի ձեռն օպի գե տոյն՝ ոչ վերնագոյս դնեն ոմանք։ Իսկ յաիրիկոյ՝ բաժանի ասիա ՝ի ձեռն միջերկրական ծովուն և կարմիր ծովուն · և կցի ը նմա ՝ի ձեռն պարանոցին սուէզեայ։ ՝Ի հարաւոյ՝ ունի իւր տահման զով կիանոս, որ ՝ի տահմանակից Ծաց պետպէս անուանի է վիճակեալ, նոյնպէս և յարևելից և ՝ի հիւսիսոյ՝ պատեալ է ովկիանոսիւ, զի ՝ի վերջին ժամս ՀՀգրիա գիտողութ ստուգեցաւ, զի ասիա ոչ է կցեալ ը ա մերիկոյ ցամաքաւ՝ ոչ վաղուբեմն համարիւր, այլ

քաժանի 'ի ենմէ Նեղուցաւ՝ որ յառաջին Ժամս կոչէր Նեղոց Աղեքսանդրայ, իսկ այժմ Նեղոց Պէրենիկայ, որով ծովն Հարաւային կցի ընդ սառուցեալ ծովուն։

ԺԴ. Տարածուէ եւ բազմամարդուէ ասիոյ։

Ասիա ձգէ տարածի ընդ միջ 45, եւ 116 աստիճան Նայ երկայնուէ, իսկ լայնուէի հիւսիսային՝ սկսեալ 'ի 1 աստիճանէ ձգի անդր ընդ 75. իսկ հարաւային լայնուն առեալ եւ զկղզիս իւր՝ ձգի 'ի հարաւարակածէ մինչ 'ի 10 աստիճան։ Յարեւելից յարեւմուտս՝ ձգի իբր 1750 փարսախ, իսկ 'ի հարաւոյ 'ի հիւսիս՝ իբր 1550։ Ընդգրկէ քառապատիկ մեծ է ընդ զԵւրոպա, վասն զի համօրէն տարածուն նր է իբր 6,410,000 քառակուսի մղոն Յագրական։ Յինքն բազանդակէ զամ բաժինս բարեխառն գօտւոյն, զառաջ Հելադոյն մասն այրեցած գօտւոյն, եւ զվեց մասն լինի ցրտայնոյն։

Բնակիչք ասիոյ՝ են ժողովք աղգք եւ աղինք բազմազանք եւ բազմաթիւք, զորոց սակաւ ոմանիմք ծանօ թուէ սակս սակաւ գոլոյ գրչաւ հասանելոյ. բայց Յագիրք Եւրոպացւոց կարծեաք լինի 'ի հաշիւ արկանեն նաեւ զթիւ բնակչաց նր։ Պինկնկ դնէ 'ի նմա 300 միլիոն այսպէս 'ի հաշիւ արկեալ, առաւել բազմաթիւ ժողովք յասիա ասէ, են չինք հնդիկք եւ պարսիկք, սք երեքին գրաւել ունին առաւել ք զկէս մասն ասիոյ. իսկ Ճք որք անկանին 'ի հիւսիսոյ սոյ՝ չունին բնակիչս առաւել ք զ10 միլիոն, եւ թէպէտ չին եւ Ճեաբօն ամենահարուստ են բնակչօք, բայց բազմամարդուէ այլոց Յաց հարաւային ասիոյ՝ կիմ է չափաւոր եւ կիմ նուազ յոյժ. վասն հարաւային ասիա գոլով կրկնապատիկ մեծ ք զեւրոպա, համարիմ ասէ, թէ բազմամարդուէն իւր կրկնապատիկ միայն առաւելեալ գտանի ք զբազմամարդուէն եւրոպոյ, եւ այնպէս ընդ համօրէն ասիա ոչ գտանին ասէ բնակիչք առաւել ք զ300. միլիոն։

Բայց ընդ մարդաշատս Ցին պարսից պարտ էր նմա թուել եւ զթաթարաստան զթուրքաստան եւ զարաբիա, վասն այլք զհամօրէն բազմամարդուէն ասոյ հատուցանեն 'ի 650. միլիոն, այսպէս վեր 'ի վերոյ 'ի հաշիւ արկեալ.

	Մեւեռն։
Ազիաբդէ։	
Զին	130։
Հնդկաստան	130։
Դիպէթ և Թաթարստան, յր առեալ նաև զԹուրքաստան, և զամ որուն ողբ Թաթար անուամբ առ մեզ յիշատակին .	130։
Պարսկաստան	60։
Ասրաբիա	50։
Օսմանեան ց	30։
Կղզիք ասիոյ, ըստ որս և ճեաւօն, գէթ ունին . .	120։
	650։

Ցայս հաշիւ սղ Թէ և գտցի վրիպակ համեմատուբ իւրաքանչիւր Ցոցն՝ որոց տան զայնչափ Թիւ բնակ չաց, ղբազմաբնակն սակաւաբնակ դնելով, և զսակաւաբնակն բազմաբնակ, բայց՝ ի գումարն անդ 650 միլիոնն սակաւ սխալին։ Զի ճշդիւն հաշիւ բազմուԹիւն ընդէն աղբոց, և ոչ նակ՝ ի մասին Եւրոպիոյ կարեն գտանել, ուր իւրաքանչիւր Թիւրք իրօք՝ ի համար արկանեն զժողովդ իւրեանց, Թող Թէ՝ ի մասին ասիոյ, որոյ Թափառողք ևս մեծի մասին ոչինչ փոյԹ ունին այսպիսի հաշուի։

Ճ. Գլխաւոր ԼԵՐԻՆԴ ասիոյ։

Պ՚ղուխ և սպակ ամ լերանց ասիոյ՝ արժան է կո՚ չել զլեառն Հայաստանեայց զԱռ՚ռ։ առ՚ Ազխա։ սակս մեծուԹե բարձրուԹե հնուԹե և երևել ի դիպուածոյն որ՚ի նմա յաւուրս նոյն, որ և է նբր կենդանի յիշատակարան համ Ցակաւ ջրհեղեղին։

Ելբիւզ։ ՚ի հն՚՚ Ազ՚՚գէռ, ՚ի փոքր հայս առ ղայսերս քաղաքաւ։

Եբուրզ փաղ։ ՚ի փոքր հայս ՚ի նահանգին սիվասու կամ սեբաստիոյ։

Ազա փաղ։ յանապատս առ պօղոսիմ։

Քէբէրլ փաղ։ յանապատս առ պուռսայիմ։

Ալինճա։ ՚ի միջագետս, ՚ի գաւառին Եդեսիոյ։

Լեառն Նեբրովթա, ՚ի բարբառ արաբացւոց Ճեպէլ Նէմրուտ։

Մ՚՚ռ՚՚ռ, որ է ամ ՚ի հնն լերանց կորդուաց։

Իսկ ՚ի մէջ գտաւղս լերանց ասիոյ՝ անուանի են։

Պինկէօլ, կամ Բիւրակն ՚ի Հայաստան։

Եալդուզ տաղ։ ՚ի հն՚՚ Կովկաս, առ վրաք։

Դիմպէրեան լերինդ։ որք բոլոր են մեծամեծ գետս ասիոյ։

Ճալաղեան լեռինք. որք ի հիւսիսոյ ի հարաւ ձգին երկուսեան անջրպետեն զմալաղա։

Հնդիւոյ լեռինք. որք են ի ցամաքք կղզին որ յայսկոյս գանգէսի, և ձգեալք նոյնպէս ի հիւսիսոյ ի հարաւ երկուսեան անջատեն զնա։ Մնոյ զերեւելի լերինս ձեաբօնի, վինաց, Թաղարաց են, որք են բազմաթիւք, այլ սակաւ ծանօթք։

Ե. ԳԼԽԱՒՈՐ ԳԵՏՔ ԱՍԻՈՅ։

Ա՛ռ հասարակ հայեցուածով երբեմն սահմանն գետանին յասիա՝ զորս արժան է կոչել Euphrates, որք բղխեն և բաշխեն առատ և անդ դեպս յորովս և մեծաձեծս, և են Թաղաբատան, դիպէդ, և Հայաստան։ Գլխաւոր և մեծամեծ գետք ասիոյ գրեթէ առհասարակ զակն իւրեանց ունին ի Թաղաբատան, յորս առաւել երկարընթացն է,

Եփրատ, կամ Եփրատ, և Եփրատ, որոյ ընթացեալ վարսախս 800, մտանէ ի Ծովն սառնադատս կամ հիւսիսեայն։

Օդ, կամ Օդէ։ Սակս լայնութեան և յորդութեան ջուրց իւրոց՝ համարի առաջինն գետ ասիոյ, որ է աւազ զուտ խոր՝ և նաւարկելի, թէպէտ և երկարուն ընթացից նր ոչ հասանէ ի նախագրեալն, զի ընթանայ վարսախս 600, և յանգի ի Ծովն սառնադատ. բերան նր առհնրկ ծածկեալ կայ սառուցիւք։

Լենա։ Բղխէ ի հիւսիսոյ սլայգալ լերինն Թաղաբատոյ, և զեղուլ ի Ծովն սառնադատ։

Ջայսոսիկ երիս գետս ունիմք սառրագրել յեւրոպիա ի ժա Ծն, գոլով ի սահմանին ռուսոյ, որ է Թագաւորուն մասին եւրոպիոյ։

Վոլգա։ Անցանէ ընդ Թաղաբս վինաց, և անկանի ի Ծովն գամբեաբոյ, առնելով ընթացս 573 վարսախս։

Ջայուան, կամ Ճէհօն և Գէհօն։ Բղխէ մերձ ի սարս, և ի հարաւոյ ի հիւսիս ընթացեալ ընդ Թաղաբս՝ զեղուլ ի Ծովակն խաչէզմի. որ նախ զեղայր ի Ծովն կասպից։

Գանգէս։ Անուանի գետ հնդկաց նաև առ նախնիս, բղխի ի դիպէդ, և հոսել ընդ բազմ գետս վարսախս 550, բաժանի յերկուս առուս. և բաղում բերանօք զեղուլ ի Ծովն պենգալայի։

Ինդոս։ Երևելի գետ հնդկաց, որ բաժանէ զհնդիկս ի պարսից, ընթացեալ վարսախս 400. մտանէ յովկիանոս։

Դաւա, կամ Ջաւէ։ Գետ սրընթաց և լի գազանօք. եր-

բղխել ՚ի դիպէդ հոսի ըստ ձն հալա , և մնանէ յով
կիանոս մերձ ՚ի ծուխն պէնկալայի ։

Բ է ի ո ։ Բղխէ ՚ի դիպէդ , և հոսէլ ըստ հալա և ըստ բե
կու ձ յանդի յովկիանոս ։

Գ ա մ պ ա յ ա ։ Ունի զակն իւր ՚ի դիպէդ , և անցեալ նաև
ըստ չին՝ մնանէ յովկիանոս մերձ ՚ի ծոցն չիամպ ։

Գ է ա ն ձ ։ Գետ ոսկեբեր . ելանէ ՚ի դիպէդ , և կիսե
լով զձն չինաց իբր ՚ի ՏՏՕ փարսախաչափ ընթացուբն
մնանէ յովկիանոս ։

Հ օ ա ն կիմ Հ օ ւ ա մ ։ Նոյնպէս ըստ ումանց ելանէ ՚ի դի
պէդ , և անցանէ ըստ ձն չինաց , ընթանալով դրեթէ
հաւասար ընթացից վերոգրելոյն ։

Զ ա գ ի ա մ ։ Ելանէ ՚ի դիպէդ , և յանդի յովկիանոս
մերձ ՚ի գանգէս ։

Դ ա լ է ։ Գետ չինաց ։

Մ է ն ա ն ։ Գետ ՚ի ցամաք կղզին որ յարեւմտեան ։

Հ ր ա փ ան կիմ Ք ա ւ է ր ի ա ։ ՚Ի նոյն ցամաք կղզին հնդկաց ։

Ե է ր ա փ ։ Ջայս գետ ումանք դնեն երիկ գետ ասէոյ
յետ ալի գետոյն . բղխէ ՚ի հայս , և հոսեալ փարս
սախս ՏՏՕ , մնանէ ՚ի ծուխն պարսից ։

Տ է փ է ր ի ա ։ Անուանի գետ հայաստանեայց ՚ի երբադու
թէ ընթացից , այլ ընթաց ըստ ՚ի հայաստօտ ըստ զե՛ւ
բպտասյն , ըստ որում միանայ ասորւս ։

Ե ր ա ս խ ։ Բղխէ ՚ի հայս , և միանալով ըստ կուր գետոյն՝
զերդ ՚ի ծուխն պարսից ։

Ճ ո ւ յ ր ո ւ խ , կիմ Ճ ո ր ո ւ խ ։ Նոյնպէս բղխէլ ՚ի հայս , ան
կանի ՚ի սեաւ ծով ։

Բ է օ ն ։ Ջերդ ՚ի սեաւ ծով եկեալ յարեւելից ։

Ջ . ԾՈՎՔ ՆԱԼԵՓ ԱՈՒՈՅ ։

Ա է ա ծ ո վ . ՚ի հն՛՛ ծով պոնտոսի , կիմ Պ ո ն տ ո ս Է ւ ք ս ի
ն ե ա ն . Ա ր ո ր ով են եւրոպեան և ասիական Թա
Թարք ։

Կ ա ս պ է ց ծ ո վ . ՚ի հն՛՛ ծով վրիանէ . կն . և լա . Հ է ր կ ա
ն ե ա ն ։ Որ է ասհմանն մեծին հայոց յարեւելից , և ասհ
մանն Թուրքաստանու և մեծին ԹաղԹարաց յարեւմտից ։
ծով Մ ի ջ ե ր կ ր ա կ ա ն . զոր ա՛ծ՛՛ կոչեն Հ ա կ փ ե ն է (Սպի
տակ ծով) ։ Ի ը ջ մէջ եւրոպիոյ և ափրիկէոյ , բայց
մնատուր լինի ձգի և յասիա ։

ծ ո վ կ ա ր մ ի ր . ՚ի հն՛՛ Է ր ի թ ր է ա ն ծ ո վ ։ Անջրպետեալ զա
սիա յափրիկէոյ ։

ծ ո վ ա ր ա բ ի ոյ , և ծ ո վ պ ա ր սկ ։ Են մասունք արեւելեան
ովկիանոսի , յայս անուն անուանեալ յՀնէն ազա
բացւոց և պարսից ։

Ծով, կամ Ովկիանոս հնդկայ։ Սահման է մեռան արեւելեան ովկիանոսին աւ հնդկաց Ծաւ։

Ծով խաղաղական, կամ Ովկիանոս արեւելեան։ Ի այն հայ մեռաւորած ծով ըմ մէջ ասիոյ և աւերիկոյ, յորում ըմ ի մէկ մէկ գաւան մեծամեծ ցամաքերկիրք. որ մէ յորովք կարծեցին՝ թէ աւերիկա կցեալ է ըմ ասիոյ աւ հիւսիսային բեւեռաւ. այլ այժմ յայտնեցաւ ան՝ չատուածն նց ՚ի միմեանց ՚ի ձեռն նեղուցի։

Ծով սառնապատ. Ծովն ընդարձակ, կամ ովկիանոսն մեռան հիւսիսային ովկիանոսի։

Իսկ երեւելի լինչք կամ ծովակք ասիոյ, են ծովն խաղցէպի, կամ Ազովայ. ՚ի մէծ թաղթարս յորմէ՛ն կամ պից ծովուն։

Էճն Պոպդալ. ՚ի թաղթարս մոսկովայ։

Էճն Ընդլնէդ, ՚ի դիսպէդ։

Ծովին վանայ, կամ ագրիատրայ։ ՚ի հայաստան աւ վան քաղաքաւ։

Ծովին սուրդայ։ ՚ի վերջին սահմանս հայոց մերձ ՚ի դեվլնիզ։

Եւ այլ լինչք և լճակք, զորս ընդարձակ լինիլ մի ըմ միւս չէ թուեալ յայտ վայրն. ջրմի միայն ՚ի փոքրն ասիա տարաւել պտանին թուով ջ 40, այլ զերմեռ լինան ՚ի նց ոչնչով աւտրագրել ՚ի նահանգին՝ յորում անկանին։

Է. Երեսէլի նեղուց և հրուանդան ասիոյ։

Աբիդոս պէրինկայ։ Որով բաժանի ասիա յամերիկա. այս նեղուց զառաջինն գտաւ ՚ի սկիզբն անցեալ գարու ՚ի ռուսաց ՚ի ձեռն պէրինկ նաւապետին. ապա առաւել ճշդրտեցաւ յետս նոյն գարու ՚ի ձեռն այլոց նաւապետաց, և գուզ նաւապետին անդղնացւոյ։

Նեղուց պոսֆոռնպէլայ։ Որով բաժանի ասիա յասիրնկոյ, և կարմիր ծով հաղորդի ընդ ովկիանոսի արաբացւոյ։

Նեղուց հէրմուզ, կամ (տաւատդարձուբ) որմոսայ։ Որ. զծոցն պարսից միացուցանէ ընդ ովկիանոսի արաբացւոց։

Նեղուց մալաքէն մալաղայ։

Նեղուց սունդայ։ Որ ի ընդ մէջ կղզեացն սումատդրա և ճաւասայ։ Իսկ գլխաւոր հրուանդանք իմ գլուխք ասիոյ են։

Հնդ-

Հրոշանդան հօմօրէն : Որ ի վերջին ծայր ցամաք կըզգ-
ուայն հնդկաց որ յայսկոյս գանգէսի :
Հրոշանդան մալաղայ : Որ ի վերջին ծայր ցամաք կըզգ-
ուայն հնդկաց որ յայնկոյս գանգէսի :
Հրոշանդան գամպոյա : Ի հասանելն ՚ի :
Հրոշանդան հօտմ : Ի չէն :
Հրոշանդան անիվայ : Ի թաղթարս չինաց :
Հրոշանդան էապէնէան : Ի կղզւոջ որ ի ծոյն գամ
չեապքայ :
Հրոշանդան չուխայտաղ : Ի ծայրն աւելոյ առ նեղլու-
ցաւ որ բաժանէ զառեալ յամերիկէ : Եւ այլք բա-
զումք զերս կարեն տեսանել ՚ի մեր Ծաղկեանսէոյ
փորագրեալ ՚ի 1787 :

Ը. Բաժանուածն աւելոյ :

( ) այս ունի և լայնածաւալ մասն ՚ի, յորում են
բազում թռչունք, կաւելով ՚ի հայտնօսոն
տորագրել, բաժանեացուք յոլթն երևելի Ծս ը
այսմ կարգի :

ա. Հայաստան :
բ. Մասն Օսմանէան կողմն
որ է Ասիոյ :
գ. Վրաստան :
դ. Ասբէթ :
ե. Ճարխազստան :
զ. Պարսկաստան :
է. Մէծ Թաթարիա :
ը. Հնդկաստան :
թ. Չին :
ժ. Ճէաբօն :
ի. Ցամաք նորագիւտք :

Ը. ՇՀԱԻ ԸՐԴ. Ը.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ։

ա. ԼԶՆՈՒՆ։

Յայտ մնայն ասելոյ նախ առաջին զիշ հայաստանեայց արժան դատեցաք առորագրել, վասն զի նախ՝ զծանօթութենէ մերոց հայրենեաց արժան է՛ի միտ առնուլ, և ապա զայլոց։ Եւ՝ զի առաջին ե, որ ծանօթ դառաւ մարդկայինս ազգի, և առաջին եղև քնակուրան մարդոյ, և ճա հայաստանեայց. ևիմզկնի համ ձեան ջրհեղեղին՝ ոմն ամենի ըստուգին, ի տե դրոց և ի նոյեանի պատմագրացվկայեալ. և ևիմ նաև ի սկզբան անդ նախատեսեալ մարգոյն պատմագրի՝ ոմն և բնիկ հայաստանեն, և ոմն առ ի ծագանէ՝ ի մէջին առեղծուածէ անկ և սկիզբն առնուլ ի ճառել։

Ի վեր այսոցիկ առաւելուածէ՝ ոմն և զայլ առաւելութիւնս, ոյք յառաջին կարգի դասեն զհայաստանեան ե. զի ինչքն դոլով մէջին առեղի ցամաքին՝ հեռի յովկիանոս ծովէն՝ շուրջ ապարփակել կայ յայլոց յերից ծովուց՝ ոյք կան ի մէջին վայրի ցամաքին. ք ի մի ջերկրականէն, ի սեաւ ծովէն, և ի կասպից ծովէն. ա՛ք շուրջանակի քաղեխառնեն զօդ նր, (որ թերևս առանց այսոցիկ ծովուց լինէր աստանիկ ջերմ և չոր)։ դիւրացուցանեն զձնհալդութիւնս բնակչաց և վաճառաց նր։ Երկիր նր բարձր, արձակե լով ի բարձանց գետս մեծամեծս յերեսին ծովս՝ նաև յոլովնաստանդր՝ ոլով ք հատորդի ըստամ ծովս, և յինքն ունի զմա

(ա) Ի ռէյն" ծննդ". գլ. Է. համար. 14։

զմանկա լեառն և զայլ բարձրագոյն լերինս ասիոյ։
Գրուիք պեղեկիկ և բերովք առատ, ոմն վկայէ նաև
'ինու եւրոպացւոց մառդինիէ և յեա նը պէշինկ։
* Այս Ց (ա) է մի յառաւել պեղեցին՝ և յառաւել
• բարեբեր Ցացն ասիոյ, եօթն գետք մեծամեծք
• ոռոգեն զնա. և այս է պատճառն որ առեալ զմեծ
• մասն Թարգմանչաց աստանօր դնեալ զերկիրատուր
• դրախտն ||։

Սակս այսոցիկ պատճառաց անկ համարէի նաև ամ
Ցադրաց՝ 'ի հայաստանեայց առաւ սկիզբն առնուլ
զառաքելութեն լերին Ցիս։

Արդ՝ այս Ց կոչեցաւ Հայոսփան յանուն հայկայ ա
ռաջին նահապետին մերոյ, զորմէ աւետես 'ի սաս
ցադրութե հին հայաստանեայց. այս անուն հնչի և
առնորական յազգի մերում, անճանօթ է բնաւ առ
օտար ազգս 'ի սկզբանէ անտի. այլ նք յանուն ա
րամայ՝ որ եօթներրդ է 'ի հայկայ, կոչեն զՑս հայ
աստանեայց. իրաքանչիւր ազգք ըստ իւրեանց բար
բառոյ այլայլելով, տաճիկք կոչեն Էրմենիան. ի
դալացիք և այլ եւրոպացիք ըստ մեծի մասին Ար՚մինիա։
Եւրոպացւոց Ցադիրք և Ցացոյցք և այլում անուամբ
կոչեն զհայաստան, որ է Թիւրքմանիա, կամ ըստ
հնչման իւրեանց Թուրքմանիա. մինչև Ցացոյցս ինչ
առեան պրեչ Թուրքմանիա, կամ Ար՚մինիա. ոմն Թէ
նոյն էր առեալ հայաստան, և նոյն Թիւրքմանիստան։
Զայս անուն սոյն հայաստանեայց վէս Թիւրքմանն
Ժուլվիդեան, որք նոքա 'ի ժա դարուն հաստուածեալք
'ի Թուրքստան Ցէ իւրեանց՝ եկեալ բնակեցան 'ի
հայաստան, զայց 'ի կոչումն ինչ նոր, և ոչ ըստ համօրէն
հայաստան. ուստի առ առաւելն միայն զայն կոչմն
բնակեալ 'ի Թիւրքմանաց, սկսան կոչել յանուն
նոյ. և ոչ զսկզբնական հայաստան. զոր կոչէ մատենագիր
առաւել ուղղագոյնն 'ի մէջ նոյ։ * Եկին (ասէ Թիւրք
• մանք) բնականալ յարևմտեան կողմն հայաստա
• նեայց, որ մինչև ցայժմ կոչի Ց Թիւրքմանաց ||։
Ուղիղ լինէր այս անուանակոչութիւն Ցիս՝ եթէ կո
չէին յանուն Թորգոմայ նահապետին, վասն սերեալ
զորոյ ազգիս հայոց 'ի նոյն նահապետէ։
Քայց զիարդ և իցէ, այս Թիւրքմանիստան անուն
հայաստանեայց՝ զկնտրվին անտուղորական և առմէզ,

(աա) ՀՀյոքինդն հայոսփան ասէ մատենագիրն յաշխարհագրական
բառարանին 'ի բառն ՀՀոՏինքէ։

և առ այլ ասիացիս, առ որս սուլտանական գոռանի այլ ինն անուն հայաստանեայց՝ որ չէ սուլտանական առեւտրոտացիս։ Զի վճռեցեք քրդաց՝ որք բազմեալք յոքնոտատանիկ առատութեան՝ զքթեղքանան, զմեծ մասն մեծին հայոց մինեցք զխարատակումն կոչեն քիւրփխոնան, զորմէ ըստ ճշմարիտ գրեցաւք՝ ինեւրտուք մեծին հայոց։ Եւ այսպէս Ադոմնիա կամ Էրզնկեան անուանս՝ ի գործածեցք մինեցք առ տասն ձիկս՝ ի սահատ ոչ ելիս առիկոմետալ կայ, ի կոլմանս Էրզնկեան և՝ ի շրջակայս։

Ասյս են այժմեան ընդհանուր անուանք հայաստանեայց. իսկ անուանք մասնաւոր կոչմանց նոր՝ յայտ է ամենեցուն թէ պէտս անուանց կոչին։ Զի մասն որ է ըստ տրուեալ սահմանակից ամենայն ազգին՝ նոցին անուամբ ազգն զնոսա յորջորջի. մասն որ երբեմն էր ըստ տրուեալ վրայ կամ կուռճին՝ յանուն նոցա կոչեցան անուանի. փոքր հայք ընդհանուր անուամբ Ադոպօլս կոչին են։

Ը. Դէպ Հայոպանէայց։

Ամօրէն հայաստան յարևելից՝ ունի նոր սահմանակից զաստրախանն ընդ ապարսից, ըստ մասին զկասպից ծով, ըստ մասին և զչերքսն։ Ի հիւսիսոյ՝ ունի նոր սահմանակից զվրաս և զքոնոր գետ, զփաշայուքն դրասզոնի, զփաշայուքն Ճանիկու, և զամասիա։ Յարևմտից՝ զնհնգս անաստօղուն կամ փոքուն ասիոյ ջօռում, չանգրի, զքաստէմունի, և զապ-

րաւոյ զնհնդն ատանա, զհալէպ, զպերքէճիկ, զուր-հայ կամ զուրքիայ, զմոսուլ, և զէնհրիզուր։ Երկայնուն ազգին առհասարակ հայաստանեայց մեծին և փոքուն միանգամայն առեալ՝ ի յարևելից յարևմուտս. իսկ առանձին առեալ՝ երկայնուն մեծին հայոց ի յարևելից յարևմուտս. իսկ փոքուն՝ ի հիւսիսոյ ի հարաւ։

Ը. Տարածուն և Բնակիչք Հայաստանեայց։

Հայաստան անկանի ըստ մէջ 52 ½, և 68 աստիճանաց երկայնուէ, և 37 և երբեմն 41 ½ աստիճանաց լայնուէ. որով աստրածուեցին համօրէն հայաստանեայց ի մէջ 150 հազար քառակուսի մղոն աշխարհագրական։

Ընակիչք նորա որչափ ինչ գտանին յազգէս հայոց, զրեցին նոյնչափ գտանին և՝ ի քրդաց. յետ սոցա էն

ծանանեւանք և Թիւրքմանք. գտանին ի մեծ հայս նաև բազմ եկեղիւնք, և ի տեղիս տեղիս ատորիք, և քեղ-
տանիք սակաւք, նաև վիրք ի հիւսիսակողմն մեծին
հայոց. իսկ յոյնք սակաւք՝ և այն մնեանդ ի փոքր հայս:
Բայց հայաստան ըստ իւրում ընարձակ սահմանին և
արգասաւորութե, կարէր հնգապատիկ առաւել ժո-
ղովուրդ տանել:

Զթիւ բնակչաց հայաստանեայց, առեալ միանգա-
մայն և զմիջագետս հայոց և զկիլիկիա, տապագրեալ
տեառնին ի մատրաս քրիք հնդկաց յամին 1772, ի
թղթահատմանն 196. հաստատեն մեզ ի 28 միլիոն,
զի ի հայաստան, ի կիլիկիա, և ի միջագետս դնէ.
գաւառս . . . . . 258.
Յիւրաքանչիւր գաւառ՝ զքրիքս և
զգիւղօրէս ի միասին հաշուել՝ մի
ի վերայ միոյ դնէ գիւղօրէս . . . 300.

Բազմապատկեալ թիւ գիւղօրէից լինի. 77400.
Յիւրաքանչիւր գիւղօրէս դնէ տուն. 60.

Բազմապատկեալ թիւ տանց լինի . . 4,644000.
Յիւրաքանչիւր տուն դնէ ոգիս . . 6.
Բազմապատկեալ թիւ ոգւոց լինի . . 27,864,000.

Այլ այս հաշիւ նախ զհին գաւառս փոխանակ նորոյն
հաշուեալ, ի հին գաւառաց զայժմեան բնակչաց թիւ
կամի ցուցանել, որ չէ ուղիղ. երկիր՝ 300 գիւղօրէս
ի սակաւ գաւառս է գտանել:

Մօբէր յետ դնելոյ՝ թէ հայք ցրուեալ կան ի զինչն
կոլմանս ցն սակս վճռականութե, գրէ զինն. * և
* այսպէս կացուցանեն ոտքս ժոլէդ մեծ յոյժ. և ո-
* մանք ի մերոց յարդն ճնճղորդաց հաւաստեն,
* թէ պատրիարգ մեծին հայոց (նմանոյ զկաթու-
* ղիկոս էջմիածնի) ունի առաւել քան զհնդեստանեան
* հարիւր հազար տուն (1500000), որք կախին
* զնմէ, իսկ պատրիարգ փոքուն հայոց՝ (նմանոյ
* զկաթուղիկոս ասոյ) ունի առաւել քան զքսան հա-
* զար ||: Որով միանգամայն առեալ, լինին ըստ այսմ
հաշուի տունք առաւել քան զ1520000: Բայց այս
հաշիւք են անստոյգ:

ՃԴ. Գիպք Հայաստանեայց:

Հայաստան ըստ գրելոյ ի միջոց ցամաքէ ոսպ առա-
ջաւ ի վերոյ, ի ձեռն գետոց իւրոց հատուրդն

ովկիանոս, միջերկրական, սեաւ ծով, և կասպից ծով. արդ յերեսին՝ի սոսա բաց՝ի միջերկրականէն մեծ հայք արձակէ գետս նաւարկելիս. իսկ փոքր հայք արձակէ գետս՝ի սեաւ ծով. մի միայն միջերկրական ծով է՝ յոր ոչ կարեն գետ բղխել՝ի հայոց։ Երևելի՝ի մէջ գետոց իւրոց ոմն և համօրէն ասիոյ՝ է Մէ-ծոփ, կամ Մա-ծոփ՝ի հն՝ կոչեր Եփրատ՝ի հոլմանս հնչեալ՝ կոչի Ջուր-ու հիւլէ (ա)։ Առաջին գետ հայաստանեայց հասել՝ի պարսկային ծոց ովկիանոսի՝ի հիւսիսոյ յարևելս հարաւոյ. և երկարընթաց առաւել՝ քան զամ գետս հայաստանեայց, ընդդէմ ընդ Թագս տևէ ՓՓօն (բ), դնէ 500 փարսախս։ " Ի մեծ գետ ասիոյ (ասէ), և միյառաւել հնգակառոյցն հաւօրէն երկրի ||, ոմն ըստ ապժանուէին գրէ և մատենիս. վիշ և՝ի նոր գիրս կոչի Ցեծ գետ։

Երկու մեծամեծ վտակք ընկենէ յայլևայլ կողմանս հայաստանեայց գործեն զայս գետ։ Առաջին և մեծ վտակն է առ ստորոտով աշա տաղինն՝ի հնուէն կոչեցեալ Ծաղկոյ կամ Կղզոցաց ընաւն. որ է մօտ՝ի տիւսիսոյ գիւղաքաղաքն՝ի տահմանս փաշայութեան պայազետոյ. ընկեն անդէն յերկուց լայնատարած ականց. և ըստ ասելոյ քեաթիպ չելէպիին՝ի Ճիհաննեամայն՝ զայս վտակ կոչեն Ջարմար, որ և՝ի յանցս ինչ՝ի ընդս բազմանի. գրէ և այլուր, թէ՝ի դաշտն պայազետոյ ըստ երկիր առնել յետ ջրհեղեղեան միջոցի անդրէն՝ի վերս յառնել։ Այս վտակ տերատին կոչի Մուրատ սու-յ, որ ընդհանուր յարևմուտս հարաւոյ ըստ ընդհատուր որ առ աշտիկ բաներ, ըստ մալազկերտ, ըստ պասենընդ, ըստ մուշ. յարևմտեան ծայրն մշոյ դաշտին իրրև 2 ժամ հեռի՝ի նոր կարասպետէն՝ի տեղւոջ սահմանագլխոյ ձագքոյ՝ անկանի Թափով ըստ խոխոմն քարանձաւ երկրին՝ի բարձանց՝ և գործէ քարավազ հինգ ընդվիժ իրրև 6 գրկաչափ բարձրութիւն բուռն կարկաջահոսմամբ, յորոյ ձայնէն կոչի տեղին՝ի բնակչաց Կռնկոտ. յետ անկանելոյն ձագպոյն՝ի լայնագիրն ձոր ձագքոյ. ապա անցանէ ըստ բուլսս. և՝ի հիւսիսոյ արևակողմն կապան մատէն գիւղաքաղաքին իրրև մի ժամ հեռի՝ի նմանէ, միանայ ըստ միւս վտակին։

Այս

(ա) Հիւնդն գետ հիւլէթ, որ է տազաւ առերակ առնիրեր հին բաբելոնի, իրրև հիւսիսոյ հետ՝ի պաղտատոյ։

(բ) Հապոր է. գրուելիք երկրի, ակռեալ ասէ՝ի յերմա վաճ էեն՝ որ յեփրատ լճակի. բայց պինդ վտակ լինելն ոչ ևս ունի յայսմ, այլ գետաբերմատեն է վտակ եփրատայ։

Ա՛յս վտակ ուներ ի վե՛ր կամուրջս 4 ՝ ա, ՝ի նոյնիսկ ալաչկերտոյ առաջի նորա քեղնասայի, կամուրջ միակամար, զի անդէն չէ լինել լայն ։ ե՛ ի մալաշկերտ՝ կամուրջ քարաշէն ե՛ որով անցանեն եփրատ յետ խառնելոյն ՝ի նմա ջրոյն մալաշկերտի, և ոչ յառաջ քան զնոսա՛նիկն ոտ ամանք գրեցին ։ ՚ի մուշ՝ քարաշէն ։ ՚ի բաղէշ՝ փայտաշէն ։ Վերոյ երևեալ վտակս ե՛ւ նոյն յինքն. զՀնէան ՚ի խամուրդ, զՋուրն մալաւկերտ՚ի համանուն գաւառի, զՋուրն խնուսոյ ՚ի տուրանդի, զԱրգուհուռ առ համանուն շինիւ, զՄեղտեփ ՚ի մուշ, և զՋուրն կելոյ ՚ի ճապղջուր ։

Երկոք վտակքն միաբանեալ՝ ե՛ ՚ի յերզնկուռում նշխոյ. զոր գործեն փոքրիկ գետակք. առաջինն ՚ի գետակաց սահմանաց Գաբա ոո՛, որ բղխէ ՚ի ձո՛ւնն երզնկուռումայ, և մօտ յերզնկուռում ըմանայ ՚ի շամբ լինչ. Սոցա ընթացեալ՚ի շղթանի ձորն, յիրեարս խառնին անդէն երկոքին առ մամախաթունիճ, երբ 16 ժամուս հեռի յերզնկուռումայ յարևմուտս հարաւոյ ՚ի՛ր. անդ ժողովեալ միանան և այլ փոքր գետակք ՚ի լեռնէն ոլինչ կէօլայ (ա)։ Եւ այնպես սկզբնաւորուն գայս երկոք վտակ եփրատայ, որ սկրատես կոչի ածկ՛ Ֆրատ, կամ Ֆիւրաթ ոոյն. որոյ ընթացեալ՚ի հիւսիսոյ յարևմուտս հարաւոյ, ե՛ դերջան, ե՛ կամախ, ե՛ էկին, և ե՛ արտակեր, յոսկեծին լերկրին կապան մնասնի միանայ ե՛ առաջին վտակին եփրատայ։

Ընթացք այսր երկոք վտակին հասուռօտ դոլով, սա կաս ջուրս ե՛ւն յինքն, զԴայլ գետակ որ անցնէ առ եզնկայիճ, զՈւրիւ՚ի համանուն գաւառի, զՈռոմա՚ի յէկին, զՈւնեփեփակ՚ի յարտակեր, և զայլ փոքրիկ գետակս (բ)։ Ունի՚ի վե՛ր կամուրջս 4 ՝ ա՚ի մէջն

(ա) Որոյ փոփի ե՛ լեռան ջրաբաշի գրելին ամ գեղոյ հայ ասպանեայ։

(բ) Գիտելի՚ է՚ Ա՛իրատ կոչի ընդհանուր բոլոր գետ՝ զոր գիտեն, ի գաւիգեաց յանձնաւոր լեռան՚ի ղողանի կամ ըստ նոր ի ջուրն յորս, որ ընդ հակառակն բոլոր հետս ՚ի յորոյ ասի։ Ե Ֆիւրաթի կոչի ընդհանուրն՚ի յերզնկուռում. զորոյ գայն գնեն՚ի գաւիգեաց յանձնաւոր լեռան՚ի ղողանի կամ ըստ նոր ի գաւառն փեփինոյ. Երկոք Ա՛իրատ կոչի ընդհանուրն՚ի գայն

3/5 տարի

մէջն անդ շահեին՝ եւ սաղմոսին՝ քարաշէն բազմակա-
մար, որ կոչի Դո-ննիվի կամարք ։ Ե սառն ի զատ-
ղամն քարաշէն · ի՛ ներկին առաջի բենկան գեղջ վայ-
տաշէն ։ ի՛ կամախ վայտաշէն ։

Յետ միանալոյ երկուց մեծամեծ վտակացն՝ եփրատ
միւս դիմէ յարեւմտեան հարաւոյ · որով՛ ի միջերկրա-
կան անկանելոց ծով, եթէ ոչ ըղեմ կայսն ընդինք
որ ասէ սամոսատա, ուրանօր խոտորի յարեւելս հա-
րաւոյ · ուստի առաւել մերձ տեղին եփրատայ՛ ի մի-
ջերկրական ծով, է՛ ի մէջ սամոսատայ և խաչենոց
բունոյ մղոնս երբ 60 ։ Ա յս գետ սկսել՛ ի կամախ
մինչ՛ ի նշդգն մալաթիա՝ բաժանէ զմեծ հայս՛ ի փո-
քուն հայոց ։ Բայ յայլոց վտակաց ընդունի՛ ի հայաս-
տան յարեւմտից զմեծ գետսին մալաթիոյ փոքուն
հայոց զԴարա ասէ (ա) · իսկ ստորև հայաստանեայց
գրեթէ ոչինչ ջուր երևելի ընդունի յարեւմտեան կող-
մանէ, այլ յարեւելեան կողմանէ՛ ի մի՛ջագետաց ստորև
ուռհայի մինչն ընդունի զջուր նր, և զմեծ ջուրն խա-
պուր, իսկ անտի՛ ի վայր ոչինչ և յայնմ կողմանէ ։
Խոտորումն եփրատայ՛ ի սամսատ՝ ուրանօր գրեթէ
ձգի ութրասէս նշդգն մինչագետաց՝ բերի յարեւելս
հարաւոյ ոտ ստուգաք · և միւս՛ ի նոյն կողմն գնաե-
լով անցանէ ընդ հուսկևայ, ընդ պիրեճիկ ։ Մերձ՛ ի
մինոլիճ ասէ ուռնել կամուրջ · նաև առաջն հիւսէ
ուռն կամուրջ՛ ի վր նաւակաց, և ընդ բազմօրեայ ճա-
նապարհ ընդան առեալ, առ որով լի են գիւղօրէք
երազ արուեստից · առաջն պատուաստոյ մերձենայ

յոյժ

նոյ, եւ նովաս հանդիպէ անցուցանէ զայն ընդ մօտ, ընդ կինճ,
(ընդ որ ոչ անցանէ) ընդ ճապղնուր, ընդ բալու, և՛ ի բեւ-
վանի միացուցանէ ընդ վասիին երզինջացոյ, որ և ՔԻՒՐԱՐ ։
Յն հասանելն՛ ի դաշտն մշոյ՝ չինէն ընդունի ասէ զՔԱՐԱ ասուն,
որ ընդ համօրէն մօտ չէ զեղուկ ինչ գարա ասու կուզեցեալ,
այլ երկուքին գարա ասու են այլոց ոչ գրեցաք ՛ի վերոյ ։
ՀՀասնել ևս զերեքին զբնութեան վասիին պիտիոյ այն ազ-
խարհագիրք եւրոպացւոց՝ որք ասուին՛ ի նմանէ, զՀամուրն ա-
նուն գեղոյ կարծելով, և զբնակեալն՛ ի պինկիօլ՝ նոյն դնեն
ընդ ընդ զբոյն մեղապէրդի, որպիսի ու դնեն զեղերիպ զերեպին ։
(ա) Քերերիպ զերեպին դնեն և զԴարդ կեղիսա ասուցին,
որ երեսալ՛ ի հողմանոյ մալաթիոյ՛ ի հնդկաց կուզեցեալ գեղերին՛ ի
ձեր տան զամսատ ստորև հեռագրեսնան ընթերի՛ ի յեղերպ · բայց
այլոր՛ ի ստորագրելն զերեպին բերէ ստուգոյն, զայլ ընդունող
զոր ասէ զամսատ ստորև հեռագրեսնան ընթերի՛ ի յեղերպ ։

յոյժ լբը միօրեայ ձնհալ առ չագ կիմ տիգրիս գետ, բայց ոչ միաւորի անդէն ընդ նմա, այլ անցեալ ընդ հիւսիս և ընդ այլ ջրգս, խրտվիլ չրջապատս ընթանայնիւք միշտ հեռացեալ 'ի չագ գետոյն՝ պէսպիս կղզեակս և լճակս գործեալ կիմ բնականս և կիմ արուեստականս : Յետ այնորիկ դարձեալ սկսանի մերձենալ 'ի չագ գետ յարևելս խոտորելով, և ուղիօրեայ ատորև ընդ զպարտատ ցամաքային ձնհալս առնուն ջրգքին՝ հեռի 'ի ծովէն իբր 165 մղոնաւ (ա) միանալ ընդ չագ կիմ ընդ տիգրիս գետոյն առհասարկ մօտիկն եվ բառաց • զի 'ի վերոյ գուռնայի միայն առաջք լինչ եվ բառաց միանան ընդ տիգրիսի :

Ա յս առաջք ասին լինել չորս • ա Ջրանդ ԹՈՅԻ : բ Ջրանդ ՈՍՐՈՐԻ : գ Նչհր ԻՒ ՄԵՒԻ, իր գետ Թաւրական : դ Ջրանդ ՓՈՔՐԻ, և ոմանք առաջք կոչին ըև ՃՆԸՔՆՓԵՒԻՆ կիմ ըև ՄԵՆԱՅՆԻ : Ա յս առաջք մեռանդ Թէ չբանգք եփրատայ յորոց ոմք ոմանք հասին յարևելեան կողմն 'ի տիգրիս գետ, նոյնպէս և ոմանք հասին յարևմտեան կողմն, ըստ մեծի մասին ձեռաչորձք են արաբացւոց, պարսից (բ), և մեծաղօր ինքնակալացն չամիրաման, նաբուգոդոնոսորայ, աղեքսանդրի, և արայեանոսի • որք կամ ձանձրացեալ 'ի յառաջանալոյ և 'ի հեղհեղելոյ եփրատայ, կիմ առ 'ի գտանել ջուր յանջրդի յայն երկիր, և կիմ 'ի դիւրութիւն ճնհալ, ըստ ժամս ժամս բացին • և այնպէս ընդ չառաջուր և զերազընթացն եփրատ նուաղեցուցին յիւրմէ զօրութէ :

Ա րդ՝ այս գետ մեծ միացեալ 'ի տիգրիսէ և յեփրատայ և ընդարձակեալ, հոլի Շատ իւր ոչ գետ ա բարացւոց, անցանէ յարևելից կուսէ պարսից, և բազմ բերանօք թափի 'ի ծովն հնդկաց կիմ 'ի պարսկայն ծոցն • յորոց մի բերանն ըստ որ երկայնաւտ առնեն նաւք՝ իբր միօրեայ կիմ աւուրբ և կիսով 'ի վայր կոյս անկանի պարսից : Լայնութիւն սր առաջն պատ բայ՝ է գրեթէ մղոնաչափ, բայց 'ի ժամս մակընթաց ցուէ լայնանայ յոյժ • խորութիւն նր չէ այնչափ լինչ : Ընթացք եփրատայ 'ի վերուն կողմանս է արագ, մինչև 'ի յանէ կղզեակ և 'ի հիմն աւան • ուր սաստիկ սլաց

նայ •

(ա) Ըստ ոմանց միայն 60 մղոնաւ :

(բ) Պարսկաբն պարսկական ՝՛՛ Լեզուիւրեք նուիրեալ, գրե՛ ըն մանաւանդ հին նիւթը պարսից 'ի ֆիլարաբեան ջրմէ՝ նա բանաւ մեծաւեծ չբանցո եփրատայ և տիգրիսի 'ի ծիւրութիւ :

Հայ. Եսկ ասորև հիւանդ այլեց գեռոց չէ այնչափ ինչ ապրած, զի ձորտիդ նր՝ ի վերին կողմանն է զաւ՝ ի վայր, եսկ ասորև դաշտավայր տափարակ. Եւ ես զի բազմութիւք ջանացից՝ ի նախենեաց բացել՝ յորս սիրեմ ջուր եփրատայ, կակղեն զբաղնուն նր։ Այսպէս և մակընթացութիւն ոչ սակաւ խափան լինին երագութեան նր. զի զօրաւն մակընթացութիւն և տեղատուութիւն պարսից կային ծովոյն՝ ձգի՝ ի նեղքս՝ ի յերկրատ գրեթէ մինչ՝ ի յարձակ քաղաք առաւել քան 90 մղոն հեռի՝ ի ծովէն։ ՝ի լուծանիլ ձեռանց՝ ի գարնան՝ ի վերին հայաստանեայց՝ առատանայ յոյժ, և յերկրին երեք արարածութիւն որ է դաշտավայրն՝ բիւր լճակս գործէ եղիւնուսս, առ որով են անդաստանք որիզոյ (ա). ոմն և երբեմն երբեմն առ պատրաստ, յորում ժամի միայն ջուր ցոյժ օգտ նր։

Ջուր վտակին ահաւոնոյ է յատակ յոյժ մինչև երեսիլ ձկանց որք ջրչին՝ ի նմա հարուստ խորութիւն. եսկ ջուր վտակին երզնեռումայ՝ ի վերին կողմանս միայն է պղտոր, ասես սև ջրոյն անցանելոյ ընդ վերոգրեալ ամբն՝ զորոյ զպղտորութիւն պատճառն ասես՝ ի նեղացուցեալ նեղոցն երզնեռումայ. եսկ յետ միանալոյ երկուց վտակացս՝ ջուր եփրատայ է յատակ, բայց ասորև յետ անցանելոյ ընդ անտառսան՝ լինի պղտոր և դեղնագոյն, ընդ որ բերելով անտի զաւազ հողմն դեղնագոյն, և զայս դեղնուն իւր՝ ի ձկնս առատանալոյ ընդ նմա. և նաև՝ ի ծովն անդ հարուստ տարածութիւն։

Առուջարարուն և քալցրուն ջուրց եփրատայ համ բաւել է ընդ ամ տեղիս ընդ որ անցանէ, մանաւանդ վտակին ահաւոնոյ, և քալցրագոյն գոյն քան զանկղխոն կամ շատոյ, միայն զի ջուր ահագրնոյն Թիգրիսայ կարծի լինել քան զնորայս. ամ գետաբերութեանց ընդհակիճ նաև յայն տեղիս յորս է պղտոր, ի ջուրց սր ի կիր առնուն յարբունս, նաև՝ ինոյն եսկ՝ ի պատրաստ ընդ։ Այնչափ առն լինել արարածիք պատուհասանուն ջուրց եփրատայ՝ մինչ ուռնել զօրութիւն փարատելոյ զնամ ախտս. գրէ և քեսթիոս էլէպոն վն ախան սր որ յերզնեռում։ Այն սր որ կոչի ՀԱՆԴ ՔԻՈՒՐ, մօտ

է ,

(ա) Յորս ամրացեալ կայ ցեղ արաբացւոց՝ որ փոդրե պատկին. զորս ու կարացին ֆեղայտ պաղտատոյ բառնալ ուխտանդիմին գնդապետին փղոնդին, ընդդէմ ե բիշ անփոյ եղին ի վերայ։

նաւաք

Ի հիւսիսէ մինչ ի պատրա նաւահարկեն փոքրիկ նաւահանգիստ։

առաւել աճեցուն գոյնի յայնժամ յառաջուէն ։ "Ուվերին կողմանս եփրատայ նաւարկեն փոքր ոտ փակաստակ նաւակօք · իսկ ի սիրէձիկոյ մինչ ի հիւսիս նաւարկեն լաստիւք որ կոչի Քէլէկ · զոր շինեն կապելով դերանս անջրանցելս ի միմեանց և կրկնակարգս ի վր միոյ · այլ զի կարգ ել երկայնութեան գնելով, և զերկդն ել լայնութեն · յիւրաքանչիւր քառակուսի միջոցս որ ի մէջ գերանաց ի վր ջուրց կապեն ի ջրից թիւրց տիկս օգտակ ուռուցելս · ապա ի վր երկկարգեան գերանաց կազմեն բարձր յատակ խիտ աւ խիտ ձողիք, յորոյ վր բառնան բեռունս և ձնհոտիս · իսկ ի նեղուցս յատակին եդեալ գերեզմանն ոչ միասին ի ջուրց : Եւ այնպէս այս լաստ ել ընթացից գետոյն կարէ անկոյթ նաւել նաև ընդ ծանծաղ տեղիս եփրատայ և ի վր ժայռից, զի ոչինչ միշտ ի վեր ուներն ղլաստն, և ի հերձանել միոյ ի նոցանէն ել հարկանելով, դիւրաւ կարէն փոխել նոր ել հնոյն եդեալ : Զոր ի ձեռին այնպէս կառավարեն զընթացս սր, ուներն նաև թիաձև տախտակ ի ծայրն փոկ գեղի : Յերեկոյ յերեկոյ յորժամ ըզձնհոտիս հանեն ի ցամաք աւ ի օթևանիլ, դարձեալ ուռուցանեն զոիկան փչելով, և ի հատանել ի դիտել տեղին, բակեն զնոմ չինուածն և վաճառեն. զի քէլէկ ոչ կարէ հետ ի ջուրց ի վեր նաւել : Սորին մարթ է նաւարկել առաւել մեծ նաւակօք մինչ ի Քիլուճէ նահնդիստ անուանի ամ նաւակաց՝ որք գան ի վերուստ ի սիրէձիկոյ, անտի ի վայր փոքրիկ նաւակօք պարտ է անցանել սակս մեծամեծ ժայռից արգել գտանելոյ · յամենայն ապրիլի և հոկտեմ" գիւտգոյն ևս է նաւել ել եփրատ · ուր զի առաւել աճեցուն գտանի յայնժամ յառաջուէն

անձրևաց :

ատուք (ա)· վարձք առաքաստիւք յամէն կիմ երագ ըն
ընթացից մակընթացուն և տեղատուն ծովու· նակ
՝ի պասրայէ մինչ՝ ի բերան գետոյն՝ որ է իբր աւուր
և կիսոյ ճնդհ, նաւք մեծամեծք բեռնաւորեալք կա
րեն հասարձակ մտանել և ելանել նաև յերթևեկս
ձեմելով ըստ լայնուն գետոյն յորժամ հկհկի հողին,
ունելով միշտ զրաք առաջնորդ որք են պուհերոցիք
առ՝ի անվտանգ անցանել ըստ խաղեալս նոր որք հնազդ
փոխելն։ Մերձ՝ի բերանն արքունի նաւք օսմա
նեանք միշտ կան՝ի պահպանութեն յաւազակաց· զի
անդէն լինել և այլ գետ ինչ՝ ընդ որ աւազակք՝ ի
ջրգուշանալն բազմութէ փոքր նաւակաց յարձակին
՝ի վր նաւորդաց։ Եւ այսպէս ջուր հայաստանեայց
ոտոտէ զայսչափ մեծ սահման երագ արաբացւոց
ղցամաքեաւն՝ ի ջուրց· և ըստ այս գետ իւր առաքէ
զիւր վաճառս մինչ՝ ի ծոցն պարսկային և յովկիանոս։
Զկովնք եփրատայ քաղցրաճաշակ՝ ի հայաստան բե
րեն պէսպէս տեսակս ձկանց, որք կոչին Թեփուկ,
Դեղնիկ, Կարապետիկ, Մոխ, և ձուկն Ընչաւոր՝
որ անանի մաքուր ջրով· և՝ի պղտորիլ եփրատայ՝ ի
սկիզբն գարնան՝ խոյս տայ յառուս որք մաքուր են,
և անդ արգել եդեալ բնակչաց դիւրութէ որսան·
գտանի և տեսակ ինչ ձկան մարգաջուխ և աւելի ևս,
զոր կոչեն Կէտ· գտանի և Սաղան և այլ ձկունք·
նակ Կարմրախեսս կիմ Ալապալըղը ոչ գտանի՝ ի յեփ
րատ, այլ՝ ի վտակս նոր որք անցանեն ընդ ապատա
ժուաս։ Նոյնպէս՝ ի ստորին հողին իւր բերէ քանի
մի տեսակ ձկանց ընակիր յոյժ· զորոց տես՝ ի ներա
ծուԹէ պասրայի։

Շատ· կոչի ևս Տիճղ, կիմ Դիլմէ· նաև Դիւլմէ·՝ի հն՝՝
Տիգրիս· ստորև ք զպատճառս կոչի Շատ է՝ւ պաղպաղ։
Երկգ գետ մեծին հայոց՝ ի պարսկային ծոց թափ
նոսի՝ ՝ի հիւսիսոյ յարևելս հարաւոյ ընթացեալ· զո
րոյ զընթացս մինչ՝ ի ծով քեաթիպ չէլէպին՝ ի ձիւ
հանիւմային գնէ 400 փարսախ, յայտ է Թէ պարս
կական փարսախաւ։ Ըստ եփրատայ գրեԹէ յերկուց
մեծամեծ վտակաց սկզբնաւորի և այս գետ, որք
բղխեն յայլևայլ կողմանս հայաստանեայց· զառա
ջին վտակն գործեն ձիւնդ երկու գետակք, յորոց
մին բղխէ՝ ի հիւսիսակողմն տիարպէքիրոյ՝ ի լերինս
էկիլ սանճագի, որք են գօտի պինկէօլ լերին։ Իսկ
խէ անդէն առ ստորոտով աւերակ բերդի յայրէ
ինչ

(ա) Ջուրն գէտ՝ ի սպասփրունէ շատ գետոյ։

ինչ ահագին խոխոջմամբ. յետ անցանելոյ առաջի միւֆարլինի՝ խառնի և երկիդ գետակն հաւաքէ՛ի զնէշն առուակաց որ բղխեն ի մեծի մասին յայն լերինս արլնոյ՝ յորոց՛ի միւս կողմն ի սահման խարբերդոյ, և գործէ երկուս մեծ առուս մին՛ի ննջէ անցանէ առաջի լերինն յորում չինեալ կայ քաղաքն արլնոյ, և միւսն յետակոյս լերինն, սաորև արլնոյ միացեալ խառնի՛ի վերոգրեալ գետակն։ Եւ այնպէս երկոքին այս գետակ արլնոյ և էկիլոյ գործեն զգետն տիգրիս, որ անցանէ առաջի ամիթայ, և ի այլ սահմանս նոր։ ասպա արտաքոյ հայաստանեայց անցանէ առաջի ՃԷ-

զնրայի։

Այս վտակ առաջի ամիթայ ունի՛ի վր կամուրջ քարաշէն. հինգ երեսէլի վտակս ի՛ունի լինքն՛ի հայաստան, որք յանուն ինչ ազգաց կիսի քղքաց իւրեանց անուանին. Հէնէ. Սեյէիս հասան. Թէրճիլ. ՀՀնոփ, յորում խառնի և ջուրն Պէլէի. Էրզէն, որ գայ՛ի խզոնայ։

Երկիդ վտակն սկզբնաւորի՛ի շատախ վիճակ ճուլամերկայ՛ի նէհնդին վանայ, որ յանուն նր Շաթախոս գէպ անուանի՛ի բնակչաց. և Թէրևս յանուն սր և համօրէն գետն տիգրիս՝ կոչեցաւ առ ոամիկս և առ օտար ազգս Շատ. այս վտակ լինքն ի՛ունի ղնուն բաղնէյ և զայլ ջուրս, և ղԱերն գէպ՝ն մեծ. ապա առ ՃԷզնրայիւ խառնի՛ի շատ առ որով ունի և կամուրջ փայտակերտ շղթայակապ։ Յետ միանալոյ երկուց վտակաց զօրացեալ շատ գետոյ՝ անցանէ առաջի մուսուլայ, առաջի աղի համմամին, Թօփրագ գալէին, Թէկրիթոս, պաղտատայ, Ճէվազնրի, վասիգէ, ամարայի, հանդէպ սր առաջք ինչ շատայ արուեստ տիւ բացեալ և ոչ բնական ոռգ ոմանք կարծեցին, գընայ խառնի՛ի միւրատ, և գործէ կղզի. բայց բնիկ մարմին շատայ յիր անցեալ մինչ՛ի գուռնա՝ ուրթորեայ հեռի՛ի պաղտատայ ի ճնշհ ցամաքի, անդադար օր միանայ՝ կիսի ի ասից արարացւոց պատկի ի միւրատայ. որք զշատն՛ի նմանուէ հարսին առնուն և զմիւրատ փեսային. և այնպէս եղեալ գետ մեծ Թափի՛ի ծոցն պարսկային, զորմէ տես՛ի առաջագրուեալ

Թէ պարսից։

Յետ ՃԷզնրայի Շատ գետ արտաքոյ հայաստանեայց ի ծոցն երևելի վտակս ի՛ունի լինքն բաց յայլոց մանունց. զՋուրն Հէյդէ և զՀէրմո՝ որոյ և մասն ինչ խառնի՛ի խաստուր. զ Ջապ առաջի Թօփրագ գալէի որ նոյնպէս գայ՛ի հայաստանեայց. զՀՀնուան առ-

կիսի

ՀԻՄ ՂՀՀԱՒՈՒՆ ԽՆՕՓԻՒ՝ Ի ՎԱՅՐ ՔԱՆ ՂԹՕՓՐԱԳ ԴԱԼԵ ։ ՂՏԵՒԵՒԼԵ՝ Ի ՎԱՅՐ ԿՈՅՆ ՊԱՂԱՏԱՏԱՅ ԱՌԱՋԻ ԴԱԳԻ ՔԱՐԵԱՅ ։ ՂԱՌԱՋՆ ԼԻՆԷ ԵՓՐԱՏԱՅ ԱՌԱՋԻ ՃԵՎԱՂԼ ՐԻ ։ ՂՋՈՒԶՆ ԽՈՒՐՃՄԱՊԱՓ ԵԿԵԱԼ՝ Ի ԼԵՌՆԷՆ ԷԼԼԵՆ ԱՒ՝ Ի ՃԵՄԱՍ ։ ՂԱՒԲ ԵԿԵԱԼ՝ Ի ԽՈՒՂԱՍԵՄԱՆԵ՝ Ի ՀԻՆ ՎԱՂ ։ ԵՒ ԱՅՍՊԷՍ ԳԼԵԹԻ ՁԱՄ ՎԱՍԿ ՔԱԴԱՅ ԱԿՍԵՐ Ի ՄԻԱՐԱՊԷՔԼԻՒ ՄԻՆՉԼ Ի ՎԱՅՐ՝ ԵՆ ՅԱՐԼԵԼԻՑ ԿՈՂՄԱՆԷ ։ ԼԱԿ ՅԱՐԼՄԱՆԿ՝ ՈՐ Է ՄԻՋԱԳԵՏՔ՝ ԱՍԿԱՉ ։ ՅԱՈ ՄԻԱՆԱԼՈՅ ԵՐԿՈՒՑ ՎԱՍԿԱՑ ՆՐ, ԵՐԲԱ ՓԱՅԱԱՀԷՆ ԿԱՀՄՈՒԼՔԱ ՈՒՆԻ ԿԱԶՄԵՐ Ի ՎԻՐՆԱԱՒԱԿԱՑ ։ ԱՈ ԱՌԱՋԻ ՁԵՂՔԱՅԻ ։ Ի ԱՌԱՋԻ ՄՈՒԱՍՈՒԼԱՅ ։ Ջ ԱՌԱՋԻ ՊԱՂԱՏԱՏԱՅ ։ ԸՆԹԱՑՔ ՀԱԴԱՅ ԿԻՑ ԱԽՊՐԻԱՀ Ի ՎԵՐԻՆ ԿՈՂՄԱՆԱՀ ՄԱՆԱՆԴ Ի ՄԷՋ ՄՈՒԱՍՈՒԼԱՅ ԵՒ ՊԱՂԱՏԱՏԱՅ Է ԱՐԱԳ ՅՈՅԺ ՍՐԸՆԹԱՑ ԵՒ ԽՈՐ ։ ԲԱՅՑ ԱՍՈՐԵ ՄՈՒՆԴ ՂԿՆԻ ՊԱՂԱՏԱՏԱՅ՝ ՉԷ ԱՅՆՉԱՓ ԱՐԱԳ ։ ՎՈ ՂԻ ՃՈՐՈՒՓՈՐ ՆՐ Ի ԱՍՈՐԻՆ ԿՈՂՄԱՆԱ ՍԱՓԱԿԱՆԱՅ, ՈՍԱԿ ԵՒ ԵՂԵՐՔ ՆՐ ԵՆ ԽՈՆԱՐՀ ։ ԼԱԿ Ի ՎԵՐԻՆ ԿՈՂՄԱՆԱՀ Է ԶԱՌ Ի ՎԱՅՐ ՅՈՅԺ ։ ԵՒ ԳԵԱՆԵԼԵՔՆ Ի ՏԵՂԱՒ ՏԵՂԱՒ ԲԱՐՁՐ ԼԵՐԻՆՔ ։ ԽԱՂԱՂԱՂՔ ԵՒ ԾԱՆԾԱՂ ՏԵՂԻՔ ԱՒԱՂՈՒՏՔ ՅԱՇԱԽ ԳԼԱՆԻՆ ՅԱՅՍ ԳԵՏ, ՄՈՒՆԴ Ի ՊԱՂԱՏԱՏԱՅ ՄԻՆՉ Ի ԳՈՒԱՆԱ ։ ԼԲԼԻ ԱՒՈՒԼԲ ԵՒ ԿԽՈՎ ԱՍՈՐԻ ՔՂՈՒԱՍՈՒԼ Ի ՄԷՋ ԳԵՏՆ Է ԱՒԵՐԱԿ ՀԻՄԱՆ ՄԵԾԻ ԿԱՄՐՋԻ, ԿՈՉԵՑԵԼ ՏԷԻ ԱՊԱՍ ԽՕՓԻՒՈՒ ՎԱՆԴԱՒՈՐ ՔԷԼԵՔԱՑ ։ ՈՒՂՂԱՓՐԱՍ՝ ՆՕՆՈՒՂԱ ԵՒ Ի ՍԻԲՐԱՍ Ի ՍԻԱՐԱՊԷՔԼԻՒՆՅ ՄԻՆՉ Ի ՊԱՂԱՏԱՍՆԱՒԱՐԿԷՆ ՔԷԼԵՔԱՒ. ԼԱԿ Ի ՊԱՂԱՏԱՏԱՅ ՄԻՆՉ Ի ՊԱՍՐԱ՝ ՆԱՒԱՐԿԷՆ ՓՈՔՐԻԿ ՆԱՒՈՒ ՈՐ ԿՈՉԻ

ԹՌՔՆԷ ։

ՄԱԿԸՆԹԱՑՈՒԵԼ ՊԱՐԱԿԱՅԻՆ ԾՈՑՆՆ ՁԳԻ Ի ՀԱԴ Ի ՎԵՐԿՈՅՍ ՔՂԱԶՈՒՆԱԿ ՔԱՆ ՂԴԵՐԵՄԱՆՆ ԵՂԱՏԱՅ ։ ՋՈՒԲ ՊԵՏՈՅՍ ՅԱՏԱԿ ՄՈՒՆԴ Ի ՎԵՐԻՆ ԿՈՂՄԱՆՆ ԹԵ ԹԵ ԵՒ ՊԱՏՈՒՃԱԿԱՆ ՅՈՅԺ ՅԱՐԲԵՈՒՆ, ՄԻՆՉԼ ԱՄ ԴԵ ԱՒԵՂԵՐԵԱՅՔ Ի ՀՂՈՅ ԱՐ ԸՄՆԷՆ ։ Ի ԱՒԼԻՍ ԱՒԼԻՍ ՊԵ ԱՒԵՂԵՐՔՆ ԵՆ ԱՊԻՏԱԿ ԿԻՆՔ ԿԱՊՈՒԱՏԱԿԱՆԻՉՔ ՂՈՐ ԲՆԱԳԻՏՔ ԿՈՉԷՆ Ա. ԼՈՒՊԱՍԱԴՐՈՒՄ. ԵՒ ՈՒՐԵՔ ՈՒՐԵՔ ԱՒՐԵԱԼ ԿԱՆ ԱՂ ԵՒ ԲՈՐԱԿ ։ ԱՌԱՋԻ ՄՈՒԱՍՈՒԼԱՅ ԵՒ Ի ՎԱՅՐ ԿՈՅՆ Ք ՁՆԱ ԱՌ ԵՂԵՐՔՆ ԳԱՆԻՆ ԱԿՈՒՆՔ ՆԱԵԹԻ ՈՐՔ ՄՆԱՆ Ի ՎԻՐ ՀՂՈՅ ։ ՂՈՐՍ ԲՆԱԿԻՉՔՆ ԺՈՂՈՎԷՆ, ԵՒ ԵՐԲԵՄՆ ԱՍ Ի ՂՈՀԱՐՃՈՒԵԼ ԼՈՒՅԱՆԷՆ, ՈՐ ՀՐԱՑԵԼ ԲՈՑԱՆԱՅ Ի ՎԻՐ ՀՂՈՅՆ ։ ՈՒՆԻ ՈՅՆ ԳԵՏ ԵՒ ՂԱՆԱՂԱՆ ԱՂՁԱ ՁԿԱՆ ։

ՀՀԲՈ, ԿԻՄ ԼՐՆՈ ։ Ե ԱՂԱՒԱՂԵԱՆՆ ՀԻՆ ԱՆՈՒԱՆՍ Ե-ԲՈՒԽ ։ Ա. ԱՌԱՋԻՆ ԳԵՏ ՄԵԾԻՆ ՀԱՅՈՑ Ի ԿԱՍՍԻՑ ԾՈՎ ՅԱՐԼՄԱՆԿ ՅԱՐԼԵԼԱ. ԵՒ ՄԻ ՄԻԱՅՆ ԳԵՏ ՈՐ ՀԱՄՈՐԷՆ ԸՆԹԱՆԱՅ Ը ՀԱՅԱՍՏԱՆ. ՅԱԿԱՆԵ ԱԿՍԵԼ ՄԻՆՉ Ի ԲԱՆ

քան իւր, փարատիս իւր 150 ը քեսաթիսա չէլէպիին. յայն սահս ը այժմ պարտ է իմանալ զայն բան նոր բին որ ասէ վը գեոգրա, թէ՝ Ի արեւելեան սահ, ման Հայաստան Ծին ։։ ը է՝ վերջին արեւելեան սահման Եփրատայ՝ է վերջին սահման Հայաստանեայց յարեւելեան կողմն. զի ոչ իսկ հանգի Եփրատ, անդ հանգի և սահման Հայաստանեայց ը արեւելք. և այլ ազգ չէ մերձ յուղիղ միտս առնուլ : Ամն ար է՝ ի դէպման՝ ի լճառն ալինկիօլ, ուր անբաւ բազմութիւն ախանախիտ առուց սկզբնաւորին զայս գետ. ուստի սիրալի յոյժ շարանն և հետաւոգք նր՝ որ զանն ար դնեն՝ ի լճառն ուր հանդիպաւ տասանն նոցի, այն է՝ ի լճառն մասիս : Ի դէպմանայ անցանէ արտա ը բազաքն, և առաջի կարս նահանգին, ի կարսոյ անցեալ՝ ի մասն Հայաստանեայց որ է ը արուեցեալ պարսից՝ ընձեռանայ ը սահմանափոսն որ է սահման երեւանայ. ուր ոչ դիպ գոլոնգիօր լայնութիւն ար հասաստարի լայնաւէ սիրն գետոյն առաջի փարխլի. հոսի ը գաւառն նախճաւան, ը խոփան, և ը գարապաղ. յայնմ վայրի մօտ՝ ի ձեվասէ միանայ ը քիւր գետոյ. ապա ի սահմանս քիւշիասէֆի երիք բերանօք մտանէ ի՝ ի ծովն կասպից (ա) : Երասխ յետ միաւորելոյ ընդ կուր գետոյ՝ բաժանէ զայն նահանգ մեծին Հայոց՝ ի՝ չորիս կողմանց : Ի ստորագրելոյ զայսոսիկ ոչ ինչ ինձ ի մտի եղեալ է զանուանս գաւառաց, զի

ջէ։ 'ի խափան ։ ջ 'ի ձեվատ յետ միանալոյ ջէ կուբ գետոյն՝ զոր դահմատոյ ասեն չինել։ Քեաթխպ չէ լէպին և 'ի ջուլա դնէ կամուրջ, բայց ոչ լսեմք ա՛ երբակէ հիմանց նը երևին այժմ, ոչ և 'ի տեղիս տեղիս երևին և այլ կամարք կամրջաց զոր քակեցաք ։

Եաց Երասխ։

Ընթացք գետոյս երագ է և անհնարին սրընթաց լողանալ իւրում 'ի լուծանիլ ձեռանց 'ի վէր լերանց՝ առ որով բղխէ յոյժ. յայսպիսի ձիկն կառնէ զայ շարտին անցանել ջ երասխ առաջին հին ջուղայի նահապետ որ կարէր տանել 30 ոգիս և 20 դրաստոս, յորժամ գետոյն այնպիսի բռնութիւ 'ի վայր վարեաց զայն նահապետ՝ մինչև առնել դրեթէ կէս մղոն 'ի միում վայրկենի. բայց 'ի ձիկս ձմերայնոյ և ամարայնոյ յորժամ ջուրք նը ցածուն են, մարթ է 'ի լայն տեղիս և ազատութ անցանել. ոչ և նա ինքն գրէ. մարթ է և սա ոտիւք ջ հոնիս նը անցանել մնուդ 'ի վերին կողմանս ։ Մինչև 'ի սահմանափոսն ընթացք երասխայ չունի երևելի ինչ խոտորուածն, իսկ 'ի սահմանափոսն առ խորվերատակ խոտորի 'ի հարաւ. 'ի սահմանս խափանու խոտորի 'ի հիւսիս մինչև դրեթէ 'ի խառնուածն կուբ գետոյ. և նովաւ հանդերձ դարձեալ ընդ 'ի հարաւ մինչև 'ի կասպից ծով. բայց իւր ջհանուր խոտորուածն սակաւ է քան զեփրատայն, և քան զտիգրիսն ։

Պատմեցին մեզ ծերունիք 'ի բնակչացն առ երասխայ, թէ 'ի սկիզբն անցեալ դարու յահագին երկրաշարժութէ որ 'ի բասէն, ընթացք երասխայ արգելաւ զաւուրս ինչ 'ի նմին ձեռն. մինչև առ սակաւ սակաւ այլ ճնշիչ հորդել իւր մօտ յառաջինն, այնպէս ընթանալ սկսաւ. և 'ի նմին ցամաքել ճնշիչն յորում գնայր յիշեն՝ բղխմ հնուքք 'ի յայտ եկին ։ 'ի կողմանս խափանու երասխ գործէ սահան ինն ահագին անհնարին բռնութ 'ի վայր թռուցել 'ի դաշտս վայր ինչ բացատ միջոցաւ. մինչև 'ի ներքոյ ջրեղէն համարին ճնշիչ առնել մարդկան և ողջոյն կարաւանի ։ Տեղին կոչի Էրէնպաբ, որ թերևս է եղծեալ անուն Երասխավար կամ Երասխաւալար, ըստ որում զերասխն կոչեն Էրէս կամ արազ. 'ի թ դարու կոչէր այս տեղի Քաբավաղ։

Ջուր մեծ պատճառական և առողջարար յոյժ, և օգտակար բուսոց. զի բաց յայլոց սնունդս բազում ջուրք Թափին 'ի սա բղխելք կամ անցեալք ջ անտառս մայրի այն է՝ չամ ծառոց, յորում պատճառական լի

նի յոյժ ջուրն. յոյն սակս գրէ քաղքիտ չէլէպին.
" Այս գետ ուր և հանդիպի, յոյն տեղիս ուռոդամաք
, իւրով օգուտ գործէ հասարակաց... ջուր գետոյս
, բարեհամ է և պատուական... զոր գովէ շիրա-
, զեցւոյն պարսիկ բանաստեղծին հաֆըզայ՝ ասէ.
, Ի՞նչ սապա կէր պիւկղերի պէս սահիլն բուսաւ է
, բէս, պուսէ զէն պէս խալքն ան, վասն ու մուշ
, քին քիւն նէֆէս ||։

Որ թարգմանի,

Յանցանէլ քո՝ Սիւդ անձկալոյն,
առ գետեղերք՝ Երասխ գետոյն.
անդ ուռւր համբոյր՝ ընդ հոլ ձորոյն,
ընդ մուշկ զանգեա՝ զջունդ հոտոյն։

Զկունք երասխայ համեղ առաւել ք զայլոց գետոց, որոյ գլխաւորն է՝ ի կողմանս բասենոյ Ճանառ անուանեալ ձուկն զարմանալի երկայն և սպիտակ, իբրև ցեղ ինչ կիսամիշ ձկան. բայց մեծուն նր հասանէ մինչև 2 կանգուն ք հալէպի, և ճաշակն նր քաղցրութ զանցանէ ք զայլոց ձկանց. ոչ գտանի՝ ի մեզ յայլ գետս։ Լէօզ, մեծ ք զճանառ երկայն և նուրբ. զոր՝ ի լեփրատ հայաստանեայք կոչեն կէտ վ մեծուենն։ Դէղլեն պորտ, մեծ մինչև 1 օխայ. ՝ի լեփրատ կոչի Դէղլիկ։ Մուրզ, ձուկն ընչաւոր՝ որ՝ ի լեփրատ կոչի Մոխ. սկսեալ՝ ի 25 սեպտեմբէն գտանի մինչև 1 օխայ մեծուք։ Կարմրախէտ, այն է՝ Ալապալըղը. այսպէս կոչեցեալ վ դունոյ մորթոյն, բայց մարմինն նր սպիտակ է յոյժ, և մի միայն ունի փուշ. բայ՝ ի գոլոյն պատուական՝ ի կեղրակուբ, դեղ է օգտակար՝ ի լուծուման ջրոց կապելով՝ ի վր կարկամել անդամոյն. ՝ի տեղիս տեղիս՝ ի գործ ածեն նաև՝ ի բժըշկուե ամ վերոց. գտանի այս ձուկն մինդ՝ ի դեքսան. ուրանօր ձորոփոր երասխայ է առատաժուռ. զի այս ձուկն զառատաժուռ տեղիս խնդրէ։ Ելնէ և Սազան, և այլ ձկունք ընտիրք. Առաջի առատաւոյ՝ ի պարսից սահմանին լինի միտեայ սպէտակ, զոր կոչեն բնակիչք Ոլանկաջ, այլ ջուրին առ

Քէ՞ր, որ է եղջեւաչն հին անուանս կոչ։ Երկրորդ գետ մեծին հայոց՝ ի կասպից ծով յարեւմտից յաբևելս ընթանալով փարսախս գրեթէ 200 ը քեաթիխ չէլէպիին։ Սորա մի ակն է՝ ի լերինս որք անկանին՝ ի հիւսիսակողմն կարսոյ, որոյ անցեալ առաջն արտահանայ յանուն նր կոչի. խակ միւս ակն է՝ ի լճէն փառվան մերձ յախալքէլէք. որոյ անցեալ ա-

ռաջի սխալքեն լեալքն և չավէթի, յանուն նոյ յորջորջի։ սա երկրին գետակք կազմեալ գան միանան ի սկիզբն լճիս, և այնուհետև սկզբնաւորին զկուր գետ։ Քեաթիսլ չէլէպին զանն սր գնէ նախ ի լերինս գալ գանու, և ապա ասէ. "Համբաւի յոմանց Թէ առն ի քիր գետոյն է ի լերին՝ որ կայ ընդ մէջ գաւառացն կիւլէ կոչեցեալ լերին. իսկ ի վեր աղբերական ուսն ան ելանէ, յորմէ կայ քարաչէն գլուխ ինչ ելլէն և եդեալ ի վեր աղբերն. ուր ջուրն ընդ բերանն և ընդ ունչս դրօշմածոյն որոտմամբ ելեն յարձակեալ բազում ուժգնութեամբ անկանի ի գաշտաւայրն կիւլէի, և ի մեծայ կիւլէի հոսեալ գնայ հանդիպի ի կապանն կիւլէի, ուր Թէ ոչ լինէր այս կապան, նոյն գաշտաւայր պատեալ ջուրջանակի լերամբք գրեթէ լինէր լիճ ինչ ոլորեալն։

Յետ վիանալոյ երկուց գետակացս արտահանայ և շավէթի, անցանէ կուր գետ առաջի խերթուս ազատուր և խաճրէք բերդիցն, և առաջի ազգուր բերդին անցանէ ընդ կիւրճն կի ընդ կապանն պերաէ, ապա առաջի կօրնի, և առաջի Թինքլէսն, ուր ձորափետ նր ե անձուկ, անկեալ ընդ մէջ երկուց բնական մեծամեծ ապառաժ վիմաց։ Յետ այնորիկ ընթանայ առաջի Հիքիւրի, քանտայի, և յերկուս առաջս բաժանէ, զորոյ առաջ նր Թափի ի լճէն կոչեցեալ ընդ Խոյ։ ապա ի մերձենալ ի Հէվատ խառնի յերասխ. և ընդ նմա անկանի ի ծովն կասպից երբեակ բերանովք, յորոց երկուքն անուանին յանուն քիւր գետոյս, ոչ և փոքր կղզին որ մօտ ի բերանն. ապա նաև ուրոյն ուրոյն անուանս, որք են Ըխրխաւ, Քէչ ընխաւ, և Ջընջնխաւ։

Ծովն երևելի վտակս ընդունի յինքն ի հիւսիսոյ և ի հարաւոյ. ա զվտակն որ անցանէ առաջի աղխլցխայի և յանուն նր կոչի, զոր ումանք ակն կուր գետոյ համարեն, ի վրաստան եդեալ զաղբիւր այսր գետոյ. բայց առաւել ջուր մատակարարօղ ի կուր գետ, և առաւել հեռաւոր ակն ուստի և առաջինն՝ է այն զոր եդաք ի վերոյ։ բ զԱխա վտակ առ կօղի ՃՂքաւ։ գ մօտ ի Թինքլիս որ գայ ի Թէլաւայ։ դ զվտակն Դանաֆ ստորև ՃԹինքլիս, որ գայ ի լերանց Ջընդի։ ե ստորև ՃԿնաղբատ, որ գայ ի բամբակի ձորոյ և ի ջօղայ։ զ ստորև ՃՂքանտա, վտակ մեծ որ միանայ ի յԻնջ, և յԱղաբաղանի գետա

կայ։ է զայն վտակ որ անցանէ ընդ պերաէ։ ը երևելի է ստորագրեալն որ ի գողմանս հաղբատայ։

Ընթացք կուր գեաղ ը մեծի մասին անցանէ ընդ
հայաստան . նախ՝ ի սկզբան անդ մինչ՝ ի յաղբար .
ապա բերէ առ վրաստանաւ , փոքր ինչ ատրև ը
զԹիֆլիս դարձեալ մտանէ՝ ի հայաստան մինչև՝ ի
ծով , և կացուցանէ զվերջին սահման հայաստանեայց
յայնմ կողմանէ : Երևելի խոտորումն այսր գետոյ
է ը հինգ երասխայ . զի յորում ատեճանի երկայ-
նաւէ երասխ խոտորի՝ ի հարաւ , սա գրեթէ անդ
խոտորի՝ ի հիւսիս . և յորում ատեճանի երասխ խո-
տորի՝ ի հիւսիս , սա գրեթէ անդ՝ կիս փոքր ինչ ատե-
րեբուք խոտորի՝ ի հարաւ , մինչև՝ ի խառնուրդն երկ-
կուց գետոցս՝ ի միասին : Եւ այսպէս միջոցն հայաս-
տանեայց որ անկանի՝ ի մէջ երկուց գետոցս , ձևաւ
նոյ ցամաք կղզի երկայնաձև , յորոյ՝ ի մէջն գրեթէ

անկանի Աւառոյ լիճն :

Ջուր այսր գետոյ ջուրն ինչ մանեաւոր առաւելու-
թիւ , վիշ և գրէ քաղքիոյ ջրէիսին . Այս գետ յամ
, ընթացս իւր օգուտ ինչ ուրեք ուրեմք ոչ գործէ ||
Ի մէջ ձկանց նր անուանին և Չիւրկի կոչեցեալն
զոր նման մեծամեծ ապխտեն և առաքեն ատս և անդ :
Ջուրք , կամ Ջուրտ ասին՝ ի Թուրքաց Ճայրուխ ասին՝
՝ի հն՝՝ Ճրուխ կոչի և Ճրուխ : Ա իսկ գետ մեծին
հայոց՝ ի սեաւ ծով : Ընկնի՝ ի լերանցն՝ որք անկա-
նին յարևմտեան կողմանս սահմանացն բաբերդու .
՝ի սկզբան անդ կոչի Ա ասպ փերդ , ապա ընդ ան
զանուանս ջրոց . ընթանայ ը բաբերդ , ը ապեր .
ը խառջոյր , ը բերդապակ , ը արդվին . ապա առ
ապաթուր և կիւնէ քաղաքաք Թաւիղ՝ ի սեաւ ծով :
Պէտպէս վտակս ընդունի յինքն՝ ի խառջոյր , ՝ի բեր
դապակ , որ կոչի Ա ուղղոր ևն . այլ յորդահոս և
մեծ ը գնացին է Հճասա վտակն , որոյ կիսո խառ-
նեցան՝ ընդ , ասատկանայ յոյժ ընթացք ծորոյն :
Բազմուն կամրջաց գտանին՝ ի վր նր ը մեծի մա-
սին քարաշէն . ու՝ ի վերոյ ը զբաբերդ , ուր նկղ գե-
տոյ՝ է ընակատեղ : ը երկու կամուրջք՝ ի մէջ
քաղքին բաբերդու : դ՝ ի քաղքն ապեր : դ երկու ժա-
մու ատրև ը զապեր : է՝ ի խառջոյր , ուր ձորս
գետոյն գոլով նկղ ժայռ , առանց ինչ հատատուէ
ցոյն՝ գերան երկայնէ կողմանէ՝ ի կողմն անցանէն :
Ը երբև 4 ժամու ատրև ը զԼերդրկէ կամուրջ :
է մերձ՝ ի բերդապակ . է ն :

Երևելի խոտորումն ընթացից ձորոյնայ սկսեալ՝ ի
բաբերդայ՝ է երկեակ . նախ յարևմտից յարևելս ,
ապա յարևելից յարևմուտս , ծորոյ ը հանրապետս բե-

րէ զձև մանգալի։ Զգեստեղերքն ձորոխայ որ 'ի հայաստան են բազմ գիւղօրէք տաճկաց, որք ըմ մեծի մասին գաղձել են 'ի քրիստոնէութէ. քարուք հիւրասէրք. ուր ըմ բազմ սահմանս մարթէ ձնհղհ առնել աներկիւղ յաւազակաց։ Ասա և անդ գտանին քարաշէն եկեղեցիք և մենաստանք կանգուն մնացեալք, այլ լքեալք և ամայիք։ 'Ի սեղիս տեղիս գըտանին նաև անուանք, զորոց զիպայտ 'ի ձեռն գնոյս առաքեն 'ի տորին քաղաքս։

Գ-ԸՒԼԸ ԸՄՓԱՓ։ Առաջին գետ փոքուն հայոց 'ի սեաւ ծով, և մեծագոյն ըմ զամ գետս փոքուն ասիոյ. 'ի հն" կոչէր ՀԱՀԱ (ա)։ Սրկին վտակ սկզբնաւորեն գայս գետ, յորոց առաջինն բղխէ 'ի լերանց որք անկանին 'ի հարաւակողմն ագարայ օվային և 'ի հիւսիսակողմն տիվերիկոյ, և անցեալ զհարաւակողմամբ սեաւոյ և գըրչեհերին ըմ կամրջաւ Ձաշնիկիր քէօփրիւսին և զհիւսիսակողմամբ գայսերիոյ, և բազմ առուս յինքն ընկալեալ, 'ի քէսրէ քէօփրիւն միանայ ըմ երկդ վտակին. որոյ բղխեալ յարևելից կողմանէ խոլամրս թեմին գայսերիոյ, անցանէ ըմ կիւսեթերէ, ըմ նիկսէ, ըմ պօռ, ըմ ագուերայ, և ապա խառնի 'ի վերոգրեալ վտակն։ Ասա գետ միացեալ յերկուց վտակաց՝ բաժանիչ է փոքուն հայոց յայլոց ազգաց մինչև 'ի ջորում, ապա անցեալ յարևելից կողմանէ գաւառին քանդրիոյ՝ մտանէ 'ի գաւառ ջորում, անտի 'ի նախճաւան, և ընթացեալ ըմ անձուկ ձոր ըմ մէջ երկուց ապառաժից՝ ուրանօր 'ի վեր վիմին է դղեակ անուանեալ Պօղոս փալէ, ապա առ պաֆրա թեմիւ ձանիկու թափի 'ի սեաւ ծով, առ բերանով նորով դարձեալ կղզեակ։ Բայց այս գետ չէ նաւարկելի.

Երկոս երևելի վտակս ըմունի յինքն, յորոց երկոքին հասին 'ի կողմանց պօզոգայ, և երկդն կողմանց քանգրիոյ՝ որ կոչի Տ-ՈՒՐՔԻՈ։ Բայց 'ի կամրջայ գորս ուր նին երկու վերոգրեալ վտակք՝ որք սկզբնաւորեն ըմդգըլը ըմտագն, երկոս երևելի կամուրջս ունի 'ի վերայս գետս. ա՝ 'ի քէսրէ քէօփրին։ բ առ լերամբք որ կոչին էլմա տաղն։ և ձ առ օսմանճըդ գիւղաքաղաքաւ

և

(ա) Սխալի դրուածքիցս. Լսելս ևր մատնինէ՝ որ պէտըլը ըմտագն կամ ըսա պղտաղ հնչման նորա Գազալմագ՝ կոչ ծէ լինել անուն ոչս գետոյն ամասիոյ. և վայրապար մեր ծէ պղեդրոս ճիւլիոս որ ոտղոր պէտըլը ըմտագն գնե լին

նել ասէ։

և զմի այլ փայտահերտ մերձ ՚ի գիւղն Հայն մեհեղ։ զկամուրջն որ ունի 14 կամարս, շինեաց գրիգոր Ճարտասպետ կեսարացի երբեմն 120 ամօք յառ. տեն վերս կամրջաց սր և ՚ի գայսերի։

Ընթացք առաջին վտակին որ անցանէ ընդ սևասու՝ ի յարևելից յարևմուտս. իսկ երկրորդին՝ ընդ կիսոյն յարևելից յարևմուտս, և ընդ կիսոյն ՚ի հարաւոյ հիւսիս. ընդոյն գիծ շրջաբերեալ ընթանայ նաև յետ միանալոյն միմեանց ՚ի ծով։ Ջուռաւեղ երկայնագոյն ընթացս գետոյս ՚ի հարաւոյ ՚ի հիւսիս, պարտ է առնուլ ՚ի յառուձէն՝ որ բղխէ մերձ ՚ի յերեկլի գարաման, խառնի յերկդ վտակն ՚ի մեջ պօռայ և ապերայի։ Ընթացք երկոցունց վտակաց միաբանեն զգարաձայնուն նախնեաց ՚ի վր սկզբնաւորութեբ և ՚ի վր ընթացից այսր ալիս գետոյ։ Գոյն ջուրց սր կարմրագոյն և ալղատը գոլով՝ էառ զանունս Գ. ըմմափ, որ Թարգմանի կարմիր վտակ, իսկ համ նր ալտաղտուկ. զի ՚ի սահմանին սևասոյ անցանէ ընդ հանքային աղս, ուստի և անյարմար է անդէն յարբուն։ Ըմմափ, կամ Եէնի ըմմափ։ Ալա գետ կոչի և Թօփաճ սու. Հաճոփա սու. Ընհարընպիկ, կամ Ջարընպիկ սու, (որ է ՚ի երիմ, կամ երիմ Թեմ ձանիկու), ընդ տեղեացն ընդ որս ընթանայ։ Երկրորդ գետ փոքրուն հայոց ՚ի սեաւ ծով, զոր գործեն երկու մեծ վտակք. յորոց մեծագոյնն բղխէ ՚ի լերինն՝ որք անկանին ՚ի հիւսիսակողմն սևասոյ, և անցեալ ընդ Թօփալի, և ընդ Թուրհալ, ՚ի յամառնիս միանայ ընդ երկդ վտակին որ բղխէ մեծ ՚ի լերինն կոչեցեալ երլտըզ տաղն. և առնցեալ ընդ զկնի սևասոյ, մերձ յամառնիս կինքն ընդունի զգետակ՝ զոր գործեն երկու ձորակք հասեալք ՚ի կոմմանոյ հարձի քեօյիին, և կիւմիշլին։ Ընթացք երկուց վտակացս է յարևելից յարևմուտս, իսկ յետ խառնելոյ նոցա ՚ի միասին, ընթանայ այս գետ ՚ի հարաւոյ ՚ի հիւսիս, և կինքն ընդունի զգետակն որ գայ ՚ի հարձի միւրատայ և ՚ի նիկսարայ. ապա ընդ սրևելս հարաւոյ սահմանաւ իբր 20 մղոնաւ հեռի Թաւկի ՚ի սեաւ ծով, բայց ոչ է գետ նաւարկելի։

՚Ի հն՚՚ այն վտակ որ բղխէ ՚ի լերինն՝ որք ՚ի հիւսիսոյ սևասոյ, կոչեր յն՚՚ Լիկոս. որ առ մեզ Թարգմանի գայլ. իսկ այն՝ որ բղխէ մեծ ՚ի երլտըզ տաղնն՝ կոչեր Ի՚ըս կամ Ըս. և սա համարիւր բնիկ գետն. իսկ լինգոս իբր վտակ սր։ Դաշտն որ Թաւկեր ՚ի ծով, կոչեր Թեմիսգիրա։ Ալա ամ յիշատակի ՚ի յիջաբան նոսն վարուց Թէոդորոսի զինաւորին որ ՚ի ձառընտ

րի , զոր ունէիս սեռանել ՚ի սաղարտրութէ ամա-
սիս քաղաքին (ա)։

Փոքր հայք բղխեն և զայլ գետս ՚ի սեռս Ծով , որք
են փոքր ։ Ասպետիկ են երևելի գետք հայաստան-
եայց և վտակք որք խառնին ՚ի նո ՚ի հայաստան Ձի-
՚ի բաց Թողէ յիշատակել և զայլ վտակս որք խառ-
նին ՚ի նոյն գետս . և զայլ փոքր գետս՝ որք անկանին
անմիջապես ՚ի Ծով , և ՚ի Ծովակս վանայ և որմեայ ։

Է. Օր Հայոսպանէայց ։

Հայաստանեայց Ծ անկանի ՚ի բարեխառն գօտւոջ
ըե , և ըզ , հիւսիսային բաժնիւք . գիրք նր գո-
լով բարձր՝ օդ նր նուրբ է քաղցր և առողջ յոյժ . ար
և յեւրոպացւոց վկայէ սօսի (բ) . ՚ի Ասորիս խո-
՚ի սեղոյ ասէ Ձր բարձրադիրք ունին օդ առողջ և
՚ի վճիտ . ար փորձէ եղև ՚ի հայաստան ։ Քայց ոչ
նի երիւս յատկուձիս . յորոց առաջինն է ցրտուէ .
զի առնորկ առէ հայաստան առաւել ցուրտ է ք
զայլ Ծս որք անկանին ը նովին բաժնիւ , սակս բարձ-
րութէ դրից նոցա . նմին իրի ՚ի սակաւ սեղիս նր
միայն լինին ձիմեռնիք և Թուղք ։ ՚ի կողմանս մշոյ ՚ի
հոկտեմբերի սկսանի ցուրան , յայնմ ժամի ջուրք
ինչ սառին գիշերայն . իսկ ձիւնն ՚ի նոյեմբերի . յետ
փետրվարի 15 սկսանի լուծանիլ . և յապրիլն սպա-
ռն առնորկ , երբեմն և նաև ՚ի մարտի ։ ՚ի յերզին-
ռում դիրք նր բարձր գոլով ՚ի մէջ օգոստոսի սկսա-
նի ցուրան , մինչև ՚ի գիշերի սառիլ ջուրց . իսկ
ձիւնն սովորաբար սկսանի ՚ի սկիզբն հոկտեմբերի ,
բիլ անգամ ՚ի սեպտեմբերի , և երբեմն նաև յօգոս-
տոսի 15 . յետ ապրիլի 15 կի՞ 20 լուծանի առհա
ռարակ , այլ երբեմն ՚ի մայիսի ։ Նոյնպես ՚ի խոտ-
ջուր բարձրաբերձ գոլով լերանց նր կանխէ ձիւնն
ոչ յերզինռում . բայց ձորավայր նր առաւել ջերմ
է քան զերզինռում , ուստի և բերէ խաղող ։ ՚ի փոքր
հայս սաստիկ է ցրտուէնն ՚ի սեպտեմբեր , գրեթէ հա-
ւասար երզինռումայ ։

Ընդհանրապէս առէ ցրտագոյն կողմն հայաստան-
եայց՝ են սահմանք վաչայոէ երզինռումայ , պայ-
ման

(ա) Ա սոդբնէէ ՚ի սպորտգրութէ սմսոթոյ գաղաքին՝ վրիպա-
ցաս գիրքս գեպ նախնեաց իւրեանց գրուցս ըմմոփ . նոյնպես և
գոռոնըֆիոր . հա . Ը . Ռղմ . 431 . պպ . ֆարիզս . 1717 ։
(բ) Բնաբանութէ . հատոր Ե ։

զնոսդ, վանայ, հանդերձ սահմանօք սէրից որք անկանին ընդ մէջ սոցա, և սահման սեաստոյ : Իսկ ընդհանուր կողմն հայաստանեայց՝ են հարաւային նահանգքն սահմանք. յայն սակս՝ ի խոյ. ի սէրաստ, ի կէնձէ, որք են արեւելեանք են, լինին այնք սահմանք որք ինդրեն ձեռն ընդ ընդ : Որք որք՝ ի ձորաւայրս հայաստանեայց այնչափ բարձրանայ ձիւնն, մինչև՝ ի ներքոյ ձեան հանապազակ երթեւեկս առնել բնակչացն ընդ ձիւնեղէնն կամարաւ. զոյս ձնհղ բանան ջուրք դեռատակաց. զի՝ ի ձմեռան սառին դեռատակք, և ձիւնն՝ ի ձորաւայրս ընդ որ անցանեն դեռատակք՝ յայն բարձրութեն ժամանէ, մինչև՝ ի տեղիս տեղիս հաւասարիլ լերանց : Իսկ՝ ի սկիզբն գարնան՝ ի լուծանիլ դեռատակաց՝ զառաջին ձնհղ խլրտանոց ինդրելով, բերեն զձիւն՝ ի ներքուստ և համալ՝ ի վեր գործեն լայն և բարձր, մինչև առ եղերբք նր հալմարձակ ձնհղ առնել մարդկան, մինչդեռ ջերմանէ գարնան չէ տակաւին սիրել. և ջերմ գոլորշիք ջրոց չեալք՝ ի ջուրց դեռատակին՝ այտուցանեն զհամօրէն զանգուած ձեան որ՝ ի վեր :

Սօսի յիւս դուռնըֆօր ձնհղհորդին զալէ հանքս կարծէ լինել պատճառ ցրտուէ հայաստանեայց. զի՝ ի խոտեն զնոսա հնարս ի՝ զգուշանալ լեռնէն առ. ՝ Ա յս ՝ (լեառն) ծածկեալ գոտեմի միշտ ձեամբք և առ ՝ ուղիք, որք տանեն յառաջել խորին առաւան՝ ի ՝ վեր բերոց այնր Ծին (հայաստանեայց), որք ձնն ՝ լինչ յաւէտ բարձր՝ ք զվայէրեան լեառն մերձ՝ և ՝ փարէզ. պատճառ այսմ մարթէ դնել զբազմութիւն ՝ զի սփռել՝ ը համօրէն երկիր այնր Ծին, մինչև յետ ՝ անձրևաց՝ ծովայինն ալիւն պնդացեալ կարծրացեալ ՝ երևիլ՝ ի դաշտօրայս, և դղրդիւն արձակել՝ ը ո ՝ սիւք : Ձիւնն՝ ի սմին լայնուն տևէ զամն ոչ՝ ՝ և նախայիշատակել հելինակ (դուռնըֆօր) ի 14 ՝ օգոստոսի եռեւ անդէն իջանել ձեան այնչափ յոր ՝ դուք, մինչև սառիլն մասին վերոգրել լերին՝ որ ՝ կոչի փոքր գագաթ՝ համակ ապիտականալ : Յետ ՝ սակաւուց դարձեալ կրկնէ. Յետուէն զոր աղք ՝ սիրեն յՅն հայաստանեայց, պահէ զձիւնն ընդ ՝ ասան ամիս տարւոյն՝ ի վեր բերոց՝ որք չեն ինչ ՝ առաւել բարձր՝ ք զվայէրեան լեառն. այլ՝ ի վեր ՝ այսր ՅՄի բարեխառնուէ օդոյ համօրէն այնր Ծին՝ ՝ և առաջ յոյժ, և հազիւ երբեք ժանտախտն գոր ՝ ծէ անգ զնւր կոտորած :

Բայց ընդհանուր պատճառ ցրտուէ համօրէն հայաստա-

նեալց ոչ զաղն, այլ զբարձր դիրս նոր դնել ՚ի դէպ հաճարիմք ոմն ասացեալք ՚ի վերոյ. զի ոչ միայն լե՛ րինք նո՛ր՝ այլ ՚ի տեղիս տեղիս նաև նոյն իսկ գաւառա՛ վայրք բարձր են յերեսաց ծովու, ուստի և բլուրք յայնպիսի գաւառավայրս հաճեմատին բարձր լերանց։ Երկիր յատկուն օդոյ հայաստանեայց է ջրուն. մի ՚ի գլխաւոր նշանաց այսր է այն՝ զի ՚ի կողմանս լինչ չէ մարթ մանել վուշ. զի փշրի և ՚ի փոշի գառնայ. որ է տեսանել ՚ի յերկիրս ուս, ՚ի մուշ և ՚ի մինչև նոյն իսկ Թեղք վէրկինք այլուստ տարեալք անդր՝ բեկա՛ նին ՚ի կիր առնուլն. ուստի զվուշս բուսեալն յայն կողմանս ՚ի գործ ածեն միայն ՚ի շինուն ջուանոց. իսկ զկտաւս վէրկինս ՚ի տրապիզոնոյ բերեն, յերզն ռում, ՚ի մուշ, ՚ի ախարցկերիս, ՚ի սեաստա, և ն. որ ոչ ինչ ասի։

Ձոյ ցրտուն և ջրուն օդոյ բարեխառնել չափա՛ ւոր ինն խոնաւութ զոլորշեաց իւրոց գետոց, նաև այլով հարկաւոր Թէութ, պատճառ ՚ի բնակիչս կորովութ և առողջութ մարմնոյ զարմանալի. որ հա՛ կառակ այսմ չերմուն և խոնաւուն օդոյ ՚ի ծովեզե՛ րեայ բնակիչս մողոյց՝ պակաս Թուլութ։ Ձայն սակս սրբ զօրաւորք և երկայնակեացք մինչ ՚ի 112 և ՚ի 120 ամ ոչ սակաւ գտանին ՚ի հայաստան. մանա՛ ւանդ զի հետի գոլով ՚ի մեծամեծ ծովուց՝ ոչ ըմուն ստէպ ստէպ փոփոխուն օդոյ. այլ ցուրան և սօթն ունին անդ զհաստատուն և զմիօրինակ ազդեցու՛ ն. ՚ի գարնան առ սակաւ սակաւ յառաջելով առ ջեր մուն. իսկ յաշնան առ սակաւ սակաւ առ ցրտուն։

Ճ. Բնութ Հայաստանեայց։

Ընդհանուրութ հայաստանեայց համբաւել է ըստ ամ տեղիս ՚ի սկզբանէ անտի. երկիր նո՛ր ըստ մե՛ ծի մասին է հող յարմար յոյժ առ երկրագործուն. ունի զօրուն բերելոյ գրեթէ զամ բերս բաց ՚ի սա՛ կաւուց ոմանց։ Ընդհ՛ տեղիս յոյժ. զի որք անբեր երևին՝ առ ՚ի չգոյէ բնակ՛ չաց և մշակուն են մնացեալ ըստ մեծի մասին, ք Թէ յանարդաւորուէ հողոյն։ Սակաւ գտանին ան՛ տառք և առհասարակ խոսելով օր ըստ օրէ սակաւանան. զի շրջակայ բնակիչք միշտ հատանեն ՚ի պէտս իւր՛ եանց. և ջանին ինչ փոյթ ՚ի դարմանել, և փոխ հա՛ տելոց ՚ի նորոյ տնկել. վեյ և հարկագրին օր ըստ օրէ ՚ի հեռաւոր տեղեաց բերել զփայտիւքեանց. ՚ի հին՛

սխտակողին մեծին հայոց որ ի տորին բաւեն ի մուշ ի մոկս և ի խոտրջուր գտանի անտառ մայրի ծառոց որոյ երեսակ են տեսակք . ա փիճի որ է հնրկ չամ : բ կոճի , տձ" սապրզ սլաձը , կարծր և իւղային յոյժ , յորմէ գործեն մանր . ասա և անդ հեղուկ լիւրմէ հիւթ , յորոց ոմանք են կարծր , և ոմանք հեղուկ . կարծր հիւթին է մաստակէ , այն է սապրզ . իսկ հեղուկն է թիւրէմէնթի : գ տեսակն կոչի Ղոռի , որ բարձրանայ իբ զկոճի , և ունի այնպէս իմն իբ որ անհնար է միեզ բեւեռ յանջ զծակիչն չալափով . ի սմանէ ևս հոսի մաղտաքէ և թիւրէմէնթի , որ առաւել օգտակար է իբ զկոճի ծառոյն ի բժշկութիւն վերոց . մինչև և արջուց իսկ ի սմանէ ի գործ ածել ի գեղ հարուածոց իւրեանց : Տեղի անուանի ուրեք ուրեք և այլ տեսակ իմն չամ ծառոյ : Ջուրք որք բղխեն կիմ անցանեն իբ անտառս մայրի ծառոց՝ լինին բարեհամ : Ի հիւսիսակողմն և ի հարաւակողմն հայաստանեայց որ ի սեւերիկ , ի հրանկիցք , ի պեհեանի , ի մուշ , ի մոկս , գտանին անտառք այլազգ ծառոց , յորս երևելի են անփուճ ծառոց , որոց երեք տեսակ են ի խոտրջուր . և ի տարհաց աւուրքն կոչին Աբոր . ա տեսակն է Գինի , որ իբ զնմանին բազմատեղիանայ և առաւել բարձրանայ և լայնանայ յոյժ . ի նեղ քուստ իբ մեծի մասին է գատարկ և փորոքաւոր . զկայս սր ի գործ ածեն ի պէտս չինուածոց : Երկր րորդ տեսակն կոչի Ախրի , որ փոքր է իբ զգինի և առաւել ուղղաբերձ . տերևք սր չեն սրածայր ա ռարտել ոչ երկուց տեսակաց , այլ սոսնարածայր և կարճ իբ զնոցին : Երդն կոչի Ցրդի , որ փոքր է իբ զերկոսին , և անյարմար ի պէտս չինուածոց , ուստի գործեն ցից և ածուխ , որ լինի զօրաւոր իբ զածուխս այլոց փայտից : Եղն և անտառք կաղնւոյ , տձ" Բալուտ . սր է տեսակ ինչ կոչեցեալ Սարիպնի , որ լինի մեծ , և բերէ գլխոր ի վերս տերևաց . գտանի և անտառ հնրկ ուառելի կաղնոյ , զորոյ զծառն ի խոտրջուր կոչեն Կաղնի : Բարտի որ է Գաւազդ , ծառ բարձր և ուղղաբերձ : Ընար , որ է հատատաբուն լայն , և ոստք նր մեծ և տարածեալ : Կաղամախ որոյ բունն է նուրբ :

Ընի և զայլ պէսպէս ծառս որք չեն յանտառաց ասկի . Պաղն , տձ" կոչեցեալ Գարա աղած . փոքր է իբ զկաղնի , լինի ի ծմակ կողին լերին . փայտ սր գոյով կարծր՝ չինեն անաի գործիս : Առաւել յարմար է ի չինուել գործեաց ամուր փայտ Հացի ծառոյ ,

ած" կոչեցեալ Տնէ պռատապ, որ նոյնպէս գտանի ի բիւմ աեղիս։ Եւ այլ պէսպէս ծառս։ որք են Ծըսխ. Տըխկի. Ընկուզենի, Թեղջ. Նորգենի. Տօ-
սախ մանաւանդ ի լօռի և ի պարխալ են։
Բնակիմաւորուածք Հայաստանեայց է առաւել յար-
մախս, և ի մէջ նոցա առաւել ի բերս ցորենոյ. զորոյ
զնմանն սակաւ ուրեք է աեսանել. ուստի և երկրա-
գործքն արուճատս ծաղկեալ է անդէն մինչդ ի
գարման ցորենոյ. ունին զինչն գործիս և զինչն օրի-
նակս վարելոյ զերկիրս, զորս չկր աեսանել յեւրո-
պիս։ Երեք օրինակաւ սերմանեն անդ զցորեան,
մի ի գարնան, զոր հնձեն յաշնան։ Երիկ՝ յաշնան
իւրեանց, ի յօգոստոսն և ի սեպաեմբերի, որ գա-
ղարի և արձակէ ծիլ՝ յորում արուածեն խաչինս. և
հնձեն գրեթէ ի յունիսի յետադայ տասրեայն։ Երիկ՝
սերմանեն երբեմն նաև ի հոկաեմբերի կիս ի նոյեմ-
բերի՝ որ ոչ գալարի, այլ մնայ իսկ ըստ ձեամբ. զոր
հնձեն ի սեպաեմբերի յետադայ տասրեայն։ Այլ կե-
րեսին ի սոսա առաւել պատուհասանն՝ և սերմա-
նեալն ի գարնան, որոյ ցորեան լինի առաւել զո-
րաւոր, և խոնդ նոր ձկոի յոյժ։ Երեք են սեռակ
ցորենոյ. զառաջինն կոչեն Կարմրահատ, ի ցորեան
նոր և կարմրագոյն. զոր ի կողմանս մերոյ կոչեն Գա-
րընդան, սակս ի գարնան սերմանելոյ. զերկրորդն
կոչեն Աշնան, սակս յաշնան իւրեանց սերմանե-
լոյ յօգոստոս և ի սեպաեմբեր. զերրորդն կոչեն
տաճկական անուամբ Դարա գալըբ. ըստ որում
հասկ սոր քիսոս ցի խալըբներս սեաւ, այլ գոյն հաս-
կինն և կարմրագոյն, և ձև նոր ոչ բոլորակ՝ այլ քա-
ռակուսի. իսկ ցորեանն սպիտակ. սերմանեն զայս
սեսակ ի հոկաեմբեր կիս ի նոյեմբեր։ Ընդհանր ցո-
րեանք լինին ի նոեմբեր, ի դեկտեմբեր, ի մալաշխերտ,
ի մուշ, և են. յորս սերմանեն ըստ օրինակին զոր պատ-
մեցաք ի վերոյ. բայց սոքա ոչ ունին զհնարս պարզելոյ
զի ի ծածկել նաև զձիւնսն անցեալսն։
Այլ բաց յերից սեսակացս՝ են և այլ երկու սքան-
չելի սեսակ ցորենոյ սեպհական ջերմին իշխանայ և
բազնոցայ. առաջինն կոչի Դիւր, որ մեծ է ըստ զայլ
ամ սեսակս ցորենոյ երբեմն ի ջուր սիսան. խոնդ նոր
ձկոի յոյժ, և ձաշակ նոր քաղցր. յօգոստոսի սերմա-
նեն, և յօգոստոսի յետադայ աւուրն հնձեն։ Երիկ սե-
սակն է արտաքոյ հնրկ կարգի. ծիլք նոր բազմա-
սեան իւրեանց զծառ. իւրաքանչիւր ասող ունելով
զիւրեանց հասկ ի վեր, որպէս մի ծիլ սոր քերե բազ-
մուց

մուն հասակաց ՚ի զինէն ոտտս : Բերէ և հաճար , որ և յորեան երկայնաձև նուրբ կերևով :

Աղտտս և սպիտէն ՚ի Հայաստան նաև այլ ևս մեծ մանր , որ ընդ-պէս · գարի , սիսեռն , ոլոռն , զոր կոչեն Մաշ , այն է՝ Պիզի կամ պիզէլեայ , բակլայ , կոբեակ , կնճիթ , որ սուտամ · որոյ է և տեսակ մինչ վայրի զոր ՚ի մուշ Սուտամրուկ կոչեն : Ընկան ՚ի խոշոտ · նաև որիզ պատուճանաւոր (բերինձ) յերևան , ՚ի կոպճանս էջմիածնի , ՚ի մուշ , ՚ի հազրու , ՚ի խզոտ , ՚ի մոկս , և՝ն :

Լակ ՚ի պտուղս նոր ընտիր ըստ գնամ է խաղող , քաղցրաձայնակ մեծ առատ և բազմատեսակ · յորս առաւելու մեծուբ խաղող սանոյ և պէհեանոյ · յայն սակս և գինի հայաստանեայց առատ աղնիւ և բազմատեսակ , յերնկա , ՚ի բաղս , ՚ի ջերմուկ , ՚ի սևբերկ , յարփնի , ՚ի մուշ , ՚ի սասուն , ՚ի սալամաս , յորմի , ՚ի մարանդ , ՚ի կոպճանս մասիս լերին , յերևան , ՚ի ջուռթ , և՝ն · ՚ի տեղիս տեղիս անուս , և ՚ի տեղիս տեղիս կարմիր : Ի մէջ պէսպէս տեսակաց խաղողոյ նոր ընտիր է որ լինի առանց կորկղոյ ՚ի մուշ , ՚ի շատախ , ՚ի սասուն , և ՚ի հազրու · խակ ՚ի մէջ ամենայն նոր՝ ամիճն պէհէշնոյ , սուտ ամիճն սկզնոյ , և գինեն որ ՚ի մոկս , ՚ի զըռըգան , ՚ի կիրկան , և ՚ի չիրխան :

Անուանի ըստ գնատգին է ծիրան հայաստանեայց , մի միայն ՚ի մէջ համարին Ձի · որ ՚ի բոլոր գրաւոնր գտանի , որ յերնկա , ՚ի բաղս , ՚ի խզոտ , և՝ն · բայց որ լինի ՚ի պարսկս առնմանին մեծին հայոց , ՚ի վանանդ , ՚ի մարանդ , ՚ի ջուռթ , ՚ի սալմաստ և՝ն , զանազանէ մեծուբ և քաղցրուբ ըստ զորս լինին ՚ի առնմանին օգտ մանեանց · զսեռակս նոր համարին առաջել ըստ վ և զգամնքեաղն նոր տանին տատ և անդ :

Սոխակս պտուղական է և բազմատեսակ տալոր նոր : Տանձն գինի առատաբեր որ ըստանձրի լինի ՚ի ջերմուկ , ՚ի մալադիա , յարաբկեր , յակն , և ՚ի գայսերի : Եւ խնձորն որ ՚ի խզոտ , յասատապատ , ՚ի մալադիա , յարաբկեր , յակն , ՚ի կիրբին , և ՚ի գայսերի : Դեղձ ՚ի մարանդ , և յասատապատ : Սերկևիլ ՚ի խզոտ , ՚ի մալադիա , և՝ն : Թուզ մեծ և քաղցր ՚ի սիսարսկերքին , ՚ի խոտորջուր , յարդուճին , և ՚ի պերատ բոլոր յոյժ · ՚ի յարաբկեր և ՚ի յակն լինի առանց կորկղոյ սպիտակ և սեռակ , զոր կոչեն լօռի : Ընկոյզ առատ յոյժ և աղնիւ ՚ի կեղի , ՚ի մուշ , ՚ի սղերտ , ՚ի սևբերկ , ՚ի մալադիա և՝ն : Շագանակ և կաղին ՚ի պերատ և ՚ի կիրճեն : Բերդ և պուլթուան ՚ի սղերտ , որ է տեսակ լինչ Քիստոսի ծո-

ըրակաձև, և սեռական ինչ վայրկ չամ ֆըստըխի՝ ի ահէրկ։ Կուռն՝ ի սատուն, ի շատախ, ի սղերա, ի ջերմուկ. այլ առաւել աքանչելի ի յարդռնին։ Թուղ՝ ի սղերա, ի տիարպէքիր, ի խղու, ի կնձձ, յարդռնին, և ն։

Ի տեղիս տեղիս բերէ նաև ձէթ ի զէյթին. ի յարդռնին, ի սղերա, ի հարաւային սահմանս ձգուին բազում, և ի մոկս։ Մեղրապատ, ի ձմերուկ զարմանալի յեղնկա, և ի տիարպէքիր։ Սեխ մի միայն ի մէջ Ծի ի տիարպէքիր. զորոյ զսերմն անգլիացիք ի մերում Ժամկ առաքեցին յիւրեանց Ե։ Վարունկ՝ ի բազում տեղիս։

Առաւել մրգատիպ ձգուք՝ ի մեծ հայս են արդռնին, բերդապրակ, Թորդում, եղնկա, բալու, ջերմուկ, խզու, ասատապատ, շօռոթ, կաղզուման. իսկ՝ ի փոքր հայս՝ մալադխա, նիկատ, նաև Թոգաթ։

Բնիկ հայաստան նաև մամ և մեղր ամենից և առատ ի դանկալ, ի գայսերի, ի սատուն, ի բալեշ, ի սղերա, ի խղու, ի մոկս, և ի մուշ, ուր է և սեռական ինչ զոր մեղուք գործեն ընդ երկրաւ, բերէ և ըզդազպէ, զորմէ սորև. և լուսլ ի պէքմէզ, և նաև ունի։ Ունի և բամբակ յախալքելէք, յեղնկա, ի սեատ, յարաբկեր, ի տիարպէքիր, ի մոկս, ի նախճուան, և յայլ տեղիս։ Ար բազում։ Մեռաքս՝ ի պարսից սահմանին՝ ըստ յերևան, յօրդուվար, ի սղերա և ի կնձձ առատ յոյժ. վուշ՝ ի բազում տեղիս ջերմ ըստ։ կանեփ՝ ի քէնտեր՝ որ նրբաթել լինի յոյժ՝ ի սատուն. կտաւատ՝ յորմէ հանեն իւղ՝ ի վառուճն և՝ ի կերակուր։ Կենդկերջէք, զորոյ նոյնպէս հանեն զիւղն՝ ի վառել։

Ունի նաև անբաւ սեռակս գեղեցիկ և օգտակար ծաղկանց. ըստ ձնծաղիկ, որ վ՚ ըստ յոյժ լուծանելոյ ձևան իսկ և իսկ ծաղկի, յայն սակս կոչեցաւ յայս անուն. ի գործ ածեն՝ ի գեղորայս որ փարատիչ է տապ նապղ և այլոց ցաւոց։ Տերևք սր խիտ առ խիտ սրսռեալ են ղերեսօք գետնի. ծիղ՝ նր Թզաչափ՝ ունի՝ ի գլուխ իւր ծաղկի փոքր, ոմանք սպիտակ, և ոմանք ի գոյն մանուշակի. տևէ զաւուրս 4 կամ 5. ունի սոխ փոքր կաղնաչափ։ Նարկիզ, Հարսնէմատան ըստ նուն, բրաբիոն, շուշան բազմագունի, աղբատ արիւն, զոր ի գործ ածեն նաև ի գեղորայս, քէնեբիւկ առատ ի վարագ լեառն. ախլախնճոր ի բաւեն. կակաչ ըստ լալէ բազմերանգ. մեռոն ծաղիկ ի խղու. քեաֆիր վարդ ի մուշ և յայլ ներկնս, մաշ

նաւանդ 'ի խալմբերդ լեառն խնուսայ. բայց սր է ցածուն. ծաղկին մեծ է զվարդ առաւել անուշահոտ, և առաւել գեղեցիկ կարմրագոյն, որոյ և տերև իսկ ոչնի գոյն զարմանալի: 'Ի գաւառն Նիկաւէի կոչեցեալ Ի-ւ ֆաֆ-ւր- լինին ծաղկք բազմերանգք, և սիրնախիւղ: Սոյնպէս և 'ի սարուչխէկ կիմ 'ի գեղջ նաճախլիկ լեառն արաքիերոյ, 'ի յալա տաղին ոխա ալենոյ ծաղկած կոչեցեալ 'ի հնումն, զոսանին զնէշն տեսակ ծաղկանց մի է զմի սքանչելի, յորս կարեն զուարճանալ զննուղք բնագիտաց այժմու Ձմկիս: Իսկ զազգն ազգի խոտոց և զարմատոց հայաստան Ոչ ես հնար յայսմ վայրի յիշատակել՝ բայց եթէ 'ի հասբևանցն, որք են գեղք օգտակարք, և 'ի կերակուրս առողջարարք և քաղցրաճաշակք: 'Ի գեղերայս երևելն է զնամնին և խաչնգեղն. սր բոյս կոչի Խաւ ըծիլ՝ նաև Իշնաւն. տերևք կոչին Դաւպ. իսկ արմատն կոչի Խաչնգեղ, որ այժ ինքն է՝ Ռաւվենտ. զնաւրծիլն կիմ կեղևել ուտեն, որ է թմոու և մարսեցուցիչ. և կիմ 'ի տանդ մանրել զջուր նր մղեն և եռացուցեալ պահեն 'ի պէտս կերակրոց փխակ թմոու նիւթոց. 'ի տեղիս տեղիս է ջուր խառնել ըմպելն յամարայնի, որ է գեղ զովացուցիչ: Բայց զարմատն կիմ զնաչնգեղն ոչ 'ի գործ ածեն անդէն, այլ վանաբնակ ցեղք քրդաց յորոշել ինչ Ձմկի ժողովեալ և է թեխս անցուցեալ, արկանեն 'ի պարանոցս խաչանց խրեանց. ուր 'ի գլխերային ցաղոյ և 'ի տունջենային ջերմուէ արևու և յաղդեցուէ խոտոց. Թերևս նաև 'ի ընդդէմ խաչանց հաստնացեալ՝ լինի այն գեղ ընտիր, ուստի սիրեն յոյն ամ. և պատուականագոյն է է զինաց: 'Ի բէմ սահմանս փոքուն և մեծին հայոց գտանի սա, բայց յերբոպիա խաչնգեղ պարսից անուանեն, է ու բուսմ սորա վաճառ է մեծի մասին լինի 'ի պարսկաստան:

Երևելի է նոյնպէս և Մամուռիկ հրանիմանաուբոյ, այլ առաւել է զայն մամուռիկ բալուճայ. լոյծանկ 'ի գինէն տերևս. և այլ գինէն բանջարք: Տօմպալան 'ի տիարպէքիր ազնիւ է գինէր եղմանին: Դինաւոր զոր 'ի կողմանս մեզ կոչեն Կանաստղ. արմատ փոքրիկ նըշաձ տերևուվք, բայց 'ի խորս երկրի թաղեալ. ուստի առաւել 'ի հերկելն զանդաստան գտանի յաճախ, զոր ուտեն առանց եփելոյ. որ քաղցր է՝ ինչպէս եթէ է Ձմկիս ինչ ցամաքել եղեկ յարևու: Փոխի կիմ փոխ, կիմ Բոզ, բանջար եռաշտաւաւիղ ծանրահոտ. ունի և 'ի միջի բուն կիմ ծիղ սերմնաբերս, զոր 'ի բայց աշ-

կեաց՝ զյառաւելսն խաբէական Թողուն ՚ի ջուր առ ՚ի բառնալ զնոսա, ապա արկանեն ՚ի ջուր աղն որ տեւէ մինչև յաջորն. խակ զարմատս սր մինչդեռ է ՚ի դառնի, ըստ մէջ հատեալ դնեն անօթ առ նուազ ՚ի հաւաքել զկաթնանման հիւթ նր, որով հոտ զօրաւոր՝ գոլով սաստիկ, ՚ի գործ ածեն հովիւք ՚ի սառակուծն որդանց՝ որք գոյանան ՚ի վերս ձարպալիր դմակաց խաշանց, զոր բռնիչ կոչեն։

Սինձ, որով աերկիք իբրև մանրաթելք առկախեալք. ծաղկին դեղնագոյն. զբուն սր կիմ ոմն կոչեն զորձանն (ա) առանց եփելոյ ուտեն. որով հիւթ զձեռս մածուցանէ. խակ զկապ նր խաբշելով. Գուզն զոր այլ լաղդիք կոչեն Աբօռչինա նման բողկոյ, աերևովք նման բողկոյ, աերևովք նման վերնոյն։ Աղտոր ըն Սուսմախ. ՚ի մուշ կոչի Ծոր. Թուփ ծառաձև բարձրացեալ և փշալից. բերէ նման որթոյ ողկոյզս և պըտուղս ոսպնաձևս, յորս են և կորիզք. ՚ի գործ ածեն ՚ի կերակուրս փխակ Թթու նիւթոց, ուստի և Թարմ։ Քառ, կիմ Քաւառ, այն է՝ Քէպերկ. բոյս պտղաւոր. զորոյ ասա զպտուղն ևս Թթուն, անդ զնն զծաղիկան ՚ի բաց արկեալ, զբուն նր մինչդեռ է Թարմ՝ կտրատեալ արկանեն ՚ի ջուր աղի, որ անչափ և անհամար բուսանի ՚ի կոզմունս չօռոմոյ։ Կառ, բանջար ընդնարձակ աերևովք նման դդմենւոյ. ըստ կանթ աերևոց սր եփելով ուտեն. խակ զբունն զոր կոչեն որձա նաև զարմատս խակ, առանց եփելոյ կերզևելով։ Կանկառ, ընդնարձակ այլ փշալից աերևովք նման ուխվ Թիքէնի խոտոյն. զբուն սր կերզևել մարթէ ուտել առանց եփելոյ։ Բանջար, ՚ի կոզմունս չօռոմոյ (յանուն լերին ուստի ելանէ ՚ի սկիզբն գարնան) կոչեն Աբանկի բանջար. արմատ սր փոքրիկ, աերևքն նուրբ և երկայն նման սիզոյ, զոր ջրացուցեալ նիւթ Համեմիչ պատրաստանեն ՚ի կերակուրս։ Ճանկնդեղ, զոր ՚ի մուշ կոչեն նաև Կըլըմպող. որ է Տակ, ըստ առաձգող Բանձար. որոյ աեսակ լինչ լինին աղնիւ ի կոզմունս կոզմունս. ոմն և ՚ի վերոգրեալ բանջարաց և ՚ի խոտոց Թէպէտ լինին նաև յայլ Ցօ, այլ ՚ի հայաստան լինին ընտիր և փափուկ, կիմ բնակիչքն այլով օրինակաւ ՚ի գործ ածեն, յայն սակս ՚ի մատնաւորն յիշատակեցաք. զր և Սուսնկ խոտն զր Լանկ Թառ,

(ա) ՚Ի հայաստան Ոլխա կամ Ոլխան կոչեն զձիթն կամ զբուռն խոտոյ՝ որ ուտի սերմն, խակ զայն խոտ՝ որ ընդպէս նոյնպէս ուտի է՝ այլ ըստնի ինչ սերմն, կոչեն Եգ։

Թառ, Թէպէտ գոնէ նաև յայլ Ցս, բայց որ լինի ի Հայաստան. ոչ ի չօռոթ, ի մուշ լեն, լինի առաւել քաղցր և առաւել փափուկ ունէնդ ի սկիզբն գարնան, գոնէ սպիտակ. մեծուն նոր ատպարաջափ. և ի տեղիս տեղիս նաև կանգնաջափ. Թանձրուն նոր երբեմն երկոց մատանց սառնարուբ, որք ի ձմիս գարնան ընակիր կերակուր են բնակեալ երկրին։ Երկիմնակ. բանքար փշալից, զոր բուսն կիմ զոլճանն կեղևէ առանց երկեղի ուտեն, և զարմանա սորա ի գործ ածեն ի դեղ ուռուցից։ Տատրակ, յորոյ վերայ պատէ կայ նկուճ լինչ նման նուրբ բամբակի, զորոյ զբուն կեղևեալ ուտեն։ Խնձորոզ, միակարգ տեսիլ, զոր ի գործ ածեն ի կերակուրս. երիքսին որ առատ լինին նաև ի բառեն։ Ունի այլ բանքարք գնձիք որք կոչին Օղին կիմ Ըղին, Ա՛ռնուակ, Փնկա, Ձախ, Լեն։ Ունի ուրիշս ձուրք. Ծնողքն կիմ Թիւ. Թիւն պատուհական ի մուշ. զորոյ զաղնիւ տեսակ լինչ կոչեն անդէն Խոխլի. այլ որ երևանէ ի պայման՝ ընակիր է ի զամ տեղեաց։

Ի ներկս Հայաստանեայս երևելի են Տօրոն, ի Քեզաց այս ի կէնձ, որ դերազանցէ ի զորս գոնէին ըստ Ց. խոտ յորոյ ուղղաբերձ բուսն կոչէ կան շուրջանակի մանր մանր տերևիք. զոր արմատ որ է կարմիր գոնով ի գործ ածեն ի ներկս։ Աւշաձակ, ծառ սր փոքր և ի տեղիս լինչ Թուփ. բերէ պտուղ մեծ ի ղինձ, զոր տիրապէս անուանեն ալուճակ, որով ներկեն ի գոյն գեղեցիկ դեղին՝ զմորթս խաշանց։ Ծրտենի, ծառ որոյ կեղևներկէ ի գոյն մթին կարմիր, և տատիկ ունգացուցանէ և անփոյթ ապահէ երբեմն զրուզան կիմ զվէնանիչ։ Գղեթոր. ի մազը, ի տրանիքն ի, ի խազու։ Աչքատես ի կեղև։ Աչլ երևելի ի զամենին ի տիզբանէ անտի՝ է Ոզդան կարմիր, ի տաճկաց կոչեցեալ Ձինչկ. և ի տեղիս տեղիս Գըրմըզ. որդն է սա փոքրիկ՝ նման որդան զոր կոչեն Ջատիկ պէօճէյի, և ի մուշ Քէռուճամիխիկ. բայց մարմին ունի բոլորակաձև, քառատանի. կարմրուն նոր նոճազ յոյժ ի զքեռուճամիխիկին, և ի մանուշակագոյն, կարգաւ ունի գինս առաւել մանուշակագոյնս ի զուր մարմին. ընտրանաք ժողովեալ ապանանեն կիմ ի կէր, և կիմ ի դինի, որ առաւել Թանկագին վաճառի ի զապանէյեն ի կէր. և այն պէս զբուացեալն տանին աստ և անդ, զոր խառնեալ քնդ տարուն խոտոյ՝ հնարեն զայն կարմիր գոյն գեղ-

'ի չորքոտանիս Հայաստանեայց՝ պատուհական և առատ ջրմունկն են արջառք, և խաշինք և այծք նր. գման որձոյ խաշանց 'ի տեղիս տեղիս կշռե 12 նաև 15 օխայ. յայն ատկս միանգեռ կենդանի է՝ բառնան զգմանկն 'ի վր անուճաւոր փոքրիկ ոտլն, և զսալլն կապեն ջ մարմին նր 'ի գիւրուն քայլելոյ, ջր առնեն և 'ի տեղիս ինչ անասուչս 'ի տեղիս տեղիս ջր 'ի մուշ խաշինք ըստ կիսոյն երկուձորեակ ծնանին։ Ա՛ռ առատուն իւրոց արջառոց և խաշանց՝ առատ է 'ի Հայաստան նաև կաթն, սեր, կագի, պանիր, մածուն, ևն. յորս զմանաձր սերն չորացուցեալ և մեղրս օծեալ, ամբարեն 'ի պահար կերակրոց իրրև զպանիր 'ի մուշ, յարարկեր, յեփին, ևն։ Ոչխն և գոմէշ 'ի ընչն տեղիս՝ ջր 'ի մուշ. և վայրի ոչխարս և այծս, որք շրջին երամովին յամարայնի 'ի հիւսիս ոտլն կողմանս 'ի խոռոչս և 'ի ջրառիս տեղիս 'ի բառնն 'ի խաչի եռոտի, 'ի պայեզիս, յալաչկերտ, ևն. խակ 'ի ձմերայնի 'ի հարաւակողմանս։ Ա՛րջ, ջր Ձկ փիղ բիզ 'ի պարխար։ Վնաս որ ե տեսակ ինչ վայրի այծի։ Ա՛ն է 'ի Հայաստան և վարազ կամ կինձ, ջր խոզ վայրենի, յորս գտանի մեծ մինչև 'ի չափ եզին. զբ-

տանի և եղջերու, այծեամն և նապատաստակ։

Խակ 'ի կենդանիս որ 'ի տեղիս ծառայուն՝ անուճանի ընդ ամ Ց, ե երիվարն Հայաստանեայց. մանր այն տեսակն՝ որ 'ի հնուն կոչեր Նժոյգ, զորմէ տես 'ի հին Հայաստան. խակ այժմ կոչի Քուհէյլ. ոմն՛ Քուհէյլան. բայց այսպէս կոչեն զայն երիվար՝ որ 'ի հօրէ նաև 'ի մօրէ ծնեալ է 'ի նոյն քուհէյլ տեսակէն, զոր բիզմ ինամով զարմանեն, և թղթով գաստառ բաց վաճառեն միանց, յորում վկայութք հաստատ ան սերունդ նր. և երբև գոհար ինչ անգին, այն պես մեծ ե գին որ առալն ցանկացողաց՝ սակս բղձ կատարելոյ ունակ գոլոյ այսր կենդանւոյն, և քան զնմանին օգտակար մարդկան։ Դրութք մարմնոյ բարեձև և բարեվայելուչ, ոտիւք նուրբ և թեթև, շարժմամբ արագաթռիչ աքանչելի. զոր նախանիք մեր արժանապէս օգտակարիկ անուճամբ բացատրեցին. բնութք սիրասէր և զգաստ յոյժ. զգալուստ թշնամւոյն 'ի հեռաստանէ զգայեալ, ոտամբ աղդ առնէ ան իւրում։ Եթէ որ իւր զօրաւոր է, և գիտէ՝ թէ կարող է յաղթող լինել, համարձակ յարձակի 'ի վրա ան դամենայն տեղիս ոտնձգի. խակ թէ անկարող՝ ընդ փախչելն ցանկայ. այլ եթէ յարձակեսցի յառաջնոյն գեղոյ անզօր ան, ոչ նուիլին ոգւով խաղայ։ 'Ի հեծա-

նել

նել ՚ի՛ն զմէջն խոնարհեցուցանէ . օտարացոյ ոչ ՚ի՛նչ
Թողու հեծանել , այլ որոց վարժ են : ՚Ի մեռանիլ
՚ի՛ն՝ նշան ցաւոց ցուցանէ , նաև ՚ի հեռաստանէ ըզ-
գայ առնն . և այլ բազմ գործս գուշակողականս ոտն
այսր կենդանւոյ : Լինի այս տեսակ ՚ի յատաշկերտ , ՚ի
մալաշկերտ՝ ՚ի բադնոց , ՚ի վան , ՚ի բաղէշ՝ ՚ի մուշ՝ ինկոյ
ոտ , այլ հոչակաւոր ՚ք զնոսին է որ լինի ՚ի խնուս ,
մինչև յանուն նոր կոչել Խնուս կիս Խոնորզ աթէլորը :
Ճարտար են ՚ի դարման սր հայ՝ ք և քուրդք , բայց
երիս ազգք զմիաւանցն գերազանեն , մինչ յառակս
անցեալ է առ քուրդս՝ թէ " Ջոռը և զերկնալար ՚ի
, հայոց ընկալ || . իսկ առ հայս՝ թէ " Ջոռը ՚ի հայ-
, ոց , այլ զերկնալար ՚ի քրդաց || : Մատակ քիւհէյ-
լանն առաւել ՚ի յարգի է անդէն սակս երկոց . մի"
զի առ ՚ի հոգալ զսէրս նոր՝ չէ հարկ զկոյ առնուլ
իբրև զարուն , յորում պահու կարէ թշնամին ՚ի վր
հասանել . երկիդ՝ կարէ ծարաւի տակաւ ՚ի պաղպղ
մինչև զաւուրս երիս . երիդ՝ զի թէ թշնամին ՚ի ձի
որձ հեծեալ գոցի , ՚ի հալածիլն ոչ կարէ այնչափ ե-
բազեալ զնոր փախուստ . զի ձին յորում հեծեալ է՝
յապազէ յոյնժամ զնոր ընթացս առ հոտոյ մատա-
կին . որով հեծեցոյն ՚ի մատակ գերբաւ մարթի ՚ի հա-
նանել ՚ի վր թշնամւոյն :

Ընտանի է ջորին որ լինի ՚ի պետրէ , և էշն որ լի-
նի ՚ի սահրկէ . գոանի և ցիւռ : Սակ ՚ի գազանոց բազ"
ք զնոսին են գոյք , և արջ հարկ և ապիտակագոյն ,
որք բազմ ինասս ոտն այգեստանեայց և անդաստա-
նաց : Գոանի նաև առիւծ յանտառս հրանելիցիոյ ,
աղուէս ՚ի բաղէշ՝ ՚ի մուշ , և՛ն . վարշագ յերզնկոտս ,
՚ի մուշ , և ՚ի յերզնկէշ լեառն . կուղ , ջո սամսար . կա-
տու վայրի յերզնկոտս , և առաւել անուանի ՚ի վան ,
շուն և ձագար ՚ի բազմ տեղիս :

Ոչնչ ազգի ազգի որս թռչնոց , յորս առատ քան
զնոսին կաքաւ ընտանի և վայրի ՚ի մուշ , ՚ի բաղէշ ,
և յերևան : Աղաւնի Գօհան կոչեցեալ ՚ի տարապէ-
քիր . Հօփալ որ է վայրի տատուն : Լոր կիս Լորա-
մարգի : Թռչնի գուշի ՚ի կամախ նման լորոյ : Ճո-
լոթ փոքր ՚ք զլոր , այլ ըստ գունոյ նման նմա . ունի
բնութիւն նման մատնաւորս , զի ՚ի ձգել քարի ՚ի վր նր
նախ կծկի , և յետ անկանելոյ քարին ՚ի գետին , ա-
պա թռուցեալ փախչի : Կիւկիւճ , ուրեք ուրեք կոչեն
Կիւճիւճ կիս Կիճ , մեծ ՚ք զլոր , գունով նման նմա .
գնայ ՚ի վր ջուրց և լողայ , և առ ջրովք գնէ զնոր
բոյն : Տատրակ տատրեր ՚ի հատատրակ տատրակաց ,

պու-

գուռով խայտախառիւ։ Ալրի քաղ, և վայրի սագ։ Ալրա. այսպէս անուանեն սակս բնակելոյ սր յա-
բուս (ա), Թռչուն պարարտ, գուռով խայտաբղէտ
սալետակ և կարմիր. ՚ի տաճկաց կոչի սա ֆլամինգօ
սրտրիկ, այսպէս կոչեցեալ ՚ի ձայնէ բաղմանն Թռչ
՚ի Թռչնէն. կոչի և Ա էգամինակ, Թռչուն համակ ՚ի
ձև լորոյ, այլ ՚ի չափ բազէ. գուռով խայտախառիւ,
շրջի երամովին։ Կռօկռօ. Թռչուն խայտաբղէտ։ Սա-
րեակ կի ըս հայաստանեայց սարեկ, որ է Սըղըր-
ձըգ։ Ճարեկ, որ է մեծ ըս զարեակ, և փոքր ըս
զարգաւ։

Եւ այլ Թռչունս. որ Զինկուլ, որ Սախախուչն, որ
ըս կոցաւն ունի գորակ՝ որով կրէ ջուր։ Աբադիլ
բիլմ, որ զբոյն իւր գնէ ՚ի վէր տանէաց, զոր ՚ի բոյն
տեղիս բնակիչքն ինամով պահպանեն, զի արիւն
և զգուշաւոր գոլով բնութիւն, ՚ի գալ գողոց՝ իւրով
ազազակաւ որոյ ձայն է նման փայտահարի, զար-
հուցանէ զտանուտէրն։ Եւ Թռչունս գլխախանձս,
արծուիւ, տճկ՚՚ գարա գուշ, գայլագուս, տճկ՚՚ գար-
Թալ. ցին զոր կոչեն ուրուր, բազէ, Պաշտք որ է
տեսակ լինչ ցնոյ. անգղ. անծեղ զոր կոչեն նաև կա-
չաղակ, որ է սաղսըղան։

՚Ի ծովակս և ՚ի գետս իւր ունի ձկունս, զորս եգեալ
՚ի վերոյ ՚ի Թիւն ը. յորս երևելի է ասլխանէ ձուկն
տարեխս, հասեղ յոյժ և պարարտ, որ ելանէ ՚ի մար-
մէս, և ՚ի գետսն բերկրոյ, որք երկոքեան ևս հասին
՚ի ծովն վանայ. կարմրախեղս, ըս ալտապըղը ՚ի սեա-
նու ծովակն, յերասխ, և ՚ի վտակս լինչ եփրատայ.
ունի և գուռնասուղ ՚ի յերզնուսմ։

Հայաստան ունի և բոլս ոսկեզս և արծաթոյ. մի՝
առ եզերբ գետոյն եփրատայ ՚ի կապանեսաէն, որ
է առատագոյն ըս զամ բոլս ըստրձակ որուէն օսմա-
նեանց. և երիգ՝ առ եզերբ ախթրնսի ՚ի յարդանս,
ուր ելանէ և պղինձ. ունի և երկաթ ՚ի պարխար.
՚ի տիվրիկի, ՚ի շնքուշ, ՚ի կեղի, ՚ի մուշ, և ՚ի մոկս։
Պէսպէս տեսակս ընաիր քարանց, մեծագ ՚ի բաղէշ,
և մագնետաս քար ՚ի տիվրիկի, և երկանաքար յամ-
ձալազ և ՚ի մուշ. նաւթ և ծծումբ բազմ ՚ի բաղէշ,
ապիտակ նաւթ ՚ի սղերտ, կիւհէրնիկ ՚ի Թորգուտ
և յեզընկա. բոլսակ զոր ժողովեն ՚ի ջուրց վանայ ծո-
վուն. պաղէղ ըս շատ ՚ի շահրն գարահիսար. այլ
առատ ըս զամանն ունի աղէհանքս պատուհասանս ՚ի
Թոր-

(ա) ՀԱրսս կոչեն գմալխոպս անդասպանոց։

ի ծորդուն, յաշխատալ, ի լեզուի, ի խնդուս, ի կամաս, ի կաղզուման, ի ձանձիք գիտել վանայ, ի տիարտեքիր և այլն։

Բերէ և զնէշն տեսակս հողոյ, որ Հայկաւ այն է Քիլ էրմէնի, և հող ի չինուն պատուհասական տեսակաց ի մուշ, յաշտիկերտ են։ Ասացաւ մեզ և յոմանց թէ ի կողմանս կողմանս Հայաստանեայց գտանին և այնպիսիք պատուհասիքք եթէ յարուեստաւորաց խնամով գիտեացն. որ ի կողմանս բասենոյ ի բերէն վերի գիր գտաւ երբեմն յանգիտաս էրմաս քար. և արդարև ի հնուն պետայն քարինս Հայաստանեայց գտանելիք յիշատակեալ առ զնէշն մատենագիրս, որոց հանիք յայտ է թէ առ անհոգուն խափանել կան այժմ։ Ածին և ջերմուկս առողջարարս ի բէշ տեղիս, և բազմաթիւ ջուրս, յորոց ոմանք քարացուցիչ ունին զօրուն, ոմանք մարսեցուցիչ առաւել քան զնոսա, և ոմանք վերկացիս փոխելոյ ի պղինձ. ևն։ Եւ այսպէս ի Հայաստանեայց նաև յայժմու վիճակի կիս յորում առիթս են մշակութիւնք, բերէ զնոսա ինչ առատութիւն որ ինչ հարկաւոր է և վայելուչ կենաց մարդկան, ինչ ինչ յայս նիստ, և ինչ ինչ յայն, մինչ չէ ոչ կարօտիլ բերոյ այլոց ծագ. բայց եթէ առ հասուց։ Իսկ եթէ ըստ արժանեաց լինէր մշակեալ, երկիր նոյ ըստ իւրում առատաբեր արդասաւորութեան բազմապատիկ առաւել պտղաբերիցէր զայս ամ արդիւնս. այլև մարթ էր հնարել ի նմա զայն բերս, յորոց այժմ առ պակասուն արուեստին զրկիլ կայ։

Ի. Վաճառք Հայաստանեայց։

Պղհատուր վաճառք Հայաստանեայց են բերք նոր. որ բամբակ, մեռսքս, ասր, ևն. և ապրիշում գի արմունք՝ ցորեան, գարի, սիսեռն, ևն։ ի պտղոց՝ խաղող, ջամիչ, ջուր ծիրան են. բուսոյ որ պէքմէզ, նաւտէնկ, գինի, օղի՝ հանեալ ի թզոյ, մեղր և մեղրամոմ, գազաղէ, պանիր, թխուքիւն։ Եւ ի կենդանեաց՝ արջառ, ոչխար, այծ, երիվար ընտիր, և միոյ տախտէլ ի գայտէրիոյ, և տախտէլ ձիուն. մանգաղրեխ։ Ի նեղկոյ առաքէ որդան կարմիր որ ընչիկ, տորան, գղիմոր։ Եւ ի գեղրբէկոյ առաքէ խաշնդեղ մինչ յեւրոպա, ուր յանուն պարսից կոչի. նոյնպէս և մամուռսիկ զոր առաքէ յիզմիր, և անտի յեւրոպա, և զգուշնաուղ Հայաստ. պետայն մարթս արջառոյ ոչխարի այծի և գայլոյ, կուղ կենդանեաց, և կատուի.

ղմնրեի ջրշան՝ ի մոսկովատան և անտի՝ ի պուխարա, զի ինքեան ոչ ի դադրեա՝ ի Տոլանատա՝ և յանդ- ղնա. ղսեկ ջ աահդիան՝ ի գայսերիոյ առաքէ աստ և անդ։

Առաքէ և պէտոյն արուճատահերա գործածս իւր, ներկել կտաւ և մանած մարաշոյ, կտաւ և Ալաճա արգուճնոյ. ներկեալ կտաւ, Զին, Ալաճա, և Պէհաղլը տիարպէքիրոյ. կտաւ Աստառի սևատոյ. Պօղատի Թոխաթու. ցիսի ղոր նաև բամբակախառն չինեն՝ ի մոկա. պէսպոյ պղնձի անօթս Էրզնուումոյ, մինդ Թոխաթու. ատուճեղէն գուլպա որ՝ ի խղոյ. գորգ ջ խալի. կապերա որ է քիլիմ. շրէղ այն է Զիրիչ ղոր գործեն յոլին խոտոյ. օձառ՝ ղոր՝ ի տե- ղս տեղս չինեն ձարպով որ լինի յոռի, և՝ ի տեղս տեղս խուղով կտուաատի, որ լինի օձառ պատուա- կան. վարդաւիշկ ջ կիւղ սուլ հրանխմանտուրայ, և այլն։

Վաճառանուն և տուրևառուն հայաստանեայց առա- ւել ձգի՝ ի պարսից Ծն, ՝ի վիրս, ՝ի պոլսոյ և՝ ի պազ- ատս ցամաքաս, նաև ձնդհաս տիգրիսի և եփրատայ, ՝ի մոսկովատան ձնդհաս կապոյ Ծովուն, նաև սեաս Ծովուն, առաքելով զիւր վաճառս՝ ի դրասղոն, և անտի՝ ի գըըըմ, ՝ի կոստանդինուպոլիս, յիզմիր, և անտի նաև յայլ Ծս լինչ եւրոպիոյ։ Երևելի վաճա- ռատեղիք՝ ի մեծ հայս են էրզնուում, տիարպէքիր, և կէնճէ. իսկ՝ ի փոքր հայս՝ գայսերի, և Թոքաթ, որ առաւելու ջ զայլ վաճառատեղիս փոքրուն ա- սիոյ, նաև իւիք երջ ջ զվերոդրեալն։ Եւ այսպէս յայսմ ձևիկ ևս, ծաղկել կայ միշտ տուրևառուԹիւն հայաստանեայց, զոր և եւրոպացիք իսկ վկայեն. ար և տեսանել նաև յՕտագրուէ տպագրել՝ ի գուռնին 1788. որ յետ դնելոյ զարևելեան նիզոպ օսմանեան տերուԹէ, զկայոց Ծ գերադոյն գասել՝ ի տուրևառ- ուԹէ, գրէ՝ ի 32 ԹղԹ. ՝՝ ի մէջ այսչափ նիզոպաց, ՝՝ նիզոպ առաւելապէս ծաղկել տուրևառուԹիւն՝ ի հայաստան ||։

ծաղկեցուցիչ և յառաջացուցիչ վաճառանուն այսր Ծի՝ ոչ միայն է առատ բերքք և յարմար գիրք իւր, որ միջնորդ լինի է՝ ի մէջ խորին ասիոյ և եւրոպիոյ, այլ առաւել՝ իւր սեպհական բնակիչ ազգ հայոց, ձնդհ յառաջն որ ջ զբիմ ազգս առա- ւել ձարտար և երկայնամիտ են յարուճեստ վաճա- ռականուԹէ. որ և ոչ կարելով յայժմու ձևիկս՝ ի քնիկ հայաստան Ծիս կատարել և անքոյթ պարա-

պել

պիլ յոյն , ցանեալ ցրուիլ կան ըստ վաճառատեղիս
ամ Ծի , և զնոսին ծայրկեցուցանեն վճռականութիւն .
զորոյ զիարձ առին պարսկաստան , հնդկաստան ,
յունաստան , մոսկովստան , Լեհաստան , գաղղիա , հո-
լանտա , գերմանիա , և լեհաստան . յորոց ումանք տա-
կաւին պահեն զլեզու և զսնուն ազգին , իսկ այլք
բազմագոյնք մոռացեալ զլեզու և զազգ եւրեանց ,
գարձեալ են յազգս յորս բնակին : Ի բիլմ տեղիս
զլաճառաց լինէ տուրևառուն նախ ազ մուծին , ևմ
զննեն զնոսին դևբացուցին , յորոց ուսան և օտար ազգք .
Ի տեղիս անդրս նաև նոր բերս հնարեցին , յորս ոչ
բուսանիր յատաջագոյն :

Ջճառատարուն ազգիս Ի վճռականութ , և զցրուիլդ
վերայայր աստ և անդ , վկայեն նաև գրեթէ ամ արևել-
լեան ձեռնհարդք յեւրոպացւոց , և այլ մատենագիրք
նոցա . յորս մատնին Ի բառն Ա ռմենիա , այն է՝
հայաստան գրէ . Հայք կարի լիւն անձնատուր են
վճռականութ , և ամ մատագրութ պարսկին Ի նմա
որում՝ են ըստնակ , ազ են արուեստաւորք ոչ
միայն վճռականութ արևելից , այլ նաև ձեռնհարդք
մեծագոյս վաճառականութեն առաւել մեծամեծ
քղքացն եւրոպիոյ : Տեսանելիք զոսոս գալ Ի խո-
րոց պարսկաստանեայց միջ Ի լիվոռնո . էին բազմ
ամ յորմէ հեռ բնակութեն կալան Ի մատռակլիս ,
գոանկին Ի հոլանտա , յանդղիա , Ի վենետիկ , ամս-
նապարհորդեն Ի մոդոլ , Ի շիամ (որ է Ի հնդիկս) ,
Ի ձեռավա , Ի փիլիպպեան (կղզիս) , և ըստ ամ արևելս
բաց Ի չինաց || : Եւ պիտինկ (ա) յեա դրելոյ զայ-
սոսիկ գրեթէ բառ առ բառ , յաւելու ապա . Իսկ
յասիա՝ չիք նաւահանգիստ լինչ ծովու՝ կամ քղք
վաճառատեղի , յորում ոչ գոյն ոչ սակաւ բազ-
մութ փարթամ վճռականաց հայոց բաց Ի չինաց || :
Գրէ ապա մատնինել թէ ոմն շահաբաս թագաւոր
պարսից՝ առ Ի ծայրկեցուցանել զվճռականութ Ի
պարսկաստան , Ի ձեռին առ զհայս իբրև զազգ ա-
ռաւել յարմար Ի տուրևառութիս , որք զպարսկաս-
տան ամենայն առատացուցին յորում էր նուազութ
յոյժ , և զեւրոպա մեծապնիւք . և թէ Ա մ վաճառք
արևելից սկսան յայնժամ լինել հնարկ յարևմուտս ,
և վաճառք արևմտից եղեն նոր շուք արևելից || :
Այսպէս գրէ և մորէր . Բիլմք են Ի մէջ ձոյ (հայոց)
պարսից եւ Տաճկաց , յորս սակս ցրուիլ
կան

(ա) Ի է , հմ . աշխարհագրութ է :

, կան յանաւօլիա , ի պարսկաստան , յեդիսպոս , ի
, հնդկաստան , ի բօլօնիա (իբ ի լեհ) · դան ևս ի
, սէտս տուրևաուրն ի գաղղիա , ի հոլանտա , յիւ
, դալիա , և ի սպանիա · լեզու նոյ է մի յառաջել
, հնրկ լեզուաց , և տարածեալ կայ նաև ի տէղիս
, յորս տուրևաուրն ձգէ զհայս ։ Յետ սակաւուց
դարձեալ գրէ · Սոցա (հայոց) գլխաւոր գործ է
, վճռհանուն , քարտինալն Ռիշլիւ եդեալ ունէր ի
, մոի բնակիցս ուղղանել զսոսա ի գաղղիա առ ի պայ
, ծառուն տուրևաուրթէ , և յայս միտ եւս անդէն
, տպագրել դրեանս ինչ ի լեզու հայոց ։
Եւ ապա (ա) · զհայս կոչէ · Տէր (կիր ուսուցիչ),
, նեղբին վճռհանուն թէ ասէր ։ , և առաքե · · Ազգ
, աչալուրջ , հմուտացեալ յարևելեան սովորութիւնս · որ
, մեծի գրասոց · ժուժկալք վերջին չափաւորուն ,
, ըստ ամի գաշնակիցք (ըստ պարսս , ընդ հնդիկս) ի
, սկզբանէ անտի · մանրազնին քննօղք երից · բարձ
, բահայից ազգ յառաւել ըստ ձակ խորհրդոց · · · ար
, քունիք բեդեբտուրկայ · · · խմաստութիւն խորհե
, ցաւ բերել յառդրագան (յաժաեբնան) հաստուած
, ինչ այսր հնարագէտ աշխատասէր և հարուստ ժո
, ղովրդեան · ի ձեռն սոցա միշտ անցին և անցանեն
, տահաւին՝ այն վաճառք ասէր , որք ըստ այս ձևիդ
, հասանեն առ ուրս ։

Զվճռհանուն բազմահարուստ Ծին պէհկալայի ի հնդիկս՝ հայք ծաղկեցուցին , յորոց հաւ գրաւեալ ապա անգլիացին ։ Նոյնպէս և զվճռհանութիւն ուրաց կիմ մոկովայ ըստ պարսիկս ի ձեռն կասպից ծովն՝ հայք սկան , որ նոյնպէս սկարացաւ՝ յորժիմ անգլիացիք զբռամբ ածին զմեծ մասն առևտրութիւն ուրաց Ծին ։ Վկայէ վն այսր և գիրն վաճառականուն ուրաց տալով ի բարբառ գաղղիացւոց յամն գրատ ի 1777 · ուր ի խոսիրն զվճռհանութէ ուրաց ըստ կասպից ծով , գլ · ջ · թղթ՝ 94 , գրէ ։ Յամ Ժամկ Հայք անձնատուր են վճռհանութէ · յորժամ հառավարեալ լինէին ի ձեռն իւրեանց թիգրաց՝ էին փարթամք և կարօղք · զինի անկէ գոլով ըստ որում թէ առնկաց և պարսից՝ սիրեցին զվճռհանուն իւրեանց ըստ համարէն եւրոպա մինչև ի սահմանս արևելեան Ծաց ։ Իբր ի լեզս վերջին

ըստ

(ա) Ի պատմութէ վաճառականուն եւրոպեանց յերկիրս հնդից
տպաս · հպ · ջ · գիրս է · գլ · 39 ։

տուն և յիդալիա · առնէին տուրնատուէ յամէ տան-
մանս օսմանեան պրուսէ ըստ լզմիր և ըստ հալէպ ·
սկսէին յայնժամ տուրնատուէ պարսից՝ և բէխտա-
և Ջիւղա քղքաց · տանէին փոխադրէին վաճառս
եբրեանց ի խոյին ասհմանս այսր պրուսէ , և՝ ի
ցամաք կղզիս Հնդկաց : Յոլշափ պարսկաստան
կայր ինայր յանդորրս , վճռեանուէին նոյ ինայր
յիւրում պայծառուէ · բայց չարախտաւար ձա-
խորդուէք շահ Հիւսէյնին և իւրոց ասհմանաց՝ ա-
ծլին ինասս դժնդակս՝ ի գործառնուէս սոյ · բեռ-
նաւորէ ըստ սրով՝ և տառապէք՝ ի նէրքին պա-
տերազմաց , ակարանային զբաղեալք զպարսս
եբրեանց :

Առաջարկուէ ա պետրոսի (մոսկովաց Թ֊րդի)
Թուէցաւ ինն՝ ի վեր յարուցանել զբազդ նոցա ,
բայց ոչ արար ինչ՝ բայց եթէ յապաղել զնոյ կոր-
ծանումն , առ՝ ի առաւել հռչակաւոր գործել ·
հաւատաք և համարուսն նոյ անկաւ՝ ի հոլանտա , և
ըստ ամ երկիրս՝ յորս ունէին կապակցուէք մեծ :
Յայնմ ժամի դարձան և եղեն միջնորդ (Թէլլալ)
կիմ յանձնառուք տուրնատուէ՝ որում յընդպոյն
էին տեառնք :

Այս ժղէդ՝ ըստ որս ա պետրոս արար բիմ դաշ-
նագրուես տուրնատուէ · առաւել երևեցին այն
է՝ որ հաստատեցաւ՝ ի ձեռն շահ դահմատին · զո-
րուբ այսր դաշնագրուէ՝ հայ֊ք առին բացարձ-
ձակ լրաւուն փոխադրելոյ զվաճառս պարսից՝ ի
ռուսիա , Թէուէբ ոչ վաճառելոյ փոքր փոքր ,
այլ մեծ բեռն միանգամայն : Եւք այսր դաշնագ-
րուէք եղև՝ ի հաստատել գաղթական ինչ այսր
ժողովրդեան (հայոց) ի յաժտէրխան , ուստի և
ցրուէեցան՝ ի նէրքին ասհմանս ռուսոց , ուրա-
նօր բիմք գտանին տակաւին՝ ի սոցանէ մնեանդ՝ ի
մոսքվիա ||

Յետ այսորիկ գրէ անգղին , Թէ այս վճռեանուէք
հատուցից ծուխն՝ ի ձեռն հայոց՝ յոսին կայր նաև՝ ի
ժամս յաջորդացն պետրոսի , նաև յաւուրս աննոյն
Թագուհւոյն , բայց՝ ի 1740 ակսաւ նուազիլ վճռ խոր-
վուէց , և ապա գրէ Թէ բարձաւ՝ ի հայոց , վճռ մնաց
նէրոյ յայն գործ տուրնատուէք այլոց ազգաց , և
մնեանդ անդրնացուց , որք այլով ձևնիհաւ տիրեցին
վճռեանուէ ռուսաց , բերելով զնոյ ազդ վճռց :

Ը. Կառավարութիւն Հայաստանեայց ։

Ընդհանուր և մեծ մասն Հայաստանեայց անկեալ կայ ի կառավարութիւն օսմանեան տերութեան. արևելեան մասն ի կառավարութիւն պարսից. իսկ հիւսիսային և փոքր մասն սուղ ինչ կայ ի կառավարութիւն վրաց. իսկ այժմ ռուսաց ։

Մասն տերութեանց օսմանեանց կառավարի՝ ի ձեռն փաշայից, և որովք՝ ի տեղիս տեղիս կան վոյվոտայք և միւթէսէլիմք կամ ըստ ռամկայց միւսէլիմք, ոմն և յայլ ամ սահմանս օսմանեանց ։ Բայց՝ ի նոցանէ որք իշխան և տէր են գեառաց հինչ Հայաստանեայց, ՝ի բազմ տեղիս իշխեն և կառավարեն քուրդ պէկք, ՝ի սոյնէ ոմանք կախեալ կան զփաշայէն՝ ի մեծամեծ կրս, յորոց կարէ փաշայն պահանջել տուրս ի տալեանն, իսկ ուրմանք անկախ են ամենևին զփաշայից, այլ միայն՝ ի թիւրէն առնուն զհաստատութեն իւրեանց, և այլք ոմանք գլխովին ապստամբք ։

Մասն տերութեանց պարսից կառավարի՝ ի ձեռն խանից. զի զգլխաւոր իշխան նշանակին զոր տաճիկք փաշայ կոչեն, պարսիկք խան անուանեն. յետ խանին Զալալիսք. ապա Քալանդարք, որք անմիջապէս՝ ի թագաւորէն կամ՝ ի գլխաւորէ նոյ առաքին. և են կրկին, մի՝ ի վերջ համօրէն նշանակին, և երկիր՝ ի վերջ զանազան ջղաց ։ Յայն երկիրս յորս բազմութիւն կան հայոց՝ երկիր քալանդարք լինին յազգէս հայոց. ուրեք ուրեք նաև առաջին քալանդարք ։ Յետ քալանդարի են Այանք, որք են եօթն, որոց պաշտօնն է կառավարութիւն նշանակին երբև խորհրդականք խանին, բայց ոչքա ոչ միշտ գտանին ։

Ի և իշխանութիւն ինչ զինին քալանդարին, կոչեցեալ Մէլիք, որ ըստ պաշտօնի նոյն է ընդ երկիր քալանդարի. որ երբև գտատուր ջղաք և ժողովող տուրցն արքունի՝ կարօղ է հարկանել, տանջել, ըստ տուգանաց արկանել, և զնոմ իշխանութիւն՝ ի գործ ածել քաց՝ ի յարեանդէղուէ. սակ ևս ըստ մեծի մասին լինին յազգէս հայոց ։ Այս իշխանութիւն մէլիք կոչեցեալ, գոյ նաև՝ ի սահմանին օսմանեանց մինդ յայն կողմն՝ որ կոչի քիւրտիստան, այ՝ ի մահս, ՝ի շատախ, ՝ի մուշ, և են. յորս նոյնպէս ըստ մեծի մասին լինին յազգէս հայոց ։ Զգիւղօրէս հայաստանեայց կառավարեն ծերագոյնք նոյ, որք՝ ի ժողովրդոց կոչին Ուհդիզ, սակ գտանեն զհակառակութիւնս գիւղականաց, և զոչ հնազ

հնարաւորէին ունել տան և առաքեն առ մեզնէն կամ առ ոչն :

ԼԳ. ԲԱԺԱՆՈՒՄՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՑ :

Հայաստան ՚ի յայժմու ժամիս յերիս աշրուեաս ուաւ ան և յերիս մասունս բաժանէլ կայ ըստ հանրա պէս : Մէծ մասն անուէլ կոյ ըստ աշրուէ օսմանեանց, յորում ՚ի հնումն էին փոքը հայք առհասարակ և արև մուտեան և հարաւային մասն մէծին հայոց : Ասրեէ լեան մասն մէծին հայոց անուէլ կոյ ըստ աերուէ պարսից, իսկ հիւսիսային և փոքը մասն ընդ աերուէ վրաց, այժմ ռուսաց :

Մէկ յառաջնիկայս գհամօրէն հայաստան ունիմք բաժանել նախ ՚ի մէծ և ՚ի փոքը, և զնոյն մէծ յերիս մասունս ըստ երից աշրուէիցն :

ԱՇԽ ՀԱՅՔ :

Ալերք և օդ սր առհասարակ առէլ ստաւէլ զրէսը ձալի է և առաւէլ արդաւանդ ըստ զփոքուն հայոց : Բնակիչք նր են զնչէն ազգք, բայց բազմադոյն ըստ զրէմանն և գլխաւոր ժողովդք՝ են հայք, և քուրդք, մինչև այս ըստ քնիկ սահման քրդաց կարծէ այժմ ՚ի ռամկաց, և մէծ մասն մէծին հայոց որ ընդ աերուէ օսմանեանց՝ յանուն նոյ քրդաստան կոչի, ակսէլ գրէլէ ՚ի գետոյն Երասխայ՝ մինչև ՚ի հարաւային եզր մէծին հայոց և անդ ի ևս . յորում են վաշայուէին վանայ՝ առէալ միանգամայն զբաղէչ և զմուշ, փաշայուէին պայէզիտոյ , ալաշկերտոյ , մասն ինչ փաշայուէ էրզիռումայ , և մալազկերտ և տուժիկ :

Եւ այսպէս յայժմու ժամիս յասէլն Քիւրդիստան . Քրդոպան , և կամ Քիւրդոպան , պարտ է իմանալ զմէծ մասն մէծին հայոց : Քաղաքիսք չէլէպին զսկսեալ քիւրտիսթանայ դնէ . Սկսէլ ՚ի հիւսիսոյ մինչ ՚ի սահմանս մալաթիոյ և մարաշոյ . . . որոյ հիւսիսային կողմն է մուտուլ և արէմտեան երագն || : Ասդ՝ ա նուանս Քուրդ կամ Քիւրդ թուի ածանցէլ ՚ի հին հայկական անուանէն Կուդդ կամ Կուդ , ուստի չէ ա

նուն պատմական ոճ ումանք գնեն, առ որս Քի-ըփ կիմ Կի-ըփ նշանակէ կորովի կիմ ուժեղ, զի կորզումաց անուն՝ ի հնուցն ոչ՝ ի մի միայն ձեռ, այլ ըստ լայնալ-ձակ սահմանս տարածեցաւ, ոճ ունիս տեսանել՝ ի հին հայաստան։

Աւհերկ յերկուս բաժանի ազգ քրդաց, ՝ի գիւղա-բնակ և՝ ի վրանաբնակ։ Գիւղաբնակք են որք ունին զհաստատ բնակուելիճ՝ ՝ի գիւղօրէս և՝ ի քղքս։ Իսկ վրանաբնակք են որք ջունին զհաստատ բնակուեճ, այլ ատ և անդ ջու առնեն, յայն սակս՝ ի լեզու քրդաց կոչին Ա-լ-ա, որ նշանակէ Ջու առնող։ և՝ ի տաճկաց Կէօչէր, կիմ Կէօչէ-էվլի որ զնոյն նշանա-կէ։ բնակուեճ տոցա է ըստ վրանաք։

Անուանք գիւղաբնակաց ըստ մեծի մասին առեալ լի նին՝ ի ձեռաց յորս բնակին, որ՝ խնուսցի, մալաշ-կերացի, մշեցի, սասունցի, սուանցի, բաղիշեցի, հաքեարի, ձեզիրէ, են։ Առեալ լինին նաև յանուա-նէ նշանագաց ինչ՝ զորս ինքեանք սահմանել ունին՝ ի մէջ խրեանց, և ոչ օտմանեան տրուճ։ որ սահման փաշայուճ պայէզիտոյ՝ յորում են պայէզիտ՝ ալաշ-կերտ՝ տիատին՝ բաղնոց՝ և չորկակայ սահմանք՝ կո-չին Սբուիվան, որ չէ գործածական առ օտմանեանս, և բնակեալ քուրդքն՝ ի նմա միով անուամբ կոչին Սբուիվանցի։ նոյնպէս և սահման խանին բաղեշոյ (ա-ռեալ ըստ առաջին վիճակի), յորում են բաղեշ, մուշ, սասուն, սուասո, զըրգան են, կոչին միով անուամբ Ռուշան, և բնակեալ քուրդք՝ ի նմա՝ Ռուշանցի, կիմ Ռուշնցի։ Ջերկոցուանց անուանց ևս՝ որք կացուցա-նեն իբրև ցեղ լինն որոշեալ՝ ի մէջ քրդաց, ասացին մեզ սերեալ գոլ՝ ի հին նախարարազուն ցեղից հայոց, զՍբուիվանցիս՝ ի Սբուհուանեանց, և զՌոշկանցիս՝ ի Իշոուանեանց, այլ այս չէ մեզ յայտ։ միայն այս ինչ յայտնի է, զի՝ ի տեղիս տեղիս հայք խառնել կան ըստ քուրդս, և ըստ նոյ միանգամայն զմի ժողով կացուցա-նեն։ իսկ՝ ի բազմ տեղիս խառնել կան ըստ զօրս նոյ, և են երեքին զօրապետք և քաղաքագործք՝ ի մէջ քրդաց։ Վրանաբնակ քուրդք կոչին սովորաբար ՚ըստ յանուն տեղեաց, այլ յանուն ցեղից որք են բազմ։ որ Բանճ ձնորցի, Սինանցի, Բոթուցի, Շուրխանցի, Սիբինցի, Հա-ղանցի, Բուրուկցի, Մամանցի, Օմերցի, Ընիբըլըցի, որք՝ ի գարնան սփռին՝ ի լերինս մշոյ՝ և այլոց ձեռաց մե-ծին հայոց։ Ռուշանցի, կիմ Բուշան՝ ՝ի փոքր հայս, որք բաժանել են՝ ի 12 ոտմ։ Մամանցի, կիմ Մեհան, որ է ցեղ մեծ՝ զօրաւոր՝ և ապստամբ, որ սովորա-

բար

բար օթևանի՝ ի կողմանս միջնեսարայի : Եւ՝ ինն և ցեղ ինչ կոչեցեալ Մանըդի զոր՝ ի մասիկնեանց ասեն սերել. ոմք և զի Եփեւէ ցեղն՝ ի մանգակաւնեանց : Աչքս այ աւետրկ է կրկին. մին է բնիկ քրդաց, իսկ միւսն կոչի Ջալա, որ տարբեր է յոյժ յառաջնոյն, մինչև ոչ իմանալ մին զմիւսոյն. այս լեզու ձգի՝ ի առաժիկ, ՝ի խնուս, ՝ի բալոս, ՝ի ձապղնուք, ՝ի վալդոյ, նաև յարևմտեան դիւղօրէս ինչ մինչ : Աչ գիւ առն նաև զլեզու քրդաց՝ զի այն է հնչակաց, որ է խառնեալ ինն՝ ի զնիշն լեզուաց՝ բայց տիրապէս ասծանցեալ՝ ի ասկական լեզուէ պարսից. այլ սոյն այս լեզու քրդաց՝ ունի զնիշն գեղական լեզուս, ոմք և առ մեզ են լեզու ազուլեցւոց, ալեքանցւոց, ձիւղայեցւոց են : Կրօնիւ են մահմետական ըստ ծիլ սին շաֆիլի :

Վանաբնակ քուրդք են ազգ՝ որք ոչ զգան երբեք զնստուն ձմերայնոյ, այլ միշտ վայելեն զքաղցը եւ զանակ գարնան. զի՝ ի ձմերան տիրեն՝ ի ջերմ տեղիս անապատին պաղատառու առ ջուր՝ ուրանօր ոչ ձիւնէ, եղեգամբ որմնապատեալով զվրանս իւրեանց. իսկ յամարայնի ջոկեն ըստ արևու՝ ի հիւսիսակողմն՝ ի մեծ և՝ ի փոքր հայս, մինչև ամ զուարճալի և արօտ տարեր լերինք հայաստանեայց քղքանան յայնժամ վրանօք այլ. սիրեն նաև՝ ի կողմանս փայատոյ, և անթաքեայ՝ ի փոքր ասիա : Ձանապարհորդուքն որ դժուարին լինի է, ոչինչ բերէ առցա դժուարուէ, անգամին՝ ի մանկուքէ ուսեալ դոլով շարժիլ և առ բուբերիլ՝ ի վեր գրաստուց. զնորածին որդիս իւրեանց բարձեալ՝ ի վերայ գրաստուց՝ տանին յօթևանէ յօթևան, ուստի և՝ ի զարգանալն զուարճալի լինի լինել նոցա ճնշհ առնել, բացօթեայ շրջիլ, և փոփոխութեան տեղւոյ նաև ջոգն միշտ փոխել. որով և լինին առոյգ, զօրաւորք, հակայաձեք, և յաղթանդամք : Ի ձնշհորդէն՝ երթս կիր ջրոս ժամս յոչ վարեալ, դարձեալ օթևանին մինչև ապառելոյ անասնոց նոցա զձարակս տեղւոյն, անտի փոխին յայլ օթևան, անտ՝ ի միւսն : Ա յսպէս ահա վարել համօրէն զըն թացս կենաց իւրեանց. ՝ի դէպ իսկ յարմարէ զոտ ցանէ ասացուած ուրուն. Աչ՝ ի ճնշհի ծնանին, ՝ի ճնշհի անանին, և՝ ի ճնշհի մեռանին :

Կանայք նոցա են որք՝ ի ջուբէն ժողովեն, և յօթևանին կանգնեն արագ արագ զվրանս դիւրին իմն ըստ բնակաւս, խուռն խուռն որոշելով, ուր 30 ուր 40 վրանս. առ որս իւրաքանչիւր այն խուռն վրանաց՝

կոչին Օպա։ Իսկ արք նոյ՝ ոմանք յառաջին ջրա-
նակն՝ ի գոմանել տեղի Ծարարատար և արօտաբեր,
յարմար օթևանելոյ ևրեանց. իսկ այլք վարին ըզ-
բանակս ևրեանց։ ԵՒրաքանչիւր օպա կացուցանեն
ևրև մի մի գիւղ, որք ոչ երբեք խառն՝ ի միասին
բնակին, ունին մի մի պէյ ևրև գառաւոր, յորոց
վճռ գոն և այլ պէյք գևհատուրք, և՝ ի վճռ ամին տերկ
պէյ ոմն գևհատուր ջ զնամին ևրև ցեղապետ։
Ցեղք որք հպատակ են արուեճ օսմանեանց, ուր և
օթևանին, տան տուրս փաշայից, և պէյից տեարց
տեղոյն յանասանց և՝ ի ձեռագործս ևրեանց։
Քայք են և ցեղք՝ որք գրեալ են՝ ի վինուճօրուն պէյի
ուրուք. ոչ փեակ Թոշակի յամարայնի ձրի Ծարակեն
զանասունս ևրեանց՝ ի լերինս աշնոյ նոյն պէյից.
իսկ՝ ի ձմերայնի պէյն բաժանէ զնոսա՝ ի գիւղօրէս
ևրս, ուր 10, ուր 8 տուն, ևն. և նոյն գիւղօրէք
ձրի կերակրեն զանասունս նոյ, տան նաև փայտ՝ ի
վառել. այլ՝ ի լինել ոյզի՝ պարտական են պոյզիլ
՝ի կաղմանէ պէյին. քան այսմ են վրանաբնակ ցեղք
բնակիչք՝ ի պայազիտ, յալաշկերտ, ՝ի խնուս, ՝ի մա-
լազկերտ, և՝ ի մուշ։ Իսկ քուրդք բնակիչք՝ ի փոքր
Հայս յարևմուտս Եփրատայ, որք կոչին բիշվանիք՝
տան տուրս Թէլբին. վիշ յարքայակոյս կոզմանէ՝ ի
տոհանոզ է ոմն պետ կարգել որ յանուանէ ցեղին
կոչ Բիշվան ազատս. ամի ամի դնայ՝ ի խարտաշար
օվասին. յորում վայրի Ժողովին բիշվանիք. և առնու
՝ի նոցնէ զպայմանել տուրս. այլ ոչ անցանէ ջ արևելս
Եփրատայ առնուլ ինչ՝ ի բազմաթիւ քրդացն որք են
յայն կողմն՝ ի մեծ Հայս։ Ա յս ամ քուրդք որք՝ ի
սահմանին օսմանեանց՝ և որք՝ ի սահմանին պարսից՝
միոյն հնազանդութիւն և հարկատուութիւն ևրեանց են
ջ արուեճ օսմանեանց և պարսից. օձագլուխ և կիսա-
նուրթ մականուանմամբ կոչեցեալք։
Ա րուճեանք գիւղաբնակաց ջ մեծի մասին է երկ-
րագործութիւն. իսկ վրանաբնակաց՝ են անասունք
ևրեանց, որք բերեն նոյ՝ ի կերակուր՝ կաթն, իւ-
ղի, և պանիր, յորոց զաւէլորդան վաճառէլ, հագան
նորք զգիւղացոյս հանդերձից ևրեանց։ Յիւրաքան-
չիւր օպայս գառանին ջ քառասնից այն ամ որ կա-
րևոր է՝ ի կարիս ևրեանց։ Ա րուճեան մեծագ առ
կանայս նոյ գառանի, որք գործեն դորդ, սեխմաթ,
կարպետս, քուրձ ջ ջուալեղէն. Թէև (ա), զոր բառ-
նան

(ա) Յայս անուն իւրեն ի հայոսփան գիւղ Հեյոզ. զոր
թուրքք իւրեն Խոզ։

նան՝ ի վէր եղանց · զորձեն նաև կոգի , պանիր , եւն : Ջայս ամ վաճառեն յերկիրս յորս գնան · բայց ոչ շատացեալ այսպիսի շահուք , հնձել պարտապին յաւարառուեան և յաւազակութեան · ուստի և մեծ աղէտս սոյ է զննաշարժուն և պղտիր , մանաւանդ զի հնձողքդեայ ձննդոյդ գոլով և օտարականք առ այլս , հնձել սկսան ոչնչի՝ ի զգուշանալ , և՝ ի մանկութէ՝ ինոյն կրթիլ :

Եւ զի բէմբ՝ ի ցեղից անհաշտ թշնամիք են միմեանց , սակս սակս պղտիր առնել ի միմեանս , մինչ ինան՝ ի կրթուն իւրեանց · ոչ միայն զրպ նոյ՝ այլ և կա՜նայք և աղջկունք գոանին յայժմու ժամիս առ սոսա՝ ոյ և առ հայս բնակեալս՝ ի քրդաստան կանայք առ նասիրաք , զորոց զբաղադործութէն և զկրթուն զի նոցա՝ հաւատասք պատուին երեսելի զօրականաց Ծի : Այլ կեանք և խոսք սոյ՝ ի միցմունս պատուոյ , և ըզմեռանելն՝ ի մարտի համարին փառք և պարծանք իւրեանց · յառաջիկաւորք այնպիսի մեռելոյն երգին նեբբողեանս , բանան դրօշակ սեաւ՝ ի վէր նիզակի , և առաջի դաղափոյն ասնելով պատուով մեծաւ Թաղեն · իսկ ըզ հիւնկն զմեռելն օրհնասս՝ ի մանկի աւաղեն յոյժ , եղուկ կարգալով՝ ի վէր այնպիսեացն · զի ոչ գոսա արժանի հաւատարիլ հօր կամ հօրեղբօր իւրոյ եւն , որ մեռաւ յայս ինչ պղտիր , որ կամեցաւ զփայտ՝ ի թշնամեաց եւն : Ուստ , ի լսելականք զայս օրինակ ողբս երգելով՝ ի վէր օրհնասական մեռելոյն , արկանեն՝ ի սերտ երեսասարդոց իւրեանց գրգիռ մեծ առ պղտիր · որով ընտրեն արկանել զանձինս իւրեանց յամ վասնդս մարտի , և Թողուլ զանձն քաջութէ յաղգականս իւրեանց , ըզ Թէ մեռանիլ՝ ի մանկի , որ առ նմ համարի իբր մահ նախատականի : Ջինք վասնաբնակաց է սոսք , այլ զնասարն է նիզակ երկայն , զոր առաւել քան զամ ազգս գիտեն գործածել և յաջողութէ՝ ի կիր առնուլ · մինչև ոմանց զերկու նիզակս ևս՝ ի գործ ածել յերկուսին ձեռս իբրև էէֆէկ · որով՝ ի հալածել անդ զնախատականն Թշնամին , կարեն զմի նիզակն՝ ի հեռաստանէ ձգել՝ ինոյ , և զմիւսն առնուլ՝ ի ձեռին փեակ առաջնոյն · այլ ոչ չանեն այնչափ ինչ գործածուն հրացինոյ , ուստի և փամփչին յայնոսիսի պղտիրս : Խոկ ասվաղա՜կան զինք գնեալ ունին ի հրացին ըզ Թիւֆինկ · յորում վարժ են յոյժ և ձարտարք՝ ի մանկուէ , ստ՜ սունցիք և սուսնցիք : Բայց առհասարկ գնեալ ունին և վտանաբնակք առաւել ըզ զէմ զինս՝ հարկաւոր

անձանց համարին զերիվարս իբրեանց, որ վրանաց բնակաց եւ մեծի մասին է բնհդկլան մնացեալ նոցա. յորոց զերիվարսն առաւել գործմանեն ի զանձինս իբրեանց. պահեն ի տեղւոջ յորում և ինքեանք ի գիշերի, շղթայիւք ի գետին կապել ի վր շղթայիւն զերիվարանց մնհծ արկանեն յերկիւղէ գողոց։ Յորժամ հեծելազօրք սոցա հեծեալք յոյսն երիվարս՝ եւանեն ի պատերազմ, չէ մարթ այլով իւիք յաղթել նոցա, բայց եթէ յայն տեղիս՝ յորս առ գիտեն վայրս կապելոյ զերիվարսն երիվարաց։

Եւ այսպէս այս ազգ թափառական և անդրուն, առանց ծիլի, և միշտ յօ օտարաց բնակօք ի վաղուց ժամայց անտի, անիրաւն և անվանագ պահէ զինքն միշտ յանմէ՝ իբրու կորովութիւն և իբրու զինուք։

Երևելի երկինք մեծին հայոց՝ են մասիս, արագած, ալա տաղին ախտանոյ, մեծ գօտի պտնկէօլ երկին, ջողալար, քէօշմէր, սիքուէթ, գրգռաւ, գօտի Ջուա տի երկին, վարպ, և որք սահակ լեառն, յորոց երկրին ևս են ի վան, ևն։

Ջերևելի բերանք յիշատակեցաք ի վերոյ, և ունիմք յիշել նաև ի տորագրութեանց նշնդայոց և ձեռաց յորս էինին, յայսմ վայրի տորագրեցուցաք զիւր գաղտնի, որ է բերդ՝ տահաւուց Տայոց սեփական։ Բնակիչքն ոմք և նախնիք կոչեն զսա Մեղու օդոյ և Ցօղ երկնային, զի ըստանէ յերկինէ գիշերային իբրև զցօղ ի վերոյ տերեւոց բուսոց. Թէպէտ և այժմեան բնաբանք հնամարին զգազանէն հիւծ հասել ի նոցն իսկ ի բուսոց և տերեւս իբրեանց։ Ա յլ երևի պատճառիլ և յօդոյ և ի բուսոց. զիաւրդ և խոտ, ոչ ըստանէ սա ի վերոյ մեր բուսոց, և ոչ ըստ համօրէն մեծ հայս, այլ յորոշ չեալ տահմանս ինչ նոր։ Ի հիւսիսոյ տկասնկ ի կեղի ձեռնէն երզիւռումայ. իսկ ի հարաւոյ՝ աւարատ ի զախս, և ի Ջեզիրա, յորում տիեռէ կան գօտի լերինն պտնկէօլի, և յորում են ձեռքս կեղի, բալու, ձագպղջուր, խուրմ, կինձ, մուշ, շատախ, սատուն, սուսան, խուրմ, բաղէշ, զըրգան, շիրվան, խզու, հրանիքին, զախս, և Ջեզիրա, որ է ի միջագետս տրուածէ հայոց։ Յայս ամ ձեռս լինի այս բերդ ըստ երկուս ամիս միայն՝ ի յունիսի և ի յուլիսի, երբ բերն ինայ նաև մինչ ի կէսն օգոստոսի։ Գոյն նոր է սպիտակ, համ նոր քաղցր ի մէջ մեղու և շաքարի, բայց ոնի և այլ ճաշակ իմն մանուածոյ, որ առաջէ տիրտիտական գործէ. քնուածէ է լոյծ։ Տերևքն երևին յայնժամ իբրև օծել սպիտակ մեղու, և մանր

նիշք

Նիշք ասա և անդ՝ ի տեբևին պալատաձև առկայեալ
իբրև ղբինձ, որք են առաւել ազնիւ մասունք գազ-
պէին։ Յառաջին իջման հիւթ նոր է անօսր, մինչև
հազիւ երեխել փայլէլով՝ ի վր տեբևոց, ապա հեռզհե-
ռէ իջանելով թանձրանայ։

Երեք տեսակ ք բուսոց են միայն որք բերեն զգազ-
պէ ք Գազ, Կաղնի, և Մաստուտակ։ Գազն է փուշ
ինչ իբրև զթուփ բարձրացեալ, զոր քուրդք կոչեն
Կաւան, և է բազմատեսակ. բայց զգազպէ բերէ
միայն այն տեսակ գազին՝ որ բազմահերձ է նման
մատանց ձեռին, զոր և վր այնորիկ կոչեն Մատնե-
գազ։ Ջգազպէ սր ժողովել բնակչաց և ք մայ ան-
ցուցեալ, զալիսք նր արիանեն՝ ի պարկ կիմ՝ ի տիկ, որ
պնդանայ յոյժ մինչև հարկ լինի կացնաւ խորտակել։
Յանուն այսր բուսոյ գազի Թուրք կոչեցեալ Գազպէ,
և՝ իբրզայ Կազօ, կիմ Կէզէնկիւ. յոմանց կոչի նաև
Մէն միջնդ թանձրացեալ մաստուկն, ըստ որում նման
նի իւիք իրօք մանի կիմ մանանայի իէլացւոց։
Կաղնի՝ ի տատմոց կոչի Քալըռա կիմ Պէլիւտ որ նման
է բալամուտ. զգազպէն սր կրկին օրինակաւ ժո-
ղովեն. մի՝ գտերևան լուծանալով և ապա մղելով.
յետ մղելոյն եփեն՝ ի վր հրոյ մինչև՝ ի թանձրանալ.
այս տեսակ լինի հեղուկ թանձր իբրև զմեղր։ Երկիր
հատանելով զոտսս Ծառոյն, և արկանելով յարկղակն
զաւուրս երկուս կիմ երիս մինչև՝ ի յորանալ տերևոց,
յետ այնորիկ զոտսն հարկանեն և ելից ք միմեանս
՝ի վր կապերտս, մինչև Թօթափիլ առհասարկ տերևոց
՝ի նմա, ապա մաղել երկիցս և երիցս, զնուրբն և զհե-
ղուկն՝ ի գնել ի պարկս դնեն. այս տեսակ լինի կարծր։
Մաստուտակն է խոտ ինչ, որոյ արմատ՝ ի տատմոց
կոչի Պիտնքէօբիւ. հատկ այսր խոտոյ միայն բերէ
գազպէ, և յատուկանաչն՝ ի վր, զայն հատկ գործէ
միատեսակ զանգուճած իբրև մեղր՝ գնել՝ ի կարծր մեղր,
և դի չէ մարթ ոչ լուծանալով և ոչ Թօթափելով զա-
տանել զգազպէն՝ ի հատկէն, բնակիչքն զնոյն հատկս
ժողովել յանօթ ինչ, դնեն կամ յարևու կիմ՝ ի թո-
ղեալ մինչև՝ ի հալիլ, ապա զնոյն հեղուկ որ է գազ-
պէն՝ ամանեն յայլ անօթ։ Ա՛յս տեսակ լինի հե-
ղուկ, և փոքր ինչ բերէ չինչն զլեզուէ մաստուտակին։
Գազպէն է պաշար բնակչաց և վաճառ մեծ զոր տա-
նին ատս և անդ։ Ուսոխ յայն երկու տիսս բազ-
մուն ձեռնականաց առէպ առէպ երևին սրեալ յան-
տառս և՝ ի դաշտս ոլայս՝ ի ժողովել, բայց՝ ի յատկա-
պեալ անձրևաց՝ ապակաս կարեն ժողովել, զի ջուրն

քարձել տանէք ։ Ջկարծը սեռական յանարդանի պա-
հեն՝ ի մէջ ալէը, որ ոչ թողու լուծանել՝ ի ջերմուէ ։
Աբդ՝ մեծ հայք ոչն գրեցաք՝ ի վերոյ՝ բաժանի յե-
րես մասունս ըստ երից արուեստից, զորս ոմն ըստ միոջէ
առարքեցուցք յառաջիկայդ ըստ այսմ կարգի ։ Ա-
ռաջին մասն՝ ի սահմանին օմանեանց ։ Երկրորդ մասն՝ ի սահմա-
նին պարսից ։ Երրորդ մասն՝ ի սահմանին վրաց կամ առասաց ։

Յօդ ա. Ման Աեծին հայոց՝ ի սահ. մանին ( )ամանեանց ։

Յարևմտից՝ սահմանակից է այս մասն փոքուն հայոց, յորմէ բաժանի՝ ի ձեռն երեքաս գետոյ, ի հիւսիսոյ՝ սահմանակից է մասին վրաց, յարևելից՝ մասին պարսից, իսկ՝ ի հարաւոյ՝ փաչայութեէ ուրհայոց, մեսոպոտամայ, ձիզիրեայի, և էֆրիզոնեայ։ ի ս հին նշանագաց մեծին հայոց՝ յայսմ մասին անկանին արևմտեան մասն ինչ գուգարաց, ասոյ, բարձր հայք, արևմտեան մասն այրարատեայ, ջերդ հայք, տուրուբերան, մոկք, աղձնիք, և արևմտեան մասն վասպուրականի ։ Իսկ այժմ բաժանի՝ ի վեց հայալեթս, զորս մեք կոչեմք նշանագ, որք են ։

ա. Էրզիրում։ ը. Ղարսիստան։
բ. Պայազիտ։ թ. Վան։
գ. Կարս։ ժ. Տիարպեքիր։

Ա. Գլուխ ա. Էրզիրում։

Փալատիոյ Եփրատեան։

Ան է՝ ի մեծաւեծ փաշայութեց անուանելոյ։ որոյ սահմանն ըստ մեծի մասին անկանի՝ ի բարձր հայս, և ըստ փոքու մասին յայրարատ՝ ի ջերդ հայս՝ նաև յաղձնիս, որք էին՝ ի հնումն նշանագ մեծին հայոց։ ըստ մասին նաև անկանի յերկիր հայս, որ էր՝ ի հնումն նշանագ փոքուն հայոց։ նաև ըստ մասին՝ ի խալախս, որ էր արուարձան հայաստանեայց՝ բայց ըստ ձիկս ինչ ըստ

լերամբք ամբարձեալ. յորս լերինք հիւսիսային կողման արգելուն զընթացս եփրատայ հասեալ՝ ի սեւ ծով, և խոտորեցուցանեն զնա՝ ի հարաւ։ Ի միջ լերանց այնց երևելի են միտգաւոն լերինք պինկէօլայ, մի՝ ի մեծամեծ և՝ ի ջրաբաշխ լերանց Ծի. զոր առաջագրեցաք՝ ի վերուն խնուսայ. ուր անկանի բնիկ պինկէօլ։ Իսկ՝ ի բնիկ վերուն երզնեուսայ երևելի են յիւսադոյ լերինք։

Ըղձալար։ Անկանի՝ ի հարաւակողմն երզնեուսայ մերձ՝ ի ձորն. բարձր ք զայլ ամ լերինս նշխնդին կիճ փայլայուն երզնեուսայ՝ ի գլուխ նը հալիւճ մարթ է ելանել ք ժամս երկուս, բայց միշտ ք ուղիղ գառ՝ ի վեր գնալով. յոյր սակս կոչի նաև Գոհանամ լեառն (ա). ՝ի գագաթանէ նը երևի մասիս լեառն, նաև սեւ ծով. նախատ այր հասանէ մինչև՝ ի դէբման։

Տէվէ պօյնու։ Լեառն կոյ ք շղթայարին յարևելեան կողմն նորա, առ բանէնաւ՝ ի ձնահոն որ գնայ՝ ի դարս, հեռի յերզնեուսայ առաւել ք զմի ժամ։

Բալան փէօյէն։ Լեառն կոյ ք շղթայարին յարևմտեան կողմունէ. սակս սատակ գառ՝ ի թաւ գոլոյն ընկալաւ զայս անուն, որ նշանակէ Թօխմախօղ Հաւէտիս. ոյր թէ յերանէն ուղիղ՝ ի վեր, Թօխմախին Հաւէտք պրատուց. յայս լեառն է ականակիտ և առատ ջուր կոչեցեալ Գըզըլ փէրմէն. որ դարձուցանէ 10 ջրաղացս առ սահրատով լերին զառանն և զձմեռն. ոռոգէ զարտարոյս դաշտավայրին երզնեուսայ. մեռալ՝ ի ձորն՝ անդրանօր ևս դարձուցանէ զջրաղացս միայն յառաջայնի (զի՝ ի ձմերայնի սառի). և անտի գնայ մինչև՝ ի Կան գետ։ Ի և այլ ջուր կոչեցեալ Ընդմէ բէնա. զոր հաւաքէլ՝ ի սկսանալ ջրոյց լերին չէթէնլի փաշայն՝ ետ բերել՝ ի ձորն. ուրանօր դարձուցանէլով և զմի ջրաղաց, գնայ՝ ի Կան դարձուցանէլով զայլ ջրաղացս, և անկանի՝ ի շամբն։ Յարևելեան կողմն այսր լերին բալան ակօքէն անկանի դէբման։ Ալա երկք լերինք կոյք ընդ միմեանս, Թերևս են նոյն իսկ երկք լերինքն՝ զորս գնէ խոր՝՝՝ ի բարձր Հայս։ Էյնէրլի։ Լեառն յարևմտեան կողմն բալան ակօքէն, հեռի յերզնեուսայ իրրև ժամս 2. յայնկոյս լերինս է դէբման։

Տօմլի։ Լեառն ջրաշէտ և լի աղբերակաւմբք. է մեծ գօտի լերին, որ սկսէ՝ ի լերանց Թոլդուսայ՝ գայ

(ա) Ըստ ազխարհիկ լեզուին Ջերոյ. որ վասն բազմաբնեայ ընծաւորակութեան լերինս յայս անուն կոչէ։

անցանէ մերձ ՚ի յերզնեռւմ ՚ի հիւսիսոյ կողմանէ նր, և անտի խոտորի ՚ի հիւսիս։ Մերձակայ կէտ լճին հինի է յերզնեռւմայ երբ 6 ժամ. ՚ի հարաւոյ կողմն լերինս յաւազուտ տեղւոջէ բղխէ ջուր ջերմ յոյժ. խակ ՚ի միւս կողմանէ ըն հիւսկն՝ բղխէ ջուր ցուրտ անհնարին. մինչև յանդայնի դժուարին ձեռք մատղոյ յարկանել ՚ի նա. ՚ի հիւսիսային կողմն առ առատաւոր լերինս՝ են առհասարակ աղբիւրք ականակիտ ջուրց։ Յարևելս հիւսիսոյ լերինս՝ է Թորդում. յարևմուտս հիւսիսոյ՝ է օվաձորգ վիճակ սակրոյ։ Երևելի է նաև Ճանապարհ ուղեւորական բարձ բուրն Ակռոն լեառն որ այժմ կոչի Գոհանամ. տեղի ձիթենւոյ որոյ լուսաւորչին, զորմէ առասպել ՚ի սառբատրեան եղնկայոց։ Դօսի այսր անդրէն լերին ձգի մինչև ընդ երկանց լալնստանին, և ընդ հարաւոյ, կիր էլախրոյ սար, որ է կոչիկաս։ Այլ և գետաձիկ չէլէ ասին զերինս երզնեռւմայ կցել դնէ ընդ միտգօսի լերինս Էնէդէ, որք անկանին յարևմտեան կողմն էլպիւրդ լերանց։

Փաշայութիւն կիր նշխդն երզնեռւմայ ունի և գետս մեծամեծս և փոքունս։

Սարզամ գետ. ոմն ՚ի յականց ևփրատայ՝ որ բղխէ ՚ի լերինս սակրոյ. և անցեալ ընդ բերդափուռն Ծոմանց՝ առնտի իջանէ յաշխարհս, և գիմէ ՚ի հարաւ առ մատաղճունիս ՚ի ջուրանի ձորն՝ խառնի ընդ գետոյն երզնեռւմայ։

Ար- ջուր. ՚ի տաճկաց կոչեցեալ Գոբա սար. կոչի նաև Գետ երզնեռւմայ. սա է գլխաւոր ակն ևփրատայ. բղխէ ՚ի լերանց անտի՝ որ ՚ի միջ Թորդումայ և բասենոյ. և ընթացեալ յարևմուտս հարաւոյ՝ ՚ի հասանել ՚ի գիւղն սօղուգ ջերմուկ և յարծաթի, անդ ծաւալեալ գործէ լիճ ոչ փոքր. ելբև ջուր նր բարձրանայ՝ ի վեր քան զբարձրութիւն գետնոյն, այնուհետև դարձեալ ձնեղն արարեալ իւր, ընդ միջ լճին հոսիլ սկսանի ՚ի ձմերայնի սառն ընդ գետոյն. ՚ի գարնան ժամն ՚ի լուծանիլ ձեանց՝ առատանայ, և լայնանալ ազդէ զբլսկոյ դաշտավայրն. բուսանի ՚ինէմ անբաւ բազմութիւն շամբից. որոյ վերայ կոչի սովորաբար այս լիճ Սարլար. և խորենացին կոչէ Շամբ. խակ յաստրայնի նոճապատ յոյժ. և յայնժամ հնձեն բնակիչք զշամբս, զորս ՚ի գործ ածեն ՚ի բազանիս և յայլ տեղիս երզնեռւմայ փխակ փայտի. հնձեն նաև զդալարս խոտոս նր, որ շատաբեր է յոյժ։

Յառաջանալ լճակիս՝ սայլք անցանեն ընդ կամուրջս։

յո

յորոց մին է քարաշէն երկքարանն կամարօք · իսկ յանմարդոյն՝ ի նուաղելին՝ ընդ մէջ նորա անցանեն · ուստի յանդուդար երթեւեկաց ներ՝ ջուր ներ առնուրկ պղտորի · յորմէ և եգաւ գետակին անուն ևս ջուր , զի նախ ի գնասանել գետակիս ՝ ի ստղերին , ջուր ներ վիթ է և ջանն բնչ սեռ է : Ընձօղք յայնմ ժամի , առ ՝ ի գտանել ջուր յարբուսին երկանց , փորեն անդ դէն փոքր փոքր ինչ խորու ի · այլ որ զարմանալին է՝ գտանեն ջուր լիզի · բայց արկեալ ՝ ի նա մանր , քաղցրանայ և լինի յարմար յարբուսին : Ա յս լճակ անկանի ՝ ի հիւսիսակողմն երկրորդաւ ձորէն , հեռի ՝ ի նմէ միով ժամու . երկայնուն լճակին յարեւելից յարեւմուտս հարաւոյ՝ է իրրև 2 ժամ և կէս . իսկ առաւել լայնուն ներ ձգի առաւել ի կէս ժամ : Ա ս հիւսիսային եզերք սղերին , են գերզօրէս արծաթի , դոնիկ , առ օրով կայ և կամուրջ . զեզաթոս , խաչկայ վանք . իսկ առ հարաւային եզերք՝ չինգիլիկ , սօղոմ չկրմուկ , կան գիւղ . են : Ա ռ եզերք լճակիս ՝ ի մէջ շամբոյ՝ են առնուրկ բոյնք և գազարք ջրային Թռչնոց · որ են վայրկնի բազ , սազ , են . և ՝ ի մէջն ձկունք առատ : Ա սեն երկիլ սև ջուր ՝ ի շալանի ձորն խառնի ի սարչանոյ , և սկզբնաւորի զերփրատ :

Ա ենի նշանագ երկնուռունդ և այլ սէտակս գետակի՝ որք են վտակ երկատասոյ և խառնին ՝ ի նոս , որ են գետակն Խնուս , Թորթում , Կնէլ , Դոռնիկ , Գոյլ գետ , են : Յարեւմտեան կողմանէ բազան սեաւքն լերինն ելանէ գետակ , որոյ մին անցանէ ի գէրման , խառնի յերասխ · իսկ միւսն՝ որ կոչի Գոլոլ Նէնիս , կամ Գոլոլ ըմաֆ , անցանէ ի հնոյ խառնի ՝ ի յերփրատ : Յիչ ժամս բիւր աշխատաւոր ծակեն զերկան բազան սէջ քան ՝ ի կողմն երասխոյ գարձուցին երկնուռունքն զայս ջուր ոռոգ պատուին · և ածին ՝ ի գաշտավայրն երզնուռունդ ՝ ի մեծ գերասխ երկանց · քզեն բաց ՝ ի յոռոգելոյ զանգաստանս գաշտավայրին՝ գարձուցանեն այս ջուր մինչև ՝ ի գերզն կան՝ 40 չորացա : Բայց գէրմանցոյ գժուարին ի ոռոգուելն չորս երասխ՝ առ որ պէտս ունին , և առանց ինչ կրնուզոյ անդրէն յերկիր երասխ գարձուցանել կամէն , զաստ խառնեն երասխ բերան բերան կապեալ արկին ՝ ի չորն , որ ատրէ ՝ ի բերան ի երկրին ձորոյն , (զոր բացեալ էր երզնուռունդ ծակելով ըզ ափառն) ելից · և չորն սկսաւ հոսել ի ճանապարհ իւր առաջին :

Բայց

Բայց գէտք՝ որովհետև պանծալի հանդիսանայ այս նահանջ, են երեք մեծամեծ գէտք Ծի, որք բղխեն ի լերանց սրբ պինակէօլ կոչեցեալ, Թաւիշն յերիս գիւղն ծուխ. Եփրատ՝ի ծուխն պարսից. Երասխ՝ի ծուխն կապից. և Ճորոխ՝ի սեաւ ծուխ. որով և բարձր լինին սահք զայն ամ Ծս, յորս ընթանան այս գետք, որք էին երբեմն գետք դրախտին ադամայ։ Բայց՝ի գետոց ունի և պէտսկս ջերմուկս, զորոց առորև։

Օգ սր՝ ունեն բնիկ սանձադին երկիսուտմայ ցուրտ՝ այլ առողջ. ձիւնն՝ի գաշտավայրս նր սկսանի սովաբար՝ի յերկս սեպտեմբերի և՝ի սկիզբն հոկտեմբերի. իսկ՝ի վեր լերանց նր յօգոստոսի, երբեմն նաև՝ի գաշտավայրս նր. և սովորաբար հալի՝ի յերկս մայիսի։ Սակս այսպիսի ցրտուն՝ փաշայ սանձադն ոչ բերէ խաղող, ոչ ծառ՝ բայց ևթէ ուռի, և ոչ իսկ պտուղ. ունի տանձ, այլ նախ քան զհասունանալն՝ ժամանէ՝ի վեր ցրտուն. ուստի բնակիչքն ժողովէին՝ի ջերմ տեղիս դնեն՝ի հասունանալ։

Աւել բերք ՝ինդիս՝ է ցորեան աբանջէլ ընտիր և փափուկ, ճնեղ՝ի խնուս՝ի դէբման և՝ի բասէն. նոյնպէս և շուրջանակի ոլորտ՝ քղքին երկիսուտմայ են տեղիք արտօրայք ցորենոյ և գարւոյ։ Աղբար պատուական՝ի Թորդում, և ոչ ընտիր՝ի յաշխալայ, ՝ի էզգիլ, և ճնեղ՝ի խնուս. ոչդս ոչդս ծիրանւոյ, և ծիրանի սալորոյ՝ի յեզընկայ։ Ի գամնաբայնն կեն գանեաց՝ քիւհէյլան ձի. գայլ. կուզ՝ այն է սամսար. որ վտանգէն Տեղէ կոչի. կատու. նաև վարշախ՝ այլ սակաւ. վայրենի խոզ՝ի կողմանս աշխալայի. Վիճ՝ որ է սեաւակ ինչ վայրի այծի. եղջիւրք սր կարճ յոյժ, և միով արմատով ելիւք երկոքին՝ի միջոյ ճակատոցն. գտանին սք՝ի պինակէօլ, նաև՝ի լճառն Ճինխաի (Թէ պէտ սակաւ), որ հեռի է յերկիսուտմայ ՟ս, կամ 6 ժամ. և՝ի լճառն բալան տէօքէն։

Իսկ վայրի այծ և վայրի ոչխար՝ բազմութիւն յոյժ՝ի վեր լերանց. սոքա սովորական ծննդեանց է երկու երկու, և երբեմն միայն մի մի. չորին միշտ երամովին, այլ՝ի յաւելս առնոյ միոյնչ յերս նոյեմբերի՝ որ ձեռնտու ուրոյն չորին չուրջանակի զհօտիսն իրք պահապան ձիոյ և առաջնորդ. իսկ՝ի յերս նոյեմբերի միոյնչ՝ի յոտնին խառն չորին՝ի զուգել. ծննդին՝ի մայիսի, ամենին նշանաւոր գոլով յականջս իւրեանց։ Աքանչելի ինն պատմի վէս սոցա, Թէ՝ ի հասանելն՝ի վերոյ յանկարծ որսորդաց, և՝ ի չգտանելն տեղի փախստեան, առ ստոյգ ապացուցին յատկացին քարձրուէ լերանց երբ

մեզ

մոլին, ի վայր ձգասցուն կալով, ի վեր հղջերայ, ոչ
ինչ միտս ևս վասնզ յայնմանէ կրելով։

Ի ջրային կենդանեաց բերէ ջրշուն, ի սաձկաց կո-
չեցեալ Սու ևթև, որոյ գոյն բերէ զգոյն ղեղտաջրայի,
ջրի ոչխար, այսպէս կոչեն բնակիչք գիւղեն Գառնառուզ կոչեցեալ ի սաձկաց։ Խակ ի յորոյ
ներս ունի վայրենի բազ, վայրենի սագ կապու-
տագոյն։ Ղազրոս, որ է սեռակ ինչ սագի սակա-
ւագիւտ՝ մեծ ևս գինա, սպիտակ յոյժ, պարանոց և
սոք երկայն քան զսագն։ Ընդառա, զոր ի մուշ և
յայլ կողմանս հայերէն կոչեն Ալրաս։ վայրի սագե-
նի՝ որ ի հայոց բնակչաց կոչի Հօրաշ։ լոր, սարեկ,
կաքաւ ընտանի՝ որ է մեծագոյնն և կուռցն կարմիր,
նաև կաքաւ վայրի, զոր Ջիլ քեքլիկ կոչեն ա՛՛,
կարմրագոյն և սպիտականիշ։ Մէզմէնակ քաղցր,
զոր ի բառնէն և ի քիւ-բախտան հայերէն կոչեն Սըր-
սրիկ ի ձայնէ Թռչելոյն։ Ճղոտի, Կիճկիճ, տատ-
բակ՝ տարբեր տեսակս։ Ասյս ամ Թռչունք յոլով
գտանին մանաւանդ ի բառնէն։ Եւ ի յանդր Թռչնոց
ունի արժանի, Ջնջուիցան կամ ձկնկուլ, ըստ Սահա-
զրոյ, որ ունի զիւր գոյակ ըստ կոչելոյն, արագիլ,
կրունկն, խարտապեծան։ Ունի և ձկնուն ի գետս
իւր, միանգամ ի լերանս և ի ցածրատ, զոյմէ տես-
նեմ ի նեռքածուէ հայաստանեկայց ի Թիւն ըստ։ Խակ
ի ջուրն Թորդումայ և յայլ ջուրս ինչ ունի ձուկն
կարմրախտ, այն է Ալաստալըղը։

Վանատականուն էրզնկացւոյ ծագիկաւ է յոյժ, և
գլխաւոր վանատրէն բերը նը։ Առաքէ ի գաղթս
յօրանաս և յանդղնս ընկճեալ այծէ, առաքէ ի մուշ
կով և անաս ի պահեստս զմարթ ջրշան, ուստի կաղ-
մեն ի պահեստս ղաշաթայ մուշտակաց իւրեանց, ըղ-
մարթ ջրի ոչխարի, ուստի մուկով կազմեն իւրեանց
գլխարկս, առաքէ ևս ոչխարս Ճանաչ զամորձիս այսր
կենդանւոյ, ի սաձկաց կոչեցեալ Գառնառուզ հայոց
ասի, որ ի գործ ածի ի դեղորայս, և ի կոստանդնուպօլիս յաւուր սուրբ Հաւիսեի մի օրուան վաճառէր 70 ղրշի, մարթ գայլոյ, կուղ կենդանւոյ, և կատուի, ի պարտս առաքէ անօթս պղնձիս պակասեալս։ Ինքն առնու յայլոց սահմանաց օսմանեան տրուէ պէսպիս հրահանգիւս, նիւթս գոյնոց, նաև ներկաց՝ որ գայ ի սամսխոյէ, որ ի յոյսուսմէլի, առնու նաև ի մուկովիէն, զի որ եկանէ ի կիզի սակ

փաշայուէ ախլցխայի առնու ձուենդ չորկակայ ոլորան էրվնուռմայ ջղքին զանազան սուռդս. ար խաղող, ծուռդ, նուռն, ձէթ. ևն: Ի սարթից առնու զպէս պէս վաճառս նր, նաև գինդկաց, և ի գաղղիոյ և ի գերմանիոյ ևն, զանազան վաճառս նոյ: Յառաջաց գոյն առաւել ևս երթևեկուն դոյր վաճառականացն սարթից. այլ յորմէհետէ փաշայն պայէզիտոյ մեծ Ծանիծ արտունաւթիս և գիւղուվթիս ետ վաճառականացն սարթից՝ որք դան ի գաղթէժոյ, բազումք ի գաղթէժացւոց մինչև չորպէզիս գան ի վաճառել, և ոչ ի չէրվնուռմ:

Բնակիչք նահանգին էրվնուռմայ՝ են օսմանեանք, հայք, և քիչ ի զմունին քուրդք: Գան այլուստ և այլ պէսպէս ցեղք վրանաբնակ քրդաց. որք յամարայն ին սփռին ի լերինս նշխդին, ձմեռ ի լոմճ գօտիս պինկէօլայ՝ յորօտաբեր վայրս. և ասն վն այսր փաշային տուրս ի կնդանանաց իւրեանց, ձիս, ուղտս, ևն: Բ քիչ գտանին յայսմ նահանգի ի տաճկաց մնացեալք ի հոյոց յերաժշտութիս և յերգս պարապիչք. յանցիլ գարս պայծառացաւ ի ջղքին էրզրումայ Աախսիէն անուն հայկազուն այրն երևելի, որ կատարիչ էր յարուճեսի երաժշտուէ ձայն ինի նաև նուագաց. նոյնպես և յարուճեսի բանաստեղծուէ, յօրինիչ էրգս ի բարբառ տաճկաց. կոյր էր սա երկոքումբք աչօք, բայց ձայն նր էր այնպիսի զօրաւոր՝ մինչև հասանիլ ի վայրս հեռաւորս. և զօրաւորութիսն նոյնպէս և քաղցր. ուստի և նա խարտիք տաճկաց ջղքէ ի ջղք շրջեցուցանէին զսա կոչելով ի խրախուճս իւրեանց. որ և յետ ժամանակաց ինչ գարձաւ ի կրօնս նոյ:

Իշխանութիս փաշային էրզրումայ՝ որ է վեզիր եօթ գուղեան. յառաջին ձիկս ձգէր ի բիչ սահմանս. մինչև նաև պայէզիտ և մալազկերտ էին ի իշխանութ նր, այլ այժմ արտաքոյ են իշխանուէ նր: Քուրդք որ ի սահմանի նր են, չեն ապստամբք ի նմ. բայ ի միոյ վիճակէ՝ որ կոչի տուժիկ. որք ի բազում հնուց ապստամբ եղեն ի նմ: Իսկ այլ քուրդք երբեմն երբեմն միայն ընտանեն դիւղօրէից, խնդրելով ինչ ի նոյնէ, որոց ի զանազն կիս գոլանան վասնորոնս դիւղականացն, և կիս այրեն զչորղս տարեկան խոտոց նոյ: Փաշայն առ առաւելն ունի իւր զբանականս 1200. այլ ասի ինչ ունէր Հաճի փաշայն՝ որ անուանի եղև և զօրաւոր ի կարգս փաշայիցն էրզրումայ, որ և մեռաւ յամին 1787:

Յայրուձի գիմանագրին այս Թիւմբ և գիւտք դնին էլ զնուռանդ ։

ա. Դարաձիսարի շարդըն. (կամ Շապին դարաձիզ սար). բ. Քիմախ. գ. Գուրիկչայ. դ. Կիրձանիխ. ե. Էրզինճան. զ. Գուզայ. է. Դերձան. ը. Քիզղին. (այն է Կիզի). թ. Պայտուրտ. ժ. Բասին. ժա. Խափիր. ժբ. Քէղիկիա. (այն է Քալաքեթ). ժգ. Շէհրիսան. ժդ. Ա՛իբատեհան. ժե. Խնուս Լիխ. ժզ. Գուզար. ժէ. Ա՛ինճինիկրտ Լիխ. (այն է՝ Ա՛ինկիբտ). ժը. Ա՛ամիրխան Լիխ. (զոր դնէ նաև յոխոյիտա). ժթ. Ա՛էլաղիկբտ. (այն է՝ մանադիկբտ). ի. Ջարուջատ. իա. Թորթում. իբ. Ալաշկերտ. իգ. Թուքհան. իդ. Պայբզիտ. իե. Կիւվանիս. իզ. Եաղմուր տէրէ. իէ. Հասան գալէ։

Բայց այժմ ւշ են առնձագր էրզիռուռանդ, ոլք ըստ Հզդրիտ անուանդ կոչին.

ա. Էրզէռում.
բ. Խնոս. և Թէզման.
գ. Բասէն.
դ. Թորթում.
ե. Սպէր.
զ. Բաբերդ, կամ Պայպուրտ.
է. Դէրճան.
ը. Էրզինճեայ.
թ. Կամախ, կամ Քէմախ.
ժ. Քալէրի, կամ Քէղիքէ.
ժա. Կեզէ, կամ Քիզէ.
ժբ. Գուզիջան։

Յորս իբաքանչիւրան գաան՝ գ տասուսոր և վերկատաջ նաան, զորոց մի ըս միոջէ իսուհայուսք. և ապա յատէլ ցուսք զՏոխին և զՄալաթիբ, ոլք են անկախ՝ ի փոշայինն էրզիռուռանդ։ Նահանդն կամ էյալէթն էրզիռուռանդ՝ ուռնի ըչ իւրն և զերկրագործան վարչայուսին Գարաքեսարի ջոփն, բայց այն ըչլի՝ ի փոքր հայս անկանի, անգանօր ուռնիմք առորագրել։

Էրզիռում։

Կառնու զանուն իւր՝ ի մայրաքաղքէն իւրմէ, որ կոչեցաւ Էրզիռում. իսր Թէ Էրզէ կամ արզէ, կամ ըս հնչման արաբացւոց արզիռում. որ՝ ի լեզուս նոցա նահակ Էրկիր հռուռանդ կամ յուռնայ։ Քանզի՝ ի ժամս զօրանալոյ արաբացւոց՝ այս գաղաքս ըս առնմանապէսուն եր սերհան՝ յուռնաց էրկրին յորմէ էրզիռ կոչուանն. ուստի ասաս սկիզբն առնալ յայնմ կոչմանէ էրկրին յուռնաց։ Էրզիռին ևս՝ ի գիրս ոմանց՝ գրի Էրզինիռում, իսկ՝ ի բերանս ասելոց հնչի Էրզրում. Հրզրում. ևն։ Ի հնումն գաւառն կոչէր Աբին. իսկ գաղաքն կոչէր Աբնոյ բաղաք. նաև Թէոդոսիոպոլիս։

Վիտալ՝

Քեռաե՞ չէ՞ էսկիսկեն դնե՛ թէ Դաւիթ-ա ասացեալն՝ և նոյն իսկ էրկնուռւմ ՔՂՔ · ՔՂԻ՛ ի ցրուիլ առէ իշխանացն յուռնաց , ումն՛ ի նոցէ սիրեաց քաղաքիս · և յետ մեռանելոյ նորին՝ կին նր Դաւիթ անուն սիրել, եւ ընել ՔՂՔԸ Դաւիթ , և զպատկեր իւր եւ նկաւ ի վէր մէյ՛ ի դրանցն ։

Ա՛յս մայրաքՂՔ փաշայանիստ և մենլայանիստ՝ (որ է՛ ի կարգի ԺԲ մենլայիցն) , է տարածել՛ ի դաշտավայրի՝ որոյ երկայնութի և լայնութի ձգի ժամս 5 , զոր լով բաղմութ պարսպաց և խրամոյ պատել · մարթ է որոշել յերկու դիւրս , ի միջնաբերդ · ի քաղաք · և յարուցաձան ։

Ա՛ր միջնաբերդն՝ ի տաճկաց կոչեցեալ Իչ դալա , շինել՛ ի վէր բլրոյ , ունի 12 աշտարակս բարձրագոյնս քան զկոստանդնուպօլսոյն · ի սմա են քանի մի տունք , և տուն սիրտարին որ է բերդակալ · և այլ շինուածք ի ներքս · ասա է և ձեպենանէն · բարձրացեալ է զայլ ամ շինուածս էրզիւռումոյ՝ մինչև երևիլ արտաքուստ յամ կողմանց , որ ոչ սակաւ պակասութիւն բերէ բերդին · ՔՂԻ Թշնամին՝ ի մերձակայ լինելն Դօփ փաշէ (ա) կոչեցեալ որ բարձրանոյ հասաստան բարձրութ միջնաբերդին , կարօղ է ռումբ հասուցանել՛ ի ձեպենանէն և հրձիգ առնել : Ե՛ ի սմա է հին ջրպետանէն , ուր՛ ի հրամոյելոյ Թագրացն ասման հանց գրամ հասուս՛ ինամիսուն : Ունի ինգեաւան մի միայն դուռն , առ որով արտաքոյ կողմանէ են մերձ բանող ք փայտակերտք՛ ի պաշար ջօրացն : Դիրք ինքն գաղտնի՝ դիւրաւ միաբանէ զհակառականուն մերոյ խորհնացուցն և արտաքնոյն պրոկոպեսի , որոց առաջինն՝ ձերջիւռում կի զկարծոյ ՔՂՔ դնէ առ ստոր բոսով լերին · իսկ երկրդն՝ այն է պրոկոպեսս՛ ի վէր բլրոյ · ՔՂԻ ունի ստորագրեցեալ , արդարև այս բերդ էրզիւռումոյ՝ է՛ ի վէր բլրոյ · իսկ այն բլուր անկանի առ ստորոտով վերատիրացեալ լերինն՝ կոչեցեալ դօփ ասպէ ։

Քաղաքն պատել է կրկին պարսպաւ շինել՛ ի գնէ քարանց · զորս՛ ի յոտըշէ , զառաջինն կի զնեցեալն պարիսպն՝ որ է՛ ի բերդին կողմանէ , կոչեմք մեք առաջին Նախապարիսպ · և զերկրդն կի զարտաքինն՝ կրկնապարիսպ : Ա՛յսցն՝ որ՛ ի մէջ նախապարսպին և կրկնապարսպին՝ կոյր՛ ի ռասկաց Հիսար պիշէն · և

(ա) Ի տէրեսանէին կոչի Ա՛ն նշան , ասէս լինելոյ անդէն ա՛ն աերակ ինչ նշանագոյ՝ ի յետս յոռնաց ։

ընդունէ ձգել երբև ։ կանդուն. յորում կառք չորք
կարեն դնալ առ միմեանցք։ Յայսմ միջոցի պատ-
պարին գաղիք և բնակիչք շրջակայ գիւղօրէից վե-
ճակին էրզնեացւոյ՝ ի Յունիս ամսոյ. վեկ Թողէ կայ
Թափուր և գաւարկ՝ ի ստոյգ և՝ ի բնակչաց ։ Ագռա-
պարիսին բարձր է, խակ կրկնապարիսին խոնարհ է
գոյն՝ այլ խոր. և երբև կիսով չափ լեցեալ՝ ի հող հն
ասր պիշէնին՝ որ անկանի՝ ի Թիխուռնա գետ։

Այս կրկին պարիսպք ունին 72 աշտարակս և շր-
չաբս գրուռնս՝ հանդէպ միմեանց, ոչ ուղղակի՝ այլ
փորր ինչ առ շեղեալ գրուռնք նախապարսպին՝ ի գլ-
խաւոր կրկնապարսպին, յարեւելս հիւսիսոյ՝ Կռվիսի
գաբուսն. յարեւմուտս՝ Էրզինկեայ գաբուսն. ՝ի
հիւսիս՝ Կիւրճի գաբուսն. խակ՝ ի հարաւ՝ Էչնի գա-
բուս ։ Վէք պարսպացս հիւսիս պիշէնին՝ ի տեղիս
տեղիս եբևին խաչք քարաշէնք ի պարսպին հիւսիսէ-
այլ և գրուռնջք հայկական ոճովք, մինդ՝ ի մէ-
ջոցս կիւրճի գրան՝ Կվէ նախապարսպին արտա-
քուստ ։ Կվէ նոյն պարսպին առ էրզնկեայ գրամբ
արտաքուստ՝ ի կարգս աշտարակաց՝ կանդնեալ կայ
խաչ մեծ՝ ի կարմիր քարէ, որոյ վէ կոչի՝ ի բնակչաց
Կարմիր խաչ. ուր գնան յուխտ՝ ի բժշկուել ցաւոց
աչաց ։ Շուրջանակի զքղքաւս առ կրկնապարսպաւն
արտաքուստ է խրամ, այն է՝ հինուկ. բայց առաւել
ջ գիհատր պիշէնին, յորում մնրմէ շուրջ գալ ղբա-
զաքաւ երբև՝ ի կէս ժամ. պատէ է այս խրամ շուր
ջանակի խոնարհագոյն պարսպաւ, և առանց ինչ աշ-
տարակաց, առ որով՝ ի խրամին՝ է ուղղ տալայատակ
ջուրջրմ, ուր շրջին ջղքացիք ։ Առաջի խրամին
ելեր դրանց ձգեալ կայ կամուրջ միանձ՝ ի խոնարհ
պարիսպ խրամին ։ Ի միջ ջղքիս է պարսպ փաչային,
և բնակուիք հայոց և տաճկաց. անդ է և իջևանն ։
Ընդ պատանն է գինի խրամին բոլորէ զնովաւ. առ
ի ներսոյն հատարի՝ ի բնակչաց էրզնեացւոյ ջղքն. առկս
՝ի ամս լինելոյ բազմութիւն բնակչաց և վաճառոցաց և
շուկայից ։ Խակ շուրջանակի զարտաքսանեալ դար
ձեալ բոլորի և այլ խրամ անդարեալ, որ և ունի գլ
րուռնս երբև ։ կամ ։ , հոչակեալք առհարկ ձէպեռ
գաբուս. ջղի ձէպուն, այն է՝ շուտափոյթ վինեցան այն
գրուռնք և խրամ, առ երկիւղի և առ կասկածանաց
գալստեան դահճապետին ։ Բնակիչք էրզնեացւոյ՝ ի ժո
ղովրդական դահճապետին առ զօրապետաւք անմիջս փա
շային՝ (որ էր պարտաւոր վաղի) ՝ի համար արկեալ,
գան 90000 տուն տաճկաց, և 10000 տուն հայոց.

այս

այս հաշիւ առյոգ իմն է համարիլ առ հրզեռուցիս. խակ անտի և այսր քանզի Թագաւ առաձկաց բազմացան, և անդաստանք էղեն բնակարանք, կարծի լինել 100000 առն առաձկայ. և իբրև 13000 առն հայոց յորոց քան մանուկն օտարականք, և միմիանս բնիկ ձեռագիւք հայք։ Ի կոմսանս ձեռնհաս դրանցն են և փոշայք իբր 40, 50 առն, յոյր առակս յանուն իւրեանց կոչն տեղին փոշի մեհեանք։ այլ խոսին հայերէն, բայց ուրիշ իւրեանց և լեզու իմն տեփական օտար բնաւին՝ ի հայկականէն և յայլոց լեզուաց։ Ջուր ձեղիս՝ են որք բղխեն ի միջի, և են որք գան արտաքուստ պատճառանօգին ձ զոր բղխեն ի ձեղի։ Ի միջ ջուրց՝ որք բղխեն ի ձեղի, երեւելի են վերիք չէմ, աղբիւր լինել ի նախնեաց մեր ի վերիք չէմ բաղանին, լայնաբերան և արտաքոհա, առ պալատաւ առաձիկ իշխանի ուրուք։ կոչեցաւ վերիք չէմ, այն է՝ քառանուաղբիւր, զի ի նախնուէն ի չինելն անդ՝ ջուր սորա բաշխէր ի 40 աղբիւրս։ Ճէննէլէթ չէմ-ի կամ Ճէննէլէթ պուռնարի. զոր բնաւ կիչքն Ճէնլաս կամ Ճէլլաս չէմ-ի կոչեն. այնպես է երեւելի աղբիւր ձեղին մեր ի պօյախանէ բաղանին։ Ախտառակի աղբիւր, ի յարուձարձանն անդ, արտաքոյ դեվրիկ դրան ձեղին, փոքր ինչ հեռի ի դրանէն, այս աղբիւր բղխէ ի պալատ ինչ առաձկի՝ ուր նախառակեցան աքն առիակ և յովսէփ. և անտի հոսի առ կաստուրջն Թագաւորին, յոր առուրս շաբաթաւ գնան յուխտ յայս աղբիւր։ Կաթնաղբիւր, ի յարուձարձանի արտաքոյ հրզինկու դրան, փոքր ինչ հեռի ի դրանէն՝ ի գլուխ չայդաբայնի. յայս աղբիւր գնան յուխտ կանայք ի գիւրաւն և յառաւօտուն կաթին, ուստի ի տանի Համբարձման որ է ասն առաջոյն։ Այս երեքին ջուրք՝ ուստի նախառակին՝ բարեհամ է և ախտհեւ ձ զառաջինդ, և ձ զայլ ջուրս, որք բղխեն ի ձեղի. քանզի ի բրեզն առաւ և անդ ի ձեղի, գտանեն բնակիչքն ջուր, բայց անյարմար յարբուն։

Ա բաւաքուստ ի Քինէվուէփ կոչեցեալ տեղւոյ՝ որ հեռի է յերզեռուցիս կէս ժամուս, գայ ջուր ի ձեղէն անդ ձ մէջ երզնկեայ ևնոր դրան, և բաշխի ի զանազան աղբիւրս ձեղին միայն. ի ձեղէն մինչև ցայն վայր՝ է ծնունդն ձերկրեայ ձ որ մարթ է գնալ մինչև ի ծայրն. ուրանօր տեսանի վիշապ ձուլեալ պղնձի գ—ծ, յորոյ բերանոյն ելանէ այս ջուր։ Եղինպս և ի բաւան տեղւոյն լեռնէն գայ յերզեռուցիս ջուր սահ-

Ե՛ռ, ի՛ր Ս. Աստուածածնայ եկեղեցի Ա՛ռ գեղջ. քզի սակաւ
եմ յոյժ երբեմն 15 տունք, որք և խօսին առհասարակ
հայերէն։

Բազմութ գոլանին՝ ի սմա մկրտեցաք, մինչև ըստ սահմանի
առելոյ 200. որք և բուռ մեծի մասին յաւուրս գոյին
էին եկեղեցիք. յորս երեւելի է Աւրի Ճամին եօթն
դրամբք ի մէջ քղքին՝ ի դուռն դէմ բերդոյ, որ յիշի
էր եկեղեցի. երիք՝ ի դրանց սր փակել կան որմով,
սակս գոլոյ առ նորք տեղիք դէմ եկեղեցոյ ոմն ա-
ռան։ Ս. Կիւրեղ՝ Լուսաւորչի քեռորէ. ի օրինակ քեռ-
ուէն. ի՝ ի քղքէն անդ առ դէմ բերդի դրամբ. որ ըստ սուրբ
մերոյ քեռն "էր". քզի չինեցաւ ըստ նմանութ քեռ-
ուէն լայնութ՝ն և երկայնութ՝ն, յայն սակս յայս անուն
կոչեցաւ։ Առաջի այսր մկրտի գնէ նոյն քեռն "էր".
՝ի հնութ՝ն լեալ եկեղեցի էր ոչ կանգնացեալ յորիք-
կուսն. զորմէ ոչ առացին տեղեկագոյնք՝ ի մերոց՝
անուանէր այն եկեղեցի Ս. առաքեանոց։ Ա՛ռ՝ ի

իջ միյան է մատուռն քարաշէն՝ ի ձեռս տաճկաց կո
չեցեալ Սբ դորա, յորում է դերեզման պատուական
մանկունք, ուր յաւուր շաբաթու նաև՝ ի քրիստո
նէից գնան բազմութիւն ուխտաւորաց՝ ի բժշկուե ։
Են՝ ի յերկուսում և բազմութիք տպարանիկ, և բա
զանեաց, յորս երևելի են Մերմեռ Համամն. մա
նաւանդ կէսմիութիք Համամն. նաև երկու վերոգրեալ
բաղանիք, զորս՝ ի վերոյ յիշեցաք. որք և են շինեալք
՝ի նախնեաց, ոմն և շինուածք նոցին ցուցանեն ։
Առընթեր ուրվ ճամիին են Ջիֆաէ միւսարէ դե
ղեցկաշէնք, կարմիր և կապոյտ յախճապակեօք այն
է շինիով արտուղարար ձևով յորինեալք ջ պէքդա
շի. այս երկու շինուածք Թէյմա ըս ձևոյն են միւս
րէ հանդերձ էրփէով, սակայն չեն շինուածք օս
մանեանց. և գաղաթունք նոյ կործանեալ կան և հա
մօրէն լքեալ յերեսաց երբ՝ ի նպուս Համարել ։ Պատ
ճի այսպիսի ինն բան զսոցանէ. Թէ զմին՝ ի սոյն շի
նեալ ճարտարապետն. իսկ զմիւսն աշակերտն՝ որ
հաւատոյն գաղեցաւ. յորմէ զայրացեալ ճարտարա
պետին, ՝ի վայր հարկ զինքն առ մահուանց, այլ ա
շակերտին ցաւեալ ըս մահ նորին, ինքն ևս անձամբ
զանձն հարկ վերուստ՝ ի վայր. յորմէ տպաղակացեալ
ասեն բնակչացն սակս այսպիսի արհամհարուեց՝ ի
սկզբան անդ շինուել, ՝ի բաց Թողին լքին յերեսաց ։
Բայց որ սոյգն է՝ ՝ի ներքոյ ջիֆաէ միւսարէին կայ
քարաշէն շինուած ինչ, յորում է գալ կան՝ ի տաճ
կաց աղիւք պահպանեալք, որ էր յիշեն եկեղեցի. և յո
րում տեսանին տակաւին սեղանք, որ և երևի լի
նել նոյն իսկ եկեղեցին սբ՝ն տեփաննոսի, զոր՝ ի
վերոյ յիշեցաք ։ Ա՛ս սովին գոյ և այլ շինուած ինչ՝
որ ըս մասին փակել կայ, և ըս մասին է զինարան ջ
ՁԷպիանէ, զորմէ նոյնպէս կարծի լինել եկեղեցի,
պատմեն՝ Թէ՝ ի փակել մասին՝ ի ներքս անդ երևի
մարմին եղեսի ուրուք նստել՝ ի յաՀոռ, ուր երկնչեին
մտանել. ՝ի քրիստոնէից գնան յուխտ՝ ի բժշկուԹե
աիտի կարկամուԹե մանկանց ։

Ի կողմն երզնկու դրան նոյնպա՛ ի մէջ քղքին՝ է Ջի
նէլե միւսարէ, զի է շինել շինիով կիմ յախճապակեօք.
սը ևս գաղաթն անկել կայ, այլ մեծ է ջ ղէիֆաէ
միւսարէս. ՝ի ներքոյ սորին է շինուած ինչ քարաշէն
կոչեցեալ Մոյլով կիմ Մովով և կիմ Մոնկրովի սա
րայ. զորմէ ասեն լինել ՝ի հնուն ապարանք իշխա
նին կիմ քղքապետին՝ ի Ժամս ասրուԹե յուսնոց, յո
րում է մատուռն քարաշէն Խաչ անուն յաձախեալ

յուխ

յուխտաւորաց . և մերձ նմին տաճար բազմադիմէից , յորում ընծայիւք հիւսիսականքն անդնդակք փոքրիկ , իսկ ի հարաւակողմն կամարաձև խորշք զարդարէր ոսկեթել տաբիւք . զայրենասէր սիրտ նորոգեաց և զբաղձակից անուանի քեռս հեռաւոր փաստին որ զինեն եղև վէգիլ , առ ի փոխել ի մկիկեն , բայց ոչ զբ իշխաց մնանել ի ներբս առ աչի : Ի յիշատակն ե թէփեն մինարէ , չինել ի կղզիատոյ առ մեծաբանդ ցօք . և առ նուաւ գոանի չինուած ինչ , զորմէ ա անն լինել ի հնուսն եկեղեցի : Եւ այսպես երև թէ առքա ազգին ի հնուսն էին բազմաթիւք զանգակատ տունք իբրաքանչիւր եկեղեցեաց , որք յառման քա զաքին քահեցան մինչ ի սեղիս զանգակաց :

Ի յերզիեռում է և Պէզաղնաթան , կամ ըստ հնչման ռամկաց պէզէզմէն , և այլ վանառանոց , և բազմութ կրպակաց զնէն արուեստաւորաց , ոսկերչաց , աղ ծանթագործաց , մետնդ պղնձագործաց և երկաթա գործաց , որոց կրպակք ըստ մեծի մասին կարգեալ կան ի միում պողոտայի որ ծածկէ ի փայտայարկ առաստաղիւք , և են յաղէս հայոց : Են ի նմա և բազմութ վաճկանաց մետնդ յազէս հայոց , որոց յա ձախորդել գասէ զերզիեռում ի կարգս վաճառաշահ քղքաց օսմանեան տերութ . զորոց զտեսակս վաճա ռաց , և զմաքսն որ եղանէ անտի , կարգեացուք սա հատուք յառաջիկայդ :

Ա. դ՝ այս է կարգ և օրէնք մաքսին ի յերզիեռում յառուրս սուլ՝ համեմ : Ամ վաճառք եկիր ի ոահ մանաց օսմանեան տերութ , վճարեն 4 առ 100 . և ամ վաճառք եկիր ի սահմանաց պարսից , վճարեն 11 առ 100 : Բայց ի մաքսէն պարտ է տալ տասանորդս , զոր կոչեն ֆազլա , արանց կամ սպասաւորաց մաքսա տան : Ի հանելն զվաճառ ինչ յերզիեռումայ առ ի տանել յայլ սահմանս օսմանեան տերութ , առ մի մի բեռն՝ պարտ է տալ 2 ղուռուշ 8 փարայ : Ի մուծմանելն զվաճառ ինչ յերզիեռում , թէ պարսից եցէ , և թէ օսմանեանց , թէ ռակաւ եցէ , և թէ բազմ , պարտ է տալ 22 փարայ իհամեստ ահճէսի : (Այս իհամեստ առակ որ է մաքսիքեանք , վճռեն 600 դրամ) : Վաճառք եկիր յօսմանեան սահմանաց , որք մտանեն ի յեր զիեռում միայն առ ի անցանել ըստ այն , և ոչ ի վաճա ռել անդէն . ուստի և ոչ հարկ լինի բանալ զնոյն , եթէ ի վերջ նշան՝ որ կոչի Ակճէր կէօմրիւյի , տայ վճռ այսր գիկան նոյնչափ մաքսին , որչափ ինչ ունէր տալ , թէ վաճառէր լինէր ի յերզիեռում : Վաճառք

եկեղեցի յօտմանեան սահմանաց՝ որք մտանեն ի յիւր
գիւղս՝ ի վաճառել անդ, և ի յոչ վաճառելն՝ առնին
գնալ ի սահմանս պարսից, վճարեն 11 առ 100։ ի՝
որչափ ինչ տայ վաճառն եկեալ ի սահմանաց պարս-
սից։ Վաճառ փախուցեալ յայլազնեան տրոց, ըստ խնդ-
նալն՝ տայ ի տուգանս այնչափ ինչ, որչափ ինչ ու-
նէր տալ ի վճարելն զմնացս։ յորմէ մի մանն առնուն
սուտաֆին, քեաթխուդն, և պրահմէնն պաշին, որ է ան-
տապան։ իսկ զմնացեալ մանն առնու մնանիչն, ի՝ ի
10 դրամէն, զերիսն առնուն վերոգրեալ երեք անձինք,
իսկ զմնացեալ եօթն դրամ առնու մնանիչն։

Մարթ վաճառաց եկեղոց յօտմանեան սահմանաց։

Վաճառք Սագաս կոչե- ցեալք, որք են վաճառք որոց գին չէ որոշեալ, ո՛ր են խաւոյ, նիշատիր, չե- քեր, ևն,	առ մի մի լիտր երկուս- մոյ, որ է 6 օխայ, վճա- րէ։ դրամ։ փող։ . . . . . 22։
Լերդակ, ի՝ չիվիթ։	առ մի մի լիտր։ . 10։
Կարմիր որդան, որ ի՝ ատճկաց կոչի չիչեկ։	առ մի մի լիտր։ 13։ 8։
Ասեղ։	առ մի մի օխայ։ . 22։
Ջախուռ։	առ մի մի տէսաէն. որ է ժէ . . . . 4։
Վաճառք կոչեցեալք պա- հարեղէն, յորոց վճ գնէ մաքսապետն դին ինչ կա- մաւոր, և ըստ այնը գնոյ տայ։	առ 100։ 4։
Էվնա։	առ մի մի բեռն ի՝ 2 դրամ և կիսոյ, մինչ ի՝ . . . . . 3։ 10։
Երկաթ ոչ արհեստաւ գործեալ։	առ մի մի բեռն։ . 2։ 10։
Ջիլիկ։ էյէ։	առ մի մի բեռն։ . 3։ 20։
Խամ պախրա, որ գայ ի տրապիզոնոյ, ի Թոխատ Թէ, և յայլոյ։	առ մի մի բեռն։ . 3։
Փիլէ պախրա, որ է պը- դենձ կռանահարել միայն։	առ մի մի բեռն։ . 3։ 20։
Պախրա արհեստագոր- ծեալ, որ գայ միայն ի՝ Թոխաթէ։	առ մի մի բեռն։ . 7։

Գումէի մոլթ. ֆր կէօն. որ գայ յամէրգիայէ, և՛ ի Թիֆլիսու.	առ մի մի բեռն	3	ղրշ. փղ.
Խաղէզ եկեալն՛ ի պատղամատակ.	առ մի մի լիտր	22	ի 16 փղէն մինչ՛ի 22.
Խաղէզ եկեալն՛ ի դեղ-բիղոս.	առ մի մի լիտր	22	
Խաղէզ եկեալն ըստ ձանձաղարէն խոյոյ.	առ մի մի լիտր	16	
Վաճառք եկեալք՛ ի ախալցխէ, ի մէրտինոյ, և՛ ի մուսուլոյ, որք կոչին վաճառք Գամգալէթ, որք են բամբակի, և կտաւոյ:	առ մի մի բեռն՛ ի 15, մինչ՛ ի	18	
Վաճառք եկեալք՛ ի հալապոյ, որք են խուրմայ, խուրձին, չիչէկլի, և ըստ փաճանելիք. ընդ սոյն կարգ գասին և վաճառք չամ քղքին.	առ մի մի բեռն	66	
Վէնէք արուճեստատործք եկեալք՛ ի կոստանդնուպոլսոյ. որ ասամիահանէ մի ձեռաւ, են: Նոյնպէս և վաճառք եկեալ՛ ի սա խըզէ. յորոց վըր դնէ մալ առապան դրին ինչ համար ուր առ մի մի հազէպին. և ըստ այնը գնոյ տայ.	առ 100	4	
Մէծ ֆէս Թուռնուսի.	առ մի մի տէսաէ, որ է ժը	1	20
Փոքր ֆէս Թուռնուսի. ֆէս եւրոպիոյ.	առ երկու տէսաէ	1	20
Վէնէք, որք կոչին խուրմաւա, կամ Ազտար մալէ, որք են հայելէ, ածէլէ, Թուղլի. վիրտա, և ամ այսպիսի վէնէք ֆրանսայէ, նաև նէմցէ. որ են Թեղ, վարախ են, ըստ կատարած գնոյն՝ զոր գնէ՛ ի վըճռատեան.	առ մի մի բեռն՛ ի ղրշ.	12 16	
Ղուխայ ֆրանգալի, և այլ տեսակք ինչ ջուխայից.	առ մի մի դօս	3	

Ընկեր չուխայ ֆրանգի, մարտապետ՝ ի վեր սոթա դնէ դին կամուտր առա- ւել ջ զայլոց տեսակաց, և առուկ ևս վճարէ մեզ ջ զ դրչ.	դրչ. փող.	
Չուխա ֆիլէմենկի, և լիբոկայի. Խակ սահաթ չուխա ոչ գոյ յԵրուսաղէմ.	առ մի մի գօտի..	5. 20.
Հոլէ և ալէյաղ, առ մի մի հալէպին դնէ մեզաս պեան դին 100 փարայ. և վճարէ.	առ 100.	4.
Ագօփայ, խէթայի, և խա ակֆէ, ըստ կամուտր դը նոյն՝ զոր դնէ մեզաս պեան առ մի մի հալէպին.	առ 100.	4.

Մասն վաճառաց հինդրոց՝ ի պարսից տահմանաց։

Խամ խիէկ, որ գոյ՝ ի հինձէ.	առ մի մի լիտր..	2. 30.
Տօնդուզ շալ.	առ մի մի՝ ի նշէ.	6.
Ճառ շալ.	առ մի մի՝ ի նշէ.	3.
Խուրծին, որ գոյ՝ ի դեղ- րիզէ.	առ մի մի....	.22.
Պիւլախուրճ. ըստ խիէկ Թէսնիմէլ.	առ մի մի քիւլհե- չէ. որ է 20..	.60.
Մորթ հինձ՝ ի շերտազոյ. որ է տէրի խաշտախի.	առ մի մի զոյգ՝ ի 13 փոյէն, մինչ ՝ի.....	.18.
Ճալ հինձ՝ ի կիրմանեա հանդէն պարսից, և հէզ- ուլճասի և այլ վաճառք պարսից, որք կոչին գա- դալէթ, ըստ կամուտր դը- նոյն՝ զոր դնէ մեզաս պեան, տան.	առ 100.	11.

Ծանիւք՝ որք են մուշտակք, հինձաք՝ ի տահմանաց պարսից, վճարին 11 առ 100, ըստ սովորական մեզանէն պարսից տահմանաց. խակ հինձք՝ ի մոսկո վին՝ ըստ իրերաց և ըստ գրառզեան, վճարին 4 առ 100, ըստ սովորական մեզանէն օսմանեան տահմանաց։

Բառ

Բառերակ. եկեալք յօտնենեան և՛ ի պարսից տահմէ
նաց, վճարեն առ մի մի բեռն 4 դրչ. 20 փիլ։
Խոտափէ հաշիւրէն երկնառուսոյ՝ ամի ամի ի ՀՀ քառակ,
զոր առ՝ ի յաշնան։ Խոտափ սեպհագրէն ևս ի ՀՀ քառակ։
Ամենէն երկնառուսոյ՝ ամի ամի ի 60 քառակ, զորոյ
զկէսն առ՝ ի դարնան՝ ի մարտի. և զկէսն՝ ի յաշ
նան։ Ախտէս են որոշեալ առուրք, բայց ոմն դրի
գաթ՝ ի կառավարուչէ օտմանեան ազատեցեալ, բնիմ ան
գամ փոխոխին այսպիսի առուրք։ Ասի զմասագիտն,
՝ի վեց ամսոյ՝ ի վեց ամիս ցուցանեն փաշայքին. և նոա
ստիանէ՝ ի վերջ ժողովեան. և՛ ի ժողովէլն զայն ծախս
ջրդեն, ժողովէ ինչ և ի նմանէն իւրոյ իւրաքան
չիւրէ։ Ի ջրդէն երկնառուսոյ զայսոսիսի առուրս միայն
հայք վճարեն. բայց՝ ի դիւղերէս երկնառուսոյ՝ հայք
և տաճիկք ևս վճարեն։ Ընդ՝ ի յորոշել ստոյգ տահ՝
ջիմ անգամ տայ երկնառուզ և այլ առուրս, որ լինին
՝ի հրամայեալոյ Թագրեն, որ է Խլաթ, ևն։
Ընդհակառակ ոմանց ջրդէն երկնառուսոյ են առհասարակ ար
տարոյք ցորենոյ և գարւոյ. բայց պարտէզ պտղոց
չիք ամենևին, այլ պտուղ նր գոյ առատապէս՝ ինա
հանդէն կիմ՝ ի փաշայուէ ախալցխայէ. ըստ արժանաւոյն
՝ի գեղ եկեալ այն առատական զբոյզ գերկնառուսոյ.
Երկնառուսոյն մշակէսն չգր, պահձեսն հոգր. հե
, նեցբերսն չգր, հատիսն հոգր։ Ջուռնն ոռոյնպէս
փայտ, այլ փոքր փայտի վառեն քարուրս։ կիմ ըստ ըն
սէ ոչ ոչ վճարուրս կենդանեաց։
Ի չրջակայ վիճակին երկնառուսոյ են մեծատառք ե
բեք. Մատոռիս. կիմ Մփնու վանք. այսպես կոչե
ցաւ՝ ի մերձակայ Մատոռիան գեղջէն. կոչի նաև
Լատուրէ վանք, յարևելս հիւսիսոյ երկնառուսոյ, իբ
րև միով ժամու հեռի. ունի եկեղեցի քարաշէն, յո
րոյ առանդատան կայ գեղանատիպ գուխ ինչ, ի յիւ
շատակ խոր վիրապի ոչխ հօրն մերոյ դերկոտրի լու
սաւորչի. ՔՂի առանգուեցեր է՝ Թէ յորժամ ար գա
առաքեաց զլուսաւորիչն ընկենուլ՝ ի խոր վիրապն
յարտաչատ, ՝ի Ն նահատրգուեցեր յայնմիկ գեղջ մի
անգ օթևանս կալաւ։ Ասա մեծատառն է նախա ա
ռաջնորդն ՔՂքին երկնառուսոյ։
Հնչոյ վանք։ Ասացին կոչի՝ ի Հինչ, կիմ Հնչոսի գեղ
ջէն, որ է առընթեր նր. կոչի և Կոթմէ վանք, զի՝ ի
կարմիր քարանց էր շինեալ գտեսեցաւ ես կեղեցին նր
յանուն ՅՁ ածնի, որ՝ ի վերջին երկրաշարժուէ անգ
առնիւկ քայքայեցաւ. ունիանն իրր չ ժամու հեռի
յարևելս հիւսիսոյ երկնառուսոյ. մեծին նեբտեսի չէ

ՀՈՒԽԻՒԱՆՑ ԱՂԲԻՒՐ։

Խալխայ Վանք։ Իբր 4 ժամուս հեռի յԵրզինջանայ՝ ի հիւսիսակողմն. գրեթէ առ առագաստ տեսիլ լեր-
ինն, և յարեւմտեան կողմն արծաթի գեղջն, հեռի
՝ի նմանէ իբր 2 ժամիք, ՝ի ղուարձական դիրս ՝ի գեղջ
ինչ, որ յանուն Սենասաանին կոչի՝ ի Հայոց և ՝ի տա-
կաւ Խալխայ Վանք. բնակիչք գեղջն են խառն ՝ի Լան-
ջահովին այսր տեսիլ լերինն՝ բղխեալ ջուր ցուրտ յոյժ,
ականակիտ և առողջարար՝ յորմէ ինչ աւազանաձեւ,
որ յարդաւատ քնիմայիւք գնայ խառնել յեփրատ. ՝ի
տանձկաց կոչի Տոմէի տար. իսկ ՝ի հայոց Խալխայ
փ ջուր. ՔՀի աւանդեն՝ Թէ հերակլ կայսր զինեալ առն
լոյն զնաչափայան՝ ի Թշնամեաց, իբրև հարկ լինէր
դարձեալ ոտիւք տալ ընդէմ արշաւանաց նոցա, յոյս
լեառն Թագուցանէր զգուշութիւն զպատառմանն խաչին.
Քզի յայսմ առնմանի գտանէր յայնժամ հերակլ. և
ինքն գնեալ կրկնել Թշնամեաց, յետ դարձ առնելոյն
զինեալ գտանէր առն արուեստիւքն զայս ջուր պատ-
առմական. առ որ յանձնիւն ուխտաւորքնառ ՝ի քրիս-
տոսէ անտի, մինչ ՝ի 7 մայիսի, գործեն բազմ բժշկու-
Թիս պատմեն։ ՝ի գալն հերակլեայ յայսր առնման,
օձեւանս կային առն ՝ի մեհենատանին, և զինան ինչ
՝ի պատառմական խաչէն ետ ՝ի պարզև այսր վանից.

ՅՈՐՄԻ և կոչեցաւ Խալխայ Վանք։

Ընտրեալ գեղջ դրան Երզինջանայ յարեւելակողմն
՝ի ձորձին բառնոյ՝ են երեք քարաշէն գմբեթաւոր
շինուածք. որք կոչին հինհիւղիս գուռմրեթ։ Առն
Երզինջան յհետս դարուն և ջերմանալա, ՝ի ջուրս
աւազարարս ՝ի մտանել յետոյ մին ՝ի ջերմ, և միւսն
ցուրտ. որք են յետագայք.

Իլիճա, կամ Ըլըճա։ կոչի նաև Ալիճա ըստ։ Ի անուն
գեղջ ՝ի ջերմանալն այսպէս կոչեցեալ. 3 ժամիք հեռի

յԵր-

չէրզիեռուժոյ յարևմտեան կողմն, ևն 'ի նմա իբրև 100 տունք ըստ ամենայն մասին յազգիս հայոց : Ջիւմ ջուրն՝ որ բղխէ 'ի մեծ աւազանէ, է յոտակ յոյժ, որոյ Թանձր գոլորշի բարձրանայ 'ի վեր հնձող իբրև 'ի հեռոյէ . զայս աւազան իբրև 40 ամաք չորջ շուրջանակի պատեալ պարսպաւ եաղջեղ օդոյն խափանիմ փայլուն էրզիեռուժոյ : Ան իլճա գիղջ անցանէ և փոքրիկ առու :

Սաղոփ Ջերմուկ : Գիւղ առ հարաւային եղեր ջրմբլին, այն է սաղբիս . որոյ բնակիչք ըստ մեծի մասին են տաճիկք, յարևելս հիւսիսոյ էրզիեռուժոյ . մեծ առ մարկու վանս : Կայ անդ աւազան մեծ, ուստի բղխէ ջուր յոյժ տաք . ուր բիշմիշ յախտացեալոց դնեն 'ի գտանել զառողջուն . յորմէ և կոչեցաւ ազդ Ջերմուկ , որ է ասել Ջուրս Ջերմուկ : 'Ի նմին գաշտին էրզիեռուժոյ են և բազմութիւն գիւղ. բէյ . յորոց զոմանս յիշատակեցոյք :

Գարաղլ, կի' Խարբէդ : Ի ստան իբրև 4 ժամուք հեռի էրզիեռուժոյ 'ի հիւսիսակողմն մերձ 'ի սաղբիս . որոյ բնակիչք խառն յազգիս հայոց և 'ի տաճկաց . 'ի հրամարտակս ազգային՝ և 'ի յեակաբս գտանեն նախնիք քաղաք այսր վիճակի՝ և իբրև նախնիք էրզիեռուժ՝ այս հասարբ , և նախագահ գասի ք զէրզիեռուժ . յորոյ ԹՀ տուն գաբանուն հայկազուք . Վասպ ՀՀ ըս : Երկիր կաթող Թարգմանի : Ա մերձ 'ի Գաբարդ՝ երևին և քոյքոյիշ աւերակք ինչ :

Կան , կի' Կէան : Գիւղ յարևմտեան կողմն էրզիեռուժոյ , հեռի տաւաղ ք ոկէս ժամ առ հարաւային եղեր ջրմբլին ք է սաղբիսն . բնակիչք քառ մեծ ի մասին յազգիս հայոց , առ Ձորկ իբրև 300 տունք : Ջբնակիչս այր համարին լինել գաղթական մեծի անի քաղքին . այլ որ ինչ պատմի տակս առաւգաբար նուէ անուանն գիղջս՝ է անհիմն :

ՀՀ ըմուխ , կի' ՀՀ ըմըխ : Գիւղ իբրև 3 ժամուք հեռի էրզիեռուժոյ՝ յարևելս հիւսիսոյ՝ առ ջրաբուղս աստրատով տուժլի լերին 'ի յարևելս հարաւոյ նր : Բնակիչք նր ք մեծի մասին յազգիս հայոց , իբրև 100 տունք առ Ձորկ , յորում է և քարտուղն եկեղեցի - առ առաւ ակատն լինէս և ջրոյն՝ որ կոչի աղբիւր . և անկանի 'ի հիւսիսային եղք լճին : Իբրև մի քառորդ հեռի յարծաթիէն՝ է Ջերմուկն առ առուլ մի լերամբ :

Քաղար : Գիւղ հեռի յարծաթիէն իբրև ժամուս . առանձին անդին փոքրիկ 'ի վիմի քարաշէրին այրք և

անենափակք. եւն։ Է անդ և ջուր ցուրտ առատաբար, առ որ յամախիճն հիճանդք՝ ի լուծանալ և յքմտիլ։

ՁԻՆԽՈ։ Շէն մեծ յարեւմտեան կողմն էրզինջեան. իբրև 6 ժամուք հեռի՝ ի ծոմ. բնակիչք նոր դրեթէ առ հնարկ յազդէս Հայոց. և քանի լինչ տուն յոռնաց։

ՀՂՂԱՅԱ։ Գիւղ յարեւմուտս կոյս էրզինջեան. իբր 8 ժամուս հեռի՝ ի ծոմ. յարեւմտեան կողմն Սբզամ վտակին առ գարուս՝ ի գարնանի անդ ոչխարս բերդ հին քայքայեալ։ Բնակիչք սոյն հայք և տաճիկք իբր 300 տուն։

ՅՈՕՓԱԼԱՓՈՒ։ Ձոր առ ստորոտով լերին. բնակիչք նոր դրեթէ առհնարկ յազդէս Հայոց. լինի՝ ի նոսէ պատուական. մերձ առ սա անցանէ և ձորակ։

ԳԷՂԱՓՈՐ։ Գետ մեծ. բնակիչքն դրեթէ առհնարկ յազդէս Հայոց. որք և են գրատասպանք և ջարդուածք կամ խաղաղասիրք ձնագործող ազն էրզինջեան։

ԳՈՄԲ։ Ի սահմանակցութենէ բաբերդի, հեռի՝ ի քաղաքէդ իբր աւուրբք և կիսով։ Ձայս տեղի է՝ ի ձորն անդ Մասոպ փերիսի կոչեցեալ. և են գոմք և ախոռք բազմք մի առ մի փորեալք կարգաւ՝ ի հոլն անդ. որոց ոտնակք և յարկք և այլ խոզք առհնարկ են՝ ի նոյն ինակ՝ ի հողոյ առանց լինչ փայտի կամ գերանի շինելք. զգոյ հող էրկրին ալինդ գոլով և հաստատուն՝ չիք լինչ երկիւղ կործանելոյ։ Ձաս պահեն բազմութիւն ոչ ջառոց, խաշանց, եղջերուոյ և գրատասուց. և գերան՝ որ առ նովաս, գերբացուցանէ զդարման անասնոց, Ասինչ ըստ իմ է թէ այս տեղի՝ ի սկզբանէ անտի՝ էր այսպէս գոգաւոր կամ գոմ անասնոց, ի նախնի ետրուս ձեռն՝ որ կոչէր Ձոփոմ. զգոյ և նշանակուածն անդ ոչ ունին Ձատգամք զնոյն ցուցանել, որ լինչ յԱծաքատ լերանն մերձ անուանս Գոմբը։

ԵՆ և գիւղաքաղաքք բազմք՝ ի գաշտին էրզինջեան, որոց բնակիչք են խառն՝ ի հայոց և՝ ի տաճկաց։

ա. Ճխնոց։ բ. Թռճանկ։ գ. Զիքանդ։ դ. Քէօսէ Ղէհէմնէք։ ե. Քէօշք, կամ Քօշք. յորոց անուան և մեսրոպ հայ ջուրն կոչի Քօշքայ ջուր։ զ. Հաղրատ. իբրև քառորդաւ հեռի յարեւելից կողմանէ ջերմուկ յաւազուտ տեղւոյ։ է. Ջիբաղ։ ը. Խաստիկօղլի։ թ. Խաչուռ. ժ. Ղարիպ։ ի. Ղօնախոտամ։ ժա. Գրիլիք։ ժբ. Կրճկնօղ։ ժգ. Մինուք։ ժդ. Գոռնիկ. ուր է կամուրջ գոճնիկայ՝ ի վէմ ջրաքարին, այն է սալաքար։ ժե. Երմնէօղ։ ժզ. Ըշփայր։ ժէ. Բրդնոց։ ժը. Էնկնէ գեղ։ ժթ. Էվէրնէլի. որոյ բնակիչք յոյնք։ ճ. Գէվրէնճիկ. իբր թէ փոքր բնակ գէվրիկ։ ճա. Նէրգիլէն։ ճբ. Մէօրթէլիւկ։ ճգ.

Էօզդեր։ իբ. Կիւմպէթ։ իգ. Հայթաբի։ իդ. Խանակինի։ իե. Թէրեքէ փերթուի։ իզ. Ռէվանիւի։ իէ. Նարըմճա։ Լ. կէս։ լա. Տուսճի։ լբ. Մախանոպ։ լգ. Թէրէքէ գեղ։ լդ. Շախա։ մերձ՝ ի սարչամ վտակ։ լե. Գաղթաւէճ. են երկու, յորոց՝ ի միում են տասնիկ։ լզ. Կիսաւբան։ լէ. Սաբէրան։ լը. Էրիւանհանոսար։ լթ. Մէ՛ծ հանոսար։ իս. Շահհանոսար։ իսա. Հասանհանոսար։ իսբ. Ծռմանդ բերդագիւղ։ իսգ. Գառվէր։ իսդ. Հաջըանի։ իսե. Թէրէքիւլ։ իսզ. Խասոպկիւ։ իսէ. Հաւաճա։ իսը. Սըհիսարիչ։ իսթ. Աբօիւրէ։ Ծ. Դիդիւիր։ ծա. Խոսաճի գեղ։ ծբ. Խաչերթա։ ծգ. Հաջըրկեն։ ծդ. Հաջուէր։ ծե. Հաջխաչէրը պերիվէր։ ծզ. Կոսրա։ ծէ. Կիօլնէրդեն։ ծը. Թուրքան. 6 ժամուս հեռի յերզնկայէ, և 2 ժամուս՝ ի չորան քէօփրիւսիւյէն։ Ջայս գիտէ՛ պարտ չիմանալ յաճախ միւս Թորդանոյ, որ յիշատակի առ Նահանգս, և անկանի՝ ի կամախ։

Խնուս. և Թէէման։

Պրքա երկոքին են ի հինգետէ միոյ սկզբի. ուստի այժմ մի միայն գուսան հանդերձ երգիւքն երգիւմ, Թէպէտ են երկու գաղթական։ Մի եր չերիքին Թուան չերէքի խաղերն բաղխէ՝ զինուս գնէ՛ ի կարգս գուսանացն բաղխէ, որ Թերեւս՝ ի վաղ ժամս էր այս սկզբ։ Ընդ՝ Խնուս հիմ աղուսաղանդաւ խաչիւք անկանի յարևելս Հարուսոյ երգիւմ, ՝ի հարաւակողմն Թէքմանուս, յարևելեան կողմն պինկէօլայ, յարևմտեան կողմն պուլանուխայ և մալաղկերտի, և՝ ի հիւսիսակողմն մշոյ. երկայնութիւն եր յարևմտից յարևելս եղեալ իբր 10 ժամուս ճանչն. իսկ լայնութիւն իբր 6։ Ունի լեռնադաշտակս ընդհանուր դեղեցկիս, և չիբիս ջուրբիս և հեշտալիս՝ ի բնակուն ունութանոցի. յորս երևելի և ի մատ ՅՊինկէօլ, որ Թուխտակին երկայնութեամբ լեռան երկայնանիստ, բարձր և դժուարմատչելի. որոյ գագաթ երկայնի՝ ի հիւսիս և՝ ի հարաւ, ձգի սկսանի բաղուկիս յարևելս և յարևմուտս, ոչիք պիտ պիտ անուանեալ կոչին. ոմն՝ ի լեռատոյս նշանակեալ ցուցք։ Ակյա լեռան ե մի՝ ի չորեքտասն լերանց Ծի. զի՝ ի միւգեան լերանց պինկէօլայ բղխին երկասիս, և ակունք ինչ երկասայ. նաև սիրիկիս և չորուխ, և այլ բազումք Թէ գետակաց։

Բնիկ լեռան պինկէօլ չէ ինչ հեռի յերզնկայէ, այլ երբեմն ժամս 6. և է լեռան լայնանիստ յոյժ, որ անկանի՝ ի մէջ նահապետ. դէքմանուս, հելի գեղին,

ծառըդ ըսոյ, և մէջ ոք կարասկեսին. որ 4 ժամու
հեռի է՝ ի պինկէօլ լեռնէ ասան։ Ալ են՝ ի վէր լե-
բին և առ առոյուսով նոր անհամար բազմուն փոքր և
մեծամեծ ականց բարեհամ ջուրց, իբրև՝ ի վէր բնա-
կան շատրուանն. յորմէ՝ ի դէպ իսկ կոչեցաւ Պին-
գէօլ։ Ի վէր սոյն այս լերին պինկէօլոյ՝ ի մէջ ականց
զրաստատուղ ջուրց, են երեք և տրք ակունք սաս-
առիկ և յորդահոս ջերմ ջուրց. ալ են՝ ի վէր լերինս
նաև աւերակք բերդից և պատուհանաձոց։ Յամա-
րսոյնն այս գօտի լերին զարդարի անբաւ բազմու-
թեամբ յորդնատեսակ ծաղկանց և խոտոց, և լինի հրաշալի
ինն առատան չքնաղատեսիլ և գեղեցկադիր՝ ի մէջ
համերին լերանց Ծի, արժանապէս համարիլ՝ ի բազ-
մաց վայրն փափկութեանէ երկրաւոր դրախտին ադա-
մայ. իսկ այժմ արօտ կարգիլ բազմութեան անասնոց
քրդաց, և անբաւ հօտից ինքնարած վայրն աշխարհաց
և վայրն այծից, և գրեթէ այլ ամ կենդանեաց բազ
՝ի մեծամեծ գազանաց։ Ցիսկ այսր լերին՝ անխառն
անուշահոտուն օդոյ ար՝ պատճառականութեանէ ջուրց՝
բժշկարան է ամ ախտից և դժղ անմահութեանէ։

Խամբէրդ։ Է միւս երևելի լեառն ինքնուսոյ, որ է
մի՝ ի բազկաց նոյն պինկէօլոյ՝ ի յարևելակողմն նր.
որոյ հոտ և այլ բերք ունին զօրութեանէ ինն, զոր չնք
ուրեք տեսանել. ոչխարք՝ որք արածին անդէն, լի-
նին արտաքոյ կարգի մեծ ք զոչխարս այլ ամ տեղ-
եաց. այլ որ առաւել սքանչելին է՝ ի հիւթոյ խո-
տոյն ակէզծին երբեմն առատանք անասնոց ձա-
րակելոց անդէն՝ ի զարմացուն ամենն. քառդք վրա-
նաբնակք կրկին հատուցանեն պէրին, տակս յայս
լեառն արածելոյ զանասունս իւրեանց։ Լինի՝ ի ամ
և Քեաֆիր վարդ զարմանալի, զոր ժողովէ տանին
ատս և անդ. զորմէ համբաւեալ է երդ բնակչացն
ռամկաց. «Խամբէրդի վերևէն, Քեաֆիր վարդի
տերևէն»։

Շուշար լեառն։ Որ է մի՝ ի բազկաց պինկէօլոյ կոչէ
զ խամբէրդոյ. և անկանի՝ ի հարաւայնի կողմն նո-
ցուսոյ՝ ի հիւսիսային կողմն մշոյ, նաև ի փրատ գե-
տոյ. յարևմտեան կողմն սուլթանուխոյ, և յարևե-
լեան կողմն վարդուվոյ։

Ունի խնուս բազ՝ ի յայլ գեղատեսից և վտակ ի փրա-
տոյ, որ բղխէ՝ ի պինկէօլոյ՝ անցանէ առ խնուս
բերդիւ. ուստի և կոչի յանուն նորա Խնուս. ի սա
խառնի և ջուրն կէօքսուի. և ապա ընթացեալ՝ ի պու-
լանուխ առ կանատալիըշ գեղջ պուլանուխոյ խառ-

նի

նի՛ ի յեփրատ. ունի և այլ ջրարբի տեղիս, որք առ քաղաքիսդ չէլէպնին կոչին Սու ընկղմի, և ճնպհէի ընկճեցաւ։ Ի Լուսն էրկու ֆիֆէտաինոց. յորում են երկու հանք ջուրց, որք կոչին Խուզլա. յորոց մին աղ կարմիր՝ ի գոյ ածէ. և միւսն աղ սպիտակ և աղնիւ յոյժ. զոր և ձևացուցեալ՝ ի ձև զնիշն կենդանւոյ, տեսեն վաճառանուէ մինչև՝ ի հուսատնդեսւոլիս. որք և յանուն խնուսայ կոչին։ Ալս երկու աղհանիք՝ են՝ ի տեղւոջն ուրանօր վտակն խնուսայ խառնի ընդ այլուս վտակի. և բերեն ամի ամի քսակս երկու։ Բնակիչք ձեռս յաղդէս հայոց, և քուրդք որք նսւսին՝ ի լեզու զազայի. բնակին՝ ի նիմ և բարաղկըղի քուրդք վրանաբնակք, որք յամարայնի տեղին վրանս նոքս խրճանց՝ ի լերինս սր. զորս ըստ սխտեղոյ՝ ի կիր առնու պէյն խնուսայ՝ ի զինուորուն. նոյնպէս յամարայնի տատի և անտի գան Ժողովին և այլ քուրդք վրանաբնակք, զորոց զԹիւ քեաԹիպ չէլէպնին առնի զնոսէ ընդ ՃՈՈ հազար ոգիս։

Երկիրս սր բերէ ցորեան և գարի և այլ արմտիս առատ. և Ալնիսն ընտիր և բիշմ՝ ի վր խամբերդ լերին, բայց պատուղ սակաւ. ուստի՝ ի մեզ բերեն խաղող, տանձ, մեղրապտղ, այն է խարբուզ. և այլն։ Յայսմ գաւառի լինին և երիվարք Քիւհէյլան կոչեցեալք, հռչակաւորք ըստ ամ տեղիս՝ որք նոյնպէս կոչին յանուն խնուսայ զորմէ գրեցաք՝ ի վերոյ։ Ուխտանուէ երկրիս տէրհական է պէյն՝ որ է աղգաւ Լէզկի. զի՝ ի պատերազմին օսմանեանց ընդդէմ դահմանին, պէյն ուրացաւ՝ ի Լէզկի աղգէն արարեալ տանն քաջապօրծուԹենէ երևելի՝ ի կողմանէ օսմանեանց. յոյն տակս այս տեղի շնորհեցաւ յարքունուստ ցէղի նորա։ Եւ՝ ի քղքին խնուսայ բնակին ոչ տակաւ բազմուԹիւն նոյն Լէզկի ազգին։

Ուխտն խնուսա ընդ դիւղորէս, որք ըստ ամէնն ՃԾ տանց են և ղէտէրն. այլ՝ ինորուստն ոչ տակաւ քանդեցաւ այս տանձագ համօրէն. վր զի պէյն խնուսայ ՀՀար զմալաղկերտ, իսկ վտակն պայէզիտոյ յօգնուէ ՀՀէՀ մալազկերտի ՀՀար և ատրականաց զրկի տահմանս խնուսայ։

Խնուս, կամ Խընը։ Դիւղաւոր բերդ քղք յարևմտեան կողմն գետոյն, կառուցեալ՝ ի ձորավայրի առ ստորոտով առատաբերին, որ փիկ պարսպի շրջապատէ ուղղի զքղքն երկու ՃՈ կանգնաչափ բարձրուէ բաց՝ ի միոյ կողմանէ. այս կարծեաց առատաբերին գոլով ուղիղ միապաղաղ վերուստ՝ ի վայր, չէք վտանգ մուտ

Թշնամանդն. ՝ի միջոցի ձորավայրիս բարձրացեալ կայ բլրակ մի քարակուռ՝ յորոյ վերն ունի բերդ ամուր, ուր են տունք պահնակ զօրականաց, առ ստորոտով բլրակիս ընթանայ վտակն յանուն Քղքիս խնուս կոչեցեալ։ Բնակիչքն՝ տունք իբր 500, ըստ մեծի մասին Լեզգիք, և մնացեալքն քուրդք նաև հայք։ Ունի մզկիթ և շուկայս։ Յարևելեան կողմն խնուսայ երևի աւերակ մի հին, և անդ կանգուն կացեալ եկեղեցի մեծ քարաշէն և կամարակապ՝ այլ լքեալ. առ որով անցանէ և ձորակ։

ՁԵՒԻՐՄԷ. կամ Ձավռմայ։ Գիւղ՝ որոյ բնակիչք են յազգէս հայոց. ունի և հոգաբերդ հին, յորում բնակին լեզգիք։ Աւերակք գեղջ է քարաշէն եկեղեցի յանուն ՁԾածնին. առ որ յաձախեն ուխտաւորք յամ կողմանց գալով՝ ի ծոնի ՁԾածնին. բնակիչք յերդնուելն՝ յանուն այսր եկեղեցւոյն երդնուն ասելով. Ձավռմի տր ՁԾածին ։ Այս գիւղ է ոտքարակ պէկին խնուսայ։

ՀՂՎԷՐԱՆ։ Գիւղ քրդաց՝ ի հիւսիսակողմն խնուսայ 4 ժամուս հեռի՝ ի նմանէ։

ԽՈՉԼՈ։ Գիւղ հայոց՝ ի հիւսիսակողմն խնուսայ. երեք աւուրբք հեռի յերզնուսմայ։

ԹՐԻՒՆ։ Գիւղ քրդաց՝ ի հարաւակողմն խնուսայ։

ԽՈՄԼԲԵՐԴ։ Գիւղ հայոց՝ ի վերն հանդուն լերին։

ԳՈՒԼԱ ԱՀՄԵՓ։ Գիւղ հայոց մերձ՝ ի խամլբերդ։

ՀՂՈՒ. ԷԼԷՒՈ. ՄՈՒՐՔ. ՏՈՒՄԱՆ. ԴՈՒՄՈՒՔՕՓԵՒՈ։ Գիւղք հայոց առ ոտիւ վտակին խնուսայ։

ԴՈՒԼՈՓԱՆ։ Գիւղ մեծ հայոց մօտ՝ ի յաղհան խնուսայ։

ԹԷՔՄԱՆ։ ՝ի հնումն Մանանազէ. որ Թերևս տարաժեր մինչև նաև՝ ի բնիկ խնուս։ Անկանի Թէքմանս յարևելս երզնուսմայ, ՝ի հարաւակողմն բասենոյ, յարևմուտս կէտքառ վիճակին, և՝ ի հիւսիսակողմն խնուսայ. հեռի է՝ ի սահմանացն երզնուսմայ 12 ժամուս ըստ հնարկաց ձնհղին. իսկ ըստ լեռնային ձնհղին՝ ի բալան աէօքէնէն 6 կամ 7 ժամուս։ Ձմեռն սաստ ըստ երկար ձգի. զի մինչև՝ ի հասուննալ սերմանեացն՝ ձիւնն ևս ըստ նմին սկսանի. որով վտ բնակ անդամ ոչ կարացեալ բնակչացն կատուլ, ՝ի յետագոյ ամսեանս Թողուն զվտսուլն։ Բնակիչք սոքա քուրդք և հայք։ Ունի դպրոս և լերինս. յորս լի են և անհամար հօտք վայրի ոչխարաց. ՝ի Թէքման անկանի և մի կողմն պինհէօլ լերին. անուանի է և լեառն Դէլմոփ, կամ ՀՂՈՓ կոչեցեալ, ոտ անկանի ՝ի մէջ խնուսայ և Թէքման

մանոյ։ Ի Թէքման է և գժուարաւոնուած այր ինչ, ո՞ր
պոյ այժմ իանդարել ձնոյն մտնէն, չէ մարթ մնա-
նել ի նեղքս. սակայն առորագրեն զայն ծերունի
բնակիչք, որք վաղ ուրեմն մտնեն ի նեղքս։ Զայս ա-
նանդեն բնակիչքն լինել այրն այն մանանալի գա-
ւառին, առորագրել ի խոր. ձ. 45. զորմէ ասի ի
հին Հայաստան։ Ի ի Թէքման և այլ գեանափոր ձա-

նապարհ, յորում գտանի և ջուր։

Ածի Թէքման և գետակս, և զմէծ գետն Երասխ,
որ երանէ ի Թէքման ի լերանցն պինկէօլայ. և անց-
ան անցանէ առ Թադէոս գեղջս, և ապա առ քիւլլիս
գեղջս. մերձ ի յայն ուրեք ի վէր երկու կամուրջ քա-
րաշէն միանամաբ, կանգնեալ ի վէր երկուց սեպուհ
լերին. բարձր յոյժ յերկուաց գետոյն. երկայնութեն
կամարին սահաւ լինէ փորր ք զրհալդ կամուրջ վե-
նէակոյ. ուր և երանէ ալասպալըդ յոյժ ընտիր և մէծ
ք զայլոց տեղեաց։ Ածին և քանի մի լինձս, և ապե-
հանք, այն է՝ դուզլա. (այլ՝ ի դուզլայէն խնուսայ).
ուսոտ տանին ապ ի յերզնուսա, ի բասէն, և այլն։
Վ՞ր այսր դուզլայի, և կամ վ՞ր դուզլայէն խնուսայ կո-
չեցաւ՝ ի հնուէն մանանալի։ Քուրդք վրանաբնակք
սիրեն յամարայնի ի լերինս սր, ձմեռնդ ի լերինս
պինկէօլայ, տալով առուս պէշին խնուսայ, ը որոյ
իշխանուք անկաւ ի բազմաց հետէ այս գետս։ Ա-
նի առանձն, բնորդոսյս, գիւղօրէս քրդաց և հայոց.

յորոց զոմանս հետի գիցուք։

Թաղոս։ Գիւղ հայոց, որ է վերտգրել աղէհանքն։
Աէոյնհեզ. Խանբէնի։ Ին կրկին գիւղօրէք հայոց։
Քիւլլիս։ Գիւղ հայոց յորում էին 300 տուն, ամենին
ազգ կտրուկք. այլ ի պինկիին խնուսայ պէշին ը մա-
լազիերտի բիմ առաք յոյգ, զորմէ պատմեցաք ի վե-
րոյ, քայքայեալ եղծաւ այս գիւղ։ Մերձ յայս գիւղ
է քարաշէն կամուրջն երասխոյ։

Հաւոյ։ Հուտ ի գիւղին քիւլլիս. և ի սատրոտ
պինկէօլ լերին, անկանի ի հարաւակողմն երկիրուս
մայ իբր 8 ժամուս հեռի. ի խնուսայ իբր 9 ժամուս.
ի ոչ կարասպետն ընդ առանձին ձնոյն պինկէօլի՝
իբր 15 ժամուս. իսկ ը ձնոյն խնուսայ՝ հարաւոյ.
ի հնուէն էր քաղք մէծ կոչեցեալ Հաւն, ի գիւղս ասէ
կայ Էրզն։

Ին ի Թէքման ասա և անդ նաև բիմ գիւղօրէք ա-
երթալք։

Վարդոյ։ Վիճակ ը իշխանուքն պէշին խնուսայ ի
վէր լերանց՝ որք են բաղուկք պինկէօլայ. յարևելից՝

սահմանակից է բնիկ խնուս գետին. յարևմտից՝ կիղ գետին. իսկ ի հարաւոյ՝ մոյ։ Լինի ի սմ աշտ պատուական, և գարձին, որ է տանձ վայրի։ Գտա նին ի սմ գիւղօրէք իբրև 10. որոց բնակիչք քուրդք զազա կոչեցեալք, և հայք։

ԿՅՕՓՈՒՍ։ Վիճակ ի յարևմուտս մալազկերտոյ, ի յարևելս Թէքմանոյ, և յարևելս հիւսիսոյ խնուսոյ. իբրև ժամաւ և կիսով հեռի ի սահմանին նոր. և է իշխանութիւն պէյլին խնուսոյ։ Ընդ մէջ նոր անցանէ գետակն կոչեցեալ Կյօփուս, որ խառնի ի գետակն խնուս. ունի Քիւհէյլան երիվարս։ Են յայսմ վիճակի իբր 20 կամ 30 գիւղօրէք. ոմանք քրդաց, և ոմանք հայոց, յորոց մի է Քէնէ Էրան գիւղ հայոց, զայս անուն եդին ի գիտութիւն՝ որ բազմ ամօք յառաջ գիտաւ անդէն. զի յառուր միում 600 առաւակք իջևանեալ անդէն, բռնադատեալ կամէին ըզհարան երիցու գեղջ. իսկ նոր պատրանօք կալեալ զնոսա անդէն մինչ ի գիշերն, ապա բազմութիւն գիւղակացն միաբանեալ ի քուն կային ի վերայ յարձակել, զնոսան սրախողխող առնէր, բայց ի միոյ ձիապանէն, որ մաղատպուր զերծաւ ի վերջնարիւրոց. յայն սակս քէշիշ Վերան կոչեցին զդիւղն։

ԲՈՒՏԱՆ։

Այս գետ է առնորկ գաշտավայր ընարձակ, խոտաւէտ և արդաւանդահող. որոյ երկայնութիւնք է իբրև եռօրեայ, և լայնութիւն միօրեայ։ Բերէ ցորեան պատուական, և այլ ազգս ազգս ընդեղինաց, այլ պատուղ բնաւ ոչ ունի, բայց ի վայրենի տանիպ պտղոց. և այս առաւել յանդգնութիւն կիմ յանդգնութիւն բնակչաց, որք ջանին ինչ փոյթ անկել և գարմանել ծառս պտղաբերս։ Ունի նոյնպէս բնաւ ծառ կիմ փայտ ի յայրել, յայն սակս ի նախնումն մնան ինչ սակ կոչեր Անիփայտ բաւեն։

Ունի և լերինս հեռաւորս Ղարաբաղաղ, որ է լեառն մեծ և խոտաւէտ յոյժ. և անկանի ի հիւսիսակողմն գետին բաւենոյ, և է սկիզբն վերին բաւենոյ, ուր յամարայնի ժողովէ վրանաբնակ ազգ քրդաց, աթաճեն զհաւլինս իւրեանց, վաճառեն բնակչաց մերձակայ գետացն՝ կոպի և պանիր. և ի ձմերայնի մեկնին ի տեղիս իւրեանց։ Յայսմ լերինն են բազմ աղբերակունք՝ որք ի հնումն կոչէին Հրճխաղբեր. որոց ջուրք ի միասին հաւաքեալ, երթան անկանին

ի

'ի Տալիա լինէ, յորում է գիւղն գուռնիձ. առ որով ձևանայ Գառնիձաւին. յորում ը խառնէ և այլոց առուակաց, դարձուցանէ զրիմ ջուղայցս. և ապա անկանի 'ի հասանդալայս ջուրն։

ՀՀնճապնճախ, կամ ը հնչման այլոց ՀՀչճապնճախ։ Լեառն ծաղկաւէտ և ջրաբեր, առ խոսրովերան գիւղբ։

Հշխաբ։ Լեառն 'ի հիւսիսային ծայր ջոպան քեօփ բիւսիլին, և 'ի գլուխ առաջին բառնոյ. յորում են քանի մի ծառք մեծամեծք և բարձրաճայրք, զորս բնակիչքն իբրև սրբազանս լինն համարեալ կամ առ հնուէն, և կամ եկեղեցի գոլոյ անդէն 'ի նախնեացն, ամի ամի գնան անդ յուխտ. և երկնչին և հատուածնել լինչ 'ի նոցանէ։

Կիւճիւս լերինք։ Որք են ապառաժուտք. իբրև 3 ժամուս հեռի 'ի յաւնկայ բերդէն. յորս են անբաւ բազմութիւն ականց ը ձեռպս վիմաց, յորոց գեղեցիկ լինն հպատակք ը առատարս քարանց խոխոջալով հոսեն ջուրքն, և միացեալ դորձեն վտակ երասխայ. հովիտ կիւճիւս լերանցս է փոքրիկ անուտս վայրկ պտղատու ծառոց։

ՀՀյ փաղ, ըմ խոյս լեառն. յորմէ ծագի լերինս է գիւղն Ղալաթ, 'ի հարաւոյ նր ընկղմի գիւղն. և անկանի յարևելակողմն հասանդալայիս։ Լեառն բարձր, առ ստորոտով նր են գնդի գիւղօրէք բնակիչք 'ի Թուխքաց։

Գիւռնթիպ չէլէպին 'ի ստորագրութիւն բառնոյ' նահ փոքր լինչ ստորև, չիոմէ զայս ալա տաղին ը միւս ալա տաղինն ախաւինոյ'' 'ի հարաւակողմն հասանդալայի գնելով, և զանն միւրատ կամ եփրատ գետոյ 'ի սոյն լեառն գնելով. ուստի չէ մարթ որոշել, թէ դապարանան զոր չինեաց առ ստանիօր արդուն իսանն մուղուլն (ուղղագոյն ևս մողոլն) որ Թիւրեաց 'ի 683 հիմնէ Թին, յորմէ լերին պարտ է գնել. արդեօք յայս լեառն, թէ յաւէտ յայլ տաղին ախաւինոյ ոմն մեզ Թուի։ Չարևելեան կողմն ալա տաղինն գնէ անդանօր զՊօղճա տաղն երկայնաձգել յարևմուտս կոյս. և զայլ երկուս լերինս կոչեցեալ Բիւռս, և Գը-

ղըճա փաղ մերձ առ միմեանս։

Ասնի բառեն և զԳիւրակ հատուածոյս, 'ի հնուէն կոչեցեալ Մոտս. որ առաջ անցանելոյ առ հատուածոյս դիւղաքաղաքաւ, կոչի 'ի նոցանէն անուն. զայս գետակ հաղ-

մեն Նաբռս ջուրն, որ գայ 'ի նախկին գիւղէն, և Գռռնդ ջուրն, որ գայ 'ի զարիզատակաւոր լեռնէ, և այլ

զինչն

զնէին ջուրք բասենոյ, որք ասեն և անուն ժողովին 'ի նմա. խառնեն սա յերեսս 'ի տեղւոջն՝ ուր և ջոպան քեօփրեսան և քեօփրի քեօյին՝ որ է հին վաղուց շաւանն. զորոց ասացև։ Ասեն և զերեսս գետ որ ըլ մէջ բասենոյ անցանէ։

Հիւսիսային կողմն ասացին բասենոյ է աւհնըկ անուս մեծաւմէծ մայրի կիմ չամ ծառոց՝ մինչ 'ի զարս. և 'ի յանտառէն հոսին ջուրք ոռոգումանք սալսակ։ Իսկ հիւսիսային կողմն վերին բասենոյ միայն մնան ինչ ուռի անտառ 'ի առհմանակցուէ ասացին բասենոյ. ուսանի չունի բնաւ փայտ կիմ ծառ 'ի յայլսիկ։ Բասէն բաժանի 'ի Վերին և Վարն։ Վերի բասէն անուանի այն մասն՝ որոյ երկիր երեք իսկ 'ի վեր է ըլ գալարին կիմ ըլ զառոյենն. ըզկն գետն երասխ որ անցանէ ըլ մէջ համօրէն բասենոյ, 'ի վերին բասենոյ հոսի 'ի վարչէն կիմ 'ի առոյենն։ Վերին բասէն սկսանի անտի, ուր աւարտի վիճակն երզնուսմ գետն, և ձգի 'ի յարևելս նը. մասն որ անկանի 'ի ձախակողմն երասխայ, գայ աւարտի մինչ 'ի ջոպան քեօփրիւսին. իսկ մասն որ անկանի յաջակողմն երասխայ՝ անդր անցանէ ըլ ջոպան քեօփրիւսին երբև 7 ժամ, և աւարտի մինչ 'ի յարիձէդրէկ և 'ի տէլիսպաղա գիւղ իւր։ Իսկ ասացին կիմ վարի բասէն ձգել կերկուց կողմանց երասխայ, աւարտի մինչ 'ի զաղատաշ. յորմէ և անդր սկսանի ջուռն կարասայ. բայց մասն որ անկանի յաջմէ երասխայ, սկսանի 'ի յարիձէդրէկ և 'ի տէլիսպաղա գիւղոջէն. իսկ մասն որ անկանի 'ի ձախմէ երասխայ՝ սկսանի 'ի ջոպան քեօփրիւսէն։

Այս ձոր լի է գիւղօրէիւք և շինիւք, բնակիչ 'ի հայոց, 'ի Թուրքաց, և 'ի սակաւուց քրդաց՝ ըլ մասին դարձելոց յազգէս հայոց։ Ասասի երկու պէյք Թուրքաց իշխեն բասենոյ. որք նստին 'ի հասանդաղայ և 'ի խորասան. բայց պէյ խորասանին որ է 'ի վարի բասէն, է ըլ պէյիւն հասանդաղայիցն՝ որ է 'ի վերին բասէն. և փաշայն յառաքելն զհրամանն ինչ կիմ սալեան, ըլ տուրս, առաքէ առ պէյն հասանդաղայ. երբև առ գլխաւոր իշխան երկոցունց բասենոյ։ Ա՛ք միշտ բարեկամուք գնան ըլ փաշային։ Ջ քուրդս բասենոյ քեաթխուդ չէլէպին Բէյէան անուանէ երբև անուն ցեղն. և եկեալ ասէ 'ի սկզմնատատասայ. զորմէ տէս 'ի ըլ մասն մեծին հայոց։

Գիւղօրէք վերին բաժնոյ։

Գաւառակս, կամ Հաւանգեալք։ Գիւղաքաղք մեծ և գեղաւոր համօրէն չորեքն բաժնի և առանձինն վերին բաժնոյ, ուր նախ սկսանիմք. որ և է գեղաւոր քաղաքն վարի բաժնոյ։ Հեռի է յերկիրս մոլ երբ 6 ժամաւ. ունի ջուխայ և վաճառոց։ Անցանէ առ գիւղաքաղքաւս՝ ի հարաւոյ վերոգրեալ ջուրն, որ նոյնպէս կոչի հասանդալայու ջուր. և խառնի ընդ բասիս առընթեր ջրոյն քեօփրիւսիւլ։ Բնակիչք սր են իբր 1700 տուն, ըստ մեծի մասին Թուրք, և սակաւք՝ ի հայոց. ուր ունին և փոքրիկ եկեղեցի։ Այս գիւղաքաղք է՝ ի հարաւոյ ին սաղոտա լայնաներսա լերին՝ որ է բարձր և խոտաւէտ, այլ ջուր նր սակաւ. ՝ի հնուն կոչէր Ծիրանէ լեառն. ջրբաղատա նր իբր 6 ժամ ձիաւոր տուն։ ՝ի յոտս լինչ այսր լերին ունի իւր բերդ ամուր հասանդալա կոչեցեալ. յորոյ անուն կոչի և գիւղաքաղքն և լեառն և ջուրն։ ՝ի բերդէն սկսեալ ձգի պարիսպ ըստ գառ՝ի վայրն՝ որ պատէ զգիւղաքաղքն համօրէն նաև զբերդն. շուրջանակի զպարսպաւս ունի խրամ, ուր մտրեի է ջուր արձակել յիւր գետակէն. ՝ի բերդին դոյ և ծածուկ ճնճղն ըստ երկրեայ, սակս առնելոյ ջուր՝ ի հասանդալայու գետակէ՝ ի ժամի պաշարման։ Երկուս գրունք են սր. որք առաջի խրխանոյ ունին կամուրջ։ Հեռի՝ ի գիւղաքաղքէս քառորդաւ ժամու են երկու ջերմանուկք կամ բաղանիք ինքնաբուղխ ջերմ ջրոյ համակ քարաշէնք. շինեալ՝ ի յանուանէ զօրավարին ոմն աւանդեն, որ էր հիմնադրօղ երկիրս։ Մին՝ ի բաղանեաց է մեծ, և ջուր նր առատիկ ջերմ. անմիջապէս առ հասանդալա գետակաւ՝ ի հարաւակողմն նր. զոր գմբեթ չինեալ հռչակաւոր կէօմրեքչի խան մայիլ էֆէնտին երկնաւոր. իբր 45, 50 ամաց յառաջ։ Խակ միւս ջերմանուկն նոյնպէս գմբեթաւոր՝ է փոքր, և ջուր նր ոչ այնչափ ջերմ՝ ի հիւսիսակողմն գետակին, յոր կոչին է և հասանդալային։ Ընդ բաղանեօքս՝ ի վր հասանդալա գետակին է կամուրջ քարաշէն եռակամար։

՝ի գլուխ լերին հասանդալայու է ջրհոր և ուխտատեղի անուանեալ Հասան փէրէ. ուր գնան յուխտ նաև՝ ի քրիստոնեից։ Խակ յարևելեան ոտս լերին հասանդալայու՝ ի բարձրաւանդակի՝ է մեծաշէն մենաստան Վրանաձանց, անուանեալ Բուենոյ, կամ Հասանդալայու

վանք,

վանք, նաև ՀԱՅՔԱՆԻ վանք. եկեղեցի նոր փոքր՝ բայց գմբեթատարկ և գեղեցիկ։ Ջայս մենաստան գրիգոր մագիստրոսէ առնն չինեալ, որ և Թաղեալ կայ ի նմին եկեղեցւոջ ի ձախակողմն գրան՝ ունելով առաքն քարաշէն բարձրացեալ յերկրէ, և խաչաձեւ ի վեր։ Յայս մենաստան բնակեցան ընդ ժամս ժամս կաթուղիկոսք փախուցեալք յերեսաց Թշնամեաց. յորում ոմն առն երկեցս կառուցեալ և օրհնուեալ մեռանի։ Յայս մենաստան բնակեցաւ ընդ ժամս ինչ և երանելի ընարհ հայրս մեր դերյարդոյ մինչեւ աբբայն։ Ընդ հեռի մենաստանիս են գիւղօրէք իբրև 300։

ՀԱՅԿ։ Գիւղ մեծ առ ստորոտով հասանդաշտ լերինն, յարևմտից կուսէ. որոյ բնակիչք առհասարակ հին յազդէս հայոց, ունելով և եկեղեցի, այլ այժմ մնին և թուրք։

ՍԲՊԱՀԱՆ։ Անապատ Թրքաց. որք են արուեստաւորք փայտակերտ անօթոց. մօտ ի յանտառն մայր բնաց իջ չամի։

ՈՒԴ։ Գիւղ ի դաշտավայրի, որ ի նախնումն էր առան. իբրև միոյ ժամու հեռի ի վանաց հասանդաշտայու, և նոյնչափ հեռի ի լեռնէ նոր, որոյ բնակիչք առհասարակ են յազդէս հայոց։

ԱՂԱՓՈՒՆ։ Գիւղ Թրքաց։

ՊԱՓՅՆԻ։ Գիւղ իբրև 2 ժամու յոհոմի գեղջէն՝ յարևելս հիւսիսոյ նոր։ Ա՛ս սուրբ եկել ժողովել զուրբն յանտառախիտ մայրեաց լերանցն կովկասու, դան մտանեն ի զուրն հասանդաշտայու, որ ի հնումն կոչէր մուրց։ Ասեն այս գիւղ մեզք առատ։

ԻՇԽԱՓ։ Գիւղ իբր միոյ ժամու հեռի ի պատիճ վանայ, որոյ բնակիչք են յազդէս հայոց։

ԴԱՌՆՂԱՆ։ Գիւղ առաջակայ միոյ ժամու հեռի ի հասանդաշտայու և ի յերբեսպատայ։

Ի սահմանս յայսոսիկ են և այլ բազմատիկ գիւղք իբր. ոմն ՀՂՓԱՓՈՄ, ԳՈՄԱՅՐ, որ է գիւղ հին. յառաջագոյն առհասարակ հայ էին, այլ այժմ թուրք ևս բնակին ի նմ։ Ջեղ աղայի գեղջս որ բնակի անդէն, կոչի գոմաձոր օղլի։ Դէռեվէրան. որ անկանի յարևելս հարաւոյ գոմաձորոյ. յորում է և եկեղեցի և ոգիք իբրև երկերիւր։ Նոպէ փէղ. առ սուրբ անցանէ Նոպոս ջուրն։ Իշխոս. գորմէ ասեն թէ յառաջագոյն կոչէր Իշխան. գիւղ ի ծորավայրի առ կիս ձիւռ ջրոյն, յորում են 100, 150 տուն հայոց։ Տէ սանին ի մօտակայս նոր բազմութիւ յոյժ աւերակաց, քարաշէն եկեղեցի, և վանդակաւոյն բարձր իբրև

կէ

կիսով չափ քակել : Մերթ ՚ի յիշխաւ են գիւղօրէք
հայոց Հարանէտաբ , Թովմեանց :

Իշաղան : Գիւղ մեծ առ աջակողմեան եզերբ Երասխայ :
ՀՀ-ընկոյ , կամ ՀՀ-նիկ ՚ի տաճկաց կոչի Ճիվան գալէսի :
Ամրոց հին զաւրանալի , իբրև 10 ժամուս հեռի ՚ի
հարաւանալայէ ՚ի հարաւակողմն : Ունի ապառաժ ոչ
ձաքար սեպուհ մեծ բարձրացեալ յերկրէ յոյժ յոյժ ,
և յամէն կողմանց իբրև ճեղ կտրեալ հարթ հաւասար ,
որ ոչ ինչ ձեռագործ մարդկան , այլ յաւէտ մե-
ծագործ բնուէ : Գոյն այսր քարալերին հարկանի
՚ի կարմրագոյնն ՚ի սառնէ է լոյն , և առ սակաւ սա-
կաւ ամիսիսեալ ՚ի սրածայրն աւարտի իբրև բուրգն
ինչ . բայց ՚ի գլուխն անդ ունի տարածուն բաւա-
կան , ուր կարեն բազմանալ մարդկան բնակել . և ՚ի
դադաթան պարիսպ շուրջանակի ունի այնչափ ինչ
բարձր , վառելոյ պէտից զինուց , յոր ՚ի լինել երկիւ-
ղի ինչ ամենայն կամ աւազակաց , բնակիչք մերձակայ
տեղեաց պատսպարին անդ իբրև յանիրաւի և յան-
վտանգ վայրի : Ուր որ առաւել պաշարելին է , ՚ի գլ-
լուխ վիմիս բղխէ ջուր քաղցր և պատուական , զոր
ալօթիւք ձգնաւորն ոմանք առեն բղխեալ . որով
պատսպարելոցն անդ՝ ոչ կրեն կարօտանալ ինչ ջրոյ :
Զինք հնար այլազգ հնարիւք մտանել ՚ի բերդն , բայց
եթէ եգեալ գերանս առնեալս իբրև կամուրջ ՚ի վր
խորանդաւանդ ձորոյն որ առ նովաւ , ըստ այն գնան
եւանեն ՚ի գլուխ քարալերին բռնի դժուարութ . և
Թէպէտ ՚ի միոյ կողմանէ կայել կան անմիջապէս և այլ
լերինք , բայց ցած են յոյժ քան զնա : Ան սակին
ամրոցաւ՝ իբրև քարընկէց մի հեռաւորութ անցա-
նէ կիւճիւռ անուն գետակն :

Վաղաւէր : Գիւղ հին յարևելից կողմանէ աւանիայ աւ-
րոցին , ՚ի վր լերին ՚ի գեղեցիկ և ՚ի զուարճալի վայ-
րի , յարևմուտս կոյս բոցիկ լերին : Բնակիչք նր
Թուրքք իբրև տուն 100 :

Օրլաճա : Գիւղ տաճկաց :

Խաչէր : Գիւղ հայոց՝ այլ ՚ի խաչէտ գեղջէն՝ որ յա-
յրակերտ :

Խոտրվէրան : Գիւղ որոյ բնակիչք էին հայք , յորում
է և եկեղեցի . բայց զինեն սակս զրկանաց ցրուել ,
այժմ ըստ մեծի մասին տաճկիք բնակին : Ա յս գիւղ
է ՚ի մէջ գեղեցիկ և զուարճալի հովտի չորսատասե
՚ի լերանց , յորում են պէսպէս գունագեղ ծաղկունք .
ունեն հորս կոչեցեալ ծաղկին , և բոյսք զանազանք ,
ունեն ՚ի յանձապտուղս լեառն . ուր և են բազ-

մուք

մուն ինքնաբուխ ականակիտ աղբերաց, որք միաց
եալ դարձեն գետակ, որ և հոսի ի յարաւ և ի հիւ
սիսապակ, և անտի անկանի յԵրասխ։ Ասէր յայս
դիւղ է լեառն ինչ անուանեալ Բուժիկ, որ է համակ
սեաւ քար ապառաժ՝ և բարձր յոյժ։

ՀԱՐՓ։ Գիւղ մեծ յարեւելից գետառեղեանս, ո
րոյ բնակիչք են տաճիկք։

ԽՈՎՔԱՆ։ Գիւղ որոյ բնակիչք են յազգէս Հայոց։

ԲԻՆԱՓԱՍ։ Գիւղ Թրքաց։

ՃԻՃԱՓԱԿ։ Գիւղ երբեմն երիցս ժամաւ հեռի ի յար
սիէ. բնակիչքն յազգէս Հայոց։

ՀԱՐՈՒՃԱՓԱԿ։ Գիւղ երբեմն երկու ժամաւ հեռի ի հի
ւսիսապակէն. որոյ բնակիչք յազգէս Հայոց. գործեան
սոյն բնաւիր յայնկոյսնոս։

ՏԷԼԻ ՊԱՊԱ։ Ըլէն կիմ գետ մեծ. երբեմն միով ժամուա
հեռի յարուճապրակէ ի հարաւոյ. բնակիչքն են
յազգէս Հայոց։ Այսպէս գետոյ է շրջիմ դմբեթաւոր,
ուր չէ յայտ թէ ո՞ է թաղեալն ի՛նձ, ի քրիստոնէից
թէ յայլազգեաց. այլազգիք սէլիսպասա անուանեն
զնա. յորոյ անուն և զգիւղն կոչեն սէլիսպասա. բայց
և ի քրիստոնէից Հայոց բազում յաւուրս շաբաթոյ
գնան յուխտ մոմ վառելով անդէն։

ՓՈՒՐ ԳՈՒՆ. և Մ ՒՆՋ ԳՈՒՆ։ Են կրկին գիւղօրհնէք փոքր ինչ
հեռի ի միմեանց, առ առագաստով լերին զարդարա
զարեայ. որք ի հնումն կոչէին Ուղղուն. և Գոն։

ՔԻՒՓՐԻ-ՏԷՕՂ։ Գիւղ առընթեր ջրային քէօպրիւին.
յայս գիւղ է շինուածք ինչ մեծ և բարձրաշէն. որ
ոչ յայտ է յերեսուԹից՝ շինել է ի վաղ ժամից. յո
րում է բնակուԹի մանչասուրայ սահմանողն այնո
ցիկ։ Յայս է Թէ ոմն այս տեղի է հին վաղարշա
ւանն, որ ըստ պատմիչդ խոր. բ. 62. յիւրաւի ի ոմն
տեղի անկանի։

ՁՕՊԱՆ ՏԷՕՓՐԻՒ։ Քարաշէն կամուրջ մեծ՝ ի վերջ հօմն
լայնաձիգ կամարաց հաստատեալ. որոյ մի կողմն
սկսանի՝ ի հրվանդ լեառնէ։ Ասացաւ խաւնի հաստա
գալոյսս վտակն որ է մուրց՝ ի մեծ գետն երասխ։
Պատմեն բնակիչք երկրին առանդուբ, Թէ նախնիք
բազմ անգամ շինեին զսոսկն կամուրջ, այլ բռնու
թեամբ որ առասիկ արքունեաց է յայսմ վայրի, քա
կէր զայն. ապա հովիւ ոմն բնուԹիբ ձարտար յայս
տեղիս, զառաջինն քար հիման ինքն յանձն էառ դնել
այնպիսի ձեւն ձարտարուԹիբ, զի այնուհետև ոչինչ
խախտուէն լեցի շինուածոյն. և յայսմ օրէ հետէ ա
սեն անխախտուած մնաց միշտ հիմն կամրջին՝ ի բունու
ցուրց.

ջուրդ. և վեկ կոչեցաւ չօպան քէօփրիսի։ Ալ յաջո-
մուն հասնելնէն ճանապարհին վերի կիսուն. նախ
գյուղաքաղաքն Էրզէմ կամրջացն յիշելով. և ա-
պա գնալու ճամբան։ Ճամբայ, գրեթէ տեղ
՚ի հին Հայաստան։

՚Ի վերին բաժնեն են և լեռնագոյ գիւղօրհքը, որոց
անուանք և հեռաւորութիւնք ՚ի հասանդալայէ են՝ կո-
չեցեալ. հեռի ՚ի հասանդալայէ միով ժամու։ Ազնուր, 2
ժամու։ Կընգէնդ, երկու ժամու և կիսով։ Հերդեն,
երկու 2 ժամու։ Պլաճան, երկու 3 քառորդաւ հեռի ՚ի
հերդեայ. բնակիչք նոր հայ և յոյն։ Ազնիպաշէնեան.
Թուրքեան. Դիւղ ՚ի գաշտավայրի բնակեալ երկու ՚ի 100
տանոց հայոց։ Բնութ. ևն։

Գիւղօրհնէք վարի բաժնոյ։

Լուրաան։ Գիւղաքաղաք՝ յորում նախ սկիզբն վարի
բաժնոյ. երկու 4 ժամու հեռի ՚ի ջօպան քէօփ-
րիսէնեն և ՚ի հրմնալ լեռնէն. բնակիչք նոր խառն
՚ի հայոց և ասրեդ ՚ի Թրքաց։

Մէնկիկէբ. Մանկէբ։ Գիւղաքաղաք բերդաւոր. երկու 2 ժամու հեռի ՚ի խորասանոյ յարևելս հիւսի-
սոյ նոր. որոյ բնակիչք խառն, առնմարկ երկու 500
տունք։ Ալ մէնկիկէբ՝ որ այժմ է գիւղաքաղաք ՚ի
մէջ ձգուին բաժնոյ, յառաջ ժամու էր սելճուկեան
դաւառ վաչկատեղ երկրագործոյ, ոչ է տեսանել ՚ի
յարբունական կարգս ձգուց։ Ի մէջ խորասանոյ
և մէնկիկէբոյ՝ է ընդարձակ ջուր ջերմ առողջարար
անուանեալ Ջիվինի ջերմուկ։

Սողանլը։ Ի գօտի լերին յարևելս հիւսիսոյ մէնկիկէր-
ոյ, ՚ի հիւսիսակողմն նոյ է անտառ մայրի կիսջամ
ծառոց կոչեցաւ սողանլըս, ըստ որում բազմ տեսակ վայ-
րենիք բուսանին ՚ի վերս լերանցս։ Երևելի է ՚ի տա-
ռս լեառն Ալբ խաչ, յորում կանգնեալ կայ եկեղեցի
մեծահատոյց նոր խաչ կոչեցեալ. և այլ ևս վեց կի-
սով եօթն եկեղեցիք քարաշէնք առանց ՚ի լեառն ցրիւ
հատուցեալք մերձ առ միմեանս, որք կան ՚ի ձիան առ
բաջ, այլ լքեալ և ամայի։ Սակաւ ինչ հեռի ՚ի սոյն
է փոքրիկ եկեղեցի կիսով մնացուածն քարտաշ և գմբե-
թայարկ, ՚ի ներսի բնիսին անուանեալ. ոմանցն ՚ի միոյէ
վիմէ կոթեալ յարկ նոր և որմունք, և առ նովաւ քա-
նի մի սենեակք քարաշէնք ամբողջ, այլ անբնակ ա-
մենևին։

Աղբիւր։ Գիւղ աւերեալ. վնտեցաւ առ երբեմն մինչև

բնակ

բնակել՝ ինչ 200 տանց հայոց • կայր՝ ինչ և վենուճ
Թէ ոմն Թուխ նաև՝ ի ժն դարուն աւս Ձիլիոք արիս-
տակէսի լատինվերայոյն։
ՀՀԱՓ։ Դիւղ հայոց։ ԿԷՏ։ Դիւղ հայոց՝ ուր և
լանէ երկանաքար։
Դարբ Լոխա։ Ի ագարակ մերձ՝ ի քէօփրի քէօյին։
Տոփ։ Փոքրիկ գիւղ հայոց իբրև միով ժամու հեռի
՝ի աէլիսատապայէն, ղրր՝ ի վերոյ յիշեցաք։
Վէրի ղարաբուռնղար• որ նշանակէ Վերին սեաւ աղբիւր։
Գիւղ մեծ կիս շէն Թրքաց, իբրև 2 ժամու հեռի՝ ի
ստոմ գեղջէն յարևելս հարաւոյ նր։
ՂԱՐԱ ԽԷԼԻՍԱ• ըր Սեաւ եկեղեցի։ Գեօղ մեծ կիս շէն
իբրև 2 ժամու հեռի՝ ի վերն ղարաբուռնղար գեղջէն
՝ի հիւսիսակողմն, որոյ բնակիչք խառն։ Յորջագոյն
էր՝ ի սիմ մեծաշէն և գեղեցիկ եկեղեցի, որ Թէպէտ
աւերեալ էր, այլ դեռ կողմանք ինչ նորա կանգուն
կային• ասացի՝ ի սասունիկ երկրաշարժուէ որ եղև՝ ի
1766, անհետ եղև գլխովին։
ՁԻՒՃԱՆՓ, կիս ՁԻՒՃԱՆՓ։ Գիւղ Թրքաց, իբրև միով
ժամու հեռի՝ ի ղարաքլէհսայէն՝ ի հարաւակողմն•
առ որով կային հին շինուճածք՝ ղորս՝ ի փարախ ա-
նասանոց՝ ի գործ ածէին, այլ յահագին երկրաշարժ
ժուխէ անուն հաստատուցց լեառն մեծ անկեալ՝ ի
վէր, գլխովին հեռախաղաղ ծածկեաց զփարախան
հանդերձ անասնովք։
ՊԱՒՓԷՂ։ Գեօղ մեծ իբրև երկու ժամու հեռի՝ ի ձէ-
թահանք գեղջէ և՝ ի ղարաքլէհսայէ• յորում կան բազ-
մուն բնակչաց յաղգէս մերմէ, որք ուսանին և եկեղեցի։
ԳՈՒՀԱՆՓՈՓ, կիս ԿՒ-ԼԱՆՓՈՓ։ Գիւղ փոքրիկ քրդաց,
որք գրեթէ առհարկ են ձեղչելոք՝ ըր ժողովելոք ար-
ջառոց, ղորս առեալ՝ ի կեօլայէ, յալաշկերտոյ, ի բա-
նենոյ են, և հասեալքեալ՝ ի մօտակայ յանտառս իբր
հանց ձոլանդու լերանց, տանին ապա՝ ի վաճառել
՝ի զոյսերի, ՝ի Թօքաթ, ևն։
ՎԱՐՔ ՂԱՐԱԲՈՒՌՂԱՐ, ըր Սառրին սեաւ աղբիւր։ Գեօղ
մեծ Թրքաց՝ ի հիւսիսակողմն պաշտեղէնն, իբր 1 ժա-
մու հեռի՝ ի նմանէ։
ՀՀՐՄՈՒՓԼՈՒ։ Գեօղ փոքրիկ հայոց• իբրև միով ժա-
մու հեռի՝ ի պաշտեղէնն։
ՁԻՒՐԻԿ։ Գեօղ մեծ այլ աւերեալ, իբրև միով ժա-
մու հեռի յարմուտլու գեղջէ յարևելից կուսէ• ՝ի
նախայիշատակեալ գեմնաշարժուճ կործանեցաւ ա-
մենածագործ համակ բարաշէն եկեղեցին, որ կանգուն
կայր՝ ի նմա՝ ի նախնի ժամից շինեալ։ Հովիւք մեր-
ձա-

ձակայ ապհմանացն առ ասլաւ արածէն զոչխարս իւր
հանց . վ՚ի գլխիր նր յոռվթիե և խոտաւէտ յոյժ :
Ղալա պաւէ . Սահրան : Են գիւղօրէք Թրքաց :
Ըղըզըղըր . ՀՀԳ ԹԷԼԻՈ : Են գիւղօրէք քրդաց :
Սէօյէ-փէլէ : Գիւղ առ երակ , առ որով ՚ի հիւսիսոյ
անցանէ վտակ կոչեցեալ Կ՚ուէ-ձի ընդ . որոյ ընդ
Թացեալ յարևելս խառնի յերասխ . ՚ի հարաւոյին
կողմն վտակիս և յարևմտեան կողմն սեօկիւտլիւնն՝
են մեծամեծ գուբք բրիէք ՚ի հնումն ՚ի գիւտ հան-
քի . վ՚ինկ զայս վայր կոչեն հայք Ջարխանէ յոր :
Բայ ՚ի նշանակեալ գիւղօրէիցս՝ են այլ ևս յոլով
գիւղօրէք ի բասէն , մեծամեծք և մանուկք , մերձ մի-
մեանց . յորոց ոմանք քանդին , ոմանք նորոգ շինին ,
ինչ լաւ ևս ասել՝ անդադար փոխին ՚ի տեղւոջէ
՚ի տեղի , խոյս տուեալ բնակչաց ՚ի հարստահարուածոյ
Թրքաց և քրդաց :

Թորթում :

Այս գաւառ ձգի ՚ի հիւսիսակողմն երզնկոյ ,
սկսեալ ՚ի ստորոտս Տ՚ոմլէ լերին , այնր կողման՝
որ հայի յարևելս հիւսիսոյ . օդ սր և ջուր պատուճա-
կան , իսկ բերկրաւորուն երկրին աքանչելի . զի պըտ-
ղով իւրով և գինով դարմանէ զողջոյն երզնկոյ
և զայլ շրջակայ տահմանս . թերե առատութիւ զնոյն
ազգս պտղոց բաց ՚ի ձիթոյ , յորս դեղձն՝ տանձն՝
ձիւնդ խաղողն՝ ընտիր են յոյժ : Լինի ՚ի նմ և ալ-
քար , և մաղ ՚ի տամանուն գիւղաքաղք իւր ունի տանք
Կ՚ուէրլիէ : Յարևելահարաւոյ կողմանէ լերանց սր բղխէ գե-
տակն երզնկոյ . իսկ յարևմտեայ կողմանէ՝ ա-
կունք ինչ ձորոյն կիմ չորուխ գետոյ . և առ Թորթում
գիւղաքաղքաւն անցեալ գետակն համանուն , ինքանէ
՚ի տահմանս տգջագալէին , և անտի անցեալ ընդ վտա-
տան անկանի ՚ի սեառ ծով :

Թորթում : Գիւղաքաղք գլխաւոր համօրէն գաւա-
այլ փոքր , կառուցեալ ՚ի ձորամիջի առ բարձր լե-
րամբ՝ որ կոչի Հաբիւռ . ունի և բերդ փոքրիկ . հն-
ոն է յերզնկոյ առաւել քան երկօրեայ ՚ի հիւսի-
սակողմն . են ՚ի նմ տունք իբր 400 : Պատմի ընդհանուր
հայկազունն բնակչաց Թորթումոյ , Թէ ձանձրացեալք
՚ի բռնուէ և ՚ի զրկանաց , դարձան առ Ն՚երկ ՚ի կրօնս
տաճկաց : Ունի և բերդս երկուս անպիտանս : Ընդ
նորա շուրջանակի են առ Ն՚երկ այգեստանեայք լի
պաղուվք . և ունի վիճակ նր գիւղօրէս իբրև 30 .

մասին բնակիաալ՝ ի Հայոց, և ըստ մասին՝ ի տաճկաց։ Ջայս գիւղաքաղաք է առ գետով ահմէտ փաշայի՝ ի հր. բանալեզոյ ըստ ուղղան սիւլէյմանին. ՝ի 955 հիճրէ. Թէն յամենեսեան շատանալ ըստ այլոց ոմանց բերդոլիկ կիւրճինճանի։

ՀՊՏՓՓԱՒԷ։ Բերդ՝ ի գլխակի՝ ի հիւսիսակողմն Թորթումայ. յորում են զոյք պահնակք. օգ նը պատոճական։

ՀՆՐՔԷՆ։ Գիւղ՝ ի հիւսիսակողմն երզնկուսայ։

ՎԷՐԷ, կամ ՔԻՒՐՒ։ Ամրոց՝ ի մէջ Թորթումայ և Ճորոխ գետոյ։

ՍՊԷՐ, կամ ԽՊԷՐ. տե՛ս նաև Հրանոյշ։

Պատառ ձգեալ յարևմուտս հիւսիսոյ երզնկուսայ. որոյ երկայնուն է լերկութեայ։ Ընդ սպեր անցանէ գետն Ճորոխ, առ որոյ եղերբ ապոի է անտառ՝ ի հիւսիսային ծայր գետառին լինեն այլեւայեան եայք և պարտէզք պտղալից։ Ասեն անտառախիտ տեղիս, և՝ ինն՝ ի փապարեալ փորոքս ծառոց մեղր և մեղրեմոմ։ Ձմերանիւսային գնէ թէ ամի ամի տայ այս գետ յարեգունիս 600 դանդար մեղրեմոմ։ Լինի յանտառս այր և բազէ, որ յանուն սպերայ կոչի խա փիրի ազգան։ Բնակիչք այր են յազգէս հայոց՝ առ ձիկք և յոյնք. և լին են գիւղօրիք և ՀՆՔ՝ ի ձեռս. յորոց ոմանք են աւերակալք։

ՍՊԷՐ կամ ԽՊԷՐ։ Բերդաքաղք գլխաւոր համօրէն գաւառին՝ յարևելս հարաւոյ Ճորոխ գետոյն, յորոյ վէր ուն կամուրջ՝ ի տափարակ վայրի, զորոյ շրջապատ եալ կան լերինք բարձրաբերձք. հեռի է յերկիւղ մայ լերկութեայ յարևմուտս հիւսիսոյ։ Բնակիչք այր առնուն ի բլրի։ Շուրջանակի գիւղաքաղ են այգեստանք եայք և պարտէզք։

Իբրև կէս աւուր ճանապարհ՝ ի քղքէ ասան՝ ի հարաւակողմն է Գոհանամ լեառն զոր՝ ի Թարի անհնարին։ Ի կոյս լերինն է վենաստան այլն յոհաննու՝ ի տափարակ և՝ ի զուարճալի վայրի. առ ընթեր ունի լոյս զիւր լուսաղբիւր. ուր նստի առաքինորդ քղքին որ է արքեպս. կոչ ըստ եկեղեցւոյն է մատուռն հանդերձ կաթուղիկէիւ, ուր է հանգստարան նշխարաց ինչ այլն յոհաննու մկրտչին. առ որ յաճախեն բազմութիւնք ուխտաւորաց։

ՕՂՃԻ։ Ի վիճակ կամ փոքրիկ գաւառ սպերոյ, առ հա-

Ջուրկ գաշտավայր, որ սկսեալ յարեւմտից հիւսիսոյ
տումբն լերին՝ ձգի մինչև ՚ի ապար։

Կարմիր։ Գիւղ յարեւելս կոյս ձորոյն գետոյն բնակիչ
՚ի հայոց. ՚ի յարեւմտեան թորթումայ և ՚ի յարեւելս
խոտոլջոյ. և ի վերջին սահման ապերոյ ՚ի հիւսիսոյ։

Բաբերդ. կամ Պայպուրդ։

Ընկանի յարեւմտեան հիւսիսոյ երզնկայէ. և յա-
րեւելս հարաւոյ գրասղունի։ Օդ սր ցուրտ,
երկիրն լեռնային. ունի քիչ անտառս գիւղ փայ-
ատ. քերէ արմտիս, այլ ղուրկ է ՚ի պտղոյ։ Ընդ սա
անցանէ գետն ձորոյս, որ և քիչ դիւրանայ նպաս-
տէ նմա։ Ունի քիչ ասանս և գիւղօրէս, որոց բը-
նակիչք հայք, տաճիկք և յոյնք։

Բաբերդ կամ աղաւաղմանօք Պայպուրդ։ Բերդաքաղաք
վայելուչ, ընդ մէջ երկուց լերանց ՚ի տափարակի,
հեռի յերզնկայէ ամս երկուս ՚ի հիւսիսոյ արեւմտից։
Հիւսիսակողմն իւր ունի բերդ ՚ի բրգաձև բլրի։
Գետն ձորոյս անցանէ ընդ մէջ քաղքին լայն և սահ-
ուկ արընթաց, յարեւելից կուսէ բերդին առ ստո-
րոտով նր. ձորափարն նր գոլով ասեն ապատաժուռ,
անհնարին խոխոջմամբ և գղրդմամբ անցանել, մին-
չև ապաքակաս ընդուզ զանձրևս. ՚ի դէպ խակ յարմա-
րել նմ ՚ի ոռոգական երդն քնակչաց անուանս կամար։
՚ Պայպուրթաղ վար Տէրի ձորուխ, տուլանըր կիւր
, ձիսթանի։ Ունի ՚ի վր գետոյն կամուրջ երկու։
Քաղաքացիք ընդ այս գետ բերեն ՚ի լերանց զփայտ և
զամառատակ իւրեանց, արկանեալ ՚ի գետն իւրաքան-
չիւր իւրեանց նշանօք, որ ինքնին տանի մինչ ՚ի քաղքն։
Բնակիչք նր առնդրկ տումնք իբր 2000, ընդ մեծի մա-
սին տաճիկք, արուեստաւորք մեսրոպեայ և ոսկե-
թել գործոյ։ Սկիսմափնէ, որ և ի մեծ վաճառ քաղքիս։
Թաղք հայոց բաժանին ՚ի ջուր ընդ ջրոյ եկեղեցեաց՝
որք կոչին հրեշտակապետ, ածածին, սրբ յոհան, սրբ
յոհաննէս. ունին և առաջնորդս ջրոյ՝ որք բնակին
՚ի գինձն առեղս. յորոց Թաղն սրբոյն յոհաննու ի ընդ ա-
ռաջնորդատն սպերոյ. սոյնպես և գիւղօրէքք սր քա-
ժանին ՚ի ջրեսին առաջնորդս։

Վարդահան կամ Վարդհան։ Աւերակ մեծի քաղաքի ՚ի
ժամուս հեռի ՚ի բաբերդոյ, ընդ մէջ նր և բալահոս
գեղջն։ Բնակիչք գեղին որք են ծանօթ տեղեացն՝
ցուցանեն զսահման առաջին քաղքին որ ի մեծ. այլև
երևին ուրեք ուրեք հետք տանց և պարսպաց քեր-

կեր

կիր առղեալք. են անդէն երեք եկեղեցիք քարա-
շինք կամարակապք. որք կան մինան կանգուն՝ ի մէջ
դաշտին ըստ մասին միայն քայքայեալք։

Ուրշան ԽՕՓԷՒ։ Կամուրջ մեծ և քարաշէն երեք կա-
մարօք կառուցեալ՝ ի վր լայն և մեծի գետոյ, որ հո-
սեալ ըստ կիւմիւշխանէ և ըստ դրապղուն, անկանի՝ ի
սեաւ ծով։ Տեղին յոր շինեալ կայ այս կամուրջ, է ըստ
մէջ բարերդու և բալախոս գեղջ, վանդաւոր յոյժ
առ աչի աւազակաց. քզի գոլով շինեալ ըստ բերան
ջրոյ ձնհալից, յանկարծուստ՝ ի միոյ՝ ի ձնհալեանն
ոմ յանգեաս՝ ի վերայ յարձակին՝ ի վր անցաւորաց
անդ գահլոյ։

Բալախոս, կամ Պալախոս։ Գիւղ մեծ կառուցեալ՝ ի
դաշտավայրի մեա՝ ի բարերդ, յորում լի են աղբե-
րակունք ջուրց։ Ընակիչք նր խառն՝ ի առաքից և
յաղգէս հայոց. յորում է և մենաստանն Սբ գէորգ։
Ղալուխ։ Լեառն մեծ միով ժամաւ հեռի՝ ի բալախոս-
ոյ յարևմուտս հիւսիսոյ, ըստ որ հարկ է անցանել
ձնհոտից՝ որք երթևեկս առնեն՝ ի կողմանս կիւ-
միւշխանայի։ Սակս սրածայր բարձրութեն և ոտոտիկ
ընթ՝ ի թափ գոլոյն կոչեցաւ Ղալուխ, որ վասն-
գաւոր է յոյժ՝ ի ձմերայնի. քզի՝ ի պատահիլ բազ-
մի ձեան որ ոտոտիկ լինի անդէն, ոչ ուրեք խորշ
լինչ թագստի, յամ կողմանց բազմելոյ հեղձամղ-
ձուկ կորուսանէ զանցաւորս։

Թոմլա։ Գիւղ մեծ՝ ի դաշտավայրի։

Վէրոփէրի։ Գեօղ փոքր՝ ըստ զվերինն՝ ի գլուխ լերին։
՝ի գերեզմանատան հայոց կայ տապան վիմի՝ որոյ եր-
կայնութիւն է ութ ՀԱ ոտնաչափ, կարծեն բնակիչքն
զսա լինել գերեզման հսկայածաւալ առն հասակաւ հա-
մեմատ վիմին։

Օյփէր, զոր ազաւաղանօք կոչեն Օրփէր։ Գիւղ՝ ի
դաշտավայրի յորում լի են աղբիւրք քարաշէնք, յո-
րոց բղխէ ջուր քաղցր յորդառատ. անցանէ առ նո-
վաս և գետ ինչ արագահոս։ Եկեղեցին և մենաս-
տան ազգիս հայոց՝ Սբ Լուսաւորչի, է՝ ի քարաժայռ
տեղւոջ. յորմանէ եկեղեցւոյն արտաքուստ նաև՝ ի
վր ապառաժին ուրեք ուրեք ոսր շատ և ոսր սակաւ
կան օձք խիտ առ խիտ վիմեամբք պատատեալք, բայց
առհասարակ քարացեալք։ Ասեն բնակիչքն թէ յիշեցեալ
բազմութիւն օձից կային յոյս տեղւոջ, և ոչ ապառէին,
յայն սակս կոչեցաւ Օյփէր. բայց ապա յաղօթից
առն սրբոյ Ճգնաւորի ուրուք բարձան. և՝ ի նշան պատ-
ճառի ձգնաւորի՝ ի քար։

Խայեի : Գիւղ փոքր քան զօձաեկ, կաուուցեալ առ գետով :

Խըւըճլի : Գիւղ վանդաւոր յոյժ ձնհոտոդաց . ջրվէ ասաի և անդր սկսանի սահմանն լալկկոյ , որք ՚ի վր յարձակել կողոպտեն զանցաւորս . ուստի բղխք գիշերայն անցանեն ըզ այն :

Են և այլ բազմաւ գիւղօրէից ՚ի ձեւրն բաբերդոյ ասա և անդ . ըր Մոպակրակ . Բինէէրլե . Մամ . Բաբ . Լոր . Լոթ . ևն :

Տէրճան ՚ի հն՚՚ Դերջան :

Այս գաւառ անկանի յարևելս հիւսիսոյ երզնկեայ ձեւրն , և յարևելս կամախու . եփրատ գետ ՚ի ե միւրատ , անցանէ ըզ մէջ սր : Ձունի ջրք կիմ գիւղաքք , այլ գիւղօրէս ցերասատանդ : Քուրդք բնակեալք ՚ի սմա եկել ասին ՚ի ոչխմանաւատոյ , զորմէ տես ՚ի ըզ մասն մեծին հայոց :

Գարփուլափ : Գիւղ մեծ կիմ շէն իրր 3 ժամաւ հեռի ՚ի մամախաթունէն ՚ի հարաւակողմն նր , բնակեալ ՚ի հայոց ՚ի գաչտավայրի . մերձ ՚ի սա է ձոր կոչեալ Շէյէան փէրէսէ . որ է տեղի աւազակաց :

Վէթան . Բուռն : Են երևելի գիւղօրէք ՚ի դերջան , յորս նատին քուրդ ալևկք :

Սբ դուխր : Ե երևելի մենաստան ՚ի ձեւրս :

Սըրբուլը Սբ դուրու : Ե մենաստան սրբին Թէոդորոսի ՚ի հնուն կոչեցեալ Գորբոռ վանք , ՚ի սահմանակցութե երզնկեայ , յատաւաժուտ ձորավայրի , որ ՚ի հրնուն կոչէր Սէղէֆուպ , միայն տեղի մենաստանին և փոքրիկ հրապարակ նր է ՚ի տափարակի . եկեղեցին նր փոքր , ուր ցուցանեն ուխտաւորաց խաչ կանգնեալ ՚ի ծայր ձորոյ , յորմէ է լերաւ սրբին դորոսի , յոր սակս կոչի Սրբրնկը . ոճն նր է ՚ի կիրակէ յուրբ երորդ աւուր պէնտէկոստէի , յորում աւուր ժողովին բազմութե յոյժ ուխտաւորաց : Անդ է և մարմին սրբին . երբև կէս ժամաւ հեռի ՚ի մենաստանէն ցուցանեն գնաւն՝ յորոյ վր հատաւ գլուխ սրբ վկային : ՚ի գլուխ լերին է լուսաղբիւր մենաստանին :

Մամախաթուն : Գարափշէն իլևան մեծ ցի խան վր կայ բաւանաց , ըզ մէջ երզնուռմայ և եղնկայու ՚ի շորանէ ձորն , ուրանօր սարչամ և սև ջուք ՚ի միասին խառնեալ կազմեն զեփրատ գետ . յորևմուտս հարաւոյ երզնուռմայ իրրև 16 ժամաւ հեռի ՚ի նմ , և միօր եայ հեռի ՚ի գարափուլափ շինէն : Տիկնոջ ու

բուն կամ խաթունն փաշայի չինեալ ասեն զայս և չևան, և յանուն նորին անուանեալ. բայց երևին անդէն և այլ աւերակք նախնի չինուածոց, բազա-
նիք և ապարանիք անբնակք։

ՂԸղանի յորն "ի հն" Ըղխա անուանեալ, աղաւաղանօք կոչին ոմանք Ըղէյէ, կամ Ըղէնի։ Յանդէպ մատ-
խաթունն "ի հարաւոյ եփրատայ, "ի գլուխ լերին և դիւղ քրդաց։

Եղնկայ, Էրզնկայ, կամ Էրզնճան. "ի հն" Եկեղեացոյ։

Այս գետ զօհարձակ է և բարեբեր ջրիմ գետա-
կըղնուածոյ. օգ նր առողջ, ջուրն առատ և բա-
րեհամ, լերինքն գեղեցկագիր և ծաղկաւէտ։ Եփ-
րատ գետ անցանէ առընթեր նր։ Բերէ զամ ազգս
արմտեաց, և զամ ազգս բուսոց և պտղոց, ար բամ-
բակ, վուշ, տանձ, խնձոր, դեղձ, սալոր. ծնունդ
մեղրատոպ քաղցր մեծ և ընտիր. խաղող և գինի
պատուական և զօրեղ յոյժ. բայց "ի վեր քան զամ
ազգս ազգս ծիրանեաց և ծիրանի սալորոյ, մեծ,
քաղցր, և առատ։ Ջայս ամ բերս առաքէ "ի ընդէն
տեղիս, մինչև "ի կիւմիշխանայ։ Ի անդէն այր ինչ
"ի վեր լերին, յորոյ տանէն կամ ուածք ջրոյն սակաւ
առ սակաւ գիլել քարանան. այս տեղի "ի հնուն
անկանէր "ի գարանապետաց գաւառ, որոյ մեծ մասն
այժմ կոչի կամախ։ Բնակիչք գետիս յաղքես հայոց
"ի սկզբանէ անտի են արք կորովիք և քաջասիրտք,
ունին և բարբառ սեփական խուրեանց՝ ըստ բառից և ըստ
հնչման։ Բազմանան են անդէն և տաճկաց, գտանին
նաև քուրդք, զորոց զյեղն Տընպըլի կոչէ քեաթիպ
չէլէպին, և "ի սկիմնատպատոյ եկեալ ասէ. զորմէ
տես "ի ը մասն մեծին հայոց։

Ըստ ոմանց ասելոյ յիլջադոյն ուներ 250 գիւղօրէս.
այլ այժմ "ի պատճառս կէղեքելոյ իշխանաց, բիւր
գիւղօրէքն նր լքեալ կան և անմարդաբնակ, և գիւղ-
րէքն ինչ կործանեալք, կամ ըստ կիսոյն քայքայեալք։ Ու-
նի և բազմաւեր վանորէից ըստ խուրամ հաւէմատուէ։
"ի հնուն չքեղացաւ այս գետ յարշարանօք և արեամբ
սրին գրիգորի լուսաւորչին, այլ և ճգնուբ նր, և
սրբուհուոյն մանեայ, և եղև հանգուստարան նշխարաց
սրբոց նահանի հարց մերոց. մի միայն՝ որ պահասուրթ
բերէ այսր գետ, են սահ սահ երկրաշարժուիք
խոր. գոլով երկրին "ի տեղիս տեղիս տուն հնոյ կո-
հերիւնէ։

Էջնիայ, Էրըվնէայ, կամ Էրըվնձեան . ՚ի հնումն Էրիվ :
Գլխաւոր քաղաք համօրէն գաւառին, հեռի յերկնուց
մոյ երից աւուրց ձնագնաց յարևելս հարաւոյ . կա
ռուցեալ ՚ի գաշտաւայրի առ վտակաւն որ ՚ի հն" կո
չեր Գայլ գետ , և ոչ այնչափ ինչ հեռի խառնի յեփ
րատ . պատել և պարսպաւ՝ զոր յիջէ զվերջնէրկ
բաշարժուԹիւնն նորոգեաց ալեյէտաւին փաշայն , որ
էր քալաքայէ յոյժ : Տարածուի քաղքիս ընդարձակ ,
բայց բնակիչք ըստ համեմատուԹեան նմ սակաւք , իբր
8000 տուն :

Նախայիշատակեալ երկրաշարժուԹիւնն գնոյաւ առ ժա
մանակօք մերովք յամին 1784 , ՚ի վերջնում աւուր
յունիսի , յաւուրս սուլդան Համիտի , երկրաշար
ժուԹ սաստիկ յոյժ և զօրաւոր . որով մեծ մասն քա
ղաքին հանդերձ բնակչօք խորասոյզ եղեալ , ՚ի 8000
մարդ անտի հաղիւ ինայեցին 5 կամ 600 տուն : Ա՛ս
և երեք մերձակայ գիւղօրէք առհասարակ հանդերձ բը
նակչօք ետրեանց անհետ եղեն . սիւրէյման փաշայն
որ ՚ի ջաւուշ պաշտօնէ գաւղ էառ , և ՚ի գնալն ՚ի
ձնագին ՚ի կոստանդնուպօլսոյ մինչ ՚ի յերկնակայ բազմ
կերակրանս և զրկանս դործեաց , անդէն ՚ինքնին երկ
բաշարժուԹ հանդերձ արամբք իւրովք դեռնասոյզ
եղև, որով և ընկալաւ զանուն Էրէր պաԹան: Ո՛չ զ
նուԹիւ այսր երկրաշարժուԹէ եհաս մինչև ՚ի քաղքն
երզնկայ, որ զաւուրս երիս կամ չորս կայր յերկրի .
բայց չեղև ինչ վնաս ասանց կամ բնակչաց : Ա՛ս ամ
աուրեցաւ ՚ի գաւառն վերների և ալբայի ՚ի կոստանդ
գնուպօլիս : Ա՛ւ Թէ քանի յաճախեալ են ասա երկ
բաշարժուԹիւք՝ տեսցես ՚ի հին հայաստան :

Եկեղեցիք եղնկայու են Սբ սարգիս եղբարան , ո
րոյ որմն հարաւակողմեան կործանեցաւ յերկրաշար
ժուեէ . Սբ երրդուեի . Ա՛մենափրկիչ . Սբ Նշան . Սբ
Ծածկին՝ որ կործանեցաւ յերկրաշարժուեէ :

Մերձ ՚ի յերզնկայ քաղք շուրջանակի են լերինք գե
ղեցիկք և ջրաբուղիք , որք սկզբնաւորին զվերջն
Գոհանամ, այն է՝ Սևպուհ : ՚Ի վերնոյն լերանց ասա
և անդ են մենաստանք ՚ի զուարճալի տեղիս . զորոց
ասեն բնակիչք՝ Թէ նախ քան զերկրաշարժուԹիւն մեր վե
բազմուեէ կուռք որք կային յոյժ ահմանիկ , այն ինչ
երին մեհեանք , և ապա փոխեցան ՚ի մենաստան : Յա
ուաջագոյն ոմն ասեն 24 մենաստանք կային անդէն .
յորոց զբիմս ՚ի սքանչելագործ լուսաւորչէ հաստատ
եալ ասեն . բայց յանցանել ժամանակաց սակաւք
մնացին ՚ի նոցանէ :

Ներսէս հայրապետ։ Ստա նստի առաջնորդ քրիստ. ղայա մեռնուսան չինել սահն սրբոյն ալբեայն. և վեր Տէրանաշէն կոչեցեալ յիւղ. բայց ապա ՚ի փոխել գմարմին սբոյն ներսեսի ՚ի Թիլն սահանէ յայս մեռնուսան, զառաջին անուն ՚ի բաց Թողեալ, յանուն նորա սեսի կոչեցին։

Սբ հրեշտակապետ։ Մեռնուսան մերձ ՚ի քաղաքն պիւզն սպանեալ հզօր սարտապետ, յորում նստի երբեմն առաջնորդն երկնկայու՝ ՚ի հարուսանալոյն նոր, կապուցեալ ՚ի վեր ձերին՝ որ ի գետնիկ ձ գայլ ամ ջրկայ կայ ձերինս, և՝ ի վեր ձերին ի սահման անուսս, սեփ հանկան կալուծած նոյն իսկ մեռնուսանին. եկեղեցի նոր փոքրիկ։

Զաքարանց վանք, կամ Տպասկի վանք։ Այսպես կոչեցեալ այս մեռնուսան, վասն զի կեկեղեցւով նորին գուցանէն զերիս երկաթի սուսուկս պահել քոյմ սպասուճով, զորս ՚ի բերելն ՚ի սպատճառս չինուսեն մեռնուսանին պատել սահն ՚ի կերկրի. և յայնմանէ կամ Թէ սահանգուսեր սպասին յայսմ վայրի զինքն գրիգոր լուսաւորիչ սուրիչ արիել ՚ի վեր երկաթի սուսուկաց և զմայր մին նոր քերեսալ։ Այս մեռնուսան ի մերձ ՚ի գիւղին Ազգեսի, սպատել ամուր սպարսպաւ. սա վասնիսան որ եղել ՚ի Տէրն Լեռնէն խսուն կերկրաս, և կոչի Մերճան սուն։ եկեղեցի նոր մեծաշէն, իսկ սեղին ուր չինել կայ այս մեռնուսան, զոճարձալի յոյժ սակս դրսոյն. զի շուրջանակի ի անուսս մայրի ծառոց, և ի մէջ նոցա սասի և անուսն սղբերք և սառուք փոքրիկ, և սա նոքօք զինքն ծածկել ի ջերմնեռանդք. ճանդ վայրկենի անուշահոտ սարդք ինքնաբոյք և սառաստք։ Զեն ինչ հեռի և կեսուգայ մեռնուսանքս ՚ի շրջակայ վիճակին Եզնկայու. Շապաղին ոբ ածածկեն, Սբ յոհ հոբ հայեցուսի, Սբ գնդուք ՚ի գիւղն երկան, Սբ նիկողայոս մերձ ՚ի գիւղն Բզոսեճ։ Երկու սասձարք Հայրապետ կոչեցեալ որոց Թաղեալ սասն զանձն արհասակէս, վերնալ նէս, և յոսանիկ։ Իսկ մեռնուսանն կոչեցեալ Սբ հոգ պէս ծիսուսեցաւ ՚ի վերոյն երկ

բոց ըմ այսոլիսի գժոճարակուիճ տեղի: Այս լեառն անկանի յարևելս հարաւոյ երինկայ քղքին, մերձաւ վենատանն տատոսկի և սբյն կիւրակոսի, և ապա ուաժուա անբոյս և քարքրապագաթն. քզի նատեը կայ 'ի վեր այլոց լերանց:

Ա. ստորոտով լերինս 'ի խորաձոր ինչ տեղի ե լուս աղբիւր, յոր քովի յարդուքը մատչին ուխտաւորք, քզի 'ի նոյն աղբերէ հաւ ջուր յարբուհին իւր և նոք հայրն մեր պրիդոր լուսաւորիչ: Փոքր ինչ 'ի վեր քն զուտ լերին՝ ե վենատան մի փոքրիկ 'ի տեղւոյն՝ ուր հանգեաւ 'ի կենաց սբն պրիդոր. յորում ե և եկեղեցի փոքրիկ հինեը զեղջինն ոսկ թուի 'ի յոհան նէս կաթուղիկոսէ. 'ի մէջ եկեղեցւոյն 'ի մի կողմն ե քարակոյն այն, ևմ ըստ աւելոյ նորին յոհաննու կաթուղիկոսի՝ ծնօղէ պատն, յորում ծածկեցաւ

'ի հովրաց ելջանիկ մարմին սբյ հօրն մերոյ:

Ասի 'ի վեր չինք ամենևին ճնապհ, այլ աուհնրկեն եկեղեցք քարաձոյտ սեպոց աստանկ զաւ 'ի թափք, և ստորև անդունդ խորաձորոյն. ուր և ուրեք ուրեք սեաւանին քարանձաւք և ծործորք անմատչելիք, ուստի 'ի դուռս ելջել յափսիմեերս գնալով հազիւ կարեն ուխտաւորք 'ի վեր ելանել: 'Ի գլուխ անդ լերին ե դոյզն ինչ տափարակ սեզն, յորում և այրն ճգնուե սրբուհոյն մանուէլ, և սբյն պրիդոր, յորում զամն 30 բնակեցաւ ըստ երջնկայսոյն: 'Ի կալն անդ 'ի վեր լերին, տեսիլն պատնջելի մուտացուցանէ զեամ առալին աչխատուեիս. զի ստուգ գնաւն ելն կոյս և այլ մօտակայ գնուք՝ որչափ ինչ զօրեն աչք, երևին երբեմն 'ի միում պատկերի:

Ճգին: Ասան որոյ գինի ըստ ջրկայ սգինս ե անուանեն, սեաւ ստատիկ և թանձր, քաղցր և զօրաւոր յոյժ:

Ղզլգպաշ: Գիւղ բնակեալ 'ի հայոց, որոյ եկեղեցին ե տեառնոյ ստանուց, և յայն ատկս կոչն սղբգ պաշ, զորմէ պատմի բզմ անդամ ծածկեաց զատանին, և յոմանս նուճապէն տեառն գտեալ:

Խոպնոյէ: Գիւղ 'ի յեղնկա գնալն. ուր եկեղեցիք են սբ ծածկին և սբ կարապետ, ոչք յիշտկին 'ի յիշատակարան ինչ 'ի թուականս չկան. յամի ն 1512:

Ղարգաղլը: Գիւղ փոքր:

Կամախ, կամ-քէմահ. 'ի հն" գաւառանապէ:

լինին սկզբ կամախայ. ապակին իւրք իրօք անկանի ըստ
եղնկայիւ. և սկզբ սը ջանայ միշտ բարեկամութ գնալ
ըստ եղնկային։ Ի բերս սը անուանի ե Թուրք դու-
շին, որ ե ի չափ լոր Թուշնոյն խայտախարիւ սակ
տակ և սեաւ պիտակօք։ Ամի ամի ի հասունանալ
Թզոյ յոգնախտութն բազմութիւ սը երամովին գան
սփռին ի սահմանս սը, մինդ ի ջրհակայս քղքին
կամախու. յոյր սակս կոչեցան Թուրք դուշի։ Ա՛ին
նոյ մինդ ձագուցն քաղցր և ընտիր, լինի պարէն կե-
րակրոյ բնակչացն։ Ունի և աղէհանք տ՚՚ղա՛ ի լին
ինչ ջուրց՝ որ ի լերանց իջանէ. ունի աղ և յիերկ-
րեայ անձաւս, յոյր սակս ի հնուստն կոչեցաւ Դա-
րան աղի։ Բերէ և տանիլ ընտիր և պատուական ըստ
զմուռսուրնուին։

Ճոխացել ե այս գաւա բնակուչք, հին և նոր գիւղա-
քիւք, բնակել ի հայոց մինդ ի տաճկաց, որք ըստ
մեծի մասին դարձեալ են ի հայոց. չ՚՚ գիւղօրէք
են ըստ իշխանութիւն սկզբին. յորոց չ՚՚ գիւղօրէք են
հապ ամրոցին կամախու։ Ասեն սասին լինել գաղ-
թականքն յաղգէս հայոց՝ որ ի Թէքիր տազ։
Ձամախ, կամ Քէմահ։ ի հնուստն կոչեցել Ա՚՚ն ամրոց,
այլ ի միւս անուանցն ընդհակայ։ Դիւնաւոր քղք գաւա-
ռս եփրատայ, հեռի յեզինկայէ երկու միւլ օթևա-
նաւ. և ե բերդ քղքանիստ կառուցել ի գլուխ և
ի զառ ի վայր լերին, պատել պարսպաւ ըստ կիսոյն
բնական, և ըստ կիսոյն արուեստաշէն, որոյ միմիայն
ե դուռն. բերդ արդարև՝ անմատոյց ըստ անուանե-
լոյ նախնեաց, բայց միայն արևելեան կողմն լերին
և ամրոցին չե զատուցել շեշտ ուղիղ ամբարձմամբ
ոչ միւս կողմն, այլ ուռ սակաւ սակաւ ըստ զառ ի վայր
իջանէ։ Ջուր սը առատ, այլ արտաքուստ գայ ըստ
երկրեայ խողովակօք. ունի և ձնեղէն ընդերկրեայ ի
յամրոցէն մինչև ցմոտակայ առուն որ կոչի Դա-
ռոյ ջուր. ի ծայր ձնեղէնին ե ջուր լճանալ, որ ի յատ-
ուկն անդր հաւաքի. ի պաշարել և յարգելուլ Թըշ-
նամեաց զընթացս ջրոյց որք գնան յամրոցն, ըստ այս
ձնեղէն առնուն զջուր իւրեանց առանց ինչ տեսա-
նելոյ Թշնամեացն։ Բնակիչք նորա են առանք ։ ՟՚՚
ըստ մեծի մասին տաճիկք, և սակաւ ոմանք յաղգէս
հայոց. այլ բերդատեղին գոլով մեծ, կարող ե բո-
վանդակել նաև առանս ։ ՟՚՚. 6 եկեղեցիք են ի բեր-
դին քարաշէնք, որք սակաւին կան կանգուն։ Ա՚՚
լերամբ ե և գաշտավայր առնչուկ մշակեալ ի սար
առիւ, առ որով անցանէ գետն եփրատ։

Ա՚՚

Աբասեցոյ ամրոցին փոքր ինչ հեռի անտի է կապան, որ է Ճնձղ անձուկ փոսիկ՝ ի քարաչերին, միանգ ա պատաժ լերին հովանի լինել՝ ի վր անցաւոր ճանապարհորդաց. ի ծայր այսր կապանին երևի տեղի ինչ ի ձև մարդոյ բազմելոյ, երբև կնիք ինչ ոտատոր՝ լ յատաւաժ լերին. որոյ վր պատմեն զոյգս, ոմն թէ ալիին նստել յայն տեղի, և յիշանել զձև նստելոյ դրոյն ոտատորիլ։ Մերձ ի սոյն տեղի երևի ցցուիլ երկու սառնաւ կայմ ինչ, որոյ ծայր հարուստ խորհուրդ միտիլ կայ ի քարտլատան, զորմէ ասեն լինել հաստատուն նիզակ նստողին՝ իւրով հորովուր վարել ի յատաւաժն։ Փոքր ինչ անտի յիջ գնացեալ երևի սրածայր աշտարակ քարէն առ Ճնձղոտ, կառուցեալ ի նախնեաց. և տուղ ինչ հեռի անտի երևի տպաւորիլ ի գետնին ի վր վիմի նշանք երկուց պայտատաց կրկին մեծ քան զհնդիկ երիվարաց. անդ է կամուրջ փայտաշէն, ըստ անցանել գետն եփրատ։

Անցեալ ընդ գետն երևին անդէն երեք ծխոյք կիսաքանդ վիմեք գմբեթաձեւ լինելոք՝ ի քարանց և ի կղմինտրոյ, կոչեցեալ ի բնակչաց Շէխմուէր մեզարի. որոց են և գրուանք ապիկ բանալոք. յորոց յերկուսն երևին արտաքուստ ընդ պատուհանս նոյ բազմութիք քարաշէն գամբարանաց. իսկ յերրորդումն երևի եղել արտաքոյ ի յարկեղ մուրճին սեացեալ հանդերձ մօրուսաւն, և ծածկեալ ի վր կանաչագոյն հանդերձիւ, ի կուրծ նոր կաթսրանիշ սպի վէրաց, որ է պատուհեալ ի տաճկաց. և կոչի՝ ինոյն Աւ գեղաւն փտախշանը, որ է թէքուր այնր ցեղին Թուրքաց՝ որք կոչին Աւ գեղանէի. պահպանեն նոքին ոչ սոյ Թուրք բրնատանէից մատնել անգր։

Աւ վերոյ ի նոյն կողմն գետոյն յերկրորս նր երևին փորագրեալ ի վիմի բազմութիք կամարաձև անձաւաց, ոմն բնակարան անապատաւորաց, զորս վայրապարկ կարծեն լինել գործ ձիներիզաց։ Ջայս ամրոց հասու ոչ Թիմուրլէնկն այլ Թիմուրդաշ փաշային երկրորդ եղեալ պատճառս խանգին՝ ի 798 հիճրէթին։

Քըշ եէրի ՝ Բառատաւն եկեղեցի։ Տեղի ինչ ա էրթալ մօտ՝ ի կամախ, ուրանօր 40 եկեղեցիք ա էանդէն լինել յատաչին ժամս, յոյր տակս կոչեցաւ այսպէս։

Գոմէր։ Գիւղ մերձ՝ ի կամախ երբ վրայ ժամանէ։

Կառնի։ Գիւղ առ որով երթև կիսաժամու ճ առաջ վանքն կառուցեալ յանուն Թադէոսի առաքելոյն,

զոր առողիկ կառնոյ վանս կոչէ, մատ ի առօրեայ սնունդ կամ Գահանամ լերին. զդուռն տաճարի ակեղեցւոյն սրբ Թադէոսի առաքելոյն առանդեն կանգնեալ։ Ասա է Դէղձափն կոչեցեալ վէմ, յորում փորագրեալ կան զրոք աւետարանիչք, զոր սրբոյն սեղբեսատրոսի առեն առեալ ի պարգև լուսաւորչին։ Առաջնորդ արեւուան յամարայնի բնակի յայս մենաստան, իսկ ի ձմերայնի ի քաղաքի։

Թորդան։ Գիւղ աննշան բնակեալ ի սակաւուց յազգէս հայոց. և անդ մենաստան մերձ ի լճափառ յաբևմտեան կողմն գետոյն. յորոյ եկեղեցւոջ են ուրոյն ուրոյն դամբարանք սրբոյն դրիգորի լուսաւորչին, սրբոյն վրթանէսի, և սրբոյ յուսկան, աշխէն առիկնոջ, խոսրովիդխտոյն, նաև արդասաւոյ Թագրին։ Այս գամ բարանք յայսմ առնեն՝ Թէ առ ձմռ մի ստա մեռայրն մարմինք նշխարաց սրբոց. և ապա փոխադրեցան ի հոգեզոյ վանս. զորմէ տես ի նահանգին վանայ. կամ Թէ ըստ մասին ասա. և ըստ մասին անդ։

Բոփոխ. զոր ազաւաղանօք կոչեն նաև Բէգլեխ։ Են կրկին գիւղօրէք իրր կիսաժամու հեռի յիրարոյ. և որոշին անուամբ Վէրին և Վարին, որոց բնակիչք են յայղէս հայոց։ Ի վերին բագաւոր ամառանոց հեռի ի գեղջէն՝ և վանք Սբ Նշանի. ուր է խաչ սղնձի զորմէ աւանդեն բնակիչքն լինել ի նուիրոյ կոնքին՝ յորում լուացաց ոքն մեր զոտս աշակերտաց, և զայն խաչ գործել առեն Թադէոսի առաքելոյն, և բերել ընդ իւր յՅուդա հայաստանեակաց։ Ելանէ ի մենաստանին և այն պտուղ, զոր կոչեն խաչախնձոր։

Վասլի։ Ի գեղջէ ասան էկեալ ասեն զբևեռս Թագրի, որ այժմ է ի Թէքիրտաղ, զորմէ տես անդ. և Թեր և յանուն բևեռին գիւղն կոչեցաւ Վասիլ որ նշանակէ Թագաւոր, և կամ բևեռն յանուն գեղջ։

Թոփնէր. Քէօփր. Տորփոլ. Բաղինէ, ևն. են գիւղօրէք բնակեալք ի հայոց։

Տղէխ. Գիւղ որոյ բնակիչք են հայհոռոմք։

Գիւղօրէք կամախայ բնակեալ ի տաճկաց։

Ա Ալուխոպրիւտ։ Բ Խոսփ։ Գ Մուրկ կամ Մօրկ։ Դ Ողճափ։ Ե Կէսկին։ Զ Տէրէխ։ Է Բօսփ։ Ը Թան։ Թ Ճինոսիճ։ Ժ Էրփիվ։ ԺԱ Օվէտ։ ԺԲ Իրմընէ։ ԺԳ Էրփեղան։ ԺԴ Ընօրնէնէր։ ԺԵ Էրմինէ։ ԺԶ Քէղէր. այլ ի միւս քէղէրն՝ որ հեռի է յակնոյ իրր 4 ժամաւ։ ԺԷ Լիմ։ ԺԸ Հիսար։ ԺԹ Սալամար։ Ի Ան-

Մանգար։ Իմ Լալէլի։ Իմ Հզմուզը կամ Իզմուզը։ Իմ Գուլվի։ Իմ Խնյորի։ Իմ Պահայոր։ Իմ Գուվարաս։ Իմ Բուռաս։ Իմ Էսիրէնաշ։ Իմ Տիկին։ Ի Քէնէ կնօջ։ Ըստ Վանի փերէսի։ Ըստ Իսկիպէսի։ Ըստ Մէնտ։ Ըստ Ճէնիկեր։ Էն։ Ըն Ճանոյր։ Ըզ Վերջն. Եան։

Կերճանիս։ Ի վիճակ կամ փոքրիկ գետ, որ նախ ոչխ և վոլվատայ, բայց ի ը կամխատաւ, ուստի յարկաւ նէլն տուբս կամ սալհան փաշային երզիուսմայ, ա ուաքէ ի կամախ, և ոչխն կամխատայ առաքէ առ կէտը ձանիս և առ գուրիչայ, զորմէ առորև. բայց յառաջին Ջմկա օսմանեան ձրուէ էր մի ի գետացն երզիր ուսմայ արտաքոյ կամախայ։ Ոչնի ը իւրև զանազան գիւղօրէս։

Գուրիչայ։ Ի վիճակ ը կամխատաւ, որ յառաջին Ժողմանակս օսմանեան ձրուէ էր մի ի գետացն երզիրուսմայ։ Կոչեցաւ Գուրիչայ, ըստ Յատոք գետ. վերջ ը մէջ ար անցանէ վտակ մի՝ որ ի մերձիլ իւրում ի յերեքատ էջը 6 ժամուս, յերկիր տուզանի ի խիճս և յաւազուտս, և անդէն ցամաքի. բայց ի Ջմկա գարնան ի յորդիլ իւրում՝ խառնի յերեքատ։ Ա Գուրիչայ գետով է լճառն, ուր գտանի Թափանցիկ մարմարիոն լուսանցոյց, զոր մեծամեծք անգլուն դնեն ի պատուհանս տանց փակ ապակւոյ։ Երկիրը ար չէ այնչափ արգաւանդ։

Հասան օվա։ Գիւղաքաղք գուրիչայ վիճակիս բնակեալ ի հայոց և ի տաճկաց։

Ճիհաննիւմայն ի վիճակս կամխատայ գտանէ նաև ղվաթ և ղրանէ։

Քաթլոն կամ Քէթէր։

Պատառ փոքր՝ որոյ երկիրը լեռնային է, և ոչ այնչափ արգաւանդ։ Ընդ մէջ ար անցանէ Գայլ գետ. յորմէ կարճ ածանցեալ անուանս Քաթլոն. և է սա վտակ եփրատայ՝ որ խառնի ի նմա։ Ի մէջ լերանց ար անուանի է Ընկեր փաղ. ուր յատարային ափունն Թիւրքմանք, և իւր լերին են Հեզեզատաք բղիք։ Ոնի գիւղօրէս իբր 100։ Գիւղաքաղք նր կամ մնացեալ՝ հեռի է ի սեաստոյ իբր 3 օրիւանոք, յորում են մղկիթ և բաղանի։

ԿԷՒՒ ԿԻ ՔԷՒՒ. 'Ի ՆՆ" ՔԷՒՒ:

Պատահ որ 'ի հիւսիսոյ ունի սահմանակից զաղտան երզնեացւոյ, 'ի հարաւոյ զբալու և ըղձապղուր, յարևելից զինուս զալինկիօլ, իսկ յարևմտից զդերջան և զկամախ: 'Ի հնումն էր ի 'ի գեաղջ ալձնեաց ՆՆնդին. ունի գետակ համանուն ԿԷՒՒ: Բնակ գինի առատ, զարքատպ ջրաստը գպրըզ. սակաւ պատճառական ուսոմն չինեն անօթս, և սիրեն 'ի գինի գիւղօրէս. և այլ հող ինչ կարմրագոյն զոր քնակիչք 'ի գործ ածեն 'ի բուռ զարմ ջր 'ի պատասնա. և մերձ 'ի կեղի գիւղաքղք բերե և զերկաթ: Ջրմէ այսպես գրէ քեաթիպ չէլէպին. 'Առանօր ... դոյ այն հանք՝ որ Թուրքերէն Շուվալատ կոչի, ք ... դօփէ կիւլէ. որ միայն առ լինի և այլուր ոչ ... գտանի ||: Գտանին 'ի տմա և այլ հանք, այլ քաղաքական պատճառք ոչ թոյլ առն բնակիչս 'ի վեր հանել: Իշխան ալ ե քուրդ պէյ, որ ը ժամս ինչ էր ը իշխանութ փաշային տիարպէքրոյ, այլ բշմ ժամք են յորմէ հետէ հանդ ը իշխանութ փաշային տիարպէքրոյ:

Բաժանի այս գաւառ յերկուս Վէրի և Վար: Վերին կեղի սկսել 'ի գետակալը գեղջէն՝ ձգի մինչև 'ի հարաւային կողմն քէօշկր լերին. իսկ վարինն սկսել 'ի հիւսիսային կողմանէ քէօշկր լերին՝ ձգի մինչև 'ի գիւղն գարատպկան: Ասատ քէօշկր լեառն և չկլեան ատրեսին բաժանեն զերկուսին կեղի 'ի մէ մեանց: Յորս յերկուսին գոտանին բշմ գիւղօրէք, յորս բնակիչք են քուրդք, հայք, և քանի մի գիւղօրէք 'ի յոսնաց. այլ 'ի վերջին երկրաշարժութե եղեալ քշմ մեռան կրեալ՝ Թիւ մեռելոց 'ի սմին գաւառ եղեն 1900 ոգիք:

ՎԵՐԻՆ ԿԵՂԻ ԵՒ ԳԻՒՂՕՐԷՔ ՆՈՐԱ:

Կէղէ: Գլխաւոր գիւղաքղք գետիս. զոր ը մէջ բաժանէ ջուրն յանուն նր կոչեցեալ կեղի. կառուցեալ 'ի հովտի յորում են 400 տունք յաղգես հայոց. իսկ 'ի քրդոց առաւել, որք ասին լինել 'ի բեսեան տոհմէ: Երկու եկեղեցիք են նր քարաշէնք. յորոց առաջինն կոչի Սբ յակոբ. և երկրդն Սբ սերգիս. և արտաքոյ ունի քարաշէն մատուռն նր լուսաւորչին: Առաջնորդ գիւղաքղքիս համօրէն գա-

առեալն բնակիլ ի վենաստան ձգ կաթսայիսն՝ որ է ի վէր քեօշքը լերին. հետև ի գիւղաքաղքն Ժամն երբև երիս։ Մերձ առ վենաստանն անցանէ ջուր՝ որ խառնի ի գետակն կոչեցեալ Օլօղ յորոյ վէր կառուցեալ կայ կամուրջ քարաշէն երկու կամարօք կոչեցեալ Խէրէ Խէօփրիսի. զորոյ գլխաւորեալ կի զնորս գուրեն առնէ վենաստանն։ Մերձ ի սոյն կամուրջ երևին հետք քոյ քայեալ նահնի կամրջին, յորոյ վէր նահատակեալ ասեն սրով Խաղայ եղբայր. իսկ զինն քոյ քայելոյ հնոյն՝ զայս կամուրջ ինորոյ կառուցեալ, յանուն քոյ քայելոյն կոչեցին և զսա քէշիշ քեօփրիսի, եբր ի յիշատակ նշոտակեալ խաղայ։ Ալ ձնոյն կողման վենաստանին է կապան երկիւղալի և շրջապատեալ, դժուարանկուխ և զառիթափ լինանելով մինչ ի կամուրջ գետոյն, որ մեծաձայն աչխատ առնէ գիսաբաւանան, որք ի արտաքինոյ յերկրէ ումանք և ի գիւղ չանայ գնան ի տխարտէքիր ի հալէպ ի շամ և կիմ. զի չիք նոյ այլ ճնապհ։ Ի անդէն և այլ կապան մերձ առ քոյ քայելոյ կամուրջն, առաւել դժուարանկուխ ոմանց, և առաւել վտանգաւոր ջ զլերդրելոյն։

Տինկի։ Գիւղ առ սոսրոտով քէօշքը լերին բնակեալ ի հայոց։ Ալ սովաւ է Սէտուն լեառն բարձրաբազատեալ և ձիւնապատեալ զամն ողջոյն, յորմէ ին բազմանալ ականակիտ աղբերաց, և բազմանալ ապատամբ քրդաց։ Ալս լեառն անկանի հանդէպ քէօշքը լերին, և ամբ բերք նորին գասանին և ի սա։ Կիսատ լերինս ձգի մինչ ի Բեհիսէ գիւղ գոզդոբայ վիճակին. այս գիւղ կործանեցաւ ի վերջին երկրա-շարժութեն երկնչայոյ։

Հափսան։ Գիւղ բնակեալ ի հայոց հանդէպ քայքայէ քէօշքը քեօփրիսանկին, են անդէն երկու մանաւուք կէց առ միմեանս. յորոց մին կոչի Սբ ձծածնին, և միսան յանուն Սբոյն խաղայ եղբոյն, ուր ի միջին տեղւոջն է տապան նոցին. յորմէ թերևս ընկալաւ գիւղն զանուն Հափսան. ոմք թէ Հանգիստան։ Հոկէ, կամ Հոդէս. Խաչիկեղ. Ճղտոփեղ։ են գիւղօրէք հայոց։

Ջոմագ։ Գիւղ մերձ ի կէզն երբև կէս ժամուս բնակեալ ի հայոց։

Հոպիճ։ Գիւղ բնակէլ ի հայոց երբև 200 տանց, առ սոսրոտով Սբ լուսաւորչ կոչեցեալ լերինն։

Կոճակ։ Գիւղ որոյ բնակիչք խառն. մերձ յոյս գիւղ է լեառն բարձրաբազատեալ կոչեցեալ Սբ ըսա. ուստի բղխէ ջուր յորմէ և քարթհամ կոչեցեալ Ալբիւր ան-

մահուէ։ Մի՛ւս կողմն լերինս անկանի՛ ի սահմանս
ջաւ սանձախին։

Խոտոպ։ Բնակիչքն խառն. բերէ սեաւ գինի պատ
ուական։ Սերմնեղէն. Սոփայր։ Լեռն գիւղօրէք Հայոց։
Ազլիքն հիւսէյին։ Լեռն գիւղօրէք կրկին, յորոց՝ ի
միւսումն որ է փոքր՝ բնակին Հայք. առ որով անցանէ
և ջուր որ խառնի՛ ի յօրօր։ Իսկ՝ ի միւս ալիքն հիւ
սէյին բնակին քուրդք։ Մերձ առ այս երկիր ալիքն
հիւսէյին գտան հանիք ազի կիր գուղտս գոյացեալ՝ ի
ժողովմանէ ջուրց. յորս սակս ամի ամի տան միայն
գառաւորի կեղն գիւղացիքին 6 քսակ։

Սանճափ։ Վիճակ կի՛ փոքրիկ ձգտ կեղոյ՝ ի ջրաւէտ
վայրի՝ սահմանակից Ճապղչ բոյ, յորոմ լինի տանձ
առատ. են՝ ի սմա գիւղօրէք իբրև 50, յորոց երիցքն
բնակիլ են յաղգէս Հայոց։

Օրօր։ Գիւղ սահմանակից կեօյնիւկ ձգտի մշոյ,
բնակիլ՝ ի Հայոց։ Ընդ սուաւ անցանէ վտակն Օրօր
որ խառնի յԱփրատ, յորոյ վերայ կառուցեալ կայ կա
մուրջ քարաշէն կամարակապ, ի խեցւոյ կամրջին ե
բևին մեծամեծ մարմարիոնեայք առատ և անդ ան
կեալք։

Ազլերդնի։ Գիւղ պատշաճէտ՝ որոյ բնակիչք խառն։
Ազգերանդար։ Գիւղ՝ առ որովհետև արտօրայք քամբակի։
Գոռիուլը։ Լեռն երկու գիւղօրէք բնակեալք յաղգէս
Հայոց 8 ժամաւ հեռի՛ ի քաղաքէս։

Զանախճի. Ազգուշիկ, Տարման. Ազուկ. յընկուզաշ
էտ վայրի. Ճնճղուկ։ Լեռն գիւղօրէք մերձ միմեանց։
Օռնակ։ Գիւղ բնակեալ յաղգէս Հայոց տուն՝ իբր
200. ուր գտանի թթու խնձոր առատ, զորոյ ըզ
հիւթն եփելով հանեն՝ ի գործ ածեն՝ ի կերակուրս
ինչ լեռնին և կոչեն Թառչիկ։ Ի վերայ քէօշկեր լերին
մերձ առ այս գիւղ է ուրեմն կոչեցեալ Բարձր կի՛
Գէղամայէոց աֆաֆին։

Ազուլերդ։ Գիւղ սահմանակից մշոյ, առ ստորոտով
լերին և առ ձորակաւ որ խառնի յօրօր. բնակիչք նո՛
տունք իբր 200, ըստ կհաստ ժամին յաղգէս Հայոց։
Ընկոյզ սո՛ւ առատ և պատուական։ Մերձ՝ ի գիւղս
է մենաստանն կոչեցեալ Սո՛ւրբ Գէորգ առ որով բղխէ աղ
բիւր յորդառատ և բարեհամ։ Իբրև քառորդաւ հե
ռի է մենաստան Սո՛ւրբ Ներսէս կոչեցեալ յանուանէ սրբոյ
՝ի պատշաճէտ և՝ ի ջրատեղի վայրի, առ որով է և լուս
աղբիւր։ Յայնկոյս օրօր գետակին հանդիպ տրին
գեղջ՝ երևի քայ քայեալ բերդ ինչ քարաշէն առատ
Թիքրին, ըստ ասելոյ բնակչաց։

Վա

Վարի կեղև և գիւղօրէք նը։

Քէօշկեր լեառն և օգան ափէսի՝ բաժանեն զվերին կեղև ի վարի կեղևին՝ ոչ ասացեալ ի վերոյ։ Ասյս Քէօշկեր լեառն բարձրագագաթներ հասմարի մի ի լերանցն պինկիօլայ՝ միշտ ձիւնապատեալ կայ զամն ոչ ջին. բերէ խաւրծիլ ընտիր. սունկ, այն է՝ մանթառ մեծ և սառնաւ. նաև կանկառ պատուական։ Լանջակողմն լերին եղանիւ աղբիւր, որ բաժանի յերկուս առուս. որոց երկոքին ևս կոչին Ջաղաթ։ իսկ յոտս լերին բղխեն 9 աղբիւրք ի մի դիծ ձգելք, որք գետակ կազմեալ անկանին ի յեփրատ։ Ի վեր այսր լերին ոչ և ի վեր սրբուն լերին որ ի հանդէպ սորին, բնակին բազումն ասորեստանեցիք։ Յառաջագոյն միայն կողմն որ հայի ի մէջ լիքան գիւղաքաղք, էր ընչ իշխանութիւն երզնկայ փաշային. իսկ կողմն որ հայի ի կեղև գիւղաքաղք, էր ընչ իշխանութիւն փաշային ախարսէքերոյ. սակայն այժմ երկոքին կողմանք ևս են փաշային երզնկայ։ այլ լեառն և գիւղօրէք ինչ ոչ ասացաք թողեալ կան յիշխանութեն քրդաց։

Ան քէօշկեր լերանէս ձգի շրջապատյա և երկայնագոգ ձորն կոչեցեալ ի ռամկաց Շէյնան փէրէխ, կիմ Օգան փէրէխ. ըստ է՝ Ձոր ձանձրացուցիչ վասն երկայնութեան, յորում են անբաւ բազմութիւն ընկուզենեաց և մեծամեծ ալոձի, որոց պաղոցն մեծուն հասանէ ի չափ միջակ խնձորոյ, որ է կերակուր կեղեցոյ և էշկի մերձակայ գաւառին՝ ի կենդանեաց գաւանին ի նոսա սրջ և խոզ։

Մէլէխան։ Գիւղաքաղաք վարի կեղևոյն, առ հիւսիս սոյնն սառոտաւոլ քէօշկեր լերին, առ որով անցանէ ջուր ինչ, և գետակն կեղև կոչեցեալ։ Ցաջագոյն էին ի սմա տուներք 300, այլ զկնի վերջին երկրաշարժութեն եղեկայի՝ մնացին 200։ Առաջի սր է ձնեղ կարասանաց՝ որք ի տրապիզունդ ի կեսարիա լեռնացն ի դերջանայ գնան ի սիսարսէքերի ի հալէպ ի շամ և յեէմ. վերջ և բաձ ժողովոյն որ յառաջագոյն նստէր ի կամուրջն մերձ յառեկ գիւղ, փոխեցաւ աստ. ժողովոց բանիւն ամի ամի վճարէ առ մաքսն երզնկայ քսակս 4։

Խոփյոր։ Գիւղ բնակեալ ի հայոց, որոյ մեղք ընտիր։

Խոռոբլան։ Գիւղ բնակեալ ի տաճկաց։

Վէրմախոր։ Գիւղ բնակեալ ի հայոց սահմանակից գեղ-

Ջա-

Կանայ, ուր երկու գետակք միանան ընդ իրեարս։ Շան ֆոլա։ Գիւղ բնակեալ ի Հայոց։

ՋԷրմակ։ Գիւղ բնակեալ ի ստաձկայ. ըստ մէջ գետոյն անցանեն բազմ ջուրք. մերձ առ գիւղն բղխէ և ահին ջերմ ջուրց. որոյ վըտ Թերևա կոչեցաւ ջերմակ։

ՀՀուռւ, կամ՝ ՀՀինյ։ Գիւղ հանդէպ մէլիքանոյ, յոյսակոյս գետակին. որոյ բնակիչք են յաղգէս Հայոց իրրև 200 տունք։ Ի վերջին երկրաշարժութենէ բոլոր ձեռաս կրկաց, այլ անդրէն չինեցին զհինգին Ա-մենափրկիչ ղայ քոյեալն յերկրաշարժութէ։ Լինի ի սմա ընկոյզ, տանձ, և տունկ ընտիր։

Վէրէ Տուխի, և Վարէ Տուխի։ Գիւղօրէք երկու կառուցեալ առ Մուխի ջրովն։ Վարի մոզիկ նախ՝ զերկրաշարժութէն եղնկայու՝ էր մերձ՝ ի լառն. այլ զինեն երկրաշարժութէ չինեցաւ մերձ առ ջուրն առ ահի երկրաշարժութէ։ Ա՛ինչև ցատս իչխէ առաջնորդն հեղի գիւղաքաղաքին։

Գարապէկ։ Գիւղ հայոց իրրև 300 տունք. ըստ առաջնորդաւն սէյն կիրակոսի որ՝ ի յատաղերդ։

ԾԷրմակ։ Գիւղ ստաձկայ. այլէ սա՝ ի միւս ծերմակէ։

Բարմաֆուզ։ Գիւղ յոռնայ ուրնատի եղեալ, որ տէրէ մինչև՝ ի կիւմիւշխանայ, և մինչև՝ ի կողմանս բաղուայ։ Են անդէն և այլ քանի մի գիւղօրէք յոռնայ։

Գարագոյնան։ Ընդ ակս կոչեցաւ սակս սեաւ քարանցն։ Են երկու գիւղօրէք հայոց։ Յայսմ վայրի աւարտի սահման հեղի գետն, և ասի՝ ի յերզնկա ոստամ է 3 կիմ 4 ժամ։

Լէզկի։ Ի վիճակ յարևելս հիւսիսոյ քէօշկէր լերին և հեղի գետն. երկիր նր լեռնոտ, աշտակ արօտաբեր և պատուական, յորում են 10 կիմ 12 գիւղօրէք բըռնակեալ՝ ի լեզկեաց՝ ի հայոց և՝ ի քրդաց։ Բերէ ազ պատուական։

Գոդիլան, կամ Գըզըլան։

Պատառ լեռնային և անտառախիտ. բնակիչք նր քուրդք՝ ի Բէնէան տոհմէ. լինի՝ ի սմ խաւրծիլ կամ իչխան առատ, զոր կոչեն և ռխայս։

Կէվանիս, կամ Կէվանէս։ Վր որ այսպէս գրէ քեաշֆիսպ չէլէպին. "Ի բերդ իմն և օձախ միւբատ խանին՝ ի կողմանէ փաչային էրզիւռումայ նստի աստ տուչ, չի, առ սովաւ անցանէ գետակ փոքր. և է վիճակ լեռնային և անտառուտ ||։

Եաշմուր փէրէսի։ Վիճակ լեռնային և անտառախիտ։

Տուֆիկ։

Երկիրը ընդարձակ պատէ՛ շուրջանակի քարաշէ բամբք, որ սկսէ՛ ի ափերսիմ լեռնէ՝ անդուստ ձգի մինչև՛ ի ձեռն կիզղն. և համարձեն ձեռն ի իբրև ամրոց ինչ անառիկ. օգ նը առաջ։ Երկիրն պատ՝ չէլի, բերէ առաս զնմ ազգ արմաեաց մինչև զորիզ ևս, և դրեթէ զնմ ազգ մրգաց. գարմանե բազմութ արջառոց, խաշանց, և երիվարաց, յորս երեսէլի ի նժոյգ երիվար, որ կոչի քիւհիլ կամ քիւհէլլան. ո բոլք բնակիչքն վճռակատաճ արարէ՛ շահին մեծապէս։ Բնակիչք նը քուրդք, որոց ցեղ կոչի Շեխհասանլի. բայց են ապստամբք՝ ի փաշայէն երզնուսնոյ՝ առաջակուեց պարապել, որք առէպ առէպ կողոպտեն զկարաւանս. և որս զօրու ծանուս բնմ անգամ պատերազմէ՛ այլևայլ փաշայք, ոչնչ նուաք կարացին յաղթել կամ նուաճել. զի ամեն նը անառիկ և անմատչելի գոլով՝ ամրանան՝ ի նեղքս. և փոքր գնդաւ շգնմ կան բազմութ զօրաց. երկիր նը գոլով բազ բերքիր և շատաջուր, գրեթէ ոչնչ նրաց կարօտին արտաքուստ։

Տէրսիմ։ Լեառն բարձր որ անկանի՛ ի հարաւակողմն կամախու, և յարևելս կոյս հիպատ գետոյ։ Ի կատար լերին և քարաշէն գմբեթաւոր եկեղեցի մեծ չինեալ 40 խորանաւ՝ ոմն ասեն՝ ի սկզբն արխատակոսէ։ Այժմ այս եկեղեցի անկեալ գոլով՝ ի ձեռս քրդաց որ՝ ի տուժիկ, և տմբարանոց պահպոյ նը. ուր և ոչ Թոյլ տան քրիստոնէից մտանել՝ ի նեղքս, բայց եթէ բնմ արտք։

Մալաթիէ, կամ Մելաթիէ։

Ի տպաւորուն հին անուանն Մանազկերտ, որ և ձեռ յարևելից՝ սահմանակից ունելով զքաղաքս՝ ի հիւսիսոյ՝ զպաշիկերտ, յարևմտից՝ զնսալեաղ, զկեսարիա, և զինուս՝ ի հարաւոյ՝ զպուլանուս, ընմուշ, և զբզնդուս լեառն։ Ունի զմեծ գետն եփրատ, որ հոսէ՛ ի սիսատնոյ՝ գայ անցանէ զմալատիկերտ ձեռ, յորոյ վերջ զարևմտեան կողմն ձեռնն ունի մեծագործ կամուրջ քարաշէն. զի մեջ իւր անցանէ և այլ գետակ մի՛ իւր անուն Մալաթիկերտ կոչեցեալ, որ եկեալ՝ ի լերանց բաղնոցայ և անցեալ սա մանազկերտ քաղաք՝ թափի ի եփրատ, ի վերջ գետակիս կայ և կամուրջ

մուրջ քարաշէն. ունի և այլ գեղեակ՝ որ գործուածէ բիւմ մեծագործ ջուլհայս, նոյնպէս անկանի յերիրաս։ Ունի և լիճ կոչեցեալ Նուէխ ՝ երկայն, որոյ ջուր ձիւթ և բարեհամ. ՝ի ձմերայնի սառուցեալ պահի մինչև կարեւանաց անցանել ՝ի վր. այլ ՝ի լուծանիլն անդ՝ յանկարծակի արձակէ ձայնիւն ինն աղիսին. մինչ ի հնչել ձայնի որ յերկիս փարատեալ ահեղիս. յետ լուծանելոյն՝ բազմանի ձկանց հոտն ՝ի նմ. և ՝ի յետոյս լճին վազն առնուն. յորոց ժողովեն բնակիչքն առատութիւ. մինչև առն միոջ կարող լինել ՝ի միում աւուր որսալ զերկիս բեռինս ձկան։ Ընդ մեզամ յարբունիս դրաւեալ կամեցան զայս լիճ սակս մեծի շահուն զոր բերէ, բայց բնակիչքն պէսպէս պատճառանօք ոչ թոյլին։

Երկիրս սր դաշտաւայր, բերէ գարի և ցորեան աքանչելի և անբաւ առատութիւ. նոյնպէս և այլ արմտիս, և կտաւատ, այլ ծառ գրեթէ ոչինչ առնելին։ Պէս սր քուրդ ինքնագլուխս. որ յառաջին ժամս էր ընդ հրամբ պայծղիտոյ պէրին կիր փաշային երզնկոյ, ոմն յայտ է յորքուանի գիւանագրին. և էին ՝ի համբէն մալակիերտ ձեռին 360 գիւղօրէք բնակիչք ըստ մեծի մասին ՝ի հայոց. բայց յամին 1762, խռովուեալ և մատա ՝ի մէջ պէրիոյ բիւմ քանդմանս գործեցին յայս ձեռ. և հազիւ մնացին 100 գիւղօրէք. յետ այնորիկ խռովուեալ և պատերազմունք որ եղև սակաւ ամօք յառ ՝ի մէջ սր և իսուսայ պէրին, մեծապէս ապականեցին զայս երկիրս. և հազիւ թողին 20 գիւղօրէս. որք առհասարակ հանդերձ ամ ձեռաւ են

Թեմ Մշոյ ստանին սր աղբերակայ՝ որ ՝ի մուշ։

Մալվէրդ։ Գլխաւոր քաղք ձեռին պարսպապատ, յարևմուտս հարաւոյ եփրատայ. իբրև միոյ ժամու հեռի ՝ի նմ. և 5 աւուրբք յերզնկոյ. առ դեմ ստակաւն որ կոչի լիւր անուն, ունի բերդ ամուր և աղբերակունս. չինուածք քաղքիս են ՝ի սևաւրակ քարանց, յառաջագոյն էին ՝ի նմա տուն 6000, այլ այժմ մնացին տուն իբր 107. յորոց 7 կամ 8 տուն են հայոց, մնացեալքն քրդաց։

Ի ժամս սրուն հայոց էր սա քաղք մեծ, յոյր սակս գրէ քեաթիպ չէլէպին ՝ի Ճիհաննիւմային ՝ Է սա, բերդ հնագոյն, և աթոռանիստ հայոց ։ Ընդ կոյ ոլորտ քաղքիս է ապառաժուտ։

Թոխմախ։ Մեծ գիւղ հայոց ՝ի հարաւակողմն մեզ լաղկերտի՝ իբր 3 ժամու հեռի ՝ի նմ։

Ախտամիք։ Գիւղ մեծ առ եփրատաւ, իբր 4

ժա-

ժառանգ հետեւ՝ ի մահամերձ յարեւմտեան կողմն նը։ Ջըլհանի։ Դիւղ հայոց՝ ի հիւսիսակողմն մահամերձ։ Ռնջոյ մասով։ Դիւղ մերձ յեփրատ՝ ի հիւսիսակողմն մահամերձ, սահմանակից ոստիկերտ գաւառին, միօր հայ հետեւ՝ ի խառնուրդ։

Ներքին։ Կոչեն զսա նաեւ Օձին։ Յայսմ վայրի սահմանն լինել ջժողովական մահամերձի չափին 651։

Հայոց Ջ. Պայէզիտ։

Փաշայութիւն Էրզրումայ։

Յարեւմտից՝ ունի իւր սահմանակից զգաստն գաւառ Էրզրումայ, յարեւմտից հիւսիսոյ՝ զիւղաշայութիւն գաւասոյ՝ ի հիւսիսոյ՝ զերիման զիւղն ոստիկանութեան, յարեւելից՝ զայլ սահման պաշտօնէից՝ ի հարաւոյ՝ զիւղաշայութիւն վանայ։ Ունի զսակն Էփրատ գետոյ՝ ի հիւսիսոյ։ Ունի զսակն Էփրատ գետոյ՝ ի հիւսիսոյ։ Ունի զսակն Էփրատ գետոյ՝ ի հիւսիսոյ։

Այս նահանգ յիշատակի էր մի՝ ի սահմանագլուխ Էրզրումայ, ունի յայսմ է յարեւմտեան դիւանագրէն՝ զոր էգոյր՝ ի բաժանման գաւառացն Էրզրումայ։ այլ այժմ՝ ի բազմից հետէ արտաքոյ եղ Էրզրումայ, և եղեւ փաշայութիւն Էրզրումայ։ Իսկ՝ ի վերջին ժամիս հռչակաւորն մահմուտ փաշա յաղթէ քրդաց հաւ. զիւղաշայութիւն եռդուղեան, որոյ ցեղն՝ որ ժառանգութիւ ոչխարս յորդոց յորդիս, բնիմ երկիրս առացաւ դրա. մով, և բնիմ շինուիս առնէ՝ ի քաղքին և արտաքոյ։ Բնակիչք այսր նահանգի կիս փաշայութիւն բաց՝ ի հայոց՝ են գինչն ցեղք քրդաց կոչեցեալ Սիբկոյ, Մահմէտ, Հաֆարոյ, Պաբելոյ, Բէխեան, են։ Բայց առհասարակ միանգամայն կոչին Մահմուտ։ Ի գաւառին որ առ նմ Սահմուտ կոչի։ Պահք ամ գաւառացն պայէզիտոյ են քուրդք, բայց՝ ի ժղիդս գոանեին և հէզիտիք։ Երկիրս այր բարձրիկ և արօտաւէտ։ ունի բազմութիւ գերեզկատիկ ընտանոյ և գաշատոյ, յորս լի են բազմութիւն վայրի էրէոյ, վայրի ոչխարաց և այծից և Թռչնոյ։ Գաւառք այր են.

ա. Պայէզիտ։
բ. Տէրգին։
գ. Խոտոր։
դ. Կաւէճ, կիս Կաւէն։
ե. Հաճիէրթ, յորում է և Խուլէ եուլէ։

Այ.

Յայսոսիկ գաւառս բաց ի նահինոյ՝ նստին և իշխեն պահակ քրդաց։

ՊԱՅԷԶԻՏ։

Բերդաքղաք մի փաշայանիստ սահմանագլուխ է կիսակերտ օսմանեան տէրութեան առ սահմանօք պարսից, որ ի հնումն էրևի անկանիլ ի մասեաց ոստն ձեռս այրարատայ. կառուցեալ ի վերայ բարձր լերին, յորևէիցէ կողմն սխատնոյ երբեմն միօրեայ հեռի, ի հիւսիսակողմն գագուբայ, և ի հարաւակողմն մտախս լերին, որ տարածեալ ի լեռնէ պայէզիտոյ ժամն երթ 4 կիս 5։ Բնակիչք նր տունք երթ 5000, որք ըստ մեծի մասին են քուրդք, և միայն երբեմն 700 տունք են յազգէս հայոց։ Երկու եկեղեցիք են ի նմ, յորոց մին է նորաշէն կոչեցեալ Սբ վարդան։ Են ի նմ և երկիին բազանիք, զորոց զմին չինեաց իսմայիլ կիս խոսք փաշայն Թուռն մահմուտ փաշային։ Փողոց քաղքիս դժուարանցանելի՝ սակս եղևէջ խոժոռուեց լերին։ Բերդ նր այժմ եղև անուանի յետ չինելոյ զնա վերոյգրեալ իսմայիլ փաշային ի վերջն անցեալ դարուս, առնիւրկ վիմաշաղ և բարձր պարսպօք։ Այս քաղք է վաճառոց գէվրիզոյ, որք ստոյ բերեն զվաճառս պարսից, յետ պէսպէս արուեստից՝ զոր ետ վաճառականաց փաշայն պայէզիտոյ, զի յիշատակն յերկիր զնուցուն յամենայնէն գէվրիզիկ։ Կշռոք նր մեծ են քան զայլոց քղքաց. մի օխան նր ունի և խոյայ՝ ի կուսանանդնուպօլիս առնէ 700 տիրհէմ. իսկ ի վան քաղաք 600։ Արուարձին քղքին հեռի երթ կէս ժամու է դերեզմանատուն հայոց, ուր կայ և եկեղեցի առբակ՝ կոչեցեալ Աւետարկիչ։

Ի պայէզիտոյ և անդր ի հիւսիսակողմն սկսանի մեծ դաշտավայրն մինչ ի մասիս, որ կոչի Պայէզիտոյ դաշտ, զոր ձիհան՝ յանուն չըլտըրայ կոչէ։ Յառաջ ժամու պէտի ելանել ոմն եղբայրն միոյ ի թիֆլիսն բաբիլոնի՝ եկեալ բնակի յայսմ վայրի, որ վէճ կամովին հրաժարեցոյ ի թիֆլուէն որ նմ անկանէր, և սակս սղքասին չըլչլոյ՝ երթև առաքինեաց ոք պատուէր ի տաճկաց։ Ջոր չէ պարտ եղջերուաքաղ համարիլ, և ոչ զպայէզիտ հայրենիք գնել պէտիլուլին կիս բահլուլին։

Ջանիոյջ։ Գիւղ մեծ հեռի ի պայէզիտոյ երթև կէս ժամու, որ ունի բերդաձև չինուած ի միջավայրի, և եկեղեցի։

Տիոփն։

Ունի գիւղաքաղաք ի համանուն խրոամ գաւառի, յարևմուտս պայէզետոյ, և յարևելս ալաշկերտոյ, ուր ի հնումն անկանէր Ծաղկոտն գետ այրս բառեան. նոսի աստ ակն և գոտաւոր։ Բնակիչք նը տունք իբր ՀՕՕ. ը մասին յաղգէս հայոց, և ը մասին ի քրդաց։ Ունի և բերդ անպիտան։

Ձյա փող ի հնումն կոչեցեալ Ծաղկոտ ձոր. անկանի ի հարաւակողմն ախատնոյ, յորում ոչ վկայէն ոտ կեանք կատարելոցն։ Որ և լեառն մեծ, ընդանիստ իբրև միօրեայ ճնդհատ, և գոսկ հգեալ ը բազմատիպ լերինս՝ որք ի հնումն կոչէին լերինք կորդուաց. և են մասունք ոտրոսի։ Ի գարնանային ժամս առնդրկ չքնաղ վայելչութ զարդարի բնութեանդ երփնեցանիք Ծաղկօք. որոյ վն ի վաղ ժամուց անտի եղաւ անուն Ծաղկոտ, կամ Ծաղկոտ ձոր. և այժմ ի տաճկաց կոչեցաւ Ձյա փող. որ թարգմանի խոյայ լեառն։ Ի են ի սմ աղբերակունք, և հոսանք քաղցրահամ և պատուական ջուրց, առ որոյ առտրոտով յերկուս տեղիս են մեծամեծ ակունք իբրև ի չափ առուոյ բուխեն մարդոյ, յորոց սկզբնաւորի բնիկ եփրատ գետ, զի այն որ գայ ի պինկէօլայ ի կողմանէ երզնկոյ, հանդերձ իբրև վտակ ինչ եփրատայ։ Ա յս ջուր ի գոյ ածէ սպիտակ կաւանման նիւթ ինչ, որ ը հանէ ի ջրոյ քարանայ. զոյն կաւ առնէ վրիպակ բուրաբակաձև մանր մանր հատուրս գործեն և ծակեն. որոյ ապա ի քարանալն չինեն հատրիչ կամ թէսպիհ, իբրև ի սպիտակ և ի դեղեցկիկ քարէ. զոր ի մեր բարբառ ի կոչմանս սխորպէքիրոյ և ակնոյ են, կոչեն Ձյուն. խակ ի կոչմանս բազիշոյ՝ Ոբնիկ։ Գոյանին յայն ջրհակայ վայրս նաև ջուրք ծծմերաբերք։ Սահմանն լերինս և սխատնոյ յուռթի են յոյժ և խոտաձէտ. ասկս առատաւոթէ ջուրց։

Ցայսոսիկ կողմանս է լեառն ինչ ապառաժուտ, զոր բրեալ մանաւանդ թէ ծակեալ գետոյն անցանէ ընդ այն։

Ոհէտ, կամ Ոհէն։

Այս գետ սահմանակից է սխատնոյ, պայէզետոյ և ալաշկերտոյ. յորոյ անուն անուանի և երբեմն։ Ի է սահման ը գետոյդ ի քրդաց և հայոց. որք են

են անմիջապէս ըստ իշխանութեան փաշային պայէզևսոյ։

Երևելի գիւղօրէք հայոց են յետագայքս։

Ղարաթէլէաս. Օնճալը։ Գիւղ մեծ։ Դավիկ, կիր Սաֆֆա։ Ջուրս գետ։ Ջուրս էրիցս գետ։ Երանոսի գետ։ Գիւղ մեծ։ Սէֆէր աղայի գետ։ Խորի գետ։ Ճըմշտան։ Եւն։

Ի-ւ էէլիաս։ Ս. Հռիփսիմեան և Հռիփսիկեան մեծ կոչեցեալ յանուն տիկնոջ պրիգորի լուսաւորչին, կառուցեալ ի լերին որ ի հնումն կոչէր Նպոպ, առ որով անցանէ ճիւրատ կամ միւրատ գետ. ըստ և ժամաւ հետի ի տիտակնոյ, և ըստ և օթևանօք յէջմիածնէ։ Ասա նատի առաջնորդ համօրէն սահմանաց փաշայութեանն պայէզևսոյ։ Հռիփսիկեան սքի առհաւրկ քարաշէն բարձր և մեծ, զոր ի հերակլեայ կայսերէ չինեալ պատմեն, թէպէտ և նախ առաջին տէրն գրիգոր հիմնեաց անդէն Հռիփսիկեան, ոյր ուրիս տեսանել ի հին հայատառ։ Ի սահմանց կոչեցաւ Ի-ւ էէլիաս. ըստ ինում նուէ միւս ևս քէլիսային ըստ էջմիածնէ։

Ա. Հռիփսիմեանաւս յատակին ճիկն չինեալ ծոնտակաձառ ըստ բանալիսն մեծ, յորժամ կանգուն կայր թաղաւորութեն պարսից։ Եւ վանք կոչէր ի շրջակայից Էէրաթէլ, որ զնոյն նշանակէ. և մինչև ցայժմ ի տեղիս տեղիս երևին հետք կրպակաց նոյն շէնհրատիրելն կամ ծոնտակաձառին։ Իւր եփրատայ ունի կամուրջ քարաշէն միակամար, զի չէ ինչ լայն, և յամարայնի ժամերթ է նաև ոտիւք անցանել. ուրանօր միւսոյնպես քաղմուկք նախնեաց մերոց հարց հաւատոյս քրիստոնէութեան ի ճիկն լուսաւորութեն մերոյ ի սբ լուսաւորչին։

ՀԱՂԱՒԵՐԴ, ի հնումն Բագրեւանդ։

Լանուն միայն ձեռի, և է ազատաղեաչն հին անուանն Աղաւերդ. որ էր քղաք ի հին բագրեւանդ ձեռին այրարատոյ, և այսպէս որ ի հնումն էր անուն քղաքի և ոչ ձեռի, այժմ ըստ հինին եղև ա-նուն ձեռի և ոչ քղաքի։ Անկանի յարևմտից նահանոյ, յարևելից խաչէն եռազին. և է դաշտավայր ընդարձակ պատել բաց ի կողմանէ արևելից, ըստ որ անցանէ Ճոռան կոչեցեալ վտակ եփրատայ. երկայնութեն դաշտավայրին (առեալ միանգամայն և զնահինն) ձգի յարևմտից յարևելս իբր եռօրեայ, իսկ լայնութենն իբր միօրեայ, որ լի է գիւղօրէիւք իբր 500, բնակեալ ի հայոց և ի քրդաց, որոց ցեղ կոչի սըլևման։ Ամանց ընդարձակ առեալ զանուանս ալաշկերտ, զբո-վանդ

վանդակ դաշտավայրն նահինոյ ախտաւինոյն ևս պայքզնուտյ վիով անուանեալ կոչեն Ալաշկերտ : Երկիր սր զուարճալի խոտաւէտ և արգաւանդ, բերէ ցորեան, գարի, և արմտիս, բայց ՚ի մրգից սակաւ յոյժ :

Թօփրագ գալէ : Գիւղաւոր քղաք ալաշկերտ գաւառի, ուր նստի և սկյ. առ ստորոտով լերին և առ արևմտեան կողմամբ վտակին որ անցանէ առ նովաւ : Բնակիչք նր տունք իբր 1300, որք ըստ մեծի մասին են քրդք, իսկ յազգէս հայոց սակաւք : ՚Ի գլուխ լերին ունի բերդ պատեալ պարսպաւ, ուր են պահ նակք և բերդակալ. և կոչեցաւ Թօփրագ գալէ, իբր զի շինեալ է ՚ի վէր լերին որ ի հողային, և ոչ ապառաժոտ : ՚Ի քաղաքէն հազիւ ըստ կէս ժամ մնալթ ի գնալ ՚ի բերդն միշտ ուղիղ ՚ի վեր լերանէ լով, ըստ ձուկ և ըստ գժուարին ճնդիրն : ՚Ի հն՚՚ կարծի լինել

Վաղարշաւէրտ :

Մօլա սիւլէյման : Գիւղ մեծ հայոց առ արևելեան ստորոտով լերանց որք կոչեալ են ըստ քէօսէ կի՚ առ սակաւ լերին. իբրև 2 ժամաւ հեռի ՚ի Թօփրագ գալէէն. անցանէ առ հիւսիսային կողմամբ նր և ջուր խօթոռ կոչեցեալ, որ խառնի ՚ի չեռեան :

Քէօսէ փաղը. ՚ի հնումն կոչեցեալ Սոփաս, կամ Սոփաքէպ : Լեառն ապառաժ և անբերր, և սակս անբերր զոլոյն կոչեցաւ առեն ՚ի տաճկաց Քէօսէ. բայց ապառաժ Թուի Թէ մականուամբ սուբխասանց քօշից կոչեցաւ այսպէս. և անուանս Քօչէ փոխարկեցաւ ՚ի Քէօսէ : Ամբարձեալ կայ այս լեառն ՚ի վէր այլոց լերանց՝ որք են գօսի լերանց խալէ եաղլիին, բաւական, և կաղղուձանոյ. և է վերջին սահման ալաշկերտի ՚ի կողմն բաւեռնոյ : Բնիկ լեառն քէօսէ՝ հեռի է յերասխայ իբրև ժամս 5 ՚ի հարաւակողմն : Առ ստորոտով քէօսէ լերինս է բլուր՝ յորում է աեղի կաւարման որոց սուբխասանց, ուր ամի ամի յաւուրս վերափոխման ացածնին և խաչվերացին յաշխարհն բազմութիւնք ուխտաւորաց յազգէս հայոց : Ի անդ մինչև ցայսօր վեմ, և ՚ի վիմին նիշք կարմիրք, ուր ըստ աւանդ գելոյ հատան գլուխք որոց սուբխասանց. և մնացին նիշք արեան նոցա : Առ ոտս սոյն այս լերին է և լոճ ստղբիւր նր :

Գիւղօրէք հայոց ՚ի սմին ձեռն են, Կարբան : Խոփոր. որ է գիւղ մեծ իբրև 300 տուն : Ջըլխանէ : Պօչէ. գիւղ մեծ : Ա յս յորէքին գիւղօրէք են առ լերամբք՝ որք պատեալ ունին զդաշտավայրիս ալաշկերտու. մնա ՚ի չեռեան վտակ ՚ի հիւսիսոյ կողմանէ նր :

Ա-

Ա՝ Էրէյոս գեղ։ Է՝ ի միջին անդ դաշտավայրին ալաշկերտի։

Խաչըս։ Մօտ՝ ի Թօփրագ գալէ ը արևելս նը։

Հմապ։ Դիւղ մեծ։ Կ՝ովքնէր՝ ի լերդս քրդաց նշանակէ Որձաքար։ Է լեառն երկայնանիստ յարևելեան ծայր լերանցն՝ որք պատէ՛ ուռնն՝ ի հիւսիսոյ ընդ դաշտավայրիճ ալաշկերտի, երկայնուն լերինս ձգի մի ժամ, և՝ ի յարևելեան ծայր իւր՝ ի գլուխն ամբարձեալ կայ առասպար մեծ հասեալ ը արևելս, հողլերինս է կարմրագոյն, և փայլէ՝ ի գոյն արծաթոյ և ոսկւոյ։ ուր և բազմ ուրեք երևին երակ և զանգուճած արծաթոյ և ոսկւոյ։ շրջակայ բնակիչք (քղի անդորձ թողեալ կայ) ՝ի հողոյ լերինս վինեն պէսպէս անուամբ՝ ի պէտս իւրեանց։

Մուհէլլէ։քրդերէն նշանակէ Դեղին մարդիք Զայիր։ զի Մէրկ նշանակէ Մարդ, և Զէր նշանակէ Դեղին, է փոքրիկ լիճ վիճակ՝ ի հիւսիսակողմն կալուհնէրոյ։ և՝ ի հարաւակողմն կաղզուճանոյ, լերամբք պատեալ շուրջանակի բայց՝ ի յարևելեան կողմանէ։ Են՝ նոքա քանի մի գիւղօրէք քրդաց։

Խալէ էապէ։ Վիճակ՝ ի գետին ալաշկերտի, որ առհնչի դաշտավայր է խոտաւէտ և ծաղկաւէտ։ և երկիր յոռեմի և չրատբի, ուր են գիւղօրէք քրդաց։ Ընդ մէջ սր և բաւենոյ են երկու կարգ դեղեցիկ լերանց լուսանաձև, որք և միանան ը գօսուոյ լերանցն կաղզուճանու, և պատեն յարևմտից՝ ի հիւսիսոյ և՝ ի հարաւոյ զսկիզբն դաշտավայրին ալաշկերտի։ Ի վերմիոյ՝ ի լերանց խալէ եազլեին՝ յարևմտեան կողմն առատաւոր քարաշէրին գոյանի գիր գրեալ որ կոչի Եաղուզ տաշ։ յորում ցուցանի սահման երկուց գաւառաց բաւենոյ և ալաշկերտի։ Ի ստորոտէ խալէ եազլ լերանցս շուրջանակի բղխեն ջուրք, որք՝ ի մի հաւաքեալ գործեն զվտակն անուանեալ Ճէլթան, զոր բազմ ուրեք յիշատակեցաք։ որոյ անցեալ ը սահմանս ջրկահնի և պօշկ գիւղօրէից ալաշկերտոյ առ հարաւակողմն լերամբք, գնոյ անկանի յեփրատ։ Բազմուն վայրն ոչնաթաց և այծից յամարայնի գան ժողովին՝ ի լերինս յայսոսիկ վ՚ խոտոյն պատուճակաց նուէ և ջուրցն առատութե։

Խամուր։ Բերդաքղաք փոքր՝ ի հանդնուն խրոտմ վիճակի՝ ի հարաւային սահմանս ալաշկերտ գաւառին։ Բնակիչք քղքիս իբր 1000 տուն՝ ը մեծի մասին՝ ի քրդաց, և ը սակաւուց՝ ի հայոց։ Շէհեան վտակ՝ ի վիճակին խամուրոյ խառնի՝ ի գետն եփրատ՝ բըղ-

քեղ

խել՝ ի լեռնէն խօփուսայ՝ որ է գօտի քէօսէ տաղնին : Պուշմէ մասուր : Դիւղ՝ ի վիճակին խամուրայ բնակիչ՝ ի հայոց մերձ՝ ի խամուր . է անդ և մենաստան առ ետ բառաւ , սահմանակից ալաշկերտի և մանազկերտի : Բաղնոյ : Վիճակ որ յառաջն էր գետ ը տրուբ մալազկերտի . և այժմ գրեթէ համարէն անկանի ը իշխանութ փաշային պայեզետոյ : Անկանի սա՝ ի հիւսիսակողմն խլաթայ և ատրու սուլայ . յարևելս մանազկերտի . ի հարաւակողմն ալաշկերտի : Ընդ մէջ իւր անցանէ վտակ՝ որ ասպա գնայէ՝ ի մալազկերտ յանուն նր անուանի և խառնի յեփրատ : Են՝ ի սմ գիւղօրէք իբր 20 կամ 30 , ոմանք քրդաց , և ոմանք հայոց : Ունի Աւան համանուն հեռւ՝ ի պայեզետոյ և՝ ի սխտոնոյ եւօրեայ ճնապհաւ , իսկ՝ ի մանազկերտ աւուց 6 ժամուս . բաժանի յերկու Թաղս՝ յորում են առնք իբր 500 առնէրկ հայք , հանդերձ եկեղեցեաւ , և քանի մի առունք քրդաց :

Ղահանդ ձ . Գաւառ :

Փալայուրէ էօփուղեան :

Ի հիւսիսոյ՝ սահմանակից է փալայուէ ախլցխայի , յարևելից՝ բասենոյ գետոյն երկիւղումայ , ի հարաւոյ՝ ալաշկերտ գետոյն պայեզետոյ . իսկ յարևմտից՝ պարսից Ծին , յորմէ բաժանի՝ ի ձեան վտակին՝ որ կոչի առափայ ջայը : Երկիր սր բարեբեր և արգաւանդ , բերէ ցորեան , գարի , և ազգս ազգս պտղոց՝ ի կազդուրեան ևրուսմ գետոյ , ուստի սիոյ յայլևայլ կողմանս : Ունի գետակ Ղաֆայ ջայ , ի հնուէն կոչեցեալ Ղխուրբեան , որ է մի՝ ի վտակացն երասխայ : Ի սահմանի սր է և Ծովակն Ջնուէ կոչեցեալ յանուն մերձակայ գեղջ . այս Ծովակ անկանի՝ ի հիւսիսոյ կողմն երասխ գետոյ հեռւ՝ ի գետոյն իբրև 1 ժամուս . երկայնուէն Ծովակին իբրև 3 մղոն , խակ լայնուէն մի մղոն . Ջուր սր քաղցր որ ժողովի՝ ի նմ՝ ի մերձակայ լերանց . Եւանէ անտի և ձորակ որ գնայ խառնի յերասխ : Վնին՝ ի նմ ձկունք մեծամեծք և մանուկք : Յարևելեան Ծայր Ծովակիս է Ջնուէ գիւղն : Սահման սր ձգի՝ ի հին ճեռան այրատաղոյ կոչեցեալ արշարունիք , շիրակ , և վանանդ :

Ալաժեան ճեռք սր ըստ ալքունի գիւմանագրին են .

ա. Գառը.
բ. Գառչման. որ է կապը ոճան.
գ. Կէվան.
դ. Ջարտաշապ.
ե. Խոճվան.
զ. Ըօրէկէլ, կամ Ըօրէկէր.
Յորս յիշատակութեան նատի դատաւորը։

Գառը. ռմկ՛ Ղալա։

Երդաքելք գլխաւոր այսր փուշայուքէ, և սահմանագլուխ այն է սկիզբն օսմանեան տրուքէ առ սահմանօք պարսից։ Կառուցեալ առ ջուր որ անցանելով յեռակուսակ ձորէն, գնայ խառնի յառափայ ջային. մերձ՛ի ձորն գործէ կղզեակ, և առ ձորն ունի կամուրջ քարակերտ վէմ անցից։ Գաղաքն և պարսպատապատ, ճիւղ գրեթէ քառակուսի, հեռի յերզնկայէ 5 օթևանօք ի հարաւակող. իսկ երկնա- նայ 3 և կիսով։ Բնակիչք նր ըստ հաշուոյ ընտանեաց քառ- ձակուրեք խրոյ սակաւք, որք ըստ մեծի մասին են քուրդք, և ճնացեալքն յայպէս հայոց, ունի մզկիթս և բաղանիս։ Բերդ նորա ամուր է՛ի հիւսիսակողմն ձղձին, ՛ի գլուխ սեպացեալ ժայռի՝ առ որով է ձոր խոր և զառ՛ի թափ յամ կողմանց։ Ընդ շրջակայ ո- րտաս իւր ունի դիւղօրէս իբր 200. լի արուարձիւք ցորենոյ և գարւոյ։

Ջէննէլ։ Գիւղ հայոց յարևելեան ծայր ծուխակին՝ որ յանուն սր կոչի ջէննէլի զորմէ ստորև. հեռի ՛է ծուխակէն իբրև կէս ժամու։ Ա- յս գիւղ ունի եկե- ղեցի քարաշէն, մեծ, գեղեցիկ, նաչաձև, և կամ- րիկէիճ որ է քայքայեալ, որ և հոչի ջէննէլի քիլիսէ. յանուն սր և գիւղն և ծուխակն հոչին ջէննէլի։ Ա- յս գիւղ անկանի ՛ի սահման հարաւոյ. բայց պէս պէս աշա- կերտ գնոյ առեալ տիրէ նմ՝։

Կաղըճան։

Գիւղաքելք սր հասանուն հատուցեալ է առ ստորոտով լերին. բնակիչք նր տունք իբր 500, ըստ մեծի մասին յաղգէս հայոց։ Երկիր սր լի այգեւոք և ստատ պտղով. եւրանէ և աղքատ բնակիչ յոյժ և թափանցիկ։ Ձիհանննիւմայն չիտնէ զատ- րապրուքէն սր։ ՛Ի հն՛՛ անկանէր յերատախտաձոր կամ- յարշարունեաց գիւղին այրարատոյ, բայց այժմեան գաւառս նր ձգի նաև արտաքոյ երատախտաձորոյ ՛ի հին գիւղին գաւառէ։

վարդինէը : Մենաստան լբրև 4 ժամ հեռի 'ի կաղ-
ջունոյ բնակէչ 'ի վիանձանց . յեկեղեցւոջ նոր կան
տաստանք սըբոյն Թադէոսի կամ անտոնի , և եղբօր նորին
վարդան՝ ուրանօր բնակեցան : 'Ի հնումն կոչէր Վա-
ղէն հայր յեղյասխաձոր գետի , զորմէ տես 'ի առդրած-
րուեթէ հին հայոստանեայց :

Խանպուսպէ, կամ Խանպուսպէ :

Խանպուսպէ ՅՈՐ , և Խանպուսպէ ԲԵՐԴ : Ի բերդ 'ի հան-
նուն ձորավայրի , զոր այսպէս կոչեցեալ սահն յանուն
քեռւ Թագաւորի ուրուք 'ի մերոց՝ որ բնակեցաւ
սատէն . զորոյ զպատմուչեն նման պատմուչե տիգրա-
նուհոյ յօդէն :

Զարնիպ, կամ Զարուիպ :

Ունի գիւղ համանուն գլխաւոր 'ի հայոլքէն գա-
ւառին . որոյ բնակիչք տուն 200 , ըստ մեծի
մասին յատկէս հայոց : 'Ի հնումն էր քաղք և առևտ-
նէր 'ի վանանդ գետ այրարատոյ :

Խոճվան :

Ոմն լինել եղծեալն անուանս Խոչավանդ . որ է
մենաստան ամրաշէն և մեծատուչ . ուր նախ
առաքինորդ համօրէն կարսոյ , կառուցեալ յանուն
սըբ լուսաւորչին յարևելս կոյս քաղքին , հեռի 'ի նմանէ
լբրև 12 ժամաւ , մերձ 'ի յեզր առվոյ ջալին : 'Ի
հինուչեան սըր զարմանալի է սենեակն ուր նստէր ա-
սեն 'ի հնումն կաթուղիկոս , համակ քարաշէն քանդ-
ուչեալ : Են անդէն և հիւիմք թիզերց մերոց , որոց
տաստանք են օրօրոցաձև 'ի կարմրագոյն քարէ . և 'ի
վեր նց յարկ կամարակապ : Հեռի 'ի մենաստանէն
լբրև ժամ և կէս յարևելս կոյս՝ են հինգ եկեղեցիք
լքեալ և ամայիք , որք են յաւերակաց մեծի անի քա-
ղաքին , կամ թէ արտինայի . և կոչին 'ի տաճկաց Պէդ
Էնիոա . զորմէ տես լինել մենաստան յանուն սըբ
աճատնին :

Ընդհել, կամ Ընդհեր :

Ունի աղճատել 'ի հին անուանէս Ընդհան : Այս
ջեռ լի եր բնակուչեք և դիւղօրէնք , այլ յիմ
ջ 250 կամ 260 տուն , լեզուիւք տահտրկ եղծին և յատա-
րի տուն . և 'ի բնակչաց բազմք կոտորեցան . և մնացք
եալքն գերի վարեցան . կամ փախուցեալ ցրուեցան
տատ և անդ :

Ագնի փաղաք: Ի աւերակ նահին ան՚ի ձորին որ՚ի հիւսիս, ի հեռաւոր հետէ՚ի խոշակականից. ապա բնակ նը՝ որոյ մեծ մասն ամբողջ կայ տակաւին՝ և համակ՚ի սրբատաշ վիմաց. և՚ի վր՚ ապարանին բազմաթիւ բրգանց. և՚ի մէջ ձորին էր եղեն մեծաւեծ շինուածք աւերեալք, քարինք սիւնք մի զմիոյ անկեալք, յորոց մերձակայ պիւղորէք առնուին՝ և պէտս շինուածոց իւրեանց. ապակին անապատ կան մինչև ցայսօր մեծ քիմ եկեղեցին. յորոց մի և ևեկեղեցին էր՚ի կնոջէն գագիկայ լսեալ՚ի կարմիր քարանց առհասարակ. որոյ և անուն յիշատակի դրոշմեալ կայ՚ի վիմի հայկական դրովք: Այլ վտանգ մեծ և ջուխլ կայ ձորոյ ձորակաւ ան՚ի սկզբանէ մինչև ի վերջ. և՚ի պահել մեծագոյժ բնակութեան՚ի վաղ ժամանակաց. և խառոց՝ որք ծածկել ունին առհասարակ զշինուածս, զգուեցս, զարս, և զերկրէզ տեղիս: Ոչ միայն կանի, այլ և՚ի ջրկաւազոյ նորա չիք ինչ աւերեալ գիւղ և անապատ. զԱղձոտ, որ և վտակ մեծ Ձորոխայ. զոր և յիշէ Խոսրովեան պատմիչն՚ի գիրս կառավար. գլ. 46. զոր գրէ Աղձոտ. ունի և զիւղ վրաան որ խառնի յերասխ, և զայլ գեղակս Շաղիկ. Աղբակաւան. Պարխար ևն:

Երկիր սր բարեբեր յոյժ, բերէ առատ ցորեան և գարի. և զմեմ ազգս արմտեաց. և ազգս ազգս պըտղոց,

պտղ՚

ղոց, խաղող, ծուզ, դեղձ, սերկևիլ, ազնար այն և առումախ, և ձէթ որ ի զէյթին՝ի ձեւուն արդուճինոյ. տակ ի բանջար քաղցր և մեծ յոյժ, մինչև միոյն կշռել երբեմն 3 նաև 4 օդդա. բոլկ 2, 3 օդդա ծանրութիւ: Ար առատուէ քերոց առաջէ զպտուղս իւր աստ և անդ, ձևանդ՝ինձնդին էրզևտուէայ: Ոնի և այծ բազմ, նաև կովս առատս կաթիամբ, մինչև ամանց՝ինձէ տալ առեն յաւուրն 15 նաև 20 օդդա: Գիւղօրէք այսր նչխոդի տակաւ ըս մեծուէ նը, յորս ըս մեծիմասին երևեն մինչև յոյժմ մենաստանք և եկեղեցիք մեծաշէնք, այլ կի լքեալք և կի քայքայեալք: Բնակիչք նց ըս մեծի մասին տաճկք, դարձեալք պրեթէ առհասակ կամ՝ի հայոց և կի՝ի վրաց. են և գիւղօրէք բնակեալք մինչև յայժմ՝ի քրիստոնէից հայոց նաև՝ի վրաց, ոչք պրեթէ առհասակ սերեալ երևեն՝ի հայկազանց: Գանզի՝ի վերջին ձմեռս կոչ ծանեալ ասրուէ մերոյ՝ այս նչխոդ երև պատասխարան բազմուէ ինձնանց մերոց, նաև հնչակ ծողովրդեան, ոչք ասպա տակաւ առ տակաւ տովորեալ՝ի լեզու՝ի բառս, նաև ոմանք՝ի ծէսս վրաց, փոխեցան յազգ նց: Հնչակ լեզուս նչխոդիս է տաճկերէն, և վրացերէն՝ որ հնչակ է նաև առ տաճկս:

Փաշայուէ ախալքսայուս յաղթուեն դիմանալոցն ան ոչ ևս յանուն ջըլալոյ, թէպէտև չէ փաշայանիստ. զի մինչեռ ջին էր ջըլալը, բնիկ մայրաքղաք այն հա մարեալ լինէր, և ախալցխա ըս նմ կցորդեալ. նակ երբեմն ջըլալըն՝ի պատճառս պատերազմաց էլծեալ ամայացաւ, ախալցխա եղև դլուխ, և ջըլալըն ըս նուաւս. յայն տակս և յաւուրս ախալցխայի կոչի այժմ այս փաշայութիւն:

Գաւառք որ դասին նմ ըս այսմ կարգի:

ա. Ջաւախուա որ է ախուլցխա: բ. Լէվանէ որ առն վրաց կին, որ է ատրվէն: գ. Ջրջոհան ջեջ և Ջրջոհան փոքր, լուխա: ե. Ճէնվալի որ է գլուխն, լխուխա: զ. Ջրջոհանուա, լխուխա: է. Օլրի, լխուխա: ը. Սուռէ կցորդ օրթիկին: ը. Ճիրճնէր, լխ՛ա: թ. Ճէպէնիրէ: ժ. Թուռնիէր: ժա. Բէրդէնէրէ: ժբ. Խաւլիճն: ժգ. Մաճխէլ, լխուխա: ժդ. Բինէնէ, որ է Հոճաքնէնէ, լխուխա: ժե. Բօսրխուա, որ է Բոզ աշուխ: ժզ. Ալէքսէ: ժէ. Քխուխմիկ: ժը. Մաշկէրվան, որ է Հաուրխան: ժթ. Ջուլուր: ի. Ջնուխէնէ: իա. Խաչկէ նէ, որ և ասի Կնէ: իբ. Խաչկաու: իգ. Ծէրէվէնկ: իդ. Կճկէ վերին, էճկէ սպուրին, որ է Ջհճաքա: Յորս

յեղափոխութեան ըս նուաւս գաւառաց:

Ջայժմ այսուհետև անուանեմ և գաւառն գաւառաց ախալցխայ:

ա. Ալեղիա.
բ. Կոտիման.
գ. Օլիմ.
դ. Քենէսիէբա, կամ Քա-
նասիէբա, և կամ Քէ-
նէտ.
ե. Յովհէլ.
զ. Զաւրը.
է. Չէտաիէլ, որ է Ջա-
ւահիք հին գաւառն
գուգարաց Նէհնգին.
ը. Ալեղը.
թ. Գոռոպէլեան.
ժ. Ալեքսէնդէտ.
ժա. Բոզըվ.
ժբ. Շավէնը.
ժգ. Վէբէն և սպորէն Խէդ-
կէնէ.
ժդ. Ալբուանուալ.
ժե. Ալբահան.
ժզ. Ալբոհէն.
ժէ. Սինգոր.
ժը. Մաճխել.
ժթ. Վէբէն և սպորէն ա-
ճարա.
ի. Յերալէմ.
իա. Պորխալ.
իբ. Կիսիխմ.
իգ. Բէբէրսէբէի, կամ Բէ-
բէրսաֆէ: Ի օճախ
լըմս:
իդ. Լիվանէ: Ի օճախ
լըմս.

Ա յս վերջին գէտ ոչ է ուրոյն՝ի վերոգրեալ գետոց, այլ ըստ իւրմէ փակէ զհոսս գետս, ի զարդուճէին, ըստ սինգոթ, զպարխալ, և զկիսիկիմ:

ԱԲԵՂ:

Ետ ընկէզ հնչման վասն կոչի ԱԲԵԼ, որ Թարգմանի Նոր բերդ. զի ԱԲԵԼ Նոր Թարգմանի, և ՅԻՒԽ Բերդ: Ա յրատ՝ զի բերդատ՝ զի փոշայատնիստ, և սահմանագլուխ (սէրհատ) օսմանեան սահմանաց ընդէմ վասն և պարսից. բերդ նր հզօր կառուցեալ կայ՝ի վր ապառաժ բլրոյ, առ վտակաւ որ խառնի՝ի գուբ: Բնակիչք նր առնրկ իբրև 30000 ազգք. որք են տաճիկք, վնրք, և յազգէս հայոց առաւել՝ զվնրս: Գոտանին յայս՝ զի զբաղմզկնթիք բնմք, վաճառանոցք, պէզաղիսեան՝ ռակ պէզէզմէն, և բաղմաւն կրպակաց: Էն անդ ջրք եկեղեցիք. Սբ Աշան քարաշէն և սրաձև կամարակերպ, յայն սակս՝ի տաճկաց կոչի սիլսլի Քէլիսա. Սբ յոհաննէս. և Սբ ածածին որ է՝ի ձեռս քաղաքինաց, չրդ եկեղեցին է՝ի ձեռս վրաց:

Ալեղիա գէտ և զբաղ նախ զ զանցանել զ ուրուբ տաճկաց, սեփհական էր ժառանգուբ մենուչէհրի որդւոյ զաղէի, որ էր յիշխանաց անուն վրաց: Բայց՝ի Թուականի հիճրէթին 988, իրև մուտագիայ փաշային հրամանաւ սուլդան մուրատին երրդի առնոյր զբերդն, երեսուն ոմանք՝ի վրաց յայսոսիկ կոչմանս տաճ-

տաճկացել ք, այո ձեռ իբրև օձախլըմ՝ ձի պարգևե
ցաւ ժառանգուք ՚ի տաճկէն : Յետ այնորիկ պալ
սիկ տալն զայս ձեռ , և՚ի պարսից դարձել էաւ
քենան փաշայն վեզիրն ՚ի սուլդան մուրատ՚ի 1045
հիճրէթին . որոյ գլուխս 23 իբրև պաշարել ունէը
զախլցխա, բնակիչք կամովին յանձնեցին նմ զքերդն,
և ըստ նմ այլ ևս վեց բերդք դրաւեցան ըստ սորուքի
տաճկին : Եւ այս ամ տուճել եղեն իբրև օձախլըմ
ոչ փէր փաշային . որք մինչև ցայժմ են՚ի ձեռս զալը
մի նոր . յորս բիմ մզկիթս , կիևանս (խան), բաղա
նիս , ուսումնարանս (մէտրէսէ) չինեցին :

Սաբաստ : Գիւղ իբրև ժամաւ և կիսով հեռի յախլց
խա քաղաք , առ սոլաւ տեառնի մեծակառոյց գմբէ
թաւոր քարաշէն եկեղեցի , որ թուի լինել գործ
թէքրաշէն . յոր յաճախեն ուխտաւորք յաղեաս հայոց
և՚ի վրաց :

Ըն և այլ գիւղօրէք ըստ մեծի մասին բնակիչ՚ի տաճ
կաց . ա . Խվէնիա բնակեալ՚ի հայոց : բ . Ցխուէս :
գ . Պամաճ : դ . Վանէ . բնակիչք սր խառն : ե . Օբ
ճօճա : զ . Օռալ : է . Ցխալխուէնէ, որ նշանակի Ջուր
կերմ, զի ունի ջերմուկ : ը . Սաջէլ : թ . Իրթա : ժ .
Հէդ : ժա . Խակ : ժբ . Մարթա : ժգ . Հռաւ, որոյ բնա
կիչք խառն : ժդ . Ցինոպան , են երկու գիւղօրէք
յայս անուն հեռի՚ի միմեանց : ժե . Մառէլ : ժզ .
Ոչ բնակիչք սր խառն : ժէ . Մեչան : ժը . Պօլա
ծուր , որոյ բնակիչք խառն : ժթ . Պէնաթա ՚ի ձոր և դուր :
ի . Ոանձա : իա . Վարխան : իբ . Խօնձխա : իգ . Հպա
պռոմա , աւան որոյ բնակիչք խառն : իդ . Օշոխ . են
իբրև 36 տուն յորմէ՚հետէ աւերեալ զայս գիւղ հիմ
կին . և բնակիչքն փախեան՚ի յատպատուման : իե .
Ցխան : իզ . Ցխուրնաձոր . անուանս ձոր՝ առ վերս ,
խառ Թարգմանի՚ի մեզ : իէ . Սէոբի : իը . Իրթա : իթ .
Ծէրա : ի . Տափանիս : ա . Խոմա : ի . Գլախ : իգ . Ծանիս :
իդ . Խօլնախա : իե . Հնդիխա : իզ . Խիլապաղա , գիւղ
հայոց իբրև 100 տուն : իէ . Խըրիլ . աւան որոյ բնա
կիչք խառն : ը . Կելտանիա : իթ . Կիրթա : ք . Տիվիր :
խա . Վէլ . գիւղ հայոց իբրև 100 տուն : խբ . Կափա
լոէ, բնակիչք սր խառն : խգ . Կուխուպ : խդ . Խոռէլ :
խե . Հպիկեան : խզ . Ծոռ : խէ . Իրմէ , ևն :

Կաոխման :

Ի բնակչաց աւանդի լինել այսպէս՚ի նախնի ան
ուանէս Մոմբոան , յիշատակեալ՚ի վարդանայ

յաւուրս հուրհատաղատին գալթէ. վայ և յորքո-
նի դիւանադրին ուղղագոյն գրի Մոմբէան։ Ի լե-
րինս այր անբաւ է բազմութիւ վայրկ այծից՝ որոց միս
համեղ՝ ի կերակուրս. ունի և հանդ հողոյ սպիտա-
կագոյն կաւիճ անուանեալ՝ ի բնակչաց, զոր փխկ ը-
նդառի՝ ի գործ ածեն. մանրեալ զհանդերձս գրելիս ա-
ռաւել քան զօճառ նաև՝ ի լուացս ցորա, բայց առաւել
մաշէ. գոյանի տասն նաև՝ ի բոսեն, բայց սակաւ և
ոչ այնչափ զօրաւոր։

Ունի բերդ փոքր Գառնի անուն՝ վինեալ յոտս ա-
պառաժուտ լերին՝ ի փոքր ձորավայրի. յորում են
տունք երբ 100 առնիրկ տաճիկք. անդ նաև ս ակն
ջուրն և գաւառ. ՝ի վերոյ ք զբերդն է ժայռ մեծ,
որ առ երկիւղ ոմն ի նմանէ հոսեցոյ՝ ի վր բերդին՝
կասել այնգնել կայ՝ ի բնակչաց առաջար շրթայիւք ը-
լեալն. առ բերդաւ անցանէ և գետակ համանուն
վճիտ և յոտակ ջրով։ Ի վր լերինս՝ ի վեր ք զբերդն
է մատուռն յանուն սրբոյ ուրուք, որոյ անուն այժմ
անյայտ՝ ի բնակչաց, ոմանց կարծեցեալ նոյն իսկ ա-
նուն ձեռիս՝ յանուանէ սրբին կիմ մատրան կոչեցեալ.
զոր ամի ամի՝ ի ծանի վարդավառին խուռն ընթացիւք
յաձախեն ուխտաւորք յղձս բազմապատիկ աբանչե-
լեաց՝ զորս պատմեն։

ՕԼՒ։

Ոմանք համարին եղեալ՝ ի հին անուանէս Ոխփէ,
զոր յիշատակէ վարդան յաւուրս հուրհատաղա-
տին գալթէ։ Ունի ձորք մեծ պարսպատատ՝ ի հա-
մանուն ձեռն,՝ ի մէջ արտանուշն և երկնաւանայ. երբ
ս աւուրբք և կիսով հեռի յարտանուշայ, և երբեմն ՝
աւուրբք յերկնաւանայ։ Կառուցեալ առ ստորոտով
լերին՝ ի դաշտավայրի, անցանէ առ նովաս և ջուր
որ յանուն նր կոչի։ Ունի և պարսպաձանձ այր պարսպ
քոյ պարսպին. բնակիչք նր տաճիկք և հայք. Օդ
այր վատթար. յամարայնի ջերմ ստոյգ, և՝ ի ձմե-
բայնի ցուրտ անհնարին, յորմէ յաձախեն առ բնա-
կիչս կոյր, կաղ, և բորոտ։ Երկիր նր բերէ դեղձ,
սերկևիլ, մեղրատոպ, սեխ, և ցորեան. բերէ և թուխ
առատ յորմէ գործեն օղի, բայց գինի ոչինչ։ Ն ստոյգ
՝ի սմ ապէ ք իշխանուք փաշայինն. և ձուռ այր սահմա-
նակից ե երկիրս ումայ, զորոց զսահմանն բաժանէ
լեառն Սինէ գոշ կոչեցեալ։

ՔԱՆԵ, և ՔԱՆԸ։

Բնակիչք առաջնոյն առհնչիկ տաճկիկք, այլ քիչ մ և կիսեցիկք կան՝ ի նմա ճեռացեալք՝ ի նախնեաց։ Երիտ ձեռն ՔԱՆԸ՝ ի հն՝՝ կոչէր ՔԱՆԴ. որ էր դաշտատայոց նէնդինն մեծին հայոց. ուսնի բերդ յոտսաշաժ բարձրաւանդակի առ հուր գետով. ի միում կողման կառանին պետրեի։ Ասա Պէտրէ ուսնի և բերդ։

ՔԱԽՏԵՔԵ, կամ ՔԱԽԱ։

Բատ քննիկ հնչման վասն կոչի ՔԱԽԱՏԱՓ. որ Թարգմանի Նոր ՔՂՔ. վն գիւղաքղքին՝ որ է դիմաւոր համանուն իւրոյ ձեռին, կառուցեալ յԱբարձակ դաշտավայրի՝ առ վտակաւ որ սկզբնաւորէ ըղհուր գետ. յարևելս հիւսիսոյ երկիտուսմայ, և յարևմուտս հարաւոյ կօրի ՔՂՔԻՆ. հեռի՝ ի նմանէ 5 օմիւանօք։ Ուսնի և բերդ ատուր։ Բնակիչքն՝ ոմունք իբր 600 յաղգէս հայոց և՝ ի վտաց։ Օգ սր ցուրտ։ Երկիրն դաշտային խոտաւէտ և անտառանոյց. ուստի բնակիչք ընդհակայ գիւղօրէից նր են հողագործք և անասնապարմանք. բերէ զարմանս, նաև զբամբակ։

Խրնձ։ Գիւղ մերձ՝ ի յահատ։

Փառվան կամ Փառնան։ Գիւղ առ լերամբ և առ ընձիւղ որք յանուն նր կոչին։ Ասա փառավան լինի է ըստ հիւսիսահողմին ահատքէնքին ոչ յոյժ հեռի՝ ի նմանէ. ատաղ սկզբնաւորի գետակ՝ որոյ անցեալ առաջի ահատքէնքի՝ ի պնքէնքէ խառնի՝ ի գետակն արտահանի, և նովաւ հանդերձ սկզբնաւորէ վհուր գետ։ Լինին յայս լերձ ձուկն կարմրախայտ, այն է ալաստ, լըղն։ Ա երձ՝ ի սոյն լերձ են և այլ ևս լերինք փոքրիկ։ Փալար լինի։ Ի՝ ի հարաւահողմին ահատքէնքի. ընդատատ նր իբր ժամն 15. ընդ նր քաղցր և խոր, ձև նր իբր բոլորակ. ոչ բղխէ և ոչ ընդունի ինչ գետս բաց՝ ի հեղեղատաց անձրևոյ, և չիք ինչ՝ ի նմ կղզի. լի են՝ ի նմանէ անբաւ բազմութիւն կարմրախայտ ձկան, քաղցր ընդ ջայլոյ ջուրց, և մեծ՝ ի 10 օդգաէ սկսեալ մինչ՝ ի 25 օդգա։

ՀԱՅԿԱ։

ՀԱՅԿԱ։

Այս գաւառս որ է օճաղբերդ, անկանի՛ ի հիւսիսակողմն արտանուշայ. միօրեայ հեռի՛ ի նմէ, և երկօրեայ յարեւելեայ կողմանէ։ Ունի և գետակ եկեղեցի՛ ի փառաւոր լճին՝ որ յանուն նր Հայկայ կոչի. և խառնեալ՛ ի գետակին արտահան՝ սկզբնաւորէ՛ ի միասին ղկուր գետ։

ՍԱՐՈՒԼԵ։ Քաղաք՛ ի համանուն փոքր վիճակի, կառուցեալ առ ստորոտով լերին, և առ գետակաւ որ հոլի շաւղեթ. ունի և բերդ փոքր, բնակիչք նր տաճիկք և հայք։

ՊԱՐԱ։ Քաղաք առ ստորոտով լերին, և առ շաւղեթ գետակաւ։ Բնակիչք նր տաճիկք և յաղգէս հայոց։

ՀԱՐՍԱՆԱՒԱԼ։

Քաղաք մր պարսպապատ կառուցեալ միօրեայ հեռի յարդուբինոյ, առ ստորոտով քարայրին. բնակիչք նր տաճիկք և հայք, որք ունին եկեղեցի նորաշէն. և՛ ի սմա և մղկիթ, մեծարէսք, և բաղանիք, չինեալ՛ ի սէֆիկեր փաշայէն՝ զորմէ պատմեցաք՛ ի վերոյ։ Ունի բերդ՛ ի գառ՛ ի թաւն բարձր քանձաւին. ըստ որ մի միայն ճանապհաւ մարթի երթալ՛ ի վեր, որ փորեալ է յայսպառաժի լերին. մինչև՛ ի կէսն հնար է երանել գրաստուք. իսկ անտի՛ ի վեր հետեւակ պարտ է գնալ բիչ մ տատասանօք։

Այս սեպուհ լեառն պատեալ կայ շուրջանակի թանձր պարսպաւ, որ յաջակողմն էր բարձր, այլ այժմ քայքայեալ գոլով՝ ուրեք ուրեք բարձրացեալ երևի ըստ առջնոյն, և ուրեք ուրեք ցածուն. ՛ի բերդին է ջուրջ հինգ սահնիլ մեծ փորեալ՛ ի վիմի. երևին անդէն երկու սիւնք կանգուն ճնացեալք չինեալ՛ ի հատուր հատուր քարանց, և աւերակք քարանց. երևի եկեղեցի փոքր քարաշէն ամբողջ. իսկ արտաքոյ՝ քղքին դերեզման, զոր կոչեն գերեզմանն ախրուհոյ կին Թագուհոյ։ Պատմեն բնակիչք, Թէ այն աւերակք՛ ի գլուխ քարաշէրին՛ ի վաղ ժամս էին ապարանք Թագաւորին կին մեծի իշխանի, զոր չինեաց վն հարստնեաց, և՛ ի բերդն գհարան՝ գիպաւ անդէն մահ հարսնեն, ուրանօր չինեցաւ այս գերեզման։ Ընդունայ պատմեն Թերևս է աղաւաղեալն անուանն՝ պատանոյշ կին ուղղագոյն կամ վարդանոյշ, որ է առ մեզ անուն իգական։

'ի հողին ինչ ձգելին ըլ գառ'ի վայր բառնալու գո-
կի' կայ չնուճած ինչ 'ի մեծամեծ քարանց · այլ լը-
քեալ և տմայլ :

Առալչի ձգելին է խորաձոր կոչեցեալ ճնհնննէմ պե-
ըէռ , ըլ որ անցանէ և գետակ որ խառնի 'ի ձորոյն ,
'ի նոյն ձոր գոյ ճնդհ արուեստիւ փորել , որ հանէ 'ի
գուռն ինչ երկաթի · յորոյ 'ի ներքս երևի լինել քա-
րայր ինչ , այլ 'ի բնակչաց ոչ որ հասարձակի մտանել ·
ձգի միանգամ 'ի կամիլն մտանել 'ի ներքս ձրատաւ ,
յանկարծակի շնջել ձրագին , յայնմանէ ահ անկաւ
առ բնակիչս : 'Ի վր քարայրիս չինել կայ եկեղեցի
փոքր քարաշէն 'ի մեծամեծ քարանց , այլ լքեալ և ա-
մայլ : Ա. կոստ" պերի" 'ի գիրս կ՚ելը · գլ · 46 · թղթ ·
126 · տպ · փարիզ · կոչի այս քաղաք Ա՚պրանոպոլիս ·
փինկ է տառիս՝ եղել զդ առ պակասուն յունական
տառիս . և տողագրէ ասելով : " Ա՚տրանուզդի ամ
, բակառոյց է , ունի խրամ լայնարձակ իբրև զմեծ
, ձղքագեղջ · յորում լինին տուրևառուռք ըլ դրա-
, բէզունոյ , ըլ վերս , ըլ ալասղայ (ալիխազայ) և
, ըլ համօրէն հայս և ասորիս · որով շահի տուրս ա-
, ռաւոս , իսկ երկիր ատրանուզդի կիմ արդին քա-
, զաքն է ըլարձակ և արգաւանդ · և է բանալի վր-
, րաց , ալասղայ , և միոգենանց || : Ա՚յլ 'ի գիրս մե-
ծոց նախնեաց զոր ունիմք 'ի ձեռին՝ ոչ գտանեմք յի-
շատակեալ զանուն սր :

Տանձոփ : Յառաջագոյն էր ձգել , այլ այժմ է դիւղ
'ի գաշտաւայրի · անցանէ առ նուազ և առուս՝ որ
խառնի 'ի վտակն Ա՚ղբանուս , և նուազ հանդերձ 'ի
ձորոյն : Գոյ առ նուազ բլուր վերամբարձ , յորոյ
վր է հին բերդ սր փոքրիկ :

Ա՚ղբահան :

Պատառ հին նշանդիւն գուգարաց · և այժմ է մի 'ի
ձեռաց ախլցխայու որ բաժանի յերկուս · 'ի փոքր
և 'ի մեծ : Ունի բերդաձեղք հանուռն յարևելս հիւ-
սիսոյ երկիւռասմայ , իբրև 5 օճեւանօք հեռի 'ի նմ-
և 2 աւուրբք հեռի յարտոնուչէն , առ պետակաւ որ
յանուն նր կոչի Ա՚ղբահան · և է ակն կուռ գետոյ :
Քաղաքն է պարսպապատ և բերդն 'ի մէջ նր · ունի
շուրջանակի անտառս կաղնեաց :

Կէօլա : Քաղաք միօրեայ հեռի յարտահանէ 'ի վր
լերին , որ է գօտի լերանց երկայնաձիգ տարածեալ
միտվ 'ի տասնօրեայ ճնապհ , միտվ 'ի կարս , և միտվ

յերզնկացւոյ։ Ալբատ սէր ոքանչելի և առատ. առաքէ ամի ամի ՚ի գնէն ձուկն՝ մնեղդ ՚ի յերզնկացւոյ, ՚ի գայլսէրի, ՚ի Թօղաթ, եւն։ Կոյնպես և զալանիր իւր առաքէ աստ և անդ, որոյ պարարտուն զարմանալի։

ՀԱՐՏՈՒԻՆ։

Երկիր սէր բարեբեր. լինի ՚ի նմա առատ ամ ազգ արմտեաց, խոտեղինաց, և մրգաց. ջր խնձոր, տանձ, սալոր, Թուզ, Թուէթ, խաղող, մնեղ նուռն մեծ և քաղցրահամ, և ձկէթ. զի յարդ ցորենոյ սկսեալ մինչև ՚ի բերդ ադրակ առ Ճորոխ գետով առատ և անթառ առնէրկ է անասուն մեծ՝ քաղցր և պատուական ձիթոյ, ուստի սիրեն ՚ի չրջակայ գիւղս։ Համանուն գիւղաքղաք սէր կառուցեալ է ըստ զառ ՚ի վայր լերին, յարևմուտս հարաւոյ Ճորոխ գետոյն. հեռի ՚ի գնացոյն քառորդաւ ժամուն. իսկ ՚ի սեաւ ծովէն 2 սահմոցք և յախչխայէ 3 սահմոցք։ Բնակիչք նորա տունք 2000. յորոց սակաւ քչ 500 են տունք հայոց՝ և մնացեալքն տաճկաց, երկուսակ եկեղեցիք են ՚ի նմա։ Ունի և բերդ ՚ի վէմ բարձր քարակատուր ժայռի անմիջապես առ Ճորոխ գետովն շինեալ ՚ի նախնեաց. որ այժմ լքեալ է և քայքայեալ։ Գործեն ՚ի յարդաձին կտաւ և ալաճա։ Եղբարք փաշային սովորաբար առաքեն։ Գառատ սէր ուռնի գիւղօրէս իրը 50. որոց մեծագոյն մասն են տաճկիք։

Պէրդա. Օպիլ. Ֆօրդա։ Են երիք գիւղօրիք ՚ի գաւառին արգաձինոյ. յորս են բչմ եկեղեցիք, վանքայք, հանդերձ զանգակատամբք, քարաշէնք երևելիք և մեծակառոյցք, լքեալք և ամայիք։ Ալ և ՚ի բչմ գիւղօրէս այսր գաւառի գտանին եկեղեցիք և վանորայք լքեալք։

Իլխան։ Գիւղաքղաք հին ոտյոց նշխնդին ՚ի հարաւակողմն արգաձինոյ, հեռի ՚ի նմէ և մերձ ՚ի յարևելս. բնակիչք նր առհարկ տաճկիք. զոյ ՚ի սմա եկեղեցի մեծ մարմարիոնեայ բոլորակաձև գմբեթաւոր. յորում կան տակաւին սեղանքն, և ՚ի ներքոյ սիւնք մեծամեծք, ՚ի գլուխս գմբեթին կայ խաչ փայտուն, ուր ՚ջղն ոչ կարացին եհանել առ գժուարութենն, ոմքանգուրթք կորացուցին զնաչն. առ եկեղեցեաւ զոյ և մենաստան՝ բայց քայքայեալ։ ՚ի շրջակայս սր են գիւղօրիք բչմք, յորս քնակիչք են տաճկիք։ ՚ի գիւղօրէից արգաձինոյ են և հետևեալքս. Ըլէպա. Նոթխիա. Ո՞ւզնամա. Խոպիլա. Տամբալ. Թիլանծոլ. Տ՚ոլ

Տ-ապէն. Մ-ուրզ-ուլ. գիւղ առատամբ։ Պ-ափէլ. Ջ-խա-լ. Խոփա. առատ և անդր սկսանի սահմանին պարզ Թուման։ Ջ-ապիէլ. Բ-ուլբիա. Վ-ոլճկա. Թ-ուլիմ. Պ-ըլաղ-ուլ. Ի-րա. Պ-ուբր-ուլ. Օ-ղլ-ուր. Խ-ափա. Կ-ախմէլ. Քիւրթ-ուանէդ. Մ-էլբ. Տ-ուէլէդ. Փ-ուիճ-ուր. Ծ-ուլ-ուփէր. Մ-ամաճըմնա. Ի-րփինճ. Պ-էդ. Զ-ուր. Ի-օրնէ Խ-ուլ. Խոփ, ևն։

Սինգուր և Մ-աճիէլ.

Գ-ոլքինն ունի աւան, յորում են քանի մի մեհնա-տանք և աշտարակք լքեալք։ Իսկ ի գիւղօրէս Մ-աճիէլ գիւղին են գիւղօրէք կրկին առ գետով հանդէպ միմեանց. յորոց մին կոչի Ն-ոնէա, և միւսն Մ-անէա. յանուն սքանչ կուսանացն՝ որք լուսաւորեցին զվերս։

Լ-ճափա վէրին և ստորին։

Այս գիւղ ձգի առ վտակաւ՝ որ նոյնպէս կոչի Լ-ճափա. եւ ասի ի լերանց՝ որք հեռի են յախակողմեայ եզերս. և որոց գոյն ձգի մինչև ցգիւղն Թաթիս. և վտակ լայնածաւալ և արագասահ առաջ գիւղ՝ զբնիկ ձորոյս, և երթայ խառնի ի գետն Ձորոյս առ Կախապէր անտառաւ. յերիւց կողմանց դեղտոյն են առիթք անտառ զնիչն պտղատու ծառոց, որք ինքնին բուսանին։ Ի են յայս գիւղ գիւղօրէք բնակեալք ի տաճկաց՝ որք գարձեալ են ի վերայ։

Պ-ալխաւ։

Ի ապաւազեալն հին անուանն Պ-ալխաւ, որ է գիւղ լեռնային սահմանակից Լազիկեոյ. ի հնումն անկանէր ի նիզակն տոհմ. և է սահմանակից բազ-բերդոյ և սակրոյ։ Գոյանի ի սմա ալբ (ընդէն) ընակը, և պատճառական հանք երկաթոյ։ Ունի գիւղ գլխաւոր նոյնպէս Պ-ալխաւ կոչեցեալ առ աստրատով բարձ-րագագաթին պարիսպ լերանց. յարևմտեան հարաւոյ արդուինոյ, հեռի ի նմանէ և յերկնուտմայ նոյն 4 աւուրբք։ Յառաջն էր քաղք, այլ ի բազմաց հետ անմարդացեալ եղև գիւղ. բնակիչք նր տաճիկք, անցանէ առ սովաւ և գետակ, որ յանուն սր կոչի Պ-ալխաւ։

Կայ ի սմա եկեղեցի մեծ հանակ՝ քարաշէն օրօրդ

ցամաք 32 պատուհանօք, կանգնեալ ի վր մարմարիոնեայ սեանց, յորս յիւրաքանչիւրան գրեալ կայ ի լեզու վրաց, Թէ կայ աստէն գանձ բազմ մինչև մարթ է նովաւ շինել զկրկնապատակն եկեղեցւոյս, բայց այն գանձ չէ առեալ, այլ առ միւս սիւնն։ Այս բան գրեալ գոլով ի վր ամ սեանց, բրէին ստէպ բնակիչքն զնոյն ամ սեանց և ոչ գտանէին զդանձն։ Այսպս իբրև ի 1779 կոչեցին զոմն ձարտար և վարժ յայսպիսի գործածս, որոյ ընծերցեալ դուշակեաց, Թէ սեղն գանձուն ոչ է ը երկրաւ՝ այլ ի վր տաճ նեաց։ Եւ զի ի վերին կողմն ճակատուն է բոլորակ պատուհան փոքրիկ, և առաջի նր ընկուզենի մեծ, որոյ ոստ ինչ հակեալ կայր ի նոյն կողմն, եդեալ անծի գերան մեծ, և մտեալ հանրն գանձ որչափ և կարացին յայնժամ 8 կոթ ոսկ առեն, որ է չքդ մնաց միոյ քիլեի, որք էին գրամք անգիր և վեցանկիւնի, և առ ի ծածկել յայլոյ (զի լուր սկսաւ հնչել վն այսր) նաև զծառն ընկուզոյ ի բաց հատին։ Առեալ կերեցեաւ դոյ և մենաստան կործանեալ։

Լերինք պարիսպայ քզի ը դրից բաբերդի անկանին ի կողմն (փոյրազ) հողմոյ. յայն սակս բնակիչք կողման բաբերդ կի պայպուրդ ձեռնի՝ զհոյրազ հողմն կոչեն յանուն պարիսպայ, սակս ընդդէմ ի նոյն լերանց ը դրից նց։

Կէուիմ, և Բերդաֆրուկ կի Բերդեփրկի։

Առաջինն ունի աւան հանանուն, և այգեստանս պտղաւէտս, կոչեցեալ խաւու պաղեր. բազմ լինին ի սմա մծենիք։

Երկրորդին անուն պղատալել Թուխի յերկուց անուանցս Բերդաֆրուկ. և երևի լինել հին գաւառն տայոց կոչեցեալ Բերդոյծոր։ Երկիր սր մրգաւէտ. ունի դինի առատ և ընտիր։ Գիւղօրէք նր կառուցեալ են առ փոսակօք՝ որք հասին ի ձորոխ գետ. բնակիչք նց առհասարակ էին յաղգէս հայոց, այլ ապա ը մեծի մասին դարձան ի տաճկութիւն. և սակաւ մնացին ի քրիստոնէից։

Բերդաֆրուկ։ Գիւղաքղաք հանօրէն ձեռնի առ ձորոխ գետով և առ լերամբ. բնակիչք նր տաճիկք, կան ի նմա տակաւին առաջինն եկեղեցիք։ Երևի և աւերակ բերդի սր՝ որ է սեղն ամուր. ի գլուխ խոտաձէտ լերին է ջուր ինչ, որ ի ծագել արեգական ակաւն հոսիլ մինչև ցերեկոյ, և ի մուտս արեգական դադարի։

Կոտրաչին. Ծղեխոնց։ Գիւղօրէք բնակիչք՝ ի հայոց։ Հազբանոց, որոյ բնակիչք նորոգ տաճկացան։ Քաղբէնտմանչ. Վէրի և Վարի Մոխոտիսար, որք են երկու գիւղօրէք հայոց։ Խոյոր. Սալորջուր, առ ակօ կաւ ձորոխայ որ նոյնպես Սալորջուր անուանի։ Հոռնոպ. Հոռնիամէք. Տէօրթ էլիխ. Հազիս. Օղնախ, յորում են մեծիս բիլմ։ Զորխանց. և ն։

Խոպրջուր։ Ի վիճակ՝ ի բերդապրակ գաւառն հեռի յերզնկոյ երկու հնգօրեայ, և՝ ի բերդապրակ գիւղաքաղքէն երկու ։ ժամու, որ անկանի յարևելս հիւսիսոյ խոպրջոյ. Համօրէն վիճակ խոպրջոյ ձգի յարևմտեան ձորոխ գետոյն, յորոյ վր ունի կամուրջ փայտաշէն։ Բաժանէ կայ այս վիճակ յերկիս մասունս՝ ի ձեռն ջուրց, որք՝ ի մի ծայր վիճակիս՝ ի ձիմասպղն անգ միացեալ գործեն գետակ փոքրիկ՝ որոյ հոսէ ժամս 4 ըստ արևելս հարաւոյ, գնայ խառնի՝ ի ձորոխ գետ. ձորոխոր գետակիս է նեղ. ապառաժ և անտի լերինք ապառաժուտք և բարձրաբերձք երկինք միայն երևին. առ՝ ի գոանել անցս ըստ առաջարս նը, հարկ լինի երբեմն՝ ի մի կողմն և երբեմն՝ ի միւս կողմն գետակին անցանել։ Յընթացից առ ի ջուրցս՝ որք՝ ի գնալ՝ առաջս խոտորին, ընկալաւ զանուանս Խոդոջուր, ՝ի ռամկաց կոչեցեալ Խոպրջուր։ Յրտուրէ օգոյ սր՝ ի լեռնայնին վայրս գրեթէ նման է գետնին երզնկոյ. իսկ՝ ի ձորավայրս առաւել ջերմ է քան զնորայն։ Երկիրն լեռնայնին և ապառաժուտ, ունի և ձոր բիլմ և լերինս հողայինս, յորս բիլմ աղբերակունք գոանեն քաղցր և պատուական ջուրց. այլ և խոտաւէտ արօտս անասնոց. ՝ի տեղիս տեղիս ունի և անտառս գնալ ծառոց։

Բայց՝ ի հայոց օտար աղգ ոչ գոանի՝ ի խոտրջուր. ոչ օսմանեանք, ոչ քուրդք, և ոչ լազք. միայն՝ ի գարնան ժամի ըստ այս ճնդհորդեն լազք՝ ի գնալն յերզնկոյ. բայց բնակիչքն ամի ամի տան իբրև 200 կիս 300 գլուխ լազ տերէսէլիին՝ որ բռնացեալ է յայն կողմանս։ Խոտրջուր լինի ընկոյզ և թուզ առատ՝ ի ձորավայրս նը ուրանօր ջերմ է՝ լինի և խաղող, բայց ոչ այնչափ բնաիր. իսկ առ ձորոխ գետով լինի խաղող պատուական. առ որով մինչև՝ ի սոսեր են առհնչիկ այգեստանեօք. իսկ այլ տեսակ պտղոց ոչ լինի ինչ այնչափ. և ամ բերք խոտրջոյ բաւական է միայն առ վեց ամիս. զինացեալ վից ամսոյն

բե-

քերեն ՚ի սպերոյ · բաղումք ևս ՚ի ձմերայնի սիրեն աստ և անդ ՚ի ծառայութիւն։

՚Ի սմին վիճակի են եօթն կիմ ուրթ գիւղօրիք հայոց մերձ առ միմեանս, զորս ոմանք Թաղս կոչեն · ու · Ճէ ճապաղ։ ք · Կրման, որոյ գլխաւոր գիւղ՝ քզին նոյն է ըստ ուսչնոյն, յայն սակս մի և նոյն գիւղ համարի ՚ի գլուխ գաւառացոյց յատնուլ զհարկս կիմ զսպլեան։ ձ · Կէ սակ։ ղ · Թուրքէնէ, կիմ Թուրքէնց դառնէր։ ե · Խանդայոր։ զ · Սիւնէաց, կիմ Սիւնիոց։ է · կաղմիսար։ ը · Գնդուսք։ Իւրաքանչիւրք ՚ի գիւղօրէից ասեն ունին մի մի եկեղեցի քարաշէն, բայց կաղմիսար քաց չիւր եկեղեցւոյն՝ ունի եկեղեցի քարաշէն ՚ի գլուխ լերին ՚ի մէջ մայրեաց Սբ յոհաննէս անուանեալ, որ յիջևադոյն ՚ի ձմեռ կուսակալուելն էր մեհեան ոմի սանդեն բնակչաց · և մինչև ցայժմ պահին ՚ի նմա սպասք զոհից նոցա, կաթսայն, ժանիք, եղն։ Ա յսոսիսն սպասք հեթանոսական զոհից՝ գտանին և ՚ի Սբ գեղրդ անուանեալ մատուռն՝ որ ՚ի խոտրջուր · ուր շուրջ զտաձարան են մեծամեծ գիհի ծառք անկեալք ՚ի վաղ ժամանակաց։ Եւ անդ և այլ փոքրիկ գիւղ ինչ հայոց կոչեցեալ Ազնգէնէմ։

Նահանգ Ե · Վան։

Փաստուրէ Եօթուղեան։

Այս նահանգ յարևելից՝ ունի իւր սահմանակից զաւառակեձան յորում և զդեվրիզ · ՚ի հիւսիսոյ՝ զիաշայուեն սպեզիսոյ և զսեյուե մանազկերտի · ՚ի յարևմտից՝ զիաշայուեն ախարտեգբերի · իսկ ՚ի հարաւոյ զձեղիրա և զայլ գետս ինչ ախարտեգբերի զամիսիա և զեզհրիզուր։ Անկանի ըստ մեծի մասին յերիս հին նահանգս մեծին հայոց՝ որք կոչէին վասպուրական, տուրուբերան, և մոկք։

Բնակիչք գաշայուե վանայեն քուրդք և հայք · զորս առանին և ասորիք՝ այլ սակաւ յոյժ ՚ի ձուլամերկ գաւառի սմ։ Լեզու ազգիս հայոց որ անդ, ծանր և ասրբեր յայլ գետսական լեզուաց։ Ունի լերինս անուանիս · Վարագ · Սբ ասիսի · Էրկնածին · Հաճոս կիմ Հաճոսոսոյ՝ ՚ի բնիկ գետին վանայ · զ Լեռան Նեբրոթ

նայ՝ ի մէջ խլաձայ և բաղնիշ. զկեաւն Գրգուռ՝ ի բաղէշ. զերկինս Հօռոռ՝ ի սահմանս մշոյ են։

Բզնիւ զգեան չաղ կամ տիգրիս՝ ի չառաս. զորմէ առն՝ ի նեռածուէ հայաստանեայց. և զերկեքն վեր տակս տիգրիսի, զմէծ և զփոքր զատ. զորոց առն՝ ի չամչոխս՝ ի նահանգն տիարպէքիր և՝ ի չհերիզոր։ Իսկ՝ ի մէջ գետակաց նր անուանին են Մարդէպ, Ոպան, Մոկոց, Խօշապ. Խսըր. Վրսկ. Հղրձէ. Պանպռոմահէ, կամ Բհէրիէ։ Անուն և զգեան եփրատ այլ՝ ի սահմանս մշոյ, որ գրեթէ արտաքոյ է՝ ի բնիկ սահմանց նայ այսր նահանգի. զորմէ առարև։

Անուն գծովակին՝ որ յանուն քղքին կոչի Վանայ ծով. և երբեմն յանուն կղզւոյն որ՝ ի նմա, Հղրնամարայ ծով. իսկ՝ ի հն՝՝ կոչեր ծով Բզնունեաց. առ ձիհան՝՝ յանուանէ նէ այլ քղքի կոչի ծով արճիշ։ Ի մեծագոյն ծովակին հայաստանեայց, և մի՝ ի մեծագոյն ծովակաց համօրէն ծի. երկայնաձգ յարևելից յարևմուտս փոքր ինչ՝ ի հարաւ խոտորեալ. զորով ձիաւոր ոչ կարէ զաւուրս 12 շուրջ դալ. ըստ ձիհ՝՝ շրջանացս սր 60 փարսախ, որոյ հանդիպակաց կողմն բշխ ուրեք երևի։ Խորագոյնս է յոյժ, և ջուր նր սաստիկ աղի և բաղտաւոր, ոչ առաւ բնակիչքն յամարայնի յորժամ ոչ անձրեւէ երկին, տեղիս յարմարաւորս կազմել առ ափն ծովու, ընուն անդ՝ ի ջրոյ նր. և՝ ի մէջ 15 աւուրց ջերմանալ արևու ցամաքեալ անդացուցանէ, մինչև թողուլ բոլորակ պատուհական և սպիտակ լուրթ. զորոյ 2 օխան վաճառեն մի փարայ, և զմի լիտրն կամ զպաղտիմանն (որ է 5 օխայ) 3 և 4 փարայ. զոր ներկարարքն՝ ի բաղէշ՝ ի գործ ածեն։

Ընաւարկեն՝ ինձմա քաղմուշ փոքր նաւուց ևրկու ըզչէքտիրմէս կոտոռանգնուալօրայ. և տանին ստ և անդ մնեցնգ՝ ի վան քղք պէսպիս վաճառս շրջակայ տահմանաց։ Են՝ ի սմա ջրիք կղզիք Հղրնամար. Հղրպէր. Կղռոց. Լիմ. զորս տարև տօրաբերեցուք։ Բազում անգամ տաւն զկողմամբք լիմ կղզւոյն՝ ուր ծանծաղ են ջուրք. բայց տաւիլ առհասարկ, հաղիւ աւրեմն պատահի հանդիպել։ Յայս ծովակ հոսին վէր զոտիրէ գետք բաց՝ ի պէսպէս առուոց, յայն տակս սիրալի պիւճիճեն, որ հատ. է. պր. ԺԱ, դրուէ երկրի, զոյս ծովակ վանայ գնէ՝ ի կարգս ծովակացն կամ ջնաց՝ որք այ բղխեն և ոչ ջրասնին գետ ինչ։ Ա՛ի միայն տեսակ ձկան գտանի՝ ի նմա, որ կոչի Տառեխ. Հուռն ընտիր Թզաչափ և մեծուքէ գոչեսզ ձկան,

կամ

կիր եւ բրոսկեան ոչինկայի, որ ի մայիսի եւ յունիսի ամ-
թիւ բազմութիւն հոսել ընթանայ ի ծովէ ի դեաս,
անդ ի մարմնոյ դեան, որ ի մերձ կտուց կղզւոյն-
ոյոյ ընթացիկ ըդեմ եդել զգործիս ձկնորսաց, այն
ի ոչխէթ, որոյ անբաւ առատութիւն. եւ ջրատու-
ցիլ տանին բեռինս բեռինս ըստ ամ քրդասան, պարս-
կաստան, եւ յայլ հեռաւոր տեղիս. որ ի մայրիքա-
նէ շահաւէտ յոյժ։ Բայց ի նմանէ ոչ գտանի ի ծովա-
կին տեսակ ինչ ձկան. ուստի յայլ ամենս տարօրէն
ոչ ունին բնակիչքն ձուկն ինչ թարմ։

Հարկ կիր ՀՀ-կ ծով։ Այսպէս կոչեցաւ յանուն
հառնակ քղքին որ ի մերձ յոյժ։ Անկանի յարեւելս
հիւսիսոյ ծովուն վանայ մերձ նմա։ Ընդարձակ մի
8 ժամ. ջուրն տատիկ աղի, և տատիկ խոր, որ խո-
րանալ սկսանի անմիջապէս առ ծովեզերքն. ոչ ըս-
պակ և ոչ խակ նուազակ ի դործ ածին յայս ծովակ։
Պէսպէս ձկունս հրաշալիս պատմեն երևիլ խորհուրդ
յայս ծովակ նման ձիտգետոց։ Ի փաշայուէ կիր ի
նահանգին վանայ են և այլ լիճք և ջրակք, զորս նշա-
նակեացուք ստորև՝ յիւրեանց տեղիս։

Ունի ցուրեան ընտիր և այլ ազգս արմտեաց, մանա-
ւանդ ի հիւսիսային գետս իւր, ի խլաթ, ի մուշ,
ևն. զորմէ գրեցուք ի ներքածուէ հայաստանեայց,
տէս անդ զերկուս տեսակս ցուրենոյն խլաթայ որ ի
աքանչելի։ Ունի պէսպէս տեսակս ապտղոց ի հարա-
ւային գետս իւր, ի խլիզան, ի զբրբդան ևն, զորոց
գրեացուք յիւրեանց տեղիս. պէսպէս տեսակս ծաղ-
կանց յայլ և այլ գետս իւր. իսկ ի բնիկ գետէն վա-
նայ վարդ տարբեր փոքր ասիտակ գունով և քաղց-
րահոտ. որ յանուն նր կոչի վան կիւլիս, նաև քիշ-
միշ վարդ։ Ի պէսպէս տեսակս կենդանեաց զորոց
գրեացուք ստորև, յանուն իւր անուանի Վան քէ-
տխն, կոչի նաև փարսի կատու. որ ի բազմահեր
և թաւ. կիր ըս լեզուին վանեցոց Բարախ, որ նշա-
նակէ թաւ ի բրդոտ. ի մորթոյ սր շինեն բնա-
կիչքն մուշտակ։

Փաշայուէ վանայ այժմ ի ձեռս ցեղի ինչ քրդաց՝
որ ի քաղաքէն վանայ. իսկ գետք նր են ի ձեռս
քուրդ պէյից՝ բայց հպատակք նմ. բաց ի բաղիշոյ
և ի մշոյ՝ որք գրեթէ անուամբ ևեթ տան լինել
ըստ արուեստի փաշային, ոչ նշանակեացուք ստորև։
Ամ գետք սր՝ նաև բազէք և մուշ ունին տալ տուրս
վանայ գուլին, որք են զինուորք պահնակք բեր-
դին զորոց ստորև. այս ամենքն ի բաժանել ի վճ

քաղ

քղքայ և գիւղօրէից իւրաքանչիւրոց ըստ իւրեանց մեծութեան. ոմանց գիւղօրէից 30 ղեչ, և ոմանց 40, և են. ՚ի հասանել ժամուն պահանջօղն գայ յառնուլ ըստ որոշեալ սակին. խակ գիւղն բաժանել ՚ի վր բնիկ բնակչաց՝ որք գոանեն յայնժամանդ, ժողովէ և տայ պահանջողին, զի յօտարականաց ոչ առնուն ինչ։

Ա֊յս տուրքս ոչ նեզուկ ինչ զբնակիչսն, բայց տուրքս փաշային զոր առնու ՚ի չիմպոփէն և ՚ի յոյնէփ, վիճակ մեծ հասուցանէ մեծաւոր քրիստոնէից. զի ոչ պահանջէ յորոշել ժամուն կամ ըստ հաշուին, որ է 100 ղեչ ամսոյ յամսէ բնակչաց վանայ ՚ի քղքէն, այլ զայս ըստ ողջոյն տարուոյն միանգամայն պահանջէ հարկանելով և առնելով. պատճառս բերել թէ փոխ տայ հաւ առ սակաւ սակաւ, միանգամայն առցէ և զերծանելիք. իսկ յետ չորից կամ հնգից ամսոց դարձեալ առնել սկսանի՝ տալ զչետապայ տարուոյն տուրս. չետ քանի մի ամսոց՝ զմիւս չետապայ տարուոյն, և այսպէս զօրինեալ տուրսն առնել իւր առել, ժողովել տուրս տարեսկզբան օրինաց ՚ի վեր ՚ի զկարօղսն բնակչաց. մինչև անհնար լինել վճարել։

Գաւառք վասպուրականի վանայ ըստ ոլքսունն գիւղանաց գրին են, ա. Վան։ բ. Հաթնճենկ։ որ է ալճավէզ. այլ ինքն է ածին։ գ. Պիթլէս, հնւքիւմէթ։ դ. Խլաթ, հնւքիւմէթ։ ե. Շէրվէ, լիվա։ զ. Հախցաղէրտ, լիվա։ է. Քէրին, լիվա։ ը. Ջէրիֆտ որ է ղէրզֆան, լիվա։ թ. Վէնտուէտ, լիվա։ ժ. Հաղցիկ, լիվա։ ժա. Էրճիշ, որ է ուճնէ. լիվա։ ժբ. Մոկս։ ժգ. Պաղնէրէ, որ է Բէրկրի, օճախլըմս։ ժդ. Մոկս որ է Մոկո։ ժե. Շապախ։ ժզ. Խոշապ. որ կոչի նաև Մահմուտիկ, հնւքիւմէթ։ ժէ. Հաւէտէր, հնւքիւմէթ։ Յիւրաքանչիւրսն ՚ի սոցունց նաև գաւառս։ ՚ի չհնանալումսն ժդ դնին սանճագք վանայ՝ ըստ այսմ օրինակի. ա. Վան, փաշայ սանճագի։ բ. Հաթնճենկ։ գ. Հրճէ։ դ. Մոկս։ ե. Բէրկրի. զ. Քէրին։ է. Քիսանէ։ ը. Հախցաղէրտ։ թ. Խլաթ։ ժ. Հաղցիկ։ ժա. Քուրդիստան՝ որք կոչին Պէնիկ գաղտուածք։ ժբ. Բէրդն պայազիտ։ ժգ. Պէրկն։ ժդ. Խուճկի։

Ա֊յլ այժմ այսոքիկ դնին գաւառք վանայ։

ա. Վան։
բ. Խօշապ։
գ. Ճոլամէրկ։
դ. Խլաթ։
ե. Հրճկէ։
զ. Հրճէ։
է. Բէրկրի։
ը. Բաղէշ, կամ Պիթլէս։
թ. Խէլան։
ժ. Ջըրճան։
ժա. Մոկս։

Վան,

Վան, ՚ի հնումն Տոսպ։

ԳՅՍ գեղ սահմանակից է վանայ ծովուն. և գաւառացն բերկրոյ խոշապայ Ճուղամերկայ և խլաթայ։ Երկիր սր բերէ խաղող, և գինի առատ և պատուական. այլ առ պակասութեամբ ջերմուեաւ ոչ է այնչափ քաղցր. և ոչ լինի ուռպ, (պէհմէղ). այլ բերէն ՚ի խելտանայ, ՚ի զբըզբգանայ, և ՚ի շերուանայ։ Բերէ նաեւ արմախս բազմ, ցորեան, գարի, եւն. և վայտ առատ յոյժ, այն է խոտ։ Ունի ըստ իւրեւ բազմութեան գիւղօրէից, բնակիչ գրեթէ առնչորկ ՚ի հայոց, պղ քան ՚ի մոյ բաքղքէն՝ 10 գիւղօրէք հազիւ գտանին բնակեալ ՚ի քրդաց. որք և գիտեն և խօսին հայերէն. ոմք և բոլ ոմանք յայլ գիւղս այսր փաշայութեաւ։ Ալի են յայս գիւղ վանորայք և եկեղեցիք՝ ի նախնեաց մնացեալք. ոմանք բնակեալք, և ոմանք լքեալք. որք առհասարակ են քարաշինք։ Յոկ տունքն չինեալ են յայլեւայ, սանկք նոյ չինեալ տափարակ ՚ի հողոյ. յոյն ոսկս որմունք նոյ են առաջաւք։ Յայսմ գիւղի գործեն կտաւի աչ ջամայ նման մանեխոյ ալաճայի։ Ջափ վանայ մեծ է ք գիւղատանդնուտօլսոյ. պղ մի օգտայն վանայ կշռի 460 ի՛ք 470 տիրհեմ. 60 ի՛ք 70 տիրհեմիւ առաւելեալ ք գիւղատանդնուտօլսոյ։

Վան, ՚ի հն՚՚, Շամիրամաքերտ։ Մի ՚ի հինն քաղքացն ՚ի փաշայանիստ մայրաքաղք համարին նհնդկին. բերդ և քաղք և պարսպապատ կրկին քարաշէն պարսպաւ. ՚ի մէջ առաջնոյն և երկդ պարսպին՝ է դաստարկ աչ ոանոց ինչ բնակուեց, որ է հիսարպիջէնն երգնուեալ. շուրջ զերկդ պարսպացն է խրամ, ուր ՚ի ձմիս պնդմի մարթէ արձակել ջուր ՚ի մերձակայ յառատահոս ջուրց. այն այս խրամ պատեալ է խոնարհ պարսպաւ առ ՚ի վեր ունել զքաղաքն։ Ունի քաղքն դրունս երիս, յարեւելեան կողմն դէվրիզ դաբուսի. յարեւմտեան կողմն առ ծովու խաչէզ դաբուսի. ՚ի միջ այդ ՚ի հարաւային կողմն օրթա դաբուսի. առ րև ջ զօրթա դաբունն է ապարանք փաշային. որ ուր նի երիս օղրուն գաբուսի, զոր ՚ի հայ բարբառ կոչեն գաղտան դուռն. զի այս գրունք դաղտնիք ոչ ՚ի գործ ածին բայց միայն ՚ի ժամս հարկաւորութեաց փաշային, զմին ՚ի հարաւակողմն, և զերկդն յարեւմտեաս հարաւոյ։

՚ի հիւսիսակողմն քաղքին ուղղաձիգ ամրարձեալ բարձրացեալ կայ քարաշէտն՝ յորոյ գլուխն ոչ հասանի ոտամբ

առումբ հրազինաց ի թիւ ՃԿ հնկ. յորում հատել էին
եալ կայ ի մեծագործն շամիրամայ անառիկ բերդն
վանայ. այս լեառն՝ որ է որձաքար վէմ սեպուհ՝ ձգի
յարեւելից յարեւմուտս լերինն միոյ ժամու. առ
ստորոտով լերինս սիամանի անմիջապէս ի հարաւա-
կողմն պարիսպ ձգեալն, որ է ի տափարակն. այս
լեառն և բերդ հեռի անկանի ի ծովէն իբրև հինգ
ժամուս: Ընդաքին կողմն լերինն՝ որ է հիւսիսակողմն
որ ի ջուրն ի դաշտավայրն, է դար զառ ի թափ անդր
նարին լի քարաժեռ առատարիւք. ի ձիկն ձիկս կոր-
ծանին այս պարիսպք և նորոգին. ոչ կործանեցաւ
մին ի պարսպաց ասի և յերկրաշարժուէն՝ զորմէ
պատմէ առաքել:

ի վէր սոյն այս որձաքար լերինս ի հինգ ի 6 անգամս
են անձամբ մեծամեծք փորագրեալք ի նմանութիւն.
որոց դրունք հային ի կողմն ջրոյն՝ որ է ի հարաւ.
տեսանի և այլ անձամբ ի միւս կողմն լերինն որ ի հիւ-
սիսակողմն. որք առհնուրկ թողեալ կան այժմ դատարկ:
Ջայսոսիկ խորէն". ա. ւ. կոչէ. "Պետիս առ
, Ձարս, և սենեակս օթից, և առունս գանձուց. և
, վերնա երկարս:

Ի հարաւակողմն ապառաժ լերինս ի միջին վայրի ի
կարծրակուռ որձաքար վէմն անդ փորագրեալ գան-
դակեալ կայ զօրուք կառանց դուռն տափարակ հան-
դերձ կամարաձև բարաւորաւն. և ի վէր դրան առ
հնուրկ դրաճաք, որոց ատաք անճանաչ բնակչաց.
այս դուռն ի մէջն ի սիրտ լերին դոլով, դժուար-
բին է բնակչաց կամ ի վերուստ ի բերդէն և կամ ի
ներքուստ ի ջղէն սանդուխս տատուցանել: Նոյն-
պէս ի հիւսիսակողմն քարալերինս առ ոտիւք լե-
րին քանդակեալ կան դրունք երեք հանդերձ կամա-
րաձև բարաւորօք իւրեանց. և ի վէր դրանց առհնուրկ
դրաճաք անճանաչք բնակչաց. որք թերևս են դերձ-
ուճաք հին տատիւք փորագրեալք ի ակնդիրն շամի-
րամայ, զորոց պատմէ խորէն": Ի հիւսիսային և ի հա-
րաւային կողմն քարալերինս, ի տեղիս տեղիս քան-
դակեալ կան խաչք փոքրիկ, և ի տեղիս տեղիս որ-
ձանք մարդոյ. ոչ ըստ ինչ ասիք յայլ դասս ըստ երկ-
րաւ ի ներքոյ պարսպին վանայ և քարաշէն արձանն
մարդոյ հեծեալ յերիվար:

Ի սմին լերին և ի բերդին ջինք ջուր, այլ ի ճիկս խա-
զաւորեն գոյ ձնհոգ գիւրին, ըստ որ ինչանեն ի տա-
րուան յարեւմտեան կողմն մերձ յիսկէլէ գարուսին.
և կրկն ջուր ի ակտս բերդականացն. զի է անդ ի

տա

ստորոտն աղբիւր քարեհամ ջուրց որ հոսի ՚ի ծով, երևին առ ջրոյն և մեծամեծ որձաքար վէմք անկեալք, և աշտարակ մի կործանեալ. մերձ յայս ջուր է և այլ աղբիւր քաղցր ջուրց ՚ի տափարակն։

Լակ ՚ի ձախս պողմն ունի կրկին ձնհղ գաղտնի ՚ի կրեալ ջուր ՚ի գլուխս լերին. առաջին ձնհղն է ՚ի հաբաւակոյնն. զի ՚ի վերուստ քարայերին մինչև ՚ի վայր ՚ի ՔՂՔՆ՝ զօրութիւ կառանաց հատեալ յօրինեալ կայ աստիճան, ըստ որ իջանի ՚ի ՔՂՔՆ առնուն ջուր. այս ձանապարհ գոլով ՚ի միջին սահմանի լերին, ոչ կարեն ուրեմք թշնամւոյն հատանել ՚ինա։ Երիկդ ձնհղն է ՚ի հիւսիսակոյնն լերին և բերդին. յորոյ գլխոյն մինչ ՚ի ստորոտն հատեալ չինեալ կայ ձնհղ շրջապատեալ և անձուկ. ծածկիլ որչափ լինի հնար է խորափեսք վիմեղէն լերին. ըստ որ թշնամին ոչ կարէ ազդել զուրկ ՚ի ստորոտն անդ է ջուր պարապեալ ամուր պարսպաւ։

Բնակիչք ՔՂՔին վանայ են տուն իբր 15000. յորոց 2000 են հայոց, իսկ մնացեալքն տաճկաց. որք ըստ մեծի մասին են գրեալք ՚ի զինուորուն յօրդւոց յօրդի. և կոչին ըստ տաճկաց դուլ. սոքա թիւր ըստ հնին օրինաց պարտ է լինել 12 հազր. ունին թոշակաւորս զինուորք, որք առնուն ՚ի թոշակ իւրեանց՝ այն է՝ ելս ՚ի ՀՔ՝ զկարկս առեալս ՚ի հայոց։ Իսկ ՚ի բերդին անդ ըստ հնին օրինաց պարտին կալ հնազգ պահնական զօրաքանք 1500 հանդերձ բերդակալ իշխանաւն. բայց այժմ են անդ 100, 150 զինուորք կամ եւնիչէրիք. որոց թոշակ այլ է ՚ի բուն բնակչաց տաճկաց գրեալ ՚ի զինուորուն, և ոչ է ՚ի հարկաց հայոց։ ՚Ի մէջ բերդապահ զինուորացն են երկու գահերէց, որք կոչին ասլ ազասի, սաղ ազասի. այսպէս կոչեցան վասն առաջինն իշխէ ձախակողման երկրին, և երկդն աջակողման։

Ա՛ի արուճեստաւորք ՔՂՔին որ ոսկերիչք, խայակք կամ ջուլհակք են, են յազգէս հայոց. նոյնպէս և վաճառականք. սովորական հարկն է անդ 6 զրշ. փարթամաց և աղքատաց միօրինակ։ Են ՚ի ՔՂՔիս շուկայք, վաճառատունք, բազանիք. իսկ մզկիթք մինարէիւք են չորս, յորոց մին յԱյասոֆն էր եկեղեցի որ կոչի ՚ի հայոց կաթուղիկէ մինարէ, զի շինել է ՚ի կղմնարոյ. զմին ՚ի մզկիթաց հանդերձ մեարէսէիւ շինեաց խուրքեվ փաշայն, ՚ի հիճրէթի 975 ՚ի րէձէպել ըստ դնելոյ ձիհանննումային։ ՚Ի բէյմ բազանեաց մին է շինած բիւսլեմ փաշայն ՚ի հիճրէթի 958։ Իսկ զպաշ

ջուտ փաստին զրոյց զդիրս եդաք ի վերոյ, յամին 1788 Թիմուր փաշային վանայ որ ծննդեամբ էր վա-
նեցի, քահանայ ի հիմանց և նորոգ շինեաց։
Ուր եկեղեցիք են հայոց քարաշէնք։ ա. Սբ տէ-
րամայր կիս որ ածածին. կոչն նաև որ նշան. զի յառ-
նուշն զոր խաչն ի ձեռաց ջամարին (զրոմ պատմ
առաքել.) ի սմին եկեղեցւոջ պահեցին ըստ ժամս ինչ.
կիս ոսպ այլք սանն՝ վ ղն սատ պահիւր յերջագոյն որ
նշանն հռիփսիմեայ։ բ. Սբ պետրոս։ գ. Սբ սօղոմ
կաթուղիկէիւ և կոչէ որմով ըստ սբոյն պետրոսի, զոր
կոսին զոն կոչ առաքել պատմագիր Սբոց առաքե-
լոց։ դ. Էջմիածին, ի սմա պահի կենաց փայտն որ
նշան որ էր ի պարանոցի սրբուհւոյ կուսին հռիփ-
սիմեայ. զոր յեկեղեցւոյ սբոյ տիրամօրն փոխել ա-
ռեն առաւաւնօր։ ե. Սբ սահակ։ զ. Սբ առն փաննոս.
կոչէ որմիւ ըստ սբոյն սահակայ։ է. Սբ վարդան։ ը. Սբ
Գիրանաւորը որ է յանուն ածածնի։ Իսկ առաջնորդ
քաղաքին նաեւ ի վարագ։
Ջուր ջղքիս առատ. զի ուր և բրեն 2 կիս 3 կանգ
գուն, գոանեն բնակիչքն ջուր պատուճական. ուս-
ան բազմութիւն աղբերաց գոանին ի ջղքիս. այլ և
առուիք ըստ մեծի մասին ունին ջրհորս ըմպելի ջուրց։
Ի մէջ ջղքիջայրևմուտս հարաւոյ մերձ լիսակէլէ
գաբուսին է այգի խոռխոռ կոչեցեալ, ուր բղխէ ջուր
պատուճական։
Յորժամ էառ զայս բերդ (ա) վանայ Թիմուր կիւրը
կեան, հրաման արար միւսմ ի մեծամեծաց իւրոց
քանդել. որոյ բազմադիմի հնարիւք ջանացեալ լինել
հնար քանդմանն երկնաբերձ բերդին. և ոչ ի տեղւոջ
չէ իւրեանց ի մի կողմն շարժել դէթ զլեռնանման
վէմսն այսր քարալերին. այլ միայն զնորակերտ աշ-
տարակս և զպարիսպս շինել ի յետագային քանդել
աւերեալ, այնպէս բաւականացան լինուլ զհրաման
Թիմուրին. և ի քանդելն զայսոսիկ և ոչ դոյզն ինչ
խախտումն եղև բերդին. յորմէ մարթի է իմանալ
զամրութիւն նր։
Ջհնուէ ջղքիս և զակռոյս առումնս նր տես ի հին
Հայաստան. այլ ի 1648 մեծաւոյս անշքացաւ այս քա-
ղաք յահագին երկրաշարժութենէ. յորմէ պարիսպք
բերդ

(ա) Ճիհաննիմայն զնոյն իսկ պեղպետն վանայ՝ տանէր պա-
տերազմ, ընդ առիւծաւոյ իւրէ բերդ արտա-
գին, և ջրինկի բերդն՝ բերդ ներգին. այլ մեք եդաք ընդ առ
վերուն վերոյ։

բերդին ըստ մասին կործանեցան. մնկնեք հանդերձ
միաբերեք առհասարակ տապալեցան բաց՝ ի մղկնէ
մեռադափոյ փաշային. եկեղեցիք հայոց ոմանք խա-
պատ քանդեցան, և ոմանք ըստ մասին. և մեծ մասն
տանց և ապարանից և այլոց շինուածոց հիմն՝ ի վեր
տապալեցան, ըստ որում մնան անբաւ բազմութիւն
մարդկան և անասնոց։ Այս տասանութիւն երկրի ոտ
սկսեալ՝ ի 2 տպրիլի ըստ հին տոմարին, մինչև
ցեղս յունիսի, տապահանեաց նաև զհամօրէն ընդհակայ
տահմանս վանայ՝ քանդելով զպարսիս և եկեղեցեաց և
վանօրէից, զորս մի ըստ միոջէ թուի առաքել պատմա-
գիր. ի՛ նմ վերին և նեղբին վարագ, եկեղեցի որ հօրն
Թոդկայ. ևս եկեղեցին սանձատատայ վանից. և վա-
նորայքն շուշանից, զուռուսպաշայ, խեբուց, երմե-
րոյ, սրխոս, բերդակու, կինդանանից, կռնկու,
անդամաներու, ալերու, և արջակու. յայս ամ վան-
նից զորք եւ թ վերսին չինեցան՝ ի ձմեռնէ. որք են
երկու վանք վարագայ, և կռնկու և խեբուց վանքն.
այլ զոցումնց տեսա և առաքս։ Նոյնպէս և յեկեղեց-
եաց անտի չինեցան յայնժամ եկեղեցին վարագայ,
որ խաչն. սրբ ձեռաձնին, որ սիոնին, և որ նշանին.
այլն սահակայ որ զորոցովին էր կործանել. և նո-
րոգեցան խախտեալ եկեղեցիքն էջմիածին, սրբ առա-
քելոց, և սրբն պօղոսի, որոյ կաթուղիկէն եւթ էր
կործանել. խոկ բերդով եկեղեցին, և ին. (իբ է Ը)
աբեղայիցն ձնացին ասե այնչափ տեսրակ։ խոկ զոյս
բիսան վանայ զնասխատալն, նորոգ չինեցին։ Բաց՝ ի
վանօրէից նաև բիլմ գիւղօրէք առնիրկ քանդեցան.
և բիլմ աղբիւրք ցամաքեցան. իբ աղբիւրք եղնաբեր-
դին, և գեղջն՝ որ կոչէր նեղբին վարագ, այն է՝
վահան. որոց և բնակիչք առ՝ի չգոյէ ջուրց փոխե-
ցան՝ ի ուտրիկ, և անդէն չինեցին բերդ. նոյնպէս
նաև և աղբիւրք տասնոյ գեղջ՝ որք էին 12։

Ընդհակայ ոլորտ ջղքին վանայ՝ ի հարաւային և յա-
րեւելեան կողմն են առնիրկ այգեստանեայք և պար-
տէզք բարեբերք, պատեալք ալիւտորմով. և՝ ի մէջ
իւրաքանչիւրոյ տունք այգեստից։ Յամօրայնէ
տակաւ լինին անդ անձրև, յայն տակս՝ ի 15 աւուր
միանգամ հարկագրին ոռոգել զորթան ջրով, և տակս
այսր չինել կան՝ ինն անգամ այգեստանց ըստ երկր-
հայք, զորս բնակիչքն կոչեն քահրէզ. յորոց ո-
մանք կարեն ոռոգել 30 այգիս, և ոմանք 40, են։
՝ի տասս Ժողովին ջուրք բղխեալք տան և անդ, և մա-
նաւանդ՝ ի յորդահոս ջրոյն Շամիրամայ զորմէ ասա-

ցեա

ցեւս ասորև . իւրաքանչիւր այգեհաւաքք դնել ունին չափով զկնի բան , և կարգաւ առնուն ի ջրանցից ի ալետս այգեաց , ամանք ժամն 6 . ամանք մի օր , և այլք զաւուրս երկուս կամ երիս , իւրաքանչիւրոք ըստ չափս դրամանցն՝ որով դնել ունին : Այս ջրանցք են չինել ի ձմերամայ , զորոց պատմէ խորեն . ա . 15 . ի Թղթ . 57 . զորմէ աւելս ի հին հայաստան : Գտա- նին երբեմն ի մէջ այգեստանեայց քարաշէն դեղերզ- ուանք օրօրոցաձևք , դրեալ ի վէմ անծանօթ տառիւք : Այգեստանեայս անդ յորս են և բնակուտիք , և ի իւր արուարձան քղքին , են չորք եկեղեցիք մծս ի վան : ա . Հայոստանի , կամ Հայոստանից աբ աճաձին . ք ձբ ասծածին որ ի հայկաւան , զոր բնակիչքն ազաւա- զանօք՝ կոչեն Խաչստանից աբ աճաձին : բ . Սբ Յով- հաննէս , ուր եէմացիք ունին սեփհական օթևանս . տասն նոճիսրակն են մի ի գալ իւրում ասաւին օթևա- նի : գ . Ամբարձ կամ Ամբարձոյ աճաձին , կոչի նաև Ամ- բարձ եկեղեցի : դ . Ամենասուրբ աճաձին , կամ Յանկա- րած եկեղեցի , ըստ Յայնկոյսնեցոց . զի է յայնկոյս առ- ուն որ կղանէ ի լճակէն կոչեցեալ Քնէնէ կեօլ . ի սմա օթևանին նոճիսրակք էջմիածնի ի սեփհական բնակարանի իւրեանց :

Ամանք : Կամ հնդիսա քղքին վանայ առ ծովու , զոր տաճիկք կոչեն Խոճէնէ Քեօլ . յարևմտեան հիւսիսոյ վանայ , իբրև միոյ ժամու հեռի ի նմանէ : Բնակիչք սր իբրև 300 տունք՝ անցանէ առ ծովու ևջուր . և կեղեցին կոչի սր յոհաննէս : Բազմութիւն նաւուց բե- րեն ապրանս ի սմա վճ քղքին վանայ ցորեան ի բա- զում և յարծկէոյ , և այլ պիտոյս բերեալ , և երկա- նաքար ի յարձկէոյ : Այս գիւղ է Թեմ վարագայ . և հանդէպ իւր ունի այգեստանեայս :

Գիւղօրէք վանայ , և լերինք , և վանորայք ի հարաւակողմն :

Աղթ : Լեառն իբրև միոյ ժամու հեռի ի վանայ , յարևելս հարաւոյ նր : Ի գլուխ լերինս՝ կայ վերամբարձ քար մեծ , զոր կոչեն Ակռաի քար . որոյ մէջն է դասարակ քարայր , ունի և քարեղէն դուռն փակեալ մեծ յոյժ . առ որով երբեմն երբեմն հոսի ջուր :

Բնդոպ : Գիւղ յորում են իբրև 30 տուն , և ևանէ առատ երկանաքար ընակիչ :

Զոռոպան : Գիւղ որոյ բնակիչք իբրև 40 տուն :

Կոնիա-վանէ կամ Կոնիա-ՅԱծածկի վանէ։ Մեհնաստան՝ ի վեր բլրակի, հեռի՝ ի ձորուստանայ իբրև կէս ժամ։ Պատմեն թէ յաւուր միում՝ ի պահասիլ յանկարծ գինւոյն՝ ի նոր խորհրդեան, ՝ի նմին պահու կռնկան ՝ի նեղըլս մտել՝ ղոզկոյղ խաղողոյ եբեր մատոյց բռանալն, և յայնմանէ աւելին ընկալաւ զևբ անուն։ ՀԱՐՊԱՆԷ՝ ՝ի հայոց կոչի նաև Ճամբամոկէբ։ Գիւղ յապատաժուա վայրի, իբրև 150 տուն հայոց՝ խոկ տաճկաց իբրև 200։ ՝ի սահմանի սր լինին զանազան աղբիւր պաղոց ընտիր և առատ, խաղող, թուզ, նուռ։ Մինդ պէսպէս տեսակ խնձորոց և տանձի, յորոց երկուքն կշռեն մի օդպայ, որք կոչին մեղրիկ տանձ, մալաչի տանձ՝ որ ՝ի ձմեռան հասանել, նռնենի տանձ, նուռ։ և ՝ի խնձորոյ՝ խաշխաշի խնձոր, որոյ օրինք ՝ի ձեռըս խաղան ըզ ընդոյ խաշխաշն, և ըզ խնձորոյ անկիւրնոյ։ ՝ի ծայր գեղջս բղխեն աղի յորդահոս ջուրք՝ զոր ՝ի գործ ածեն ՝ի պէտս այգեստանեացց։ յայս ջուր ասեն լուացեալ անառակ աղջկանց՝ զրպս անէծ տալն՝ յակոբ սրբոյ հայրապետ։ Ընտանեաց գիւղ է

Թիւմ կռնկու վանից։

ՍԲ վարդան։ Տունք իբր 25 կամ 30 առ ծովուն վանայ, ՝ի մէջ վանայ և ոստանայ։ հեռի յերկոցունց իբրև ժամ 4։ հեռի ՝ի ծովէն միով ժամաւ՝ է վանք ՝ի վեր լերին ՍԲ վարդան կոչեցեալ։ Տանդէպ նարեկայ յաբևելեան կողմն նր։ Եկեղեցի նր մեծ և քարաշէն։ Հաւաք հոգ, ուղղագոյն ևս Հայոյ հոգ։ Վիճակ հին զորմէ տես ՝ի հին հայաստան։ յարևմտեան հարաւոյ վանայ և ՝ի հիւսիսակողմն առնու լերին կամ առնուասարայ։ յորում են պէսպէս գիւղորեք, յորոց ղմանս նշանակեացուք։

Խոզիկ, ուղղագոյն ևս Հիւզիկ։ ունի սպանանելոյ ՝ի նմա յիշ ձմեռ զհիւր ոք, և յայնմանէ խռովուն մեծ յուզելոյ։ Բնակիչք գեղջս իբրև 30 տուն, առ ծովուն վանայ։ ՝ի նոյնոյ եկեղեցւոյ սր Թադէոս կայ վարդ պատրիկ ըս առաքել պատմագրի, զորմէ տես անդ ՝ի Թղթ. 463։

Իլխանի գոմ. Բնակ. ՀԱՅ։ Քաւորգաւ հեռի ՝ի վերջին գեղջէս՝ է անկղայ վանք յանուն ՅԱծածնի. կառուցեալ առ անկղայ կամ խոշաքայ գետակաւ։

ՀՅՈՒՆԷՆ։ Տունք իբրև 80. իբրև քաւորգաւ հեռի ՝ի գեղջէս երևի բերդն վարդանայ քայքայեալ և անկեալ. զոր կոչեն Վարդանայ բերդ. և չինեալ ասեն ՝ի քաջէն վարդանայ, և բնակեալ ՝ի նմա ըս Ժամս ինչ։ Խէ։ Ադայս գիւղ է և ՅԱենաստան ՝ի վերայ լերին.

որ յանուն գնդին կոչի Խէտվանէ կամ Խէտուոյ վանէ։ Կղզի է։ Իբրև հինգ ժամուս հեռի ի գնդէն է վանք Թէոդորոսի Մարմնոյն կոչեցեալ, յորում ասեն բնակիլ զաբբահն. և քարընկէց մի հեռի ի վանացս ցուցանեն զդերեզման նր։ Ջայսմանէ քննուել լեալ այլուր։

Կինդանանոյ։ Գիւղ յորում են տունք իբրև 30։ Հէրէմէրս կամ Էրմէրս։ Մերձ յայս գիւղ է մենաստան, առ որով ի ձեռն անդ հաւու ձորոյ յերկրաշարժուէ ժամի զոր յիշեցաք ի վեր անդր, բայց առատաշատ վիճ անդնդախոր. ոռոսի եզ ջուր սեաւ. և ծովացեալ եղեալ ղվիճն ահագին։

Հայկայ բերդ։ Պայքայիլ տեղի անուանն, որ ի հնումն էր Հայ կոչեցեալ տեղին, ըստ գրելոյ խոր. ա. 10. * Բայց զտեղի ձնհատուած չինէ (հայկ) դատաստակերտ, և անուն կոչէ Հայ։

Հանիկեանոյ։ Մօտ ի յայս գիւղ է և մենաստան։ Գիւղ զօրեք զոր ի խորգոմոյ սկսեալ եդաք մինչև յայս վայր, անկանին ի հաւու ձոր կամ ի հայու ձոր վիճակին. բայց ի սոցէ են ի նոսա և այլ գիւղօրեք։ Նաև ի հայու ձոր ճեւին պատմեցին մեզ լինել զայն դերեզմանն մեծ, զոր Սոփանայի գերեզման կոչեն. որ է նոյն իսկ դերեզմանն նեբրովթայ կամ բելոյ. բայց մեք զնմանէ ունիմք խօսել ի ճեւին բաղնեցն, ի սատրապերէն ընդդրպուա և զնեբրովթայ լեառն։ Նոյնպես յայսոսիկ կողմանս անկանի Հիլոնի կոչեցեալ տեղին, որ է նոյն իսկ Ռելոնի ջամբրաձոյ. զոր յիշատակէ խոր. ա. 17. * Ռելունք ի ծով համիրամայ։

Գիւղօրեք և վանօրայք վանայ յարևմուտս հարաւոյ։

Ենդոպայ ձիաձնի վանի. որ և կոչի Խոռոսանդոսի վանի. որոյ յայս մենաստան ասի բնակիլ։ Ա մենաստանաւ բղխէ ակն յորդահոս, որոյ զբազմաւք ջրաղացից գարձուցեալ, գնայ խառնի ի տիգրիս։ Բոռնիոս ոչ գոլգ կամ ոչ գեղգ։ Մենաստան ի խորաձորի, որ է հռչակաւոր ասիս գուշակօղ աքաղաղի, զոր միշտ ընտրանեաք պահեն ասոնք. զի յաչ ք զէնեբբոյ՝ գադարի ի խօսելոյ աքաղաղ մենաստանին. և զի ի վէր լերանց որ առ մենաստանաւ՝ լինի բուռ վտանգաւոր յոյժ, անցաւոր ձնհոտոդք ի ձմերայնի նախ գիտեն զնոսա խօսել այսր աքաղաղն, և ապա ձնհոտդքն ի վէր լերանց։

Նոբէկ։ Գիւղ մօտ ժամու հեռի ի ծովէն ի հարաւ

ւակոյնն նորա, և 8 ժամաւ հետւ՚ի քաղքէն վանոյ։ Ա
ևրձ՚ի գիւղս և Նաբեխայ վանք. որոյ կրկին հնա
ձորք քարաշէնք, հանդերձ կաթուղիկէիւբ կնոյ իրե
րոյ, յանուն Ձեծածնի, և յանուն սրբուհւոյն սանդ
դխոյ. յայս վենասոյան բնակեցաւ սբն գրիգորնա
լուսաց. յարևելեան կողմն նկեղեցւոյն կցեալ ը նիշ
և ժամաւոն, յորում և գերեզման սբոյն լուսաւո
խորանի սբոյն սանդխոյ։ Ա՚ւ նորին գեղջն յա
րևմուտս հիւսխոյ նը՚ի ծուխ կոյս և լեառն ապա
ռաժուս հանգչեալ առաւել կղզւոյն, յորում են այրք
վկայք. երիքն սուրբ, և երիքն՚ի վերոյ, յորոց՚ի
միւսին գոյ և սեղան. որ էր սեղն աղօթից նարե
կացւոյն. ուրանօր՚ի ծուխն, հայելով հաւս ընդ կոյսն,
ղօրմէ սուրբ։

Փլավանդ։ Գիւղ փոքրիկ։

Գանձակ։ Գիւղ 4 ժամաւ հետւ՚ի նարեկայ առ ափն
ծովուս. ունի վենասոյան փոքրիկ յանուն սբն
հակոբ պարթևի, կոչեցեալ Լուսապարուղ սբ սուրբ.
սակս բարեխօսուհ սբն՚ի բժշկութիւն ցաւոց աչաց։
Ա՚յս վենասոյան այլ է՚ի միւս վենասոյանէ սբն սա
հակոյ ղօրմէ սուրբ։

Բագրևանդ։ Գիւղ առ եզերբ ծովուս. ղօր Բաբ ա
նուն լինլոյն սոյն չինել. և է՚ի Թեմին աղթամա
րայ։ Ի ծովուն անդ մերձ՚ի բաւականս երևին
ժայռք լինել, ուր սոյն լինել զԲերդն Նանաձիրի։
Ո՚ւրս վանք. զի հայոց կոչեցեալ Բառսուռն խորան. սակս
40 խորանացն որ՚ի նմա։ Ի եկեղեցի քարաշէն մեծ
և ահագին՚ի վեր երկին՚ի վեր ը գիւղն բաւականս.
ղօր գագաթայ Թ՚ոչնոյն սոյն չինել՚ ժամարանոց նը։
Ա՚ւ արևելեան սուրբսով երկինս ը՚ քաղքն ոստան,
ղօրմէ սուրբ։

Կարմրաւայ վանք։ Ի մերձ՚ի ծով երկու հէս ժամաւ
հանդէպ արևմտեան կողմն սուրբ կղզւոյն։ Ի
գեղեցիկ եկեղեցի կաւուցեալ՚ի կոփածոյ քարանց
բարձր կաթուղիկէիւբ, ը զառ՚ի վայր երկին՚ի ծա
ռախիտ վայրի յանուն սբոյ Ձեծածնի, և ունի խորան
երիս։ Ջոյս եկեղեցի երեալ և ամայի, և զերկաքակ
շէնսն ողք այժմ ոչնչ երևին, չինեալ սոյն գագաթայ
Թագաւորին յիւր ամարանոց. ՚ի հարաւակողմն ե
կեղեցւոյն՚ի բարձր վայրի կայ սեղն Թ՚ոչնոյն ամենս
նաձև քարաշէն վանդակաւոյ։ Կոչեցաւ այս մե
նաստան կարմրակայ վանք, զի յերջագոյն էր անդէն
գիւղ Կարմրակ կոչեցեալ. որոյ հետք ոչ երևին այժմ։
Թոմայ առաքեալն վանք։ Մենաստան գեղեցիկ ծովա

հայ.

հայեաց , հանդերձ կաթուղիկէիւ , հետ ի կարմրա-
կայ լերւն 3 ժամաւ : Ի վեր գրան եկեղեցւոյս հան-
դուցեալ սահն զմարմին սրբոյն Թովմայի առաքելոյն
յետ բերելոյն ի հնդկաստանայ :

Կապոտիկաց աբ յակոբայ վանք : Կառուցեալ ը զաւ ի
վայր Կապոտիկ լերին , որ ի հնումն կոչեր Ընձա-
էաբս . հետի է ի կարմրակայ վանիկ լերւն 3 ժամաւ
յարևմուտս հարաւոյ նր . յեկեղեցւոջ մենաստանիս
որ է հանդերձ կաթուղիկէիւ , պահի մասն ինչ ի
մարմնոյ սրբոյն յակոբայ :

Գիւղօրէք և վանորայք վանայ յարևելեան կողմն :

Գ[illegible]ոռոպաշ . զոր կարծեն ապաւաղումն անուանս
Կոպոպաշ . զի ի նախնւոյն կռապաշտից և մե-
հենից նոցին առանդեն լինել տեղի : Կառուցեալ կայ
առ ստորոտով լերին . իսկ ի վեր լերին որ անկանի
ի հարաւակողմն վարագայ , է Գ[illegible]ոռոպաշայ աբ խաչ .
որ է մենաստան քարաշէն , որոյ եկեղեցին ունի կա-
թուղիկէ : Ի հնումն կոչեցաւ Սբ խաչ ըստ յայսմ "
վիսարվ . 26 . զոր և դնէ ի տոսպ : " Եւ հասեալ ի
, ձեռն տոսբայ , բնակեցան ՃՀԿա ինչ ի վայրն վայել-
, լուչ՝ որ կոչեցաւ Սբ խաչ , և այժմ ասի Գ[illegible]ոռո-
, պաշ , որ է ի հարաւոյ կուսէ բերդին վանայ շա-
, միրամակերտին || :

Վարագ : Ի անուն լերին որ հետի է ի վանայ իբրև
2 ժամաւ յարևելեան կողմն նր . ի մէջ վարագայ և
աղթամարայ ծովուն անկանի վան քաղք : Գիւտս լե-
րինս վերամբարձ գոլով պատել կայ միշտ ձեամբք
և ամպովք . վնյ բնմ անգամ յամարայնի յերանել
արեգական և ի ցօղել առկոց երևի ծիածան ի գե-
լեսս սր : Լինի յայս լեառն մանուշակ , քննելիւկ ,
որ է ծաղիկ կապուտագոյն և անուշահոտ յոյժ , նման
ձևոյ շուշանի . յորոց ոմանք ի նեղբոյ ծաղկին բե-
րեն ապխտակ լինչ փոշի պատեալ շուրջանակի . զոր
ժողովել բնակչացն ի գործ ածեն ի դեղ ցաւոց և
դիմաւթե աչաց : Լինի նաև ազբանցարիւն , որ է
ծաղիկ խոնարհ և կարմրագոյն յոյժ . և գեղեցկա-
տեսիլ կակաչ լայն կարմիր և կապոյտ նաև ի գոյն
խատուտիկ . Թուբիշահ , և այլ սքանչելի ծաղկունք
անհամարիք : Լինին և խոտք զնչնք , որ խաւրծիլ , և
ոսոսուն կամ սուսուն անուշահոտ յոյժ , ի գոյն դե-
ղին և խոտն և ծաղիկ նր , ևն :

Լանջակողմն լերին կոչի Սբ[illegible]ն կամ Նէբէին վարագ .

ուր է ՀՀաւագ ՏԲ Նշանի վանք. որ ունի եօթն քարա-
չեն եկեղեցի, երեքին գմբեթաւոնակ. իսկ չորեքին
կամարակնիկիւ. հինգ յեկեղեցեաց առաւ կոյս են Ը
միաւանս, իսկ երիցքին երբ երբեք կանգնաւ զաւուց
ցեալք 'ի միաւանց. անուանք եկեղեցեաց են ՀԱճա-
ծին, Սբ խաչ, Սբ գեորգ. յորում ամիսս փետ-
նջեալ ջուրս սրբոյն գեւոտադարձին. և առընթեր նո-
րին առաւ և անառ են այլ և այ երկու գերեզմանք սե-
նեկերիմայ՝ արքային, և խոշոր խաչաւնի սիկնոջն սե-
նեկերիմայ՝ որ էր դուստր գագկայ արքայի (զորս
գուցէ 'ի սե բաստեղ փոխադրեցին առա)։ Մի եւս ե-
կեղեցիք կոչին Սբ սիոն, Սբ նշան, Սբ յոհաննէս
աւետարանիչ, և Տաճար սբոյն սուխայ։

Ի միւն 'ի յեկեղեցեաց առաւ յեօթն սեղան 'ի մէջ
սեանց՝ են սեղիք ծաւծուկք, զորս արուաքուստ չէ
մարթի բնաւ տեսանել. և գալանի ելանելիք 'ինն,
յորս անգէտք ոչ կարեն մտանել. չինեալք 'ի պահ
պանուն սպասուց եկեղեցւոյն։ Իսկ 'ի Ա.ԷՐՆ վարագ
որ է 'ի վերկոյս լերին՝ հեռւ 'ի ներքին վարագոյ
գրեթէ միով ժամաւ, են երեք սաճարք քարաշէնք
գմբեթաւորք, այլ լքեալք և ամայիք. յորոց վիճոյն
գմբեթ ձամուշչի օգնու հալիլ աղան որ էր սոլ ա-
զասի պինոճորաց վանայ, քակեաց առ 'ի շինել բա-
ղանի տան իւրոյ. այլ վկին յանկանէն յախտ մահու
է 'ի ծակատիլ մարմնոյն, յանօգուտս զղջացաւ վերա-
տին շինելոյ զեկեղեցին։ Անուանք տաճարացն կո-
չին Սբ փրկիչ. Սբ հռիփսիմեանք, առ որով ցուցա-
նեն զայրն ձգնուհեաց սբց հռիփսիմեանց. Սբ ածա-
ծին՝ 'ի բարձրաւանդակի, ուր ցուցանեն զգեստնա-
փոր խուրձն Թոդկայ ձգնաւորին։

'Ի վ ը լերինս են և յետագոյ տեղիք. Տաճար Ը աբե-
ղայից։ Ն ը մէջ վերին և ներքին վարագոյ յանուն
սբոյն գէորգայ առաքելոյ։

Վանք սալնապետ։ Կոչեցաւ այսպէս սակս շինել զո-
րոյ մեծամեծ սալիւք ի քարաժայռ, և է յանուն սբոյն
գրիգորի լուսաւորչին, հեռւ 'ի վերին վարագոյ
միով ժամաւ. ունի տաճար երիս ԱՀածնի, Յո-
հաննու մկրտչի, և Սբոյ լուսաւորչի, ուր աղօթեալ
ասեն սբոյն։ Ջուր սր գոլով բարեհամ ընտիր, օր ը
օրէ կրեն անտի առ վաչոյն և առ եէնիչէր աղասին
վանայ։ Ա.յս ժ ը եկեղեցիք են կանգնեալ ը առան-
գիոյ բնակչաց 'ի յիշատակ ժ ը լուսաւորչին սեանցն,
որք երևեցան 'ի նահանջին յամին 655, 'ի յայտնէն
սբոյ խաչին աղօթիւք Թոդկի ձգնաւորին։

կոչ-

Կարմրաւոր։ Գիւղ կաւաւոցեալ յայն կողմն լերինն՝ որ հայի ի վան քղաք. և այս լեառն է հանդէպ լերինն վարագայ ի կողմն վանայ խոնարհ ընթերք ղվարագ. ուր ընթեր գեղջս է մեծաւտան կոչեցեալ Կարմրաւոր ըստ ձեռագրին. որոյ եկեղեցին ունի կաթուղիկէ։

Շուշան։ Գիւղ քառորդաւ ժամուս հեռի ի մեծաւտանէն կարմրաւորայ. յայն սակս առաքել զկարմրաւոր յայ մեծաւտանն կոչէ Շուշանիոյ վանք։

Նոր գեղ։ Մերձ ի վան. թուի լինել նոյն ըստմէ պատմէ առաքել, թէ յահագին երկրաշարժութենէ անդ՝ եկեղեցի նոր հիմնուվին ի քաց ոստուցեալ, և ըստ չափու արտոյ հեռացեալ ի տեղւոջէն, ապա քանդեցաւ։

Գիւղօրէք վանայ ի հիւսիսակողմն։

Արտափոս։ Գիւղ տաճկաց մերձ ժամուս հեռի ի վանայ։

Լէկ։ Գիւղ առ ստորոտով ապառաժոտ լերինն, մերձ ժամուս հեռի ի քարափոսէ. յապառաժոտ լերինն անդ է եկեղեցի ամենասրբուհիւք, ուր դնան յուխտ յՕտամատրան հիւրակէն։ Նոյն երևի լինել որ ի հնումն կոչէր Լէկայ գեղ։

Շահ պաղէ։ Ալսպէս կոչեցեալ ասեն զայս գիւղ, որ Թագուհեանի Աղբայ այգի. իբր ի յիշ ժամուս շահ ստուտսն աղբևն սկսեալ ի տաշարել զվան զամս 7, աստանօր բնակեալ սէհսպէս այգիս տնկեաց. և յետ 7 ամաց ոչ կարացեալ առնուլ յուտատուր զբերնոց տեղւոյ մերձնեցաւ անտի։

Հաճէբակի. Գոռանէնց։ Գիւղօրէք ոչ այնչափ հեռի ի վանայ։

Աբ ուսկ կիմ Երբնայ աբ ուսկ. յանուն մերձանիցն Երբերին գեղջ։ Վանք իբր 8 արեղայից ի վեր լերինն, և եկեղեցի յանուն սրբոյն ասհակայ պարթևի, իբր 3 ժամուս հեռի ի բերդէն համկոյ։ Ցուցանեն ի սմա զաջ սրբոյն. ի սմին եկեղեցւոջ է և տապան ամն յուսկայ, որ է հայր ստեփաննոսի վիշապի ի ժէ դարուն. առ նմսին այժմ աշխուատակալ կաթուղիկոսին աղթամարայ։ Յանուն սրբ և այս լեառն բառերագրեալ կոչի Աբ ուսկ. որ հեռի է ի վանայ իբրև 8 ժամուս. իսկ ի լեռնէն վարագայ իբրև 9 ժամուս. գլուխ լերինս ի ձմերայնի և յամարայնի պատեալ կայ միշտ ձեամբք և ամպովք. վեց ոտ ի վարագ նոյնպես և ի գլուխ սորին, բայց անգամ յամին ի ցօղել առտուց

երևի ծիածան. քերէ պայն ամ խոտս և ջնաղիկս՝ պրօս քերէ վարագ լեառն, բայց՝ի ծաղիկն կոչեցեալ աղբրանցարիւն։ Ի գլուխս անդ լերինն՝ են քարաշէն խաչք քառեակք. յոյր սակս զգլուխս լերինս՝ բիւմ անգամ ղլեառն իսկ ողջոյն՝ կոչեն խաչ գլուխս. ՚ի ոճոն համբարձման լինի հանդէս մեծ ուխտաւորաց, որք յամ կողմանց վանայ յայս լեառն հաւաքին բազմութեամբ կառաց թմբկիօք և փողովք։

ՔԷՕԼԱՆԻ։ Գիւղ որոյ եկեղեցին է յանուն ՁԾածնին. և է ՚ի Թեմն սբոյն սահակայ։

ԷՋՄԻԱԾԻՆ։ Փոքր լեառն ասպառաժուտ հետւ ՚ի լեռնէ սբոյն սահակայ իբրև կէս ժամաւ. է անդ մեծ նստատան 4 և 5 աբեղայից յանուն էջմիածնի, յոր մէ կոչեցաւ և լեառն. առ ստորոտով լերինս՝ է և այլ փոքրիկ վանք նոյն աբեղայից էջմիածնի յանուն ՁԾածնին։ Այս լեառն ունի առաջի իւր անուտաւ կալնի մէջ ծառոց, որ և է մերձ յոյժ ՚ի ծովն վանայ։ Անդ առ ծովեզերք երևի բերդ քայքայեալ. զոր կոչեն փլած բերդ։

ԵՐԵՐԻՆ ԿԱՄ ԷՐԷՐ։ Գիւղ առ ստորոտով լերինն սբոյն սահակայ. յոյր սակս բիւմ անգամ կոչի և այս գիւղ Սբ սահակ. և է Թեմ էջմիածնի վանից, հառուցեալ առ ծովուն վանայ. բնակիչք նր իբր 60 տունք. է եկեղեցին կոչի սբ յոհաննէս։

ՄՈՒՄԲ։ Առ դէտսն որ յանուն գիւղն կոչի Մուշ գԼՔ. յայս գիւղ լինի որսորդուն տաւեխ ձկան։

ՀՂՆԱՆԱ ՎԱՆՔ։ Գիւղ առ նովին մարմէտ դէտով։

ՋՈՒՂԱ։ Նոյնպէս գիւղ առ մարմէտ դէտով։

ՀՂԻՒՐ։ Առ սուլաւ անցանէ և ջուր լինէ. ՚ի մէջ գեղջս ՚ի վէր լերին են վանք հրկին. որ կոչին ՀՂԻՒՐ ԿԱՄ ՀՂԻՒՐՈՑ ՆԲ ԳԷՈՒՂ. ուր նստի առաջնորդ գեղջս։

ԽՈՒՆՈՑ ԿԱՄ ՀՈՒՆՈՑ։ Գիւղ առ ստորոտով լերինն, առ որով անցանէ ևջուր լինէ։

ԵՒՄԱԼ։ Գիւղ փոքրիկ։

ՁԻՐՈՒՆ ԿԱՄ ՁԻՒՐՈՒՆ։ Ընդեղն առատ գնիշն անուշ կաւ ձակերտս առանց սըոի. ուստի սիրեն ՚ի համօրէն գաւառն վանայ։

ՀՈՄՈՒՔ ԿԱՄ ՀՄՈՒՔ։ Գիւղ պարսպատատ յայն կողմն աղթամարայ ծովուն՝ որ անկանի հանդէպ վանայ. են ՚ի քղքիս տունք իբրև 150 տաճկիք և հայք, և մի եկեղեցի, և է Թեմ լիմայ։ Ունի բերդ ՚ի գլուխս քաղաքատուր լերին. յոր չիք լինչ ճոխ հելանելոյ, այլ եղեջ սանդուխս և գերանս այնպէս եկանեն ՚ի վէր բիւմ

բիշմ գիւղաքաղաքէ. ՚ի վէր բերդին երեւին աստ և անդ դրօճածք, որոց տատք անծանօթ բնակչաց։ Անուն ղՅամէ լինել ՚ի հնումն բերդ գնուենեաց, այլ աճ ղԱմիւռ ՚ի հին Հայաստան։

ՀՁաձէն։ Գիւղ հանդէպ լինոյ, հեռի ՚ի նմէ երկու ժամու երթս, և է ՚ի Թեմի նը. բնակիչք երկու 40 տուն. անդ է եկեղեցի գեղեցկաչէն հանդերձ կապ Թուղխիւք յանուն յՍածծնի. յորոյ անուն կոչի ցաւ և այս գիւղ։ Յաւուր ծոմի վերափոխման դէմ մեռ աստ բազմութիւն ուխտաւորաց երկու 8 հազարաց. ուր ցուցանեն զհողաթափ և զարկանելն գլխոյ սրբոյ կուսին։

Ճանի կիմ Ճանիւ։ Փոքր ինչ հեռի ՚ի ծովէն յարևելս լեառն կողմն լինոյ. և է ՚ի Թեմի նը։ Բնակիչք սր երկու 50 տուն. ունի աղբիւրանք դուռլա ՚ի ջրոյն՝ որ բղխէ աստէն. զոր և բաժանել և հաւաքել աստ և անդ ՚ի մուսմ եօթնեկի գառնոյ ՚ի յաղ առատ. մինչև ՚ի ժամին յորժամ ոչ անձրևէ, բերէ ՚ի մուսմ մի այն եօթնեկի 40 հազար օդպայ։ Ալ այժմ առնկ քաղքացիք վանայ յաւիշտակէցին ըմ մեծի մասին ընդ ամրութեամբ սր, և լինոյ Թողլն տակաւ ինչ։

Կէյան։ Գիւղաքաղաք ուր նստի պէյ, հեռի ՚ի վանայ երեքօրեայ ճանապարհաւ. եւանէ աստի երիանաքար ընակիչ։

Հաւլակ կամ ՀՁուլակ։ Գիւղ յորում են երկու 60 տունք. երկու միով քառորդաւ մերձ ՚ի ծովակին աղի, որ յանուն գեղջս կոչի ծով Հաւլակու։

ՀՁաձձոնի վանք կիմ Հաւլակու վանք։ Վանք քարաշէն երկու կէս ժամաւ հեռի ՚ի գեղջէն Հաւլակայ. կապ ուսցեալ առ աստուածով երկին։

Խաւաւնոխ։ Գիւղ յորում են երկու 100 տուն. 2 ժամաւ հեռի ՚ի Հաւլակ գեղջէ ՚ի խոտաւէտ գաշտի։ Եալխուզ աղաճ։ Անկանի յարևմտեան կողմն խոտաւ կօնիսոյ, առ ծովուն Հաւլակայ, որոյ բնակիչք են երկու 40 տուն։

Կղզիք ծովուն վանայ։

Ոսրք կղզիք ոսրք գտանին ՚ի ծովուն վանայ, անք կանին ՚ի գետին վանայ, ոսրք են։

ՀՁղնամաղ։ Կղզի յարևելեան հարաւակողմն ծովուն մեծ ՚ի զառատէր, և փոքր քան զկնին և ՚ի կիսոյ. բայց ՚ի կղզի է ածու կաթուղիկոսի ՚ի ժ՚ի գարէ անդ ու մի մինչև ցայժմ, յայն սակս ՚ի զայլան երկեղի հանդ

գիսացաւ. և յանուն նր նաև ծուխն կոչեցաւ. հեռի է ի քղքէն վանայ իբր 8 ժամաւ : Յայս կղզի է մեծ նստատան մեծահառոյց ՍՔ խաչ կոչեցեալ, շինեալ ի գագիկայ Թ[illegible]րէն. եկեղեցի սք յանուն սրբ խաչի շինէ առհնրկ ի վնիշն կոփածոյ քարանց. որմունքն և առաստաղք խաչաձև ըստ արտաքին որմոց. և սուղ ինչ փոքր ք ղեկմիածնին. ունի կաթուղիկէ բարձրա կառոյց զարդարեալ արտուղաւոր ձևով, իբր սէք գա շն. արտաքուստ եկեղեցւոյն շուրջանակի յորմն քան գահէլ կան ի վիմի մարդաչափ արձանօք պատմուն հինն և նոր կտակարանաց սկսեալ յարարչէն մինչև ի համբարձումն քրի : Խակ ի ներքս եկեղեցւոյն են պատկերք անօրինութեց քրի, նկարեալք ի նախնեաց : Ունի ղերիս դրունս ի հիւսիս ի հարաւ և յարև մուտս. ի վր հարաւային դրան ունի զանգակատուն սիմնաղարդ ի համան կոփածոյ քարանց՝ որ բարձ գանայ մինչև ի տանիս եկեղեցւոյն. և կանգնեալ կայ հինն նր ի վր չորից սեանց. խակ միջին յարկ գահատան կանգնեալ կայ ի վր վեց սեանց. և ունի դուռն մատնելոյ յեկեղեցին. ուր կայ տեղի ամպիոն նաձև պատեալ քարաշէն վանդակօք, և զարդարեալ առիւծաձև քանդակօք և պնդի նկարուք, որ էր տեղի գագիկայ Թ[illegible]րէն ի կաչն խւրոմ յեկեղեցւոջ : Ի յարևմտեան դուռն ունի դարպաս, քարաշէն կանգնեալ ի վր չորից սեանց, շինեալ ի յեսային ժամս իբր վերնատուն կանանց և մանկանց զեղջն՝ որ կործան եալ կայ այժմ : Ի ձառընտիրս ինչ այսր կողման պատմի Թէ իբրև ի ոչ Թուականիս անկաւ կաթուղիկէ եկեղեցւոյ ոք խաչին, և վերստին նորոգ շինեցաւ : Առընթեր եկեղեցւոյս են և այլ կրկին եկեղեցիք քարաշէնք, յորոց մին կոչեցեալ ոք տեւիանոս՝ է զատուցեալ. խակ զմիւսն կոչեցեալ ոք սարգիս որ և անկանի ի հիւսիսային կողմն՝ զկնի միացուցին, և արարին իբրև աւանդատուն մեծի եկեղեցւոյս : Ի շրջակայս մենաստանիս ատ և անդ կան երեք եկեղեցիք քարաշէնք. ղորս շինեալ ասեն խլհանոց գագիկայ Թ[illegible]րէն՝ որք ըստ նմ եկին ամրանալ ատեն. այս եկեղեցիք էին ատեն յերջադոյն իբրև ։ , այլ այժմ երեք միայն մնացին :

Ի յարևմտեան ծայր ալիճամար կղզւոյս ի մէջ ծո վուն է սեպուհ լինչ քարակատուր, փոքր լինչ բացատ ի կղզւոյն. ուր ի ցածանալ հրբեմն ջուրց, մարթ է անցանել նաև առանց լինչ նաւակաց. առ ատորտ տով սր ի ծովեզերին է գեղեցիկ եկեղեցի որ պ[illegible]ր

լինել՝ ի դադիայ Թիգրէն՝ ի կոփածոյ քարանց . յեկել ղեցաղ ասա սահին հին քուանք նիշատակ առանց երկաթոյ , ղև ուխտաւորք ըզ Ձիկս Ձիկս՝ ի բաց տան ղերկաթեան կիմ ղտէգան : Ի դլուխ քարաէրինա ասեն լինել՝ ի հնումն Աղլամաղ կոչեցեալ ամրոց . որ՝ ի Ձիկս արշակունեաց էր սեպհական ըռշտունեաց իշխանին :

Յաղթամարտ կղզի բնակեալ կան 40 կիմ 50 անձինք առհարկ՝ ի հայոց . որք և ամի ամի հատուցանեն տէրանց մանրիքեանէին 600 կիմ 700 ղրուշ : Փոքր ինչ յարեալ էր յայս կղզի և գիւղ հայոց երբ 500 կիմ 600 տունք , որք արհեստիւ էին նաւավարք , այլ այժմ անհետ եղև գիւղն :

Ի Թեմի աղթամարայ կաթուղիկոսին են երիսեակ կղզիք հանդերձ Թեմիբ իւրեանց , և գիւղօրէք որք անկանին յարևմուտս հիւսիսոյ մարմնոյ գետոյն , յորում են համուկ և այլ գիւղօրէք . իսկ գիւղօրէք վանայ ձգտին՝ որք անկանին՝ ի միւս կողմն մարմնոյ գետոյն , և վան ըզդք , են՝ ի Թեմին էջմիածնի բայ՝ ի գիւղօրէից ինչ , որ նարեկ՝ որ է՝ ի Թեմին աղթամարայ . նոյնպէս և վիճակքն Ճուղամերկի մինչև և շատախ կոչեցեալ . նաև խիզան և շիրուան , են՝ ի Թեմի կաթուղիկոսին աղթամարայ . և զմիւսոյնն առնուն՝ ի նմանէ :

Աղթ : Կղզի փոքր ըզ զայլ երեսին . միով մղոնաւ հեռի յաղթամար կղզւոյն յարևմուտս նը . և միով մղոնաւ հեռի՝ ի ցամաքին հանդիպ գեղջն նարեկայ : Ասա կղզի կոչեցաւ Աղթ . քանզի աւանդեն թէ ոչն դրիդոր նարեկացի ըզ իւրում հանապազորդեան սովորութէ երթալ՝ ի տէղի աղօթից իւրոց , որ է այրն ներին նարեկայ (զորմէ դրեցաք՝ ի վերոյ) օրըստօրէ ցաւագին սրտիւ խնդրէր զիուրեանէն տէառնէ զքէ և զնը կոյսն . ոմն և՝ ի նոյն իսկ ժ ըզ աղօթեան ոչխն երևեալ , ուր ասէ . " Ա՛չ՝ ի տուրան՝ այլ՝ ի տուօղն յաւէտ կա-
• ծատիմ . . . ոչ կենացն փափագանօք , այլ կենարա-
• րին յիշատակաւն միշտ ձեռնձերիմ . . . ոչ զհանդիսան
• խնդրեմ , այլ զհանդուցչին ղերեսս աղաչեմ . ոչ
• հարսնարանին խնձոյիւք , այլ փեսային անձկու-
• մաչիմ . . . աներկիմիտ յուսով հաւատամ . . . զնոյն
• ինքն տեսանել ։ Սոյն օրինակ բանիւք եւացեալ անձկուք յաւուր միում զաչան՝ ի ծուխն և՝ ի սոյն կղզի գարձուցեալ , եւես անդ զնը կոյսն զնծդորդին ունել ըսւ՝ ի գրկին . և ճառագայթարձակ պայծառացեալ ծուխն և կղզին՝ ի նշուլից նոր կուսին և միածնին . յայնժամ

ժամ՝ լքեալ՝ ի լեռնէն փութալով և երդեալով զայն երդ նոր (կամ ոտն Թուխն զկնի՝ ի յիշատակ սեպհեան) ՝ի բարբառ սեղջոյն. Ա՛յքն ծով՝ ի ծով ծիծաղաց խիտ ծաւալանայր յատաւօտուն, երկու փայլակ նաձև արեգական նման. զոմն՝ ի ժիին լքել յատաւօտ ևս ելոյս... Հոսեր զեվեհան ըստ վիմեանս, հանդ դարտիկ խաղայր... բերանն երկներթի՝ վարդն ՝ի շրթանց կաթէր, լեզուին շարժուն քաղցրեր գանայր տաւիղն։ Ծոցն լուսափայլ, կարմիր վարդ դով լցեալ. ձայն քաղցրանուագ որ՝ ի նմէ հնչէր։ Գևղեցիկ պատմուճանաւն զարդարէր էր... Գոլ սին արծաթափայլ ոսկեստուն, համարակատ յաղանց, յականց շափիւղայ մանրատնտուկն յօրինուած ծով պճնել։ Անձինն՝ ի շարժել մարգարտափայլ գեղով. ոտքն՝ ի գնալ՝ շուն՝ ի կաթիլ առնոյր։ Եւն. ուր առաքելք զկերպարանս սրբուհւոյ կուսին։ Ա յսպիսի երգով անցեալ ըստ ծուխն երկիր ցամաք, անկանէր առաջի ոչ ոյ կուսին. իսկ ոչ ոյ կուսին առ նա ձայնել Հր պէտ զոր խնդրելիր, յայտնեսցէ ա սեն ինաց անուն կղզւոյն առաւեր. զայն բառ առեալ կրկներ ոչն՝ ի բերանն։ Եւ Թերևս զայն սեպհ և գայտնուն կամի նշանակել ոչն յատկին՝ ի լինել. Ա՛ի իրօք վիճաստակաս... առ յայտնուեան ուծայինս, առ երևմուտեան արարչագիրս... առ այն՝ զոր տես սի աչօք իսկ խոնարհ։

Յետ այսր սեպհեան՝ ի յիշատակ նորին վինեցին մեհեանս և կիսեցի յանուն ուծածնի. այլ զկնի յանցանել ժամուց քանի քանի, յակոբ վիճակ այլ ծուռմանքան՝ ի գիշէն բառնալոյ յայսմ գարու նորոգ վիճեցաց զմեհեանսն, և ժողովել՝ ի նմա արեգայս 6, յետ վեց ամաց վինուէ գնաց՝ ի ախարսիքիր. և զի ոչ գիտէր կառավել զնչու օսմանեանց՝ այլ գնայոց և գբերդաց միայն, յանկանիլն նր՝ ի մահճի հիւանդ դուրէ, Թշնամիք նր հնարիւք լինն ըստնել էուն նմ վդեն այլազգեաց. իսկ յետ փարատելոյ հիւանդ դուրէ՝ միաք նր յինքն գարձել՝ ի բաց եթող, և բոլոր չարչարանօք յանձն էառ անդէն զմահ վ քրիստոս նէուէ յամին 1772։ Ի բրև լուան քուրդք վանայ ըզ մեռանիլ նր, իսկ և իսկ կողոպտել զմեհեանսն՝ ի զարդուց կործանեցին։ Ոսաւ ոչինչ երևի այժմ՝ ի համբէն կղզին, բայց միայն սաճառն քարաշէն լքեալ և ամայի. և երբև 40 ծառք սախրզի. զոր՝ ի հայ բառ բառ՝ ի նոյն կոչմանս կոչեն Պամի ծառ։

Կարս։ Ա յս կղզի անկանի՝ ի հիւսիսակողմն աղեա

ման

մարայ կղզւոյն իբրև 18 մղոնաւ հեռի՝ ինամանէ ծո-
վափնայ ձնհով: Կոչեցաւ Կոյ, զի գոլով մերձ
յոյժ՝ ի ցամաքն, ՚ի պակասել երբեմն ջուրց՝ լինի
ցամաք կղզի և ոտիւ թէ կոյր ըստ ցամաքն. յոր կարէն
դնալ առանց նաւակի: Ի սմանէն վանք կայ անապատ
կառուցեալ յանուն սուրբ կարապետին. որ և կոչի Ա-
նապատ ըստ կարապետի. յորում ամիսս մի՝ սկսեալ ի
սուրբն: Թեմ սր են գիւղօրէքն Մարմէտ. Ա-
մենաշատ. Խաւենց. Անանաւանք. Եկմալ. Ճերաշէն:

Տէս սոսրև և զևմ կղզի:

Էմ: (ա) Մեծ ք զնոմ կղզիս վանայ ծովուն. 40,
50 մղոնաւ հեռի ՚ի կղզւոյն աղթամարայ յարևելս
հիւսիսոյ նր: Ի ՚ի սմ ամենասուն և եկեղեցի յանուն
սրբոյն գեորգեայ, յորում ամիսս մի՝ սկսեալ ի
յոսկերայ սրբոյն: Թեմ սր են գիւղօրէքն՝ Ազձաձին.
Ճանէ. Տատապէ. Նորշէն. Հապէս. Նորվանց. Գոմս.
Շահնէպէ. Խձիւկ. Համուկ. Բէզտուրիպ: Ի յերկուս
կղզիս ՚ի կատուց և ՚ի լեմ բնակին սովորաբար իբրև
200 անձինք. 100 ՚ի մին, և 100 ՚ի միւսն. այլ չնք բը-
նակութի Ցիկ ատնց, և ոչ Թոյլ տան մտանել կա-
նանց. են ՚ի նոսա եպիսկոպոսունք, աբեղայք, և մշակք սը-
խատաւորք, հրաժարեալք զամն ոպրոյն ՚ի մսեղնոյց,
և միայն բանջարեղինօք սրմանօք և կաթնեղինօք շա-
տացեալք. միանգամ միայն ՚ի հնրկ սուրբ Ճաշեն, որ
է ի սեպտեմբերի. որ կամի ՚ի սեղանատան Ճա-
շէ՝ միտ դնելով գրոց. և որ կամի առանձին ՚ի սե-

նեակ իւր:

Ի մէջ գիշերի կանխեն յեկեղեցի, և յամում աւուր
զուէթ կանոն ասելոյն ոպրոյն կատարել. ապա սկսա-
նին ժամերգութիւնն Հայնաւոր երկարա-
ձգեաւք, մինչև զնոյն երկոյն արևու հասցնէ կատարեն.
յամում աւուր ասելով զաղօթսցոյց քարոզն Ճա-
շու ժամուն, և զնոմ երգս խաղաղականին: Նախկին
և գլխաւոր եկամուտ երկուց կղզեացս՝ է յողորմութ
զորս ժողովեն ՚ի մեծամեծ քրքաց: Եկիք՝ յատկարա-
կաց որք ՚ի ցամաքն հանդէպ կղզւոյն, զորս ինքեանք
մշակեալ ժողովեն ցորեան և այլ արմտիս. զի երկիր
լեմ կղզւոյն թէպէտ է մեծ, այլ ապաւաժուտ գո-
լով չէ սերմանելի: Երբ՝ ՚ի տասանորդաց զորս ժո-
ղովեն ՚ի գիւղօրէից թեմի իւրեանց. մի մի կիս եր-
կու քիլե ցորեան, գարի, ևն, ըստ մեծուն և ըստ բա-
զոց իւրաքանչիւր գիւղօրէից. բայց այս ոչինչ չահ

(ա) Լինին յոնարէն նշանակի Լիճ:

բերէ նոյ, զի պրէԹէ զձմեռն ծախեն՝ ի պէտս նոյն գիւղականաց, որք անդադար երԹևեկս առնեն՝ ի կղզին. եւ բաքանչիւր եկելոց գիւղականաց և այլոց ամէն կերակուր դնելով առաջի. ոչ սակաւ ծախս առնելով նաև՝ ի Ճնշի՝ ի ժողովելն անդ զտասանորդսն։ Իսկ տուրք երկուց կղզեացս՝ է տուրքն զորս սան տէրանց զհամԹիւ. զի այս երկոքին կղզիք են սեփհական գեղին կոչեցեալ Թիմնոս աղայ որ՝ ի վան քաղաք. որոց սեփհական են նաև վանորայք նաբեկայ, գուրուպաշայ, և կռնկու. բայց զկնի ժառանգաւորաց ցեղին բաժանել զտուսա՝ ի մէջ իւրեանց, լիմ եղև սեփհական Թիմնոսին՝ որ ամբարձաւ՝ ի փաշայուԹէն վանայ. իսկ կառոյց կղզի՝ հաձի մնձմնուտ աղային եղբօր Թիմնոսայ։ Ասհմանել տուրքն զորս ամէն ամի ունին տալ իւրաքանչիւր կղզի, է 1000 ղրշ. այլ սովորական տուրքն գրէԹէ հասանի՝ ի 2000 ղրշ. սակս անհնարին բռնուԹեց և չարչարանաց տէրանց, որք և ստէպ ստէպ փոփոխեն զառաջնորդս, զի ԹէՀ մին ոչ հատուցանէ, միւսն հատուցէ։

Խօշաբ։

Ունի բերդաքղաք գիւղաւար՝ ի հարաւոյն ձգտեալ՝ իշխանանիստ մնձմնուտն կոչեցեալ պէյից յատկեալ քրդաց. կառուցեալ առ սառոյտով լերին՝ ի ձորաձայրի, առ խօշատ գետով՝ ի մէջ խոյայ և վանայ, հեռի՝ ի վանայ իբրև 10 ժամուս յարևելս հարաւոյ։ Բնակիչք սորա իբրև 2000 տունք, յորոց իբրև 150 տունք են հայոց. որոց են եկեղեցիք երկու։ Ի վէր քարձրագագաԹին քարաձերին չոր ոչ կարէ հասանել ոտիւք հրաձինաց՝ ունի բերդ հզօր աշտարակաւոր պարսպատատ չինեալ՝ ի նահնեաց, անդ է և քարաձէն եկեղեցի փոքր, որ այժմ է՝ ի ձեռս տանկաց, ուր յաւուրս շաբաԹու և կիւրակէի լուացանեն ձրագ նոյն իսկ տաճկիք։

Յարևմտեան կողմն քղքին է գաղտավայր երկայ ձագել մինչև՝ ի տահմանս Ճուլամերկի և ոստանայ. յերկուց կողմանց երկու ջուրք բղխեալ՝ ի լերանց փոքր ինչ հեռի՝ ի քղքէն խօշատայ, միակցեալ գան անցանեն առ նովին խօշատ քղքաւ. որոյ հոսեալ յարևմուտս հիւսիսոյ ել քարաշէն կամրջաւ, զերծու՝ ի ծուխն վանայ։ Ջուր գետոյս քաղցր գոլով, ընկալաւ զանուն խօշատ, որ Թարգմանի՝ քաղցրաջուր. և յանուն գետոյն խօշատ կոչեցաւ և քղքն և ձեռն։

Ջնդաձոփ : Գիւղաքաղաք քրդաց իբրև 100 տուն կա-
ուուցեալ ի ձորավայրի, հեռի ի խոշտապ քաղքէն իբր
4 ժամու, մերձ ի սա անցանէ և խոշտապ գետ : Ու-
նի քարաշէն բերդ փոքրիկ, ուր նստի պէյ : Ունի
և այգեստանս պատուականս :

Հնթոփան : Գիւղ հայոց իբրև 30 տուն, 3 ժամու հեռի ի զեռնադմոյ :

Հոփոյ վանք : Ս. Նշանաստան իբրև 12 ժամու հեռի ի վանայ ի ձորամիջի, ի հարաւային կողմն առնոստա-
բն . առ որով անցանէ գետն ախթրխս կիմ չադ . և խա-
զացեալ ի կամրանս սղերթու և Ձէղերայ , ընթանայ
ապա առ մուտս ի սմա է պատկեր ծածանի՝
զորմէ տես ի հին հայատառն : Ս. թառեղ պարսպեալ
վանաց առ ախթրխս գետով է փոքրիկ մատուռն , յո-
րում է դերեզման արդասաց արքայի , գրէ Հայկա-
հան գրով ի վէմ տապանին (զորոյ զմարմին կիմ մատն
ինչ մարմնոյն , Թերևս զկնի փոխադրեցին աստ) .
անդ է և դերեզման մարիամայ քոռ յուսիկ իշխանին
ի փոքրիկ մատրանման վայրն . առ որոյ դերեզմա-
նաւ է և քարայր : Ս. յս վանաստան անկանի ախթրա-
ձէս ի ձեռնի խոշտապայ , այլ ըստ իրաց ինչ տիրէ և
առհմանակից պէյն Ջուլամերկի : Ի յերկրաշարժու-
թենն զորմէ գրեցաք վերագոյն ուրեմն , մերձակայ
լեառն Ղէնդնէր անուանեալ , ասասանեալ հատեալ ի վայր
առհասարակ եղեալ զձորն առաջնակայ , ըստ որում մեռան տըղ
երեք , և խափանեալ զընթացս գետոյն որ անցանէր
ընդ ձորն :

Ղգճաֆալա : Իբր 4 ժամու հեռի ի հոգւոց վանայ .
ի աւերակ բերդի ի գլուխս լերինն , որ ոչ բնչ առնէ
յիշ քանդեցաւ . յորում յիշատակն նուաեր և պէյ .
Ղասրիկ : Գիւղ առ ստորոտով լերինն ուր է ադձաղա-
ջայն , որոյ բնակիչք են իբրև 250 տուն քրդաց :

Վէրին էյոհա : Գիւղ հայոց մեծ ժամու հեռի ի ղաս-
բիկայ :

Ղպաղա : Ի փոքրիկ վիճակ , երկիր նը արգաւանդ
և խոտաւէտ . քերէ արմտիս այլ պտուղ ոչ այնչափ .
յորում յամարայնի բնակին բազմութիւք հէշերք քըր-
գաց . յատակագոյն ուռներ գիւղօրէս իբրև 100 , այլ
այժմ հազիւ մնացին ի նմ 40 , 50 գիւղօրէք առա-
խտաւութեց :

Ղպաղա : Յիշատակն էր բերդաքաղաք հզօր , երկօր-
հայ հեռի ի վանայ , իսկ ի սայէդիսոյ միօրեայ .
քաղքն և բերդն էին հաստել և շինել ի քարաշէրին .
ուռներ ամուր բերդս 4 , այլ քաղ էր գագաթ աւա-
ղա-

զակաց որոց իշխէր սէյ ումն էէզիտի, յայն սակս յաջ
մին 1788 վանայ փաշայն զօրու Ծանու՝ի վէր յարձակ
եալ զգոյս և զաւազակս՝ի բաց հալածէաց անտի,
և զմի բերդն քակեաց. ուստի երեքին բերդք միայն
մնացեալ կան այժմ լքեալ և ամայի։ Ի դժուարս քա
րաժայռ լերանց որ անէծ ժամն երթա, բղխէ ջուր
առատ բարեհամ և ցուրտ անհնարին. յոյր սակս կո
չի՝ի տաճկաց սօղուքբ տու. մինչև յամարայնին յոյլ
կանեչն՝ի նիւթ վարուձկ, իսկ և իսկ փչրի՝ի բշխմ մա
տուռնս։ Ա յս ջուր սկզբնաւորէ զպանտուռմահի գետն,
որ կոչի նաև բերկրի գետ. զորմէ առնս՝ի բերկրի գե
տառ. յորոյ վէր յաջագոյն հինն ջրաղաց իբրև 20։
Նոր գեղ։ Բնակիչք սր իբրև 20 տուն հայոց, իբրև
3 ժամաւ հեռի՝ի գետնապայ. և իբրև ժամաւ և կէս
սով հեռի՝ի հնաստան գեղջէն։

Ճ՝ուլամերկ, կամ Ջ՝ուլամերկ, և կամ Հաւէնց։

Ա յս գաւառս սահմանակից է վանայ, խոշապայ, և
պարսից, և սահմանին բաղնեցոյ՝ իհարաւոյ սահ
մանակից է չհրիզուրայ և սհրանու. իշխանուհին
գեղիս է՝ի ձեռս սահմին քրդաց որք կոչին Հաւէնց
ի. յայն սակս և համօրէն գեղն երբեմն՝ի նոյն ա
նուն կոչի. ունի շ իբրև վիճակս, քղքս, բերդ
բայս, և բազմուն գիւղօրէից բնակիչ՝ի քրդաց, ի
հայոց, և յատորբուց։

Ճ՝ուլամերկ. կամ Ջ՝ուլամերկ։ Բերդաքղք գլխաւոր հա
մօրէն գեղին, իշխանանիստ հաբեսարի քուրդ սէյի,
կառուցեալ՝ի տափահողմն փոքր լերին. իբրև վեցօր
եայ հեռի՝ի քաղաքէն վանայ։ Էն՝ի սմա մզկիթք,
մէարէսէք, և այլ շինուածք շինեալք՝ի հաբեսարի իշ
խանացն. բերդ սր է՝ի վէր լերին յարևմտից կուսէ
քաղաքին։

Ոպան։ Էր փոքրիկ վիճակ՝ որ՝ի բազմայ հեռէ անց
կաւ շ իշխանուհ սէյին Ճուլամերկի, զի յէնն էր
՝ի գեղին վանայ. երկիր սր խոտաւէտ մրգաւէտ և
շատաջուր. անցանէ և գետ որ յանուն Ոպանայ կո
չի. ունի գիւղօրէս իբրև 13 բնակիչ շ մեծի մասին
յազգէս հայոց։ Ունի գլխաւոր քղք Ոպան կոչեց
եալ, առ հարաւային ափամբ Ծովուն վանայ. 2 ժա
մաւ հեռի՝ի յաղթամարայ կղզւոյն. և իբր 7 ժա
մաւ հեռի՝ի քաղաքէն վանայ յարևմուտս հարաւոյ
նր. կառուցեալ առ արևելեան առորոտով քարալե
ռին՝ի ձորավայրի՝ ուր աւարտի դաշտավայրն։ Բնա

կինք սը քուրդք իբրև 600 տուն՝ ի մի կողմն քղքին
է աեղն պարսպատատ ուր նստեր պէյն. և է իբրև
այժմեան բերդ ոստանայ. են՝ լեռտան և կրկին և
կեղեցիք՝ ոյք այժմ են՝ ի ձեռս տաճկաց. յորոց մին
յիշատդյն կոչէր ՚ր աեփանոս։

Ի ծայր քղքին որ անկանի յարևելս հարաւոյ մերձ
՚ի ծուն՝ է գերեզմանատուն տաճկաց. ուր երևի աշ-
տարակաձև անկիւնաւոր շինուած ինչ կամուղի
կէիճ. որոյ բարձրաւ հատանէ՝ ի չատ աշտարակաց
էհան գուշէին տանտպօլու. չինել համեմ՚ ի տաղ-
տակ կոփածոյ քարանց, արուարուստ առհնրկ են
քանդակք գեղեցիկ փորուածոյք՝ ի վիմի. զոր կարե-
ծեն լինել գործ Ճարտարապետի խաչի եկեղեցոյն՝
որ՝ ի կղզին աղթամար. փոքր ինչ յաջ ոչ Թողուն
քրիստոնէից անցանել երթևեռաւ առաջի սր։

Ի գլուխ անդ քարաձերին երևի աւերակ նախնի բեր-
դին ոստանայ. ուր են քայքայել պարիսպք և աշ-
տարակք մեծաշէնք՝ ի նախնեաց կառուցեալք. եր-
կու Ճնշիկք են եղեալ այսր բերդին. մին՝ ի ծովուն
կողմանէ, և միւսն՝ ի ցամաքին կողմանէ։ Ճնշիկ է-
անեղոյ՝ ի ծովուն կողմանէ՝ է կառուցն փորեալ՝ ի
նախնեաց ՚ր քարաժայռ վէմ էրբին անհնարին աշ-
խատուե՚ ընդատուցոյ և անձուկ յոյժ, միանգ՚ ի վե-
րին կողմն. ՚ր ոք մի միայն հնձել կարէ անցանել,
և այն՝ ի տեղիս տեղիս հեռաւոր գնալով. այս անձ-
կապոյն վայրս կատարեին տեւէ երբեմն մի ժամ. իսկ ըս-
տորև տակաւ առ տակաւ լայնանայ մինչև՚ ի ծուն.
և այսպէս անհնարին է յոյժ կողմանէ ունել Թըշ-
նամւոյն մուտ՝ ի նախնի բերդն. զի միւն կարօղ է ՚ր
դէմ կալ հազարաց։ Իսկ Ճնշիկն եղանեղոյ՝ ի ցամա-
քին կողմանէ, անկանի յարևմուտս հարաւոյ առ քա-
րաժայռ գեղջ. և է Ճնշիկ հինգ տամ անցաւորաց. զոր
բնակիչք կոչեն Վերի Ճնշիկ։

Քաբաքաւք՝ ի հն՚՚ Մանուկերտ։ Գիւղ հայոց իբրև 10
տուն, կառուցեալ ՚ր զուռ՝ ի վայր լերին. յարևմուտս
հարաւոյ ոստանայ, ժամուռ և կիսով հեռի՚ ի նմանէ։

Յիշատակի այս անուն յայսմուռ. գեկտ. 15։

Հաղնոս. կամ Հաղնոտատ։ Լեառն բարձրագագաթ ա-
պառաժուռտ և լայնանիստ. ՚ի գլուխ լերինս է գե-
րեզման ճգնաւորի ուրուք, ուր գնան յուխտ՚ի տա-
նի վարդավառի։ Ի մէջ լերինս՚ի փորուիկ բլրակի որ
անկանի՚ ի հիւսիսային կողմն լերին անդ՝ ճաւհար
պէյն ոստանայ չինեաց բերդ ինչ փոքրիկ, որ ան-
կանի յարևելս կոյս ոստան քղքին։

ԿՈՒՆԱՊ։ Գիւղ հայոց յորում են տունք իբրև 15, ի դաշտի առ ոտամբ գետակաւ. ի քարաչէն եկեղեցւոջ սր որ է փոքր ի միջին սահմանի առ որմով կայ գերեզման Սիջն եղնչէի վրիպոյն, կրով պատեալ ղինի եկեղցոյն։ Ա՛ւ հիւսիսային ստորոտով առնուս լերին է մենաստան ոչն եղնչէի, մեծ և համակ քարաչէն, ոռ և եկեղեցի նր որ և ունի կաթուղիկէ։

ՍՊԷՈՒՆԴ։ Յարևելս ոտանայ իբրև 2 ժամաւ հեռի ի նմանէ. կառուցեալ ի գլուխ բլրոյն որ է ի վր առնու լերին ի հիւսիսային կողմն նր. ի ներքոյ նորաչէն բերդին՝ զորմէ պատմեցաք, բնակեալ ի միանձանց, որոց բնակարանք և եկեղեցի համակ քարաչէն, որ և ունի կաթուղիկէ։

ՇԱՐԲՈՒՅ ՔՈՒՐ, զոր առաքել կոչէ ՇԱՐԲՈՒՅ ԱՌՈՒ։ Ակն և ջուր անուանի, զոր ի սոյն շաւիղաւոյ անուն կոչեն հայք նաև քուրդք առհնդկ։ Բղխէ ի լայնաձաւալ ստորոտ առնու լերին ի տափակոյնն, 6 ժամ մաւ հեռի յոստանայ յարևելեան կողմն նր, 8 ժամ մաւ հեռի յարտաւետոյ յարևելս հարաւոյ նր. ի յարտաւետոյ անցանէ ի ձորուստան, անտի ի բերդ գակ, և ի բերդակայ ի յայգեստանեայս վանայ. ոչ ըստ ջուր քաղցր պատուական և առատ, դարձուցանէ զբաղարս, ուստի զմի այգեստանս և զարտեզս վանայ դաւառին, և բաշխի ի նոսա. մինչև չինալ ինչ խառնելոյ յայլ գետ կիմ ի ծով։ Ա՛յլ քղի բերէ հողբիմ, յոյն սակս երբեմն երբեմն մաքրեն զձորափոր ստրա իւրաքանչիւր գեղօրիք առաջի իւրեանց, և զհանել հողն դնեն ի գետեզերն. յորմէ Թուրք սր և ամբարտակ բարձրացել են յոյժ. ունի և կամուրջ ի վերայ։

ՄՈՒՇ, կիմ ՄՈՒՇ։ Ի վիճակ ի դաւառն ձորափորայ, որ ի հն" էր Ըարձակ, և էր մի ի ժԸ հին նահանգ մեծին հայոց։ Երկիր սր բարձր յոյժ լեռնային և անհնարին ապառաժուտ. մինչև հարկադրիլ բնակիչ քաց ը կոչկօք խիտ առ խիտ բևեռել բևեռս կոչեցեալ քէֆքէֆ կիմ քաֆքաֆ առ ի ջահիլ ի գնալն։ Ի բազմաթիւ բարձրագագաթն լերանց՝ որք ի հն" էին գօտի տորոս և կորդուաց լերին, բղխեն բազմութիւ աղբերաց պատուական ջուրց. որոց ամենեցուն հաւաքել ժողովին ի տիգրիս կիմ ի շատ գետ. յորոց մի է և գետակն առատահոս որ յանուն մոկաց կոչի, և խառնի ի տիգրիս առ պետար գեղջբ։ Ունի և անտառս մեծամեծս և մանուկս, բերէ որիշ պատուական, գինձ ՝ք գիշմիշ, ջաշիլ, մեղր, բամբակ. ի

կող-

կողմանս յայնոսիկ գտանի և ձկեր. ուստի հանկաս երկայ, և այծ բիւր. գործեն անդէն ցխակ՝ այն է շալի, զոր յաձախ՝ ի գործ ածեն սոսկ նաև բամբակայ խառն գործած, ի սիտոս գօտւոյ և գլխարկի :

Բնակիչք այսր վիճակի են հայք և քուրդք. բայց հայք խօսին՝ ի բարբառ ինչ օտար, զոր և ոչ իսկ վաղնեցիք կարեն իմանալ : Ի ձիկս նախնի օսմանեան արքայից անկանէր ըստ տուրս պէսպէս ձիգիրայի, այլ սակս բռնուած՝ ի բազմայ հեռաւ անցին ըստ տուրքի պէսպէս ձուլամերկի. սակայն միշտ ոմն ի հայոց մելիք և գլխաւոր հրամանատար էրէզ հրամանաւ ձուլամերկի պէսպէս, զոմ իշխանուն՝ ի գործ ածէ, բայց ի յարեանհեղուէ : Ոմն այս վիճակ բազմուն գիւղօրհեց. ոմք և են առհասարկ թիւմ աղթամարայ, յոբոց զսմանս գիցուք :

Մ-ա՝, կամ Մ-գա. և եղծմամբ Մէա : Բերդաքիղք գլխաւոր կիւրտուտ վիճակին ուր նստի պէսպէս. կառուցեալ առ առուոտով լերին, ըստ մէջ նր անցանէ մեկաց վտակն. յորոյ վր ոմն և կամուրջ քարաշէն, զորմէ տեսանես առուրև՝ ի շատախ : Բաժանի այս քիղք ի Թաղս 4. երկու Թաղք են՝ ի մի կողմն վտակին, և այլ երկու Թաղք՝ ի միւս կողմն : Աստանօր է մեծ նստատունն մեծ կոչեցեալ Ա-վենափրկիչ, ուր է գերեզման գտաղարայ, զոր ասեն լինել մի յերից մոգուցն, որոյ՝ ի գտանելն ըստ երկուց մոգուց յէէմայ, և՝ ի յօթևանելն ասէին, վախճանեցաւ ասեն և աստ Թաղեցաւ. յորմէ Թերևս կոչեցաւ և անուն տեղւոյն Մ-գա :

Ի հին կոնդակ լինչ վանացս՝ պատմի լեալ այսպիսի իմն պատճէնիք : Ի բանակիլ Լենկթիմուրայ յայսմ վայրի, բնակիչք երկրին յորդորմամբ առաջնորդի վանացս զաւուրս երիս կերակրեցին զզօրս նորին. վոխարէն այնմ Լենկթիմուր խոստացաւ առաջնորդի վանացս տալ զոր լինչ և խնդրեսցէ. իսկ առաջնորդին զայս միայն խնդրէ՝ ի նմանէ, շնորհել նմ զայնչափ գերիս ի հայոց, որչափ լինչ մարթ էր հաւաքել յեկեղեցի մենաստանիս. և հաւաքեցան ի նմա պատճէնիք 70 հազար գերիք, զոր ոչ կարէր տանել : Իսկ ի տրամիջել ելն այսր զօրացն բռնաւորին, հրաման ետ երթալ առնուլ զնոս. բայց պատճէնիք ոմն պահէ զնոս, ոչ ոք՝ ի զօրաց կարաց երթիք գտանել կամ տեսանել զմենաստանն, միայ կոչեցաւ ասպա մենաստանն Ա-վենափրկիչ :

Ի վր քարաժայռ բարձրագլուխ լերին ուր ոչ հաս-

աս-

սանէ գնատակ հրացանի, ուխտ բերդ ամուր. որոյ ճնդհ ևս է ապատաժուտ և ջրկատոյտ։ Ունի այս ջղք վնիշն պատուղս, և կաքաւ բիշմ։ Սահմիկ լինի 'ի սմա հիւս կիմ ուսին։

Յաղին։ Գիւղ հայոց իբրև 40 տուն. հեռի 'ի մահա ջղքէն իբրև ժամն երիս 'ի հարաւակողմն նր. մերձ 'ի վտակն մահաց 'ի դաշտավայրի։ Ունէր առ յառաջ զարգն բերդ քարաշէն, զոր վնեաց իւրովք ծա խիւք անուանի մելիքն հայկազուն յովիկ կիմ յովհան նէս. ծախէր իբրև 200000 'ի շինուել նր. և գոլով մեծատուն յոյժ և այր ձարպիկ, զօրս չինէն ժողով եալ, զօրացաւ նաև 'ի վր այլոց քուրդ պէյից, և ըստ կամաց իւրոց փոփոխէր զնս, և զայլ բիշմ իշխա նուէին ցուցանէր. մինչև երևիլ փոխանորդ պէյին ձուլամերկի. այլ զարեէ քուրդք կոլմանցն խնդա նի և շիւռնանի, 'ի վր եկեէ պաշարեցին զսա 'ի սմին բերդի ուր միշտ ամրանայր. և 'ի ծածուկ հնարիւք լեան հրազինուք վնրասորեէ զնա ոչանչին. առեէ և զբերդն գտին յորմունս նր հիւսեալ անօթովք զը բաս. վայ մինչև 'ի հիմունս քակեցին յամին իբրև 1773. առ 'ի դրաւեէ զնմ թաքուցեէ դրամս։

ԱՂՈՒՆԻՑ ՅՈՒ։ Էր մի 'ի հին գեղացն մահաց նահանգին, իսկ այժմ գիւղ կառուցեէ 'ի ձորագետի, որ նոյնպէս կոչի ԱՂՈՒՆԻՑ ՅՈՒ. 6 ժամաւ հեռի 'ի մահա քաղաքէն յարևմուտս հարաւոյ նր. բնակիչք նորա քուրդք իբրև 100 տունք։

Գեաբէր։ Գիւղ հանդէպ վերոգրեէ առուձանից ձո րոյ կէս ժամաւ հեռի 'ի նմանէ, 'ի միւս կողմն գե տակին. բնակիչք նր իբրև 30 տունք հայոց։

Փախանէր։ Գիւղ հայոց իբրև 30 տուն. հեռի 'ի գեղ ջէն առուձանից ձորոյ իբրև մի ժամ, առ նովին ձո րագետով։

Սուբ։ Գիւղ հայոց իբրև 30 տուն առ մահաց վտա հաս, բայց 'ի վերձակի առուձանից ձորոյն. իբրև 2 ժամաւ հեռի 'ի յարևմուտս հիւսիսոյ նր։ Լինի առ տանձ պատուճական, որ յանուն գեղջն կոչի սուրբայ տանձ։ Իբրև կէս ժամ հեռի 'ի գեղջէն' և սուրբայ վանք քարաշէն, 'ի ծառախիտ և 'ի զուարճ ձալի վայրի։

Ղանլընից վանք։ Մենաստան քարաշէն 'ի վր լերին, 2 ժամաւ հեռի 'ի յարևելեան կողմն նր։

ՀԱՊՏԱՆ։ Գիւղ հայոց իբրև 40 տուն 'ի վր լերին. իբրև 4 ժամաւ հեռի 'ի մահաց վտակէն. և 'ի ջղքէն վանայ իբրև հուսկեայ յարևմուտս հարաւոյ նր։ Իբ

րև

թե քառորդաւ հետի՝ ի դէղձէն՝ ի Ալարանից վանք քարաշէն, եկեղեցի նր ունի կաթուղիկէ. յաջակողմն նր՝ ի դասին՝ ի քարինս հիմանց՝ երևի վէմ լինչ ար տուքս կարկառէլ՝ ք զայլ շրջակայ վէմսն. ուր առ փոփեալ կայ առեն մատն խաչատիպսն բերել յաւուրս վասլն և հոռոմոսդեայ յամի 983. զորմէ առնս ի ձառս ալարանից խաչին։

Պէքաթ։ Գիւղ քրդաց յէղջէր անդ՝ ուր մոկաց վերաւակն խառնի՝ ի սեպրիս կիմ՝ ի շատ. հետի յաղարտանից երբեմն 6 ժամաւ։ Լինի՝ ի սահմանի սր որիշ, քան միչ, գինձ այն է գիշմիշ, և նուռն։

Փառ։ Գիւղ հայոց յորում են տունք երբեմն 30՝ ի ձորագետի որ յանուն սր կոչի Փառայոր. երբ 3 ժամաւ հետի՝ ի մոկաց՝ քղքէն յարևմուտս նր։

Փուշէնց։ Գիւղ հայոց երբեմն 30 տուն, հետի՝ ի փառէն կէս ժամաւ՝ ի նմին փառաձորի, ուր գտանին և այլ գիւղօրէք։

Ճինու ձոր։ Ձոր հետի՝ ի մոկաց՝ քղքէն երբեմն միօրեայ, յորում ոչ սակաւ գիւղօրէք գտանին առնիրկ հայոց. և զի գտանի՝ ի սմ հարուստ հանք երկաթոյ, բնակիչք ամենին են դարբինք և երկաթագործք պատրաստէք ինեանդ՝ ի շինուածի. բևեռաց՝ ի բևեռել ընդ կօշկօք սակս ապառաժուտ գոլոյ երկրին, ոչ պատմեցաք՝ ի վերոյ. և՝ ի շինուածէ սառն կոչեցաւ սանին Ճինու ձոր։

Ճապախ։ Վիճակ՝ ի գաւառին ձուրամերկի, ուր նահն մերձ յայգիս հայոց. և՝ ի գործ ածէ զնոյն նշխանուն և զդասաւորական պաշտօն. զի ոչ թողուն քուրդ ոչխոց նահել սահն, ոչ և՝ ի մոկս։ Երբեմն երկու սր առաքեցեալ հետի՝ ի քղքէն շահասիրս բղխեն սեպրիս կիմ շատ գետն. որ սահն յանուն վիճակին կոչի Ճապախու գետ. և թերևս անուանս Ճոր, զոր քուրդք և այլ ազգք սան մանաւանդ պատիս սեպրիս գետոյ, և համառօտեալն անուանին Ճապախ. քանզի բնակիչք զոյս վիճակ համարին մեծ ակն սեպրիսի։

Ունի այս վիճակ բազմութիւն գիւղօրէից ըստ մեծի մասին բնակեալ՝ ի հայոց և՝ ի սահմանս քրդաց. և են թիւմ ազգ ամենայն։ Նոյն թուի մեզ լինել, կիմ ասի՝ ի յահանոյ սր Էջմիածնի Լուսն, զորմէ քեռասիկ չէ՝ ի սառաքրեէն զլուսն բազմոյ գրէ այսպէս. «Ասէ սլխուկա (ոչ Լուսն բազմոյ. սա առաջի ուշէն բերի) գնն ըլ Լուսն Հալէսաի խառնի. որ բղխի յերկուց ականց, անն մեծագոյն վտակին Եփրատ մերձ՝ ի բերդն Մէքս (մոկս) յայրէ լմնքէ էրգնն՝ որ է այլ մեծ.

• մեծ. այս ջուր խառնել ընդ գետակին միևնոյնպես,
• և յետոյ առ սրբատիւ առաջի զերկուս բերդին միակ
• յն ընդ ջրոյն պիտանի ճերմակ ի ուրչին. ի միջին սահ
• մանի ջրոյն է վճիտ ինչ զոր կոչեն գարընձա գայա
• սի, սակս յոլովախուռն մրջմանց որ ի նմա։

Ծաթախ։ Քղաք գլխաւոր ի համանուն վիճակին առ սրբընթաց գետոնէն տիգրիսիւ կիս շաւտախաւ։ Բնակ կիչք սր տուն ք եբր 500, ըստ մեծի մասին յաղգէս հայոց և սակաւք ի քրդաց։

ՀՂԲԱԿ, տձկ՝՝ կոչեցեալ ՀՂԲԱՓ։ Վիճակ փոքր ի գաւառին Ճուլամերկի. ի սմա է վանք բարդուղիմեայ առաքելոյն եբր եռօրեայ հեռի ի վանայ։

ԽԼԱՒ. տձկ՝՝ ԻԽԼԱՒ։

Այս գաւառ ձգի առ արևմտեան եզերբք ծովուն վանայ, սահմանակից սանճագին վանայ, արծկէոյ՝ որ է աշխարհագ, և բալիշոյ՝ այն է պլնգիղ։ Օդ նորա բարեխառն, երկիրն պաղաբեր՝ լի այգեօք և պարտիզօք. բերդ արմախս և ազգս ազգս պտղոց. յորս երեսելի է ծիրանն և խնձորն, որ սովի մինչև ի կոշմանս ատրպատականի այն է ատրպէճան. և յանուն սր կոչի ի պարսից սիպի նիշատդ ըն խնձոր նշաձեան. որոյ մին կշռէ 100 միրհեմ. բայց առատ և ընտիր ըն զնամ՝ է երկու տեսակ ցորենոյ սր, որ եշանէ միայն ի նշաձ և ի բազնոց. յորոց միոյն ծիղ է բազմատեսակ երբեմն զծաւ և բազմահատակ. և միւսն մեծ և քաղցրահամ, որ անուանեն կոչն գիր. զորոց տես և ի ներածուն հայաստանեայց։

Խլաւ։ Քղաք գլխաւոր ի համանուն գաւառին. առ արևմտեան ծովեզերբք ծովուն վանայ ի դիւր տեղւոջ, հնգօրեայ հեռի ի վան ընդ արևելս, և միօրեայ հեռի յարծկէոյ, մերձ ի բալիշ։ Բնակիչք սր քուրդք երբեմն 1500 տուն ք. են ի սմ բազմ մեծաշէն շինուածք հանդիպել ի թիքրաց այլազգեաց։ Առ ափն ծովուն են տեղի պարսպատատ, ուր նախն սկէն հանօրէն անձագին, որ է շինեալն սուլթան սիւլէյմանին։ Բազմ իմաստունք այլազգեաց ծագկեցան ի հնումն ի սմին քղաքի, ըստ գրելոյ ձիհաննիւմային։

Աբասէրոյ քղաքին ոչ յոյժ հեռի բղխեն յատասպարոյ բազմ ակունք քաղցր ջրոյ. որոց գետակ կազմէ ի մէջ խլաթայ և արծկէոյ թաւին ի ծով։ Մերձ ի քղաքն են շիրիմք կիսթիւրպէք դմբեթաւորք կանգնեալք ի վէր անանց առաւել ք զ։ յորս են մարդ

մինք

մինք ելեկէք յարկեղ (Թասլուճով)։ և ուրեք ոչ
րեք երևին 'ի նոն նաև մարմինք զմռսեալք։ Երևին
առ նոքօք և բազմութ դերեզմանաց, 'ի մեծամեծ քա
րանց կարմիր և սպիտակ, և 'ի նոն դրուճագք բիլմք։
Դոպուճան։ Գիւղ յարևմտեան կողմն ծովուն վանայ,
փոքր ինչ բացատ 'ի ծովեզերաց. Ունի օթևանատ հե
ռի 'ի խլաթայ. բնակիչքն իբր 100 տունք ըստ մեծի
մասին հայոց և սակաւուց քրդաց։ Ի գլուխ լերին
ունի բերդ ամուր, 'ի ցոյց՝ ըստ կիմ աւան լինելոյ
սր 'ի նախնեաւն։ Ունի նեհնդիսատ անբոյթ բաւա
կան 20, 30 փոքրիկ նաւուց. պատեալ յայմ կողմանց
բարձրաբերձ առատաբոյս, որոյ մուտ անձուկ. ասլ
տանօր բառնան զվաճառս 'ի կրել 'ի վան, որ և ձա
նապարհն գրեթէ 24 ժամուց, եւակ ըստ ցասնաք ուղե
որիսոյ ձնհղն և ձիաւոր առն։

Թնեղոփ։ Գիւղ հայոց 'ի սահմանս լերինն նեբրոտ
թայ. որ հեռի է 'ի խլաթայ իբրև 3 ժամաւ. (ղոլ
մէ տէս զնեաան գուրդուա 'ի բառիդ)։ Ա. այս գիւղ
է վանք կոչեցեալ Ա՛ր յոհաննէս։

Ա՛ր ոոո։ Վիմակ լերնային 'ի ձեռն խլաթայ. 'ի
հիւսիսոյ սահմանակից է սա բազնոցայ. յարևմտից՝
մալազկերտի. 'ի հարաւոյ և յարևելից՝ ձեռն խլա
թայ. բերէ ցորեան ընտիր և առատ, և այլ արմտիս.
կոպէ և պանիր. ևն։ Ունի լիճ անոյշ ջրոյ, որոյ լերա
նային եղերդնուտ շրջապատն տևէ ժամն իբրև 4.
առ եզերբ ջրին են դիւղօրէք սր, որք են 8, 10. ո
մանք հայոց, և ոմանք քրդաց։

Ա՛ղթամք։

Ա՛ղթամք կոչի Ա՛ղճավաշ, կիմ Ա՛ղթընճվաշ, յոյր սակա
դրի յ՝Յոհաբրական բառարանին երեմիայն, թէ
Ա՛ղթամք Ա՛ղճաւաշ է։ Է ամի 'ի ձեռաց փաշայոնէ վա
նայ, ըստ մէջ խլաթայ և արձիշոյ. ձգէլ առ հիւսի
սային արևմտեան եղերբք ծովուն վանայ։ Բերէ
ցորեան պատուճական և գարի, զոր տանին նաւուք
'ի վան քղաք. և այլ արմտիս. և երկանագործ. ունի
և այդիս բարեբերս։ Ունի բերդաքղաք համանուն
գլխաւոր համօրէն ձեռին, հեռի յարձիշոյ 2 օթևա
նօք, կառուցեալ ըստ զառ 'ի վայր լերին. բնակիչք նը
տունք իբր 500 'ի հայոց և 'ի քրդաց։ Բերդ սր է
բնական վէմ որձաքար կանգնեալ իբրև պարիսպ, և
հասանի մինչև 'ի ծով. 'ի գլուխ վիմիս է տեղի պարս
պատպատ՝ ուր նստի պէկն, 'ի ներքոյ ջուրց ծովուն

Երևելին ոչխարն քարայրին չինուածք սը ընկալեալ ի վաղ ժամանակաց ։

ՀՐՃԵՂ, կամ աղաւաղանօք ԻՐՃԵՂ ։

Պաւաւ լը մէջ արծիւ և բերկրի գետացն ձգել առ հիւսիսային եղերքը վանայ ծովուն, բերէ զարմանիս, գալի և ցորեան, և բամբակ, այլ միրգ սակաւ • բերէ և երկանաքար ։

Գլխաւոր քաղաք սը նոյնպէս արծիւ կոչեցեալ է առ արևն վանայ ծովուն, յ աւուրըք հեռի ի քղքէն վանայ ի հիւսիսակողմն ի գիւղ տեղւոջ ։ Բնակիչք նը տունք իբր 1500 լը մեծի մասին ի քրդաց, և սակաւուց ի հայոց, որոց են 2 եկեղեցիք ։ Ունի պարսպատատ տեղի ուր բնակի պէկն • առ քղքաւն անցնէ և գետակ որ կոչի յանուն Հրճիւայ ։

Կերմանիկ ։ Գիւղ հին՝ ոչ այնչափ հեռի ի յարձիլայ ։ Մէծոփայ վանք ։ Մենաստան կառուցեալ յանուն ՅԾածծնի ի լեռնատատ ձորամիջի ի հիւսիսակողմն արձիլայ 4, 5 ժամաւ հեռի ի նմանէ • վինուած նը քարուկիր գմբեթաւոր, դրկթէ լը մեծուքէ տաձարի առաքելոց վանայ մերձ, յարեւելակողմն եկեղեցւոյն են փոքրիկ մատուռք երկու • յորոց ի միումն է գերեզման նշանագործ ՅԾածատուր վէրպի, իսկ ի միւսում մանն ինչ նշխարաց յակոբայ ՅՈն եղբօր • յորոյ անուն է կառուցեալ և մատուռն ։ Յայս մենաստան են գերեզմանք Թովմայի մեծոփեցւոյ • եղբօր նորին Պօղոսի եպսկ • Մխիթարայ վէրպի սատուցւոյ, և Սահակիանոսի վէրպի և նահատակի ։

Իբր կէս ժամաւ տարակաց ի վանայս ի հիւսիսակողմն նը յեակոյս լեռնակին է ոտ որ է փոս մեծ, ուր ի հն՛ պատէր գոլով Թմբուկք հաւաքել ինայր ջուրն • բայց այժմ բարձեալ գոլով այնպիսի արգելանաց, հաւաքէ ջուրն ի նմա հոսի յարձէ, և առնուն նը խառնի ի ծուխն վանայ, ի սմ բնակին այժմ վրանօք տոհմք քրդաց ։ Յանուն սը մենաստանն կոչեցաւ Մէծոփայ վանք, իբր Մէծ ոփայ վանք ։

Յաւելք ։ Գիւղ՝ որ յանուն եկեղեցւոյ իւրոյ ոչ յարուէ անուանեցաւ այսպէս, մերձ ի վանս մեծոփայ իբր 1 ժամաւ • յեկեղեցւոջ սը է տապան յոհաննու արձիլեցւոյ մականունեամբ կոչեցեալ Ոսկնկեր ։

Բեհիւէ, կամ Պահիւէ։

Պահաւառ ըստ մեզ վանայ և արձիշոյ ձգեալ յարևելս հիւսիսոյ ծովուն վանայ։ Ունի գեա մեծ քան զմարմաւոյն. որ կոչի Պանդոմահի գետ. և յանկոյ Բեհիւէ յանուն քղաքին և գաւառին. բղխի սա՝ ի խոշատ մերձ՝ ի գիւղն ասպաղա, ոտ հեգաք՝ ի վերոյ. և անց. եալ առաջի բերկրի քղաքին մտանէ՝ ի ծովն վանայ. ունի զերիս կամուրջս՝ յորոց երկուքն են քարաշէն. գոանի յայս գետ տառեխ ձուկն յոգնաթիւ. զոր բնակիչք՝ ի բերան գետոյն ուտիան եդեալ ւիւրում ժամին՝ որոան առատուբ։

Բեհիւէ։ Գիւղաքղաք բերդաւոր՝ ի ձորամիջի մերձ՝ ի ծով. յարևելս հիւսիսոյ քղաքին վանայ իբրև 12 ժամ տառ հեռի՝ ի նմէ։ Բնակիչք նը տունք՝ իբր 300՝ ի քրդաց և՝ ի հայոց. առ սովաւ անցանէ գետն պանդոմահի կամ բերկրի. յորոյ վը ունի տառաջի իւր կամուրջ քարաշէն բազմակամար։ Ունի բերդ՝ ի քարաժայռ ուր նստի պէյն. զոր տուլգան սիւլէյմանն նորոգեալ։

Վանդ եբյն սպէիանոսի։ Կատուցեալ է՝ ի վը լերին՝ որ անկանի հանդէպ բերկրի գիւղաքղքին յարևմուտս հիւսիսոյ նը. յայնկոյս պանդոմահի գետոյն։ Էն՝ ի տամ կրկին եկեղեցիք բացատ՝ ի միմեանց առհարկ քարաշէնք ոտ և մեհատանն, որք և ունին կաթուղիկէ. յորոյ մին է յանուն ծոտածնի, և միւսն յանուն տըչն առեքանոսի որդւոյ սոն յուսկան. որոյ գերբելման է յայլակոզմն տաճարին՝ ի կոզմն տւտաղանին։

Գոռոգոլ, կամ Գոլգոլ։ Գիւղ հայոց իբրև 100 տուն 6 կամ 7 ժամաւ հեռի՝ ի բերկրոյ։ Բերէ զարմանս, այլ պատուղ ոչ այնչափ։

Հայոսոր պաղէ։ Գիւղ զոր ձիհանննւմայն գնէ՝ ի մէջ բերկրոյ և արձիշոյ։

Բաղէշ, տճկ՛ Պէուէ։

Վ հնոյն ըստ մասին կոչէր Սաշոյ յոր. որ էր մի՝ ի գաւառաց աղձնեաց նշխարին։ Ջատուգաբանուբ անուանս Բաղէշ տես՝ ի տատրագրուբ քղքին բաղէշոյ, յորմէ տունս զանուանն և համարէն գետն։ Ա՛յս գետ ընդարձակ յարևելից տահմանակից է խլաթոյ և գաւառանոյ, յարևմտից՝ մշոյ. ի հիւսիսոյ՝ մալազկերտոյ. պատեալ դժուարամատոյց լերամբք։

Բնակ

Բնակիչքն են ըստ մեծի մասին զնչին ցեղք քրդաց • յո-
րոց ցեղ ինչ կոչի Աղբաքանէ , բայց յայն գիւղօրէս՝ ուր
գտանին յաղագս հայոց , խօսին առհասարկ նաև հայե-
րէն • և ոչ են վրանաբնակք և թափառականք , այլ
ունին հաստատ բնակութիւն ։ Յառաջադոյն բազմութիւ
կային հայոց յայս ձգտ , այլ սակս պէսպէս հարստա-
հարութեց ցրուեալ՝ այժմ սակաւ մնացին • լեզու նոց
ծանր է և տարբեր յայժ յայլ գաւառական լեզուաց
հայոց ։ Ունին բազմ վտակս կարկաջասահս որք խառ-
նին՝ ի տիգրիս գետ • ունին և գետակ յանուն իւր կո-
չեցեալ Բաղնիս- ջուր • առ՝ Աղթ պիւնիս • որ խառնի
ապա ընդ ջրոյն Եփրատ , ղորմէ տես՝ ի շտապս վանայ ։
Օդ սր քաջառողջ , մանաւանդ՝ ի սահմանս ձորոյն բա-
զնիոյ • հիւանդութիւնք որք յամառեն անդէն , են որա-
ցաւ կիր ըստ ուղիղ հնչման տիրացաւ • որ է ցաւ որ
դիւրաւ տիրէ մարդոյ և տպանանէ • այսպէս կոչեն
անդ զհիւմնան ։ Ցաւ աչաց՝ որ լինի՝ ի սիրոցն դար-
նան • բայց դիւրաւ և անվնաս անցանէ ։ Խակ ժան-
տախտ հազիւ երբեք հանդիպի , բայց լինի չարաչար
յոյժ , ոչ սովորութիւն է այսր տիտղ տաստիկ զօրու-
նալ՝ ի տեղիս՝ ուր ոչ լինին տաէպ ։

Երկիր սր լեռնային և ձորաւայր բազմ , ուր՝ ի ձմե-
րայնի տաէպ տաէպ լինին հիւսք կիր ուսինք վտան-
գաւորք , և բուք անհնարին • ունի անտառ բազմ
յոյժ պտղատու և վայրի ծառոց , որ ընկուզենեաց ,
տանձի , կաղնոյ՝ այն է մկըճի , ևն ։ Ի վեր բարձրա-
բերձ անմատոյց լերանց գտանին ուրեք ուրեք ծառք
ընկուզոյ մեծամեծք անկեալք յատուաւուց , ուր չ-
մարթի մարդոյ մերձենալ սակս դժուարութեե տեղ-
ւոյն • զի ապրաւ անյագ առ ընկոյզն , յետ ուտելոյն
առնու նաև՝ ի բերանի , ամբարել կամելով առ ա-
գահուեն , և տարեալ յանմատոյց լերինս թագուցա-
նէ ընդ հողով , զամսն նշան իւր եգեալ ոչ ասեն՝ ի
գտանել • յետ անցման ձմռան՝ քզն ոչ կարէ գտա-
նել յոլդյոլդուն նշանաւն , բռնասանի ընկոյզն և լք-
նի ծառ մեծ յայնմ անմերձենալի վայրն ։

Խոտք ծաղկք և բոյսք բազմոյ բազմ են և գեղ օգ-
տակար կենաց մարդկան , մինչև ընդ արժանւոյն ա-
սել , թէ բժիշկք բազմոյ են բոյսք իւր • որ է մանր
տակ , ՚ի պատսպարհայոց կոչեցեալ շուշան , որ է խոտ
անուշահոտ նման սերևոյն տատղինի , այն է հավու-
ճի , և ՚ի գորճ ածի ՚ի կերակուրս • օղին կիր ըղձն խոտ
առողջարար վըր ուտեն • խակ զտրմատան նր կիր ընդ
բարբառոյ նց ըմբղեղան գործեն շրհղ , այն է չիրիչ

'ի պէտս հօշակարաց և կտաւատործից . ճնծաղիկ անբաւ առատութիւ որ ծածկէ զեմ երկիրն . սպիտակ կուկ իւ սպիտակուկ , բանջար՝ զոր չորացուցեալ 'ի գործ ածեն 'ի կերակուրս . սունկ իւ մանեաւոր ընտիր առատ և մեծ չոյժ . մինչև չորեքունց լինել մի բեռն մարդոյ . խաւրծիլ բիւմ չոյժ , մինչև չօդպայն մի փարայ , որոյ գոլով հիւթաւորը և զովացուցիչ , ղհիւթ նր չամարայնի իւ ջուր խառնեալ ըմպեն . խակ ղաբմասն՝ որ է բնիկ դեղն ռավինտի , չունին այնչափ ինչ փոյթ ժողովելոյ անդէն . նէրկիզ կիմ պէպաւն , ծաղիկ դեղեցիկ և քաղցրահոտ , բարձրանայ չերկրէ 'ի չափ զնեմպիւզի կիմ ֆուլեայի , տերեւովք դրեթէ նման նմ . խակ ծաղիկն լինի մեծ և տատիասակ , բոլորեալ 'ի բիւմ մանր քառատերև ծաղկանց . պէսպէս գոյնով գոյանին 'ի սոսա , սպիտակ դեղին , կարմիր , և ն : Գոյանի և նորանշան լինն տեսակ վարդի , որոյ ձեմ թերթիկն մի կողմն է 'ի գոյն դեղին , և միւսն 'ի գոյն կարմիր , հոտով նման դեղին վարդի : Ունի և մեղր առատ :

Բերէ ապգս ապգս պտղոց ընտիրս և առատս՝ ծիւնդ խնձոր , տանձ , և 'ի ձորավայրս իւր հարաւայինս բեր և ձիթենի . և գինի խտնաբոյնիկ կոչեցեալ , որ է աղնիւ . խակ զայլ տեսակս պտղոց բերեն 'ի հարաւային գաւառս , 'ի խիշանայ , 'ի զըռըզդանայ , 'ի չիրուճանայ , և 'ի կիրկանայ , ղթուղ , զնուռն , զկաղին , ըղջամիչ , զսեխ , զնաղող , ղդինձ իւ գիշմիշ , և զսկէքմէղ ն : 'Ի թուչնոց ունի կաքաւ , լոր , տատրակ , արտս , տարեակ և ձարեկ , հազարան պիւլպիւլ , որ է իբրև լոր . գլուխն և ոտքն սեաւ , խակ մարմինն ծիրանի դեղին , ձայն նր քաղցր . վայրենի բադ և տատ . ն : Խակ 'ի չորքոտանեաց եղջերու , այծեամն իւ ձէյրան . վայրի ոչխար , և այծ զոր կոչեն վերի էձ . վարազ , եղն , աղուէս , արջ՝ նաև սպիտակ . գոյանին նաև օձք

Ունի նաև հանքս (կիմ ըստ նր քեարխանս) դեղին , կարմիր , սպիտակ , և սեաւ մարմարիոնանայց . և ունի սահն գոյանին անդէն նաև հանք ոսկւոյ և արծաթոյ , այլ սակս քղքսական պնծուսոյ անգործ կան : Ունի և հանքս ծծմբոյ առատ . 'ի քղքին բաղխոյ գոյ թաղ ինչ և ձոր , որ հանէ 'ի խնդրակատար ածածինն . և կոչի այս ձոր Դատախտակ , վ գարշուէ ծծմբայնն հոտոյն որ անդ :

Ինանուէ բաղխոյ երէսէլն էր 'ի մէջ ամ ինանուէց քրդաց , և մի միայն 'ի նոսա որ Խան անուամբ կոչի .

զի այլ ամ իշխանք նոյ կոչին Պիկ անուամբ. և Թէ պէտ այժմ նուազեաց յոյժ իշխանութիւն նր, բայց մեք առարաբեցուք ոյզ էր յառաջն։ Այս անուն խանի սկզբնաւորեցաւ ի հին՝ 937. յորժամ ուղա մէ խանն պարսից փախուցեալ ի պարսից, եկն ե մուտ ի հնազանդութիւն ս. սուլ՝՝ սիւլէյմանին, և զի ինմին ձմեռն էրիվ պէկ բազիշդ ապստամբէր յօսմանեանց՝ անկաւ առ պարսիկս, իշխան բազիշդ կարգեցաւ ուղամէ խան. և Թէպէտ էրիվ պէկ զօրօք ի վր յարձակեցաւ, այլ պարտեալ, գնաց նոքին ոյզ և կուսակցացն առաքեցաւ ի ստանալ. և այսպէս այս իշխանութիւն է ի ձեռս առնմի ինչ քրդաց՝ որ եկեալ է ի պարսից. վայ վրնասն դալէնիկ, և յետ նր այլք յետրոպեանց. որ զնշխան սր պէշ անուամբ կոչեն։

Սահման սր յառաջագոյն ի ձմեռն զօրաւոր խանիցն ձգէր մինչ ի սահմանս վանայ քղքին, և մինչ ի սահմանս տիարպէքիրոյ փաշային, ըստ որում կային բիւր պէշտութիք քրդաց. բայց յետ 1741 ամին օրըստօրէ նուազեաց սրութիւն նր. և եղև նմանն դրեթէ ըստ ձեռամբ մեծ պէկին. մինչդ յորժամ մեծ պէկին լինի այր զօրաւոր։ Ի կարգի սանճագացն ի սկզբանէ անտի անուանեցաւ ձեռն փաշայութիւն վանայ. ըստ որում քաղաք սր և գիւղօրէք ունին սահ տարեկան տուրս զուարճ կիս բերդապահ զինուորացն վանայ. բայց յայլ գործս ոչինչ կարէ իշխել փաշային վանայ, ոչ կարէ առաքել միւսպաշիր ոք, և ոչ միւթէսէլիմ. ևն։ Դաւ ի սկզբանէ անտի աղատ եղև յարքունի հարկաց և ի տուց. ոչ զի համարձակ լինցի երթևեկութիւն կարաւանաց և ամ ձնհօրդաց ի սահմանի սր. և բնակիչքն մի ինասեսցեն նոյ, նաև մի թողցեն այլոց ինասել. զի ըստ այս ոճիւն անցանել կարաւանք պաղատատի, հալպայ, ևն. ի Թէվրիզ և յայլ կողմանս. յայն սակս տրութիւն պարսից և տաճկաց

Ջանան միշտ հաշտ պահել զսա։

Ուրէք խանն գօղջս երկուս առաջն իւր ըստ փաշայից. հանդէս սր մեծ է ըստ զհնորկ փաշայից. նաև երբեմն հասանէ դրան պղնձիս. կարող է հանել հեծեալ զօրս սրվար կոչեցեալ ի քրդաց, 20 կամ 25000. և հետևակս բազմս, ի քրդաց կոչեցեալ պարեա, որք յաջող են յոյժ ի գործածութիւն հրացինաց քան Թիւֆէնկից. բայց ոչ ասացաք ի վերոյ՝ այժմեան իշխանութիւն սր չէ ոչ յառաջն։ Յաջորդութիւն ոչ է օրէնք, որ պարտ է լինել յորդւոց յորդւոյ, այլ բռնու-

Թէ

Թէ և անկարգութ . որդին յառնէ ընդեմ հօրն , եղ-
բայր ընդեմ եղբօր , և ազգականք ընդեմ ազգակա-
նաց , ի յափշտակել զնանուէնն . յոյր սակս չէք ինչ
դժուարութեան բայց եթէ տալ զկր ապերանաց առ
Թիւրն . և ընծայ ի դուռն փաշային ի տանտուղ . ո-
րովք ընկալեալ հրամարտակ արքունի , նովին հրա-
վարտակաւ յառնէ խրայնով հանդերձ ընդեմ ա-
ռաջնին խանին . և ի բաց արկեալ՝ ինքն նորա փխակ նը .
կեա նը մեան , և կեա նը այլք . և յայսոսիկ բուռ-
նութեց անդադար լինին ի քղքին և ի համօրէն գա-
ւառն կապ , խռովութիք , պատրզմունք ի մէջ նց .
և կեղեքուն և զրկանք մեծագ ի վր հայոց ազգին .
այս անընդհատ զրկանք որք յառնախեցին յոյժ յայտ
դարձ՝ եղեն պատճառ ցրուելոյ հայոց յայլ երկիրս :
Քանզի նոր խանն առ ի վճարել զնախն զոր ապար
առիկս դրաւէլոյն զնչխանուէնն , արկանէ ծանր ծանր
տուրս ի վր բնակչաց մեծագ ի վր քղքացւոց . զոլ
չարէ և ի բանտ արկանէ մինչև յառնուլ . և զի բաղ-
մակին գոլով խանին , բիւր են որդիք նց որք անուա-
նին ազգք , բիւր և առեալ լինին այս կռիւք և զրկանք :
Խրաքանչիւրք ի քրիստոնէից նաև այժմ չերիցանց
իսկ առն գնարկ . բայց չեզանէն արտաքոյ առնմա-
նայ նը՝ հարկ է անդ Թողուլ զԹուղթ հարկին . և
առնել 20 կամ 30 վարագ , առնուլ այլ Թուղթ առա-
տուն և այնպէս գնալ : Օտարականք ի մտանելն ի
քղքն վճարեն 60 կամ 80 փարագ ի խշտա :

Բաղէշ : Զայս անուն ընկալեալ ասեն ի գիպուածոյն
որ գիպաւ ի ձեռն բային , յորում ժամի էշ ուրուք ի
ձնահօրդեն ը չկիպաս ձորն խրել ի մէջ ձեռանց ,
գայաւ անդէն առաւուցեալ կամ պակել . և յայնմանէ ա-
սեն եգաւ անուն նը Բաղէշ , ոյր Թէ Պաղ էշ . բայց
այս գիպուածն Թէ ճշմարիտ իցէ , պարտ է լինել
դեռ ի ի գարուն . որովհետև կիշէ զանուանս բա-
զիշ Թովմաս արծրունի պատմագիր ի նմին գարս :
ի տաճկաց կոչի Պէթլէս . իսկ ի հնումն՝ յանուն ձո-
րոյն կոչէր ասեն Սաղոյ ձոր : Ի բերդաքաղաք դլեաս
առ համօրէն գետն , և իշխանանիստ խանին , երիւր
եայ հեռի ի մէջ յարևելս հարաւոյ նը . և միւրեայ
հեռի ի դատուճանայ յարևմուտս կոյս նը . կառուց-
եալ ի ձորամիջի սալնոյ ձորոյն՝ զորով ասակ և ան-
ալ պատել կան լերինք բարձրաբերձք : Քաղաքն է
անպարիսպ , բայց ունի դրունս 5 ի բերանս երեւել
լի փողոցաց . ա . Վան դարուսի : բ . Ձիմձիլեր դա-
րուսի : գ . Արտակ ջարսու դարուսի : դ . Աղբակ ջար-

տու գաբուսի. կիմ ըս մերոյն՝ Ամիրու չուխայի դուռն։ Է. Մէյլահանէ գաբուսի։ Ունի և միւս ևս Օղրուն գաբուսի. կիմ ըստ մերոց՝ Դաղտան դուռն, որ ոչ այնչափ 'ի գործ ածի։ Ընդ մէջ քղքին անցանէ և վտակ ոլիդրնի, և այլ ջուրք որք կոչին յանուն գիւղերէցն ուստի հոսին. Համպա ջ-ր. ՀՀԱԽ-ու ջ-ր. Խոջեր-ու կիմ Խ-ուրվ-ու ջ-ր. 'Ի բերդոյ կոչեցեալ ՀՀՄԸ-ոլ չայը. ևն։ Յերկուց կողմանց վտակիս ասի և անտի են թաղք քղքիս, որոց բնակուքիք և տուն ք են ցրիւ և տարածեալ յոյժ. զի գրեթէ ամ տուն ք ունին պարտէզս մեծամեծս, նաև ուրէք ուրէք արտս։ և 'ի վեր ջուրց են 27 կամուրջք միակամարք տակաւ ինչ հեռի 'ի միմեանց։

Ի կողմն ինչ քղքին է սեղուհ կիմ քարալեռան. զոր լոկ պար առեալ կան բնակուքիք քղքին բաց 'ի միոյ կողմանէ. 'ի տափարակ գլուխ այսր լերին է բերդն ամրացուցեալ ռմբապարսպիւք, ուր նստի միայն խանն. ունի այս բերդ տուաջի իւր երիս կամուրջս չարժամ կանս. և ձնհղն ներ 'ի բերդէն մինչ 'ի վայր' ի շրջապատս զլերամբ։, տակս լինելոյն տստիկ ուղղաբնակ և տունս որձաքար։

Բնակիչք բաղնիցդ յառաջ ժամս էին տուն ք իբրև 25000, այլ յանդադար խռովուեց և 'ի տստիկ տուվ ինչ' որ եղև իբրև 60, 70 տուք յիջ, բազմութիւն շրջացեալ ցրուեալ տստ և անդ, այժմ մնացին տուն ք իբրև 5000. յորոց իբր 1500 տուն ք են յազգէս հայոց. և 200 կիմ 300 տուն ք եագուպի տստուց. և տակաւ ինչ տուն ք նեստորականաց, զորս անդէն կոչեն նեստուս. որք յիջատոյն բիշիք էին։ Տուն ք 'ի բաց թողեալք յստուց և 'ի հայոց, եղեն այժմ բնակարանք և տուն ք քրդաց։

Շինուածք տանց տունդրկ քարաշէնք կոփածոյք 'ի կակուղ քարանց. գտանին և բազմութիւն մեծամեծ տպարանից որդւոց խանին որք կոչին պէյ։ Յիջատոյն բիշիմ էին 'ի տմ արուեստաւորք յազգէս հայոց, մնուդ կտաւագործք, զոր մերքն 'ի լեզու արաբացւոց կոչեն խյակ. իսկ այլազգիք 'ի լեզու պարսից կոչեն ջուլհակք. և կային 'ի քղքին թէղիւնտրք իբրև 500. այլ այժմ տակաւ գտանին. և քանի մի ներ կարարք, չինձի և պատմաշի։

Ջուր քաղաքիս աւստ. զի բաց 'ի ջուրց վտակին, գրեթէ ամ տուն ք ունին աղբիւրս քաղցր ջուրց 'ի մէջ աղբերաց երևելի է այն՝ որ կոչի Աէֆէր պէ հէնց անուն. որք են աղբիւրք բիշիք մերձ 'ի տուն

ակ

ակֆեր պիլին . զայլոց ջուրց գրեացուք առուիւ :
Ձորս քարաշէն եկեղեցիք են հայոց՝ի ջրբեսին կող-
մանս ձղբին , ո . Կարմրակ սբ նշան , որ և կոչի
Սբ կիրակոս գմբեթաւոր : բ . Սբ գեորգ : գ . Սբ
Սարգիս , ուր՝ի ներքոյ աւազ սեղանոյն բղխէ ջուր
քաղցր յորդառատ , որ ըստ երկրեայ ջրանցուք բաշ-
խի առատ և անդ՝ի ձղբին , յորմէ՝ի կիր առնուն քա-
ղաքացիք ըստ մեծի մասին : դ . Հինգ խորան եկեղեցի՝
յանուն սբց առաքելոցն պետրոսի և պօղոսի , ձեւով
նմանի եկեղեցւոյն սրբոյն յակոբայ որ յԵրմ : Ունի մե-
ծաւէծ մկիկթա կոչեցեալ . զըղալ մաճիա . էմիր շէմ
անուն՝ որ է՝ի կէաք մէրանին . շէրֆիւ , այսպէս
կոչեցաւ յանուն շինողին՝ որ կոչէր շէրէֆ խան , որ
է հարն մեր շէրֆին բայիլէցւոյ . ձամին ամիրպ-
հին . նոյն մաճկաի խոյնուն , զոր ըստ զրելոյ քեսա-
թիոյ չէլէպիէ՝ ի ձիհաննիւմայնն՝ շինեաց ամիրն
ումն մեծազործ , բ նաւին և գիամուրջ՝ի ձղբին . յայն
ասակ յանուն նոր կոչեցան մէոճիաի խոյնուն, և փիւ-
լի խոյնուն , ք կամուրջ ամիրոջ , և րկուք՝ի մկիկթայ
ասա՝ յորոց մի է զրելոյ մաճիա , յիջապոն էին ե-
կեղեցիք կոչեցեալ . Սբ սիմէոն , և Սբ կղէմէս . որք
յառման ձղբին փոխեցան՝ի մկիկթ . ունի մէտրէսէ
կիմ ուսուցնարան հինգ : Խնարհել փաշայն որ էր՝ի
ժէ գարուն , շինեաց՝ի բալեշ կրկին բաղանիս ա-
րանց և կանանց՝ի կոփածոյ քարանց . կրկին ինչ ասա
այն է խան . 100 կրպակս . և կրկին ձիւնահանս .
և ղեկամուտս սկ կարգեաց՝ի պէտս շինուածոց
ռահվայի , զորմէ ասորև :

Ա րուսերոյ ձղբին են ջրբ մենաստանք հայոց շինեալք
առ հնոյ՝ի կարծրակուռ քարանց և մենաստանքն և
եկեղեցիք : Յորս են ջրբ առաքնորդք , որոց թիւմ
են ջրբ թաղք ձղբին հանդերձ եկեղեցւօք իւրեանց .
և ունին բէշ՝ ազարակս , այդիս և անդաստանս :
ո . ՀՀրթօղ- վանք , կիմ ՀՀրթուղ՝ն յոհաննէս . փիսկ առա-
ջոյ ամէնորգւոյն վանք , զի է յանուն սբոյն յոհաննու .
յորոյ անուն կոչի և թաղ ձղբին՝ որ է թէմ նր . ՝ի
թէմի սր է Կարմրակ նր նշանի եկեղեցին բաղիշեցւոյն
կանի յարևելս հարաւոյ ձղբին , և է առընթեր նր .
՝ի ձակատ եկեղեցւոյն են ջրբ խորանք , և առնուազ
դոն և այլ մատուռունք . ունի և սառնատուն՝ զոր կո-
չեն ձնխոր . առ սովաւ անցանէ խոյնբու կիմ խոյրջ
ջու ջուբ . որ՝ի տաճկաց կոչի ՀՀրթօղ լայէ : Յոյն
մենաստան է դերեզման բարեկ վէպելին , և վարդան
վէպելին՝ որ զոյն մենաստան շինեաց կիմ նորոգեաց

յամի ՌՆ 1697-որում և աշակերտեղեն դրիզոր պատ-
րիարգ եէմի, և յոհաննէս կոլոտ պատրիարգ կոս-
տանդնուպօլսոյ, և այլ դերեզմանք զնէն վեցայ։
Ը. Խնդրակատար, որ է յանուն ածածնի. մեծ քան
զայլ երկս մեհատանան, և անկանի՝ ի հարաւակողմն
քաղքին. և կոչեցին նը (զոր չիմանայ՝ ի հիմանդ աւե-
տիք վերջ առաջնորդ բաղիշոյ՝ ի վերջն ժէ դարու,)
է գմբեթաւոր, ՝ի գլուխ գմբեթին է խաչ մեծ ՝ի
քաղմագունի քարանց, յարկ եկեղեցւոյն փոխանակ
կղմնարոյ ծածկել կայ քարամբք միատաղաղ ըստ մի-
մեանս ադուցել. ՝ի սմա պահի տեղն սկսեալ ամին
կամ գագաթին սրբոյն սուրբանոսի։ Սիրն դէորդայ
եկեղեցին որ ՝ի բաղիշ՝ է ՝ի Թեմի սրբ։
Ը. ՀՂԸԽՈՒ ՁԾԱԾԻՆ։ Յարևելակողմն քղքին, երբև
կէս ժամաւ հեռի ՝ի նմէ ՝ի բարձրաւանդակի, բղխէ
առուն աղբիւր բժշկարար բորոտութեց՝ որ սկզբնա-
ւորէ առու՝ կոչեցեալ ՀՂԸԽՈՒ ջուր. յորում խառնին
և այլ ջուրք։ Յայնկոյս մեհատանիս է սպասաւ-
ժուաց լեառն. ուր ՝ի մէջ քարանց բուսանի ծաղիկն
կոչեցեալ աղբրայց սրիւն, զոր ՝ի գործ ածեն ՝ի դե-
ղօրայս։ Սբ սարգիս եկեղեցին բաղիշոյ՝ է ՝ի Թեմի
սրբ։ Ընթեր մեհատանիս է և քարաշէն վանք
հաւքուտեանց՝ որ կոչի Մար խուժոյ։
Ը. ԳՈՄՈՑ ՀԲ ՁԾԱԾԻՆ. կամ Տաթբնակ ՁԾԱԾԻՆ. քղ-
քէն է՝ ՝ի հեղուկ անդ ասորական. յարևմուտս կողմն
բաղիշոյ, երբև ժամաւ և կիսով հեռի ՝ի նմէ. առ-
ուտուս անցանէ խառնուիս կամ խոկերու ջուրն. ե-
կեղեցւոջ սորին պահէ տեղն մեռած ինչ ՝ի կենաց
փայտէն, ոչ բարեպաշտ կենսագործոյ, բևեռն լուսա-
ւորչի, ևնշխարք ինչ սրբոյն դէորդայ։ Հինգ խորան
եկեղեցին բաղիշոյ՝ է ՝ի Թեմի սրբ։ Ա յս մեհատ-
ատան է ՝ի գիւղն Գոմա կոչեցեալ, յայն ասկս յանուն
գեղջն կոչեցաւ. և է ՝ի գիւղս առ ստորոտով լե-
ռին. բնակիչքն՝ հառն ՝ի հայոց և ՝ի քրդաց։
Բաց ՝ի ջրից մեհատանեայ ստոյ՝ գտանին ՝ի շրջա-
կայս բաղիշոյ քարտեզն եկեղեցիք և մատուռք լքեալ
և քայքայեալք։ Նաև ուրեք ուրիք ՝ի բլուրն վերկիր
վեմք գերեզմանաց ՝ի սեաւ և յոմուր քարանց ՝ի
ձև ձիոյ ոտ առն և արջոյ են. զոր վէմ կոչեն
ձիաքար, արջուքար, և որանկիսն քար. և ՝ի վէ-
մանց սեաւանի գիր։
Պօռայ վանք հբ յոհան։ Հեռի է այս մեհատան ՝ի բա-
ղիշոյ իբր ՝ի ժամաւ. եկեղեցի սբ փոքր՝ այլ գմբէ-
թաւոր։

Սալնոյ յոր: Ի սմա է կառուցեալ բաղէջ շրջք և շրջա
կայ գիւղօրէք ներ. ձգի երբև երիվրեայ կի՛ հաւրեայ.
սկսեալ ի մզկան գեղջէ՝ որ է յարևելեան կողմն բա
ղնէյ, մինչև ի ողերթ՝ որ է յարևմուտս հարաւոյ
բաղնէյ, երիվրեայ հեռի ի նմէ. և է ձոր կի՛ կա
պան երկայնագոգ անջատէլ ի բէլմ ձորս. անձկա
գոյն լայնուԹիւն սր է երբև կէս ժամ. իսկ շարձա
կագոյնն՝ երբև 2 ժամ: Փարատիրացաւ հեռի ի բա
ղնէյ ի հարաւակողմն է կատան անձուկ յոյժ հատէլ
յատակաժի. որ ի տաճկաց կոչի տէլիբէլ գայեա.
ը սոյն ձնապհ հարկ է անցանել կարաւանացն գեղ
բնէյ ի հալէպ, նաև ասկոյն՝ որք կամին ի Թուր
քաստանէ ի խորասանայ և ի պարսից ձնապհորդել
ի կողմանս արեւելոյ և պաղեստինոյ: Գրէ քեաԹիպ
չէլէպին ի ձիհաննիւմային, Թէ յիջգոյն այլ էր ճա
նապարհ կարաւանաց, առ քիԹեր այժմեան ձնապհին
բայց ջինի ջուր լինէ ողողել խոպանել զայն ճնապհ,
ասկին ումն եւս հատանել և բռնալ զայս ճնապհ. բայց
ոչ գնէ ջիմին, և ոչ ԹէՀ ս էր այն ասկին: Սակս
այսր ճնապհին ակրուէ օսմանեանց նաև պարսից ջա
նան խաղալուէ բերել ը խանին. զի յայնմ անձկա
գոյն կատանին կարօղ է մին ը դէմ կալ հազարաց,
Ջէֆֆա: Ձոր հեռի ի բաղնէյ երբև միալ ժամու.
որ հանէ ը ճնապհն ասկարակէրոյ, յորում անցանէ
և ջուր. ի քրդաց կոչի Սէիլ. որ նշանակէ երկք
ընկոյզ. զի յիջ ժամու ատանին աւազակք ոմանք
յայս ձոր զումն առ ի կողոպտել, և ի կոտորածէն ոչ
պակին ի նոսա, բայց եԹէ ընկոյզս երիս. յորմէ կոչ
ցաւ ասեն յայս անուն:

Ճապուխ. Գիւղ փոքր լինէ հեռի ի բաղնէյ. որոյ
եկեղեցի կոչի ՚ր կարաւանք. բղխէ անդէն ազբիւր
առատջուրար ի ստորոտս բարձր ապառաժ քարաձէ
բին, որ յանուն գեղջն կոչի Ճապուխու աին. ջուր
ը յոմանց գուբա անհնարին. մինչև զի զրպտոտ
յարկանէլն ի նոսա, ի բէլմ մնասուն հերձանել. իսկ
ի ձմերայնի Թանձր գոլորշիս ի վեր հանէ. յառաջ
Ժամու բէլմ վէճ լինէր ի մէջ գիւղակացոց զեմէ յո
ւոգուէն պարսիցոց ևրնոցն. բայց վէճն մեծ ան
կէլ ի սմա զաղարեցուց զվէճն երկուս բաժանել
լով զջուրն: Պատմի ի ձեռնընկերս այնր կողման, Թէ
ի Ժամս կռատպաշտուԹէ ի գիւղս երբինս պաշտէին
բնակիչքն զդրօշել ինչ. ուր ի հատանել Թագէոսի
առաքելոյն՝ նշանաւ խաչի անհետ առնէր զրուն
գեն ի նոսա. և զայն առնէ առել նոր քարօզէր նոյ

ղՀՀամարտուն հաւատոյ զաւուրս բՀՀմն. եւ կԹ հԹեթա-
նոս բնակչացն նոյն ինչ հաւատաւ ինդրեալ յառա-
քելոյն ՛ի ՀՀմարտուն բանիցն, զայս ջուր սպատճա-
կան ակն յանդիման բաղմանՀ բղխեցոյց յատպառաժ
վիմէ. և նովաւ դարձոյց զնոսա ՛ի ՀՀմարիտ հաւա-
Հատպա։ Գիւղ ոչ այնքան հեռի ՛ի բաղիշոյ. մերձ ՛ի
աս է մենաստան սրբոյն յակոբայ. որոյ առաջի է աղ-
բիւր սպատճական, որ յանուն նր կոչի։

Տուխտ։ Գիւղ իբրև միով աւուրբ հեռի ՛ի բաղիշոյ.
յառաջագոյն էր շէն մեծ, այլ այժմ ոչ նոյնպէս.
դիրք նր ցնծարձակի յոյժ. կառուցեալ ՛ի դաշտավայ-
րի՝ որ պատՀէ կայ լերամբք. յորոց բղխեն զանազան
աղբիւրք ջուրց դործեն պէսպէս առուս. առ որովք
բուսանի այն նեղկիլ կիմ պեպուն ծաղկին՝ զորմէ
պատմեցաք ՛ի վերոյ։ Յամարայնի է տեղի զբօսանաց
պէկից և այլոց մեծամեծաց քղքին բաղիշոյ։

Խմպէլ ջուր։ Գիւղ աւերեալ ուր յոլով էին բնակու-
Թիք. բղխէ անդէն ջուր, յորոյ անուն կոչեցաւ և
խմպել ջուր։

Բաբլէն։ Գիւղ հայոց ՛ի հիւսիսակողմն բաղիշոյ միով
ժամուս հեռի ՛ի նմէ. բնակիչքն՝ դրեթէ առհասարակ
մեհաբերք ի Թիֆլիսահայոց և վաղարշ։ ԱռընԹեր սր
է իջևան, այն է խան մեծ և քարաշէն ի կարաւա-
նաց և անցաւորաց, որ յանուն գեղջն կոչի բաբլե-
նու խան։

Ոստիկան։ Հոլիս դաշտաձև իբրև 4 ժամաւ հեռի ՛ի
բաղիշոյ ՛ի հիւսիսակողմն նր. խակ մշոյ յարևելեան
կողմն. և դատոճանայ յարևմտեան կողմն. երկայ-
նուն հոլիս ձգի ժամս իբրև 5. խակ լայնուն յանձ-
կապոյն տեղիս կէս ժամ. և յԸարձակապոյն տեղիս
ժամս 4. այս դաշտ շուրջանակի պատեալ կայ լե-
րամբք, յորոց ձորատեղիս են գիւղօրէք առհասարակ
քրդաց։ Ասս ոստիկ բնակիլ յաւազակաց՝ և ձնե-
նապարհորդաւանաց և ձնհձորդաց մշոյ, պուլա-
նուխայ, մալաշկերտի, խնուսայ, վանայ, և ն. և զի
՛ի ձմերայնի անհնարին սաստկանայ և բարձրանայ
բուք ձեան, յայն սակս չկիք գիւղ ինչ ՛ի դաշտավայրն.
այլ վեռկ գիւղօրէից աստ և անդ են իջևանք ի խանք
քարաշէնք կամարակապք, որք ՛ի բաղիշեցւոց հայոց
կոչին փուտակայ. յորոց իբրաքանչիւրքն կարեն բռ-
նադատիլ մի մի գիւղօրէս, և ունին աղբիւրս ջուրց.
անդ ամրացեալ կարաւանաց և ձնհձորդաց յաւուրս
բբոյ ձեանց արգելիլ փակիլ ճնան զաւուրս բՀՀմն։
՛ի հիճ՛՛ 980 (1572) ոմն խուսրեվ կիմ խիւսրեվ փաշա
ին

չինեաց երկուս ըստաձակ լինլանս, և մի զաւլիճ, բա-
ղանի, մզկիթ. և ջուր բերել՝ ի հեռաստանէ, բնա-
կեցոյց անդր տասնս 30։

Մուխ։ Գիւղ քրդաց՝ ի սկիզբն ռահվայի ընդ արև-
մուտեան կողմն. սահմանակից մշոյ դաշտին, 6 ժամուս
հեռի՝ ի բաղիշոյ. ՝ի ձորակի դեղջս է քարաշէն և
լինան մեծ, որ յանուն դեղջս կոչի Մորիայ խան։
Օղերվ խան։ Լինլան մեծ քարաշէն, որ կարէ ըստ-
նել բազմութի յոյժ երբև 3000 անասնոց. 3 ժամուս
հեռի՝ ի մորիայ՝ յարևելս հարաւոյ նր. և գրեթէ
նոյնչափ հեռի՝ ի բաբլինոյ խանէն՝ ի մէջ ռահվայի։
Երբև միով ժամուս հեռի ասուի՝ ի հարաւակողմն՝ է
և այլ լինլան քարաշէն, փոքր ինչ քայքայեալ։
՝Ի մէջ օղերով խանին և գառաւնանոյ՝ ի գաշտավայ-
րի՝ է և այլ լինլան մեծ քանի զվերծգրեալսն. հե-
ռի՝ ի ծովէն վանայ երբ 5 ժամուս. և է՝ ի ճանապհին
գառաւնանոյ, վանայ, խլաթոյ, պարսից, բագնե-
ցոյ, ալաշկերտի, և՝ն։ Ասյս լինլան մեծ է երբև
բերդաքաղք լինչ, չինեալ առնրկ՝ ի կուխածոյ քարանց,
որ կարէ բովանդակել բազմութի երբև 10000 անաս-
նոց. քառակուսի բերդանման պարսպով պատեալ.
՝ի ներքուստ կողմանէ՝ ի պարիսպն անդ են բազմու-
թիք սենեկաց, կրպակաց, և աստ և անդ բազմութի
փռանց, սխտոց երիվարաց, ուղտուց և այլ ամ-
նանոց. և մեծամեծ քարեղէն տանդք ցորենոյ կան.
և ալբիւր կամարակապ։ Ասյս ամ են առնրկ քա-
րաշէնք կուխածոյք, ուրեք ուրեք՝ ի պարիսպն անդ
են գրոճածք, ուրանօր՝ ի միում գրեալ կայ՝ թէ
՝Ծախք՝ ի շինուն սորին միայն վն խստորոց՝ ի սէտա
, գործավարաց, Ծախեցան 100000 դահեկան, ատ
, ամ՝ ի միտ առցես և զայլ Ծախսն ||։ Ունի գրուհս
երկուս. զմին՝ ի հիւսիսակողմն՝ ի ճանապհն վանայ,
իսկ զմիւսն՝ ի հարաւակողմն՝ ի ճանապհն բաղիշոյ։ Յա-
ռաջագոյն լինէր՝ ի սմա տօնավաճառ կիր բանակիր
մեծ, յորում հաւաքէին ամ վճռականք. իսկ այժմ
կողմն լինչ սր է բնակարան աւազակաց. կողմն լինչ
դադար և որջք գայլոց. իսկ ճանապհորդք առերկիւ-
ղն սոյ բազմութ ստստաղլինելք այնպէս մտանեն և
բնակին յայլ կողմն լինչ։

Յառաջագոյն ըստ մէջ գառաւնանոյ և բաղիշոյ բազ-
մուէ լինլանաց կային շինեալք՝ ի նախնեաց. բայց
անցմամբ ժամանակաց ըստ մեծի մասին քայքայեալ և կոր-
ծանեալ. Թէպէտ օսմանեանց բնչ ամդամ ձեռնարկեալ,
՝ի նորոգուէ և՝ ի շինուէ, արդեսան՝ ի պէտս ստա-

ձառայ. և առ ՚ի չգոյէ պատուարանն ձնահօրդայ լինելոր վտանգ մեծ ՚ի ձմերայնի ժամի։ Ապա խնդրեվ փաշայն մի ՚ի վեցերորդ ՚ի տուրգան մուրատին, զոր և ՚ի վեր անդր յիշեցաք, զերիտաս ինչ անասս չինեսցի ՚ի մէջ ոահվայի. և բաղանի, և մղկիթ. և 10 կրպակս. ածէր ջուր երբէք ՚ի 12000 կանդուն հեռաւորուէ. եդեալ անդ նաև բնակիչս տունս երբէք 30, ՚ի գլուխ ուրեն մեծ ձնահօրդայ. որք այժմ ոչ բնակին անդ. այլ ՚ի մօտակայ գիւղս ՚ի վեր երթին։ Զի յետ այսպիսի պատուարանացդ նաև բազմ անգամ մահ հասանէ ձնահօրդայ ՚ի տասակուէ ձմեռան և բազ ոահվայի, որք ոչ կարեն աճապարել անկանիլ ՚ի նոս. և բարձրուն ձեռն թաղէ տասն երբեմն զվերտրել ինչ։

Դրօշոյ երթիս. Այս երթինք պար առել կան գիւղս սիսակոլմամբ ոահվայի. յորս են գիւղորեք քրդաց։ Եւ ՚ի տուս է լեառն մի ապառաժուտ, որ անկանի յարևելեան կողմն ոահվայի, և յարևմտեան կողմն խլաթայ մերձ ՚ի քաղքն խլաթ. կոչի ՚ի քրդաց Ճէմն նէմրուտ. և յարաբացւոց Ճէպէլէ նէմրուտ. ըստ մեզ Նեռն Նեբրովնայ, և է բարձր յոյժ. մինչև բնակչաց երդ գնել զսա յետ մնասիս երթին. նաև յարմարել բանս երբեմն զսոյցս նախնեացդ ՚ի դիմաց տապանին նոյն, ոմն Թէ յայս լեառն պատահել տապանին նախ քան զգնալն ՚ի մասիս, առել առ լեառն ՚ Գրդոռ ած ալ ։ և երթին սմինեակ ՚ Դնա ՚ի մասիս. ալ է բառիւ է, տան ալ։ Քրևաթիսկ չերչսլին տայ սմա բարձրուն յերեսաց դաշտին երբ 2000 կանդնոյ։

՚ի գլուխ երթինս է լիճ ինչ անոյշ ջուրց, որոյ եղերք գժուարին ապատաժուտ, և չրջապատն երբեմն 3 փարասախտափ. զոր տեղեակք կարծեն լինել առաջին ակն մեղրապետոյ որ ՚ի մուշ. քզի հովմէն ուրուք արկեալ ասեն յայս լիճ զնուր գաւազան, և ապա ելեալ երկրեցայ ձնահաւ յակն մեղրապետոյ որ ՚ի մուշ։ Առեղերք լճիս ապա և անդէն ակունք ջերմաջուրց, և չրջապատք նոցա սևացեալք. հիւսիսակողմն երթինս ՚ի վեր բղխեն հնոյզ նուէթ ինչ երբեմն կրկնանալ երկաթոյ. որ գնացեալ բարձրացեալ կայ լեռնապնման, և օր ըստ օրէ բարձրանայ. որոյ պատճառ գէ նեն լինել գերկրիւայ հանքն ծծմբոյ և նաւթի. ՚ի գէպ եկեալ բանից խորհեցաւն, որ յաղէնիս և ՚ի տուրուբերան գնէ հանքս երկաթոյ և նաւթի. ուստի զայս լեառն պարտ է գնել ՚ի թիւս լինելոյ հրաբուղխից։

Այս լեառն նեբրովթայ գոլով ապատաժուտ, և բեզ

բեք ձնհղք են միայն եւ անեղոյ՝ ի վեր. մին առն հե-
տեւակի, եւ երկուքն ձիաւորի: Ի սահրատ լերինս
են իջեւանք կամ խանք քարաշէնք: Իսկ՝ ի ձորավայրն
մեծ՝ ի գաւառն՝ որ անկանի՝ ի սահմանին Խլաթայ,
երեքին 5 կամ 6 քարինք ուղղաձիգ. զորս ոմանք կո-
չեն գերեզմանս սատանայի. եւ ոմանք քարացեալ ուղտք
նեբրովթայ, ասեն. բայց այն է Գէրէզման կոչեցեալ տե-
ղին հատրմանն զօրացն նեբրովթայ. ըստ գրելոյ Իսա-
յ. 10. ՝ Իսկ բլուրն՝ ուր քաղաքարակաքն անկաւ
՝ բել (այն է նեբրովթ), անուանեալ հայկ գերեզ-
՝ մանս. որ այժմ ասին Գէրէզման+ || Ասաք զոր
ինչ գնե քեաթխուդ Չէլէպին՝ ի ձիհանննեանցին սակս
ամարանոցին նեբրովթայ յայս լեառն, սակս շինե-
լոյն բերդս եւ իջեւանս, եւ շինուածոցն՝ ի գեամին տա-
ղանել, եւ՝ ի տեղւոջէն ջուր բղխել, այս ամ են յա-
ւելեալ հիսուածք պատմութեանն մերոյ խորենացւոյն:
Թափաւրայ: Է տեղի լի աւերակօք՝ ի հարաւակողմն
բաղնեցոյ հեռի՝ ինձմէ իբրեւ 3 աւուրբք. յորում են
պէսպս չիրիմք քարաշէնք, սիւնազարդք, յորոց յո-
մանս գտանին եւ խաչք վանդակեալ՝ ի վեր. եւ յոմանս
նաեւ գիր:

Խէլան, կամ Հէլան:

Գաւառ ասելոյ չերխիսանին՝ է նոճազեաղն պարսե-
կաստան բառիս Սէհէլէնան, որ նշանակէ Կան-
խայարոյցք. զի բնակիչք սր պատմին՝ ի դիրս լինել
կանխայարոյցք յաղթիս, եւ հետեւօդս բարեաց գործոց:
Անկանի այս գաւառ՝ ի հարաւակողմն բաղնեցոյ: Ունի
զնեղն գեամակս. ուստի՝ ի վեր լերինն, ուր յերկուս
տեղիս բղխեն ջուրք. եւ գրեթէ առհասարակ ամենքին խառ-
նին՝ ի ջուրն բաղնեցոյ: Երկիրն սր բազմածառ է՝ մա-
նաւանդ կաղնեօք. բերէ եւ ազգս ազգս պտղոց, զորս
ասանին՝ ի բաղէշ: Ունի ճեղք գլխաւոր՝ ի վեր լերինն
նոյնպէս Խէլան կոչեցեալ, եւ բերդ՝ ի նմին. զորոյ շի-
նուածն աւանդեն բնակիչքն լինել նոյն իսկ շինուածն բեր-
գին մարաղայի, որ էր յաղագս տաճկաց՝ ի բերդին
է եկեղեցի յանուն սր յարութեան:

Ջրբլան, կամ Ջրբգան:

Գաւառ՝ ի հարաւակողմն բաղնեցոյ, որ սերթ ան-
կանի ըստ արեւելս սկսեալ այլոց գաւառաց, եւ լինի վե-
ճակ նշ. բերէ ազգս ազգս պտղոց, եւ թխընդեղն: Ու-

նի ձեզ՝ ի դաշտավայրն մերձ՝ ի դեռատին բաղիշոյ։ Անուն սր մերձ է յանուն Ջրբեհաւան՝ որ էր գաւառ պարսկահայոց. բայց տեղին անյարմար։

Շէրուան. Կիպան. կիմ Կիւիան։ Են ձեռք բարեբերք՝ ի հարաւակողմն բաղիշոյ. որք մերթ լինին վնասակք՝ եւ որոշք պէտ այլոց գաւառաց. բերեն աղբս աղբս պաղոց. և առաքեն ասա և անդ և՝ ի բաղիշ. բերեն նաև Ռիւրիւն։

Պայպան։ Գաւառ ինքնագլուխ. ուր նստի պէտ մասն նահապետ։ Են՝ ի սմա գիւղորիք հայոց և քրդաց։ Ի մէջ բերոց սր Թիւնիւնն անուանի. զորոյ նման ոչ ոսկեք է տեսանել. տեղեւ նր մանր, հոսն պանձէ լի. Թուի լինել հօտ ոսկեծին՝ ի մէջ Թիւնիւնիոյ. հիւթ նր այնչափ առատ, մինչ՝ ի հատանելն միանգամ օծանի բերան երկաթոյն։ Ջբերս արտասրելոց այսր Թիւնիւնին՝ գրեթէ առնչորի գրաւէշ ունին նմանն բաղիշոյ, և պէտն մշոյ. և այլ չորակայ պէտք։

Դոռնի՝ ի հն՝՝ Տոռնի։ Գաւառ ինքնագլուխ՝ յորում նստի պէտ մանաւանդ։ Ի հնումն էր առ մի՝ ի ձեռոց աղձնեաց նշխարն։ Են՝ ի սմա գիւղորիք քրդաց և հայոց. որոց մեռացեալ զնեզուն հայկական, խօսին քրդերէն։

Մոկս։

Ի հնումն ըստ մասին կոչէր Տարօն. որ է ի՝ ի գաւառացն առաքելեցոյ. բայց պէտքն ինչ ունի նաև այլ ևս առհմանս, որք արտաքոյ են հինտարօնոյ։ Ջանուանս Մոկս ածանցեալ առեն ոմանք՝ ի բնակչաց՝ ի բառէս Մուկ, որով մշեցիք և այլք կոչեն զմեզ. ձգի այս ձեռ գաշտավայր պատեալ գետով լերամբք՝ ի հիւսիսոյ և՝ ի հարաւոյ, յառաջ տուն մեծագ յամարայնի՝ ի ջերմուկ արեւուն՝ ի վեր հանդ գոլորշիս. որոց ամիսոփեալ գոլով՝ ի մէջ լերանց, ՝ ի վր համօրէն ձեռին պատեալ երեւի այգուն այգուն մեզ ինչ ըստ աղօտ. յորմէ համբաւեալ է առ ամենին առաջս ռամկական, " Մուկ գետն մուկ է, ՝ էր հոգոյ ջուն անուկ է ||։ Բայց ճիհանիւսեան ըզմուկն՝ բուք կարծէ նշնկել՝ ի բարբառէ. և որք՝ ի ճիհաննիւսեայէ առեն, զանուանս բուք այլազգի թարգմանեցին։ Տես վր մուշ անուանս նաև՝ ի հին հայ առասն։

Այս ձեռ՝ որ է պէտն, յարևելս հարաւոյ՝ ունի առհմանակից զքաղքն և զերկրին գրգուռայ՝ ի հիւսիս

սխոյ՝ զվարդով, զնռւռա, զսուլանըզդ, զմալաշկերտ՝ և զերբինա պինկեօլայ և քօսեբայ, յարևմտից՝ ըզ-ձապղնաբ, զնռւռի, զկինձ, իսկ՝ ի հարաւոյ զջա-տախ: Ասեն գետ զերկրատ, որ՝ ի պռւլանուխայ հոս-եալ անցանէ ընդ մէջ գետնին մտոյ. նախ՝ ի հարաւա-կողմն, և ապա յարևմտեան մասինջ՝ ի գետգետս վերը ջին գետ մտոյ, ուր՝ ի բարձր սահանաց՝ ի վայր հռ-սեալ կարկաջմամբ, եւանէ արտաքս ընդ զմուռշ՝ ի սահ-մանն ձապղնոյ հեռի՝ ի մուռշ քղաքէ երբ ժամու 6. ու-նի՝ ի վերջ կամուրջ մեծագործ, զոր նախ՝ չինեալ սահն լինկիմիւրայ՝ ի քարանց եկեղեցւոյն որ սահակ գերջն. որոյ՝ ի կործանելն՝ նորոգ չինեաց յոհան մէջ-ցի ՚ի կամարաք առ հնոյն քարաչէն. ՚ի ժամս ալատ-ասին ալ չին կործանեցան երկու միջին կամարք նր՝ ի հեղեղաց, զորս նոյն պէս չինեաց. այլ՝ ի վերասին կործանելն՝ փայտակերտ կազմեաց՝ զերկասին կա-մարան մի գործեալ:

Մ ԷՂԲՓԷՓ: Բղնեի յարևելեան կողմն մտոյ և անցեալ՝ ի հիւսիսոյ մուռշ քղքին, ապա մերձ՝ ի մլագամ գետ, խառնի ի փրատ. երևելի ակն սր է մերձ՝ ի նորշէն գետ քրդոյ՝ ի սահմանակցութենէ ռահվայի. հեռի՝ ի քղքէն մտոյ երկու 20 ժամուռ. բղխէ մեռ՝ ի յատո-ռոտ գրգռուռ լերին յորդառատ երկու փոքրիկ ջրակ ինչ, որ պատեալ է քարաշէն որմով. կուռ նր քաղցր յոյժ, յոյր սակս կոչեցաւ Մ ԷՂԲՓԷՓ. իսկ առաջ չին ակն սր եղէ հռւռատասցուք բնակչաց, է լինէն՝ ի գլուխ լերին նեղրովիայ, զորմէ գրեցաք՝ ի վերոյ: Ապա մեղրագետ վտակ եփրատայ հոսեալ ժամս երկու, ապա ծաւալի՝ ի խոնարհ դաշտավայրն, և լի-նի լիճ մեծ ընդ զեղջիուռմայ, շրջապատս նր երկու ա-ռուր մոյ ճնշի, յորում խիտ առ խիտ քռւռեալ կան շամիք եղեգանց և պէսպէս ծառք. միջէն երևիլ մացառախիտ ինչ անտառ Մ ԷՁամօղ կոչեցեալ՝ ի հռ-նռւմն: Ուրեք ուրեք ցամաք գոլով՝ ինքն, անդ բռւ-նել որջացել կան բազմուն պէսպէս գազանաց և ա-ճառնոց, ինչպէս արջ, գայլ, վարազ, եղն. ուր ոչ ոք՝ ի բնակչաց կարէ մտանել ասկս Թանձրախիտ մացա-ռացն և ասկս երկիւղի գազանացն:

Շուրջանակի են գիւղօրէքս՝ Ալդինէփ. Յաղբինէփ. Խանի. Բայսի. Ալնէփ. Ալիռն, եղն. որոց բնակիչք միշտ ապատազինեալ եւանեն արտաքս՝ ի զգուշու-թիւն գազանաց, մանաւանդ վարազի, որոյ սաս-տիկ արագաշարժ գոլով յանկարծուստ ինն՝ ի վե-րայ յարձակել երկուս հատանէ շնանապարհորդս

մին

միով հարմամբ ժանեաց (ա)։ Ի վե՛ր մեղբապետայ են երեք կամարքն. մին՝ հեռի՛ ի մշոյ երթե ժամու և կի՛ սով կառուցեալ քարաշէն եօթն կամարօք՝ ի վերս գրե՛ յոհաննէն. երկրդն՝ քարաշէն միակամար մերձ՝ ի գիւղն Ծոգեա, ուր գիտե՛ լերին ինչ ծռիլ սկսանի ընթացք գետակին. երրդն՝ փայտաշէն մերձ՝ ի գիւղն Ձապկիզ։ Ա՛ւ եղերքք մեղրապետայ են բո՛լ գիւղօրէք, որք յայս գետակ լուծանան զաղաեղուեցիս, և՝ ի բո՛լ սեղիս արջառք նոցա եվեմուտս առնեն, և կողմանե՛ ի կողմն անցանեն, յորմէ սղտորի ջուր այսր վտակի։

Ծծմակ կամ Ծծմակն գիւղ։ Ի սպառաժ բաղուկ սեաւ լերին արտաքս կարկառե՛ ի դաշտին, ի որոյ բղխե՛ ջուր յորդառատ և սկսանակիս առ ստորոտով լերին յատպառաժ վիմի, առ որով են շարքք եղեգանց. ուր՝ նի՛ ի վե՛ր երե և կամարք քարաշէն։

Ընդ ամ՛ ձեռն մշոյ են բազմութի՛ մեծամեծ առուց, ոմանք՝ ի հիւսիսոյ՝ ի հարաւ ընթացե՛ք, և ոմանք՝ ի հարաւոյ՝ ի հիւսիս. խառնին ի՛ միմեանս՝ ի մեղբապետ, և ոմանք յեփրատ. միայն սահմանն որ անկանի՛ ի հիւսիսային կողմն մեղրապետոյ՝ է անջրդի։ Օդ մշոյ առողջարար և պատուական. յամարայնի ցօղ գազանե՛. ղորմ սեա՛ ի ներածուե՛ հոյաստանեայց. ժանտախտ՝ զոր յայսմանէ կողմանս Ընտիքոլ կոչեն, ի 8 և՛ ի 10 ամ հազիւ երբեք պատահի։

Բնակիչք այսր ձեռն ըստ մեծի մասին են յազգէս հայոց. յորս՝ ի մուշ քիչ ինչ, զորմէ սերե՛ տանե՛ն՝ ի մանիկոնեանց. և մնացե՛ք՝ ի քրդաց։ Ի գարնան դան՝ ի լերինս սր զնե՛ն ցեղք վրանաբնակ քրդաց, Բանձնարցի՛. Ախնանցի՛. Հասնանցի՛. Բաթոէցի՛. Շարխանցի՛. Սիբճոյի՛. Բարուկնցի՛. Օմերիւցի՛, Շեխբուդինցի՛. և՛ն։ Են՝ ի մուշ նաև երկու ցեղք Եզիտեան քրդաց իբրև 1000 տուն՝ որք կոչին Ճոփ անանցի՛ և Հավատցի՛, գրեթէ՝ ի զինուորութեն և՝ ի սպասաւորութե պէկին. սք միշտ բնակին՝ ի մուշ գաւառ. ի ձմերայնի՝ ի գիւղօրէս մշոյ, զորոց զանազան ցեղս ձրի կերակրե՛ն հայք, և յամարայնի՝ ի լերինս նորա։

Երկիր բնիկ մշոյ ձեռին՝ և առհասարակ դուք դաշտաւայր լայնածաւալ, սար առե՛ ի հիւսիսոյ քօսուբ լե-

(ա) Ի շամբէ սոփ ընդհատ էքմընեալ փնտրիլ ընդպին, զոր՝ ի մուշ վտակ կուգեցնալ փարատուս, այսինքն սև ջուր։ յոր ա-

լերամբք. և՝ ի հարաւոյ՝ լերամբք մշոյ։ Ելանէր լե-
րինք սկսեալ յարեւելից՝ ի վարդենիս գեղջէն՝ ի յա-
ւարտիլն զրպտուս լերանց, ձգին յարեւմուտս մինչ
՝ի գիւղն արգերթ, և յառնձիկ. և մինչ՝ ի շուշալ
լերինս. անկեալ՝ ի հիւսիսոյ մշոյ, և՝ ի հարաւոյ պու-
լանուխայ և լիզոյ։ Երկայնութեամբ դաշտին մշոյ յարեւե-
լից յարեւմուտս՝ է երից աւուրց ճանապարհ կարաւանի.
իսկ լայնութեամբն՝ ի հիւսիսոյ՝ ի հարաւ 6 կամ 7 ժամ։
Այս դաշտավայրս որ կոչի Մուշ օվասը, զարդարեալ
կայ ամառ և անդ գիւղերն հոլաբլուրք. յայսմ մասին
գեղեցիկ ջ զայլ կողմանս փաշայութեանն վանայ, և ջ
զայլ սահմանս հայաստանեայց. պատմեն թէ՝ ի յա-
ռաջին ՃԱկս ծածկեալ կայր այս սահմանս ջուրբք, և
ապա՝ ի մեկնիլ ջրոյն ձեւացան այս հոլաբլուրքս, ՝ի
կուսակալ ջրոյն ասա և անդ գիւղ երկիրն։
Ի հարաւային լերինս իւր երից աւուրց երկայնու-
թիւ մշոյ գետն յարեւելից յարեւմուտս ունի բազմու-
թիւ անտառս պէսպէս ծառոց՝ զորս կոչեն ալաժահ-
րի՝ որոյ պտուղն ներկին՝ ի գոյն գեղին զմորեան, և
ասեն մինչև յերզնկա. սալկի. նորգենի. հացի.
քաոհացի. մամխի. մշկի. հոշի. ծրակենի, զորոյ
գիւղքն մթին կարմիր՝ ի գործ ածեն՝ ի ներկս տիւոց
կաթին, որ սատիկ սիրգացուցանէ և անփուտ պա-
հէ. կաղամախ կամ կաղմախ. թեղջ կամ թեղի. ցրդե-
նի, ալոճի, կաղնի, ընկուզի, ասնձի, ուռենի տար-
բեր տեսակաւ. մասուրենի՝ որ է վայրի վարդ ծա-
ռացեալ. խնձորի, շլորենի. ևն. բայց ջուրն բնաւ
մայրի ծառ չ՝ ունի, և մախր։ Կոչեն զեղուն գերեզ պէսպէս
ծաղկաց, յորս երևելի է կարմիր շուշան բարդ և զե-
ղեցիկ՝ որ բուսանի՝ ի յանտառս. շրջապատ նոր կար-
միր և՝ ի մէջն գեղեցիկ գեղին. այլ որ սքանչելին է՝
կարմիր մանն նաև սերմն նր ունի գինս ոսկենիշս.
նուռնուքար, որ բուսանի՝ ի մեղրագետն և՝ ի շամբ.
ձնծաղիկ անբաս. ձիշնաւուռեթ. և գեղին անթառամ
ծաղիկ, որ՝ ի կողմանս ինչ ծաղիկ չը կարաղեան
կոչի յանուն հռչակաւոր մենաստանին։
Ունի և բանջարս զնշինս զորս կոչեն մանուակ. փըն-
կայ, ժաղ, բողկ, օղին, յորոյ արմատոյն շինեն շը-
րեղ չ՝ ներկ՝ ի սէոս կօշկակարաց և կուսաւոր-
ղոլմակ. քեղ. սամիթ. կարօս. սպիտակուկ. այսպս
կոչեցաւ՝ վ՝ զի մանն որ է ընդ հողով է սպիտակ.
կոչեն ասնի բանջար, զի յուժգին յայտնութեամբ ա-
վորուն է եփել երբև դիւրեցայ և բաշխել. և Թիւ-
Թիւն աստ և պատուհասական որ սիրեն աստ և անդ։

Բե-

Բերէ և ձուէն, զոր բաղնիչքդ ծամոն կոչեն. ժողովեն զան՝ իմաստ կանկառուէ, (զի է և այլ տեսակ կանկառուի իսամ կոչեցեալ,) յետ հատանելոյ կանկառոյն՝ որ պարսկերէն կոչի քենքեռ, հատեալ և՝ ի բաց արկեալ զբոյսն, բրեն զարմատոցն. և հատեալ դնեն առ նոսա անօթս, ուր ժողովի հիւթն կաթիանման. և պնդացեալ լինի ձուէն, զոր ախեռն՝ ի բաղչէ և այլ ըստ, և մինչ՝ ի կոստանդնուպօլիս. են։ Սունի՝ այն է ժանեթատ. քաղցր մեծ և տապարաձեւ. և ք զնմ առատ բերէ ցորեան աբանչէլն և տարբ, որոց ծիլք բարձրանան մինչև՝ ի ծածկել նաև զձիաւոր անցաւորս։ Նոյն ազգս ազգս պտղոց բայ՝ ի Թզոյ և՝ ի նուռնէ։ Ունի և հանքս երկաթոյ, և երկանսքար, և կակուղ քար. և՝ ի լեառն մեծաւոյ քղքին ունի հող պատուճական. ուստի շինեն բնակիչքն կարասս, և ամանին ստա և անդ։

Իսկ՝ ի կենդանեացդ ունի ազռաւս, կուզ, վայրի կատու, վարշամ, ինձ, նապաստակ, և մեծագլուխ վարազ, արջ և գայլ. յորոց վարազ և արջ բազմ լինասս հասուցանեն արտորէից և այգեստանեացդ ի գիշերի, մինչև բնակչաց հարկ լինել ուրեք ուրեք մեծամեծ շամիք գիշերապահ լինել յարտորայս և յայգիս իւրեանց։ Ունի նաև վայրի ոչխար, այծ, և վիթ. և գոմէշ բազմ։ Ի Թռչնոց ունի վայրի բադ և սագ, կաքաւ, լոր, արօս, ձնարօր, սրսրիկ, կխկիճ կամ կկիճ, կռունկ, հորաշ կամ տատրակ, արծուիւ, բազէ, սարեկ, ագռաւ, ճարեկ, արտուտ, աբեղուկ, կռօկռօ՝ Թռչուն խայտաբղետ՝ ի կապոյտ կանաչ և՝ ի կարմիր գոյն. ուրուր, պաշտք որ է տեսակ ինչ ուրուրոյ. արաքիլ, յոտոտ, ձկնկուղ, այն է սախտ խուչն որ գրաւական ջուր կրէ. ծաղրիկ հաւ՝ որ է մարդի, են, Գետ նր բերէ պէսպէս տեսակս ձկանց. և զձուկն կարմրախէտ՝ այն է ալապալըղն՝ ի յատուկ ժուռ վտակս. մեղրագետ բերէ զայն ձկունս՝ զորս բերէ եփրատ. մինչև նաև զձուկն՝ զորմէ պատրաստեցաք՝ ի ստորագրութենէ եփրատայ։

Իշխան սր է պէյ, որ ըստ հին իրաւանց անկանի ըստ իշխանութե խանին բազխոյ. և նոյն խանն գնէր յաջորդն զամն՝ ի մուշ, և զամն՝ ի ջուխուր որ է կըցորդել ըստ՝ իբրև միւթէսէլլիմն իւր, որք և անուանին պէյք. բայց հոչակաւոր ալայէատին ունի՝ ալաուտին պէյն մշոյ զօրացեալ յոյժ յամին 1741, ինքն գնէր և փոխոխէր ըստ կամի զխանս բազխոյ. մինչդ զի յաւուրան յայնոսիկ ոչ սակաւ հակառակութենէ և

խռո-

խառովութեն կայր առ բանիցեցիս ոսկւս յաջորդութեն
խանին : Այս ալաւաճին սկզ ունէր ղօրս 70000 , և
գանձս բազումս . չինեալ զբերդն լեզ , և զանառիկ
բերդն ոսպնբլուր կամ մերճիմեք գալէսի զորմէ ասա-
րև . և բռնանալ կամէր ՚ի վր նոցին . որոյ վն չուչա-
կայ սկզբ և տեսուչք առհնրկ միաբան բողոք կալան
՚ի գուռն Թէքրին ՚ի կոստանդնուպօլիս . որ հրամանս
էհան խալաթիմ փաշային երզնկուայ և մահմուտ
փաշային սալէզնոյ . պատերազմաւ ՚ի վր էլանել
ալաւաճին սկզբին և սպանանել : Որոյ ընդ իւրեանս
առեալ զսկզբն մալազկերտի խնուսայ և կնոջ հնձէ
զօրաց իւրեանց 24 հզրօք , եկեր բանակեցան յամին
մեղսագործոյ հանգէպ ձղքին մշոյ , իբրև 2 ժամուս
հետ ՚ի նմէ յամին 1747 , երբեմն երբեմն յարձակէր
՚ի վր , ոչնչ կարացին գործել . ապա յաւուր միում
յաւուրսում պահուն յարձակեցան ՚ի վր մշոյ ամ
զօրօք իւրեանց որք առհնրկ էին հեծելազօրք :
Իսկ զօրք ալաւաճին սկզբն ըմ մեծի մասն Թօմա-
փէկ էին յանջադոյն ՚ի նմէ երկուցեալք ՚ի հրուալարաս-
կէ ալքայէն . և զօրս մնացեալ էին առ նմսն , ՚ի նմէն
գնչերթ ոչ գնաեալով զյարձակմանէ բանակին , առա-
քեաց ընդ գաղանի ձնձղ ՚ի լեառն քօսուր , առ ՚ի
յանկարծ յարձակել անտի ՚ի վր բանակին . և այս-
պէս 3000 զօրօք միայն որք կային առ նմսն՝ եղ ընդեմ
նոյ , զ2000 հեծեալսն եդեալ ՚ի պատնիշն՝ պատուհէր
եառ չելանել ամենևին անտի , և զ1000 հեծելազօրս
արտաքոյ պատնիշն կացուցեալ այնպես պատրաստ
ընդ միմեանս : Բայց հետևակ զօրքն անասունեալ հրա-
մանին , և արտաքս ընդ պատնիշն ելեալ , անկան ՚ի
մէջ բազմութեն զօրաց փաշայիցն , և 500 ՚ի նոցանէ կոտո-
րեցան . և իբրև 500 ՚ի դերուն վարեցան . մնացեալ
զօրացն փախուցեալ ՚ի մուշ , ոսպնկ պատրաս ոչ
Թողին Թշնամեացդ մտանել ՚ի ձղքն : Տեսեալ ալաւա-
ճին սկզբն զնուաղուն զօրացդ իւրոց , յայնմ դիչե-
րի փախեաւ ՚ի ձղքէն :

Իսկ ընդ այգն ամ մեծամեծք և զաւուրսն ձղքին միա-
բան գնացին ՚ի բանակն . առաջի եդեալ զնուրեանց
անմեղուն , և դանգատ կալեալ զընտուրեն ալաւաճին
սկզբն . բայց ՚ի վր այսր ամի՝ փաշային երզնկուայ
և պայէզնոյ 25 քսակ առեալ ՚ի ձղքէն ,
ղրկեցին ՚ի պատրին միայն շնորհեցին նմ . իսկ ըղ-
գնուզօրայս , զյօրևան , զնոսա , ևն , առհնրկ հրձիգ
արարին . և այսպես նախ ՚ք զպատրին և զկնի պատրին
զաւուրս 25 անդէն մնացեալ , գնացին մեկնեցան :

Յետ վեց ամսոց եկեալ ալաւտան պէյին ՚ի մուշ, նոյնպես տիրէր առաջին սահմանաց իւրոց. յորմէ վըր դարձեալ յարձակեցաւ հնչակաւոր չէթէի փաշային երկրաւորմայ յետ երկուց կամ երից ամաց, մեծամեծ ուժգնագործեաք ի գօտիվք եկեալ ՚ի յառնուլ զբերդն ոսպնբլուր կամ զՇերմիմակ գալէսին. որ էր առեղն ալաւտանի ալաւտան պէյին։ Իսկ ալաւտան պէյին պնորաշէն պալատ իւր, և զամ գիւղաքղքն որ առ առորոտաւ բերդին հրկէզ արարեալ, և արս 70 ՚ի պահպանուէ բերդին Թողէլ, ինքն խոյս եառ ՚ի գաւառն կինճ։

Չէթէի փաշայն յաւին եփրատայ բանակէլ, և զաւուրս բազմս ուժգնագործեաք իւրովք պաշգէլ, ոչինչ կարաց ձեռնարկ բերդին. յայնժամ ՚ի վանայ բերել հրամայեաց ուժգագործիս մեծամեծս քակիչս բերդից, բայց պահնակք բերդին չար հասանելէ ըզգամ կալ հրամանաց Թագրին, և ապատամբութիւն պատճառս լինել արեանհեղուէ, կամաւ իւրեանց եառուն ըզբերդն առ չէթէին, որոյ ընդ առնուլն խակ և խակ քակել եառ զամ բերդն նոյն խակ մէկոյց՝ որք չինէյին զբերդն, և ինքն մեկնեցաւ անտի։ Յետ տարեաց միոյ եկեալ դարձեալ ալաւտան պէյն ՚ի մուշ, և հանել զԹագուցել դանձն իւր ըզ երկրաւ ապարանիցն իւրոց զոր հրկէզ արար, ուզ թակիս լի ոսկւով, նաւաս անդէն խաղացուցէ մինչև ՚ի մահ իւր։ Յետ նր յաջորդեաց մահասուա պէյ որդի նր, և յետ նր աիրեաց որդի մահասուային Թառն ալաւտանին. որ ընկալաւ ՚ի Թագրէն գուռս երկուս։

Ուսաւ իանն բանիցն չունի զառաջին իշխանուէ ՚ի վր մշոյ. նոյնպես փաշայն վանայ չունի ինչ իշխանուէ Թէ ՚ի վր մշոյ, բայց եԹէ ըստ որում գիւղօրէք սր ամի ամի ունին տալ զառվօրական տուրս վանայ զուռլից. և ըզ այսմ համարի մուշ մի ՚ի սանճագացն վանայ։ Բայց ՚ի տրոց աստի բնակիչքն ոմն սալեանս պէյին՝ յորժամ և որչափ պահանջէ. և ոմ կարաւանք սպրթոյ որք բերեն խահվէ և այլ վաճառս պաղատաի, մաւալայ ևն. և այլ ոմ վաճառք որք անցանեն ըզ ՔղՔն մուշ, ունին տալ մի մի բեռն տուրս հիմ մաքս. զոր կոչեն Տաղմա։ Եւ ՚ի Ձմրի ժողովէյ անդ ուխտաւորաց սկզբ կարապետին, իբրև 8 կամ 10 ՆՁրոց, իւրաքանչիւրք որք ուխտաւորք՝ որք են արտաքոյ սահմանաց փաշայուէ վանայ, նոյնպես արտաքոյ Թէմի նր կարապետին, ունին տալ պէյին մշոյ հինգ հինգ ղրուշոյ. զոր կոչեն Թօփրագ պատաք

իբրև ՚ի վարձ հողոյ. յիջատոյն այս տուրք էր սահման ենչ, ապա ալաուսեն պէկն յաւել մինչև ցայս կէս ալտաթոյ։

Համօրէն գեաւռն մշոյ բաժանի չերկուս վիճակս. ՚ի Մ֊ղէ ՚ի Զաւխուզ. յորս չերկասին՝ յառաջին Ժամիս խանն բաղիշոյ առաքէր երկուս միւթէսէլիմս ՚ի կողմանէ իւրմէ, ոյք ասացաք ՚ի վերոյ. բայց զկնի ալաուսեն պէկին բարձաւ տրուճ խանին ՚ի մշոյ և ՚ի շուխուրէ. և այժմ անկանին չէ իշխանուն ՚ի մշոյ պէկին ոչ միայն երկոքին վիճակքն. հանգերձ գիւղօրէ ինչ իւրեանց՝ բնակիչ գրեթէ առհասարակ յայդպէս հայոց, այլ նաև այլ վիճակք՝ երբեմն բիւրք և երբեմն տասկաք, ըստ զօրուն իշխանուն իւրաքանչիւր պէկին։ Մուշ վիճակ անուն իւր ՚ի քէզ հանանուն. յորոյ անուն կոչին վիճակին. իսկ Շաւխուզ է միայն անուն վիճակին, որ անկանի յարևելեան կողմն մշոյ, և յարևմտեան կողմն ուռվայի։ Մ֊ էք գերկոսցունց գիւղօրէիցն ՚ի միասին կարդացուք յայսմ վայրի։

Մ֊ղ։ Բերդաքէղք գիւռաւոր համօրէն ձեռին. ՚ի հարաւակողմն եփրատայ 4 ժամու հեռի ՚ինձմ, զոր ոմանք շիմձին ըստ տիգրիսի. ժամու և կիսով հեռի ՚ի մեզրափեայ. կառուցեալ ըստ զառ ՚ի վայր բլրոյն՝ որ է ոտն լերին, ՚ի կոյն ըստ բարձր լերին. և տարածի նաև ՚ի դաշտին առ ստորոտով բլրոյն։ Յարևմտեան կողմն նոր ՚ի գլուխ բլրոյն է բերդն պարսպատատ և աշտարակաւոր ՚ի նախնեաց չինեալ քարաշէն. զոր նորոգեալ ըստ կիսոյն սուլթան սիւլէյմանին ՚ի զնէն նիւթոյ։ ՚Ի բերդին են 20 կամ 30 տուն, պահնակք հանդերձ բերդակալաւ, որ այն ինքն է աիշտար։ Զաղպէն անկանի յարևելեան և ՚ի հիւսիսային կողմն բերդին. են և յայլ կողմանս բերդին տուն սակաւ և ցրիւ։ Ընդ մէջ քղքին անցանէ և վտակ՝ որ դարձուցանէ 10. 12 ջրաղացս, և արտաքոյ քղքին ոռոգէ զարտուրայս ընդարձակս, և քանի մի դիւղօրէս, անկանին ՚ի մեզրափեա։

Բնակիչք սորա տուն իբր 8000, ըստ մեծի մասին քուրդք, յիջատոյն բաղմանէին էին ՚ի տմս հայոց, այլ այժմ սակաւք մնացին ՚ի 5 թաղս որոշէ. յորոց իւրաքանչիւր թաղք ունին մի մի քարաշէն եկեղեցի. Պետրոս առաքեալ են ՚ի սմա, ուրէք դարբինք. որք չինեն ՚ի մեսակայ հանքոյ երկաթոյ զանազան գործիս երկաթիս, ուսան սիրեն յայլ ջրքակայ սահմանս, ՚ի խնուս, ՚ի մալազկերտ, յալաշկերտ, և գործեն ՚ի մուշ և ՚ի գիւղօրէս որ նաև

գոյդ

գորգ պատռեական, կապերտ, և գուլթայ տուռէ-
ղէն։ Ունի և վաճառանոց և վաճառական մնալ
Ի-ԲԻ-ՆԻ, և շուկայ, և բաղում աղբիւրս ջուրց. մի
միայն բաղանի է քարաչէն, և մի միայն ինչան կամ
խան չինեալ յալտաուին պէյէն. պալատ պէյին է
յայնմ մասին ջրչին՝ որ անկանի յարևելեան կողմն
քեղդին. 2 մզկիթք են՝ ի սմա, որք ունին մէնարէ.
յորոց մին յաջգոյն էր եկեղեցի, յորում է տապան,
և՝ ի վր քանդակի ալ քարիզէն արձան եւոյն զգե-
ստուք խերովք. զոր պատռէն նաև քուրդք վառէլ
կանխնզք. և գնան յու խա՝ ի հայոց, նաև՝ ինոյն
խակ քրդաց. ունի բարձր մինարէ յախճապակեայ,
որ՝ ի հնումն էր զանգակատուն։

Ոլորտ չրչխա՝ ի հարաւոյ պատեալ կայ լերամբք.
յորս են այգիստանդաք բազմք, խրաքանչիւր ու-
նելով՝ ի միջի հնձան մեծ, և ծառս պտղատուս, և
բնեթակ բազմ, որք բերեն մեղս ընակիս։ Ի գաշտա-
վայրին որ է առաջի մշոյ՝ եւանէ Ի-ԲԻ-ՆԱ առատ և
ապնիւ խոդւէ կոչեցեալ, որ ամի ամի բերէ գրեթէ
1500 ձիաբեռն (ա)։ ուստի սփռի՝ ի տախտակեքիր,
Կիւղնուսի, և անտի յախչկիա, ՝ի Թորնաճ, ՝ի գը-
բատղուն, ևն։ ուստի և՝ ի բազաքացւոց բազմք են
վաճառականք Ի-ԲԻ-ՆԻ։

Գիւղօրէք մշոյ յարևելեան կողմն։

ԱՊՓԵՐԴ կոչի նաև ՄՈՒՏՊԵՐԴ։ Է աւերակ բերդ,
ի վեմ, միով ժամու հեռի՝ ի մշոյ, ՝ի ղամարձալիք
վայրի, ուր են պարիսպք ի մասին քայքայեալ. ու-
նի ալբիւր յամարայնի ցուրտ անհնարին. և՝ ի ձմե-
րան ի չերմ. Ջոյս առանն լինել բերդ և բնակարան
զբաճանայ, զոր առաջիկ քոյր զրուճանոյ կառուցանել
էտ առ՝ ի Թիֆլորիցուցանել զինա՝ ի վր երկուց եղ-
բարց, զորմէ գրէ խոր. ա. ՀՀ. զոր և յանուն քեռ
իւրեանց կոչեցին առն ՀԱՊՓԵՐԴ. կիմ ուղղագոյն
ևս ՀԱՊՊԵՐԴ։

ՄՈՒՆԻ. ՏԷՐՓԷԼԻՆԻ. ՀԱԼԻՈՒՌԱՆ. ԱԼԻՓՈՄ ՕՐՈՒՆԻ։
Են գիւղօրէք ոչ այնչափ ստուարագոյք՝ ի միմեանց։
ՄՈՒՇ ևս առաջնոյն. կոչի և ՀԱՊՈՒԵՑՈՑ վանի. նաև
ՂԱԼԱՐՈՒ վանի. Ի ննասեան հուշակաւոր ևս ամ հայս,
կառուցեալ՝ ի վր լերին առ ստոյգ. հեռի՝ ի մուշ քա-
ղաքէն 2 ժամու. առ հնոյ քարաշէն եկեղեցին և մե-

նաս-

(ա) Ամ բեռն է 20 լիտր հայոստանեայց։

նատանն և ամ չինուածք նր • բերդանման պարսպաւ պատել, և երկաթի դրամբք ամրացուցեալ։ Երկու եկեղեցիք են ի նմա, մին փոքր որ գրիդոր կոչեցեալ. զոր նորին սրբոյ լուսաւորչի ասեն շինել, իսկ երկրդն մեծ և գմբեթաւոր • ասեն նր քարոյսատակ • ասա և անդ ի վր քարանց ասենաց գոսանին գրուճանք անճանօթք, որք Թիւրեա են յունական կիր ասորի գրով։ Ընդ խորանս 12 • աւազ խորան նր և յանուն ժր առաքելոց • ի նեղքդ վիմի զետեղել ասեն զնշխար որ առաքելոյն պետրոսի • ցուցանեն նաև զայլ աւետարանչացն մարկոսի և ղուկայ, և Թադէոսի առաքելոյն • և զգագաթն սրբոյ յակոբայ մերքենայ • և ըստ ասելոյ նց գոսանին ասեն մասն մասունք ա

ւետիս ըստ գՀաղարտ սրբց։

Ա րտաքոյ եկեղեցւոյն յարևելեան կողմն նր են կարգաւ գերեզմանք մովսէսի խորենացւոյ, գաւթի անյաղթի, մամբրէի, եղնակայ կողբացւոյ, յակոբայ մլեցւոյ, (որ ըստ պատմելոյ էր մի ի Թարգմանչաց), զաքարու, գրիդորի Ձոն կոչեցելոյ, ասողկայ, և զհաղարու եղբօր գլակայ, և առ նովաւ պօղոսի ասքոնացւոյ • Ձորտուվելայ մանգրտուԹիւն կոչեցեալ ի նոցանէ՝ Հայոց ազգայ։ Իսկ ի հիւսիսային կողմն են գերեզմանք իշխանացն սահակայ և համազասպայ • Այլ ամէն գերեզմանք կառուցեալ կան մեծամեծ խաչաձեւով • և ի վր խաչաձեւացն խաչքար ի մեծամեծ խաչք ի կակուղ քարանց, յորս երևելի և գաւԹի անյաղԹին • և ի վր ոմանց գրեալ կան անուանք նց։

Ա ռ տապանօք սահակայ և համազասպայ է լուսաւորիւր • և ի հարաւակողմն եկեղեցւոյն է և այլ լուսաւորչիւր բարեհամ յանուն գաւԹի անյաղԹի • առ որ յաձախեն յուխտ՝ ասկս խնդրելոյ պերճաբանուԹիւն և իմաստուԹիւն։ Ա րտաքոյ մենաստանին իրրև քարընկէց մի հեռի է և այլ եկեղեցի քարաշէն գեղեցիկ գմբեթաւոր, և առ նովաւ լուսաւորիւր, որոյ ջուր ցուրտ անհնարին յամարտանին։ Շուրջ զմենաստանաւս են մայրի ծառք և բնակուԹիւնք • փարախք ոչխարաց, և անդաստանք։ Հեռի երկու ժամս ուն և կալ ոչաձա որ կոչի Խնդ • մերձ ի բերդակ գիւղ • բերի ցորեան ընտիր յոյժ և ապխտակ։ Ի Թեմի սր են գիւղօրայք որք անկանին ի հարաւակողմն մեղրագետոյ սկսեալ ի մշոյ միջէ ի գիւղն աւղուտ • նաև

վիճակքն տասուն և չորսից։

Հ աւ • Գիւղ ի բերան ձորագետոյն՝ որ յՀՀ էր

քա

ձղաք. երեքին 'ի նման բիլմ աւերակաք սանոյ, որոնց, ևն: Այս ձոր և գետակ կոչի յանուն որ ՀԱՅԿԱՅ, որ է բարեբեր, և գնայ մերձ 'ի սատուն 'ի հարաւ կողս 'ի բիլմ ձորակս բաժանել: Ասաև անդ 'ի ձորն և 'ի շրջակայ լերինս երեքին բիլմ աւերակաք գիւղ բեից և շինից. յորս 'ի Մ՝առնէ կոչեցեալ տեղին՝ որ է 'ի գլուխ լերին 'ի դաշտավայրն պատեալ անտառօք, կայ մինչև ցայժմ եկեղեցի, որ կոչի Կարմիր վանք: Կարմիր տուֆ: Բերդ աւերակ 'ի գլուխ լերին. երբեմն ժողով ժամու հեռի 'ի վերոգրեալ կարմիր վանից յարեւելս կոյս:

Բառնաձէն: Գիւղ մեծ 'ի վեր լերին որ կոչի Ա՝. երբեմն 10 ժամու հեռի 'ի մէջ. սահմանակից խուժայ և սանոյ: Անդ է հռչակաւոր վենասատանն ԱՀ ազգի կոչեցեալ, շինուած բերդանման. հիմնեալ ըստ աւանդելոյ բնակչացն յաւուրս սրակերտացն քան. 'ի յիշատակ հրաշագործուձեն որ եղև յայրերն անդ 'ի ձեռն բեռելին քան՝ որ արկաւ յայն աղբիւր: Այս վենասատան էր պատսպարան սանոց յաւուրս սրտահին պէրին մէջ. որոց Թշնամացեալ ըստ նմ, յանկարծակի ասպատակել յաւարի առնուլն զմերձակայ գիւղօրէս մէջ. և փախուցեալ ամենայնին յայս վենասատան երբեմն յանդգնի ամրոցի. յայն սակս յամին 1741 քակել եան զայս վենասատան ալատոմն պէրն, և զամ հին զարդս և զբերանս նր կողոպտեալ. յորս գտաւ աւետարան գրով յունաց և բարբառով հայոց: Յետ ամաց ինչ երբեմն հաշտեցաւ ըստ սանոցման, հրամայ եան վերստին շինել զվենասատանն:

Թեմ սորա են խուժ, և համօրէն մալաղկերտ. զի ոչ անգլելիք ինչ բժշկուձե պատմի լեալ յորդի պէրին մալաղկերտի 'ի ձեռն բեռելին որ պահէ սատէն. յայն սակս զամ գիւղօրէս արուձէ երբոյ էարկ 'ի Թեմն սրբ աղբերկայ: Խակ 'ի գիւղօրէից մէջ չունի ինչ Թեմ, բայց միայն սուրբ ոզորմուձէ Ժողովէ 'ի նոցէ: Ծ՝ԳԲ: Գիւղ երբեմն 80 տուն սա սորբատով լերին երբեմն 2 ժամու հեռի 'ի բռնաձինէ յարեւելս հիւսիս սոյ նր. և միով ժամու հեռի 'ի մեղրագետոյ 'ի հարաւակողմն նր. և զի յայսմ վայրի մեղրագետն հանդիպէ լերին ինչ խոտորել ծռի յարեւմուտս հիւսիս սոյ, յայն սակս անուն գեղջս կոչեցաւ Ծ՝ԳԲ: 'Ի վեր լերին է հանդ երկաթոյ, և սա նովաս 10 և երբեմն 12 բովք: Ջայս հանդ յիշէ խորենացին 'ի սատրաձրուձ սուրբերան նհնդին: Արեւմ 'ի գիւղս է կամուրջ քարաշէն 'ի վեր մեղրագետոյ:

Բեր-

Բերդաւ. Նուշն։ Ի հարաւակողմն նորշինոյ անկա-
նէ ծոմոյ ակն կիր լեռն փոքրիկ. զորմէ գրեցաք ի
վերոյ։ Աչխարհին. Շմշկի։ Են գիւղօրէք ոչ այնչափ
հեռի ի միմեանց։

Խոփեր։ Քիչգոյն էր գիւղ մեծ՝ յորում էին տուներ
իբրև 400, այլ այժմ չէ այնպես. հեռի ի մէջ 6 ժա-
մուս. ունի երիս թաղս, և իւրաքանչիւր թաղք մի
մի եկեղեցի ի կոմսածոյ քարանց. հեռի ի խաղո-
ղէ իբրև 3 քառորդաւ, ի հարաւակողմն առ սոռ-
րոտով ձորին՝ և աւերակ բիշմ. յորում կանգուն կայ
մինչև ցայսօր եկեղեցի քարաշէն։ Ուրուսիր. Ծղնի.
Երնո. Խշէր. Աղբոտ. Լոխոտ. Բաս. Փնիօտ. բնա-
կիչք երեցունց գիւղօրէիցս են քրիստոնէք։

Ճապուխ. Նուշն։ Սորա բնակիչք են հայք, հեռի ի
մերիայ (զոր եդաք ի սկիզբն առնվայի), իբրև 2
ժամուս. մերձ յայս նորշէն բղխէ ակն մեղրագեղոյ
զորմէ գրեցաք ի վերոյ. և առ ակամբն է գերեզման
նահատակն, ուր կան երիս քարաշէն գմբեթաձեւ շի-
նիք։

Ձմբիք։

Աղբենիս. Վարդենիս. Խարճ. Բարյան. Աղանիսք. Ա-
ղան. Ճոռնիսք։ Ասա 7 գիւղօրէիք անկանին ի հիւ-
սիսակողմն մեղրագեղոյ. և են շուրջանակի զամ-
բիճն զորմէ գրեցաք ի վերոյ. ի նոյն կողմանն է և
Աղնբակ։

Օյ տաղտ։ Ի աւերակ հին քաղաքի անբնակ։ Ջաղօղ
յոր. Պրմերք. Թիւլ։ Գիւղ հին առ որով անցանէ և
ջուր լինի որ խառնի ի մեղրագետ։ Մահափրակ. Ա-
րագ. Աղբաւանդ. Աղբագիրոյն. Աղուզիրիս, այլ ի
միւսոյն. Քրդագոմ։

Հայիկ իբրեւ կոչեցեալ Խոսիկ։ Յեկեղեցւոջ գեղջս
է գերեզման սքանչ մեծորոտոյ. յայս եկեղեցի երդ-
նեան մինչև ցայսօր քուրդք և եզդիանք շուրջանակի
բնակեալք յերդումնոյ իւրեանց ասելով, զԽոթրինէ
Խոսիկ. քր Աբխտ հացեկայ. կամ Տնէրէ Խոսիկ. քր Եկե-
ղեցի հացեկայ. նաև ասանին ընծայ և պարգև։ Ա-
ռաւաւ է քարհան, ուր էլանէ քար կակուղ։

Գիւղօրէք մերձ ի հիւսիսակողմն։

Ալանն. Աղբինճ. Աղանձվանդ. Զափնայ. Ջրիկ։ Ցե-
տագայ գիւղօրէք անկանին յայնկոյս մեղրագե-
տոյ ի հիւսիսակողմն նր, որք են. Բուլեր. Խոփեր.
Մղրգան. Խաչխաչաշ. Սուրուխ. Ոլինոյ. Աղուբոս-
կոյ ցն նախագաւառն. Ցրծնի, որ է առվղ հին. զոր
յև

յԻնէ խոր. ա. 5։ Խաբեաս. Ընդխեռուածք, որոյ բնականք են քուրդք։ Ընդոդեմ, որոյ բնականք են քուրդք։ Աղեցան. Աղճան. Աղբեղի։

Տաղնտ. որ է աղաւաղեալն հին անուանն Տարօն։ Ի աւերակ մեծի քղքի, ելբրև 2 ժամաւ հեռի յարդերը Թէն յարևելս հիւսիսոյ նը, ի վերամբարձ լեռնա դաշտակի. քարաշէն եկեղեցի նը կանգուն կայ անդէն տակաւին։ Ա՛ն նախնիս տարօն գաւառ միայն յիշատակի, և ոչ քղք. բայց յաւերակ տան խմա նամբ, Թէ ի հնումն գոյր նաև տարօն քղք. յորոյ անուն անուանիքը և համօրէն գաւառ, որպէս և բնակիչքն աւանդեն։ Հանդէպ տաղնոյ անկանի Շուղր լեառն ի միւս կողմն Եփրատայ. զորմէ առն ի լերինս խնուսոյ։

Աղանձիկ։ Որոյ բնակիչքն քուրդք։ Ի գրոնէն սկսեալ մինչ յայս գիւղ՝ անկանին յարևելս Եփրատայ. իսկ յետագայ գիւղօրէք անկանին յարևմուտս հիւսիսոյ Եփրատայ։

Ճարպոհոր նշանակէ Ճորէք անդք։ Գիւղ քրդաց կառուցեալ առ ջարդուհուն արագընթաց գետոյ, որ գայ ի վարդովայ. և կէս ժամաւ հեռի ի գեղջէ տասն խառնի յեփրատ։ Սաղրիկ. Գիւղ քրդաց։

Ոսպնբուր կամ Մէրճիկի գալէ։ Ի աւերակ բերդի և գիւղաքղքի, զոր շինեաց ալաաման պէկն մշոյ, 6 ժամաւ հեռի ի մշոյ. կառուցեալ յարևմտեան ափն Եփրատ գետոյ. 3 քառորդաւ հեռի յարդերէթոյ և ի ծիսավայ։ Կոչեցաւ սա ոսպնբուր, զի է քարաժայռ սեպուհ ինչ իբրև զբուրգն բարձրացեալ ի տափարակ դաշտի. յորոյ գլխոյն միւռ ուղիղ գաւ ի վեր գնալով հազիւ մարթ է ելանել ի կէս ժամու. և զայս ձնդն եհատ և եբաց կռանագործուԹիւն նոյն պէկն. քանզի չկայ այլ ինչ ձնդն ի վեր ելանելոյ։ Գոյն հողոյ լերինն նմանի գունով ոսպան. յայն սակս կարծի կոչեցեալ ոսպնբուր։

Ի գլուխ լերինս շինեաց նոյն պէկն բերդ անառիկ ամրապատուԹիւ ի ձեռն ճարտարապետի ուրուք քաղնէցւոյ յազգէս հայոց. և մեծամեծ մԹերանոցս ի նմա ամրապարսպ, գորեղոյ, խզոյ, և ն. և գի ի լեառն ոչ բղխէ ջուր ինչ, շինեաց նաև մեծ ջրհորս ջուրց կամ առնել. զոր ի սկզբան անդ եկեալ ի ջրոյն եփրատայ. և ապա եկեալ ի ջուրց անձրևաց խոզովակօք ի տանիս շինուածոցն. շինեաց ի նոյն բերդն նաև զաղօրի, ետ ձուլել երկաթի ամբարձիս ծխոյ. ի գօփ և գումնարայ ի ձեռն ուրուսմն մէնեցւոյ

բարօ կոչեցեալ յազգէս հայոց • որ էր այր պատմա-
կան և ճարտար յոյսպիսիս , և ամ կահիճք և կարաս-
եաք ամրացոյց զնա : Յակ առ առորոտով լերինս ՚ի
հարաւակողմն կառոյց զդիւղաքղաքն , զինէ մեծա-
չէն ապարանս , տունս , բաղանիս , մզկիթս • և էած
անդր բնակուիս քրդաց և հայոց : Եւ շուրջանակի
՚ի տափարակ դաշտի անկեաց այգիս և ծառս պտղա-
ւոս • սերմանեաց ցորեան , գարի , ոսպն , սիսեռն
և զայլ արմտիս • հնարեաց անդէն սերմանել նաև
որիզ , որ մինչև ցայնժամ չէր սերմանել ՚ի մուշ :
Եւ այսպէս եղև աւան կամ գիւղաքղաք բարեվից հան-
դերձ անառիկ ամրոցաւն • զոր ոմն ՚ի վէր անդր պատ-
մեցաք՝ ոչ կարացին բազմութիւն զօրացն չէթէչի փա-
շային երզնուումայ առնուլ ՚ի ձեռաց 70 արանց ոչք
պահէին զբերդն • մինչև ոչ յանձնեցին նոյն պահ-
նակք զբերդն ՚ի նմա , առ ՚ի ոչ կալոյ ընդեմ հրամա-
նաց Թիւրին • զի ոչինչ ամբաստրծի կարօղ է աղդել
յայն բարձր որձաքար : Եւ յորժամ հրամայեաց չէ-
թէչի փաշային քանդել զվնուճած բերդին նոյն կամ
վնուղացն մէնցուց , 15000 ոգիք հայվճ կարացին քա-
կել զաւուրս 40 • և գոմն ՚ինամա ամբարս պաշարոյ
50 ամաց բաւական պահնակաց բերդին • ուստի կե-
րակրեցան ամ քահօղք բերդին , և ամ բանակն չէ-
թէչին ցորչափ աւուրս կացին մնացին անդէն •
նաև զամն երկուս յետ մեկնելոյ չէթէչին զրջակայ
գիւղականք ՚ի ներքոյ աւերակաց հանէին ցորեան ,
պաքսիմատս , աշխր , և այլ ամ պիտոյս կերակրոյ :
Մաշնվանք : Ա յսոցա կոչի սակս ճկոյճ մատնն այլն
յոհաննու կարապետին , որ պահի յեկեղեցւոջ սո-
բին • կոչն նաև Մաթրավանք ոմն և կոչէր ՚ի հնումն ,
և յոմանց Մանրավանք • իբր զի յեկեղեցի սորին է-
գաւ սահն ՚ի այլն գրիգորէ մանրորք սակերաց այլն
յոհաննու և աթանասիոսէ • այլ է սուրբ աղաւաղութիւն
հին անուանն Մաթրավանք : Վէց ժամաւ հեռի է այս
մենաստան ՚ի մշոյ ՚ի հիւսիսակողմն նր , ոմն և վերա-
գրեալ գիւղօրէք • և 5 ժամաւ հեռի ՚ի վանից այլ կա-
թուղիկն յարևելեան կողմն նր • իբրև 3 քաւորդաւ
հեռի ՚ի մերձիմիկ գալէսիէն յարևմուտեան կողմն նր •
կառուցեալ ՚ի հիւսիսային եզր փոքրիկ ձորագետոյ •
մոյն եկեղեցի սր է քարաշէն և գմբեթաւոր :
Այրաս • Ծիծառ • Հաղբան : Կիւրզրէք մերձ միմեանց :
Սբ ոհակ • ՚ի հն՚՚ Հաւիլաս : Գիւղ հեռի ՚ի ար կա-
թուղիկ իբրև 6 ժամաւ յարևելեան կողմն նր առ
առորոտով լերին • յեկեղեցւոջ սր որ քահէ կայ ընդ

մասին, և գերեզման այլն սահակայ նահապետին շուշանայ ոռի առեն, ուր յաճախեն ուխտաւորք յաւուր աւադ եշխի։ Ջոր եկեղեցին և վենատան քահանայ Լինկիթմիւրն առ 'ի շինել 'ի քարանց անտի գքայ. գայել կամուրջն Եփրատայ. որոյ գործս նուր 'ի նոր սահակայ մինչ 'ի կամուրջն՝ որ հեռի է իրրև 2 ժամս՝ կարգաւ դասաւորել մի գինի մոյ, այնպես կրել ետ առեն գքարինս 'ի գերեզմն մինչ 'ի յեփրատ ձեռայ 'ի ձեռս տալով։ Երկիր սր ջգն սահմանակից է պինկիէօլայ և խամլբերդայ, և արդաւանդ յոյժ. և խոտ նր ուռնի գայն գործոյն, գոր ինչ գրեցաք վր խոտոյն խամլբերդայ։

Գիւղօրէք մշոյ յարևմուտս հիւսիսոյ նր։

Վէրի. Խաչ-գեղ. Գոմ. Հերիէրտ. փալա. գիւղ քրդայ։ Տոմ. Խէպիան. Մէղրէ. Բաղնո. Ձիրն, որ նշանակէ Ալիտ։

Կոմիսր։ Գիւղ բնակէլ 'ի քրդայ, իրրև 2 ժամս հեռի 'ի նր կարապետէն յարևմուտս հարաւոյ նր. առ սովս եփրատ գետ անկանի 'ի բարձանց, իրրև 6 դրկաչափ. և գործէ սահան ի մ կարկաչահոսան մեծ. յորոյ ձայնէն կոչեն զնոյն սահան և զգիւղն՝ Կոմիսր. անտի անցանէ եփրատ 'ի ձախըզլուր։

Քօլէան գալէխ։ Բերդ զոր շինեաց ալատաճն պէյն։ Սէ խարապէտ. 'ի Թուրքայ կոչի Ջանկլը-էլիս ըր Ջանկ գահաւոր եկեղեցի։ Մենատան և ուխտատեղի հրաշակաւոր 6 ժամս հեռի 'ի մշոյ, 7 ժամս 'ի կելոյ և 'ի ձախըզլոյ. իրր 3 ժամս յեփրատայ 'ի հիւսիսոյ. կառուցեալ ստորև ըր զպատ հարաւակողման լերին՝ որ մի համարի ըր գօտոյն պինկիէօլի. գեղեցիկ և զբաղձալի, ջուր նր առողջարար և առատ, բերք և ծաղիկ բազմատեսակ ոռի և այլոց լերանց մշոյ, իսկ գերեզն սքանչելի, ամբարձեալ գորով 'ի լայնատարած դաշտավայրն հանդերձն ձգեալն մշոյ, ուստի երևին բազմութիւն գիւղօրէից, անդաստանաց, պարտիզաց, ևն։ Աղբ՝ այս մենատան կառուցել յայտնի զբաղձալի լեառն, պատեալ կայ բերդանման պարսպաւ, և երկաթի դրամբք ամրացեալ. որոյ ամրուն և ազուցիկ կազմուն ձնեղ աւադ գրանն է ձարտարագործ. մենատանն և եկեղեցին առհնրկ են քարաշէն 'ի քարանց նոյն լերին, և 'ի կակուղ քարանց քարհանին հայեցեալ։

Եկե-

Եկեղեցին կիր ժամատունն է տափարակ տանեաք համարակապ ՝ի վր 16 քարաշէն սեանց հաստատեալ. յորում ժողովին միաբանք ՝ի ժամերգութեն . աւագ խորանն է յանուն Ս. Յակոբ եղբօր Տեառն , յորմէ աւագ խորանին է դուռն մատրան սրբոյն առաքելոյն . ասոր և անմի այլը դրան՝ են երկու փոքրիկ խորանք ՝ի մէջ փոքր կամարաց , յանուն սրբոյն պետրոսի և պօղոսի . և մերձ ՝ի խորան պետրոսի առ որմով մատրան սրբոյն առաքեալոյն է այլ խորան յանուն սրբոյն յակոբայ ասղբօր . ՝ի ձախմէ աւագ խորանին է դուռն մատրան սրբ կարապետին , առընթեր դրան սր առ որմով է խորան սրբ լուսաւորչին . և այսպէս 5 խորանք են միայն ՝ի ժամատան անդ ՝ի բաց առեալ զխորանն մատրանց :

Մատուռն սրբոյն առաքեալոյն անկանի յաջմէ աւագ խորանին . և է ինքը առձեր համօրէն եկեղեցւոյն . ունելով ՝ի վր կաթուղիկէ մեծ , ՝ի սմա վճարեն ուխտաւորք զդարպաս իր զտուրս ողորմութեն իւրեանց . իսկ մատուռն սրբ կարապետին է ՝ի ձախմէ կիր ՝ի հարաւակողմն աւագ սեղանոյն փոքր ի զառեփաննասին , նոյնպէս ունելով ՝ի վր կաթուղիկէ . ուր են երկու դամբարանք քարաշէնք ՝ի մուտս դրան , յաջմէ սրբոյն աթանագինեայ և յահեկէ սրբոյն յովհաննու . զորս դարձեալ ոսկւով և արծաթով , քառեակ առաքինօք բարձրացեալ յերկրէ . առ ուխտաւորաց խոստովանեալ և ՝ի ծուռնկս ՝ի կէս աշնոյն մատանեն յայս մատուռն . իսկ ՝ի կանանց ՝ի սկզբանէ անտի ոչ ումեք թոյլն մատնել ՝ի ներքս : Այս առեն ամիսիսեալ սրբոյ լուսաւորչին ղնշխարաց ոսկերաց սրբ կարապետին ՝ի խորս երկրի . իսկ զայն արտաքոյ եդեալ ՝ի ջերմեռանդուն ուխտաւորաց քառեակ մատամբքն , զի ձկոյթ մանն եդեալ կայ ՝ի մատանէվանքն , և առակս այսոցիկ նշխարաց սրբ՝ կոչն տեղիս ՝ի ժողովրդենէ

Սբ խորապետ գերեզման :

Գոն և այլ երկու մատրունք առանց գմբեթի , յորոց մին է յանուն սրբ յովհաննէ , առընթեր և յարակից կից առաքինոյն առձարին ՝ի հիւսիսոյ կողմանէ , ուր պատարագեն առտի քահանայք ուխտաւորք ընդհակայ տեղեաց ՝ի լեզու իւրեանց , ուր և կայ այլ գերեզման . և երկուքն է ՝ի հարաւոյ կողմանէ յարակից կից սրբ կարապետի գերեզմանին յանուն սրբոյն գէորգեայ , յորում պահին ոսկերք եկեղեցւոյն և նշխարք սրբոց : Ջանգակատուն եկեղեցւոյս 4 զանգակամբք է ՝ի վր հարաւակողմն դրան ժամատանս որ հայի

յարևմուտս հարաւոյ, յորոյ միջնայարկի ի խորան ոչ հոգի կոչեցեալ, և այսոցիկ առհնարկ 10 լինին թիւ խորանացն։ Յաւուր վարդավառի հաւաքին ՚ի սմա բազմութիք ուխտաւորաց ՚ի մօտաւոր և ՚ի հեռաւոր վայրաց, և ՚ի տանտպօլէ. պատուիրէ և տեղիս նահ աւ քուրդս ըղձակայս, որք զհոս մատուցանեն ըստ ը ընտց իւրեանց, երդնուն յանուն սրբ յարդի իւրհանց ասելով Տէրէ ըադի. որ Թարգմանի Սպիտակ եկեղեցի, (սակս սպիտակուհ որմոց նր), եւ ի յարբասցոց բառիս փէյր՝ որով կոչեն զաղօթատեղի քրիստոնէից. երդնուն նաև ասելով Տէրէ Լահկէ, սակս զանգակաց իւրոց։

Յամին 1784 եւև երկրաշարժուն ՚ի սբն կարապետ, ոչ և յեղնկա, և կործանեցան բաց յայլ ընծաց՝ սպարիսպք Հարաւակողման, սենեակք, սեղանատունն (զոր նորոգել էր անուանի եաղուպն ակնցի՝ որ յաւուրս սուլդան մահմուտին), կողմն ինչ զանգակատան (զոր քարակերտ սեամբք զարդարել նորոգել էր նոյն եաղուպն, և խաչ եդել ՚ի գլուխն), հաթուղիկէն սբն առաքեալոն, խաչն որ ՚ի վր կաթուղիկէի սբն յոհաննու. և ՚ի նեղբոյ աւերակաց մնացին քանի ինչ անձինք, ըստ որս և երեք մի. այլ ակն մշոյ հրաման եւս առաջնորդին լինել զայս ամ, զոր կատարեցին ՚ի 1788 բնմ ծախիւք. և ՚ի լինելն ՚ի ներքս առեալ զգաւթն ըստ ճակեցին զեկեղեցին, յաւելմամբ 8 սեանց, զքանդակատունն նորոգեցին բարձրացուն և վայելուչ քան զառաջինն. զոր հոգի խորանն որ յետն էր ՚ի գաւթի ՚ինեղբոյ զանգակատան՝ փոխադրեցին ՚ի միջն անդ զանգակատան։ Առաջնորդարանն է ՚ի հիւսիսակողմն եկեղեցւոյ. իսկ աւանդատունն ՚ի հարաւակողմն, ՚ի նոյն կողմն են և սենեակք միաբանից. ՚ինեղբոյ նոյ սեղանատունն։ Յարևելակողմն եկեղեցւոյն ՚ի խաչքակի անդ՝ որ է յետ կոյս մատրանց սբն առաքեալոն և սբոյ կարապետն՝ են գերեզմանք ինչ առաջնորդաց վանից։ Ջուր մենաստանիս առատ, ղի յտղբերաց լերին, ճանդ որ կոչի աւազ ակներ՝ ուղիսօրէն հաւաքել մըտանի ՚ի մենաստանն և բաշխի յերկուս քառանկիւնս նր և ՚ի տնտեսատունն. ապա միացեալ դարձուցանէ ջրաղաց ՚ի մէջ նոյն մենաստանին. յետ եջանելոյ արտաքս ուղիղ ղպարտէզս և զանդաստանս մենաստանին. այս աւազ ակներ անկանի ՚ի հիւսիսակողմն մենաստանին կէս ժամս ատրակաց ՚ի նմէ։ Իբրև քառընկէց մի ատրակաց յոլմոյ վանաց յարևմտից կուսէ՝

ան՝ է աղբիւր լուսաւորչի. որոյ ջուր՝ ի նեղբուսա
երկուց կամարաց հոսի յաւազան անդր՝ որ է վէմ
մեծ, զոր արդասաց Թագաւորին ասեն եդեալ, և
անդր ակրաեր լուսաւորչին զքաղմուն քրիստոնէից.
է և այլ աղբիւր կոչեցեր Բարեհամ: Յակ՝ ի գլուխ
երկին մերձ առ իրեարս են եօթն աղբիւրք կամ ա
կունք ականակիտ ջրոյց, որք՝ ի հնուստն էին լինն,
յորմէ և այս մենաստան կոչեր առեալ Հնաւանեան վանք.
այլ այժմ երկուք՝ ի յականցն ցամաքեալ կան: Շուր
ջանակի զմենաստանաւս են պարսպակք, մայրիք,
փարախք խաշանց, և անդաստանք:

Ասուածոյ մենաստանին հանդէպ մեծի գրանն նոր
յարևմտից կողմանէ՝ է մատուռն հին Սբ յարութեան
կոչեցեալ հանդերձ կաթուղիկէիւ և խորանաւ որ
ձածանի: Հեռի՝ ի մենաստանէն իբրև մի քարընկէց
՝ի հարաւոյ նոր յեկն նոյն երկին՝ է մատուռն՝ ի ծաղ
կաւէա վայրի, յորում է և աղբիւր. անդ է գերեզ
ման անուանի և կրօնիդեայ, և եօթն խուցաձեւաս
կացն. իսկ ձիւնարան խուցաձեւակաց գրեթէ 3 քա
ռորդք տարակայի՝ ի վանաց: Մերձ՝ ի սա է և հա
սարակաց գերեզմանատեղին, ուր է և գերեզման
հինչ կոչեցեր ՀՀ-ին գերեզման, իբր թէ առաջինն գե
րեզման, ոչ առացին տեղւոյն որ տեղացն, և ոչ
արձ ու գերեզման, ոչ ասեն ումի՛. իբր զի անդ թաղ
եալ կայ արձ որ՝ ի հին ձևին ծառայեր հաւատալո
մանէ տեղին կոչեցաւ Ջրբեհանգիսպ:

Իբրև քառորդաս հեռի՝ ի մենաստանէն և՝ ի կէտն
ձորակի փակահն է տեղի հինչ կոչեցեալ Ջրբահեպիկ
կամ Ջրբհեպիկ. ուր՝ ի վերի ցուցանեն զհետս ոտից
Ջրբոյ, ուր արգելեալ մնաց ասեն, որ բարձեալ ու
ներ վնհնարս սըր կարասեաին. բայց ապաքի թէ.
յիկը, ոչ ասա, այլ ստորև աշխեատս դնէ զայս գի
տուած. և՝ ի գիրս, որ և յայսմաս. նոյեմբ. 18. վէ
նհնարաց սըր լուսաւորչին պատմի այսպիսի գիտ
ուած յորժամ ասանէին՝ ի կոստանդնուպօլիս. և յայն
մանէ տեղին կոչեցաւ Ջրբհանգիսպ:

Փախահ: Որ՝ ի բարբառս կողմանցն այնոցիկ նշանա
կէ իբր Ագարակ. Ընփաղիկ. գրեթէ կէս ժամաւ
հեռի է՝ ի մենաստանէն յարևելս նր, և է առ ստո
րոտով լերին՝ ի ստիպարակի. բերդանման պարսպաւ
պատեալ՝ է մինաւոյ կաթուղիկոսին, յորժամ էր ա
ռաջնորդ այսր մենաստանի սըր կարասեաին. յորում
են փարախք խաշանց, գոմք արջառոց, ախոռք դը
րատուց, և ամ անասնոց մենաստանին և բնակու

Թէեւ հողագործ մշակաց և սպասաւորաց նորին մե-
նաստանի . զի կեղեցի սր Սբ սարգիս կոչեցեալ չին-
հաց յոմնան վերայն ամբեցի առաջնորդ վանացն ։

Լինի սասէն մեղը պատճառական ։

Վարդ ։ Ես փարախ խաշանց՝ ի գլուխս լերին սբ կա-
թողիկեն , յորում են սակաւին սահրակք մեծի
գիւղաքաղաքի ։

Թէմ սբ կաթողիկեին են գիւղօրէք մշոյ որք ան-
կանին՝ ի հիւսիսակողմն եփրատայ և մեղրագետոյ՝
յարեւմտից մինչև՝ ի յարեւելեան ծայրն մշոյ ։ Նաև
գուռանըզ վանական մշոյ , իսնուս հանդերձ կեօք ուսչիճ
և թէգման գիւղք երկիւղուածոյ ։

Բաղես ։ Գիւղ քրդաց եթէ ժամաւ հեռի՝ ի նը կա-
թողիկեն ։

Գիւղօրէք մշոյ յարեւմտեան կողմն նր ։

Ճմանուկ . գիւղ քրդաց ։ Փէնաը . գիւղ քրդաց ։
Քարտոր . Խորօնք . ուստի էր մովսէս խորենա-
ցին ։ Փողրով ։

Սբ յովհաննէս . կոչի նաև Եղերդոցի վանք ։ Մենաստան
երևելի 4 ժամաւ հեռի՝ ի մշոյ . և նոյնչափ հեռի՝ ի
նը կաթողիկեն յարեւելս հարաւոյ նր , և՝ ի հարա-
ւակողմն եփրատ գետոյ . ՝ի վր լերին յանտառախիտ
տեղւոջ , պատեալ բերդանմանն պարսպաւ . ուր չինի
ուճաք նր առհաւիկ քարաշէն . եկեղեցի նր կամարա-
չէն հանդերձ կաթուղիկէիւ . հիմնեալ ըստ աւանդելոյ
քնաիչոյ՝ ի Թադէոսէ առաքելոյն . բայց զիասլարն
որ ծածկէր զկաթուղիկէն՝ հաւ՝ ի պետս եւր ալատ-
ակն պէչն ։ Խորանք եկեղեցւոյս երեք , որք են յա-
նուն սբ կարապետին , ուր է ձախ թեւ նորին , սբ
ծածկնի , և սբն առեփաննոսի ։ Ցուցանեն աստ և
զսուր յովհեփայ արեմաթեացւոյն , զորով խղդեալ
եան աղնուքն , զմանն ինչ՝ ի կենաց փայտին , և զոյգ
նշխարս ։ Ընդ այս մենաստան և եւր լուսաղբիւր
բարեհամ ջուրց ։ Թէմ մենաստանիս են գիւղօրայք
մշոյ՝ որք անկանին՝ ի հարաւակողմն եփրատայ , սկը-
սեալ յարեւմտից գաւառին մինչ՝ ի գիւղն խորօնք , և
քարճոր . նաև վանքն կինձ և խուլփ ։

Աբջոճաբէր ։ Ես մատուռն փոքրիկ արտաքոյ մենաս-
տանին , ուր պահի աւետարան հին՝ զոր յայծոճոյ
ինչ բերեալ ասեն ։

Եղիա գոռեր . Անգնոպ . Ընկեալն . Ազաղաբէր , այլ
՝ի միւս աւազանքիւրէն , զոր եդաք՝ ի վերոյ ։ Բօրիան .
Խաչեալ պղպջ ։

Վրաց

Քարհան կամ Քարհար : Ասոնք կոչեցաւ սակս լինել
ոյց անդէն հանք երկանաքարի . եւ լե 2 ժամաւ հե-
ռի 'ի ձկնէն մեզ 'ի հարաւակողմն : Յայս կողմն հա-
մերէն ձգաւին ոչ դոն գիւղօրէք , այլ անկանին լերինք
մեզ , որք 'ի հնուսն կոչեին տաւրոս , կամ տօրոս : 'Ի
քարհարն անդ է բերդ աւերակ , որ առ յոհաննու
մամիկոնէի գրեալ կայ Գաբհար :

Ծոխ տար : 'Ի առաջաց կոչեցեալ Տէնէ-լէ- գայա : Ասա
տեղի անկանի յարեւմուտս հարաւոյ մեզ . եւ է քարա-
ժայռ սեպուհ լինչ լայնածաւալ . նման նմ փորել է
'ի նեղբոյ և բացել ծերպ կամ ճնճղ մեծ և բարձր , որ
առէ կէս ժամ . ընդ այս ծերպ ճնճղոյդեն անցա-
ւորք . ունելով զառաջար Թանձրուն լերին երբեմն
համար 'ի վեր երեանց . զի չկաք այլ ճնճղ գիւրին
յայն կողմն :

Խուր : Վիճակ ըստ արուեստ պէտին մեզ յարեւելս նմ .
յորում նման մանաւանդ պէս . գիւղօրէք նմ երբ 25 ,
բնակիչ 'ի քրդաց և 'ի հայոց . 'ի հն" կոչեր Խոյր , որ
երբ մի 'ի գերեալ տուրուբերանոյ :

Լէչ : Վիճակ ըստ արուեստ պէտին մեզ . յարեւելս հիւ-
սիսոյ նմ , ուր նման մանաւանդ պէս . են 'ի նմ քանի
ինչ գիւղօրէք բնակիչք 'ի քրդաց և 'ի հայոց : Ունի
համանուն բերդ անառիկ , երբ 5 ժամաւ հեռի 'ի
սահմանէ մուշ գերեալն , հանդէպ օձ ձկնէն . զոր
նորոգեալ ալաուտին պէտն , և վանեալ զսէյ նորա
Քարկ ըստ արուեստ երթալ :

Պուլանըգ : Թերեւս ազաւաղեալ հին անուանն Պա-
լունէգ , որ է վիճակ 'ի հիւսիսակողմն մեզ . յարե-
մեան կողմն Լզոյ և մալազկերտի . և յարեւելեան
կողմն խնուսոյ . ըստ մեր անցանէ եփրատ գետ ,
առ որով ասեն և անուն են գիւղօրէք նորա , ոմանք
հայոց և ոմանք քրդաց : Ունի և լիճ 'ի սահմանակ
ցուռն խնուսոյ , կոչեցեալ Պուլանըգ կէօլ . ուր զի ջուր
նմ է պղտոր կարմրագոյն . բայց անոյշ և դեղատ ,
որոյ ջուրք նոյնպէս են պղտոր կարմրագոյն , զոր և
անհնար է պարզել . շրջատաս լինի երբեմն մի փաթ
ասի . յանուանէ լճին Թերեւս կոչեցաւ և համօրէն
վիճակին Պուլանըգ : Ասա վիճակ երբեմն անկանի ըստ
արուեստ պէտին մեզ , երբեմն մալազկերտի , և երբեմն
խնուսոյ . երբեմն ևս ըստ կիսոյն սահմէ այս լինչ պէս ,
և ըստ կիսոյն այլ լինչ պէս : Գիւղօրէք սմ բնակիչք
'ի հայոց են յեռասփիւռ :

Կուլակ : Գիւղ մեծ հեռի 'ի սահմանաց մեզ 12 ժամ :
Կոխ : Աւերնեալ այսր գեղջ առ եփրատաւ 'ի սահ-

մանակցուէ մելազգիութեան և մենաստանն կոչեցեալ կո
բանք, որ այժմ աւերեալ է և գիւղն և մենաստանն։
ՀԱՆԳԻՒ. ԿԱՆՊԱՐԲԱ. ՕՆՃԱԼՈ. ԱՆ։ Են գիւղօրհք
մերձ Միւռանց։

ԽՈՒՓ։ Վիճակ լեռնային՝ ուր նստի առանձին սէյ,
որ իբր՝ ի բիշմն է ինքնագլուխ. յարևմուտս մշոյ և
սասնոյ և՝ ի հիւսիսոյ տիարսկերքիոյ։ Են՝ ի սմ գիւ
ղօրհք լինչ, ոմանք հայոց և ոմանք քրդաց։
ԿԻՆՁ։ Վիճակ լեռնային. ուր նոյնպէս նստի սէյ
իբր՝ ի բիշմն ինքնագլուխ. սահմանակից խուլփայ,
յարևմուտս մշոյ և սասնոյ, և՝ ի հիւսիսոյ տիարսկե
քիոյ յորում են գիւղօրհք հայոց և քրդաց։
ՇՓԽԱ։ Վիճակ բարձրեր. ունի անտառ և ջուր
բիշմ. ՝ի հարաւոյ մշոյ, իբր 6 ժամաւ հեռի ՝ի նմ
և՝ ի հիւսիսոյ սասնոյ. ՝ի վեր բաձրագագաթ լերանց՝
որք կոչին Ա՜ ասր. Երբեմն անկանի սա ըստ ար
պէսին մշոյ, և բիշմ անգամ ըստ արուբ պէսին սասնոյ։
բնակիչք նր քուրդք և հայք առնմրկ իբր 8 գիւղ
քայք, յորոց մի է և Շէն անուանեալ գիւղն։

Ա՜ՌԱՆ։

Վոյն նահ Գա՜ա՜, որոյ երկիր ձգի ՝ի վեր բարձ
բագագաթեն լերանց և՝ ի հնուէն էր մի ՝ի գա
ւառաց աղձնեաց Շին. յորում են ամուր տեղիք,
ռահմանակից շատախոյ ՝ի հարաւոյ նր. նոյնպէս և
՝ի հարաւակողմն մշոյ, մերձ հեռի ՝ի մուշ քղքէ,
յարևմուտս բաղնոյ. յարևմուտս հիւսիսոյ տիար
պէքիրոյ. ըստ մէջ սր անցանէ վտակն Սէրդ՝ որ խառ
նի ՝ի տիգրիս։ Բնակիչք սր քուրդք և հայք, որոց եր
կոքին ևս զմի և զնոյն աղատուն ունին, այլ յատ
կանդամք և քաջասիրտք, երևելիք ՝ի կորովութեան
մարմնոյ, ահեղք ՝ի պատգմի. որոց միայն առաջարու
թեի հերաց՝ մնանդ ոմանց ՝ի նոցանէ ահագուշանէ
զտեսօղան. որք ՝ի սկզբանէ անտի միշտ եղեն ինքնա
գլուխ, ոչ ուժեք ծառայելով. և ոչ ոք ՝ի փաշայից
կր՝ ի պէսից կարօղ գտաւ զոտս նոճատել. ասկս զօ
րուբ ուժոյ սր, և ասկս ամուր վայրացն, յորս ա
պաստանել ոչ ուժեք Թոլուն մուտս առնել։ Ունին
իւրեանց մանաւանդ պէս ինքնագլուխս։ Ա՜երքն խո
սին անդէն ՝ի լեզուս լինչ՝ որ մերձաւորուբ յոյժ ու
նի ըստ դրաբառին. այս ցուցանէ զոչ խառնակիլ նր ըստ
զանազան օտար աղգս, ըստ որում անկան բազմութիւն
աղգս ներոյ, և եղծին զառաջինն յատակուբ լեզուին։

Ա՜ՀՔ

Մշեցիք զսաձիկ քուրդս սասնոյ կոչեն Սասնցի. իսկ Հայս սասնոյ կոչեն Գասնցի։

Օդ սասնոյ պատուհական և առողջ, մինչև ի պատմելոյ բնակչաց անլուր է՝ ի գետառ նոյ անուն ժանտախտ։ Երկիրը սր լերինք բարձրագագաթք և պատաժուռաք, որոց գլուխք ձմեռն ողջոյն ձիւնապատեալք։ Ջուր շատախ բարձրանայ յոյժ ք ջերկիրը մշոյ. իսկ սասունն բարձրանայ առաւել յոյժ ք զայն։ Ա՛ւ սասունիկ խոժոռուէ առատարաշն ոչ կարէ շրջել՝ ի նմ՝ երիվար, այլ միայն եզ և ջորի. իսկ բնակիչն առհասարակ ցուրտ՝ ի ձեռին. յոտս ապուշեալք սեռակ ինչ կօշկաց, զոր կոչեն Խարուկ. որ՝ ի վերոյ գործեալ է՝ ի մազոյ այծեաց. իսկ ներքոյն ը ոտիւք՝ ի կանեփոյ՝ խիտ առ խիտ զարմանալի իմն հիւսուածոյ ծուռ խրթիւ զոտակատակ պնդացուցեալ, և բևեռս՝ ի նմ հաստատեալ առ՝ ի քաշհիլ. ք զի կօշիկ գործեալ՝ ի մորթոյ ջուանի ինչ սեւել անդէն։ Ճանապարհորդեն ձեռն ձեռնդ՝ ի ձիկս գարնան յորժամ լինին եղուանձ. որով կոչենն ք ոտի և այլ հայաստանեայք զայն սառն, որ լինի՝ ի հալելոյ ձիւան՝ ի ջերմուէ առընջեան, և ապա նոյն հալել ձիւնն սառուցեալ մնայ՝ ի պարտէզս թէ դիշերի. և տեւէ այս սառն գրեթէ՝ ի կէս դի շերոյ մինչև՝ ի կէս օր։

Բերէ սասուն խաղող, որ գրեթէ հրէշ լինի է՝ ի մեջ տեսակաց խաղողոյ. մեծուէն նր ընկուզապատ, ճաշակն ազնիւ յոյժ, որոյ գինին զարմանալի. որթք նր բարձրանան՝ ի վր ծառոց, զորոց զարմանան ոռոգեն ջրով։ Բերէ և այլ ազգս ազգս բնաւին պտղոց գերազանց ք զայլոց տեղեաց, և նուռն, մրկիւթ՝ որ է պտուղ սքանչելի. զոր չորացուցել և պահպանել և ջրով զանգիլ, լինի քաղցր պաշար կերակրոյ նշ. փլինձ նման փշատի, այլ բոլորակաձև և քաղցր յոյժ. մեղր ազնիւ. կանեփ ք քինաներ նրբաթել յոյժ։ Ու նի և արմատս և ցօղեան պատուհական, բայց սակս լեռնային գոլոյ երկրին սակաւ բերէ. ուստի բնակիչն՝ ի մշոյ առնուն զցօղեանն՝ փոխանակելով ը խաղողոյ խաղողոյ իւրեանց և ը այլ բերոյ։ Ունի բերդ զօրաւոր նոյնպես Սասուն կոչեցեալ՝ ի վր բարձր լերինն։ Հշմուշատ։ Գիւղ սասնոյ. որ ուներ՝ ի հնումն բերդ ամուր, այլ այժմ է քայքայեալ։

Խոյ. ՝ի հն՝՝ Խոզն։ Գիւղ սասնոյ, ուր էր ոք ուխտն Թովմայի առաքելոյն։

Պէտրս առաւելոյ վանք. կամ Վանք ճգնաւորք ոչխն պէտք ռամկ՝՝ կոչեն Մարին առաւել։ Մեծաստան եւ

բևեռն, ուր նստի առաջնորդն առհարկ պետին սաս-
նոյ. յորոյ Թեւին անկանի նաև խզոյս։ Մերձ նոր ուր-
նի լեառն կոչեցեալ Յանուն Մարդաս բարձր և միշտ
ձիւնապատեալ։

Սասուն։

Գաւառ լինի ընդնապլուխ՝ ի վեր լերանց, որ անկանի յարևելեան կողմն սասնոյ. և ձգի մինչ՝ ի տիգրիս։ Բնակիչք սոր խօսին յաղճատեալ ինն բարբառս արաբացւոց. և ինքեանք ասեն լինել հատուածք ինչ եկեալ յարաբիոյ. ունին իբրեանց պէս առանձին։ Երկու ցեղ քուրդք են՝ ի սմ, Սարխոյ և Մուշեղ. ունին զօրս ռազմաձիգս իբր 5000. սք զպէս իբրեանց արտաքսեցին՝ ի բազմայ հետե, որ եկեն նախ՝ ի սասուն, ապա՝ ի Խանպիւլի որ է բերդ, ապա՝ ի հղոս։ Է և այլ ցեղ Պէլէտոյ որ բնակի մերձ՝ ի կողմն սասնոյ. շուրջանակի առ սահմոսով մարտաթու բարձր լերին. այս ցեղ է քրդաց, բայց ինքեանք առհարկ խօսին հայերէն, և ոմանք յարաբացւոց բարբառ, անկրօնք՝ են. սասեն զտաճիկս, և առաւել զհայոց երեցս պատուհասեն. են՝ ի նոսա իբր 40 ցեղ. ունեալ իւրաքանչիւրոց 200, և աւելի թիւ ձիոք. բնակին՝ ի նոսա և հայք. իսկ մուսեցին և սասունցին բնակին՝ ի կողմն հղոյ. բաժանեալ՝ ի զանազան ցեղս։ Սք ոչ և այլ քուրդք եթէ ապանդեն զոք՝ ի միմեանց, հարկիւ ապանանեն զոք՝ ի նոյն ցեղէ. եթէ և անցցեն 100 ամք։

Գլուխ Ճ. Տիարպէքիր։

Փոլայուրի Էոզուղեան։

Ընդունայն Տէրզէորէ Թարգմանի Երկիր պէքրի. կոչեցաւ այսպէս, զի ըստ որում գրէ քեաթիպ Չէլէպին՝ ի Ճիհաննիւմային, * ՝ի տոհմին արաբաց՝ * պէքիր որդի վալիկի, որդւոյ գասիդի, ՝ի կողմանցն * պարսից սմին ՆԷՆՈՓ տիրապետեալ, յայնմանէ ա- * նուն ընկալաւ համօրէն երկիրն, և կոչեցաւ Տիար- * պէքիր։ Բայց ոմանք սուտգաբանեն, Թէ վաղ ևս յետ անցանելոյ՝ ի ձեռս օսմանեանց՝ կոյս մնայ քա-

ղաքս,

զաքս, և ոչ նոճաձեցաւ երբեք յօտարաց, յայն սակս կոչեցաւ Տիար պէքիր, այ երկիր կուսի : Ալ կայ յարեւելեայս Պէր կոչի. իսկ Պէր առ արաբացիս նշանակեն կամ Անդրանիկ Թարգմանի՝ ի մէջ. որ և մանաւանդ թէ լինի առ նմա յատուկ անուն. այր է, որպէսզի կոչի առաջին յաջորդ մահմէտին : Սովին պէրպէր անուանեալ սովորաբար կոչի միայն նշինդն, այ սահմանն վայելին կամ փաշային. իսկ մայրաքղքն կոչի ԼՂՂ, ճուենդ՝ ի դիւրս օտանեանց. որ է անուն հին. զորմէ առ՝ ի հին հայաստան. բայց՝ ի ռամկաց բոլոր անգամ նաև մայրաքղքն կոչի ախարպէքիր :

Նահանգ ախարպէքիրի ձգի՝ ի վերին կողմն միջագետաց, այ՝ ի մէջ եփրատայ, և տիգրիսի. ձգի և յարեւելեան կողմն տիգրիսի արտաքոյ միջագետաց. յարեւելից՝ ունի իւր սահմանակից զսկիւռն մշոյ, և զսասուն. ՝ի հիւսիսոյ՝ զփաշայութիւնն երզնկոյ. յարեւմտից՝ զեփրատ գետ, և՝ ի հարաւոյ՝ զփաշայութիւնն ուռհայու և զմուսուլայ : Եւ այսպէս ըմբռնի մեծի մասին անկանի՝ ի յաղթնիս և՝ ի չքդ հայս, որք են հին նահանգք մեծին հայոց :

Մարդաշատ է այս նահանգ բնակիչ՝ ի զինչն ազգաց, որք են հայք, քէլտանի, նատասուրի, եազուպի, որք և կոչին սուրիանի. էզիտի, քայ իւալի : Գտանին նաև դաղթականք ինչ արաբացւոց. բայց ըստ մեծի մասին բնակիչ է՝ ի քրդաց : Քէլտանի և Նատասուրի՝ ազգաւ են մի և նոյն, որք են հին Քաղդէացի, կամ Ասորեստանեայ, և կրօնիւ միայն բաժանին. Նատասուրի այն ինքն է՝ Նեստորական ընդունին զհերեսիարս Նեստորի, յայն սակս կոչին յայս անուն : Իսկ քէլտանիք այն ինքն է՝ քաղդէացիք, են ուղղափառք. յայն սակս Թողէր զանուն հերեսիարքեան, կոչին յանուն ազգին : Երկոքին ևս ունին մի մի պատրիարգ. պատրիարգ նատասուրեանց կամ նեստորական նոց նստի՝ ի յաշտօշ քղքն մուսուլոյ. իսկ պատրիարգ քէլտանեանց նստի՝ ի յամիթ կամ՝ ի ախարպէքիր. այ քնիկ քղքն՝ քղքն է պաղտատ մայրաքղքն քաղդէացւոց ազգին, յայն սակս և յաղբատն հրովարտակս քէլտանի պատրիարգք կոչին պատրիարգ պաղտատի : Նատասուրիք թէ ոչ՝ ի նորոգումն ըմբռնի գլխաւոր մասին դարձան յուղղափառուն, գրեցաւք՝ ի նէստոր մուսուլայ : Հին քաղդէացիք են և էզիտի ազգն. զորմէ առաւել՝ ի քնիկ սահմանս խօսեանց :

Եազուպի : Ազգաւ են նախնի ասորիք, այլ կոչին ոչքա եազուպիք, այ Յակոբեան, սակս կրօնին. զի

ընդունին զհերեսփոխութիւնն յակովբայ. որք և յայն ատեն բազմ անգամ կոչին՝ ի տիարպէքիրցոյ հարդուխն, որ Թարգմանի հերեսիկոս։ Բազմ անգամ և յանուն ազգին կոչին Սուրբիանք, որ Թարգմանի Հաւրէտ։ Պատրիարգ սոցնատն՝ ի մերոյն, զորմէ տեսս անդ։ Ձայ Էուէ։ Ասյսպէս կոչին սքը՝ ի տիարպէքիրցոյ, ատեն բնակելոյ առ գետով. զի՝ ի սահմանս նինուէին տիարպէքիրոյ գտանին՝ ի սուկ գիւղօրէք իբրև 12, առնչորկ առ գետով. կոչին և Ձրուպիէ, Ձրուդիէ֊ք. և՝ ի ռամկաց Ձրաշէօնոպիէրէն, Մոմսէօնոպիէրէն, որ առ հնոյ Թարգմանի Ճրագաչկոյց։ Յրուճէլ կան՝ ի սուկ և յայլ տեղիս. կրօնիւ մահմետական են. ուսնին Թլփատուելոյ. առնեն նամազ են. բայց ուսնին աղանդ սկիզբ և գարշելի, զի ջրիցս յամին, որ՝ ի ջրոց հղանակս տարուոյն՝ ի միում որոշեալ աւուր ժողովին գիշերային՝ ի միում տան, ատս և անդ՝ ի մէջ քաղաքին կիս գիշերի իբրեանց, արք և կանայք, աղատք և ծառայք, օրիորդք և պատանիք, և անդ ժողով հաղմելի խնջոյս յարդարեալ մեծաւ հանդիսիւ, զոր նոքա կոչեն Տէրնէք, յետ խնջոյիցն չնջուցեալ զնոսա հրապուռնս, շաղաչարին արուք ըստ իւրաց ուժոց և պատահիցին. հետևեալով յայսմ հին ազանդոյն ազատ եանց։ Ոչ Թողուն սքը օտար ազգաց կիս կրօնիս քննել և՝ ի մէջ իւրեանց։ Գտանէին՝ ի սուկ երբեմն և՝ ի հոստանդնուպօլիս, և՝ ի քղքս լինչ անատօլուս, բայց Թէրբ օսմանեանց բարձին զնոս՝ ի հոստանդնուպօլսոյ և՝ ի մերձակայ տեղեաց. իսկ հետևորքն մնացին մինչև ցայժմ։ Տես և զնէստրեանս՝ ի նահանգին շամոյ։

Օդ տիարպէքիրոյ առողջ և պատուական. այլ աւն 1756 ի Թուականն մեծամեծ փոփոխութենէ օդոյ և հիւանդութենէ, որ մինչև ցայժմ յիշատակի առ նոս. զի՝ ի նոյեմբերի առ ատատիկ ցրտութէ հիւսիսային հողմոյ ուռեաւ շատ գետս. յորոյ վէր կարաւանք և ձնհողք՝ զաւուրս 40 երթևեկիս առնէին ուղտուք և բեռնակիր դրաստուք. ամ հեղուկք՝ մինչև գինի՝ սառեցան. իսկ ջուր՝ ի բերէն անդ յաղբերէն՝ ի ձնհղի ատաղ. երբեմն երբեմն ինքանէին յօդոյ անձի գոլորշիք սառուցեալք նման գլաթի, ահարկու տեսլեաց. ամ արուեստք և գործք խափանեցան. ձնհղք արդեան առ աղի գայլոյ՝ որք յարձակէին մինչև՝ ի շէնս՝ ի վէր հենդանի մարդոյ. տունկք գոլ ատցան. բազմ յաղբատուց առ՝ ի ջրոյն պատսպարուց նաց հրոյ և զգեստուց՝ մեռան։

Իսկ

Յակ՝ ի 1757 յամսեանն յայնմ ոչնարին երաշ-
տուելն. մինչև բիւրք յաղբերաց ցամաքեցան. ապա
յաւելաւ մարախ եկել՝ ի կողմանց մուսալայ՝ ի դաշտն
մերձինու, և անտի՝ ի տիարպէքիր. որոց բազմութ
ծածկէին զերկիր աւելի քան զլծղաչափ, եւ ի վերա-
նալ ընդ օդս՝ արդելուին զլուսաւորիչս արեգական.
յետ այնորիկ եկին թռչունն մընինիա և գալուսնկ կո-
չեցեալ՝ ի նոցունց. որք՝ ի միում հասկի 100 և 200
ժողովէին և ծծէին զնմ հիւթ ցորենոյ և գարւոյ,
մինչև չինալ ինչ բայց եթէ ստակ յարդ։ Ընդհեռու
ակրեաց սուխ կորստական՝ ի մուսալայ մինչ՝ ի սէաստ,
և՝ ի հալապ մինչ յերզինջուս. ու քիլէ ցորենոյ որ
չրջապոյն վաճառէր 7 ղրշի, վաճառեցաւ 15, 25
ղրշի. յետ սակաւուց 30, 40, նաև 60 ղրշի. աղ-
քատք յետ վաճառելոյ զկահ և զկարասիս իւրեանց
նուաստս գնով՝ ի գառանէլ հայց, վաճառեցին ապա
նաև զորդիս իւրեանց գիւրագին՝ ի չքաւորանալս։
Ի գոյր թիւ մուրացիկ կարօտելոց, որք երամ ե-
րամ շրջէին տանէ՝ ի տուն, և առ՝ ի չորէ կերակ-
րոց՝ ձեռնարկին ուտել զշուն և զկատու, նաև ոմանք
մարդ կենդանի. ի հազուս աւուն երեք քուրդ 40
ոգիս զննել կերան. և երեք կանայք քրդաց զբաղ-
մուն տղայոց. զորս և կալեալ գառաւուրաց ապանին.
բիշք եղեալ յերկիրն՝ ի փախչել յերեսաց սովոյն՝ ի-
րև գնային միօրեայ կամ երկօրեայ ճանհ, նուաղէին
՝ ի քաղցու մեռանէին։ Ամ ճանհ լցան գիակամբք.
գիւղօրէք ինայն առանց բնակչաց, զորոց զչինուածս
քակել վաճառէին՝ ի յայրել. իսկ՝ ի քիլքին բազ-
մուն գիականց չզգնել երկուասուք յանցս փողոցաց,
ինայն այնպէս զաւուրս երիս և չորս. զորս և բարձ
եալ յուսս բեռնակրաց՝ ի վինս ընուին բազմուն՝ ի
միասին. և առ ժահահոտուն այնչափ գիականց ա-
պականել օդոյն, յաճախեաց հիւանդուն. որով մե-
ռան նաև մեծաւորունք յազգէ քաղքն. երկու մասն
քղքին տիարպէքիրոյ տուն և կրպակք դարձաւ յա-
ւերակ. իսկ Թիւ մեռելոց նր՝ ի սովոյ՝ գրով՝ ի հա-
մար կալեալ, գտան 80 հազարք։

Նաև՝ ի հնուսն տիրեաց սով՝ ի տիարպէքիր՝ ի 858ին
մինչ՝ ի 866. ոյր պատմէ յոհաննէս եպս առ ասսեմ".
հատ. իէ. Թղթ. 86։ Երբեմն երբեմն տիրէ և ժանդ
ասիս, այր եղև՝ ի 855ին մինչ՝ ի 858. և՝ ի 869 ըստ
նորին յոհաննու. և յառաջիկայ դարուս՝ ի 1701.
և՝ ի 1771։

Ընուանի լերինք նշխդին տիարպէքիրոյ են գաւառ

ձա, կիմ Գաբաթաղ, որք են լերինք սօրսոյն. Սինձար. Ճո՜ոբէ. Ռեաբէ. Լեն. զորս յիւրեանց գաւառս սատ-
պատրեսցուք։

Նահանգն սիսարպէքիոյ բաց՝ ի գեաւակացն՝ որք են վասակ կիմ սիդրխան և կիմ եփրատայ, ունի զմեծ և զհռչակաւոր գետն սիդրխս, յարուաքնոց կողմանէ շատ կիմ գիշաթ, որ անցանէ ընդ մէջ իւր՝ ի հիւսիսոյ կողմանէ ունի զմի առաջն եփրատայ՝ որ գայ՝ ի սիւ-
սինոյ, և յարևելից կողմանէ զեփրատ գետն մեծ զմիացեալն յերկուց առուոյց, զորոց տես՝ ինն եր-
ծուէ հայաստանեայց։ Ջուր գետոյն սիդրխան սաղ-
ոչխան և ցանկալի ամ բնակչացն, վիշ գիւղօրէք բնակիչք առ նովաւ՝ առհնրկ ըմպեն՝ ի ջրոյ նորա։ Կէս ժամուս հեռի՝ ի յամիդ քղաքէն՝ է կամուրջ քա-
րաշէն՝ ի վր սիդրխոյ, ։ո կամարօք ընդ մէջ երկուց ափանց։ Ունի և ճնակ՝ ի յարլնի գետ իւր՝ ծուխ կո-
չեցեալ, և՝ ի տաճկաց Կէօլէխ։ զորմէ տորև։ և Տիգ-
րիս էր գէն։ որոյ ջրհատատ 3 փարասխաչափ, ջուրն վճիտ, և ճուկն առատ։

Բնդք սիսարպէքիոյ են գրեթէ ամ տեսակք սղ մսեաց։ յորս ընտիր և առատ է ցորեանն, ։ կիմ 3 ղրշ մի քիլէն։ երբեմն նաև 6 ղրշ (ա)։ իսկ գարւոյն մի քիլէն 2 $\frac{1}{2}$։ կիմ 3 ղրշ։ առատամ ։5 կիմ 20 ղրշ։ բամ բակ առատ, ։ ղրշ սպաթմանն (որ է 6 օդպա)։ բե-
րէ զնիշն տեսակս խաղողոյ՝ ի յամիթ գեառնն։ յորոց երկուքն են կարմիր, որք կոչին տալ խուղեամի, և խա-
թուն պարմաղ։ այլ զդինին յօրինեն միայն՝ ի սեաւ խաղողոյ, որոյ պատուճանն լինի՝ ի յարլնի գետ սիսարպէքիոյ։ Ունի պատուճան խաղող նաև՝ ի սղերտ և՝ ի սևերէկ գետս իւր։ բերէ նաև խնձոր, տանձ, դեղձ, նուռն, թուզ, վարունդ, մեղրապտղ ի ձմերուկ քաղցրաձայակ և սքանչելի մեծուքիւ։ ո-
րոյ մին կշռէ երբեմն 30 նաև 35 օդպա։ ուստի մնան մնան հատել, կշռով վաճառեն անդէն։

Ալլ ընտիր և հռչակաւոր՝ ի մէջ բերոց սիսարպէ-
քիոյ՝ է սեխ իւր, մի միայն՝ ի մէջ համօրէն Ծի։ զոր և մանուսւոր լիմն խնամով դարմանեն։ զի իւրա-
քանչիւրք որք ունին պարտէզ առ սիդրխիւ, երբև գետն յետ գարնանային առատութեանն իւրոյ նուազի և Թողու ցամաք տեղի առ ափամբք իւրովք, անդ՝ ի ցամաքէ տեղի ձորագետոյն ածուսուեն զանգա-
տանս սեխենեաց, ոմն և մեղրապտղին և վարունդին, իւրաքանչիւրք

(ա) Մի տէնէ փուդտէրոյ է 130 օդպա։

իբրաքանչիւրոք առաջն պարտիզի իւրոյ • և կարգաւ
լինի նախ առ յամաքաս անկեն զսեխեռնիս • անտի անդր
'ի գետն կոյս՝ զմեղրատուսոյ • իսկ անմիջապէս առ ջրով
գետոյն զվարուընդ : Յառակ ձորագետոյն քանզի է
խիճ և խոշ.քար , պէղեն զքարինս , և 'ի հողն որ ըն
նուաւ՝ բանան փոսս մեծամեծս խորինս և երկայ
նաձեւս իբրև մի մի գերեզման , ուր և մղի ջուր 'ի գե
տոյն • և 'ինուի անկեն զսերմն սեխոյն զրիշմն 'ի միա
սին • յետ բուսանելոյն զպարարսան 'ինոցուընց թող
եալ , և վայել քանցէ , ըստ աճել բուսոյն փոքր ինչ ,
ընուն առ նուաս հետ զհետե աղբ հնրկ առ 'ի զա
տել 'ի միմեանց զվնիշն ընձիւղս • ապա 'ի յաճել սե
խոյն՝ արկանեն նաև փոքր ինչ աղբ աղտնոյ • այս պա
րարտութեն աղտնոյ և ջուր ոռոգելոյ հատուցանեն
սեխ գերազոյն 'ի մէջ ցնի , որոց այնչափ է քաղցրու
թեն , մինչև մոտանոյ մածանել ըստ միմեանս • իսկ մե
ծութեն նոցա ըստ մեծի մասին 20 կամ 22 օդպա • և ոմանք
նաև 35 և մինչև 40 օդպա : Երեք տեսակ են սեխոյն
'ի տնարտակեքիս , որք բուսանին զինի միմեանց • ա •
Եաղը գալուստու • որ հատուցանայ նախ քան զնա
րուսնգն , և լինի գեղին , ոմանք 'ինոն կանաչ , ձևով
փոքր և բոլորակ : բ • Պէպէթաչի գալուստ , անուշա
հոտ որ հատանի զինի առաջնոյն , ձևով արտուղա
ւոր բոլորակ , գունով կարմրագոյն գեղին : գ • Ձայ
գալուստ • մեծ և քաղցր ըստ զառաջինսն , բոլորա
կաձև և սպիտակագոյն • յորոց գերկայնաձևսն՝ ըստ
գունով լինին սնագոյն կանաչ , յայն սակս կոչեն
գարա օղլանը : Ա.յսպիսի սեխ սկզնիւ միայն այս
տահման սեպտեմնի սերկ • որ ձգի 12 ժամ 'ի վերոյ
ըստ զամիթ , և 12 ժամ ստոր ըստ զնա :

Բերկ սեխարտկեքիս և զնիշն տեսակս խոտոց • բայց
զկատարն բերեն 'ի յամիթ ըստ յերկիրեայ և յեռոր
եայ հետե տահմանոց իւրոց • յայն սակս մին վաճա
ռի 'ի յամիթ 10 և 12 փարայ • ոչ անկեն ըստգնիք 'ի
բարերեր պարտէզս իւրեանց • զի մի ոտ տսեն , պատ
տաւորեցին տալ զօրաց և փաշային : Ո'չ բերկ ըն
կոյղ և ո'չ վուշ , այլ բերեն արտաքուստ • Ընդ ընդ
բերկ , այլ 'ի գործ ածեն զբերկըն 'ի պուճախէն •
որ սակս զօրաւոր գոլոյն կոչի 'ի կոստանդնուպոլիս
սագալ տեսքին Թիւթիւնի :

'Ի մէջ բուսոց ամթոյ անուճանի է բոյսն կոչեցեալ
Տօմպալան , որ ոտ տսեն գտանի նաև 'ի պաղտատ և
'ի գարսուս • սա նման եկր էլմասիին ջունի ո'չ այ
մատ , և ո'չ ընձիւղ կամ տերև արտաքոյ հողոյ • բայց

քաղցր

քաղցր է թէ թեւ և օգտակար քէ զայն. գունով արտաքուստ սեաւ. և գտանեն զայն ի յուռիլ հողոյն՝ ըստ որով գտանի. այլ որ զարմանալին է՝ ի ձիկն ոչ բոտաղոյ երկնից կիւ՝ ի յանձրևէն՝ յայնմ վայրի ուր ոչինչ երևէր ի քուսոց առաջ՝ ծածկել գոլով բոլոր բովին զ երկրաւ, անդանօր հարիւրաւորք ի սնէ արտաքս ցցեալ երևին. և բանան և լայնեն զբլուխս իւրեանց առ ի յիշեցնել զնոսա ոչ, որք յայլ ժամանակս փակ են բոլորովին և բոլորակաձև։ Լինի սա պաշար բնակչաց մեծաց յաղուհացան. գտանի և ի քուսոց առաջ առ արմատով խոուռչացեալ ծառոց ի՝ ինեբոյ կոչմանէ. զորս ոչ եթէ էլմանին՝ յաճախ գտանէ խոզն պեղելով ցուկաւ իւրով զհողն։ Ունի ախտպէքիր ի սրերա գաւառն իւրում նաև ձկեթ, մեղր, և մեղրամոմ. սկիւռն, որ է պտուղ բևեհնոյ և է չհեթէմալիչ. և նաւեթ սալիասակ։ Հոչակաւոր է ըստ ցամաքուխէ ախտպէքիրոյ, որ բուսանի ի բարու գաւառ նը։ Ունի և հարուստ աղէհանքս ի գնիշն ջեռուս իւր. բայց առհարկ են ի ձեռս էդղիտին աղգին. յայն սակս ի ախտպէքիրցոց նոյն աղէհանք կոչին էդղիտհանէ։

Ի մէջ Թռչնոց սր անուանի է այն սեռակ աղաւնոյ՝ որ կոչի ի նոցունց Պօռան. գունով կիւ առհարկ սեաւ և կիւ սպիտակախառն. մի բեռն իշոյ սէլորը դաց սր վաճառի 6 ղրշ. ուստի խրատանչիւր աղաւնոց կիւ ոչ նը ասեն պօռան խանէ, որք ամի ամի բերեն դրեթէ 100 բեռունս, շահին ամի ամի 600 ղրշ. յայն սակս ի գնիշն դիւղօրէս բազմացուցանեն, ոչ գրեացուք զկնի. զի աւելորդագ կիւ աղբովք սոցին պարարտացուցանեն զբոյսս սեխենեաց։

Ի մէջ ինսասակար կենդանեաց կարիճ նշնդիս դժրնդակ, որոյ ցաւ խայթոյնածոց տեւէ ժամս 24. այլ բնակիչք հանեն ունին զիւղ կարճի, և նոքովին իւրով օծել զվէրսն փարատեն ցցաւսն, զնոյն իւղ՝ ի գործ ածեն և՝ ի դեղ միզարձելութեն ախտ օծելով արտաքուստ։

Վաճառականուն սր ծախկել է ըստ այլոց ապրամագ քղքաց անատոլուն. ի սմ երթևեկս առնեն կարաւանք պաղտատու, շամայ, հալպայ, մուսլայ, առաջնայ, զայսերիոյ, էրզիռումայ, գրաստիղունայ, և դէվրիկիոյ կողմանէ. զորս ոչ եթէ էլմանին՝ յաճախ գտանէ խոզն պեղելով ցուկաւ իւրով զհողն։ Ունի ախտպէքիր ի սրերա գաւառն իւրում նաև ձկեթ, մեղր, և մեղրամոմ. սկիւռն, որ է պտուղ բևեհնոյ և է չհեթէմալիչ. և նաւեթ սալիասակ։ Հոչակաւոր է ըստ ցամաքուխէ ախտպէքիրոյ, որ բուսանի ի բարու գաւառ նը։ Ունի և հարուստ աղէհանքս ի գնիշն ջեռուս իւր. բայց առհարկ են ի ձեռս էդղիտին աղգին. յայն սակս ի ախտպէքիրցոց նոյն աղէհանք կոչին էդղիտհանէ։

Ի մէջ Թռչնոց սր անուանի է այն սեռակ աղաւնոյ՝ որ կոչի ի նոցունց Պօռան. գունով կիւ առհարկ սեաւ և կիւ սպիտակախառն. մի բեռն իշոյ սէլորը դաց սր վաճառի 6 ղրշ. ուստի խրատանչիւր աղաւնոց կիւ ոչ նը ասեն պօռան խանէ, որք ամի ամի բերեն դրեթէ 100 բեռունս, շահին ամի ամի 600 ղրշ. յայն սակս ի գնիշն դիւղօրէս բազմացուցանեն, ոչ գրեացուք զկնի. զի աւելորդագ կիւ աղբովք սոցին պարարտացուցանեն զբոյսս սեխենեաց։

Ի մէջ ինսասակար կենդանեաց կարիճ նշնդիս դժրնդակ, որոյ ցաւ խայթոյնածոց տեւէ ժամս 24. այլ բնակիչք հանեն ունին զիւղ կարճի, և նոքովին իւրով օծել զվէրսն փարատեն ցցաւսն, զնոյն իւղ՝ ի գործ ածեն և՝ ի դեղ միզարձելութեն ախտ օծելով արտաքուստ։

Վաճառականուն սր ծախկել է ըստ այլոց ապրամագ քղքաց անատոլուն. ի սմ երթևեկս առնեն կարաւանք պաղտատու, շամայ, հալպայ, մուսլայ, առաջնայ, զայսերիոյ, էրզիռումայ, գրաստիղունայ, և դէվրիկիոյ կողմանէ. զորս ոչ եթէ էլմանին՝ յաճախ գտանէ խոզն պեղելով ցուկաւ իւրով զհողն։

(ա) Քիւրդն է 20 տօք. Ա տօքն 7 կգ 8 կանգուն։

կայս սեաւ Ծովու, և՝ ի սկսպի նկնդս անաւօլուի։ Առաքէ և զպկեսաղլը· որոյ գօփ է 16 հանդուն· և վաճառի անդ 8 և 10 ղրշ· իսկ՝ ի հատանդնուալը լիս 14 կմ յաւէտ և նուճաղ ըստ ձմեռին։ Առաքէ նաև ալաճայ ատա և անդ, զոր յրջ բերեր՝ ի հալոյայ· առաքէ գիւր գերապանց մանուսիկ բալըսայ՝ կիսզմիր վշ և բրտոկոյ, ամի ամի գրեթէ 100 օգպա· որոյ մի օգպա վաճառի՝ ի սիարսկէքիր 10 ղրշ· բերէր ատյ զմանուսիկ նաև արտագուստ, իր՝ ի հրանկմանուրայ լերկ 400 օգպա· և՝ ի յատանոյ լերկ 800 օգպա, և առաքէ նոյնպէս կիզմիր և այլոյր։ Նաև զգլխոյր իր մազը բիշմ յոյժ, զոր բերէր ատյ ամի ամի լերկ 5000 դանդար՝ ի լերանց քիւրտիսթանայ, և՝ ի յամէսիոյ՝ որ պատուճականագոյն է քան զառաջինն· մի գանդարն վաճառի՝ ի սիարսկէքիր՝ լերկ 62 ղրշ (ա)։ Առաքէ նաև պղինձ՝ ի յարշանայ գաւառէն Խրմէ զոր մէ ատորկ· և զնեկիսալ մորթ ոչխարի և էղնի, որ գոյանի՝ ի յամիթ ձգուի, նաև բերէր ատյ՝ ի հալոյուէ մորթս անհարթս, զորս անդէն՝ ի յամիթ հարթէլ

Հնեկիսէլ առաքէ ատա և անդ։

Առնու արտաքուստ զատրան, այն է քէօք պոյատի՝ ի կէնճէկ, որ պատուճականագոյն է քան զայլ ամ տեղեաց· որոյ մի գանդար վաճառի՝ ի սիարսկէքիր 229 ղրշ· առնու և՝ ի կիւլրուսկ՝ որ ատորկն է քան զառաջինն· մի գանդար նր 220 ղրշ· և՝ ի գարատնը նոյն ատորկն է՝ զերկուս առաջինս, 130 ղրշի։ Ամ ամի առել նեկին իւր առնէրկ՝ է լերկ 300 դանդար։ Յրջ ձմեռս ամի ամի կրեկնի՝ ի յամիթ 10 և 12 հնձր ուղտք սկսպի վաճառս հնդկաց· զորս ըստ մասին ինքն առնոյր, և ըստ մեծի մասին սփռեր յայլ և այլ տեղիս· բայց յետ որոյ բացան գործարանք իւր ձեռագործոց, և նոյն վաճառք հնդկաց սկսոյ ձնանիլ սկսան սեռել ատա և անդ, խափանեցաւ այն մեծ հարստանալ բազմութիւն։

Սահման իշխանութեանց սիարսկէքիրոյ վայելին ըստ ձգի յոյժ· և սահմանք նր բիշմ· բայց ուր՝ ի սահմանացն իւրոց՝ ի վաղուց հետէ են օճախլըդ քուրդ ազգին, որք և ոչ անսան հրամանին տերութ յեղանել և յինքանել նց յիշխանութէ· իսկ հինգքն են հիւքիւմէթ, յորս ըստ ժառանգութէ զորմի յորգեսոյ յորդի իշխէն սկսեալ քրդաց· իսկ մնացեալ բնիկ սահմանք օսմանեան տերութէ բնակիլ գոլով մնեն՝ ի քրդաց,

(ա) Մի գանդարն է 30 պաղման· և մի պաղմանն է 6 օգպա։

ը ՝ ՚ծ՚ի մասին ասացած ենք՝ ինչպես և նոյն իսկ օձագլուխ և հիւքխուածքի անձագրերն գրելիս առ հնարկ. յորոց բիչ ՚ի ծանր վնասս և խռովութիւնս հասուցանեն փաշային, յայտնի պիտի լինի ՚ի նմա. ուստի սահման հնազանդել ը իշխանութ փաշային և փոքր, առ սահմանօքն՝ որք ը արքունի հրովարտակին անկանին նմա. և ունի գիւղօրէս հնազանդ եղեալ յ60։ Կարէ հանել զօրս 20 կամ 30 հազար. իսկ թէ ամ անձագրեր իւր հպատակ լինէին, կարէր յայնժամ հանել զօրս իբրև զբանակ թիւրի։ Հարկ քրիստոնէից ամենից ամեայ ամի ամի է պիտ՚ 5½. իսկ բնակիչք գիւղօրէից բաց ՚ի հարկաց ման մի մի պիտ՚ քեօյ ապրային, իբրև ՚ի վարձ ծախուց և աշխատանաց հարկատահանքին՝ որ գնայ ՚ի գիւղօրէս։ Զայլոց ծախուց չգիտեն ամենայն՝ դրեցաւք ՚ի առաջագրութեանդ։ Գաւառք տիարպէքիրոյ ը արքունի գիւմանագրին են հետեւեալքս։

ա. Հղիւ. լիվա։ բ. Թէրճիւ. հիւքխուածքի. ը քեամ թիսկ չէլէպիին՝ օձագլուխ։ գ. Բալը. հիւքխուածքի։ դ. Ուխնձ. հիւքխուածքի։ ե. Հանի. լիվա. ՚ի հն՚՚ Հէնի։ զ. Սաւնր։ է. Մէսքուրէն. լիվա։ ը. Մհմ բանի. ը քեամիսկ չէլ՚՚ օձագլուխ։ թ. Խոպուր. զոր գնեն նաև ՚ինչինդն ուրիշս։ ժ. Խարբուն. լիվա. որ և Խարբերտ։ ժա. Սէէրտ. որ և Սէէրտ. լիվա։ ժբ. Ճէրմի. այն և Ջէրմուկ. լիվա. ը քեամիսկ չէլ՚՚ օձագլուխ։ ժգ. Սիվէրէ. լիվա. որ և Սուրէրակ։ ժդ. Հղրնի. լիվա։ ժե. Զիւնէնէ։ ժզ. Գուլէպ. լիվա. ը քեամիսկ չէլ՚՚ օձագլուխ։ ժէ. Հղրափ. ը քեամ. չէլ՚՚ օձագլուխ։ ժը. Զապտէրուր. այն և՝ Ճապղուր. լիվա. ըստ քեամ՚՚ չէլ՚՚ օձագլուխ։ ժթ. Հրնէնկ. լիվա։ ի. Էնէլ. հիւքխուածքի։ իա. Փէրնէ. ը Բէրդէ. ը քեամ՚՚ չէլ՚՚, օձագլուխ։ իբ. Սաղման. լիվա. ըստ քեամ՚՚. չէլ՚՚. օձագլուխ։ իգ. Մաւնէրպ. լիվա։ իդ. Զիմնէզէ. լիվա։ իե. Փէրնէ. իզ. Մաւ. ռին։ իէ. Սինճար։ իը. Ճէղէն. հիւքխուածքի։ իթ. Կիւրէլ էզոլը. ը մեծ։ ի. Կիւրէլ ռաղիբ. ը փոքր։ իա. Հրզռ. հիւքխուածքի։ իբ. Հղճափալէ. լիվա։ իգ. Կիւրէլ. լիվա։ իդ. Խոխռ։ իե. Կէրտաթ։

Ասյր մեք ը այժմեան վնճակի ոյսպէս ունիմք կարդ զիւղս տիարպէքիրոյ։

ա. Հղիւ.
բ. Թէրճիւ.
գ. Մհմ.
դ. Մէսքուրէն.
ե. Հղրախ.
զ. Էնէլ.
է. Ճապղուր.
ը. Բալը.

Թ . Ջաբ սանճաք , յորում ժէ . Խպռ .
հն ա . Աբեդիերտ . ժզ . Հըմնի+ինչք .
ք . Սաղման . ր . փէ . ժէ . Սահման մարէն եղինին .
բի . ր . Բեերտակ : յորում հն ա . Խաբ
Ժ . Ջմլեծիէ . Բեերտ . ք . Ջերմուկ , և
ժա . Սեերէկ . ը Նռովաձ Ընդոծը . ր .
ժբ . Սալծը . Ազբեր :
ժգ . Սաղերտ .

Յաւելցուք ապա և զԽոչեան և զԱշէրիփ , և զԱշղիփէ . 'ի բաց Թողեալ զնուացեալ գետս տնտրպէքիոյ , 'ի բաց Թողեալ և զմարտան , որ անկանի 'ի միջագետս ՝ոլորտ հայոց . և ես այժմ ը եկեսցուք փաշային պաղտատայ :

ԱՂՎԱՆ :

Յոմանց կոչի և Գարաաղբ սակս սեռուն քարանց՝ յորոց շինեալ են տուներք քղքին . կոչի ոմն՛՛ և Տէարպէքիր յանուն նոին . յոր անուն կոչ և Թուման մեծ ոտիկանին Դիարպէքի . 'ի հն՛՛ և ոչ կոչեր Աղվէ նաև Տիգրանակերտ : Գաղաք բերդաւոր պարսպապատ և փայտյանիստ . կառուցեալ 'ի ձախմէ տիգրիս գետոյն՝ իբրև քառորդաւ ժամու հեռի 'ի նմէ . տեղի քղքին է բարձրաւանդակ քարակոտոր նաւակաձև լայնաց նիստ , բարձր ը զտիգրիս . և է նիւթ շինեալ հրաբուխային կոշտեցեալ 'ի բնաբանից լաւս . ըղրով անցանէ տիգրիս 'ի հեռաստանէ աղբիւրաձև ընթանալով . արևելեան կողմն քղքին հիմնեալ կայ 'ի գահ գառ 'ի Թաւ գաբու , որ գործեալ է 'ի հին հրաբուխէն միաստանի հատեալ վերուստ 'ի վայր ահագին բարձրութ : Շրջատատ քղքին տեղ իբր ժամու երկուս . վէնէտկեան ճնոդորդն 'ի ը . հատ . ոսմնասխոսն , որ երկիցս շուրջ եկն զամթաւ իբր 'ի 1507 , ձգեալ առ զայս քղք 10 , 12 մղոն :

Պարխոպ նոր է 'ի տաս մեծամեծ վիմաց , որ Թոռի հատեալ 'ի նոյն լեռնէն . և ուրեք ուրեք հատորք տեղոյ խառն ը քարինս . լայնուն պարսպին կարէ տանիլ զերկուս կառս վարելն առ միմեանս . ունի 72 բարձրաբերձ և մեծամեծ աշտարակս 'ի ներգ 72 աշակերտացն քրի . որք կիսաբոլոր եղանեն արտաքոյ գծի բուն պարսպին շուրջանակի զնուաւ , բայց 'ի կողմանէ որ հայի 'ի գարն . 12 աշտարակք են առաւել մեծ ք զայլս , 'ի ներգ ժբ առաքելոց . իւրաքանչիւր աշտարակք են կիսնոյարկք , իւրաքանչիւր յարկ՝ ունելով 'ի վր համար քարաշէն զարմանալի

չինուածով. տաբլին յարկք են մեթերանոյք ցորեն-
նոյ. որք կարեն տանիլ բիւրաւոր քիլե ցորենոյ.
եւսկ վերին յարկք են՝ ի պետս բնակութեանն զօրաց՝ ի
ձիսկս պահպանի. և այսպէս արտաքին տեսիլ այսր քա-
ղաքի երևի ահաւոր։ Ուրեք ուրեք՝ ի վր պարսպին
երևին աւծուիք քանդակիք քարէ՝ ի դլուխ. և ու-
րեք ուրեք մակագրութիք. յառաջագոյն բիմ մա-
կագրութիք կային՝ ի վր քարանց պարսպին՝ ծանեդ
յունական դրով. զորս և յիշէ վերոգրեալ Ձնոդորդն
վէնէտկեան, ոմն և զարձուխս երկգլխեանս և երկ-
պատկս, զորս էառ՝ ի բիմ տեղիս աշտարակաց. այլ
ժամանս՝ ի նոցանէ բարձին. և փիսկ ոմանց եդին այլ
մակագրութիս Ռէուֆի դրով։

Ոնի դրունս ջրոյ, ա.՝ ի հարաւակողմն՝ Մ երեսին գա-
բուսի։ բ. յարևմտեան կողմն՝ Ռուսմ գաբուսի։ գ.՝ ի
հիւսիսակողմն՝ Տաւ գաբուսի. զոր Ձիհաննիւմոյն
երևի կոչել Էրզիռում գաբուսի. ը որում այն է
դուռն Ձնդհի նր։ դ. յարևելեան կողմն՝ Ենէնի գա-
բուս. զոր Ձիհան" կոչէ Շադ գաբուսի. այս ջրիքին
դրունք աւանդին չինել՝ ի խիդ ջրից աւետարան
ջոց. նմին երի՝ ի վր դրան ռուսմ գաբուսիի մինչև
յայժմ երևի քանդակեալ՝ ի վիմի գլուխ եղեն։ Բայց
ենէնի գաբուն ը նոր դուռն ոչ դոյր՝ ի ժէ դարու
ոզ թուի. զի գավերնիէ որ է՝ ի ժէ դարու, զերիս
միայն դրունս դնէ ախարսիէքիրոյ։ Յարևելս հիւ-
սիսոյ ջղքին կից ը նմ՝ ի մէջ ենէնի գաբուսին և տաղ
գաբուսին է բերդն պատեալ նոյնպէս պարսպաւ, ո-
րոյ են դրունք ջրիք. երկուքն առ արտաքս, և եր-
կուքն՝ ի ներքս՝ ի ջղքն. դրունքն արտաքին կոչին.
ա. Օղլուն կիմ Օղլին գաբուսի, որ հանէ՝ ի կողմն գէ
բեզմանատան հայոց. և բ. Ֆէթահ գաբուսի, որ հա-
նէ՝ ի կողմն ջրաղացից. ոչքա փակեալ կան հնդպ, և
միայն՝ ի լինել հարկի՝ հրաման առեալ՝ ի փաշայէն,
առնուն զբանալին Ֆէթահ դրան՝ ի ջրաղացպանից՝
որք են պահապանք բանալւոյն յազգէս հայոց։ Իսկ
ներքին դրունք բերդին որք հանեն՝ ի ջղքն, կոչին
Ասլաղաքի գալէ գաբուսի. և Եօքարըքի գալէ գա-
բուսի։ Է և այլ դուռն երկաթի, որ ծանեդ է ծերպ
ինչ՝ ի ներքոյ պալատի ընտանեաց փաշային, կնքեալ
ներքոյ և արտաքոյ. զոր եչաց ոմն՝ ի փաշայից՝ ի ժա-
մանակս խռովութե հռչակաւոր տէրի վոյվոտային,
յորժամ պաշարեալ կային դրունք բերդին. և ը այն
փախեաւ։

՝ի դիշերի ղեւրսաքանչիւր դրունս հնդպ պահէն կըը-
նին

պահնակք, որք կոչին Հնտարէլի. Ձայն տալով մի
մեանց բանիւ որ ձգի ընդէմ պատից։ Իսկ յառուր
ուրբաթու նաև ի տաճկէան ի ձմիռնեանցն փա
կէն զիմ դրունս քղքին. զի աւանդուն է առ նմա,
Թէ Թշնամիք եթէ առցեն զքղքն, ի ձմիռ նամաղն
ունին առնուլ։

Ի բերդին են՝ ա. Հրապարակական ապարանք փա
շային, որ կոչի Ընդհանրական. բ է Ոսկեպատատ.
զի է անդ առ չատրճանաւ հովանոց կիք քէօշք վանք
դահապատ, որ ուրեք ուրեք է ոսկեզօծել. յայսմ
վայրի յառեանն նստէ փաշային յառաջին ուրբաթու
պատառեան իւրոյ յետ աւարտելոյ նամազին, ընդեր
նու առաջի մեծամեծաց քղքին զարքունի հրովար
տակն փաշայութէ իւրոյ. յայս ապարանս հրապա
րակաւ նստեալ զօրն ողջոյն, ընդուն զի կէշ և խոր
հրդակցի են։ բ. Սուլդան սէրայն, որ է բնակա
րան ընտանեաց փաշային. կառուցեալ ի վէր փակէլ
երկաթի փոքրիկ դրան՝ զոր նշանակէցուք ի վերոյ.
յայսմ վայրի բնակէլ աւանդեն ոմանք զմեր ախբա
նուհին, և յայնմանէ մինչև յայժմ կոչեցեալ Սուլդան
սէրայն։ գ. Ի պատան ի վերջին ծագ բերդին, ուր
է բնիկ տուն փաշային։ դ. տեղին կոչի Վէբան գալէ
ան. որ է ըստ՝ ուսոյ արձակէն առումբս ի հան
դէս քղքին. սա է հին բերդն քղքին քայքայեալ,
զոր յառնան քղքին քակեցին տակս ամրութէն. զի
կարէ հարկանել զթշնամին յամ կողմանց. եւ ևս ի
նացեալ աւերակս որ տեղիք խորանաց եկեղեցւոյն՝
որ կայր ի հնուն. կից ամին է պատան փաշային։
Են ի բերդին և բնակութիք տաճկաց և հայոց. և
ժկիսի՝ որոյ մինարէն է քառակուսի ըստ շինուածոց
զանգակատան. հրապարակք և բաղանիք, են։ ի
վէր դրան ապարանից փաշային դոյ մակագրութիք
քէուֆի դրոմ, այլ ի վայրս անսոյ բարձին ղնէին՝
որ կայր առ նովաւ յունական մակագրութիք։
Ընակիչք քղքիս դրեթէ ըստ կիսոյ մասին տաճկիք,
և ըստ կիսոյ մասին քրիստոնէից. ի մէջ քրիստոնէից
բազմութէն են ազգիս հայոց՝ կրկնապատիկ առաւել
քան զայլ ամ ազգս քրիստոնէից. զկնի հայոց են տա
րեք կամ յակոբեանք. յորոց բէշիք գիտեն հայերէն.
քէլտանիք, և յոյնք ուղղափառք իբրև 50 տունք.
որք առ ժամօք սուլդան Համիտի միահամուռ դար
ձան յուղղափառուն. հրէայք՝ որք են իբր 70, 80
տունք աղքատք. զորս զամենին միանգամայն առել,
բավանդակ տունք քղքին են իբր 5000։ Յորմէ՛ի

1771 զօրացաւ Ժանտախտն, Թիւք մեռելոցն միայն
՚ի մէջ երից ամսոց գտաւ 82 հազար, որ ոչ սակաւ
նուազեցոյց զբազմամարդութիւն քաղքին. և՚ի յետս
գոյ Ժանտախտին որ յաւուրս սուլ՚թանին մեռեալ
սանն իբր 40 հազար յաշղէս հայոց։ Ասուածասաղ
ն է համարել այս քաղք առ տաճիկս. յորս ոչ սա
կաւ ուսուածասիրք գտանին ՚ի սմա։ Յոլով անգամ
ևս եղև ձմերոց Թիգրացն տաճկաց և զօրաւորաց։
Զուր ջրհորոց ամենայն ոչ այնքան յարմար է լըմպել.
ուսոի նախանձ արտաքուստ բերին զայլ ջուրս պատ
ուական։ Աւազին և՚ք զնամանին երևելի է Համրա
վանի կիմ Համրվանի տուչն, որ է արագահոս և պատ
ուական։ ՚ք. Փայտս տուչն, նոյնպէս պատուական,
որ գոյ յԱՀՂԷՔՈՒՆԱՐ գեղջէ կէս ժամուս հեռի ՚ի
ստորագէքերէ. և բաշխի ՚ի մզկիթս և՚ի բաղանիս քա
ղաքին։ ՚ք. Գալէ տուչն. այսպէս կոչի սակս լինել
ոյ ՚ի բերդին, որ գոյ ՚ը ձնհղ անկայս. և եղեալ
արտաքս ՚ը օղուն գաբուսին, գարձուցանէ ջուր
ղացս 12։ ՚ք. Պալուգլի. որոյ ձնհղ նոյնպէս ան
կայս. ջուր սր ժողովի յաւազանս, յորմէ ՚ի գործ
ածին ներկարարք և լուացօղք հանդերձից, և յայլ
ոչսպի մաքրուհս. և առուս կազմեալ անցանէ ՚ը սա
լահանան և՚ը Թաղալանէ, և գարձուցանէ զջուա
ղացս՝ դուռս՚ի քղքին, և զուրս արտաքոյ։ Ա՚յս ջուր
է մալիքհանէ ցեղին՝ որ կոչի խաչենաւոր փաշայ օղ
լու, որոյ և պալատ է առ ստվին ջրով՚ի քղքին. և
առնու տասանորդս յամ արտաքինց բանջարեղինաց,
որք առաւել են ՚ք 12000 առ քղքաւն, և ուրգին
ջրով ստվին։ Հաւ այսր ցեղին գոլով հաստուրբ իբր
170 ամօք յա՚ՂՔ՚՝ ՚ի բնիկ ախարպէքիր քղքէ, գարձաւ
՚ի կրօնս տաճկաց հանդերձ տամբ իւրով, և ընկա
լաւ զփաշայուն քղքին՝ որում ցանկայր. բայց սակս
անհնարին անկարգուհ նորին նզով եղաւ չառնել
այնուհետև զոք միւսանգամ փաշայ ՚ի ցեղէ նորին։
Վհռաւ հաստատէ՚ է ՚ի գահաստանարանի քղքին՝ ք
գայ եղել ՚ի մէհէմէին, առէպ առէպ մաքրել ըզ
ձնհղ համրվանի ջրոյն. յայն սակս փաշայն յամենայն
յոնիսի կիմ ՚ի թէմուզին որոշէ օր. յորում աւուր
ինքն մօնչայն և այլ ամ գահերեցք մեծաւ հանդի
սիւ եւանեն արտաքոյ՝ կարդեալ պահապանս ՚ի քա
ղաքին։ Ընդ նոսին հարկ է եւանել ամ արուեստա
ւորաց, կիմ առաքել զանն իւրաքանչ ծախիւք. զի ար
ուեստաւորայ է գործ մաքրել զձնհղն. անդ վը
բան հարկէ բէմ ուրախուհս կատարելով զաւուրս
երից

Երևան գալիք Թամկոք և Երգոք, մնալքեն ըզ-
ձնդին ջրոյն ի սմին՝ զոր գարնանային առատու-թիւն
ջուրց ընծա ի նմա. և զվարձս աշխատողացն ժողովեն
արուեստապետք կամ ըստ նշ ճշդիւք յետքանչիւր ար-
ուեստաւորաց։ Այս գործ սարեկան, է հանարել
մեծ հանդէս քղքին. Թէպէտ յոմն ինչ զանց առ-
նեն՝ ի մէջ այսչափ ջուրց՝ ջուր սիգրիս գետոյ պատ-
ուականագոյն է քան զնմանին և բարեհամ. ուստի
բազմք ի մեծամեծաց քղքին՝ ի գետոյն բերել տան
ջուր՝ ի սեղան իւրեանց։

Շինուածք տանց քղքիս առհասարակ կիսով չափ քարա-
շէն են՝ ի լավաքարէն, որ՝ ի տորմէ մինչև ցկէտն. և
տնտի մինչև տանուտողին յարկաւոյ. սրտաքուստ և
ի ներքուստ ծեփել հաւոյ որ խոտանել է ըստ յար-
դի. իսկ մեծատանց ի ներքուստ ծեփել սպիտակ
կրով, որ նշոյլ ինակ տանիք տանց յարդաբուսն կա-
ռավ շինել, զոր ամի ամի նորոգեն՝ զի մի ի ներքս
հոսեցին ի ձմերոցին անձրևաց և ի ձեանց։ Այս
քարաշէն շինուածք անհնարին ասանակացուցանեն
յամարայնի զառատ արեգական ի բնակարանս։

Երևելի հրապարակք են փայտանձրլար, Պուղտայ
պազարն, մօտ ի սա է և Սիփահի պազարն, որ է
վաճառանոց զինուց. այլ մեծ ըստ զնմ հրապարակս
է Եէնի չարսու, ուր են կրպակք կօշկավաճառաց
նաև կտաւատպրծաց. և է մօտ ի Եէնի գաբուն։ Ի
պուղտայ պազարն առ ջնֆահ խոտնաւ է բերան ըստ
երկրեայ ճնդին, ըստ որ գնալով նուազ ըստ զբաւորե-
ժամու, հանէ արտաքոյ քղքին՝ մինչ ի տեղին կո-
չեցեալ Կռանեբուս գլուխ, մօտ ի գիւղն Թոփէ կո-
չեցեալ. զայս ճնդին քղի աւազակք մտին ըստ այն ի
քղքն՝ փակեցին յինչ Ջհկաս. բայց ապա գարձեալ
բացին ոմն եր յառաջն. յորժամ զդիակունս մահա-
պարտաց արկանեն ի Գուպպէ կոչեցեալ տեղին, որ
է ի կռանեբուս գլուխն, կացուցանեն անդէն պա-
հապանս քանի մի օր. զի մի գաղտ եկեալ ի քղքէն
ըստ այսոցորերկրեայ ճնդին գողացին։ Սա է Թերևս
նոյն իսկ ճնդին կամ ականն՝ զոր քղքացիք բրեցին
ի Ջհկա պաշարման կաւատայ պարսից ալբայն ի
սկիզբն չ գարուն, քզի մերձ է ի քղքն։

Ուն և այլ վաճառանոցս սէստէս արուեստաւո-
րաց. ըստ Պէզազլար ի մերոց կոչեցեալ Պըզըղնոց.
և վաճառանոց ոսկերչաց՝ որ է ի խանն հասան փա-
շայի։ Բայց մեծ մասն բնակչաց տաճկաց և յակո-
բեանց են խալաղորդք ըստ Թատախք. նաև ներկա-

բարք

թարք անուանիք, որք ունին հնարս գնելոյ նոքա կելոյ ի գայլ ամ տեղեաց՝ զմորթ, զկաւս, և զմանդաճ՝ ի զնիշն գոյն. ի դեղին, ի կապոյտ, և մեանդ ի կարմիր. և առաքեն ի հալէպ, և յայլ տեղիս։ Ի նորումն հնարեցին ի քղքիս և զարուճատ ալաճայի աւելի ք 2000 ընդ ինչ։ Ի շուկայ՝ ի տեղիս տեղիս են գրուիք ըստ առանձնոյնս, որք ի գիշերի փակին, և պահապանք շրջին ի նոսա։ Ի միջ իրենանց քղքին երեսուն են վերագրեալ Հասան փաշայ խանն. Չինիաե խանն, և Սհօկիւաշլիս խանն. եւայլարիք և մեծաշէնք։

Երիս եկեղեցիք են հայոց. ա. Սբ սարգիս հին քահանէն ՀՀ խորանօք. յորում ցուցանեն զբեւեռն քո վկայականօք Թ գրոց. ունի առ իւր և երիս առաջնորդարան։ բ. Սբ կիրակոս 7 խորանօք. առաստաղ սր փայտակերտ. և է աթոռ առաջնորդի տեսարան քերոց, որ յերջագոյն նախ ք զբաժանիլն յարինոյ՝ ի ձմերայնի միայն նստէր աստ, իսկ յամարայնի յարինն. ի ձախատ եկեղեցւոյս՝ առ գրանէն որ անկանի ի կողմն ջրհորոյն՝ ի վր սեաւ վիմի գրեալ կայ, թէ մատնեցաւ երն թէոդորոս ի ձեռս այլազգեաց ի չկ թուականին. այս եկեղեցի անգրէն շինեցաւ մեծ ք զառաջինն ի ձեռն պետրոս վրդի առաջնորդի տեղւոյս ի ռձ՛ն թուականին, որ և գրեալ կայ ի տեղիս տեղիս եկեղեցւոյն. յորում ձմի բազմութիւն մեծատանց հայոց գոլով ի քղքիս, բիւր զարդս և ապատս արծաթիս պարգևեցին եկեղեցւոյն. բայց ի ձմի մեծի սովուն զորմէ ի վեր անգր պատմեցաք, ի պահս գոլոյն անօթոց ինչ եկեղեցւոյ, ք տուգանօք անկաւ այս եկեղեցի յընչաքաղց գատաւորաց. և առ ի վճարել՝ ի վաճառ հարկ զբաշխուն մեծագին արծաթի անօթոց իւրոց. յորում ժմի արծաթ գոլով անարդ ինն, մի օգտա նր վաճառեր 4 փարայ. և այնպէս զրկեալ մերկացաւ ի գանձուց իւրոց, որ անուանի էր առ ամենն։ Ասուրոց կիր յակոբեանց է մի եկեղեցի, հին և գմբեթաւոր ՀՀ խորանօք, Սբ ածածին կոչեցեալ. ուր նստի առաջնորդ նոցա։ Քրէտանոց ևս է մի եկեղեցի Մար փիլիւն կոչեցեալ. ըստ՝ Սբ խաչ. անդ նստի պատրիարգն նոցա։ Նոյնպէս յունաց մի եկեղեցի անուանեալ Մար խրզան, որ է յանուն նոցին կաղմատայ և գամիանոսի։ Են ի սմա և 24 մենարէլի մկիւթք ք ոմանց ասէլոյ. որոց գլխաւորն է և մեծագործ Ուլու ճամին, որ յընջն էր եկեղեցի յանուն նոր ածածնի. հրապա-

բակ նորա սիմնադարձ մարմարիոնեայ սեամբք ։ Ի ժամս վերոգրեալ վենետիկեան վճռականին, որ ձանձարձեալ հոգեւոր կայսոսիկ կողմանս ի 1507, միայն հարեւանակողմանեք եկեղեցւոյս փոխեալ էին ի մզկիթ. յորում էին առ 60 խորանք. և կամարքն կանգնեալք ի վէմ սեանց, որք էին առաւել ք 300. և ի վէմ կամարացս էին այլ կամարք նոյնպէս կանգնեալք ի վէմ սեանց. զորս և նմանեցուցանէ պալատան պըյն մարկոսի որ ի վենետիկ, էր անդէն և զանգակատուն հանդերձ զանգակամբք, ոչ և յայլ բիւմ եկեղեցիս զանգակատունք առանց զանգակաց. նաև ի մէջն անդ եկեղեցւոյն էր աւազան մկրտութեան յասինեւ կճոյ, զոր մանրամասն ստորագրէ։ Նոյնպէս երևելի է և Գուրջուճամին, որ յերջագոյն էր կաթուղիկէ եկեղեցի հայոց. և ասա փոխեցաւ ի մզկիթ կամ ի ջկիք Թուռականին, և կամ ի ջկիէ. ոչ գրէ կայ ի պատմութիւնն առաքելի. ի թղթ. 548։ * ի ջկէ Թուռին (քսի. 1518) առին այլազգիքն ի յամիթ՝ զմեծ կաթուղիկէն զոր էր Թէոդորոս ի հայոց. և արարին իւրեանց աղօթանոց ։ Ա. եկեղեցեաւս կայր և մենաստան շինեալ առ ի Թէր պարսպի պալատան փաշային. ի հիմանդանալ փաշայի յաւուրս բարեկենդանի նեղէր ի ձայնէ [illegible] բիւմ աւուրս, իբրև եկեալ զառողջուն, հրապուրեաց զգաստն և զայլ բազմութիւն տաճկին, պատճառ բերելով զանյարմարութիւն եկեղեցւոյն առ պալատամբ փաշային. յայնմանէ յուզէր բազմութիւն այլազգեաց, հոգան տանէր և հանէր արտաքս զաբեղայս, ձայն տան անդէն ըստ դնի իւրեանց, և այնպէս գրաւեն զեկեղեցին և փոխեն ի մզկիթ։

Գերեզմանատուն այսր եկեղեցւոյ էր ի մէջ քղքին. իսկ ոչն սարգսի արտաքոյ քղքին. յետ ժամուց լինէ մուրհակ եւտուն հայք՝ Թէ ոչ սարգսի եկեղեցին դոլով ի միւս կողմն քաղաքին, գժուարին է հայոց բնակիլոց ի Թաղն ոչն Թէոդորոսի՝ գնալ յեկեղեցին ոչն սարգսի. և այնպէս հրաման առէր շինուէ նոր եկեղեցւոյ ի գերեզմանատան անդ ոչն Թէոդորոսի, շինեն անդանօր զոչն կիրակոս. որ ապա նորոգեցաւ ի ձՀա ոչ գրեցաք ի վերոյ։ Ի մէջ գերեզման այսր դուրշունլու ժամին է սեաւ մեծ քար գերեզմանաձև. ըստ որ խաղճեն քրիստոնեայք կոխել. ասանդուԹէ համարիլ Թէ ըստ նոքաւ է մարմին ոչ մկրկիմ ըստ այլոց՝ աւազան մկրտութե. որ Թէրևս է գերեզման ահաբնութապատճառ դասեր գալոհանի կոչեց

հալ արքային դրապետունի. զորմէ գրէ առ ուամուա սիոսի նախայիշատակէը վէնեամիկեան Ձնիզհորդն, Թէ Թագէը կայ առ դրամբ եկեղեցւոյն. յորոյ վէ՛ ընէը է՛ի ձև տապանի՝ ։ կանգնաչափ բարձր և լայն, և իբր 3 կանգնաչափ երկայն. այլ Թուի Թէ զտատ կեր ձրյն Թէոդորոսի շիսԹելով ը ձրյն գեորգեայ, զեկեղեցին անուանէ յանուն ձրյն գեորգեայ։ Ընն և այլ երկու կի՛ երեք մղկիԹք, զորս գետեղն մին չե ցայժմ բնակիչքն յեկեղեցւոյ փոխէը՛ի մղկիԹ. ար զեկեղեցի ձրյ եքրգուէ, և ձրյն յոհաննու. զոր և յիչէ նախատրիէ Ձնիզհորդն՛ի Թիւս վայելչակերտ եկեղեցեաց քղքիս։ Ընն և այլ ևս մղկիԹք չինէը՛ի փաշայից. ար են Մուսափա փաշա Ձամիսի, որոյ մեարհսե կի ուսուսնարանն է հռչակաւոր. Խարտ հիմ փաշայ Ձամիսի ևն։

Ջնիչն տարեկան Ծախք քղքիս են Խմոտաի հազէ րիե, որ է իբրև 40 քսակ։ Խմոտաի սէֆէրիե, 80 քսակ։ Մէնզիլն՝ սահմանէը ար պաղատուու և ըս տանպօլու, է 40 քսակ։ Մատարըքն՝ գատաստա նաւ ոլոչէը ցուցանէն փաշային. և նա արկանէ՛ի վէ ար ոլոճեստաւորաց ար էսնաֆից։ Խշլս՝ խրատքան չիւրք տայ 93 փարայ և ։ փող. կակ բնիկ քղքցիք ամԹայ տան 66 փարայ և 2 փող. ուսոն բոլանդակ տարեկան տուրք խշլային է իբրև 30 քսակ։ Բայ՛ի ար ոցոյս տասի երբեմն երբեմն արկանէ փաշան՛ի վէ ժողովրդեան տուգանս կի՛ ձերեմէ։ Ջայս ամ տուրս տաձիկք և քրիստոնեայք միօրինակ հատուցանեն. օտարականաց չէք այս տուրք, բայց խոզնձ նոցա իբր 20 փարայիւ տուաւերու ը զքղքցինոց։ Կակ յիչ ձիկաւ քրիստոնեայք բայ՛ի վերոգրեալ ոցոյս՝ բէմ այլ ևս տուրս տարեկանս ունէին հատուցանել։ ա. Գալէ Թամիրի, 60 քսակ. որ է նո րոգուէ բերդին և ապարանից փաշային։ բ. Քիրա. իբրև ։0 քսակ. որ է ծախք վէ բնակարանին զօրաց։ գ. Հասըք ահՁէսի, իբրև 4 քսակ, որ է տուրք վէ սերայից՛ի պէտս փաշային և զօրաց նորա. վէ այսր կարգեէ կայր նաև գվնասաւոր ոք կոչեցեալ Հասըք քեախեասի։ ե. Պուլղուր ահՁէսի, ։50 գլ. գի փաշայն ամի ամի տայր Ժողովրդեան ցորեան առ՛ի դործել պուլղուր՛ի պաշար զօրաց իւրոց. յայն սակս Ժղղք կարգէը ունէին զումն՛ի հոդալ զայս գործ, որ կոչէր Պուլղուր քեախեասի։ Բայց՛ի Ձիկս կիւ աՀմէտ փաշային տխարտէքիրոց, յառաջին առուրս սուլդան Համիտին, բնակիչք քղքին միաբան գին

ալէը

աղբատանաց 'ի գուռն առնուլ, թէ առ անհնարին առաւելութեամբ տրոց՝ ոչ միայն 'ի բերկրասիրելոյս զօրուն թէ ինչ. և քանակս երբեմն 15 առ միջնորդս ծախել, վճիռ կի խաղալ հնազանդութեան ընկալան 'ի սուրգան համիտէն ազատ լինել 'ի տրոց առուն. ուստի այժմ միայն զառաջինն հինգ տուրս ունին առ քրիստոնեայք ամի ամի, բայց 'ի հարկաց ետրեանց և 'ի տուրգանաց։ Ալ բարձուն այսոցիկ տրոց պատճառ եղև յաճախութեամբ տուրգանաց՝ զոր առեալ առնուն արքանեն 'ի վերայ քրիստոնէից։ Ամի ամի առաքէ ամիրա 'ի գանձն արքունի դրեթէ 400 կամ 500 քսակ ժողովեալ 'ի հարկաց 'ի մնաքսից, յաւարըղեն, (որ է կալ ալ ասնց)։ և 'ի տասնեկին, զի 'ի վերայ նրբաքանչիւր գլխի դնեն յարքունուստ նշան կոչեցեալ փամփա. և նրբաքանչիւրոցն առնուն 18 փարայ. նոյնպէս և այլ տուրս առնուն 'ի մանածոյն, 'ի ներկիլէզն և։ Ընդլանակի զբզբաս 'ի բացուստ է իրաւ հնդիկ ցանուն լինն պարսպաս, որ է աւերել. զոր շինեցին բնակիչքն առ ահի գալստեան գահմանին։

Բաղ։ 'Ի լերդս արարացոց նշանակի Աղեղն. զի գետն աղեղնաձև բերի յոյսամ վայրի։ Ի ակղի շրջաց կոյ պարսիկաց զբզբին ախարտէքիրոյ կի ամր ոյ, և է ամառանոց մեծամեծաց. ուր են տարարանք մեծ ծախուցք և բազմանախք երբեմն 1000 քսակաց։

Ընդե։ Գիւղ 'ի գաշտավայրի երբեմն 1 ժամու հեռի յամրոյ կի 'ի ախարտէքիրոյ, 'ի կողմանէ տաղ գաբուսին։ Բնակիչք նր տասնիկ, և քանի մի տուն հայոց։ Բերէ բամբակ, ցորեան, ևն։ 4 ժամ հեռի տասն անցանէ գետակն կոչեցեալ Տէղէ կէտիւ։

Հրէշտաղաղ։ Աբատերէն կոչի Հրշն Նանաօ. որ նշանակի Աղն եռացեալ. զի ունի աղն ինչ պատճառական ջրոյ, որ գարձուցանէ ջրատացս երկուս։ Գիւղ առ արքունի ձնհալս երբեմն միով ժամու հեռի 'ի յամ թոյ, 'ի նոյն արևմտեան կողմն ախտրխոյ. բնակիչք նր առնորկ տուն երբեմն 2000, տասնիկ և հայք, որք են երբեմն 250 տուն. և տակաւ ոմանք քրիստոնեայք. երկու եկեղեցիք են տասին. մին հայոց յանուն ածածնի, և միւսն քրիստոնէից՝ Մար քրքիսքոս, որ է նք կիրակոս։ Յոյս գիւղ հատաքի կարաւան տանի թոյ առ 'ի գնալ 'ի հալէպ։

Հիւսնիկ։ Գիւղ 'ի մեծ և 'ի լայնատարած դաշտի. 2 ժամ հեռի 'ի յամրթոյ. և 1 ժամու հեռի 'ի տիգրիսէ յարևմտեան կողմն նր։ Բնակիչք սր տասնիկ և քանի մի տուն հայոց։ Պտուղ սր առատ յոյժ,

ուստի տանին 'ի յամիթ. և ջուրք աղբերաց անբաւ, որք բղխեն ընդ մէջ ապառաժուտ վիմաց, ցուրտ անհնարին, մինչև դժուարանան ձեռք մերձենալ 'ի նոսա։ Հայելիկ։ Գիւղ 2 ժամուս հեռի 'ի յամթայ. և քառորդաւ հեռի 'ի հիւսէնիկէն՝ յարևմտեան կողմն ոտիք բնի։ Բնակիչք նր քուրդք և յազգէս հայոց, որք և ուսանին եկեղեցի։ Խաղող սր առատ։ Փոքր ինչ հեռի 'ի գեղջէն՝ են երկու աղբիւրք, որք կոչին Քաթըր փուշաը, և Սօղուք փուշաը՝ վր ցրտուն. սք որդին զանդատանան բամբակի, և զայգիս գեղջն. ոչ ոք այդիք պատեն են վարդենեօք։

Ձարօխ։ Գիւղ քէլտանցոց 2 ժամուս հեռի 'ի յամթայ՝ յարևմտեան կողմն ոտիքրիսի։

Քէապէէօյ։ Գիւղ հեռի 'ի յամթայ 'ի մէրտին գաբուսէն 2 ժամուս և կիսով։ Բնակիչք նր ասորիք, տունք երբ 450. և հայք տունք երբ 150. եկեղեցիք երկուց աղգացս միայն որմով և առ բաժանին. որ այժմ է քայքայել։ Բնակիչքն առնրկ են գերի մեծի իշխանի ուսմանն 'ի ցեղէ տէրվիշաց, որ կոչի ազիզ օղլու. և բնակի 'ի տիարպէքիր քղքն. սք կացին Գալա ռայա այսր ցեղին. զի ուր և փոխեսցին, առնու 'ի նոցէ տուրս և տուգանս, որոց տարեկան տուրք և տուգանք հասանէ գրեթէ 'ի թիւս 30 քսակայ. և իշխանուն ունի ոչ ասեն մինչև վաճառելոյ զնոս։ Բերէ այս գիւղ գեղին վարդ հոտաւոր անբաւ առատութիւն. և մածուն թանձր յոյժ։ Լի են յայս գիւղ պօտան աղաւնիք. և պօտանխանայք կիս աղաւնոցք, որք են չինուածք մեծամեծք. յորոց 'ի միում պահին հազարաւոր աղաւնիք. որոց 'ի գնալն 'ի ցեղիկն ասա և անդ, և 'ի ժողովիլն յերեկոյի միաբան միահուռն բազմութիւն, արգելուլ երևին զլոյս առնջեան։ Ամի ամի շահն այս գիւղ քսակս երկու 80 'ի վաճառէ աւելորդաց սոյ, որ պիտանի է յանդաստանս ոչ ևեթ։

Խըճըրճուլ։ 'Ի քրիստոնէից կոչի Սբ Ռոմա, յանուն եկեղեցւոյն։ Գիւղ կառուցեալ 'ի բարձրաւանդակ դաշտավայրի՝ որ անմիջապէս լճանէ 'ի գետն ոտիքրիս յարևելից կուսէ նորա. (որ և յետագայ գիւղորեք մինչև 'ի քէօսէլի, են յարևելեան կողմն ոտիքրիսի)։ Հեռի 'ի յամթայ քառորդաւ ժամուս։ Բնակիչք սքր ասորիք ի յակոբեանք կիս եաղուպիք. ունին մի մի ոչ եկեղեցի Սբ Թումա. որոյ մի խորանն է 'ի ձեռս հայոց։ Ըստ մեծի մասին ասոն տանին զսեխա 'ի յամիթ քաղաք։

Տաճիկ Խըրդըստան, կամ Մի-ջագետք Խըրդըստան : Գնաց նա ևս ժամու հեռի՝ ի յամենայն և՝ ի խըճըպըլըճն : Բնակիչք սր վր ղն առնորկ են տաճիկ, այլն սակս յայս անուն կոչեն զսա՝ ի զանազանութիւն միւսոյն : Սապէ : Գնաց տաճկաց՝ ի վր լերին, ի ժամու հեռի՝ ի յամենայն :

Հաճիլը. ոմն թէ՝ Հաճի խոսա : Գնաց հեռի՝ ի յամենայն իբրև 2 ժմ. առ արևելեան գետեղերբ ոլոր բիսի. բնակիչք նր տաճիկք, և սակաւ ոմանք յայսոցմէ կան՝ ի յակոբեանց, որք գնան ի կիլիկեցին քէլ տանցոց ջարօխի գեղջն՝ որ է կառուցեալ Հանդէպ սր : Գաբապաշ : Գնաց 3 ժամու հեռի՝ ի յամենայն. բնակիչք նր տաճիկք և ասորիք. բերէ սեաւ խաղող ընկ, ուստի շինեն գինի ազնիւ. և գեղջն վարդ հոտաւէտ առատ յոյժ. ունի և պօռանխանայս կամ ազնոցս բազմ յոյժ. զոր և օրըստօրէ բազմացուցանեն : Ազլան օղլի : Գնաց 3 ժմ. հեռի՝ ի յամենայն : Բնակիչք նր առնորկ են ջոյ խալճ, կամ ջրաղ սէօնաիւլկն. բերէ խաղող առատ :

Սապա գէղ : Այս գիւղ այսպէս կոչեցաւ Թէրկա յոնոմն Սադգուն հռչակաւոր իշխանին, որ՝ ի ժր դարուն էր առ հուպատուն խանին Թաթարաց : Կոչի և Թուխ մանուկ խաչ, յանուն եկեղեցւոյն իւրոյ : Գնաց հայոց իբրև 300 տուն. 4 ժամու հեռի՝ ի յամենայն. եկեղեցի սր կոչի Սբ խաչ, կամ Թուխմանուկ նոսկ նր խաչ. որ յաճախէ ի յոյժ յուխտաւորաց : Էին հին յայս գիւղ պօռանխանայք, և պօռան առատ նիք. այլ յամին 1782, երբայր անուանի Թամուր կամ Թիմուր պէյին յանկարծակի գինքերան՝ ի վերայ յարձակէր, զառուն ըստ մեծի մասին կոտորեաց, զարքառս և զանասունս որք էին բազմ յոյժ կողոպտեաց. և յանկառ աղաւնեացն որչափ կին կարաց առնէր տարաւ. իսկ բնակչացն հազիւ ուրեմն միսանուս ժողովէր, Թէպա յարձակեցան՝ ի վր նր, այլ կոտորէր՝ ի բազմութէ զօրաց նր՝ դարձան յետս : Յայնմ խառնուածի փախուցեալ՝ ի գեղջէն աղաւնեացն, անհնարին եղև յայնմհետէ բնակեցուցանել անդէն ոմն զառաջինն. ուստի և ամ պօռանխանայք լքեալ մնացին և քանդեալ : Ի ընդհակայ սահմանի գեղջս բղխեն աստուանդ բազմութիւն ջուրց աղբերաց, որոց միացեալ գործեն գետակ. յորում շինեալ կան և ջրաղացք :

Քապէ էօյ : Գնաց իբրև 4 կամ 5 ժամու հեռի՝ ի յամենայն. որ է արբալըգ կամ կալուածք գառըլի կամ

պատաւորին ամենայն։ Բնակիչքն առհասարակ էին ա-
ռողջք մի՛ յակոբեանք, բայց երբեմն 80 ամաց յառաջ
առհասարակ միաբան դարձան ՚ի տաճկութենէ։ Բերէ պըղ-
ատուղ քիշմ. յորս և սեռաւ խաղողի ընտիր. ուստի յո-
րինեն գինի պատուական։

ԹԼՈՒՆԻ։ Գիւղ երբեմն կէս ժամուս հեռի ՚ի գաւառ
քեօյին. որոյ բնակիչք նոյնպէս էին ասորիք, այլ
առհասարակ դարձան ապա ՚ի տաճկութենէ, որք և մինչև
ցայժմ ոչ կարեն համարձակ խօսիլ տաճկերէն, այլ
հասարակ ժողովուրդք նաև մանկայք նոյ խօսին ասորերէն։

ՔԷՕՒԼԻ։ Գիւղ երբեմն միօրեայ հեռի ՚ի յամենայ
բնակիչքն՝ քայլուսլի. կամ ջրաղբիւր։

ԹՈՒՐՄԷԼ ԵՒ ՄԷՓՓՈՒԼԻՆ։

Գառաջին գեղն է օձագլուխ. որոյ քովք է ՚ի վէր լե-
րին ՚ի կողմն ամենայն։ Ի վէր լերինս բղխէ փո-
պոփլու ջուր, որ ասորև, թէ ղնուրն սէյտ խառնի ՚ի
ախտրիս։

Երկրորդ գեղն ուղղափառն կոչի ՄԻՒՓՓՈՒԼԻՆ կամ
ՆԷՐՈՒԷՓ. ունի գիւղաքաղք սեպրէլ, որ ՚ի հնումն
կոչէր նաև ՄՈՓԷՐՈՒՈՅ ԹՈՂՓ. կառուցեալ կայ կամ հա-
րուածային զառ՚ի վայր լերին. զոր գիտնականս սպան-
դիարդ յակոբեան ասորւոց առ աստեմանեայ կոչէ
ՍԱՅՈՆ. մերձ ՚ի վտակն կոչեցեալ ՀՂԼՈՒԱՆ ՈՒՅԷ. ուր-
օրեայ հեռի ՚ի մուսուլայ ընդ մերձին անցանելով.
իսկ կամ հլանիքլիք՝ վեցօրեայ. և անկանի ՚ի հիւսիսա-
կողմն ամենայն ՚ի մէջ երկուց լերանց։ Լինեն ՚ի սմա
հին մեծամեծ շինուածք կամ մասին քայքայեալք. ՚ի
սմա և դերեզման սէյիքիւսաէվլիէ որդւոց համառա-
տէ։ Վերոգրեալ ալքոշն սուլին բղխէ ՚ի լեռնէ ան-
տի, որոյ ալբիւր կոչի այնի հաւուզ, մերձ ՚ի քաղք
անդր ՚ի հարաւոյ արևմտից. այս վտակ ուռոյանէ
զանգաւ բազմուրեն պարտիզաց, որք են մանաւանդ
սեխեներք՝ շուրջանակի զեղեամբս։ Ամենք զաւորա-
գրուրեն քեաթիխայ ՔԼԷԿԱՆԻՆ ՚ի ՃԻՀԱՆՆԻՒՄԱՅԻՆ՝ վե-
ծերին կամ նէսիսային քաղքի, ՚ի մի առնուն զ աւորա-
գրուրեն միաբարեանց, ՚ի գրեղն թէ բնակչաց գե-
ղուխք՝ հարեալ են ՚ի սակաւակ կեղոյ։

ՄԷՀՐԱՆ ԵՒ ՀՂՈՓ։

Գառաջինն է գաւառ անառիկ և ամուր՝ պատեալ
շուրջանակի բարձրաբերձ լերամբք, որոյ ՚ի
միայն

միայն է անցք մտից և ելից: Բնակիչքն քուրդք և հայք ինքնագլուխք և ազատամիտք ի փաշային: Յամին 1777 ուզուն ապստամբեալ փաշայն առ ի նոճա ձել զաոտա, 30000 զօրօք եմուտ արշաւեաց ի նեղքս ի սահմանս սը: իսկ սը չկարացան պաշարել զանցս ելից, ոչ թողլն զքս ելանել արտաքս, այլ առհա սարակ կոտորեցին:

Երկրորդ ձեռն ի հն" կոչէր ՀՀԲախ. ունի գիւղս ձիրք օձադլըդ ի գաշտավայրի՝ ը մէջ բերդից Սո ղայ փէնէի և Ըէրճէլայ: Բայց ի յայլոց կուց՝ ունին դեռատի կոչեցեալ Սալո. որ բղխէ ի խորշ լերին, խառնի ի վայր կոյս վանապուդլա ջայլն:

ՀՀԻ. ա՛՛ Եւիէ. և Ճապաղջուր:

Պաղջինն ձգի առ տիգրիսիւ մերձ յահն նը: Գիւղաքաղ իշխանուհի ձեռնս ոչ է ի ձեռս փաշային, այլ ի ձեռս մաուէն էմինիլին, իսկ մանաւոր իշխանուհին է ի ձեռս բնիկ իւր պէյին, գոլով հինգիսուն մէթ. ի ձմեռս պտղի կարէ հանել մինչև 1000 թիւ ֆէնիճի: Ունի խաղող և գինի պատուճանի, պատուեղ. և ագիտէ կիմ աղտս. զամ փայտ անձաղկին ամ Թայ սա առաքէ Քէլէքք կոչեցեալ ապրիւ ը տիգրիս: Գիւղաքաղ դիւղ սը է յարևելեան կողմն տիգրիս գետոյ՝ ի հիւսիսակողմն մուֆարղինոյ և ամիթայ. միջ ին հեռի յատաջնոյն, և իրրև 12 ժամուս երկիդէն. բնակիչքն օսմանեանք և հայք իրրև 60 տուն. յա ռաջ ք զձեռ Թուրքմանն բիլմ էին բնակիչք սը, և հայք էին 250 տուն. բայց ոտին որ եղև յայնժամ, զբիլմն կոտորեաց, և զբիլմն ցանել ցրուեաց աստ և անդ, փոքրիկ եկեղեցի հայոց՝ է ի լանջակողմն լե ին փաքր ինչ հեռի ի դեղջէս, որ է առհնրկ վեմ միաստանի հատեալ յատաստարի լերին. և առ եկեղեցւ հաւն անմեռակ ը մեծի մասին նոյնպէս վիմափորք ի միջէ վիմէ: Ի դիւս լերին է բերդ ըստ մասին բնական և ը մասին ձեռագործ պատեալ պարսպաւ, ունի և երիկուս բրդուձս ի միաստանի վիմէ փորել. ունի և ջրհոր կիմ մեծագործ հատեալ ը Թանձրուկ լերին վերուստ ի վայր, առ ի առնուլ ջուր ի ժամս պաշարման, առանց տեսանելոյ թշնամւոյն, ը որ մարթ է իջանել դիւրաւք ը բազմաթիւ ստիճանս. ի յատակն անդ է աւազան քարաշէն, ուր հաւաքի ջուր մղեալ ի դետոյն տիգրիսի. է անդէն և ծերպ, ը որ մարթ է ելանել արտաքս առ ափն տիգրիսի:

Ստորև բերդին յարևելակողմն՝ է ձոր լայն, յորոյ եմական կիմ յերկուս կողմանեն բազմութիք փոքր անեհաց առհնորկ վիմախորք. և յիւրաքանչիւրան՝ ի նե առ որմովք երեք երեք անկողինք, և բարձք նոյն պէս փորագրեալք ըստ միատանի վիմ լերին. ի ծայր ձորոյս է սյնպուհնակ փորագրեալ առեղ ինչ, յորում երևին հետք խորանաց եկեղեցւոյ սևասկեալ քարամբք. առաջի սյնր է ջրանց փորեալք՝ ինձին ապառաժուս լերին։ Ասյս ամ ցուցանեն, թէ՝ ի հնումն բնակ ևն նուքին և բնակուքիք կային՝ ի նմա։

Երկրորդ գետն կոչի և Ճոպղուր. որ անկանի յա րևմուտս մոյ գետին, յարևելս բազում, ի հարա ւոյ կողմն գետին. և՝ ի հիւսիսոյ ամենայն և խուլիսոյ։ Երկիրն սր լեռնային և հովիտս գաշտաձև։ Եփրատ գետ յետ սահելոյ՝ ի բարձանց կարկաչահոսանօք ըստ մէջ խորանգունդ ապառաժուս անձուկ ձորոյ՝ որ յարևմտեան ծայր միոյ գետին, անցեալ անտի՝ ի սահ մանս Ճապաղջոյ, խակ և խակ լայնանայ ձորափոր գետոյն, և ջուր նր Ճապաղն. յայն տակս կոչի Ճո պղուր կիմ Ճոպղուր։ Ջուրք կերպ գետին յայս Ճա պաղջուր գետ ժողովեալ՝ խառնին յեփրատ։ Ոչնչ ոչ տակաւ դիտէաք. որոց բնակիչք քուրդք և հայք. յորոց մի է և գիւղն Պօկան՝ մերձ՝ ի մուշ։

ԲԱԼՈ։

Այս գետ ձգի առ հիւսիսոյ դէտուքն որ գայ՝ ի ան ծունոյ. և է գաշտավայր լեռնատափարձ, որ յա նուն նմա կոչի՝ Բալո։ յարևելից՝ ունի նա սահմանակից ղՃապաղջուր, ի հարաւոյ՝ զսարբերդ. յարևմտից՝ զչար սանճագ. խակ՝ ի հիւսիսոյ՝ զաու ժիկ։ Օդ սր առողջարար, բերէ արմունս առատ. նաև պտուղս. յորս երևելն է ընձիդ տեսս և սալ տակ խաղողն, որոյ գինին ընտիր. նոյնպես և ծիրանն պատուճառեան և բազմատեսակ. զորս ջրատուքիք ա ռատ՝ ի կեղև, և չայլ տեղիս. յորս ընտիր է տե սակն անուանեալ՝ ինձկ չարուկ և պատուկ։ Ցոյն պէս և չայլ արգետից նրոց առատ և անդ. բայց՝ ի մէջ բերոյ սր անուանի ըստ ամ տեղիս է նր մանուսիկ. որ ընտիր է ըստ զայլ ամ տեղեաց. և է սա հիւթ խոտոյ, զորոյ զբուն ձեղքել, և անօթ առ նուազ եդեալ, ժողովին և՝ ի կիր առնուն՝ ի գեղորայս։ Գոլով հիւթիսումեթ, պէս սր ինքնագլուխ է և ոչ ըստ իշխանութեաք փաշային ասպարէքիրոյ. ուստի ըստ նր

բաղ-

բաղմաւէ գիւղօրէից բնակիչ՝ ի քրդաց և՝ ի հայոց. յորոց առնու հարկս ըստ մարդահաշուի յամէնեցուն 20 փարայ : Բայց յամին 1789 ՝ի գարնան ՃԱԿՀ եղև յայս գետս երկրաշարժուն սաստիկ յոյժ , 21 ժամ երկայնութիւն , և 21 ժամ լայնութիւն . յորմէ մեռան 51000 ոգիք , ոմն ասուգեցաւ մեզ ՝ի Թղմէնն , որ եկն ՝ի դուռն արքունի ՝ի կոստանդնուպօլիս :

Բալու : Գլխաւոր բերդաքաղաք համօրէն գաւառին ՝ի հիւսիսային կողմն եփրատայ որ դայ ՝ի սիասմնոյ : Բնակիչք սր իբր 12000 . յորոց իբր հնգեր տունք են հայոց . իսկ մնացեալքն քրդայ , քառեակ եկեղեցիք են ՝ի սմա՝ Սբ պարթև , յանուն սրոյն սահակայ պարթևի , ուստի կոչի նաև Սբ սահակ . Սբ գրիգոր , որ է մեծ . Սբ կիրակոս . Սբ ծծածնին : Ունի այս քաղաք բերդ ամուր ՝ի գլուխ լերին . որոյ երկիր առատաբեր բաւական ՝ի կերակրել զբազմութիւն բերդապահ հից . լի են ՝ի նմ և ալբերակունք քաղցր ջուրց . իսկ ձնհղն ելանելոյ ՝ի բերդն է միմիայն անց քնեղ յոյժ . ՝ի մէջ բերդին տեսանի վայր անձաւաձև , տեղի աղօթից սրոյն մեսրոպայ , ուր և ցուցանեն գքար իւն պատուհասալ իբր հրաշական , գնշատակեալն ՝ի վայր դանայ :

Գիւղօրէք բազում բնակիչ ՝ի հայոց՝ են կեսուդայքդ : Հասս : Գիւղ մեծ իբր 4 ժամուս հեռի ՝ի բալու ճգքէն . մերձ ՝ի սա է մենաստան յանուն սրոյ ծծածնին , կոչեցեալ Քաղցրահայեաց ծծածին՝ ՝ի վայելուչ վայրի . զոյս անուն եդ գէորգ վերապատուական տեղւոյս իբր ՝ինամանակցուն բարձրահայեաց ծծածնին սրմնոյ . այս մենաստան է աթոռ առաջնորդին բաղեշոյ . և սովորաբար յանուն գեղջս կոչի Հասասուս վանք :

Խոշապ : Որոյ եկեղեցի քարուկիր յանուն սրբոյ ծծածնի :

Նեբուխ . Նորշէ , և Խաչաքիւղ : Եկեղեցի սր յանուն սրոյ լուսաւորչի :

Սաթրաք : Եկեղեցի սր Սբ Թէոդորոս . յորոյ յատակէն եղանէ ջուր քաղցր և բարեհամ :

Սըղամ : Եկեղեցի սր ըստ կիսոյն քարաշէն՝ յանուն սրոյ խաչի :

Զէր : Երեւի լինել ՝ի հանձինի հին գետնի ՝ի հայոց : Եկեղեցի ձիթայ Սբ Թէոդորոս . յորոյ յատակէն բղխէ ջուր բարեհամ :

Հրիբան . Խարապօղ . Գոմպոր : Երեքքին սք ունին մի մի եկեղեցի :

Խոսպանէ. Հրճման. Նոր գեղ։ Են գիւղորիք ոչ հեռի ՚ի միմեանց։

Թիէլ։ Գիւղ առ եփրատաւ. առընթեր նմա ունի և ամենատան յանուն սըբոյ խաչին, որ յանուն նոր կոչի Թլայ վանք. ուր նստի և առաջնորդ ընդ նշխանաւ Թլէ առաջնորդին Հաւաւոս. ՚ի Թեմի վանայու են գիւղորիքս Թըռնի, որ ՚ի հն՝ Թերևա է՝ Թլխոյ Բերդ։ Պաղին։ Գիւղ հին ՚ի լեռնամիջի անդ, ըստ մերձ բաղ ոճայ և արտոյ. բնակիչ նր քուրդք և հայք։ Սրբին։

Նաճարան. Խարպան. Են։

Ձոր սանճագ, ըստ զրոց Ձկհոր սանճագ. կիմ Գաբալոր։

Առաջին ոտն և երկիդ անուն Թարգմանի ջրոյ դըռնշակ. յի ջրոյ ձեռս. զի ունի յինքն ջրոյ ձեռս, որք են Մէծկէրտ, կիմ Մապկերտ. Սաղման. Փէրի. Բերդակ։ Սք Թէոդոս են գտաւառք զատուցեալք ՚ի մի ժանց, սակայն զըրեցուն սահման ՚ի միասին առեալ սովորուն եղև կոչել միով անուամբ՝ Ձոր գաւառ. Թերևս ՚ի Թարգմանուն հին անուանս Ձորդոյդ հայ. զի գրեթէ ջար սանճագ ըստ բոլորին անկանի ՚ի ջրերոյդ հայս, որ և հին նշինդ մեծին հայոց։ Տարակայն սա ՚ի կապան մատենին երիսրեայ ձագ նապատհաւ։

Նշխանուն ջրեցուն ձեռասյս ևս է ՚ի ձեռս քրդաց. որք գրեթէ են ինքնագլուխս։ Յիւրաքանչիւր գըլխաւոր գիւղաքաղաքս են առնք իրր 800 հայք և քուրդք. իւրաքանչիւրքն ունին գիւղորս 15 կամ 20, բնակեալ ՚ի հայոց և ՚ի քրդաց. որոց երկիր բաբերբեր։ Ասա և անդ գտանին հանկած կիմ հանդեսալ եկեղեցիք. որով կոչեն ՚ի հայաստան զանէն և ըստքայ քայեալ եկեղեցիս։

Մէծկէրտ. ՚ի գիւղս օսմանեանց Մապկերտ. կոչի նաև՝ Գաբալոր. ունէք կոչեցին զսա Մէծկերտ. որ այլ ճ ՚ի ձմէ և է ՚ի բառեն։ Է մի ՚ի հին ձեռասյն վարչայուն թէ տիարպէքիրոյ. և է գլխաւոր ձեռ և վիճակ ՚ի ջար սանճագին։ Մ իսրեայ հեռի ՚ի մեծկերտ ասան ոտն և ՚ի փերլիճ՝ է վանք կոչեցեալ Հալորդոյ վանք ՚ի լեռնամէջ և յանտառախիտ տեղւոջ՝ ՚ի մէջ բնակ կուէին քրդացն ոչխարիմ, առ որ յաճախեն ուխտաւորք. զի կայ ՚ի նմա մանն ինչ ՚ի նշխարաց սըբոյ հայրապետին։

Փէրի։ Սոյն այս թուի լինել Փերիէ։ ձեռն տիարպէքիրոյ հանապատ յարեւմուտս գիւմանապրին, որ և

է վիճակ և գիւղաքաղաք՝ ի չար տանձապին։ Մերձ՝ ի սա է և գիւղ մի կոչեցեալ Թիւլ. զոր չէ պարտ շփոթել Թիլ ընդ այլ Թիլ գիւղօրէս։

Բերդաւ, կամ Բերդիւ։ Գաւառ փոքրայուն ախարոյն քերոյ և վիճակ և գիւղաքաղաք պարունակեալ՝ ի չար տանձապին, որ է օճապլըգ։ Մերձ՝ ի սա է անշէն վանք կոչեցեալ Սբ ածիկին. ուր՝ ի յատակէ եկեղեցւոյն ելանէ ջուր յորդառատ։

Ձիւլիւղի։

Ի աղաւաղեալն նախնի անուանս Ձմլիաձոփ. որ է սահմանակից չար տանձապոյ յարևմտից կողմէ. որոյ գիւղաքաղաք է առ ափն եփրատայ յարևելից կողմունս, հանդէպ մանկերտ գեղջն արաբկերոյ, որ է յարևմտից եփրատայ. միօրեայ հեռի՝ ի կատարն մատենիս, և երկօրեայ՝ ի խարբերդոյ և՝ ի չար տանձապէ. և անկանի գրեթէ ընդ միջ խարբերդոյ չար տանձապի և ակնայ. յորմէ հեռի է ընդ ճնշիկ վազայ 4 ժամաւ. իսկ ընդ ճնշիկ կաշոյ 8 ժամաւ։ Բնակիչք նր քրդք և հայք. ունի բերդ հին՝ ի խորշ ինչ լերին, որոյ առաջի է դաշտավայր։ Յառաջագոյն այս գիւղ էր ընտրեալ յոյժ, և ունէր բիւր վիճակս. մինչև ընդ քիւրտխանեանս բերելը՝ ի հարկս։ բայց զկնի սուլթան սիւլէյմանին այսպէս սահմանեցաւ որպէս և է այժմ։

Սէրէկ կամ Սէրէկ։

Յայլազգեաց ազատազանօք կոչի Սէվէրէկ՝ ի հնումն Սաւերակ։ Կոչեցաւ այսպէս, զի հող նր և քարինք առ հասկ են սևորակ, և ինքնագործ հինն շինչեալ հրաբուղխին։ Ասա գիւղ ազատաժուռս ձգի մերձ՝ ի հիւսիսոյ յարևելեան կողմն նր և առ արևմտեան սահմամբ սեաւ լերին՝ կոչեցեալ Գարաճայ տաղ։ Երկիր սր ազատաժուռս գոլով, ունի այգիս ազատաղաւէտս, որք բաց՝ ի յայլ պտղոց առատս բերեն ընկոյզ, նուռն, և մանգ աղգս աղգս խաղողոյ աղնիւ յոյժ. յորս է տեսակ մի՝ որ՝ ի խորին ձմերայնի ժամանակի հազիւ հասուննայ. բերէ և տեսակ մի վայրենի շամ փըստըխի։ Եւ՝ ի սևերկի գիւղաքաղաքէ մինչ՝ ի կարմուճ գիւղաքաղաք ունի անտառ պէսպիս վայրի ծառոց, յորս գոանին նաև խնձորենիք և տանձենիք։ Էշ գաւառիս՝ բիշմ և անուճանի։

Պէյ սր հպատակ փաշային ախարսկէքերոյ, ուն ի իւրև բաղմուե գիւղօրէից. որոց բնակիչք քուրդք և հայք։

Սէրէկ։ Գլխաւոր գիւղաքաղք հանօրէն գաւառին, յարևմուտս հարաւոյ քաղքին ախարսկէքերոյ կիս ամ թայ. և՝ ի հիւսիսակողմն ուռհայոյ. երկօրեայ հեռի՝ ի նմանէ։ Բնակիչք սր տունք իրը 1000. յորոց իրը 200 են հայք, իսկ մնացեալքն տաճիկք. մնեն միւռի քուրդք, որք են բազմք։

Պաղաչէ։ Գիւղաքաղաք՝ ուր հասի վոյլօտայ. որոց բնակիչք խառն։

Մէլէնտրայ։ Գիւղաքաղք՝ ի սահմանին սևէրիկայ, հեռի՝ ի յամէթայ իրը 28 ժամուս. յորում են բաղմուե միւռի քրդայ. յորմէ և կոչեցաւ յայս անուն, որ նշանակէ պաղատ կիս բնակուիլ միւռի քրդայ. ուրանօր առնուն պաճ, ջր ծուրս՝ ի ձնհոր դայ։ Մեծ վաճառ սուտ է պատուճառական նկարէն նուրբ դորգն, ջր խալի և ուղճատէ, զորս դործեն կա նայք քրդայ գրեթէ ծանչին. և անբաւ բաղմուելի պարարտ ոչխարայ և կաթնեղինայ։

Շրջակայ ոլորտ սր բարերբեր, յորում լինին բազմ աղէ մրգեղինայ. բայց ջ ցայլ պատուճառական և ա ռատ խաղող, սեխ, և մեղրապուղ։

Գարաճայ փաղ. ի հն՝՝ Սէաս լեռան. որ է մասն առ բոսի։ Ի երկայնաձիգ գօտի լերանց, որ շրջապատէ աղնատղեամաձի ձգի յարևելս մինչ՝ ի պարսս, և անդր ևս մնեն՝ ի հիւսիսակողմն. որք՝ ի հնուսն առհասարկ կոչեին Տ՝՝՝՝, զորմէ տես՝ ի հին հայաստան։ Բայց գարաճայ տաղ ոչ և՝ ի հնուսն սեաս լեառն կոչի այն մասն միայն տորոսի, որ է՝ ի մէջ ախդրխոսի և եփրատայ. և ձգի ջ մէջ սևէրիկի ամէթայ մերձ նոյ և ուռհայոյ։ Կոչեցաւ՝ ի հնուսն սեաս և այժմ գարաճայ՝ որ զնոյն նշանակէ, վր ղն են լերինք առհասարկ սևացեջք. և հող և առատարբ նոցա՝ են մնաց ցորդք հին հինք հրաբուղխին, ոչ միայն այս լերինք, այլ նաև շրջակայ երկիրն առհասարկ՝ կապան, ջերմուկ, արդնի են. ոչ առաւել ևս յայտնի ցուցանէ նիւթն հոսել՝ ի հրաբուղխե Լսվա կոչեցեջ, որ դասանի՝ ի տեղիս տեղիս հարուստ տարածուելի։ Բայց յայլ ջրոց՝ բղխեն՝ ի վր լերինս երկու աղբերակունք և առուք. որոց տպա միացեջ, գործեն վտակ մեծ կոչեցեջ Կէօփջէ սաս, որ թափի՝ ի տիգրիս կիս՝ ի շատ. ի վր վտակին է և կամուրջ քարաշէն։ Բղխեն և այլ վտակ որ նոյնպես խառնի՝ ի տիգրիս։

Ալա լերինք են ՚ի ձեռս միւսի քրդաց, որք են իբր 8000 վանք. յորոց բիւրք են կէսօքերևվի ՚ի թաւ փառականք. և բնակին ՚ի տուս զամիսս 4. սկսեալ ՚ի մայիսէ մինչ ՚ի յօգոստոս, ուր և ջուխին ինչ երթ կիւղ ՚ի Թէհամեաց, զի է տեղն ապահով սակս գերժ ուաբակուիճ բարձրուեն լերանց. են ՚ի նմա և բերդք անառիկք կոչեցեալք՝ Թէքէ-ուան. Թէլքէուէր. Ճոլոպ. Էնձելի, ևն :

Ալա Մելլէ ***-դէ՝ են արք կորովիք քաջամարտիկ գազանաբարոյք և վայրենիք, ապստամբք ՚ի սրոտ Թէհն օսմանեանց, ունին գլխաւոր սէյ որ մեծ է իշխանուեն, երևելի գտաւ ՚ի նմա յաւուրս սուլ՚ հայ միանն Թէմիւր կամ Թիմուր, որ զնաշայուե անուն էառ յինքն. ըստ որում էին 40 հազար տունք քրդաց, և 70 հազար հեծելազօրք ըստ մեծի մասին եէզիտիք. Ընտրեալագոյնք ՚ի զօրս ճիւնդ քրդաց և եէզիտացոց էին առ սմա. ընտիր նժոյգ ***-հեյլան երիվարք մեծ տակք՝ որպիսիք ոչ գտանին այլուր՝ էին առ սմա. առնեն ոչ Թողուլ ՚ի զօդառուիլ ըստ ձիս. կաթամբ անուցանեն զսոլ և գարեաք կերակրելով 8 օգտա յաւուրն միանգամ. ոչ տալով բնաւ ջուր ՚ի յարբուն, կամ յարդ և այլ խառն ինչ ՚ի կերակուր, և զօրն ոչ ջոյն Թողուլ յարբուս. այսպիսի մտաւոք նժոյգք յօրժամ մտանեն ՚ի պատերազմ, սլանան ոչ իբրև երիվար, այլ իբրև Թռչուն օդապարիկս. զաւուրս երիս կուռեն անընդհատ, ոչինչ խոնջեալք և ոչ իսկ բացեալք զբերանն առ տագնապ ընդդէմ, սոյն դէպ լինի նմ յայլ երիվարս, և յայլ ամ կենդանիս :

Ազգիս պատերազմուեն լինէն հանդերձեալ զրօսորդ. ունին սիրեալ կայր առն և անդ, սիրապատեալ ըստ ամ միջագետս, և ըստ շրջակայ սահմանս. կալեալ ուռնեզով զանցս կաթաւանացն, առնոյր ծանր ծանր պատճ ՚ի տուրս, և այնպես արձակէր : Ընդ ամեդամ ևս սր շաւէր առն և անդ, և քանդէր զերեսզօրէս յաւարի առնոյր զամ. ամի ամի 20 հնդր առնոյր ՚ի սխարակէ քերոյ. 40 երբեմն նաև 50 հնդր առնոյր յուրբիայոյ. զի առաւել բռնակալեալ ուռնէր ՚ի նէնդն ուրբիա. և յամ շրջակայ սահմանաց ժողովէր տասանորդս և հարկս. ապա ձեռնամուխ եղև խլհել նաև ՚ի հայ լեռք : Փաշայն սխարակերոյ զամ անգամ եղ ՚ի վէր Թէմիւր փաշային՝ բանդմաձեան գնդաւ երբև 18 հազարաւ, բայց սր քաջուն այնչափ սահել էր ՚ի սպառ տերազմի, զի նուազալ զօրօք զերս ուներ յայնժամ առ իւր, ցան և ցիր առնէր զայնչան մեծ բանակ,

ինձնէդ քաջուն գտեր իւրոյ, որոյ բանուն արտա-
քոյ իպական բնուբէ՝ ի յարձակիլն՝ ի մէջ զօրաց՝ իբ-
րև զիտութիւն ինչ շիտեիբէ խառնիլեր զնմ բաղմուբ
շրջակայ զօրացն, նման անուանն նահատակացն՝ ի
պատգին։ Բայց յաւուրս սուրբ ծննդեան Թէոփանեայ
՝ի զօրուն, փախեաւ՝ ի կողմանս հզօբայ։

Սաքոր։

Պատառ ինքնագլուխս և անկախ. բնակիչք նր ըս
մեծի մասին յազգէս հայոց, որք են արք հզօրք
և սատկիկ պատգմօղք. իսկ՝ ի քրիստոս սակաւք։ Ասան
սր գլխաւոր՝ նոյնպես Սաքոր կոչեցեալ՝ անկանի մերձ
՝ի մերձին՝ ի հարաւակողմն ամենայն, երկու օրհնաս
նօք հեռի՝ ի նմանէ, կառուցեալ առ ոտիպրիս գետով, և
յարևելեան սահմանս լերանցն՝ որք կոչին Սահդան
Եայլագի. ըստ մէջ աւանին անցանէ վտակ, որ՝ ի լեռ-
նէ անտի իջեալ, և ըստ երկուս զաւանն բաժանեալ խառ-
նի՝ ի ոտիպրիս. ՝ի յաւանին գտանի մի մզկիթ և բա-
ղանի, և քանի մի կրպակք. ունի և բերդ քայքայ
եալ. պարսպեղք սր բերեն սակաւ առաս։

Սէյտ։

Այս անուն Թերևս է աղաւաղեալ Խէրխէր անուան,
որ էր մի՝ ի հինն գեղաց ազգնեայց նահանգին՝ ի մեծն հայս, զոր և ոմանք առաւել ևս աղաւաղեալ
կոչեն Սէյտ կամ Սէյտ։ Այս գեղ անկանի յարևելս
հիւսիսոյ ոտիպրիսի կամ դիկլաթայ. առ սերտ գետա-
կաս. որ անցեալ ըստ այս գեղ անկանի՝ ի ոտիպրիս. ուր
նի և այլ ջուր ինչ՝ որ միացեալ ըստ ջրոյն բաղնեայ թա-
փի՝ ի սերտ։ Երկիր սր շրջապատեալ դոլով՝ ի լերանց
է բարեբեր. բերէ պտուղս, թուղ, նուռն, ընկոյզ
անբաւ, և խաղող առատ. յորս ընտիր է և քաղցր
յոյժ այն տեսակ խաղողոյ՝ որ կոչի շաֆիլի խուղե-
մի. ձէթ, լեառ, և պտուղն կոչեցեալ պուԹումն՝ որ
է չԹիլէմ պիչ հարսնամանան՝ այն է նուռնաձիար ծա-
ղիկ. նաև մեղր և մոմ անբաւ, կարագ, և ոպիտակ
նաւԹ։

Գտանին՝ ի սմա կարիճք Թիւնաւորք, որոց ցաւ
խայԹուածոց տեւէ ժամս 24. ոչք սակաւ վտա-
ցուցանեն զբնակիչս. բայց աղատ ասեն լեալ զսոյս
ցաւս՝ ի վերայ ժանտախտին։ Սղերտ՝ այժմ Թէոպէա
է՝ ըստ իշխանուԹեամբ փաշային ոտիպտղիրոյ, բայց հա-
տուած

տուցանէ լինչ լինչ և ձեղերային զորմէ ստորև . և իշ-
խանն ձեղերայն ՝ ի ձմիս այնպիսի օգնէ սղերոսոյ : Են
յայս գետս գիւղօրէք իբր 60 բնակեալ ՝ ի քրդաց և
՝ ի հայոց :

Սէբէ : Գիւնասուր ջրոյք համօրէն գետին ՝ ի վեր լե-
րինն . միով ժամու հեռի ՝ ի սեղտ վտակին , իբրև ջո-
րեքօրեայ հեռի ՝ ի յամէնայ յարևելս հարաւոյ նր . և
իբրև հնգօրեայ հեռի ՝ ի մուսուլոյ յարևմուտս հիւ-
սիսոյ նր : Բնակիչք նր ունին իբր 2500 , որոց կէսք
են ասաքիկք խակ կէսք քրիստոնեայք , որք են հայք
ասորիք և մնեանդ քէլտանցիք . որոց իւրաքանչիւրոց
եկեղեցի է մերձ իրենց ՝ ի միում գաւթի . ասունք
ջղքիս առնէրկ քարաշէն . հնրկաց բարբառ է լե-
զու արաբացւոց : Կեղ գիտեմ յաճախեալ է յոյժ ՝ ի
բնակիչ՝ սակս բազմաւէր ընկուզենեաց :

Ըրջակայ ոլորտ ջղքիս է գաշտավայր , յորում ժա-
մու միով հեռի ՝ ի ջղքէն է մենաստան քրէտանցոց
Մար Եազուպ կոչեցեալ ՝ ի բարձր լերին . այլ այս մե-
նաստան է ըստ նշանաւոբ ձեղերային , և ոչ սղերտին :

Խէբ , կամ Հէբ :

Այս գետս երկի լինել հին Գոզնէ գետն ասէնեաց
նահանգին . ունենդ զն բերէ նաւթ և գղթոր .
զորս բերեր և ասէնեաց ՝ ի նմանէ . անկանի յարևելս
հարաւոյ սահոյ : Օդ գաւառիս ջերմ յոյժ և վատ .
յայն սակս կոչի ՝ ի քրդաց վէր ջերմուկեն պահ , որ
նշանակէ ձմերանոց . յամարայնի յաճախեն տեղք
աստակ յոյժ : Երկիր սր է հովիտ պատէ լերինց
կողմանց լերամբք , և ՝ ի լերանց անտի առուք երկու
հոսեն , միանան ասա ըստ միմեանս և կազմեն գետակ՝
որ կոչի ասպ էրչեն . որ ջուր էրզինկ . յորոյ վէր կայ
կամուրջ քարաշէն . և ՝ ի վայր կոյս հրանքէյքին խառ-
նին ՝ ի սեղբիս կիր ՝ ի շատ . երկիրն ուր հասին երկու
առուքս և ապա միանան , լինի իբրև կղզի շրջապատ
եալ ՝ ի ջուրց . յայնմ վայրի կառուցեալ կայ խզու-
քաղաք :

Բերէ ցորեան ընակիր , գարի , որիզ առատ , բամ
բակ , և գղթոր . (որ և առատ բուսանէր ՝ ի հին աղջ
նեաց նահանգին) : Բերէ դրեթէ զամ տեսակս
պտղոց , խաղող յորմէ և գինի առատ և աղնիւ .
թուզ , սալոր , ծիրան , ոչ այլ տեսակս պատուճա-
կան տանձի և խնձորոյ . սերկևիլ , հունապ , փշատ
ենի : Լինին ՝ ի նմա նաև այլ ոչ այլ ծաղկունք անուշա-
հոտք :

հոտաք, վարդ, շուշան, բրաբիոն, հարանամատն այն է նուռնուբիար. մեռան ծաղիկ, մանուշակ, և այլ այսպիսի տեսակք ծաղկանց անբաւ։ Լինին նաև նաւթ սպիտակ, մեղր առատ յոյժ, գազպէ, աղ սպիտակ՝ ի գինէն տեղիս. Բէ-Ռէ-Ռէ պատուճական մանդատ՝ ի դիւղն՝ Սուրբ, և ձիք մեծագինք ի-հեյան, որք կոչին Ղիւրա աթէլարը։

Գոլով հիւքիւմէթ, իշխանուն ձեռնս է՝ ի ձեռս պէյին որ է ինքնագլուխ, և ոչ է ըստ իշխանութեան փաշային սիաքպէքերոյ. և գրեթէ միշտ է պոռզ՝ ի մէջ փաշային և բնակչաց սր. ոմն ըստ իւրև բազմութեն դիւղօրէից, որոց բնակիչք ըստ կնսոյն քուրդք, և ըստ կնսոյն հայք, որք ոչ պրոշն՝ ի տատճկաց. զի դէնսարկ հայոց է սպիտակ ոտ և տատճկացն. հայք ոչ տան անդ հարկս. ոտ և յայլ կողմանս լինչ քրդաստանու. հանմարձակ կառավարն զպաշտօն քրիստոնէութեն, մինչև յայտնի տանել առ հիւանդս զսրբուն, յայտնի պատարագել. ևն։ Ըն անդ և առորիք՝ որք կրօնիւ անուանին եազուպիք. նաև առորեստանեայք՝ որք կրօնիւ անուանին նատուրիք, և զանազան ցեղք քրդաց. առաջ բնակի այժմ նաև ցեղն Սէլէվանդէ վարեալ յերկրէն մշոյ։ Ըն և ևս դիւղօրէք՝ յորս բնակին եզդիանիք գրեթէ հանդիպափ Թուրոյ ցեղից քրդաստայս եզդիանիք հզուայ բաժանին յերկուս ցեղս, որք կոչին ՀՔԵՆ և Ղաթէպան։ Բնակիչք ձեռնս գործեն խոշոր գորգս, կապերտս, և գուլպայս առուձեղինս։ Խշշ- կիմ Հղշ- ։ Դիմաւորք բերդաքղք ձեռնն ուր նստի պէյ իւր. ջրեքօրեայ հեռի՝ ի մշոյ, և երկօրեայ կիմ եռօրեայ՝ ի յամիթայ. առուք ընդհակայ լերանց՝ ի բացուստ ընդարտաեն զտեղին՝ յորում կառուցեալ է այս քղաք իբրև կղզի։ Բնակիչք սր իբր հնգետ տուն, ըստ կնսոյն քուրդք, և ըստ կնսոյն հայք. և է թիւմ մեծ նստանի սընն պետրոսի՝ որ՝ ի սասուն։

Ձեռն՝ ի խզուձայ իբր ժամաւ միով առ ջրով, է մեծ նստան քարտակերտ, որ կոչի Կանանոտ վանք. ուսկ՝ եօթ դուռ կանանս. ոմն եկեղեցի վայելուչ օրօրոցաձև. արտաքոյ՝ ի ձախակողմն մտից կնոց ըստ որմն եկեղեցւոյն է տապան սընն, առ որ գնան յուխտ նաև քուրդք, և կոչեն Ըէյխ Իւմէր. յոր անուն կոչեն և զեկեղեցին։ Քառորդաւ ժամու հեռի առաւ՝ է մեծ նստանի Ըստուածանց, որ այժմ է աւերեալ։ Վանք կանանոտ ոմն՝ ի շրջակայս լինձ տղի, յորս արձակիլ այլուստ ջուր՝ դառնայ յայդ. զորս այժմ գրաւեցին տատճկք։ Ի թիւմն սր են դիւղօրէք երեք

200։ յորոց յաճս ինչ կէան չինին, և միւս կէան աւեր
բին։ իսկ յայլսմ ամի աւերել գիւղօրէքն չինին, և
չինեալքն եղծանին։

Մեծամեծ գիւղօրէք՝ ինն են Ջրխ։ ուր են տունք
երբ հազար։ հայոց երբ 150, ասորւոց 50, իսկ մնաց
ցեալքն բրդաց։ այժմ ասա նոքա ոչ են հզօրագոյ, քան
խուցել՝ ի սահմանի՝ ուր նոքա յառաջ։

Պարտ։ Էր գիւղ մեծ, յորում էին տունք երբ հա
զար, առհասարակ հայք։ որոց այժմ աւերեալ մնացին
երբ 70 տուն։ ունի և վիճակաւոր Տէր Մանուէլ՝ կո
չեցեալ։

Ջուլմկ։ Գիւղ՝ ի դաշտի նախիսան եկեղեցոյ՝ երբ
500 տանց։

Ռշնոռամ։ Գիւղ եկեղեցոյ՝ ի բլրի ուր են տունք
երբ 200։ գոանեին և՝ ի հայոց տունք երբ 50, հնդ
եկեղեցեաւ կոչեցեալ Սբ Գէորգ։ ուր համարձակ կա
տարեն զպաշտամունս քրիստոնէութեան, առաջի գեղջս
անցանէ ջուրն կոնտոսի վանից։ Վիճակ գեղջս կո
չի Գիւղն և Պամարդի աբեղան, որ է անուն ցեղի նոյ։
Մրճէք աղէ պամարդ։ Վիճակ 6 ժամաւ հեռի յառաջ
նոյն, յորում են գիւղօրէք երբ 20։ յորոց երբ 10
բնակեալ են՝ ի հայոց, և 10՝ ի քրդաց։ ի գիւղօրէս
ինչ գոանեին և ասորիք։

Ճրլան։ Գիւղ յորում են տունք քրդաց երբ 500։
իսկ հայոց 5։ 6։

Մէ-ւէքան։ Որ պարտ է լինել Մէհվան, որ՝ ի բար
բառ արաբացւոց նշանակէ Աղէ հանք։ զի՝ ի ընդէն
զջուրս ոչխարոց՝ ի գուբս, գառնայ յաղ սալ
տակ։ յորմէ տանին աստ և անդ։

Սալհ։ Գիւղ յորում եղանէ աղ։

Բէէդ։ Այս գիւղ է բնական բերդ յապառաժուա
ըլբի, ուր նստին հօրեղբօրորդիք պէյին։ 20 տուն
են՝ ինձմէ հայոց, և երբ 100 քրդաց։

Պաբնէլ։ Գիւղ յորում են երբ 50 տուն հայոց։

Հոքէ։ Այս գիւղ են 10, 15 տուն հայոց, ուր է
լանէ հուսնաբ։

Հըւէմլ։ Հզիբիլ։ Մ ուբիլ։ Երիքին սէք որոց բնա
կիչք են խառն, և այլ գիւղօրէք որք ձգին մինչև՝ ի
զըվընկ գիւղ նոքեան ալային (որ այլ է՝ ի վերոգրե
եալ զըվընկիէ), Թէպա և են՝ ի հղոտ, սակայն Մո
ուէյէ և Սաոճոյէ ակերին, որք են՝ ի տուսան գետ։

ՀԱՆԴԷՏԻՔ ԿԱՄ ԱՂԱՒԱՂԱՆՈՔ ՀԱՍԱՆԷՔ։

Ձ՝ՇԱՆԱԿԷ ԲԵՐԴ ՔԱՂՔԱՑ • ՂԵ ՀԱՆ ՆՇԱՆԱԿԷ ԲԵՐԴ • ուստի վերստանօք ՝ի ուսկաց կոչի հասանէք • և թէ բա՛ և ինն բերդն Դվին կոչեցեալ ։ Ի ձեռ բա՛ բերբեր • յորում լինին խաղաղ պատուական • զղեցը • և պաղպէ • և յանուանէ նր գտանի առիւծ ։ Անկա՛ նն ՝ի ջերմորդ հայս • ուր խորենացին նոյնպէս գնէ զառիւծ ։

ՀԱՆԴԷՏԻՔՔ։ Գիւղաքաղաք կառուցեալ յարևելեան ափն սիգրիսի կամ դկլաթայ • յորում են տունք իբր 300 • ըստ կիսոյն տաճիկք և ըստ կիսոյն հայք • որք ըստ մեծի մասին են գաղղտէ • ի որք ՝ի վարձու տան զդրաստս իւրեանց ձիաւորաց։ Համբաւէ և առ տ՛՛ ռամկականն առած զսեղանոյս • ՝Ի՛է ԴՈ՛ՂՈ՛ պէր ՈՐԴԷ • ՀԱՆԴԷՏԻՔՔ ԴՈ՛ՔՓԷԼԷՔ ։

ՍԱՀՄԱՆ ՄԱՓՔՆ ԷՄԻՆԷՆ ։

Ի՝ՆՉ ՊԷՍ և իշխանուէ, որում իշխէ մատչն էմի՛ նէն, ձգի գրեթէ ուԹօրեայ • յերկուց կողմանց եփրատ գետոյն յարևելից և յարևմտից • և անկանի յարևմուտս հիւսիսոյ սիարպէքիրոյ ։

Ա՛յն մասն որ է յարևելից եփրատայ անկանի ՝ի մեծն հայս • և ունի յինքն զգաւառս ՝ի ՊԷՍԱՑՆ սիարպէքիրոյ, որք են Խարբերդ • Ջեմուխ • ՀԱՐԶՆԷ • ԸՆՓՈ՛ՂՔ ։ Իսկ այն մասն որ է յարևմտից եփրատայ՝ անկանի ՝ի փոքր հայս, և ունի յինքն զԱ՛ բաբկեր, զԱ՛ղն, Հանդերձ վիճակաւ նորին որ կոչի փշաուկ ։ Ընդ իշխանուէ մատչն էմինիին են և եր՛ բեք ՊԷՍՔ փաշայուէ դրասղուանի, որք կոչին կիւ՛ միւշխանէ, կիրէսուն, և մուշուպա, զորոց առաջեւ այլուր ։ Բայց բիւ՛մ անգամ երից հանքացս այսոցիկ երեք մատչն էմինիք իշխեն • ա՛ ՝ի կապան և յարդնի մատչն • բ՛ ՝ի յարաբկեր • և գ՛ ՝ի կիւ՛միւշխանէ ։ Մատչն էմինին սովորաբար նստի ՝ի կապան գիւղ խարբերդի ։

Զորք ՊԷՍՔ իշխանուէ սր՛ ՊԷ խարբերդ, (կամ մնուէնդ լերինք կապանոյ որ ՝ի խարբերդ) • Ա՛րդնի • Ա՛րաբկեր և կիւ՛միւշխանէ բերեն հանքս • յայն սակս այս իշխան կոչի մատչն էմինի • զի իշխանուէնի նր է տի՛ բապէս ՝ի վր՛ հանքացդ ։ Զայս իշխանուէն բազմուէնքր քաղաքաց գնոյ առնուն ՝ի դրանէ կոստանդնուպօլ՛ սոյ •

ոյց · որոյ դին օր ըստ օրէ առաւելու · մինչև յաւուրս առաջ՝ Համիսի եհաս ի 600 կիմ՝ ի 700 քառակ : Կապանն է հարաւագոյն հանքն ի մէջ ամ հանքայց օսմանեան տերութեան · բայց բերէ արծաթ , իսկ ոսկի սակաւ , արդեն նուազ է ըստ վկայութեան , բայց ոսկի սր առատ է ըստ վկայութեանն , ուստի այս հանք (միանգամայն ա ոնէ վկայութեանն , զարդնոյն , և զարտաքին ցոյն) է մի ի յընտիր հանքայց : Յայտնի է վկայութեան այն խնդրոյ դերմանացւոյն ոչինչ կոչեցեալ · Ձարտար ի յարուճեստ հանքայց , որոյ Ծանուցեալ զտուտուճակա նութեն աւելացս յաւուրս առաջ՝ Համիսի՝ խնդրեաց յօսմանեան տերութենէ գնել ամ մի միայն ինքնին ի գործ ածել զայսոսիկ կրկին հանքս , նաև դիւրամիջնա նելոյն · զամ ծախս յիւրմէ վճարել , և զամ ելանել առ ծախի և ոսկի առ տերութեն · իսկ անձին ոչ այլ ինչ առնուլ , եթէ ոչ զմին ի տասանց , որում ոչ թոյլ ետ տերութենն : Մի միայն պակասուն երկուց հանքայս է այն , զի առաջին անտառք որք լի էին յայսմ սահմանի , սպառեալ յանհոգութենէ հատանողաց՝ առ ի նոր անկել հետ գնետ , հարկ է այժմ զփայտն և զա

ծուխն բերել ի հեռաստանէ :

Հաշիւ արծաթոյն որ ի հանքայս առաջ մնանէ ամի ամի ի գանձն արքունի , ոչ է միշտ միօրինակ · յառաջագոյն բազմ բերէին , զի փայտ և ածուխ լինէ էին դիւրագին : Եւ այս նուազ և առաջ բերել հանքայց կսպասել կայ զնաւվարուն մնացն էմինլին · եթէ մնացն էմինլին է արդարակորով և զօրաւոր , բազմացուցանել սպայ զբոլոն ցի զօձախան · ուր էր ըստ անագնդի օղուն ի ձիկս ի առաջան մեռագաֆայն · որ մինչև 60 օձաձև եա եա բազմացուցանել ի կապանն ոչ առեն · ուստի յաւուրս նոր օր ըստ օրէ 25 օդագ արծաթ եղանէին ի հանքայց առաջ : Իսկ եթէ մնացն էմինլին առ ի հանձնել զնոր պարտս զոր արար այլոց , (ի վճարումն 700 քառակայց (և ի հատուցանել զչահն 700 քառակին , որ օր ըստ օրէ առաջելու , և առ ի գանձել և շահիլ նաև ի՛ն անձին , եթէ ի՛ն այսր ամի ապահել սկսանիցի , և ոչ բերցի հատուցումն ի , բազմ աշխատ առնէ զգործ ածելոցս մեզանդ զվերակացուս , և սակաւս վճարէ · բազմ առնու արծաթ և ոսկի , և ոչ ըստ առնելոյն հատուցանէ ի ձեռս տէրութեն ոչ է որոշէլ · զոսկին գրաւէ , և զարծաթ ըստ այնոր փոխանակէ , կամ եթէ այլոց առաջել մեծագնէն վաճառէ · և այսպէս սակաւ մնանէ յայնժամ ի գանձն արքունի : Ըստ սովորական հաշուի կապան և արծնէ ամի ամի

բե-

քերեն տրուելէ 606610 չէքի (ա) ։ Խրատանչելուր ոք որ կամի, կարէ անդ բանալ պէտէ զերկիր ի գիւտ հանքի. միայն պատուաւորն այնպիսին տալ օր ըստ օրէ որոշել ինչ չափ արծաթոյ. իսկ զառաւել եւեալն ըստ չափն՝ կարէ վաճառել, բայց տրուելեաց եւ ոչ արտաքինոյ որոշել ինչ գնով. զոր առել մատոյն Ի մինիւն առաքէ ի կոստանդնուպոլիս ։ Ասաի բանան անդ գուբա գուբա կիմ այրս. և զղանդուճած հանքին հանել ի գբոյն ալիականն ի փոսս, և ի ձեռն մեծի հրաման լուծել արծաթոյն, հոսի ինքնին յայլ փոսս, որք կան պատրաստել արտաքոյ ։ Ալ ոչ պատուէրցին մեզ ականատեսք յերուսաղեմոյ ձարտարք ի գիւտս հանքաց, չէք անդ կատարեալ արուեստ բըլեզոյ, և ոչ յարմար զդեստս բրտաց ։ Մէք յայսմ վայրի ստորագրեացուք միայն զերեսին ձեւս մատանն Էմինիւնի՝ որ անկանին ի մեծն հայս. և են սա. Խաբիբէդ ։ ը. Ջէրմուկ՝ որոյ վիճակ՝ է այժմ Ընդուզ ։ գ. Հրզնէ ։ Իսկ զԱրաբկիր և զԱկն ստորագրեացուք ի փոքր հայս ։

Խաբիբէդ. տէ՛ր Քարէոզ ։

Այս գաւառ է դաշտավայր լայնածաւալ կոչեցեալ Քարէոզ օվասի. որ և բաժանի յերիս ընտիկ դաշտս, առ հարաւային գետեզերբ եփրատայ՝ որ գայ ի սահմանոյ. և ի հարաւակողմն չար սանձաձին ։ Ի լերինս սր էգևեին հետք չինել հրաբուխնէց. այլև ի տեղիս տեղիս նշանք հանքայ երկաթոյ ։ Լինի ի սմա առատութիւն ամէ ազգ արմտեաց. ցորեան, գարի, ոսպ, բակլայ, որիզ, բամբակ, շուշմայ՝ ըստ առատ. կոտաստ բէղմ յոյժ. և կէնէկէջ, որ է բոյս ինչ լատիներէն կոչեցեալ Ինչինուս գօմմունիս. յորոյ սերմանեացն հանեն իւղ. և ի գործ ածեն ի վառուցն ։ Լինի ի սմա նաև մրգեղէն և խոտեղէն ։

Խաբիբէդ ։ Կոչի ևս Հնդկիայոփ. զոր ոմանք վրիպաձեօք կոչեն Հասանկոփ ։ Գլխաւոր քաղաք գետին պարսպատատ մերձ ի յեփրատ, երիկօրեայ հեռի ի մալադինոյ. ունի բերդ ի վր լերին ուր նստի սիզատար ըստ բերդակալ կիմ Ցօրէն մուխտուվաք. հրամանատար մատչէն էմինիւնն ։ Բնակիչք խարբերդ քաղաքին՝ տաճիկք և հայք, առնուրկ առնք իբր 3000 ։

(ա) Մի չէքին է 100 փրգհմ։

Ունի ՝ի դաշտաւայրին բաղմաց գիւղօրէից · որոց
քանակիչք տասիկք , և իւր մեծի մասին հայք , ոյք են
ա · Քիւրպէնիկ ։ բ · Սարբոսար ։ գ · Գէղամանփ ։ դ ·
Մօնլա Էնօյիս ։ ե · Քէհվէի կամ Քահվա ։ զ · Հուլի ։ է ·
Վարդապիւ կամ Վէրդէդէի ։ ը · Բաղճանճ կամ Բէրճէնճ ։
ի · Խէրխէն ։ ժ · Կարնի կամ Քէրնի ։ ժա · Երզնկի ։
ժբ · Հէրանի ։ ժգ · Մոլեանկ ։ ժդ · Սուրի կամ Սէրը
պուրս ։ ժե · Սարբալի ։ ժզ · Խարասաս ։ ժէ · Գոմի կամ
Գէօմի ։ ժը · Շէմոռշի ։ ժթ · Հէնճաճ ։ ի · Հաճա
ըի ։ իա · Հաղբիչէկ ։ իբ · Հպոսի ։ իգ · Իչմի ։ իդ ·
Ջարդաբիւ կամ Ջէրդէքիւ · ունի մենաստան կոչեցեալ
Սբ սուրբ անապատ ։ իե · Կէնանգիւ ։ իզ · Կէօկէ գալ ։
իէ · Շէյխ Հաճի ։ իը · Հկոս · գիւղ առ Եփրատաւ ։
իթ · Եփրիկ ։ ի · Ծէրէնիկ ։ ին · Զէօրնէլի ։ իա · Խոշ ·
քնակիչք սր Էմիրք ։ իբ · Մոշի կամ Մշի · քնակիչք
սր նոյնպես Էմիրք ։ իգ · Խոզէփէի ։ իդ · Ծիլանկիւ կամ
Ծիլէնկիւ ։ իե · Շինդիւ ։ իէ · Խոյսր ։ իը · Գա
փիմ , է անդ մենաստան կոչեցեալ Սբ Ծածանին ։ իթ ։
Գալըճա ։ ի · Սաբը եագոպ ։ իա · Խոշի ։ իբ · Քհա
պուճ կամ Քիհնէպէճէ ։ իգ · Ճէնդ ։ իդ · Քիւրտ ։
իե · Կէհանէ ։ իզ · Հավիասար ։ իէ · Կարմրի ։ իը · Տալ
պէտ կամ Տալպիտ ։ իթ · Տապահիճ ։ ձ , Խոզլվա կամ Խոզ
լու · յայսմ վայրի ՝ի մուտս անդ դաշտաւայրին է մե
նաստան կոչեցեալ Սբ Գէորգ · որ և կոչի Խոզլա կամ
Խոզլէ վանդ · տաճար սր փոքրիկ , բայց նման է ձևով
տաճարի սեին յակոբայ որ Յեմ · յանուն խուզովայի
կոչի և ըստ ձակ դաշտաւայրն նր , յորմէ բաց ՝ի յայ
լոց գիւղօրէից՝ են նաև հետևեալքս ։ ձա · Պլմլէն ։
ձբ · Քնօրֆէ ։ ձգ · Ղուրֆէղ ։ ձդ · Հրէավոս ։ ձե ·
Ճէբ ։ ձզ · Փոյրալ ։ ձէ · Ի՛ւ աղաճ ։

Վասպան մասին , և կամ աղաւաղանօք Քէպան մասին ։ Ա
ւան կառուցեալ յարևելեան ափն մեծին Եփրատայ ,
՝ի վեր կայս նր ՝ի հիւսիսակողմն միանան երկու վը
տակք Եփրատայ , յորոց մին գայ ՝ի պինկէօլայ , և
միւսն ՝ի տիատինոյ ։ Այս աւան միով աւուրբք հե
ռի է ՝ի խարբերդէ յարևմուտս նր · բնակեալ ՝ի
տաճկաց , ՝ի հայոց , և ՝ի յունաց , ոյք պարապին հա
նել հանքս ։ Մ ի միայն եկեղեցի է հայոց կոչեցեալ Սբ
ածածին ։ Պաշարք կերակրոց առանիս գան ՝ի խար
բերդ · խակ միրգ ՝ի յարաբկերոյ · զի երկիր սորա
լեռնային է և անպտուղ · փոխ պտղոց բերէ հանքս
երկաթոյ և արծաթոյ · այլ ոսկի չունի ։
Ճանապարհ կարաւանաց և անցաւորաց է կապան
անձուկ և զառ ՝ի թաւթ ՝ի մէջ լերանց · յոյն սակս և

աւանն կոչեցաւ Կապան։ Բնչմ անգամ յաւելուն՝ի վր և զանուանս Մոփէն որ նշանակէ Հանք՝ Կապանաֆէն կոչելով, սակս հանքացն որ՝ի վր լերանդ նր. ուստի աստ և անդ՝ի վր լերանդ յերկուց կողմանդ ևս եփրատայ աւազանին այլք և գաւիթք՝ զորս բրեալ ունին հանքահանք՝ի հանել արծաթ. և օր ըստ օրէ բզբեն բաղմանել գործաւորաց։ Հարկ եղեալ արծաթին՝ի կատանէն չէ միշտ միօրինակ, այլ է ըստ առաւուէ կամ նուազուէ վարձուց աշխատաւորաց. ուստի կախեալ կայ դիտառաւելութիւն մասին էմինին. հասարակաց հաշուիւ բերէ յաւուրն 500 կամ 600 ոխրհեմ արծաթ. յառաջին ժամս բացմիլ բերելոյ ։

Զորսփոր գետոյն եփրատայ յայսմ վայրի է անձուկ և խոր յոյժ, գետեղիլք նր ասեն և անուն են լերինք բարձրաբերիք, որք՝ի հնուստն կոչէին Հնդիաբաս. և յերկոսին կողմանս ևս գտանին հանք։ Ի վր միոյ՝ի լերանդ ըստ զառ՝ի վայրն որ հայի յեփրատ՝ է աւանն կապան. ուստի՝ի գետոյն մինչ՝ի յաւանն սպրատ է երանել ըստ ձնեղ զառ՝ի թամի։ Անցանեն ըստ եփրատ մեծամեծ նաւակօք՝ որք են տափակայատակք և ուր նին զեկս երկայնելոյ յեղերս կոյս, յարգելումն յորձանաց գետոյն. իբրաքանչիւր որ վճարէ մի մի փարայ. իսկ իբրաքանչիւր բեռինք և իբրաքանչիւր անասունք հ փարայ. աղատ են՝ի արոց սակի բեռինք և հարաւանք ածխոյ, երբ հարկաւորք առ հանգս։

Գ ԸՆԼԱՅ։ Գ-իւղ միօրեայ հեռի՝ի կապանէն։

Ա-ԼԻ-ՊԱՊ։ Վանդակ՝ի սահմանին խարբերդոյ որ յաւանդագոյն էր ազատոյն։

ՀՊՈՒՀԸ։ Վանդակ ինչ հեռի՝ի կապանէն ։։ ժամ։ Եկեղեցի սր բերէ արմանս, ցորեան, գարի, ևն. և պէսպիս պտուղս. յորս առատագոյն՝ ըստ ըմոմ բերէ չամիչ, զոր սանկն մինչ՝ի յարաբկիր և՝ի յայն։ Ալ նի ըստ իւրև պէսպիս գիւղօրէս. որոց բնակիչք են տաճիկք. արուեստաւիճ ըստ մեծի մասին բրուտք։

Ա-ԲԸ Գ-Ե։ Վանդակ որոյ երկիր անբեր. բնակիչք նր առնուկ քուրդք աւազակք։ Է անդ բարձր լեառն, յորոյ կատարն է վանք մեծակառոյց յանուն սր ածածնին. գմբեթի եկեղեցւոյ սր երևի՝ի հեռաստանէ մինչև աւուր և կիսոյ ճնեղհաւ որ է՝ի ձեռս քրդաց, և ոչ թողուն հայոց մտանել անդր։ Ի սահմանս սոյն այս լերին է գիւղն կոչեցեալ Խոչէ, որ է ՃՆԱՂԷԼԻՆԱՆ, առաջին սր՝ի յեփրատ գետն անդ են նաւակք երբ հաւանայ, սակս անցանելոյ կողմանէ՝ի կողմն։

ՋԷ-

ՋԷՐՄՈՒԿ, կամ ՋԷՐՄԻԿ։

Պուռ՝ ի հիւսիսակողմն սահմանիկն հանդէպ անցկին Խրատասէր որ Ներքոյ կոչի, ձգէլ՝ ի մէջ երկուց լերանց. և է օճառդլըդ՝ գետ ահագնակերպ, որ կաթէ առ ոտիւ ոչ սակաւ զօրս հղօրս. բայց է ըստ իշխանութեան մանկն Էմինին, որում տայ ամի ամի 60 կամ 70 քսակ։ Երկիրս սր գոլով բարեբեր յոյժ, առհասարակ է այգեստան և ի պարտիզս. բերէ պէսպէս տեսակս պտղոց ընտիրս և մեծամեծս՝ զայլոց տեղեաց. յորս առատ է անուռանկն քաղցրատաշակ և քնքուշ, յորոց մին կշռէ կէս օդպա. որ և յանուն իւր կոչի Ջերմուկի տանձ։ Առատ գտանին՝ ի սմ նաև քաղցրձէղնիք՝ ի ջուայլ. ՚ի ձմեռն է առատ, և երբ գլխաւոր կերակուր բնակչաց. ուստի տան նին անդադար՝ ի յամիսս։ Ունի ըստ իւրում գիւղս ի բաղուսն։

ՋԷՐՄՈՒԿ։ Գլխաւոր գիւղաքաղաք գետին կատուցէ, առ ստորոտով լերին, 2 աւուրբք հեռի՝ ի յամենայ յարևմտեան կողմն նր. անցանէ առ տոկաւ գետակ բաղցրաջուր և բազմաձուկն։ Բնակիչք սորա երբէք 1000 տունք, յորոց երբ 150 տունք են յայգիս հայոց, յոր ունացեալքն տանկիկք առհասարակ գրեալք՝ ի գիւղս։ Գտանի առատ մրգիմի, և ունի մգկիմ. ՚ի գրեթէ լերին է բերդ հին աւերակ. ստորև ք գրեթէ՝ ի լանջակողմն լերին են երկու եկեղեցիք հայոց, յորոց երբեմն գմին և երբեմն գմիւսն՝ ի գործ ածեն։ Այս ժամուս հեռի՝ ի գիւղաքաղքէն է բազմանի կամ գոլորիկն ջերմ ջուրց. յորմէ ընկալաւ քաղաքն զանունս ջերմուկ. ունի աւազան աստիճանաւոր վիմարանց. ջուր սր ծծմբահոտ յոյժ այլ օգտակար. բերէ քաղց առատիկ։ Ի յուլիսի բազմանի՝ ի շրջակայ կողմանց ժողովին. խորան հարեալ անդէն վիճ ջերմուկին. որոյ և ճնշին՝ ի գիւղաքաղաքէ մինչև ցայս վայր է ըստ ճանապարհի, զարգարել առհասարակ պաղատու ծառովք։

Ընդուզ՝ ի տ՚՚Ընդուզ՝ կամ Ընդուզ։ Յառաջագոյն էր գետ ահագնակերպ, այլ այժմ գրեթէ է վիճակ՝ ի սահմանս ջերմուկի, թէպետ ունի պէս պէս ծառս։ Ասանն ընդուզ կառուցեալ կայ ըստ՝ ի վայր տապառաժուտ լերին. հեռի՝ ի ջերմուկայ 6 ժամու՝ ի հիւսիսակողմն նր, իսկ՝ ի յարևնոյ երբ 15 ժամու՝ մօտ՝ ի կարմրաձոր գիւղ ուրհայոց։ Բնակիչք նր ըստ մեծ

մասին յաղագս հայոց, որք են իբր 400 տունք. իսկ
'ի տաճկաց իբր 250 տունք. եկեղեցի սորա յանուն
սբ կարապետին, ոչ յոյժ հին ի յաւանէն 'ի փոքրիկ
դաշտավայրի անդ. դոյ և մենաստան յանուն սբ
ծածանին. կայր 'ի յաւանն և այլ եկեղեցի որ էանց
'ի ձեռս տաճկաց։

'Ի վեր լերին ուր կառուցեալ կայ ընդուշ են պար-
սկեղք ղօնարձակելք, և այլեստանիսայք բարեբերք
'ի պտուղս. յորս գտանի խաղող զարմանալի՝ մեծ ոչ
հատ ընկուզոյ և կանաչագոյն։ Ունի 'ի սահմանի իւ-
րում և բովս երկաթոյ. ուստի բնակիչք աւանին
յաղագս հայոց՝ ըմ մեծի մասին դարբին են արուեստ-
սին։ 'Ի մէջ ընդուշոյ և ջերմուկայ է ջուր, որ ընդ-
դուբ լինչ սուզիլ յերկիր, ապա ոչ տեսանի և
խառնի 'ի գետսն ջերմուկայ։ 'Ի ընդուշ աւանէ եր
գաբուդբրան անուանի փաշայն քիւթահիոյ, որ էր
որդի ժամանակն սորին եկեղեցւոյ։

ՀԱՐՆԻ ԿԱՄ ՀԱՐՂԱՆ։

Գաւառ ախարպէքիրոյ ըմ իշխանութիւն մատչի կամ
նիլին. ձգիլ յարեւմտեան կողմն ախգրխա կամ
շատ գետոյ։ Ունի 'ի հիւսիսակողմն գետն 'ի սահ-
մանակցութիւն խարբերդի ծովակ կամ ընձակ, որ 'ի տաճ-
կաց կոչի Կէօլճիւկ որ զնոյն նշանակէ. 'ի հն՝՝ կոչիլ
Ծովք. հեռի 'ի գիւղաքաղքէն արդնի իբր 24 ժամու.
անկիլ է սա 'ի մէջ երկուց երկայնանիստ ապառա-
ժուտ լերանց, որք կոչին Ծովոց լերինք. չորքասան
ընձակիս տեւէ ժամն իբրև 12. ջուր նր քաղցր և վը-
ճիտ, յատակ նր խիճային. ունի բազմութիւն մանր ձը-
կանց՝ զոր կոչեն Խտուտ. և յարեւել տանին այսր
անդր, որ նման է ամենևին Կիւմիւշ ձկան ծովու ըմ
չափուն և ըմ համոյն։

Յարեւմտեան կողմն է կղզեակ, և գիւղ 'ի նմա յո-
րում են 60 տունք առհասարակ յաղգս հայոց, որք ըմ
մեծի մասին են արուեստաւորք, ոսկերչականք, նկար-
կարարք, դերձակք առ 'ի յօրինուածս զգեստուց
քրդաց. ունին և նաւակս երկուս, զոր վը անաս-
նոց իւրեանց, և զմիւսն վը մարդկան. քղմ արուես-
քոյ կղզւոյն շուրջանակի զընձակաւս ունին իւրեանց
արտորայս, այգիս, պարտէզս, և հօտս և անդեայս.
ուստի պէտս ունին բնակիչքն երկրագործ առնել. և
սակ ըմ սակ վը այսր գնեն կարգաւ զոմն 'ի պատուոյ
նաւավարութեան այսորիկ. և անդէն 'ի կղզւոյն և

եկեղեցի կոչեցեալ Սբ նշան, ուր յոբելեանին զմանկունս ընդ ի կոնքին, յորում լուսաց ոսկն մեր զոսս աշա-
կերտաց։ Իջանումն կղզւոյս և գեղջս՝ ի ձեռս միոյ ի սկիցն խաբեբայից, որում տան զհարկս և ըզ-
հասս իւրեանց։ Այս կղզեակ կայ գլուղ՝ ի գիրս մեր կոչի Դղեակ ծովու. որ և եկեղ առ ձմկ մի աթոռ կա-
թուղիկոսի՝ ի ժէ դարուն։

Ոչնչ արդեն բազմաբեր այսպէսանեայս, յորս մի միայն որթ տայ բեռն մի խաղողոյ, և երբեմն աւե-
լի ևս. և մի ողկոյզն կշռէ 2 նաև 3 օդպա. գինի ար որ է սեաւ՝ առատ յոյժ և ընտիր. զորս պահեն յա-
նօթս կաւակերտս. և տանին տասի՝ ի շրջակայս տան-
մանս, մանաւանդ՝ ի յամիթ. որոյ մի օդպան վաճառի՝ ի
յորդւոյն 4 փող։ Ի լերինս իւր ոչնչ հանգոյ արծա-
թոյ, պղնձոյ, և մանաւանդ ոսկւոյ ։ ժամուս հեռի յայդ-
նոյ, և իւր ջրեբօրեայ հեռի՝ ի հանգոյց կապանէն.
են անդէն 10 բովք (օճախք) վճռ արծաթոյ. և 15 վճռ
պղնձոյ։ Եթէ տասիկ աշխատեսցին, բերէ օր ըստ օրէ
15 կամ 20 օդպա արծաթ ոսկեխառն. բայց ոչ նոյն-
քան մնանէ՝ ի գանձն արքունի։ Մի պաթմանն պղնձոյ որ է 6 օդպա, վաճառի անդէն իւր 70 կամ 75
փող։ Ընդ ձմկա լինչ գոյաւ՝ ի սահմանն ձեռնից ջուր
լինչ ըստկրեայ, որ զերկաթեա փոխերն՝ ի պղինձ. զոր
և՝ ի գործ ածին ըստ ժամս լինչ. բայց վճռ ոչ բերէին
շահ առաւել քան զծախան, խափանէցաւ։ Ոչնչ ըստ
նոյնպէս գիւղօրէս նաև վիճակս։

Ազդեն կամ Ազդանս։ Գիւղաքաղք հասանեն ձեռնից
հառուցեալ՝ ի դժուարին գիրս՝ ի կոզ լերին, առ ո-
րով անցանէ վտակ լինչ տկզբնեան, 18 ժամուս հեռի
՝ի յամթայ։ Բնակիչք սր տունք իւր 400. ոչք ըստ
մեծի մասին են տաճկք, իսկ մնացեալքն հայք. կո-
րիս բուժանեն զայս գիւղաքաղք կոչեալ Վերին քաղք,
Միջին քաղք, և Ստորին քաղք. ՝ի վերինն և՝ ի միջինն
են մի մի եկեղեցի։ Այս գիւղաքաղք ոչ գոյր իւր
200 ամօք յառաջ, այլ հասօրէն լեառն էր անտառ
լի առիւծովք և այլովք գազանօք, իսկ՝ ի յաւերիլ
ընդհակայ գիւղօրէից որ՝ ի դաշտին ալինայ, ժողովէ-
ցան բնակչաց յայսմ վայրի հիմնեցին զայս. և մինչև ցայժմ
՝ի տունն եկեղեցւոյ իւրաքանչիւր եղծեալ գեղջ՝ բնա-
կիչք նորին (յիշելով աւանդութիւն ըստ լինելոյ իւրեանց
՝ի նոյն գեղջէ) գնան անդ յուխտ. յեկեղեցեացս ո-
մանք են ամայիք, ոմանք կիսաւերք, կոչեցեալք Սբ
կիրակոս, Սբ Եղիսս, Սբ մանաս, Սբ Լուս՝ որ է
քահէշ բուղտուվին. Աճածին, ևն։ Ի գլուխ լերին

ի բերդ զօրաւոր ՚ի նախնի ժամից կառուցեալ. յո-
րում են բնակուելք տաճկաց. որք Թէոդոս ազատեն
՚ի սրոց (սալէանին), սակայն զբանտարկեալս անդ
երբեմն երկնեմն, նոքին պարտական են պահել։
Բարբահայեաց ՏԾԺԳ։ Մենաստան անուանի ՚ի կա-
տար վէրագրէ լերին. որ սակս բարձրուէ դրեցն
կոչեցաւ յայս անուն. զեկեղեցի սր Թադէոսի ա-
ռաքելոյն սահն հիմնեալ յանուն ՏԾԺԳին. բայց ՚ի
ժԳ. դարուն նաղաշ մկրտիչ վէպ եղեալ ամբիոյ՝ տե-
կալ զաւերումն նփրկերտի կամ միւֆարղինոյ, զբազ-
մուն նշխարաց սրց բարձէ անտի ՚ի վր դրաստուց,
տարաւ ամիւռիեաց ՚ի սբ կարապետն մշոյ, յառա-
ջելոց վանս, և այլուր, յորոց բեւրնս եօԹն բեր-
եալ աստ, նորոգ շինեաց զեկեղեցին գմբեԹաւոր
շինուածով ՚ի սկզբ ԹուականԹին, ոյզ դրեալ կայ ՚ի
վր դրան նր, ՚ի նեղբոյ սեղանոյն ամիւռիել զնշխարս
սրց. որոյ վս պատուեալ կայ տեղին յամսյունց։
Պատկեր ՏԾԺԳին որ ՚ի սեղանն անդ, նկարել գո-
ղով ը նախնեաց օրինակի, յաձախեն առ սա նաև
ուխտաւորք յոմնոց՝ որք գան հանդերձ բնտանեօք
Փերբեանց ՚ի յարղնոյ մասէն գեղջէ. զոյս պատկեր
յոհաննէս վէպ արղնցի ՚ի ԺԷ դարուն ՚ի լեհաստա-
նէ ածեալ ը էր, եդ ՚ի սեղանի վոհան առաջնի
պատկերին։
Խակ հիմն շինուածոյ մենաստանիս եղև ՚ի ՌՃՄՔԹը-
ւականիս ՚ի ձեռն եղնազարայ կաԹուղիկոսի. նախ
քն գնասիէն յաԹոռ կաԹուղիկոսուէ. զի յիշատոյն
միայն եկեղեցին կայր առանց մենաստանի. ՚ի ԺԻկ
բաղնիքեցի նուրդանենան արբահամ առաջնորդին՝ (ո-
րոյ գերեզմանն է առաջի դրան եկեղեցւոյս), այրե-
ցաւ փուռն, խոհարանն, և մասանն մենաստանի,
զորս ապա կարապետ վէպ լուսիկ աշակերտ վէր-
նոյն շինեաց դարձեալ յաւուրս սուլդան մուսադա-
ֆային։ Ասյս մենաստան յիշգոյն էր աԹոռ առաջ-
նորդին սիսարակէքերոյ, մինդ յամարային, բայց ՚ի
նորումն առաջնորդուԹէ մենաստանիս բաժանեցաւ
յառաջնորդուԹէ սիսարակէքերոյ։
ՀՀրընոյ մոփն։ Գիւղ ՅԺ ժամաւ հեռի յարղնի գիւ-
ղաքաղքէն. ը մեջ նր անցանէ ջուր, յորոյ ՚ի մի կողմն
բնակին հայք, և ՚ի միւս կողմն յոյնք, երկոքեան և-
ունելով մի մի եկեղեցի. և են առհասարակ գործաւորք
հանքի ժողովեալ գալով աստի և անտի. են անդ և
տաճկիկք նուազ ք զերկու աղգան։
Հոգբու կամ Հոգբո։ Գիւղաքաղք լինչ կառուցեալ ՚ի
ձո

ձորավայրն , զորով ընդ ընդ ընդ

ջուրս ոտն ամուսնութ առնել. և զուարթութի իւր
եանց կատարել անդադար հրաշիւն արձակելոյն,
դնան առա՛ւ ի նա առաքելոց վանն. և այսե քովան-
դակ առաքելական պաշտաման ներ : Որոշին հայր
ի՛ ձեռն սուրբ հոգւոյն ի զվիճարկու
առաջելոց ի Տիեզերս ամենայն։

Ունի այս գաւառ երկուս մեծամեծ լերինս առա-
կաց՝ ի միմեանց իբրև միոյ օմիանաւ, և՝ ի մէջ նոցա
այլ խոնարհ լերինս, որք են գօսն կցեալ ընդ լերանց
հարկոյ : Այս երկու լերինք որք տիրապես կոչին Ի-
սեան, կամ Խոփեան, են իբրև դրունք ձգուին, և առել
ապատան ապաստանեալ սոյ. զի մի միայն է անց ի
նոսա ներ : Ի վեր երկուց լերանցս և ե մի մի աւան
անապատական. ՚ի միում բնակին տաճիկ քուրդք, իսկ
՚ի միւսումն՝ որ է մեծ և բարձր ջ զլեառն տաճկաց :
Բնակին հայք, ՚ի վեր երկուց լերանց և բղխե ջուր
պատուհական : Երկիր նոցա բերէ ցորեան և այլ բա-
զում արդիւնս :

Տաճիկք են առհասարակ հեծելազօրք և տնկապատք, որք
զորդիս իւրեանց յատուկին տոյց անտի կրթեն յայս
արուեստ. իսկ հայք առհասարակ հետեւակք և ոմանք
ձիոք ի թիւ փոքունիկ ինչ, ձարտարք յոյժ ՚ի ձգել ըզ-
տուսկս ՚ի նպատակս. զի զորդիս իւրեանց ՚ի հա-
սանել ՚ի չափ հնոց ամաց վարժեն յայս արուեստ.
և զի հնուզօր պարապին յայս գործ, ոմանք յուսա-
ցանել մանկանց, և ոմանք ՚ի չկարօտանալ զուսել
վարժուին, յայն սակս զօրն ոտնձգին լսել զինքն ՚ի
ձի՛ լերին ձայնիւք հրաշալնաց : Այս է գործել ար-
ուեստ նոցա և դարման, զի առաւել աւուզակուբք տա-
լին ք՛ եթէ արուեստիւք. յորս սակաւ են յոյժ ար-
ուեստաւորք. ձի երկրագործք, հատաւորք են.
և այն՝ կանայք նոցա, և՝ ի սէտս իւրեանց միայն, և
ոչ վաճառ ոտնձգեալ ինչ : Մարմնով են յատկեան
գաւիք բարձրահասակք և զօրաւորք յոյժ. ՚ի դիւտս
ատենաբանի հնարատուրծք և ճարտարք. շրջին միշտ
ատենաբանեալք նաև մանկունք նոցա, ՚ի շրջին ՚ի գե-
ղերկ ՚ի լոյս լուսանկ ՚ի յատուցանել զանոյատուրս, յո-
րոց միոյնչ ցգլուխս գրեանս ատենաբանի, միոյնչ ճանա-
պարհորդաց երևիլ հատուր ինչ ատենաբանի վիճի :

ելերին ապատեն աուհներկ հոլաշէն ապանչաս. և զնոյն ապատեն արտաքոյ 7. 8. մինչև 12 թասլեաչ՝ խորդուկք, առկախել մի զնին մոյ, ըստ որ՝ ի հատանել ռամքաց՝ ընկալել՝ ինձ, ոչինչ ջնաս գործեն. զկանոյս և ըզմանկուն իւրեանց դնեն յայնմ ամրափակ աւանին. նակ ինքեանք հետևակք և հեծելազօրք կիջանեն՝ ի վայր՝ ի սահպանել զանցս ելերին, փոփոխակի և կարգաւ ամենքին, եթէ անպատուհաս հեծելազօրն խորտակ և տկարանայ, յառաջ անցանեն ամրահաճիպ հետևակք. նակ՝ ի տկարանալն այն՝ յարձակին ոխգաձորք: ի պատվին, կանայք և մանկունք նոյ յաւանին ձայն արձակել ուրախասուբ երգեն զքրիստոսընկալումն. այնչափ և նոյ սիրելի պատմ. զի զլուր գաղտնեան ընդ ամենեցս, աւետիս համարին անձանց: Ասաւն ջերմ երկրէք հնար նուճաձելոյ կիմ բառնալոյ գլուսա. ի դիւրութեն և յատկահովուն անցաւորաց: Յամին 1782 փաշայն տխարպէքիրոյ հանդերձ այլ և այ երիւս փաշայիւք յարեաւ ի վեր նոյ 4500 զօրօք, և գաւառս 8 պատմ տուճել, և ոչինչ կարացեալ գործել՝ դարձաւ յետս, կորուսեալ՝ ի զօրաց իւրոց իբրև 500, զորս հոտորեցին խաբեանցիք և յաւարն առին զնոյն: ի 1785 դարձեալ զօրս ուղարեաց ի վեր նոյ, որոց առաւ գոլով Թուխով՝ քաղաքին, ոչ եչխեցին, և ոչ էին յարձակիլ ի վեր: Բայց ի 1798 սպանին զինուքեան ազան զոր երկրին. որում տպա յաջորդեաց որդի նոր: Երկիր այս խաբեան ազգին՝ հոչի Վահ ծոխոյ էրկիր. յորում են Հապրօշէձ, Քասթե. որ և աւան մեծ բնակեալ՝ ի քրդաց և՝ ի հայոց, որք գործեն ղուաբա. և այս երկիր պանօքցոց՝ է թեմ՝ Սբ յոհան նոյ որ՝ ի մուշ: Քեաւթիսկ չէլէպին՝ ի սարագրուբ վիլայէթին՝ որ է մանազկերտ, գնէ գմեծ լեառն ինչ Սէյհան կոչեցեալ յարևմտեան կողմն մանազկերտ, որ թեև բարձր է այն այս լեառն. վն բնակչաց ոչ դրէ՝ թէ են քուրդք սևաթորմիք. որոց առմմ կոչի Վահրէթ ազէրէնէ, որ թագրմանի Տոհմ ապիրկեաց. զոր ոմանց ազաւաղանօք ընթերցեալ՝ այլազգ դնեն վն բնակչաց:

Հէրէք և Հէրեկա:

Գաւառին անկման յարեւելեան մասին. քնտ

փաշայութեանէ պատուաստել, այլ հիւթիւնէն դուրս՝ ի ձեռս քուրդ ալեկին, առ սակաւ սակաւ դրեթէ բոլորովին եղև ինքնագլուխ և անկախ յՅոյն։ Զգի յաջորդեան կոչին տիգրիսի հանդէպ ձեղերայն՝ ի հիւսիսոյ սահմանակից է բաղիշոյ՝ յարևելից սահմանակից է վանայ՝ իսկ՝ ի հարաւոյ՝ չէ հրիւրուրոյ, Երկիր այր գոլով լեռնային, դժուարին է թշնամեաց մուտս առնել՝ ի նմա։ և վիճակ այր ըստ մեծի մասին ձգին՝ ի գոտիս ձնառի լերանց՝ որք՝ ի հնուէն կոչէին կորճայ լերինք, ուստի ամէնից ըստ մասին՝ մեզ Թուի անկանիլ՝ ի մուկաց նահանգ մեծին Հայոց, ըստ մասին Թերևս նաև՝ ի կորձէք նահանգ, և ըստ մասին արտաքոյ Հայաստանեայց։

Բազմամարդ է այս գաւառ բնակեալ՝ ի քրդաց՝ որոց մեծ մասն են ցեղքն կոչեցեալ Մ՚ե-ը-ր՚ի և Զ՚ի-պ-ր՚ի, յորոց երկոքեան ևս են ցեղք ընտրեալք՝ ի մէջ քրդաց։ կոչեցան այնք զնոսա վասն վտակին, առ որով են բնակուած նոքա։ որով և անուանս Զ՚ի-պ-ր՚ի երբեմն փոխ գաւառի առեալ լինի։ գտանին նաև բազմաթիւ Էզիտեանց, քէլտանցոց, նաստուրեանց, նաև Հայոց՝ որք սակաւ են ըստ զայլս։ Հայք են ոչխէ ոչ և յայլ տեղիս։ բայց նաստուրիք աշխարէր ասին, որք ոչ տան տուրս (մասսաթիֆ՝ այլ դրեալ են՝ ի զինուորութեան, և գնան՝ ի պատերազմ և յաւազակութեան մանաւանդ՝ ի կողմանս սալամասոյ։ այս նաստուրիք ունին ուրոյն պատրիարգ՝ այլ՝ ի միւս նաստուրի պատրիարգէն՝ որ Նատի յաշդոշ։ Ջսովորական լեզու գաւառիս խառն գնէ քեաթխիպ չէլէպ՝ քրդաց և արաբացւոց։

Ի հիւսիսային լերանց ամէնից բղխէ երևելի վտակն տիգրիսի կոչեցեալ ՚ի Ջպ։ ՚ի հնուէն առ պատոմ՚՚ Լիկոս՚՚, որ յն՚՚ նշանակէ Գայլ։ առ ալինիոս՝ կոչի՝ Ջէրպես։ սկզբնաւորեն զայս վտակ նաև ջուրք հոսեալք՝ ի հարաւոյ կողմանէ նահանգին վանայ, նաև ջուրք բղխեալք՝ ի նահանգին չէհրիզուրոյ։ ջուր սը յատակ յոյժ և քաղցր։ ընթացքն շրջապատ և անհնարին արագընթաց, յորմէ կոչեցաւ նաև Հպէճ՚ի-ն՚ ը Ջուր մոլեգին։ սէստպէս գետակս լինքն ընկալեալ երիվօրեայ՝ ի վայր կոյս ը զմուտուլ առ հատիսէ քղքաւ, առաջի թօփրագ գաղէի անկանի՝ ի տիգրիս կիմ գկլաթ։ Դասէնունիք՝ ի վր սը գնէ կամուրջ 29 կամարօք՝ ի կոփածոյ քարանց, ը որ էանց լինքն, շինեալ ոչ առն՝ ի մեծէն ալէքսանդրէ յանոյ ը զօրաց նուրոյ ը գէմ դարեհի։ փոքր ինչ հե-

հեռի է ասել և փոքր գաղ վասակ , զորմէ տես ՚ի ՀԷՀԻԼՈՒԲ : Այլ մի՛ մեծ գաղ գետոյն պարտ է լ՚ մանալ զբանս քաղաքիս ՀԷՀԻԼԻՆ որ յետ դնելոյն ԹԷ ՚ի լերանցն իմասէի ինձանէ , և յետ ատորագրե՛ լոյ զմեծ գաղն և զփոքրն՝ գրէ , ՚ Այդա մին ՚ի լերանց , հայաստանեայց եւ լանէ ‖ : Ասաի բղխէ և Տ՚՚ՐՆԱՀ գետակն սրընթաց , զոր նոր արևելեան ճանապարհն սէօղլնի դնէ լինել Գ՚ԷՆԴԻՐԷՒ գետակն քաղաքս տեայ և գիւղօրայ , զորմէ տես ՚ի հին մատեան նա՛ հանգին :

Բ՚ԱՐԷ ՚ի լերինս իւրմէ ՚ի ՄԷՋ մայրաքաղքին իւրոյ և ՃԷղերայն՝ դղեակ . և ՚ի դաշտավայրս՝ ԸՆԴՆԴԱՆ . մեղմամբ . գինի պատուական , զնէ՚ն տեսակս ընտիր խաղողոյ . յորոց զմին կոչեն Ա՚ԻՐԱՆ ՅՈ իշխանուհի . որ է իբր դրձ իւղևամի՛ քայց քաղցր . ԹՈՒԶ , ընկոյզ , նուռն , սեխ , ևն . տեղոյն անդ և գաղտիք . ԲՂՄ ինչ ՚ի պտղոց իւրոց առաքէ ՚ի մուսուլ : Ի կենդանեայս գտանին արջ , գայլ , վագր , յովազ , աղուէս , ճաղար , նապաստակ , նաև ջայլամն . և յանապատս տեղիս նաև առիւծ : ՃԷՂ պէրին ամէնից է հին , որոյ չերմք նախնեաց կան վինչև ցայժմ ՚ի 700 ամ. հիՃրէՒԻՆ սկսեալ , ՅՈ ՚ի 1300 ամ. քրիստ . զանուն փաշայի կրէ յանձին . և է զօրաւոր յոյժ յամուր վայրս ճուտի լերանց , և կարօղ է հանել զօրս 40000 . ուստի գիւղօրէս քՂՄ և բերդ՝ որոց յօղովք են ՚ի կողմն ՀԷՀԻԼՈՒԲՑԻ :

ՀՂՔԷՓԻ : Գլխաւոր քերդաքաղք գետին երբ հրկոզ եայ հեռի ՚ի ՃԷղերայէ . և եռօրեայ ՚ի ՃուլամԷրգ կայ և ՚ի մուսուլայ , հառուցեալ ՚ի բոլորաձև սա բահարկի՛ որ է ՚ի գլուխ բարձր և դժուարակուիճ լերին . ՅՈ որ հաղիւ մարթի է ՚ի միում ժամու երթալ ՚ի վեր . այս վէմ յորոյ վրՅ կառուցեալ կայ քաղաքն , ՚ի տեղիս տեղիս բարձր է յերկրէ 100 կանգնատի . ՚ի տեղիս տեղիս 50 կամ 60 . և ՚ի տեղիս տեղիս 20 : Օդ քաղքիս յամարայնի ՚ի ջերմատակար , ուստի և պէՂՆ եւ լանէ ՚ի լերինս . ՚ի ՄԷՋ քաղքին են մեայն ըմՀոդք երկու . յորոց ՚ի կէս աւնուն ՚ի բաղանիս և յայլ պիտոյս , այլ զՀուր իւրեանց ՅՈ մեծի մասին կրեն գրաստուք յաղբերաց , որք են 3 կամ 4 մեծամեծ աղբիւրք գրեթէ ՚ի կէսն անդ ՃՆՈՂԻ լերինն՝ բղխեալք յատակաժ վիմէ :

՚Ի ՄԷՋ քաղքին է և վաճառանոց , և աստ և անդ բազմ ՄՂԿԻՆՔ և դատաստունք չինեալք յիշխանաց սր . որոյ վրՅ սակաւ ընԹԵՐՑասիրուն կայ ՚ի սմա : Ստորև լե-

բին են պարտէզք և լուբք հարիաջահոտք : Զայս քաղք չինեաց սահ քեաթխիւդ չէլէպին խմաւէտահին զինակի՝ առօղն քաղքին ոբդիայն, որդին ադրենդուրայ՝ փիրկ Ասէտ բերդին Ճուլամերկի, որ է գաւառ վանայ, զոր նա ինքն կործանեաց. բայց վն բերդէ սի որ հասեալ է յառապարն, 'ի յարտաշիսէ արքայէ հինեալ համբաւեն ոսմանք :

Ջախօ, կամ Ջախու : Յառաջադոյն էր գեղ փաշայուն Թէ պաղտատի, այլ հիւքիւմէթ գոլով անդր առանձին պէկ նր. բայց 'ի բազմաց հետէ անկաւ շ իշխանութենէ պէկին ամէնից. և է գլխաւոր 'ի մէջ վիճակաց նր, յորում նստի երբեմն և պէկն ամէնից. բնակիչք սր են Սէնոփ և Սիւլէյմանի կոչեցեալ տոհմք քրդաց. 'ի սմա Ծաղկեցան ըստ մեծի մասին դիտնականք քուրդ ազգին : Գլխաւոր դիւղաքղք սր համանուն՝ կատուցեալ կայ առ Քարնուպ վտակաւ սնդրխի. զոր ոսմանք կարծեն լինել Նէֆիքօրնոպեսան նախնեաց, առ որով և բերդ. բնակիչքն են քուրդք, քէլտանիք, որք և ունին եկեղեցի, և հրէայք. 'ի վէր ջրոյն ունի և կամուրջ քարաշէն, որ չինեալ ասի 'ի պարսից :

Յօդ. ք. Պատմ մեծին Հայոց 'ի սահմանս նախն պատրսից :

Յարևմտից՝ սահմանակից է մասին օսմանեանց, 'ի հիւսիսոյ՝ մասին վրաց. յարևելից՝ սատրպէտականն և ծովուն կասպից : Օդ սր ընդ հանրապէս առեալ չէ ջերմադոյն է քան զօդ մասին օսմանեանց : Յայսմ մասին պարունակին 'ի հին ժամանակս մեծին Հայոց՝ կորձայք, պարսկահայք, փայտակարան՝ զոր ընդ սատրպէտականի չփոթեն. սիւնիք. արևելեան մասն վասպուրականի. մեծ մասն այրարատոյ, և արցախայ: Խրմէյէ. ռմկ՝՝ Ռ—ռ—ռմ. 'ի հն՝՝ Ռմէ : Զրկեալ յարևմտեան հայաստոյ ծովակին, որ բզմ անգամ յանուն սր կոչի. անկանի 'ի հարաւակողմն սահմանաց. յարևմտեան հայաստոյ վանայ լիճ չորեքօրեայ հեռի 'ի նմանէ. առ դէտակաւ որ խառնի 'ի ծովակին : Բնակիչք սոցա քուրդք որք բզմ են ք զայլ ազգս. պարսիկք, քէլտանիք, և հայք. առնձուկ լիճ 1500 : Ունի բզմ այդ սահմանեաց և պարտէզս. 'ի մէջ պտղոց նց երևի

լի է խաղողի, ասնձն, և պարկուկն այն է գերասա-
լի. բերէ նաև արմախս առատ։
Ծովակ իւրմէ. ովկ՛. Ո-ո-ո-հոյ, կամ Ո-ո-ո. առկ՛
Թիեզերիս կեցէ. յորոց գերս կոչի Պ-ո-հեյրիէ Ընկա, ի
Ծովակ Թիեզայ (կղզւոյն). զի Պ-ո-հեյր է նոճաղա-
կանն բառիս Պահր, որ է Ծով. Ձգի յարևմտից հիւ-
սիսոյ յարևելս հարաւոյ առ երկ աւելուսայ, ասրա-
կայել՝ ի մերոյ ջրգրէն 3 փարսախաս. երկայնուել
նր իբր 130 մղոն, զոր ընդ Ծով՝ ի միում աւուր մարթի
է կատարել, իսկ ընդ ցամաք յերից աւուրս. լայնուել
նր գրեթէ 65 մղոն. շրջատարած նր վիցօրեայ ճանապհ։
Ջուր նր սեւագոյն և գառն. յորում ամ ձկունք՝ որք
մատանեն՝ ի նմա ընդ գետս, կուրանան ասեն, և յետ
բանի ինչ աւուրց գտանեն զդիակունս նց առ ե-
զերբ. Թէպէտ այլք պատմեն՝ Թէ գտանի՝ ի նմ սեկիլ
ապի, որ է ջրշուն. զոյն մահացուցիչ զօրուն Թերևս
զգենու՝ ի ջուրց գետակին՝ որ հոսի՝ ի Թիգրիզդ,
զերծու յայս Ծովակ. որ սակս գառնուն կոչի Աշճի
սա. յորում ոչ գտանի ասեն ձուկն ինչ։
Բնիմ են գետակք որք հոսեն՝ ի սմ, այլ ինքն պատ-
հառ է յամ կողմանց ցամաքաս, ունի երից անկին
կղզեակս. Քէլը- ապա. Էշէ- ապաւէ. և Գօյան ապա-
ւէ, որ է մեծ, յառաջագոյն կոչէր Թէլա. յորում է
աւերակ բերդ վիմաւոր՝ ի վէր լերին, ուր երբեմն
պահէցան գանձք հէրակլեա խանին որդւոյ Թուրլ
խանին, որդւոյ Ճինկիզի, ուր և Թաղէցաս՝ ի հին
663. (1264)։ Խանի սակս զայս բերդ դնէ՝ ի 72
սահմանս երկ՛ և՝ ի 39 կէս լայն՛, որ ոչ յարմարի
արդեաց։ Խրմիկ ունի ընդ իւրև Գիւղս իբր 100։
Էշնո-ապէ։ Ընդ՝ ի լճանտատանի, յարևմուտս հա-
րաւոյ իւրմէայ՝ միով օթևանաս հեռի՝ ի նմանէ. օդ
սր լաւագոյն քան զնմայ, ջուրն պատուական, խաղ
ղողն և արմատք ընտիր։ Ունի ընդ իւրև ընդ քեսաթիոյ
չէրէպների դիւղօրէս իբր 60։
Սալամաս, կամ Սէլէմաս. ի գերս մեր Սալամաս։ Քաղք
՝ի սահմանագլուխ յարևմտեայ կողմն որմեայ Ծովակին.
սահմանագլուխ ասրբպէշման նահանգին պարսից,
հեռաւորեայ հեռի՝ ի Թէվրիզդ, կատուցեալ աս բազմա-
ձուկն գետակաս, որ խառնի՝ ի Ծովակն որմի։ Բնակ-
կիչք սորա են իբր 1200 տուն, որք ն քէրատանիք,
քուրդք, և հայք. որոց ց են եկեղեցիք, կոչեցեալք
Սբ յոհաննէս. Սբ Թովմաս. և Սբ Գէորգ։ Ընդ-
մանիք սր մեծաւ ցօրեան և գարի առատ. իսկ խաղ
ղողն և գինին ընտիր։ Ցարևմտից հասուկ սալամաս

սայ են լերինք զաւ՛ի Թաւիք՝ որք կոչին Գոռոփոռն գրան Եօփռէսեայ ։ և են սահմանակերպք ընդ պարսիկս և ընդ օսմանեանս ։

Թայոռ ։ Քղաք ։ որոյ բնակիչք առհնդիկ տաճկիք ։

Հոռդոռան ։ Գիւղ հայոց իբրև 500 տուն ։ յորում են եկեղեցիք երք ։ Սբ յոհաննէս ։ Սբ սարգիս ։ Ազ Թամար ածածին , և Սբ դէորդ ։

Խոռվա ։ Գիւղ հայոց յորում են կրկին եկեղեցիք , Սբ դէորդ , և Սբ աննա որ է փոքր ։

Սոռոռա ։ Գիւղ հայոց իբրև 500 տուն ։ յորում են երեք եկեղեցիք ։ երկուքն յանուն ածածնին ։ իսկ երրդն յանուն սրբոյն յոհաննու ։

Բնիէճիւղ ։ Գիւղ հայոց իբրև 100 տուն ։ եկեղեցի սրբ մեծ յանուն սրբոյն սարգսի ։

Տիւիման ։ Գիւղ որոյ բնակիչք ընդ մեծի մասին տաճկիք ։ իսկ յաղգէս հայոց սակաւք ։ որք ունին երկու եկեղեցիս , Սբ ածածին և Սբ դրիդոր լուսաւորիչ ։

Թէռոռ ։ Աւանաշէն մերձ՛ի ակզմաս ։ որոյ կողբ հոսեալ՛ի լերանց հոսի՛ի լիճն իւրմեայ ։ արդիւնք սմին են արմուկք , և միրգ սակաւ ։

Խոյ ։ Քղաք՛ի հարթաւարդակ վայրի ։ ի հիւսիսակողմն որմեայ կիմ գետվրիզոյ ծովակին ։ մերձ՛ի վտակն որ երբեմն կոչի յանուն իւր , և երբեմն յանուն Կոփոլայ ։ ղեկ գայ՛ի լերանց Կոփոլ գեղջ քրդաց , և գնայ անկանի՛ի յերասխ ։ Այս քղաք յառաջագոյն էր՛ի նահանգին գետվրիզու՛ի յատրպէճան , այլ այժմ՛ի բազմայ հեռի նստի՛ի խոյ մանաւանդ խան պարսից՛ի հողաշէն մարտիրոցին ։՛ի նախնեաւն անկանէր՛ի պարսկահայս կիմ՛ի հետ և զարևանդ գետի պարսկահայոց ։ Բնակիչք սր տուն իբրև 4000 , որք ընդ մեծի մասին են պարսիկք , և իբր 200 տունք՛ի նոցանէ են յաղգէս հայոց ։ որոց են երկու եկեղեցիք , և անկանին ընդ առաջնորդաւ սրբոյն Թադէոսի վանաց ։ Ճի հանդիսանին զբնակիչս սր սպիտակատեսիլս կոչէ և գետեզկատէմս ։

Աշխատանք տորա և պարտէզք բազմք , որք բերեն պտղս պտուղս ։ յորս երևելի է տանձ ընտիր՝ զոյլ ամ տեղեաց ։ Օդ տորա առաւել ջերմ՝ քան Թէ ցուրտ ։՛ի ձմերային ժամի լի են՛ի կօտօլա ձորն վայրն այծք և ոչխարք մեծագեղիւրք , այծեամն , և այլ երեք ։ ընդ որում և խոր՛՛ գնէ՛ի պարսկահայս զայծեամն ։ Ուսն ընդ իւրև դիւղօրէս իբր 60 ։ Մի օգտան խոյոյ՛ի կոստանդնուպօլիս կշռէ 700 միրհէմ ։

Վար

Վարդան Տագիր դնէ զնոյ ի հեր և ի զարաւանդ գաւառն, որ այն ինքն է պարսկահայք ՆՀՆԳ մեծին հոյոց :

Ակմանաղաք : Գաւառ մերձ ի խոյ, ուրջանօր քնակին տոհմն քրդաց կոչեցեալ Տըղուէ . սք յիշատակին եէզիտիւք էին առ քեաթխուդ Էլէսկին . յորոց առաջ իշխանք ունէք առձկացան : ի 1045 հիջրէթին (առ ի տասանեերդուն բէսիկիլ հովիէլին , յորժամ ձ տուլ , դան միւբաս առէլ զրէվան , դէմ եդեալ էր խաչ , զալ ի դէվրիզ յիջևանիլէն յեզը գետոյն երասխայ , տոհմն սընսրլի կոչեցեալ իբրև 500 տաւնք , բը նակիչք շերվէր ձեռնին իբրև 300 տաւնք , և ժո ղովուրդն բէսեանոյ առ նոա ինքն եկել , հայցելին ի նմանէ տեղի բնակուէ . որոց հրաման տայր և լանել յերկրէն իւրեանց , և բնակել ի տասմանս ձրուէ իւրոյ , յոյր առաջ տոհմն սընսրլի կոչեց , եալ յուղարկեցան ի կոմանս էրզինկեանոյ , բը նակիչք շերվերուս ի տասնանս գերջանայ . իսկ ժո ղովուրդքն բէսեանոյ ի բասէն . և անտառոր բնակ կուեն տուէլ եղև նոցն արքունի հրամանագրով ||

Մահու : Գիւղ ընդ հարաւակողմն պայէզիտոյ , առ վտակաւ որ խառնի յերքասխ . յորում էին տուն ք իբր 100 , պարսիկք և հայք :

Վանի Ռափէոսի առաքելոյն : Հռչակաւոր և հին մենաստան . հանդստարան նոր առաքելոյն Թադէոսի մերոյ ի հիւ աշակերտացն քրիստոսի . հեռի ի պայէզիտ քղաքէ իբրև 16 ժամուս , բնակել ի միաբանից . եկեղեցի նոր քարաշէն կոփածոյ հանդերձ կամարուղիկիւք : Թէև մենաստանիս ձգի մինչև ի խոյ , ի ջրս , ի սալմաստ , և ի դէվրիզ : Այս մենաստանաւս է գլխոյն Հռիփսիմեայ , զոր ոմանց շփոթել նոյն գնեն ընդ պայէզիտոյ : Իսկ իբրև միով քաւորդաս հեռի ի մենաստանէն է մատուռն քարաշէն , տեղի նահատակութեան սրբուհոյն սանդխտոյ , ուր և է տապան նոր :

Զոր : ի բարբառ պարսից կոչի Զոր , որ զնոյն նշանակէ , և ի ռամկաց Զորոս , որ նշանակէ ջրերկուս : Գիւղաքաղաք առ վտակաւ որ խառնի ի կօտօլա վտակ . ունի շուրջանակի պարիսպ ի հողոյ , և ըղբերդ զօրաւոր ջրերկուսին , յոյր առակս անուանեցաւ Զոր . բնակիչք նր տուն ք իբր 200 . ըստ մեծի մասին պարսիկք , և առակաւք ի հայոց : Ունի ի շրջակայս գիւղօրէս իբր 12 :

Մարանդ . ի դիրս տճ'' Մէնկնփ . ի հնուստն էր մի ի ձեռացն վաստուրական նհնգին : Գիւղաքաղաք ի

Ձախակէ երասխ գետոյ, հանդիպ հին ջուղայի՝ ի հիւ-
սիսակոյսն խոյոյ և դէվրիշու, 14 փարսախաւ հե-
ռի՝ ի նմանէ. կառուցեալ առ առորոտով բլրոյ՝ ի
ծայր գեղեցկադիր և յուռթի դաշտաւայրի երկայն-
եալ երկու մղոն, և լայնեալ երկու 3։ Ընդ մէջ նո
անցանէ վտակ, եկեալ՝ ի լերանց յարևմտից հարա-
ւոյ. որոյ՝ ի մերձենալն՝ ի քղքն փարսախս երկու 4,
սուզեալ՝ ի գետոյն՝ անյայտ լինի ըստ դրելոյ քեաթիպ
Էլէպիին. և յետ այնր կրկին ելեալ և անցեալ ընդ մա-
րանդ, ոռոգելով զպարտէզս նր ընդ գնալն ջրանցս,
յանգի ապա՝ ի Կոթօլա վտակ երասխայ։ Բնակիչք
մերանդայ՝ ի Ձմիս շարժունայ էին տուղք 2500. իսկ
այժմ են երկու 200, ըստ մեծի մասին պարսկիք, իսկ
՝ի հայոց սակաւք։ Ըստ ընդհանայ սահման սր բերէ ար-
մինիս առաս և ազգս ազգս պտղոց. յորս ընտիր է
դեղձն, ծիրանն, և խաղողն, և ըստ ոմանց գտանի
նաև որդան կարմիր։ Նոյն քեաթիպ ձէլ՝՝ դնէ՝ ի
սահմանի սր գիւղօրէս երկու 100. այլ այժմ հազիւ
գտանին 15, բնակիչք՝ ի պարսից։

Գիւղիւղ։ Ուստի մեռ՝ ի գետն երասխ, յորոյ վերայ
զնացեալքիւրք նախջուանցին ուղիղ լինիլ կամուրջ,
գործ արժանի յիշատակի. լինին ասեն արմուկք,
բամբակ, և միրգ։

Պէրան։ Գիւղ փոքր հեռի յերասխայ 2 փարսախաւ.
իսկ՝ ի կիւնճէկ 7 փարսախաւ։

Ելանն ածիկ՝՝ կոչի Բէվան։ Բերդաւքաղաք գլխաւոր
որ նստի խանն հանորէն նհնդին. հեռի յերասխ
գետոյ երկու 5 ժամուս ընդ արևելս նր. կառուցեալ՝ ի
ստափարակ դաշտաւայրի պատել լերամբք. դիրք նր
Թէպէտ մեծ է և ընտիկ, այլ գլխովին կիսով չափ
աւերակ է այժմ և անբնակ։ Բերդ քղքիս հեռի է
՝ի նմանէ՝ ի հարաւակողմն նր, կառուցեալ առ արևել-
եան գետեղերբ զինակի կիմ զանկու վտակին. պարիսպ
բերդին է հողաշէն, և՝ ի ներսից տեղիս է քարաշէն,
ոչ և այլ բան երդք ինչ նր. ունի դրունս Տէրվազէ ի
դէվրիշ որ է՝ ի հարաւակողմն. և Պապի շերվանն որ
է՝ ի հիւսիսակողմն. և այլ Գաղաման գուռն կիմ Օղ-
լուն գաբու առ զինակի վտակաւ յարևմտեան կողմն
բերդին. շրջանակ պարսպի բերդին կէս ժամ. Թանձ
րութիւն պարսպին երկու 8 կանգուն. հիւսիսային ա-
րևելեան կողմն բերդին ձգէ՝ ի վեր ահագին բարձ
րաբերձ գարու, առ որով անցանէ և գետակն։
Ի մէջ բերդին են բազմութիւք տանց պարսից, մինչև
երեսուն քղք ինչ. իսկ՝ ի հայոց չէք՝ ի բերդին բնակ

կու

կուլեն, այլ միայն ի ցերեկի գնան անդ ի կրսակս եբեանց տուրևառուն աղաղաւ : Ապարանք խա նեն որ է չինուած վայելուչ, է ի բերդին առ գէն կու վառակաւ ի զուարճալի դիրս : Ի մէջ քղքին և բերդին անջատէ յերկոցունց՝ են կրսակք, վաճա առանոց, և շուկայք · ուսոն հոգան քղքացիք և բերդականք զկարևոր ալեաս եբեանց, և քերման սերայ մեծ : Քղքն է անպարիսպ · բնակիչք նր յա ռաջին ժամս նախ ք զպղզմունս պարսից և օսմանեանց էին տունք առաւել ք 25000 · այլ այժմ են տունք երբ 2000 · որք ըս մեծի մասին ունին մեծա մեծ պարտէզս և այդիս · յորոց երբ 150 տուն հայոց են · իսկ մնացեալքն գրեթէ առհնրկ պարսիկք : Առաջնորդ քղքիս է նա ինքն կաթուղիկոսն · բայց նաև երբեմն փոխանորդ այլ առաջնորդ ի մենաստանն կիմ յանապատան որոյն անանիայ, որ երբ կէս մղոնաւ արտաքոյ է քաղաքին յարևելից հիւսիսոյ · չինել ի գժուարին լինէ առատարել · եկեղեցի նր վայելուչ գմբեթաւոր · չինուած հին հնձէ զանգակատամբ · ի սմա է գերեզման գեանտիոր յանուն որոյն 9 աս տիճանաւ ի վայր : Իսկ յատուկ անդ անուանց եկեղեցւոյն՝ պահն հինաւուրան հրաշագործ, զոր ի սևանոյ ասեն բերել անդր · քղի ի կողոպանէն երբեմն թշնամեաց զդանձս վանացս սևան կղզւոյն՝ այս աւետարան զերծեալ ի ձեռաց նոց անկանել ի ծով · և անդուստ ընդ զինեկի ջրոյն հատանէ առաջի երևանոյ · անդ ի յատանելոյ բարեպաշտ հինոջ ուրուք բարձել, տարել պահեն յայս վանս անանիայ առա քելոյն : Կոչի այս մենաստան առ նր և Ջօրաւորի վանք, սակս զօրաւոր պատնէշելոյ աւետարանին : Ի և այլ մենաստան արտաքոյ քաղաքին յարևմուտս հարաւոյ կոչեցեալ Ջրոփեղէ անապատ առ գանկուս վառակաւ, ուր երբեմն ամրանոյ կաթուղիկոսն · կիմ օթևանի ի գալն իւրում յերևան յայցելուն հանդերն երկրիցս ի տարուն : Կոչեցաւ Ջրոփեղէ անապատ : վիճ գն կայ Թաղ լինէ երևանոյ անմիջապէս առ ձորով գանկուս վառակին, և այս կաթուղիկոսարանս է ի վե րոյ նր ի բարձրաւանդակն · զայս կաթուղիկոսարան չքեղապէս չինուեցեալ նորոգեաց ե յակոբ կաթուղիկոս հոան շամախեցի : Բաց ի փոքր մզկիթաց՝ են անդ եր կու ձամիք, որոց մինարէք են յախճապակեայք, ի չինելոյ յօրինեալք : Ունի այս քղք և հրաշարակս և լճակաս, ի վր գինեկի ջրոյն ունի կամուրջ հռա կամաք : Ի և այլ վառակ ի սահմանին երևանայ Գուքա

բաղ

ՔՈ-ԼԱՓ կոչեցեալ, որ անցանէ յարեւմտից հարաւոյ
երեւանայ։

Ընդարձակ ծանապարհորդեաց յայսոսիկ կողմանս
՝ի 1671էն մինչ ՝ի 1673, մերձ ՝ի յառաջնորդարանն
երեւանայ դնէ աշտարակ եւ այլ հին շինուածք, ասե-
լով։ ՝Մերձ յեղիսաբանն (երեւանայ) է հին աշ-
տարակ մինչ ՝ի քառակուսի քարանց, զորոյ գործ-
նական եղիս ասասանիօր։ ոչ կարացի բնաւ գտանել
ոչ ժամին՝ յորում շինեցաւ, եւ ոչ ղշինողն, եւ ոչ
թէ յինչ պէտս էր շինել։ արտաքուստ երեքին մա-
կաղրուքիք, որոց տատք նման են հայոց։ եւ սա-
կայն նոյն իսկ հայք ոչ կարեն ընթեռնուլ։ Այս
աշտարակ է գործ մինչ վաղնջական, եւ ձարտարապե-
տութեան տարբեր, որ մարթի է տեսանել
յառաջիկայ։ ՝ի ներքուստ է գտտարկ եւ մերկ։
արտաքուստ եւ շուրջանակի երեքին տեղիք բազմ
կարգաւ իմն, որք յուցանեն թէ էր անդ շրջա-
պատ շինուածք մինչ յորում կանգնեալ կայր այս
աշտարակ ||։ Այս շինուածք եթէ է գործ նախնի
թագաւորաց մերոց, դուցէ էր տան մինչ շինուածոց հին
գաւառին։ զի ՝ի գիրս նախնեացդ զոր ունիմք ՝ի ձեռին,
ոչ գտանեմք յայսոսիկ կողմանս երեւանու հին շին-
ուած մինչ բաց ՝ի գաւառին։ զոր արդաւ շինեաց վա-
խտրովիդխտոյ։ եւ հեղինակի գրոյ զայնպատակս իւր
գրեաց ՝ի նմա։ ըստ խոր՛՛ բ։ 87։ զորմէ տես ՝ի հին
հայաստան։

՝Ի հիճրէթին 991, յամի տն 1583, եւ ըստ ոմանց 1582։
էառ զերեւան փերհատ փաշայ ՚ի միւրատեն։ յայնմ
ժամէ շինեցաւ ասեն բերդն ՝ի տաճկաց։ ՝Ի հիճ՛՛
1014, յամին 1605, ըստ այլոց 1604 հահատպատ պար-
սից տրքայ զամիսս եօթն պաշարել էառ և ամրացոյց
առ ՝ի կալ ընդեմ հարման ումբառգուձեց։ յամին 1615
էօքիւզ մէհէմմէտ փաշայն պաշարեալ զերեւան ոչ
կարաց առնուլ։ Իսկ ՝ի հիճ՛՛ 1045 (1635) սուլթան
միւրատն ՚ի էառ զայս ՚քղք։ այլ զինի դարձի սուլ-
թան միւրատին՝ շահ սաֆին դարձեալ գրաւեաց ՝ի
պարս կոտորեալ 22000 տաճիկս՝ որք էին ՝ի նմ։ ո-
րոյ փոխարէն և սուլթան միւրատ յառնուլն զպատ-
ուոտ կոտորեաց զնմ պարսիկս՝ զոր եգիտ ՝ի նմա։
՝Ի Թուրին ռձին (1679) եղեւ սաստիկ երկրաշարժու-
թիւն յերեւան։ յորմէ մեռան ոգիք 8 հազար։ ոմք դնեն
ըստ ձախակող սահմանէլի։

Ընդհակայ սահման երեւանայ արդաւանդ։ որ բերէ
առատութիւն արմտիս, որիզ, բամբակ, նաեւ մետաքս։
ոսկի

ունի շուրջանակի բազմութիւն այդեայց և պարտիզաց՝ ի մէջ որոց սիրի խաղողն նոյնպէս և դինին առատ և պատուական։ Ունի և կտքաւ առատ։

Ի հիւսիսակայ ոլորտս երևանայ են գիւղօրէք 12 բնակեալ ի հայոց, և այլ քանի մի գիւղօրէք բնակեալ ի պարսից։ Իսկ ըստ հիւսիսանաւոյ կողմանն՝ որոյ սահման ըստ մեծի մասին կոչի Սահմատաղ, և յայլազգեաց Զոփուսոփ, են և այլ սկսեալ աւանք, յորոց գումանս կատարեսցուք առաջի։ Ըստ որում ի սահմանին երևանու՝ զոր յայմ կողմանց տարածեալ գնէ մղոնս 60, ասէ լինել՝ ի ծովս իւր 23 մեհնատան միանձանց, և 5 կուսանաց։

Բայց այս ամ սահման խանին երևանայ, նաև այլ հիսակայ իշխանութիւնք պարսից հնդ ամ գիւղօրէիւք և վանորէիւք, յաւուրց անտի առելդան համիսին անկան առհասարկ ըստ տէրութիւն վրաց։ Մինչդ յետ որոյ ի բէկլնին կատեցաւ խնամութիւն և բարեկամութիւն ըստ իշխանին լեզկիից, առեալ զդուստր նր՝ ի կնութիւն որդւոյ իւրում։ Յայն սակս տէրութիւն վրաց յայն կողմն ձգեցաւ յայնժամ դրեթէ մինչ՝ ի դեան երասխ։ և ուրեք ուրեք նաև՝ ի հարաւակողմն երասխայ, ըր մինչ՝ ի յիջմիածին, հն։ Եւ ամ իշխանք այնր կողման թէ սակս ըստ առաջնոյ կարգի են պարսիկք, սակայն ասյլին տուրս մեծի խանին վրաց, և հրամանաւ նորա նստին։ յետ այնորիկ դարձեալ յարձակեցաւ պարսիկն մինչ՝ ի Թիֆլիս։ իսկ այժմ յետ բառնալոյ տէրութիւն վրաց՝ ամ ինչ անկաւ ըստ տուրս առաւոյ։

Կաբէթ։ Գիւղ մերձ՝ ի ձենկի վտակ՝ ի հիւսիսակողմն երևանայ, հեռի՝ ի նմէ քանի մի ժամ։ բնակիչք նր խառն հայ ք և պարսիկք իբր 50 տունք։ Ըրմունք և միրգ նր առատ։ Ունի առընթեր մեհնատան սնոանի Յոհաննավանք ձայնեալ։ ուր և էք մեհնատան Ա֊ խոշոտէփ վանք անուանեալ։

Բջնի։ Գիւղ հայոց առ ձենկի կիմ զանկու վտակաւ։ յարևելակողմն եղվարդայ՝ իբր 5 մղոնաւ հեռի՝ ի նմանէ։

Քանաքէռ։ Գիւղ հայոց յարևելս հարաւոյ երևանայ։

Գոքտէղիղ։ Աւան մեծ առ ոտին, զանկու վտակին։ բնակիչք նր տունք իբր 200, հայ ք և պարսիկք։

Ունի ըստ իւրև քանի մի գիւղօրէս։

Գեղարդանի։ Անուն հին՝ զորմէ տես՝ ի հին հայոց։ Գիւղ հայոց մօտ՝ ի ծոլէն ոտանայ։ իբրև 6 կամ 8 ժամ հեռի յէջմիածնէ։ ուստի բերեն բազմ ձկունս մեծամեծս հանել յիւր ծովէն։ որոյ մին կշռէ 2 և

3 օրգա. և յանուն սր կոչին Գեղաքուճոյ ձուկն։ Սևանա ծով. կամ Գեղարքունոյ ծով. տձկ կէօփմէ պէս է. որ Թարգմանի Կապուտակ ծով. Ձնհնդորդք եւրոպեանց կոչեն զայս լիճ յանուն երևանայ. ՚ի հնումն կոչէր ծով Գեղամայ, կամ Գեղարքունոյ. յորոց անուն և պարսիկք ըմ վկայէլոյ շարանին կոչեն Տէր եաի էէրէն, իր ծով գեղեցիկ. որ է Թարգմանութ գեղամայ, եւ էալ ՚ի բառէս գեղ. կամ գեղեցիկ, զորմէ տես ՚ի հին հայաստան. ուստի սխալ շարանին՝ որ զչերքնին և զգեղաքուճնին Քաղցր Թարգմանէ։ Ընդ հանի այս լիճ յարևելս հիւսիսոյ երևանայ, եւ օրհնեայ հեռի անտի. Ջուր սր քաղցր. և է երեւելի լիճ ՚ի մէջ

Յի յայն կարգ լճից՝ որք բղխեն գետս։

Երկայնութ սր յարևելից յարևմուտս իբր 50 մղոն. իսկ լայնութն ՚ի հիւսիսոյ ՚ի հարաւ 13. շարժին որ եռեւս զայս ծով, զչրջապատ սր գնէ 25 փարսախ, որ առնէ 75 մղոն. խորութ սր ստուտիկ։ Բերէ զա նադան աղբս ընտիր ձկանց. մինչև ասել Թէ ՚ի ժէ ամիսս բերէ ժէ աղբս ձկանց, և կարմրախուէս ևս ա լատալերդը բզմ. զոր տանին ՚ի շրջակայ գաւառս։ Բղխէ զգէնակի կամ զգանակու գետակն, որ անցեալ առ երևանաւ մօտ՚ինս Թաւիլ յերասխ և առաստացուցա նէ զջուր նր. ուստի սխալի շարանին՝ որ գհատնուն զէնակի վտակին յերասխ՝ գնէ մօտ՚ի ծովն կասպից։ Ունի մի միայն կղզի կոչեցեալ Սևան. յորոյ անուն կոչի և այս լիճ. և ՚ի նոյն կղզի է վանատան մեծ և հին. ուր ընդ ժամս ժամս ծաղկեցան բզմ երևելի վրդ աղբս մերոյ, զորոց տես ՚ի հին հայաստան։ Յայս վանատան բնակեցաւ զառուբս ինչ և երա նաշնորհ հայրն մեր Մովսէսեան արբայն, ուր և յե կեղեցւոջ վանատանիս երևեցաւ նմ ՚ի առաքեան ա վետարանել զկոյն, և քաջալերեցոյց զնա՝ խոստացեալ նմ յաջմ զնւր հզօր պաշտպանութեն, յամի ռն 1692։ Ա յժմ անշքացել է վանատանս, և հաղիւ գտանին ՚ի նմ 5 կամ 6 միանձունք։ Ի շրջակայս այսր լճի գոյր յրջադոյն շինուն, այլ այժմ խստաւ երծան յարշա ւանաց էրզրումից, որք քանդեցին զայն ևամ տեղիս ՚ի վերջին ամս սուլդան Համիտին։

Գառնի։ Գիւղ իբր 4 ժամս հեռի յերևանայ ընդ արևելս նր։ Ընդ ձորակ սր անցանէ ջուր, որ յա նուն նր՝ Գառնոյ ջուր կոչի, ՚ի շրջակայս սորա լիւ են ահաւոր քարանձաւք և փառարք։ Կոչի սա և Թաղա փրփռայ (զորմէտես ՚ի հին հայաստան). ուրանօր պատ ած շարանն ձնհնդորդ լուեալ ՚ի շրջակայ բնակչաց,

լի

լինել՝ ի մէջ աւերակաց ձախոտ կխառնէր պալատան. և չորս կարգ սեաւ կճեպ սեանց. որոց Թանձրութիւն առաւել քան 3 գրկաչափ. պատեալ շուրջանակի դիւնուճածոյ ինչ քանդակագործ մարմարիոնեայց : Խոր Վերապ : Աւերակ հռչակաւոր մեծի հին քաղքի կոչեցեալ Աշտիշատ. հեռի յերևանայ իբրև միօրեայ ճանապարհի. հեռի յԷջմիածնէ 8 ժամուս. առ հիւսիսային դիտեզերք երասխայ կից՝ ի ձախմէ նորին. հանդէպ ակռոյ գեղջ : Զոր՝ ի սմա բնակուիլ ինչ, այլ միայն՝ ի տեղիս տեղիս երևին հաստուածք պարսպաց նախնի քաղքին. պատուի բուրգք, և գաղտնի ճանապարհք, և : Անդ ի քարաշէն եկեղեցի գմբեթաւոր յանուն Սրբոյ Լուսաւորչի՝ յորում է Խոր վիրապն, ուր եկաց Սբ Լուսաւորիչն մեր հնդեւտասնամեայ ժամ. որոյ այժմեան խորութիւն և իբրև 5 գըրկաչափ. իջանեն՝ ի նմ՝ իբրև ի 25 աստիճանս, ուր կայ սեղան. և անդ յամին երկիցս և երիցս մատուցանեն պատարագ. յայնմ տեղւոջ որ կայ՝ ի խոր վիրապն անդ, ի գերեզմանն վիշապին ուրուք. նոյն ինքն՝ ի վերոյ՝ ի բերան խոր վիրապին ի սեղան, ուր մատուցանեն պատարագ :

Ընդ խորվիրապաւս՝ ի հիւսիսակողմն՝ ի վանք քարաշէն, որ երևի իբր ամրոց ինչ հաստատեալ՝ ի բլրի. ուստի երևին ամ չքիակաց գաշտավայրք. այլ՝ ի սմա հազիւ երբեք լինի բնակուիլ առ աչի աւազակաց, միայն երբեմն երբեմն՝ ի տարուջ գնան անդ բազմութիւք ուխտաւորաց, և յետ կատարելոյ պնծալոյն պատարագին դառնան՝ ի տեղիս իւրեանց : Վանքն ասի նախապէս կոչի՝ ի Ժղիդնէ Սահմոփոս : Իսկ ասի ընդառն, ՝ի տաճկաց կոչի Հաջըի փաշի. ոմն՝՝ Հաջը փաշը. Թերևս յանուանէ ակռոյ գեղջն՝ ՝ի հն՝՝ կոչեր նաև Հաջըփաշեան ընդառն : Ի տուն դերահռչակ՝ ի նը գիրս և յատուածին պատմութիւն, զորմէ տես՝ ի հին հայոցսուան. միօրեայ հեռի յերևանայ յարևմուտս հարաւոյ նը, և յէջմիածնէ իբրև աւուրբ և կիսով՝ ի հարաւակողմն նը. յերասխայ իբրև 12 մղոնաւ նոյն պէս՝ ի հարաւակողմն նը. ամբարձեալ՝ ի մէջ լայնաձաւալ դաշտի՝ որ պատել է շուրջանակի լերամբք. ոչ ուղղաձիգ բարձրակ գծիւ, այլ ուրեք ուրեք մօտ նիմ, և ուրեք ուրեք հեռի՝ ի նմ. յարևմտեան կողմանէ կցորդել կայ ընդ նոյն լերանց, որոց գօտի գնայ մինչ՝ ի խալխ եազն, և անտի մինչ՝ ի ալինկեօղ : Ընդպէս կցորդել կայ՝ ի հարաւոյ կողմանէ ընդ լերանց պայէզնոյ, որոց գօտի գնայ մինչ՝ ի Ծաղկոյ

լեառն,

լեառն, որ է ալա տապն, և այն կոչի ըստ գօտւոյն՝ որ գնայ ի բագնոց, ի խլաթ, ի բաղեշ, ի մուշ, որք ի հնումն կոչէին Կորդուաց լերինք։ և անտի ի հարաւա կողմանէ հայաստանեայց անցանելով գայ միանայ ի պինկէօլն։ Ա յս գաւառ ի կողմանէ պայէզիտոյ բարձր է և ըստ զառ ի վեր. իսկ ի կողմանէ էջմիածնի ուր է սահմանափակն՝ խառնարհ. յայսմ գաւառի ի 920 հիմնէ Թիւն, սուլդան սէլիմ եհար զերծս շահ իսմայիլի արքայն պարսից։

Ըղջապատ լերինս առ սաորոտով է իբր հնգօրեայ ճանապարհ առն ձիաւորի։ Մարմին լերինս յարևելից հիւսիսոյ հեռաւոր կայ լերկուս. գրեթէ յակոռն գնդէն որ է մերձ ի սաորոտ նոր մինչև ի գադաթն. ուստի յայնմ կողմանէ՝ որ կալով ի խոր վերապի գաղաթն նոր երկնիղ երևի ի հեռաստանէ. մին խոնարհ՝ այլ առաւել սրածայր, յորում ոչ սեռանին ձիւնք յամառեալն. իսկ միւսն բարձր. անդանօր ձևանայ վիհ ինն զարհուրելի սևապատ առաստարիւք, ան հնարին խորանդունդ. ուր անհետ եղև արտաւազդ արքայ հայոց, զորմէ սէս ի հին հայաստան. այս պիսի վիհ ահագին ոչ ուրեք յԵվս գտանի ասէ պէ շինակ հատ. իբր. յետ գուռնըֆօրայ։ Լերկու մանր բարձրուք լերինս երևի ի հեռաստանէ սևագոյն, և երդ մանր սպիտակ, սակս ծածկել գոլոյ գլխոյ նոր հանապազորդեան Թանձր ձեամբք զանն ողջոյն։ Ա ռ անհնարին բարձրուք իւրոյ երևի ի հեռաստա նէ սառնօրեայ և երկատասանօրեայ ճնապհաւ, մինչև նաւք ի կապկից Ծովու տեսանեն զգագաթն սր։ Ճնապհորդք եւրոպացւոց վկայեն վր մասիս լերինս լինել անհամեմատ բարձր քան զբարձրագագաթն լերինս կասկասու և տորոսի այլ չափել մինչև ցայժմ։ Հոդ լերինս առհարկ է առատապար խիճ և աւազ, ոչ և հող ամ բարձրաբերձ լերանց. ոչ գտանի ինչ ի նմ, ոչ ծառատունկ և ոչ բոյս ինչ, այլ խոտ և փուշ. և այն սակաւ ի տեղիս տեղիս. յոր հովիւք արածեն զարջառս և զոչխարս. մնեն ի կողմանէ երևանայ, որք և ելանեն ի վեր ի լեառն գրեթէ մինչև ցորվայրն սկսանի ձիւնն. բայց անտի և անդր տիրէ ցրտուն անհնարին. և մնեն Թանձրամած յորդուն ձեան. որոց վերին երեսք յամառնամիջն անդ յեա հնձոկ աշ խարհ սկսանին լուծանիլ. և յայմ կողմանց ահագին լերինն հոսեցուցանեն ուղիս յորդախառնայս վերուստ ի վայր մինչև ցմէջ դիշերոյ. որոց և միայնէ գործեն գետակ՝ որ գարձուցանէ զջրաղացս և գնայ անկա-

նէ

նի՛ի գետեն երասխ. յայսմանէ վրկանէ ումանց եւրո-
պացւոց զանն երասխայ եդին առ մասին լերամբ։
Ընդ ուղղիչ ջուրցն հասնի՛ի վերուստ անտի նաև
մեծամեծ հատորք սառուցեալ ձեռանց՝ որդնուկ անո-
ւանեալ. և առձգ՛ զնուալ. զոր խորատակեալ գտանեն
՛ի մէջն որդն և ջուր պատուական ցաւոց առողջա-
բար և զովացուցիչ։ Ա՛ւ գահավէժ հոսման ուղիւքն
՛ի վերուստ անտի, ըստ ամ կողմն լերին բացեալ կան

ձորք և ծորձորք։

Ձոր ինչ՛ի վեր լերինս ապրիւր ինքնաբուղխ բաց՛ի
միոյ աղբերէ, որ է իբրև՛ի կէսն, անդ լերինն ան-
ուանեալ Աղբիւր ձրդն յակոբայ. զոր նա ինքն ձրդն
յակոբ մեծբնակ հայրապետս ապրեցուցեալ ան-
դաւոր։ ՛Ի սահրուս այսր լերինս՝ մեանդ յարևմուտս
հիւսիսոյ՝ են բազմապատիկ հատուածք առատա-
բաց. և մեծամեծ քարաժայռք՛ի վեր միմեանց բերա-
ձև բարձրացեալք. ընդ այն ուղիւք սահակ՛ի հո-
սիլն՛ի սկզբան անդ, յայտ է թէ ըստ նմին հոսեցու-
ցին՛ի վայր և զհողս լերին, և անցմամբ ժամայց նաև
զառատարս, որով գործեցան և բացան այն ձորք և
ծորձորք՛ի վեր նը. և սահրուս նորա՛ի տեղիս տեղիս
լցեալ առատարբեք. նաև այժմ ևս երբեմն երբեմն
հասանէ գերբին՛ի լեռնէ անտի մեծամեծ առատարբք
սահ և անդ՝ այլ և՛ի վինն կոյս՝ ահագին շառաչմամբ։
Ա՛յս առատարբք անկանէ երեքին նաև՛ի հն՛՛ ՛ի ժամս
մեծի գետնաշարժուն, զոր յիշատակէ խոր. ա. 29։
Ա՛ւ սահրուամբ յարևմուտս հիւսիսոյ լերինն երեքին
աւերակք և հեռք տանց, և այլոց մեծամեծ շինուած-
ծոց հարուստ տարածուածք. ուր գտանէ ևս ըստ
բնակուն անդր տիկնոջն աժդահակայ և այլոց մա-
բաց, զորոյ զանունն խորենացին գնէ *՛ի սպառուած-
• ծն վշածն, մեծի լերինն ||, ըստ մասնոյ. ումանք՛ի
բնակչաց համարին աւերակ արշակաւանին. զոր խոր՛՛
ըստ • 27, գնէ *՛ի Թիկանց հուսկ լերինն մասեաց ||։
Յարևելեան կողմն իւր առ ոտամբն ունի մասիս ոտ
ինչ լերինն, ըստ փոքր լեռան կցեալ ըստ իւր, զոր կոչեն

փոքր մասիս։

Ճանապարհք եւրոպացւոց մեանդ ժէ դարուն, ա-
դամ օլէարիոս, և առաւել յոհաննէս տաւերնիոս,
բէմ առաստելս յօդելին վը այսր լերին, թէ գա-
դաթն նը՛ի վեր է քան զամպս. ուր ոչ հողմ և ոչ
անձրև ինչ լինի. ևն. այսպիսի ինչ և ջհանանեանցն
գրէ՛ի տաղտկալիս կազդուրանու։ Ոչ և վն ան-
ուան ոը աւանդելոյն եւրոպեան ճանապարհք թէ՛ի
հայոց

հայոց կոչի Մէսոպոտամիա, ոմանք թէ՝ Մաղէս, և այլք թէ՝ Մէսէոսաւր, փեսկ սահմոյ՝ Մասիոս ասէր. և թէ նշանակէ այս անուն Լեառն տասանից ևն: Ջորս չէ մեզ կամք յիշել բերել և մերժել զայն ամ՝ որ ինչ ասէր է՝ ի ձեռնարտուէ:

Ա՛ս տորոտով մասիս լերինս են տասհարկ անդամանք և պարսկէք. յորս լինին պատուական մեղրատապակ, սեխք և վարունկք. և այլ ազգի ազգի աշնիւ բանջարք, և արմտիք. զի ոռոգին ի յորդահոս ուղխից լճէ մասիս լեռնէ, որք պարարտացուցիչ են յոյժ: Ի լերինս որք են շուրջ զդաշտավայրիւ մասիս լերին, երևին աւերակք և հեռք քղքի մեծի. յորում են և երկու մեծամեծ քարաշէն եկեղեցիք՝ ինանիկ ճոկաց չինեալք, ոմ և չինուածք նոցա ցուցանեն, լաբեալք և ամայիք:

Ա՛նոռէ: Գիւղ կատուցեալ ըստ զառ՝ ի վայր մասիս լերին յարևելեան կողմն նր. քնակիչք նորա յայգեպահայոց տունք իբր 200. եկեղեցի դեղջս յանուն սբյն յակոբայ մծբնոյ հայրապետի: Խաղողատեզս պատճառական է յոյժ և քաղցր. ուստի և պինին աղնիւ և սքանչելի, որ և վկայ է աւանդուած բնակչացն յայսմ վայրի լինելոյ այսպոյն նոյն. զորմէ առ՝ ի հին հայաստան: Դուռնըքիօր կոչէ զայս Գիւղ Ա՛նոռոց. որ ի հնումն էր արքայանիստ քղք Ա՛ղձոյնեաց կարգացեալ:

Ե՛ղիածին: Ի տաճկաց կոչի սիրտսպէս իւ Քէլէսա. սակս եղից եկեղեցեացն՝ որք են ա՛. Էջմիածին. բ. Հռիփսիմէ. գ. Գայիանէ. զի եկեղեցի շողակաթինն որ է էջդ, զկնի չինեցաւ այսպէս փառաւոր՝ ի ձեռն նահապետ կաթուղիկոսին. ուստի մենաստանն չէ հռչակաւոր՝ ի ոչխատին, քրեթէ պիտակաբար ևեթ կոչի իւ Քէլէսա: Ե՛ մենաստան աթոռ կաթուղիկոսին հայոց. կատուցեալ՝ ի դաշտավայրի՝ որ ըստ մէջ երկուց ջերանց արտաքածին և մասիս լերին, զարտաքս ի հիւսիսոյ ունելով, իսկ զմասիս՝ ի հարաւոյ: Երկայնուն դաշտավայրին է հնգօրեայ ճնապհ. իսկ լայնութեն իբրև երկօրեայ, հեռի յերևանայ իբր 3 ժամ ընդ արևմուտս նր. մենաստանն պատեալ է շուրջ Ջանակի պարսպաւ, որոյ են դրունք 4. և միւս ևս փոքր, զայն պարիսպ նորոգեալ յաւուրս մեր սկզբամբ կաթուղիկոսին:

Ընդ ուաճ Էջմիածնի բաց՝ ի յայլոց փոքրոցն՝ բուխան-

դա-

պահն յերեկս։ Առաջինն ի քառասնիցն շինուածք.
և ի բնիկ ուենատանն, յորոյ յարևմտեան կողմն ի
կաթուղիկոսարանն. ի հարաւային կողմն սեղանա-
տունն հնձ անուանատամբ. իսկ յայլ կերկուս կող-
մանս բնակարանք վարդապետաց։ Երկու են սեղա-
նատունք. մի մեծ վն առաւտային ժամն, որոյ սեղանք
եռնատարանք են առհնրկ՝ի կոփածոյ վիմէ. և՝ի գլ-
խոյս սեղանատան փոքրիկ կաթուղիկէ, սեղն բաղ-
մերոյ կաթուղիկոսին, յորժամ երբեմն երբեմն ձա-
ղէ անգէն ըն հնրկաց. իսկ եկիր սեղանատունն վն
ձմերային ժամն է, որ ի փոքր, և անկանի՝ի մի կողմն
մեծի սեղանատան, զոր նորոգեաց մշեցի աբրահամ
կաթուղիկոս։ Հինգ դրունք են այսր քառանկեան.
յորոց մին կոչի արդասաց դուռն, որ հանի՝ի քէր-
վան սերայն. և եկիդն կոչի նէրսի աստվածոյ դուռն.
՝ի սարբերոսն դրան աստվածոյ դրան, որ է դուռն
սարասի։ Երկիր շինուածն նոյնպէս ի քառանկիւ-
նի.՝ի ժոյ կողմանէ կցեալ ըն վերոդրեալ քառանկեան,
նակ՝ի միւս կողմանէ ըն սարասի էջմիածնին. և ի
հիւսիսոյ կի բնակարան ուխտաւորաց, կոչի այս
շինուած Զաքարապատ. քզի զազար կաթուղիկո-
սին չահիւնցոյ ի շինել զերիս կողմանս նր.՝ի մէջ
այսր քառանկեան ի սուզան, որոյ ջուրն կոչեցեալ
Քանքառնի ջուր, մատանէ նախ՝ի սարասէզ կաթուղի-
կոսարանին. անտի մի բաժինն անցանէ յայս սուզան,
և երթեալ արտաքոյ պարսպին դարձուցանէ զ՝ջուա-
ցոց մենաստանին. իսկ միւս փոքր բաժինն անցա-
նէ ջուրջ զքառանկեամբ տաճկի ի հիւսիսոյ կողմն
ի մէջ տաճկի և վանացն ուր կոչի Ջրհարկ։ Եւ
ի հարաւոյ կողմանէ ի մէջ տաճկի և վանացն կոչի
Ջրհարկ։ Եւ ի հարաւոյ կողմանէ ի մէջ տաճկի և
վանացն կոչի Ջրհարկ։ Եւ ի հարաւոյ կողմանէ ի մէջ
տաճկի և վանացն կոչի Ջրհարկ։ Եւ ի հարաւոյ կողմանէ
ի մէջ տաճկի և վանացն կոչի Ջրհարկ։ Եւ ի հարաւոյ
կողմանէ ի մէջ տաճկի և վանացն կոչի Ջրհարկ։ Եւ
ի հարաւոյ կողմանէ ի մէջ տաճկի և վանացն կոչի
Ջրհարկ։ Եւ ի հարաւոյ կողմանէ ի մէջ տաճկի և
վանացն կոչի Ջրհարկ։ Եւ ի հարաւոյ կողմանէ ի մէջ

պատմագրին՝ 50 հալէպի որ է գաղ. լայնութեն 48. խոկ բարձրութեն՝ի ներքուստ՝ի ծայրէ կաթուղիկէին 35։ Տանիք նր որմունք և յատակ սահնակ են քարաշէն։ Դրունք նր 3. աւագ դուռն հայի յարևմուտս. խոկ երկոքին՝ի հարաւ և՝ի հիւսիս. այս հիւսիսային դուռն կոչի Լուսաւորչի դուռն, յորոյ վեր արտաքուստ է պատկեր Աբգր։ Վեց խորանք են՝ինանա՝ի կարմրագոյն անփայլ քարանց. աւագ խորանն որ է յարևելեան կողմն՝ անուանի Հոլակաթ ամբաժին.՝և հարաւային կողմն սր՝ է խորան յանուն Աբգ. Լուսաւորչին. խոկ՝ի հիւսիսային կողմն՝ Աբգն յակոբեայ ամն եղբօր և դաւթի մարգարէին. զայսոսիկ կրկին խոյանան չինեաց մշեցի ըստ աբրահամ կաթուղիկոս։՝ի հարաւային թև եկեղեցւոյն՝ է խորան սբյն յովհաննու կարապետին. առաջի նր զքեռտուսորի նորըն ծայ եպան որ հանդերձեալ է ձեռնադրիլ։՝ի հիւսիսային թևն՝ խորան սբյն ստեփաննոսի, առ որով ձեռնադրի նորընծայ եպան. բայց առընթեր սյ են մի փոքրիկ սեղանք ըստ արևելս, յորս միայն մատչի պատարագ։

Խոկ ընդ մէջ եկեղեցւոյն է վեցերիդ խորան և տեղի անուանեալ Ընծիաձին կամ Իջման տեղի. յորոյ անուն կոչի առհնակ այս մենաստան. և յանուն մենաստանին նոյն նաև ընծակոյ վիճակն. սակաւ ինչ բարձրացեալ՝ի յատակաց եկեղեցւոյն շուրջանակի այլնձի վանդակ պատեալ. յորոյ վեր է փոքրիկ կաթուղիկէ վայելուչ կանգնեալ՝ի վեր սպիտակ թափանցիկ մարմարիոնեայ չորից սեանց. բարձրուն նոցա աւելի քան զմի դրիաչափ. խոկ ստորարուն շրջապատի երբեմն 3 թզաչափ. նոյնպէս և յատակ տեղւոյն էջմիածնի չինեալ է՝ի նոյն մարմարիոնեայց և՝ի սեաւ քարանց. զայսոսիկ մարմարիոնեայս ետ բերել՝ի թէվրևզոյ ածաուռուր կաթուղիկոս. և նոյա ինքն պատեաց զտեղին վանդակաւ. և բարձեալ զառաջինն քարինս յատակին, եդ արտաքոյ եկեղեցւոյն՝ որք էին քանդուածոյք, այլ ոչ մարմարիոնեայք։ Ասյս Իջման տեղին է՝ի չինամէջեան հին քղաքին վաղարշապատու, յորում է ոտն սբ. հայրն մեր գրիգոր լուսաւորիչ զիջանել ա հաւուր աան. զորմէ տես յաղաթ. Թղթ. յինթ. և անկանի՝ի ներքոյ մեծի կաթուղիկէի եկեղեցւոյն։ Պատկերք սմ խորանայս են գործ նկարչին՝ որ մականուանեալ կոչի Նախշ յովնաթան յազգէս հայոց, ճարտար նկարիչ, և յաջող բանաստեղծ՝ի ուսմունսց ընդու՝ի ճմիռս դահմաս գուռն խանին։ Ի մէջ եկե-

ղեց-

զնացեալ է ընդ. զի՝ ինչ ելքսեսա զոլեսն չուր սեա-
պոյն անյարմար յորբուեմն, որ ըն՝ երկրեայ ձնեցհաս
հասեը գնայ անկանի՝ ի գետն:
Քաւեսակ զանգակատունք են սր, երեքն շինեը՝ ի
յեղնազար և՝ ինահատեա կաթուղիկոսաց՝ յերկոս
անկիենս տանեաց եկեղեցոյն, լերկս 2 գրկաչափ
բարձր ք զեկեղեցին. նակ էրդն քարձր է ք զերկս
ատաչինան, որոյ շինուճած սկսանի ույ՝ ի տանեաց և-
կեղեցոյն ոչ այլքն, այլ՝ ի գետնոյն՝ ելվեր, կա-
ռուցեը ատաչի սուպ գրան եկեղեցոյն կից յորմն
նր. ոյնպես զի՝ ի մտանելն յեկեղեցին, հարկ է ըն
զանգակատամբս անցանել. և է կրկնայարկ. ի բա-
քանչիւր յարկ կանգնեը՝ ի վեր ջրից սեանց. յեր-
րորդում յարկի ոսկի խորան յանուն միքայէլի հրե-
տակապետի, ուր երկից՝ ի տարրոջ մատուցանեն
պատարագ՝ ի ծոմի հրեշտակապետին, և՝ ի համբարձ
մանն. զանպակք սր մեծ են ք զատաչինոցն. զչինու-
թեն սր սկսաւ փիլիպպոս կաթ՝. և կատարեաց ե յա-
կոբ կաթուղիկոս: Յաչմէ և յայեակ զանգակատանս
և գեղեմական երկուց ատեանց, զորս եհան ե յա-
ջուղայեցւոյն և կոստանդնուպօլսեցւոյն, որ՝ ի ցե-
ղէ գարագաչէան:
Իակ՝ ի մէջն անդ եկեղեցոյն ուր միանան թեք խա-
չաձև շինուճածոյն՝ է կաթուղիկէ սրագայր քարձ-
րացեը երկու գրկաչափ՝ ի վեր ք զզանգակա-
տունս. զարկանակի ունելով պատուհանս, իակ՝ ի
դէպ արեւմտեան պատշգամբ վանդակապատ. ուր հնար է
ելանել ատուձանօք՝ ի պահպանել զգետատուրելոյ:
Աւրնթեր պատշգամբին են երկու զանգակք, զորս
՝ ի ժամերգուե և՝ ի պատարագի հարկանեն եղանա-
կաս: Այս կաթուղիկէ հաստատեը կայ՝ ի վեր ջրից
մեծամեծ սեանց, որք են՝ ի մէջ եկեղեցոյն. զոր-
կաս կաթուղիկոս նորոգեաց՝ ի նեղրուատ զծեփս
որմոյ եկեղեցոյն, և յատել այլևս ինչ ինչ նորո-
գութիս:
Յաւանդատունն որ է յարևելս հարաւոյ՝ միայն լոյ-
սարան կարէ մտանել. զի առ ատ պահին անօթք ե-
կեղեցոյն, և նշխարք սրց, յորս ը այլ նշխարս պա-
հի և աջ ոչ ոք լուսաւորչին. մատն սկսաւական սրբոյն
հռիփսիմեայ. ձեռք աթանադինեայ հայրապետին.
և գերահռչակ գետատրգել ոչ նշանն, որ է արծա-
թի խաչ ոսկեզօծ՝ պետրոսի կաթուղիկոսի գետատ-
րարձ անուճանելոյ. յորում են պէսպէս նշխարք սրց:
Ջայս խաչ ոսկ և զաչ սրոյ լուսաւորչին միշտ ը խո-

եանս

Եանս ընկեցուցանէին կաթուղիկոսք. սոյն ոչ խաչս
Թուխն լինել և յիշատակեաւն ՚ի ընտհալուցն յամ
օրհնուէ Թուղթս իւր՝ նախ ՚ք զալ սէր լուսաւոր-
չին, զոր կոչէ ուծընկալ ոչ նշան։ Սէրն սեղբեսա-
րոսի առնել սահեր Թուխմոս մեծուխեցին և այլք զայս
խոչ ՚ի պարզև լուսաւորչի. Թէպէտ նոյն Թուխմոս
կորուսեալ համարի զնոյն ՚ի Ճակս լինկթէմիւրի։ ՚Ի
միւս կողմն եկեղեցւոյն է և այլ պահարան սեղի ըզ-
դեսուսաւորչէդ, զոր յիշեցաք ՚ի վերոյ։

Աբրահոյ պարսպի էջմիածնի ՚ի հիւսիսային կողմն
է մեծ գիւղ հայոց, կոչեցեալ նոյնպես էջմիածին. իսկ
՚ի սեղանոջ նահանի վաղարշապատ արքայանիստ քա-
ղաքին։ Այս գիւղ յիշատակի կոչ էր ը պարսիսն
մենաստանին ՚ի հիւսիսակողմանէ նր. այլ ՚ի Ճակս
նորոգուեր պարսպին ՚ի սիմէոն կաթուղիկոսէ, փոքր
ինչ հեռացուցին։ Աբրահոյ պարսպին առաջի գը-
բանց նր՝ որք կոչին պաղարաստատ և տէրվազ. ՚ի սեղ-
ւոջ՝ ուր է ջրաղացն, սահեն լինել զաստարանս տըր-
դատոյ Թէրլին. ուր և երբեմն ՚ի բերէն գոտւ ընդ-
երկրաւ մարմարիոնեայ քար. զոյս առանդուն վե
ապարանից սէրն տրդատոյ՝ յիշէ և մովսէս քարո-
զիչ յիեան, որ եկաց աստէն ընդ Ճակս լինչ. այլ ՚ի
սեղանոջ էջմիածնի սահ լինել զաստարանս, զոր ար-
քայն տրդատ ընտրհեաց սէրն դրիդորի։ Յարևելս
հարաւոյ էջմիածնի փոքր ինչ հեռի՝ է դերեզմանա-
տուն հոգւոց միաբանից, որ է սեղի ՚ի բացի շուրջա-
նակի պարսպապատ, սահրնթեր զաղարատանկցն. որ
է այգի միայն սրտղատու ծառոց՝ մեջնդ ծիրանոյ
անկեալ ՚ի զաղար կաթուղիկոսէ։ Խոկ դերեզմանք
կաթուղիկոսաց են ՚ի գաւիթս երից եկեղեցեացն
գայիանեայ, հռիփսիմեայ, և շողակաթի։

Էջմիածին ոչնի ը իւրև գիւղօրէս ՚ի կալուածս իւր
բնակել ը մեծն մասին ՚ի հայոց, ոչնի նաև այգիս
մեծամեծս, յորս երևելի է և մեծ կոչեցեալն խոռն-
գէղ, գինի նր ընտիր յոյժ։ Յետ սր է Աղաւնէնց
եգէ. և մկրտութենց էդն. յանուն տոհոդացն ՚ի
պարգև։

Հանիծ կմ Հանգեալ եղեցի։ Ի սահերել եկեղեցի.
իբրև միով ժամու հեռի յէջմիածնէ. զոյս եկեղեցի
վինեալ սահն ներսէսի ոբրուն. իբր հակառակ ա-
Թոռ կամելով սահմանել. և անդ փոխել զկաթու-
ղիկոսարանն էջմիածնէ։

Վանք սրբոհոյն գայիանեայ։ Անկանի ՚ի հարաւակողմն
էջմիածնի սահաւ լինչ հեռի ՚ի նմէ, ուր նահին ա-

ուսինորդ և միաբանք. եկեղեցի սորա գմբեթայարկ հանդերձ զանգակատամբ: Ասա է ուղղի նահատակ կուսէ սրբուհւոյն և քարաշէն դամբարան պատուական նշխարացն նր, 'ի նեղկոյ աւազ խորանէն երբեմն 15 ստումճանօք 'ի վայր իջէր. որ պատուի մշտավառ կանթեղաւ: Ասա է դերեզման եղբի կաթուղիկոսի: Ասէ սրբուհւոյն հոիխոիքեայ: Ի յարևելս հիւսիսոյ էջմիածնի երբեմն կէս ժամաւ հեռի 'ի նմէ. նաև ասա առաջնորդ և միաբանք, յորոյ գմբեթաւոր եկեղեցւոջ է դամբարան կուսին. գրեթէ ամիւ նման սրբուհւոյն գայիանեայ. բայց միայն սորայս եկեղեցի սուղ ինչ մեծ է քան զնորայն. ուստի և զանգակատուն ըստ նր: Յեկեղեցւոջ սր Թադէ կոչ փրկչապատ կաթուղիկոս: Խոկ 'ի մէջ սահմարի առաջի աւազ խորանին տեսանի գերեզման կոմիտասայ կաթուղիկոսի՝ այլ անդիր:

Ըղլախ, կամ Ըղլախի վանք: Յարևելս հիւսիսոյ էջմիածնի՝ երբեմն քառորդաւ հեռի անտի ըստ մէջ էջմիածնի և հոիխոիքեայ. փոքր է սա քան զվերոգրեալ երկուս վանորայս և եկեղեցիան. բայց փոքր գմբեթի ուստի կաթուղիկէ ըստ եկեղեցւոյն էջմիածնի: Ասաի նահատակ առաջնորդ և միաբանք: Նորոգ չինեցաւ այս եկեղեցի 'ի Յովհ նահապետ կաթուղիկոսի ծախիւք ազգականի զորեղբեցւոյ: Առընթեր սր է տեղի հնձանին, որ է տեղի փոքրիկ պատուական շուրջանակի քարամբք. յորում բնակեցան 'ի հնումն որք հալխակ ուանք: Ի շրջակայի սոա է գերեզման հիճանդ կուսին յընկերացն հոիխոիքեանց, զորոյ զանուն աւանդութիւն կոչեն մարխանէ:

Առ էջմիածնաւ քառորդաւ ժամու հեռի անտի ըստ արևմուտեան կոյսն նր անցանէ վտակ. որ բղխէ 'ի լերանց արտաքոյ. ըստ ոմանց այս է որ Քասաղ կոչի 'ի հն". Ջուր գետակիս ուտելի շրայիս, զպարուրէս, և զանգատուտնս որիշոյ. և ապա խառնի յերասխ: Ասի ջուր: Վտակ երբեմն 3 ժամու հեռի յէջմիածնէ յարեւմուտս հարաւոյ նորա, 'ի ձնիգհէն որ գնայ 'ի պայէզետ: Ակն վտակիս է շամբ եղեգանց, յորում բղխեն ակեսպես ակունք ջուրց, որոց ջուր գոլով դառն և սևագոյն, կոչի Ասի ջուր. և 'ի տաճկաց Գաբա որ. որ կազմէ վտակ արտերընթաց՝ գնայ անկանի յերասխ: Յայս շամբ տեղն անկէ տղգատայ արքայի 'ի փոխէն Խոսրով 'ի կերպարանս վարազի. ըստ պատմէոյ ազաթ": Ասա գոյանան բազմունք մեռելոց՝ սատապեցուցիչ յոյժ բնակչաց էջմիածնի:

Օշական ։ Գիւղ առ ստորոտով բարձր լերին յոտս ինչ ՆԻ. ՚ի հիւսիսակողմն էջմիածնի՝ 3 ժամաւ հեռի ՚ի ՆՄՋ և ՚ի կարբի գեղջէ ։ Քնակիչք նր տունք իբրև 40. անգ է գերեզման ոչխն մեծրոսոյ փայլեէ բա-

ղում աքանչելեաք ։

Եղվարդ, ՚ի հն՝ Եղվարդ ած՝՝ Եաղվարդ ։ Գիւղ հայոց յարևելակողմն քաղքի գեղջ. 5 ժամաւ հեռի ՚ի ՆՄՋ ։ Անբնթեր է մենաստան աւերակ, ուր էր առեն ՚ի հնումն որ գեղարդն քին, որ ապա տարաւ ՚ի վիրս. և յանուն նր Կոչեցաւ առեն գեղարդ. ապա աշա-

ւաղանօք Եղվարդ ՚

Հրաբաժ ։ Լճառն բարձրադիրեալ. անկանի ՚ի հիւսիսակողմն էջմիածնի. իբրև 2 ժամաւ հեռի ՚ի ՆՄՋ ։ ՚Ի ջրհակայս ստորոտի նր են վանք, որք անուանին Սաղմոսավանք՝ մերձ ՚ի գիւղն քաղքի. Մ՚՚՚ղէ, կամ Մ՚՚՚ղ՚՚՚ որ գետք. յորս բնակիչք ուսանեն զուրուկս և զբորոտս շրջակայ տահմանաց ։

Նախջաւան կամ Նախճաւան. ՚ի գիրս տարկայ Նխճաւան. զոր արաւելագրեալ՝ ասէ քաղքիկ Հրէից կոչեն Նափէ ձիման, այր Նկատ Յն. առն վ՚՚ այր ՚ի հին հայատան ։ Քղքի պարսպատ կառուցեալ ՚ի դաշտի ՚ի հիւսիսակողմն Երասխ գետոյ. հեռի ՚ի ՆՄՋ իբր 3 ժամաւ. իսկ ՚ի մասիս լերնէ երիս աւուրբք. ունի առ իւրև իբր մղոնաւ և կիսով հեռի վտակ հանդուն, որ գայ ՚ի լերանց նախճաւու, և անցեալ ըստ ջահուկ ըստ նախկոճան. և ըստ ստոտպատ, խառնի յերասխ գետ ։ Յառաջին ժամանակս էր առ ամի ՚ի մեծաւմեծ և ՚ի բազմամարդ քղքաց. այլ այժմ անշքացեալ կայ յառաջին բարեզարդուեծէ իւրմէ ՚ի պատճառս պետից առմանց և աւերմանց ՚ի յաղբ-

նից ՚ի ծմից և ցկնի մահմետան գահնոս գոչլն խաղնին պարսից. յորում ծմից անհնարին ցրտանս և ազետս կրեցին բնակիչքն ոմք ըստ ասելոյ ծերոց

ոմանց՝ որք գոան անդէն ։

Յիշատակին պատմեն լինել անդէն առնս իբր 30000. բայց այժմ չեք ՚ի նմ 7000, որք ըստ մեծի մասին պարսիկք են, և մնացեալքն յազգէս հայոց. չի են ՚ի նմա աւերակք պետպետս շինուածոց և մզկիթաց. յորոց շմին որ ե երևելի՝ առեն լինել կառուցեալ ՚ի յիշատակ գերեզմանին նոցին ։ Ե անդ եկեղեցի մեծ. այլ առաջնորդ քղքիս նստի ՚ի վանքն ոչխն առեփաննոս. որ ե մի ՚ի վանաց առաջնորդաց իբր 3 ժամաւ հեռի ՚ի նախկոճանայ ։ Ա՚րտաքոյ քղքին առ վտակ կաւ ե աշտարակ դեղեցկաշէն, կառուցեալ ըստ ումանց

՚ի

'ի լինկթիմուրայ: Երկիր նախջուանայ 'ի տեղիս տե-
ղիս ապառաժոտ, այլ 'ի տեղիս տեղիս բարեբեր.
ունի գրեթէ ղնմ ազգ արմուտաց և մրգոց, այլ մա-
նաւանդ բամբակ և խաղող: Յայս ջրէ նասի խան,
ըստ որոյ իշխանութիւն են երինջակ, շոռոթ, կապանն
խափանու, են:

Ջահուկ: Ասան 'ի հիւսիսակողմն նախջուանայ. երբ
3 ժամուս հեռի 'ի նմէ՝ առ նովին վտակաս, առ ո-
րոյ է նախջուան. 'ի հնումն էր մի 'ի գեղաց սիւնե-
նաց Յին: 'Ի սկիզբն անցել դարուն էին 'ի սմ տուն
երբ 400 առհասարակ յազգէս հայոց. որոց կէսք էին լա-
տինասէրք նաև ազատքին ծխոյ. բայց այժմ ցան-
եալ ցրուեցան ասա և անդ. ուսոյ բնակիչք սորա
նուազ են յոյժ քան զառաջինն: Են անդ երկու եկե-
ղեցիք գմբեթաւորք. Սբ կարապետ, և Շողակաթ:

Անցանէ առ սուրա փոքրիկ վտակ:

'Ի վիճակի սմ են և այլ գեղջուկք հայոց, որոց բնա-
կիչք 'ի ժէ դարուն գրեթէ առհասարակ լատինասցան
ծխոյ, և ոմանք նաև ղեկտուք. որոց սկզբնապատա-
ճառ եղև յամին 1330 յոհաննէս ոմն քահանայ 'ի քուն
գեղջէն Ջահկայ. և յայսմ դարու առ սակաւ սակաւ
գրեթէ խոտոր դաւանարկացան բնիմբ 'ի սոյն գեղջ-
բէից. և 'ի տեղիսն ուրանօր ցրուեցան բնիմբ մեռան
'ի սոս երբեսասարգուէ սակս օգոյն փոփոխուէ:

Խուիաշէն: Գեղջ հայոց փոքր ինչ հեռի 'ի Ջահուկ
աւանէ առ ստորոտով բարձր լերին, որ կոչի Եշ-
ան փաղ: Բնակիչք սմ ըստ մեծի մասին ցրուեցան
յերկիր: Ասյս գիւղ թերևս է նոյն ըստ խոշակունիս ա-
ւանին՝ զոր յիշէ խոր. ե. 29:

Ղարախուռն: Գիւղ հայոց մերձ 'ի դեռատին երինջա-
կայ 'ի հիւսիսոյ կողմանէ: 'Ի հնումն անկանէր յերկ-
ջակ ջեռի սիւնեայ: Մերձ յայս գիւղ է մեհեա-
տան մեծ Սբ կարապետ կոչեցեալ. յորում են երկու
եկեղեցիք. միմն մեծ և քարաշէն հանդերձ կաթող-
ղիկեաւ, և առ նովաւ զանգակատունն քարաշէն. խակ
միւսն փոքր, յոր 'ի ձմերայնին Ճգին կատարեն զժա-
մերգութիւնն: Երկք ինքնաբուղս աղբիւրք են 'ի մե-
հեանանին պատուական ջուրց: Ասա նասի երբեմն
առաջնորդն նախջուանայ:

Ղափանէր կամ Ղափնէր: Գիւղ հայոց 'ի հիւսիսա-
կողմն վտակին երինջակայ. երբ 15 մղոնաս հեռի 'ի
նախջուանայ. և անդէն մեհենատան ձոր սկզբ: Ասա-
էր միանգամ ապարանեցի:

Ղափապաք տաճ՛ կամ Էրփապաք. և յամանց Էրփվար:

Ասան առ հիւսիսային դեռեզերք երասխայ իբրև 2 ժամաւ հեռի՝ ի նախնջուանայ, մերձ՝ ի խառնուածն վտակին նախճուանայ յերասխ գետ: Բնակիչք սորա այժմ տունք իբր 300 ըստ մեծի մասին հայք, իսկ՝ ի պարսից տակաւք: Ընտուճածք տանց իւրոց քարտ շէն մեծակառոյց և բազմաճախ. զգլխ սէր մեծ դոյ առ աստուածոյս մեծագործ շինուճածոց. յայն տակս համբաւեալ են սք՝ ի պարսկական առածին. " Էր, ախտատ էհլի՝ խանէփէրէսթ: վէ դէպրիզլիւան, զէնիփէրէսթ. վէ սիւքքեանի նէխճիվան զէրփէ, րէսթ տիր ||. ըստ բնակիչք աստուածատոյ տնա, տաշտեն. և դէվրիշդիք կնատաշտ. իսկ բնակիչք նախջուանայ ոսկեհատաշտ: Գրեթէ յիւրաքանչիւր տան հոսի ջուր՝ ի մեծ դիւրուքն բնակացս:

Եկեղեցի աստուածատոյ մեծաշէն. ունի արուսեակ գեղջն նաև զերկու վանորայս գմբեթաւոր եկեղեցեօք. մին կոչի Կարմիր վանք կամ յանուն եկեղեցւոյն Սբ ստեփաննոս, հեռի յաստուածատոյ ՝ ժամաւ ընթանալի՝ և առաքին երասխայ, սատեղ շուրջանակի քարակերտ ամուր պարսպաւ. և միւսն Սբ յոհաննէս հեռի յաստուածատոյ քառորդաւ ժամու: Ներկին սէր սքանչելի. լի է այգեստանօք անդաստանօք և պարտիզնւք. ուստիք՝ ի պատուհականէն վտակէն. յորս առատ լինին դրեթէ ամ աղբ արմատեաց և մրգոց. երևելին՝ ի նոսա խնձոր, կոչեցեալ շահ էլմասի կամ սինպ սուլթանի. ըստ խնձոր արքայական, որ առ պատուհականուն աստ և անդ յընծայ առաքի. այնպես ընտիր է և տանձ սէր, ծիրանն, և մանդ դեղձն բազմատեսակ և բազմագունի. զի ամանց գոյն հարկանի՝ ի սպիտակ, ոմանց՝ ի կարմիր, այլոց՝ ի մանուշակագոյն, և այլ ոմանց՝ ի դեղին: ԱՀՒՆՃԱ գալէսի՝ ի հն" Եղնիկ բերէ. որ էր յերկնչակ ձեռին սիւնեաց: Ել բերդ՝ ի վեր բարձր լերին ամ քարձեալ՝ ի հարթարդակ գաշտավայրի. յարևմտից կողմանէ շուռթու մերձ՝ ի նա. և յարևելից կողմանէ նէ նախջուանայ: Ար օտ՝ ի լեառն անցանէ և վտակ երասխայ կոչեցեալ յանուն ձեռին՝ Եղնիկու գետ. որ զգլխ՝ ի Ձիկս գարնան առատանայ յոյժ, շինել կայ յաղամալէն շուռթեցւոյ յաղբէս հայոց քարաշէն կամուրջ եռակամար, հանդերձ քարաշէն սեղնեկօք՝ ի գիւրուն ճնապհորդաց, սնուդ՝ ի Ձիկս գարնան: Ցերկուց կողմանց վտակին են անդաստանք շուռ թեցւոց և այլ գիւղօրէից:

Հին ջուղա, կամ առակ Ջուղա: Գիւղ հայոց առ հիւ

սխայլին գետեզերք երասխայ, յորում էն իբրև 30 տուն, կառուցեալ ըստ զառ'ի վայր ապառաժուտ անբեր լերին. երկին անդէն մինչև ցայսօր աւերակք առաջին քղքին. զի յորժն էր քղք մեծ և բազմահաս բուստ. ունէր տունս 4000 ոչ ասեն. զորոյ զբնաւ կիչա որք էին առհնրկ յազգէս հայոց՝ յամին 1605 ա ռաջին շահաբաս արքայ պարսից վարեաց տարաւ անհնարին չարչարանօք յերկիրն պարսից. որք առ սպահանաւ շինեցին քղք նոր, և անուանեցին զնա նոր Ջուղայ յանուն բնիկ քղքի իւրեանց. զորմէ ըստ ճարճակ գրէ առաքել պատմագիր. և յայնմանէ առ անուանեցաւ հին Ջուղա: Առաջն սր գտանին նա ւակք'ի վէր երասխ գետոյ առ'ի անցանել կողմանէ'ի կոլին: 'Ի հնումն երեք անկանիլ'ի գոլճն ձեռ: Տաթեւամբ: 'ի հայոց սովորաբար համառօտութիւն կոչի Ըամբ. 'ի հն' կոչեր Խրամ, յորոյ իբր թարգմանութիւն կոչեցին այլազգիք Տուրա կամ Տէրէ. որ է Խրամ, Ձոր: Գիւղ ըստ մեծի մասին բնակեալ'ի հայոց առ երասխաւ'ի հարաւակողմն նախնջեւանայ: Գոյ առ տէն մենաստան երեւելի յանուն սրբոյն ստեփաննոսի, զոր կոչեն Վանք նախատակայն կամ տարաշամբ:

Ըսոռն: Ասան յարևելս հիւսիսոյ հին Ջուղայն, ոչ այնչափ ինչ հեռի յերասխ գետոյ'ի հիւսիսակողմն նր: Բնակիչք նորա գրեթէ առհնրկ յազգէս հայոց, երկու եկեղեցիք են'ի սմա, մին փոքր. իսկ միւսն մեծ քարաշէն յանուն սրբոյն յակոբայ մծբնայ հայրապետի, երիւք խորանօք. որոյ աւագ խորանն է յանուն ծնդեան. աջակողմեանն սրբոյ լուսաւորչին. իսկ ձախակողմեանն սրբոյն յակոբայ. ունի և 3 զանգուն: Այս աւան գրեթէ եղծեալ քանդեալ կայ այժմ'ի հարստահարութենէ և'ի կեղեքանաց՝ որ'ի ժամս դահմասին և զինի մահմետան նր. ոչ և ամ չըքնաջայ սահմանն. և մեծ մասն բնակչաց ցանել չըզուէլ կան յայլ և այլ կողմանս ձի՝ 'ի կոստանդնուպօլիս, մինչև'ի վարատին, և ն. զի յառաջն կային իբր 800 տունք, իսկ այժմ իբր 30: Երկու մենաստանք են առ ջուռթիւ. մինն արանց իբր կէս ժամ աւ հեռի'ի ջուռթայ. եկեղեցի նր քարաշէն յանուն լուսաւորչի: Իսկ միւսն մեծ վանական կուսանաց. որ է'ի մի ծայր աւանին. յորում յիշատակին'ի ժամս խաղաղութեէ բնակէին մինչև 50 և 60 կուսանք'ի շուռթայ և'ի շրջակայ գիւղօրէից. այլ այժմ գրեթէ թափուր է'ի բնակչաց:

Ջորք մատուռք են ուխտատեղիք'ի շրջակին կող-

մանս շուռոթայ. ա Սբ սաբափանոս ի հարաւակողմն սանին, ի գլուխ վերարարձ սրածայր լերին. ուր յառաջագոյն լինել սանն բագին ինչ կուռ. զոր ի ժամս քրիստոնէութեանս կործանել փիսկ այլոր գանգնեցին զայս մատուռն։ բ Սբ յովաննէս ի հիւսիսակողմն։ գ Սբ սարգիս ի յարևելեան կողմն։ դ Սբ եղիա մերձաւոր յարևմտեան կողմն։ Շրջակայ սահմանս շուռոթայ արգաւանդ, բերէ ցորեան և այլ ազգս ազգս ալեւոյց և մրգոց. յորս երևելի է ծիրանին մեծ քայլըր և բազմաւտակ առատել քան զձեռ տեսակս. հասքաւել է և գինի սէր ի կողմանան յայնսկիզ. ինձեդ այն՝ որ լինի ի Սեղբոփ անուանել վայրն։ Շուռոթ թուխ անկանել ի ծայր գողթան գաւառին վաստուրականի. ուրանօր անմիջապես սկսաւ

Նէր երնջակ գետն սկսնեալ։

Վանանդ։ Գիւղ հայոց ը մեջ շուռոթայ և ագուլիս, յորմէ հեռի է 2 ժամաւ. իսկ ի շուռոթայ երբեմն կէս աւուրբ։ Աքանչելի է բազմաւտակ ծիրան սր ը մեծուն և ը քաղցրուն համոյն, ասկնիւ ը զայլ ամ տեղեաց։ Ի հնումն անկանէր սա ի գողթն գետ։

Ազգուէս։ Աւան երկայնանիստ ի լայն ձորակապրն ը մէջ երկուց լերանց. իբրև միօրեայ հեռի ի շուռոթայ։ Բնակիչք նր առնրկ յազգէս հայոց կաթոլիկ ի վաճառականուն. սը ուսին մատենաւոր լեզու հայկական լեզուս, սորբեր դլխովին յայլ ամ գաւառական լեզուաց, զոր ինքեանք միայն իմանան։ Եօթն եկեղեցիք են ի սմա, և մի մենաստան յանուն սրբոյն Թովմայի առաքելոյն. ուր նստի առաջնորդն սգուխոյ սահմանին։ Ի 1727 աւելի ը ղ10 հարզար ասուն հայոց գտանէին յայսմ աւանի. այլ գրեթէ խոպան քանդեցաւ զինի մահուան դահմաս գուլի խանին. յորժամ էաւ զայն ազատ խանն աղուանից. և արար անդ կոտորած անհնարինս և գերութիւն. յորմէ ցրուեցան բնակիչք նր ասս և անդ. և մնացեալքն ի կոստանդնուպոլիս. ուր ը մեծ մասին են վաճառականք հնդկաց։ Ագուլիս անկանի ի գողթն

Թերն հին գաւառ սկսնեալ։

Ի շրջակայ սահմանս են գիւղօրեք հայոց. Փառնայ. Պոլշ. Ցղնա. Բոսոփ, յարևելից շուռոթայ. որ բոլ ընկոյղ և խնձորն երևելի։ Կաղաբերդ, ի տաճկաց կոչի Պալօվա. Նորաւէրնիւ, որ է առ երասխաւ։ Շահվերդ։ Գիւղ առ երասխաւ. ի տաճկաց կոչի Ղաղանճի. զի բնակիչք առնրկ են պղնձագործ, և այլք կօրովիք։

Ո-ւդովէ : Դիւղ առ երասխաւ , որ 'ի հնումն էր քղաք . 'ի սահմանի սր լինի մետաքս առատ յոյժ և պատուական :

Ո-ւռնպէնք : Կապան երկայնաձիգ մերձ 'ի յուրդուան . որոյ երկայնութեն տևէ առաւել քղմի ժամ . 'ի մի կողմն այսր կապանին է քարաժայռ մեծ և բարձր . նակ 'ի միւս կողմն երասխ գետ յորդահոս : Անդ միջև թաղ սպարապետն խափանցէ , և որ առեալս անուն ունէր էրէց սակաւ զօրու հայոց զբիմ զօրս Թշնամեաց կոտորեցին . և զայլս 'ի գետ անդր հեղձուցին . յամն իսկ 1714 :

Խաբան : Յօսմանեանց գրի Գապան . որ է այլայլուած հին անուանն Կապան . զորմէ ասէ 'ի հին հայոցսան . երբեմն ընտրական առեալ լինի այս խաբան անուն , և երբեմն մանաւանդ գետ , որ ձգի 'ի մէջ երասխայ և որոնոյ վտակին . ունի բիմ անառիկ ամրոց պատ եալ 'ի լերանց և 'ի ջուրց : Բնակիչք նր գրեթէ առ հնդիկ են յազգէս հայոց արք քաջասիրտք և կորովիք . որոց քաջութեն 'ի պատմի՝ յայտնի եղև 'ի ոխիմքն անց եալ դարուս . յորում առաջնորդութեբ մեծի զօրա վարին դաւթի զամն բիմն մեծամեծ պատմութիւնս միջ ցին . սակաւուք անբաւ զօրացն Թշնամեաց յաղթեց լով : Խօսքն ա՛ք 'ի մասնաւոր ինչ լեզու հայկական , որ ըստ մեծի մասին ստորբերի է յայլ ամ զաւառական լեզուաց հայոց :

Յիւրում սահմանի և 'ի ջրհակաց ևս ունի զանազան գօտիս լերանց կոչեցեալ Հ՚Ղանկեր-ւերինք , Ղա-ղանկու-ւռ ւերինք . Խաղօղ-ւռ ւերինք : Ի՚ս այլ մանաւանդ լերինս կոչեցեալ Խոսպուփ . Բոխոսրովիա . Կապէլ . Ինձնպէլ . Էօփէնէաբաւ . Սկեա ընտան կի՛ Գարաճա փաղ : Եւ վտակս երասխայ՝ որք յանուն գիւղօրէից և վիճակաց կոչին 'ի մերոց Մեղրու գետ . Ազիզբուրու գետ . Հալէյբուրու գետ . Ողջոնայ գետ . Հոփսրու գետ : Բնիկ խաբան 'ի ջրհակաց ևս ունի զնիշն վիճակս՝ որք ձգին մինչ 'ի մեծ աղնախ . կոչեցեալ Կենասուռ . Գոռբոյ . Ազիզբուր . Պաղաբերդու երկիր . Պարիսլոպ : Զայսոսիկ վիճակս կի՛ գրեալ միով անուամբ կոչին առևորապար յանուն խաբանոյ :

'ի կողմանս բնիկ խաբանու են յիսուգայ գիւղօրէք և քղք . Հոսըսդ . որ է իշխանանիստ քղքն խաբանու . Ողնուռոյ . Պարաւիճն . Բէխ . գիւղ առ գետա կաս հալիձորոյ , 'ի հն՚ անհանէր 'ի կոլոսական դա սառ ոլնեալ : Էօփէնէիր կամ Գրգեալ . Մանլ . Երիսոպոյ . Բէխ . Հալէյր . առ համանուն գետա կաս՝

կաւ՝ որ խառնի ՚ի ձեռսին որոնսայ, Քէրթելոյ. ի գոյ. ևն։ Քեաթխիսկ չէլեկին ՚ի ստորագրուածէ ե բասխայ գնէ առ գարաճա լերսամբ և զբերդն Գահ գահա կոչեցեալ։

՚Ի կողմանս կենաւուզոյ են կընաւսպ աւան. Կրճէ վան. Լաւլըյոր. Լճկին. ևն։

՚Ի կողմանս գուրհամոյ են Մէղրի՝ գիւղ, որ ունի ամրոց կառուցեալ առ համանուն Մէղրի վտակաւ որ ելլանէ լերսան. ՚ի հն՚՚ անկանէր յարևելից ձգտ սիւնեաց. Մապրան. Ազիկո. Քար. Ջուճար. Դալսուն՝ գիւղ կառուցեալ մերձ յակն մեզրի վտակին որ ՚ի հն՚՚ անկանէր յարևելից ձգտ սիւնեաց։ Վահրիջոր. Ոզջանդ. Ասնապան գանձասարեցոց. ևն։

՚Ի կողմանս Ջաւախդուրոյ են Կոմարայ առ երասխաւ. Շիւանայոր. Փոնի. Թռեփ. Կեմանցոս. Խոջան. Վարպ գլուխ. Շխեր. Խուիեպ. ևն։

՚Ի կողմանս Պաղաբերդոյ են. Երեւանիկ. Կոլաբերդ. Խոպանան. Ղալաիաղ. Եղեգ. Դանձաւեպ. Մաղ. ևն։

՚Ի կողմանս Պարկուշատի են Պեայլգան. Պայլգան կամ Պիլգան։ ղորմէ գրէ քեաթիպ չէլ՚՚ թէ յԱբջադոյն էր ձրդ հնագոյն՝ շինուածք կաւատոյ արքայի, բայց այժմ է գիւղ, որոյ օգն ջերմ. բերէ չէլեթիւք ցորեն, բամբակ, և այլ արմսիս։ Ունէր բերդ ամուր, այլ հեշտակիս խանին առնէր և զբնակիչսն կոտորեալ կործանեաց. պատմի ևս թէ Իշխանի զօրքն ըստ ժամս ինչ պաշարել զսա՝ ոչ կարացին առնուլ, սակս սակ հաւուն քարանց զորս բաբանաւ ձգել խնդրէին. բայց ասլա խոճա (ցորուսցիչ) նահապետ գուսան անուանի աստեղագէտ ՚ի ժամս հեշտակիս խանին ուսոյց նոյ գնոտակս կազմել փայտակերտս և կապարաւ լցնուլ. և զնոս վճիռ քարի բաբանաւ ձգել. և այնպէս առին զբաղաքն։ Թխմուրլէնին ՚ի գարձին իւրում յերկրէն հոռոմոց աստ եկեալ կամեցաւ վերսանին շինել. որոյ վերակացու եղև որդի նորին միրզա շահրիսս. յայնմ ժամս բերին զնէտան Պէրլաս։ Յայս վայր քեաթ. չէլ։

՚Ի պարկուշատ են և Գիւղերեանս. Եղահորդ. Շիկաղն, որ էր ՚ի հնումն ձեռ ուսոյ նահանգին. Ազնաղիկ. Լենկերան. ևն։

Պէրդե. ՚ի մերոց կոչեցեալ Բարդաւ. յոմանց Պարդաւ. ՚ի հն՚՚ Պարսաս։ Քաղաք հին հեռի ՚ի կենձակէ երկօր. ասլ յարևելս հարաւոյ նր. բերդ սր ամուր չինեալ ՚ի խառնուածն անդ որոնայ վտակին յերսան. Թէսալեա այլք կացուցանեն ՚ի խառնուածն երկուց վտակաց՝

որք

որք առաքանէլով ՚ի քաղքէն և ՚ի գիւղս անկանէին ՚ի կուր գետ։ Բնակիչք նր տունք իբր 7000, ըստ մեծի մասին պարսիկք և այլազգիք. իսկ ՚ի հայոց տակաւին։ Երկիր նր գեղեցկադիր և բարեբեր, բեր աղբս աղբս սփռոց, յորս երևելի է տեսակ մի Թզոյ անդիւտ այլուր. Թթենիք նր անբաւ, յայն առատ և մետաքսն առատ յոյժ. շատանակն, խաղողն ընտիր, ունի մատ ՚ի քաղքն Ծառաստան կաղնեաց, որ բերէ կաղին անբաւ և պատուական ՚ի զկալինն սըմբըղանտի. ունի նաև ամրանոց պատուական խոտաւէտ և շատաջուր։ Ջորիք նր անուանի ՚ի զայլ տեղեաց։

Տարև։ Գիւղ հայոց առ գետակաւ ՚ի հիւսիսակողմն խաչանոյ, յորում են տունք իբր 100. և անդ վանք հին անաստատ, զորմէ տես ՚ի հին հայաստան ՚ի բաղաց գլուխ սիւնեաց նահանգին։

Ոլոփն։ Գիւղ հայոց յարևելս հիւսիսոյ տաթևոյ. իբր 3 ժամաւ հեռի ՚ի նմէ. կառուցեալ առ վտակաւն՝ որ յանուն նր կոչի՝ Ոլոփնայ գետ, և զեղուս կերասոս. ունի բերդ ամուր և անմատոյց։

Գաբապաղ հիմ Գաբէպաղ։ Գաւառ որ ձգի յարևելից հուսե շրջմանայ, ՚ի խառնուածն անդ կուր գետոյ կերասոս. և ըստ մասին անկանի ՚ի մուղան դաշտն։ Ունի և քաղք համանուն Գաբապաղ կոչեցեալ։ Անկանի սա ՚ի հին նահանգ մեծին հայոց կոչեցեալ ուտի. և ըստ մասին նաև ՚ի փայտակարան։

՚Ի մծուտակայս որոնայ և տաթևոյ են գիւղօրէքս. Լոր. Դէպահաղ. Շնահաղ։

Շահանդուխտ։ Գիւղ որ ունի և ամուր մերձ ՚ի տաթև. յայտ է թէ անուն նր կոչեցաւ յանուանէ շահանդխտոյ կիս քեռն սենեքարիմայ Թէքրին բաղաց. և կիս գաւառ վարազ տրդատայ մեծի իշխանին աղուանից, որ էր համբաւեալ ՚ի գեղեցկութե. * Ունէր * պատկեր նոր և օտար (առ տաճկ. ռուսլ. գլ. * լիշ.) և գեղ նր յոյժ չքնաղ և զարմացուցիչ տեսո * ղաց. որ և ոչ ոսկեք նիւթեցին կարծեաւ, այլ իբր * ՚ի լուսատարր օդոյ և յանօսր շողից կերպացեալ։ զոր և ածէին ՚ի հայս ՚ի կնութե հայկազունն Իշխանի. այլ ՚ի հասանելն յայսոսիկ սահմանս՝ յապառաժոտ բարձրաւանգակ ինչ բաղաց հին գետոյն, դարանաւ մուտ զօրք եհել ՚ի պարսից, յարձակեցան ՚ի վր զօրացն՝ որք տանէին գնա. իսկ նր խնայել ՚ի զօրս և յոյժ ապաւինել՝ ընկեց զինքն երկաւարաւն հանդերձ յահադին ձորն ընթերակաց. և պանդխտեօք ՚ի բաղ

անլիաս, եկայ անդէն ձգնուբք մինչև ցօր մահուն
իւրոյ։

Դարպաս. յորում են վաճառականք։

Քուրնապ. Խոպ. Ընդէր։ Գիւղ՝ որ ունի և ամրոց
մերձ՝ի տաճիկս, ըստ մեջ գետակացն հնաքարուս և որոյ
նայ։ Խալիլէէ. Տէղ. Խնաճախ. Կրէս. Խնձորենի.
Կրի. ևն։

Մահմուդապապ։ Այսպէս կոչեցաւ յանուն սուլթան
մահմուտ զաղանին որ շինեաց զսա։ Քեաթ՝ չէլ՝
գնէ զսա՝ի ջուրն գարատալն, ՝ի գաշտին կոչեցեալ
Կեավարբի, ըստ մեջ այնր տեղւոյ՝ ուր գետն կուբ, և
գնան Ջէբէլոաւ (որ է մի՝ի բերանոց կուբ կամ ե-
րասխ գետոյն) Թափին՝ի Ծովն. կառուցեալ կղզի
ծովուն՝ ուրանօր լինի ձուկն առատ։

Հնդկերէն։ Ասան մերձ՝ի Ծովն կասպից երիտ պարսկ
կական փարատաւոր։

Մուշան կամ Մուշան։ Սա պարոնական ասէ Քեաթ՝
չէլ՝ զնչուն գարատալն, որ է գաշտավայր անտառաւոր
ձգեալ մինչ՝ի Ծովն կասպից՝ յերկուց կողմանց ևս ե-
րասխայ (յոր միանալոյ ըստ կուբ գետոյն)։ Նմին ե-
րկ մասն ձգեալ՝ի հիւսիսոյ երասխայ մինչև՝ի պարք
եու ջրոք, անկանի՝ի շիրվան. իսկ մասն որ՝ի հա-
րաւոյ երասխայ, ձգի՝ի վայոտսաքարան հին նահանգ
ւեծին հայոց։ Զնչ՝ի սմա չինք կամ գիւղօրինք, բայց
եթէ մերձ՝ի Ծովն կասպից. այլ են անտառք անթիւ
սան ծառոց, որոք բազմ գազանաց։ Լինի անդէն և
խոտ ճիւնաւոր սահակիչ անասնոց, սկսեալ՝ի տեղ-
ւոջէն՝ որ կոչի Կիւվէչէ «էնկ, մինչ յերկրն երասխայ.
բայց՝ի մերձակայ սահմանս սկզբան լերինն արտաւիճ
լայ ոչ գտանի այս խոտ. նմին իրի քեաթ՝ չէլ՝՝ ՝ի
յորոշել զսահմանն՝ գրէ Թէ ուրանօր երևի սկզբան
չեաւն՝ չինք այն խոտ, այլ միայն ուրանօր ծառիկ
չեաւն յոյզաց տեսուիլ։

Պաճըվան, կամ Պաճըվան։ ՝Ի հնումն էր քաղք մեծ
նի ըստ քեաթ՝՝ չէլ՝՝. այլ այժմ է իրը գիւղ, որոյ օդն
ջերմ, և ջերքն են արմունկք։

Պերդնաբ. Յառաջադոյն սեանաշէն էր ասէ քեաթ՝՝
չէլ՝՝. այլ այժմ է գիւղ, որոյ օդ ջերմ, և երկիրն արք
դասաւոր։

Քիլէվար։ Կոչեցաւ այսպէս յանուն փիլսխեվար նշ
խանին շինողն սր. որ նշանակէ Հեծեալ՝ի ձի. զոր
արտասանեցեալ կոչեն Քիլսխեվար։ Ջուր սր հոսի
՝ի գետակէն պաճրեվանայ. և բերքք նր են արմունկք։
Սալիան։ Ասան առ ափն կուր գետոյ, ՝ի տեղւոջ

յո

յորում են անուտք փշոյից : Բնակիչք որ տունք
իբր 100 , այլ ցիրաստանք կառուցեալք , և կոչին
Կիշափ , ապա գոյց նոյ՝ ի հիման նահանգէ պարսից :
Լինի ասեն մատեան առատ , ձուկն , հաւ , բազ ,
ապա , և այլ թռչունք . բնակիչք կերակուր է որիզ՝
որ է առատ . զի ցորեան ոչ գտանի անդէն :
Գ. ՈՒԶԱԼ ԳՈՂԱՔ : Քաղաք յեզր ծովուն կասպից երկոր
հայ հեռի յարտաւիլոյ , և միօրեայ՝ ի բերանոյ է
բասխ կիմ կուր գետոյ յարևմուտս հարաւոյ նր :
ԷՆԶԷՐՓԷՆԱՆ . Ասան յեզր ծովուն կասպից . երկոր
հայ հեռի՝ ի գըզոյզ աղաձէ , ի տեղոջ անդ՝ ուր
ջուրն Պէրտ եկեալ՝ ի կոզմանց արտաւիլոյ խառնի
՝ի ծովն :
ԱՇԱԳ . Երկիրք բնակեալ՝ ի հայոց ցիրաստանդ . որոց
իշխեն մելիքք՝ ի հայոց , որք են ըստ արուեստ պատ
սից . այլ երբեմն ըստ արուեստ վրաց . են որք կորո
վիք և քաջ պատերազմիք՝ ի պատերազմս և՝ ի հրաձգու
թիս հետևակ և հեծելազօր յորոց և երկինքն լեզուիք :
Զանձն գետ անցանել ըստ սա . կոզմն ինչ որ պատեալ
է առհորիկ անմատոյց լերամբք , և՝ ի վր ձգեալ պա
րսպատ , որոյ չորքատասն իբր 4 ժամ . ՝ի լինել պատերազմի՝
ցրուեալ բնակիչք ջուրն և գիւղօրէք առհորիկ՝ ի սմ
հաւաքեալ ապաստանին . յոյր սակս այս երկիրս կռ
ջեցաւ ած՝՝ ԱՇԱԳ . ՚ի Ալպաւէն , Ալպատանեարան :
՚ի մէջ աշնագոյց չիք տեղի ամուր և անառիկ առա
ւել ք ղՀուշար . ոչ այնչափ տարածեալ՝ ի կենցաղս ,
յորում գտանին բերք կարևորք և ջուր : Իշխանու
թիւն նր էր՝ ի ձեռս բնիկ մելիքին հայոց , ուր ոչ ու
մեք՝ ի թշնամեաց հնար եղև մուտս առնել . բայց ոչ
սակաւ ամք են , զի մելիք սր նեղեալ՝ ի պատերազմ
ոյ ըստ այլոց մելիքաց , խնամուիթիւ արար ըստ խանին
պարսից առ՝ ի գտանել զպատսպարանուիթիւն նր ընդեմ
նոյն մելիքաց . որոյ եկեալ՝ ի պատսպարել , տիրեաց
համօրէն շուրջարոյ . և այնուհետև իշխանուն երկ
րին էանց բոլորովին՝ ի ձեռս պարսից :

ՅՕԳ . Ը . Ա՛ՍԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՑՅ՝ Ի ՍԱՀ
ՄԱՆԷՆ ՎՐԱՑ , ԿԻՄ ՌՈՒՍԱՑ :

Ա

իրք ոմն վրաստան , նոյնպէս և զայն սահ
մանս հայաստանեայց՝ որ ասիանն ըստ արուեստ

Եբրեանց, կոչեն Սօֆնէր, և զհայս Սօֆնէթ։ Ա-յս ա-
նուն գոյանի յիշատակէ և առ նախնիս, զորմ վար-
գան ցուցանէ թէ վերք զկողմանս տաշրայ, և կիր ըզ-
գուգարս ուր էր տաշիր, կոչէին յաւուրս իւր Սօ-
ֆնէր։ * Եւ կրօսեր եղբայրն (ասէ, ի ամենասուրբ սիմե-
* ղբարկալին) ժառանգէ զտարիր սեւորգեսովքն ձո-
* լոգեսին, և զկայեն և զկայծան, զնարխասունիքը
* որ ի խոռայ շինեցաւ որ է խոշտունի, և խոռաշ
* կերա և զբաղտունիքն՝ որ է բազկերա ի գաւառն
* տաշրայ և այլ բերդք ոտնձանիք եհաս դուրդե-
* նայ՝ զոր վերք Սօֆնէր կոչեն ||։

Ա-յս ման որ է հիւսիսային կողմն մեծին Հայոց՝ է
փոքրագոյնն ի մէջ այլոց երկուց մասանց. յորում
ի հին ժամանակս մեծին Հայոց անկանին ուստի, մեծ
ման գուգարաց, և ման լինէ արցախայ։ Անծանօթ
է սա գլխովին եւրոպացւոց Յապրայ. զի զայս երե-
կիր ըստ մեծի մասին դասեն ըստ բնիկ սահմանս վրաց։
Յունգագոյն էր ըստ որում վրաց, այլ այժմ ըստ հա-
մեն վերս էանց ըստ որում ռուսաց։ Պերք սր թէ-
պէս է հիւսիսակողմն, բայց ցրտաւն օդոյ նր ոչ է
ոտն զերկրագործանցն, զմշոն, և զայլ ցրտասէր տեղեաց
հայաստանեայց։ Երևելի տեղիք են յեռատպ-քդ։
ԹՒՓԼԻՍ։ Է ազատաղօսն կիր տառադարձութեն ան-
ուան վրաց՝ առ որս կոչի Թպիլիսի։ ազատ. և երբեմն
առակ Քալատ, որ նշանակէ Քաղք. նոյն անուն առ
նախնիս մեր տառադարձութ կոչեցաւ Տփղիս, կիր
Տփղիս. զորմէ տես ի հին հայատառն։ Էր մայրաքաղ-
արքայանիստ տրուանք վրաց, ի քարթլ նահանգի վրաց,
առ կուր գետով ի հարաւոյ նր, տասնօրեայ հեռի
յերևանայ ի հիւսիսակողմն նր. և վեցօրեայ հեռի
յախալցխայէ ըստ արևելս նր. կառուցեալ յոտս լերին՝
որ է ի գօտւոյն լերանց վրաստանի. ի գետոյն կող-
մանէ անպարիսպ է, իսկ յայլ կողմանց պատեալ է
ամուր պարսպաւ. ունի դրունս 5։ Ի հարաւ կող-
մէ ունի բերդ հզօր ի վր բլրոյ՝ շինեալ ի տաճկաց
յամին 1576. յորժամ առին զՀամօրէն երկիրն քարթ-
լոյ. առաջնորդութիք հռչակաւոր մուսդաֆոյ վա-
շային. որում ոչ կարաց դէմ ունել սիմոն խանն՝
որ առ նովին ժամուք իշխան էր քարթլոյ։ Ճիշան
նիւանայն դնէ բերդս 2, և դրունս 3, որոց դրունք
հանդէպ են միմեանց. և գետն կուր անցանէ ընդ
ՀԱՀ. պարիսպքն յերկուց կողմանց շինեալ կան ի վր
երկուց մեծամեծ առապարաց, որոց միջոց անձկա-
գոյն գոլով, լայնուն գետոյն է երբեմն 10 հանգուն։

Պղքն

Քրիստոս է մեծ բազմահաճոյ, բնահնէ ըստ մեծի մասին՝ ի հայոց և՝ ի սահմանաց վրաց և յայլազգեաց։ Յորում յիշէ զ ղեսուվարթենն որ եղև՝ ի 1795, յոյժ նուաղել էին պարսիկք, և նկուն եղեալք։ Ապա բանք խանին վրաց որ է՝ ի սարահարթի առ կուր գետով է մի՝ ի գլխաւոր զարդուց քղքին։ Հանդէպ այնր հրապարակ՝ և առ նովաւ շուրջանակի կրպակք վաճառուց, ուստի և այլ շուկայս և վաճառանոցս։ Երկու առաքնորդք հայոց նստին՝ ի Թիֆլիս։ յորոց մին առաքի յէջմիածնէ, իսկ միւսն է նոյն ինքն առաքնորդ վանացն Հաղբատայ։ Երիցքին և ունին զնիզն եկեղեցիս, որք կոչին ՝ Բերդի մեծ եկեղեցին, որ է հին շինեալ՝ ի 80 Թուականիս հայոց։ ուր նստի առաքնորդն Հաղբատու։ 2 Բերդի փոքր եկեղեցին։ 3 Վանք կամ Վանքի եկեղեցին՝ յանուն վերափոխման կուսին, յորմէ քղքին առ կուր գետով, ուր նստի առաքնորդ Թիֆլիսու ազգաբեալ յէջմիածնէ։ կոչի սա յոմանց և Փառաս վանք։ 4 Սահակաշէն յանուն որ ձմռանն է։ 5 Քարաքի եկեղեցին։ յանուն յովհաննու մկրտչի։ 6 Ռեթիզեհմ որ ձմռանն է՝ ի բարձր վայրի քղքին։ 7 Կուսանաց եկեղեցին, առաւել վերագրեալն և մերձ առ այն, յանուն առաքեանոյն նախատեալ հայկին։ ուր ցուցանեն զքաղուկ նորին և զմանն ինչ գաղաթան։ 8 Մուղնի որ գեղջ։ կոչեցաւ այսպէս յանուն միւս մուղնի որ գեղջայ, որ է՝ ի հայաստան առ արագած լերամբ, ուստի բերին զմանն ինչ որչի գեղջայ։ առընթեր սր է և մատուռն նորաշէն։ 9 Ճկրաշէն։ կոչեցաւ այսպէս՝ ըստ որում շինուն նր սկիզբն էառ՝ ի բարկութէ։ զի Ճէր առ վերացոյ հայս նշանակէ բարկութեն։ այլ՝ եկեղեցին է յանուն ածածնի։ 10 Նորաշէն։ 11 Կուղմայի եկեղեցի՝ յանուն կուղմայի և գամիանոսի։ ուր գոյ մասն նշխարաց որչի գեղջայ։ 12 Սբ նշան։ 13 Համոյենց որ գաբրիէլի եկեղեցի։

Եպս վրաց կոչի Թավրիզի՝ ի Թիֆլիսեան։ բայ՝ ի նմէ՝ ի Թիֆլիս նստի և կաթուղիկոս վրաց՝ որ առնէ կոչի դաւթաշէնցոս։ սակս մերձ գտանելոյ առ նմա խանն ոմն Թոմի։ Զգլխ աթոռանիստ ըստ նր է ցնծեթա։ մայր եկեղեցի նոցա կոչի Սիոն, որ է հին և դմբեթաւոր առնորի յորձաքար վիմաց շինեալ, ուր նստի եպսն։ Անչնս խաւսի։ որ պարտ է լինել Աչքն ակս խաւսի, ըստ ասացարեալ պատկեր։ զի է յանուն գաւտառակի պատկերին քրիստ, զոր առաքեաց փրկչն մեր առ աբգար։ զորմէ առանդն վկայէ՝ Թէ ըստ

բեալ

բիլմ Ջաին պահեցաւ յոյս եկեղեցի. սա է երևելի եկեղեցի զինի սիոնին, որ հայի յարևելից կուսէ՝ ի կուր գետ կառուցեալ՝ ի վէր սաքահարթի։ Մերձ՝ ի սա՝ ինոյն պիծ՝ է եկեղեցի գաթաղիկոսի, առ ո րոյ է և տուն կաթուղիկոսին։ Խարէպա. ի սահմանն եկեղեցի վանեցւոցն. շինեալ՝ ի յաղինացւոց յայմ դարս. այլ՝ ի ծագել գժուութիւն ինչ ընդ սմին յաւուրս դահմուրէս կիմ դամատ խանին հօր երեկլի Թիֆլիս, առեալ՝ ի յաղինացւոց փոխեցին ընդ ծխի իւրեանց. և վճիռ այնր հատուն յաղինացւոց անդր ինչ մնաւակայ, ուր շինեցին եկեղեցի փոքր։ Սիւ գեորգ. է առաջի պալատան խանին։ Ծ՛ինաս սամկպա, որ է ոչ երդուելի։ Պետրէ պաւլէ. ի պետրոս պօղոս։ Մհաէլ, որ է գմբեթաւոր յանուն ոչ ածածնի յայնկոյս կամրջի. և՛ն։

Երկու մզկիթք են՝ ի Թիֆլիս՝ գոսարկացեալք յիշ ք ղվերոգրեալ խռովուին. և արդեալք ձայնատուիս Թէ՝ ի մհնարէան։

Աբոսպոյ ջրգին յարևելից հարաւոյ են ջերմուկք առողջարարք՝ ի վէր ականց ջրոյն ամանց՝ ի նոցանէ չինեալ կան՝ ի նախնեաց աւազանք քարաշէնք փոքր գմբեթիւք՝ ի ջերմաջուրց ասեն ընկալաւ այս ջրգ զնւր անուն Ծպիլիս ֆալախ. որ առ վերս նշանակէ ջերմ ջրոյ քաղաք. մերձ՝ ի ջերմուկան է եկեղեցի՝ հայոց յանուն ոչխն սարգսի։ ի միւս ծայր ջրգին յայնկոյս հեղեղատին է տափարակ տեղի, որ կոչի Տափի ԹաղՀ յորում են առանձին բնակուածք հայոց. և եկեղեցիք անուանեալք Տափի Թաղի քամոյենոյ և կեղեցի (ա). Տափի Թաղի ոչ Սարգիս, յորմէ կուր գետոյն՝ մերձ՝ ի վանքն. մերձ՝ ի սա է և այլ եկեղեցի։ ի ձմի վերոգրեալ դահմուրէս խանին բիլմ քանդմունս և աւերմունս գործեցին ընդ ինկիք՝ ի շրջակայս Թիֆլիսոյ և յայմ մծոտակայ տեղիս զամս բիլմ, մինչ չև ջրգք, աւանք, ընդ, և գիւղօրէք առնորկ հզման և գաստրկացան՝ ի բնակչաց։ Իսկ՝ ի 1795 յօգոստոսի յարձակեցաւ՝ ի վերայ Թիֆլիսոյ պարսից խանն միաբանեալ ընդ լեզկիից. և զաւուրս 21՝ ինչ կացեալ, զամենայնսան, զամենս փախոյց. և առնորկ յաւուրսն առեալ՝ ի գերութիւն խաղացոյց զերիտասարդս և զկուսանս՝ բնակեցուցեալ զնոս յերևան, ի կէնձէ, ի Թէվրիզ։ Սակս բերոյ Թիֆլիսոյ տես՝ ի քարթլ նահանգ վրաց։

Հայ

(ա) Քամոյենք է անուն պտղի ինչ հայոց Ռիֆլիսոյ, յորոց տեսակ իւրեան երկու էնեղէոյէ։

Հավատալ։ Գիւղ յայնկոյս կամրջոյն ՚ի կողմն նա-
խալեռատակել Մահէս եկեղեցւոյն, յորում քնա-
կին յաղթիս հայոց, և ունին եկեղեցիս կոչեցեալ Մե-
ղիւթ վանք. Տէր ածառուրի եկեղեցին. Մեղիք մի-
ապէլ եկեղեցին։

Հաշտ, և Սանահին։ Էին երկու գիւղօրէք ժամա-
չափ հեռի ՚ի միմեանց, մերձ ՚ի Դմանիս գիւղաքաղք.
եռօրեայ հեռի ՚ի Թիֆլիսեն ՚ի հարաւակողմն նոր.
և իրը միօրեայ հեռի ՚ի լօռի գիւղքէն յարևել-
հիւսիսոյ նոր. յերկուս գիւղօրէս ևս են վանք մեծա-
շէնք, զորոց առ ՚ի հին հայաստան յոտաի նշխարին.
բայց մեծագոյնս վայրուվանքն հաղբատայ. յորում են նաև
սպայծառաշէն մատուռք, և շրջիմբք Թէքորայանց և
երևելի տոհմից. և այր ինչ հանդիպ վանացն ՚ի գիւղ
աճարին բարձրաւանդակի. յորում նախանիք վանից
պահէին զմատեանս առ ոչի ասպետական ընտա-
նեաց։ Ի սկզբանէ անուն այսպէս և մեծամեծ Թըշ-
ուառութիւն կրեցին այս մենաստանք, ոչ և այլ ամ
շրջակայ վայրք յարշաւանաց հինից էջմիածնից. և զգի
անգամ Թաթուր միացին ՚ի քնակչաց և աւերակ մնա-
նէաւանդ 40 կամ 50 ամաց չէջ. յետ որոյ վերստին շի-
նեցան տեղիքս ՚ի հրամանէ երկիրն տերացն վրաց.
և առաջնորդ կարգեցաւ ՚ի հաղբատ տէրտէր Թէք-
լատացին. որոյ աշակերտ պետրոս անուն յա-
ռանդաւ ճերմունեաց տեղացին երանելի լեալ այլոյն.
և ՚ի Թիֆլիս ջրգէ հիւսուածս հնարագէտս ածեալ,
ոչ սակաւս մերձնայուածս դարձոյց եղեն ՚ի դաւա-
րանացդ յայն պարեխ վիճին. և բազում զդուռն
այլոյն, զանն ինձնս բազմանէ երկաթագիրս և բոլո-
բագիրս մատենից. բայց առ հասարակ ելոյծ և խանգար-
եալ. մինչև յայնչափ բազմութիւն մատենից ՚ի միայն
գանն անարատ ջերմեռանդ մեկնուած գրիգորի նիս-
ացւոյն գրեալ ՚ի տարօն ՚ի Թոռնահանից հայոց ՚ն։
Մօտ ՚ի Թիֆլիս գտանի հանդ արծաթոյ։ Ի վեր վե-
տակի կուռ գետոյ ոչ այնչափ հեռի ՚ի վերոգրեալ
գիւղօրէիցս գոյ կամուրջ մեծագործ միանամբ. և
յերկուս կողմանս կամրջոյն կրկին ինքևանք ՚ի նոյնք.
և ՚ինն ուներակք բիւրք ՚ի գիւղսուն Ճնոհորգաց։
Վոքա։ ՚Ի հն՚՚ էր ձեռ կոչեցեալ կոտոյք, իսկ այժմ
է գիւղ մեծ 2 ժամաւ հեռի ՚ի Թիֆլիսոյ. և է ունի
հանան գաւիթ սերտարին, որ է վերայ երկիղին
քաջուրէ հոգևակաւոր. բիւրմ ամաց չէջ լերկին ասպա-
տակէ յաւարն առ զոս։

Դմանիս, կամ Դմանիս։ Գիւղաքաղք որ ունի զամուր
բնակ

բերդ՝ ի վեր լերին. առ վտակաւ որ խառնի՝ ի հուր գետ. են՝ ի սմ տունք երբ 500, վիրք և հայք։ Ունի և ոլորտս իւր գիւղօրէս երբ 30, բնակիչ՝ ի վերայ. բայց ոչ մեծի մասին աւերիչ՝ ի 50 և՝ ի 60 ամաց հետէ յարշաւանաց Լենկիից. երկիր նր բերնաւոր յարմանիս։ Ընդ արևելս քաղաքին մինչ՝ ի գետն հուր՝ և գաշտ լայնարձակ՝ կոչեցեալ Քարախա, կիսխարախաւ. որ և տեղի արօտից խաշանց և արջառոց ընդհակայ բնակչաց։

Օշանլար. ՝ի հն՝՝ Օյոն։ Գիւղ երբեմն 10 ժամուս հեռի՝ ի հարաւմուտս՝ ի մէջ դեղջն՝ ի հարթաւարդակ վայրի. երևի քարաշէն դմբեթաւոր եկեղեցի ամբողջ։

Էօթ։ Գիւղաքաղաք հին և անուանի. առ վտակաւ որ գնայ՝ ի գալաս գիւղաքաղաք, և անուն Թափէ՝ ի հուր. բերդ առաս անպիտան. բնակիչքն տունք երբ 300. հայք, վիրք, նաև պարսիկք։ Ունի և ոլորտս իւր գիւղօրէս երբ 20 բնակիչ՝ ի վերայ և՝ ի հայոց. բայց ոչ մեծի մասին աւերեալ կան յառապատակէս լեղկից։ Երկիր առաս առատ յարմանիս՝ այլ նուազ՝ ի պտուղս. գանի տօսաս այն է չիմշիր առատ։ Անդ կան՝ ի տաշիր գետ հին նշխարն գուգարաց. յորոց բերս գնէ խոր՝՝ նաև զտօսաս։

Բամպէ յոր. ՝ի տաճկաց կոչի Փամպուխ։ Անուն գաւառի որ է՝ ի մէջ ձորոց. որ Թերևս երբեմն տակաւ բեղմնաւոր գոլայ՝ ի բերս բամբակի՝ կոչեցաւ յայս անուն. այժմ չիք ինչ մշակուի այսոցիկ յերկիր սպ. և բնակիչքն որք են հայք նաև պարսիկք, աւերմուկ տունք երբ 1000, են կեօչերէվլի ցր վրանաբնակք. որք՝ ի ձմերայնի միայն բնակիչ տասին, յամառայնի սփռին՝ ի շրջակայ լերինս։

Ղալաչ։ Գիւղաքաղաք մեծ ք ղետւ. առ վերոգրեալ վտակաւ կուր գետոյ, բնակիչ նոյնպէս՝ ի վրաց և՝ ի հայոց։

Գանյասար։ Մեհնաստան կառուցեալ՝ ի վեր լերին առ գետակաւ, յարևելեան կողմն լճին սևանայ մօտ՝ ի նա։ Աստղնորգ սորա կրէ զանուն կաթուղիկոս. իբր յաջորդ կաթուղիկոսացն աղուանից, բայց ջնջեալ ինչ թեմ ոչ տեղ տեղ բաց՝ ի վերոգրեալ գեղջէն. զի կենդանի և այլ շրջակայք են թեմիջուիածնի։

Մէյման։ Առան յարևելեան ծայր լճին սևանայ, 3 ժամուս հեռի՝ ի վանաց գանձասարայ. բնակիչք ցր տունք իբր 200, որք լուսո մեծի մասին են յազգէս հայոց. և սակաւք՝ ի պարսից։

Այնձէ, կիս Կանձա։ ՝ի հնումն ոչ և այժմ յոմանց կո-

չի գանիյակ. որ անկանէը յարցանս նէհնդին։ Բերդաքղաք ը արևէլս լճին սևանայ հեռի անտի իբր 9 ժամու. նակ լերևանայ ջրեբօրեայ, կառուցեը՝ ի տափարակի. բնակիչք նր տունք իբր 12000. որոց մեծ մասն պարսիկ են. և մնացեալքն հայք։ Նստի առ և նոան։ Ընդի պէզաղիսեցան (ռամկ՝ պէզէղքէն) և շուկայ. և է գլխաւոր վաճառատեղի այնր կողմանն. յորում են երկուհարիւր կարաւանատուն։ Սր մեռաքս անբաւ, զոր առաքէ՝ ի ղնչէն մայրաքաղքս. ուստի՝ ի շրջակայ լերինս և հարուստ հանք երկաթոյ։ Ջուր քաղքիս է գետակն կոչեցեը Պէրդէր որ գայ՝ ի շրջակայ լերանց։ Սահման սորա լի է այգեստանեօք և պարտիզօք. որք բերեն գրեթէ զամ աղգս պտղոյ. յոր թուզ և թուզ առատ յոյժ. այլ ընտիր քան զամ պտուղս բերէ նոուն, կաղին և խաղող՝ յորմէ և գինի սր պատուական յոյժ։ Տորոն սր որ է քեզ տօնասի մի միայն՝ ի մէջ Ցնի և գերապոյն քան զկնիսք բոսին և ջ զգարասանիոյ. ուստի սկսեալ ը զանազան երիկը. ի շրջակայ սահմանս նր լինին երիվարք ընտիրք։ Ընդ ը նրբև գնուղեցեալ իբր 40 քնակիչը՝ ի հայոց հանդերձ եկեղեցեօք իբրեանց. և են ը նշխարանոր ը կաթուղիկոսին էջմիածնի։

Ղամէօր, կամ Ղամբոր. ՝ի գիր օսմանեանց կոչի Ղէմբուռ։ Ասան առ հուր գետով յարևմուտս հարաւոյ նր մօտ՝ ի սկզբան. բնակիչք նր ը մեծի մասին պարսիկք. յորում է մզկիթ մեծաշէն, և մինարէ նր բարձր յոյժ.

Քանբա։ Ասան առ ամն հուր գետոյ յարևմուտս հարաւոյ նր. բնակիչք նր տունք իբր 250. ը մեծի մասին էջմիածնեցի, և մնացեալքն վրք և հայք. գրեթէ առևտրակ ձկնորսք. զի առատ է ձկամբ Մծուրնա ձորն, Թէպէ հեռի է աղբիւրէ՝ ի կատուից ծորէն. զորոյ զնաւելսն հանեը և զձորն ապահեալ տանին՝ ի վաճառ՝ ի գարնանային՝ ի շաբն, ի շրվանս։

Փոքր Հայք։

Ի արևմտեան վերոյն ծայրն փոքրուն ասիոյ, յարևելից՝ սահմանակից է մեծին Հայոց և միջագետաց, յորոց բաժանի՝ ի հնուն ևփրատ գետոյն. ՝ի հիւսիսոյ՝ վաշայուբ կամ նիկոմիդիոն գրաւ-

զու

պուռնի, ձանիկոյ, և ատամոյ. յարևմտից՝ ատհմանա-
կից է ջանկրոյ, ադամբոյի, և ատամոյ. ի հարաւոյ՝
փաշտոյաբ հալտոյ։ Ի հնուն բաժանէր յերկա նա-
հանգս. իսկ այժմ՝ ի ոմն անկանին։

ա. Սիվաս, կամ Սեբաստ. բ. Ամասիա.
գ. Գայսէրի. ե. Չապին գարա հիսար.
դ. Նէնիսէ.

Ա. ՍԻՎԱՍ։

Փաշայութիւն Երզրումեան։

Բաց ալքսունի դիւանատրին ունի գլուխս է. որք են։ Սիվաս. Ամասիէ. Պօզօվ. Զօռում. Ճանիկ. Տիվրիկի. Ամասիա։

Ելլ մեք զամասին զչօռում և ղճանիկ ունիմք առ-
րասիւ յանուամբ. որով մեզ առանձին առ-
րասիւ գրելոյս։

ա. Սիվաս. բ. Տիվրիկի.
գ. Պօզօվ. դ. Ամասիա.

Գ. ՉՈՌՈՒՄ (Լիվա, կամ Սանճակ) ա. ՍԻՎԱՍ.

Հյ" Ամասիա։

Ի հնումն՝ ատհմանակից է ձանիկոյ. յարևելից՝
ամասիոյ և շատին գաւառ հնուրի. ի հարա-
ւոյ՝ գայաերնոյ. իսկ յարևմտից՝ ըստ մասին ատհմա-
նակից է ջանկրոյ։ Ատհման անուամբ ոչ է յարևե-
հարաւոյ ատհմանակից ամասիոյ՝ ապատաժառա է
և անբոյս. իսկ ոչ է յարևելս հնուհոյ՝ են զամբա-
ձալի հովտաւոր տեղիք, և ծառատուն մասին (ջամ)
ծառոց. հնուհոյին ատհմանն ըստ մեծի մասին են
վիպօսոյ ապրատական էրերինք բարձրաբերգք ոչք ձգին
մինչ՝ի ձանիկ, մինչ՝ի ծովեզերեայս տեղիս ոտաւ ծովեն.
իսկ հարաւակողմն ի գաշտավայրն։

Գայ՝ի փոքր գետակոյ ոչն ի գետ գետ Գրուռ ըմ-
նած. ի հն" Ամասիա կոչեցեալ, որ շուրջ անցեալ գհարաւայինն
և գարևմտեան ատհմանատեղն ոտաւոյ։ Ա՛ւրջ յայժ՝ ի
ոտաւոյ քարէ ոչ կամուրջ քաղաքատան կո-
չեն 18 ձօրաքով, որ գետեր ոչնեքարկոյ
ատր-

տունակ դժնիւ կառուցաւ՝ ի ձորատարսնեաէն մինչև՝ ի կէտն՝ ի հիւսիսոյ՝ ի հարաւ, և անտի անդր՝ սուզ լինչ խոտորեալ յարևմուտս կոյս զի մի ընդմիսակաց գալով բռնութե ջուրց ջնասեցի, յայն սակս ծռուս կամուրջ կոչի՝ ի բնակչաց. և՝ ի տաճկաց Էյրլի քէօփրիւ. ՚ի տահմանի սևասոյ բղխե մեծ վտակն ամասիէ սուչին՝ ՚ի հն՚՚ Իրիս, որ տպա անցանե ընթաց, և ընտանիս:

Օգ սևասոյ առողջ, այլ ցուրտ յոյժ նման օդոյն երզնուսմայ. ծառք սակաս. ժանտախտ նըբև՚ ի 10 տարեաց միանգամ հաղիւ լինի: Ընակիչք սքի օսմանեանք, Թուրքմանք, և հայք. նաև՚ ի յունաց սակաս ոմանք. հայկական լեզուս նչնդիս յատակ գրեթէ քան զայլ տեղիս մեծին հայոց, ըստ հնչման և ըստ բառից:

Բերք սքի են ցորեան և գարի՚ ի բնիկ փաշայ սանճագին զոր առաքէ՚ ի տիվլիկի, յարաբկեր, յակն, ՚ի մալաղիա, և՚ն. ունի և այլ արմտիս, և բամբակ. ունի նաև լինձ աղի յորոց հանեն աղ. բայց բնիկ փաշայ սանճագն սևասոյ ոչ բերէ պատուղս, այլ՚ ի ձայնիկոյ և՚ ի Մօգաթոյ բերեն՝ ուր առատ լինին. որոց վճակ առաքէ լինքն զնոսա ցորեան:

Գլխաւոր վաճառ սքի՚ ի շուրն սևասոյ է հատաւ ապտուկ, զոր գործեն մեծաւ յատկութեամբ հայոց. փոքր ինչ յետ սևասոյ քղաք ամի ամի առաքեր աստառ մինչև 500 քառակի՚ ի Մօգաթ, և անտի՚ ի Բերոյմ, այլ այժմ սակաս վաճառէ. և առաքէ մեծաւ՚ ի կոստանդնուպօլիս: Իսկ՚ ի Մօգաթ գալուին գործածք պղնձիք, զորոց ունիմք գրեալ յիւրեանց տեղիս: Կարաւանք կոստանդնուպօլսոյ՚ ի 20 կամ՚ ի 21 աւուրս գայ՚ ի Մօգաթ. և՚ ի Մօգաթոյ երկուս կամ երիս աւուրս գայ՚ ի սևասոյ, զորմէ տեսա՚ ի Մօգաթ:

Սկսեալ ես հայոցանել զոք փաշայ՚ ի քղքացւոց, սակս դիպուածոյ լինչ յոչ ճշմարտ դիպելոյ. այժմ ասեն փաշայք սևասոյ են՚ ի տահմէն՝ որք սակս գործոյ՚ ի զառա գերզէն սևասոյ՝ կոչին զառացիք: Հաստոյա էր տերացու յովսէփ յերիզեցին զառայի, յաւուրս սուլդան մուսդաֆայն երկիդի. որոյ գարձեալ՚ ի տաճկուն ընկալաւ զփաշայուքիւն սևասոյ, և կոչեցաւ ճուսուֆ փաշայ. զինի նմ նստաւ որդի նր օսման փաշայն. ապա որդի օսմանին մհմէմմէտ փաշայն յաւուրս երիտազար առաջնորդին սևասոյ. զորոյ զգեստին եհատ սուլդան մահմուտ. ապա ֆէյզուլլահ փաշայն երբայր մհմէմմէտին, և այլք ըստ կարգի:

Վճռ բաժանման նչնդին սևասոյ այսպէս յարքունի

դե

դիւանագրին. Էյալէն սիվասու յորամ նոպի էօդուղէան վալէ՝ ի սիվաս փաղաթէ, որ և թաթաւորուրի. գաթըլըգ (կամ ըէմէ) որտ ընդ սովին՝ են այսոցիկ.

Ա. Սիվաս.
Բ. Ֆիօգաթ.
Գ. Մէնճիք էօղլէ. որ և կոչի Մէնճիկապատ.
Դ. Իշխուրլ էվլի.
Ե. Գաղլապատ, կամ Գաղլվան.
Զ. Կէլէնճէր.
Է. Ջիւնէ.
Ը. Սուանիա.
Թ. Թօղանլը.
Ժ. Իրագ.
ԺԱ. Գաղլապատ.
ԺԲ. Գաբագուլ.
ԺԳ. Կնիկաղ.
ԺԴ. Հիւսէյնիապատ.
ԺԵ. Գաբահիսարի պէհրամշահ.
ԺԶ. Իյնուլլը.
ԺԷ. Գալուլը.
ԺԸ. Գարա էսգա.
ԺԹ. ՀՀրիւգապատ, կամ ՀՀրիւգօվա.
Ի. Թուրհալ.
ԻԱ. Թիւրգման.
ԻԲ. Կէնէնէլ.
ԻԳ. Իլգէնի.
ԻԴ. Գուրչա գարի.
ԻԵ. Խանի Մէգիպ.
ԻԶ. Տէրնէգապատ.
ԻԷ. Կէսրիւն.
ԻԸ. Գանկալ.
ԻԹ. Շարգ գարի.
Լ. Սիվաս էլի.
ԼԱ. Հաճի գիւրաք գալէսի.

Ե՝ յերատանէլէ-ըուռճ՝ ի ըէմիդ ասպէ նոպէ գաթը, և նայիպ. յի գաւառաւոր և փոխանորդ գաւառսրի։

Ակսէալ՝ ի Իլգէգիլէն մինչ՝ ի գանկալ՝ են կցորդք էէնիէլիին որպէս գրէ նոյն դիւանագիրը, յի են վէ ձակէ՝ ի գաւառին եէնիէլիին։

Սևասդիէ զիւղն կոչեն Էնլէն, իբր ԼԹ Տարածուէ կամ Սփիւռ։ Ըստ ձիհաննիւմայիին՝ ի փարսայ ասնձաղ գին սևասդոյ են 7 և 10 բերդք, յորոց ոմանք քանդեալ են և ոմանք կանգուն կան, և հանէ զօրս իբրև 9000։ Իսկ գիւղօրէիք՝ ի համօրէն գիւղին իբր 300 ասդոյ լին, նել յակոբ եպս երևանու առ Ջէլալտոս վօսկին, ի կենսակցելն իւրում՝ ի Տուռ՝ ի 1601, քայց այժմ ոչ հասանեն յայն Թիւ։

Սիվաս, Հյ՝՝ Սեաստ. ի հն՝՝ Սեբաստիա։

Քաղաք մի կատուցեալ է՝ ի գաշտաւայրի, իբրև հէս ժամաւ հեռի՝ ի դըզըլ ըրմադէն՝ ի հիւսիս այլեն կողմն նը։ Ուրեք ուրեք երևին անկեալ հատորք նախնի պարսպին զոր կործանեաց Թիմուրլէնկն զորմէ տես՝ ի հին Հայաստան. և արևմտեան Ձայսէրոս գաւառն. պահեալ մինչև յայսօր զանուն հին

հին դրան. բայց այժմ չունի ինչ պարիսպ, ուստի վայրապարը դնէ պեղինակ զայս քաղաք պարապատար։ Ունի բերդ կրկին՝ ի մէջ քաղքին, որք կոչին Վերին և Ստորին։ Վերինն է քարաշէն՝ ի վր բլրոյ քայքայեալ. յորում են 40, 50 տունք տաճկաց և հայոց, ի քարինս նր են և մակադրունք. յայս բերդ կրկին անգամ յաւուրն հարկանեն թմբուկ, որոյ հարկաւնօղք են հայք, միանգամ յերեկոյն՝ ի ժա ժամու, իսկ երկիդ անգամ յընթացում պահու գիշերոյն։ Ստորինն բերդն նոյնպէս քայքայեալ է առ ստորոտով բլրոյն. յորում են իբր 150 տունք առհասարակ տաճկաք. ի դաշտեան փաչային այս բերդ արձակէ ուսումն յընդունելութեան։

Երկու վտակք անցանեն ընդ քաղաքն. առաջինն է Մշոտհոս որ կոչի Մուրատ սու, զի Լաւդմ և ապա ընդ քաղքին յայս կողմ հոսի, կոչի նաև յոմանց՝ ի հայոց Ազատիկ գետ, ըստ որում բղխէ՝ ի երկրագործելի դաշտին սեւատու, որ թարգմանի Ասոլ. բայց զայս զատ դարձուցանելով գայ՝ ի սեւատու առ դերեզմանատունս սև հողերոյ, և խառնի՝ ի դրոջ ըմպագ։ Երկրդն կոչի Մեծ սու սակս խորութեան մաքրութեան հկճկ վերնոյն. կոչի նաև Բուղնիս ջուր, որ անցանէ առ քաղքատն. մեծ է ըստ զմուրատա առուն, այլ յատմարայնի ցամաքի. է և այլ փոքրիկ առու Կոպուղի որ անցանէ ընդ քաղքն. որոյ բայց անգամ առատացեալ ելնատ քաղքին։

Չթիւ բնակչաց քաղքիս վերոգրեալ յակոբ եպս ասաց լինել իբրև 15 հազար տուն. իսկ այժմ ասին լինել 10 հազար. յորոց իբրև 2000 տունք են աղգիս հայոց, իսկ մնացեալքն տաճկաց. են անդ և յոյնք 9 և 10 տուն, առ որս էր աթոռ մետրապոլիտն՝ ի հին, վ այնորիկ և մելքիսա դնէ անդէն աթոռ, թէպէտ այժմեան ցուցակն եպսատրանաց նոր ոչինչ յիշէ։

Ապարանք փաչային են՝ ի քաղքին։ Կրկին են և եկեղեցիք, որոց տաճարք են քարաշէնք, Սբ Յովհաննէս որ է մեծ. և Սբ սարգիս՝ ի մէջ եկեղեցւոյն է դերեզման նեբսէսի կաթուղիկոսին ասոյ։ Այս կրկին եկեղեցիք ևս են ընչեանուբ առաջնորդի ազգ նշանեին։ Բաց յեկեղեցեաց ասոնց են և այլ մատուռք յանյայտ տեղիս, ուր՝ ի հին կային եկեղեցիք։ Սբ Վարսաս՝ ի Թաղին որ կոչի Մէտրէսէ մահալլէսի. է փոքրիկ մատուռն քարաշէն՝ ի պարտիզի ոմն տաճկի ուրուք, որոյ մեկանուն կոչի սէրկէտ օղլու. ընդ որ մոլ

ման մատուցան կայ դերեզման մեծի վարդանի. ուր գնան յուխտ համարձակ՝ ի քրիստոնէից՝ տալով մի մի փող. իբրև 50, 60 ամօք յետ գերին պերսէս օրէնութեան՝ ի ման եդ քակել զայս մատուռն. այլ տեսեալ հեառն մեծի զարհուրել, ինքն քակելոյ զարդարեալ ղինուածն, որում անհանապազ մեծարութիւն մատչեցեալ։ Կոչեն զսա տաճիկք սօղաթ կիվլիսէսի, զբառս բնիսատուն մեծի զսա տալ փողոյն կամելոյ յայս տեղիս։ Սբ մինաս. մատուռն՝ ի դաւիթ տան ուրուք յազգէս հայոց՝ յարևմտեան ծայր քաղքին որ կոչի զայսերս դուռն։ Սբ աստուածածին. մատուռն՝ ի տան ուրուք յազգէս հայոց՝ ի նոյն արևմտեան ծայր քաղքին։ Յուսաց եկեղեցի կոչի Սուլ եօռկի, ի Սբ գէորգ. այլ շուրջանակի զեկեղեցեաւն՝ են դերեզմանատունք հայոց, զոր իբրև 30 ամօք յետ խանարհ որմով պարսպեցին։ Սուլ գերեզմանատուն առ ոտն անցանէ մեծապատ ուղի՝ կոչի Սու հողէր, ի ներքոյ Թիմուրն զմանկտուն սեռաց յայսմ վայրի առեն ժողովել, և կոխան արարեալ, զորմէ առիս՝ ի հին հայաստան եւ ըստ ինքնաբուխոյն ազբիւրոյ, մկնիկ, ուստիկատան կոչեցեալ Կէօք մէտրէսէ. որ առանձինն ի լինել առատութիւն սեռից մկանց ի տեղիս։ Բայանիք, յորս երևելի են Գուրշունլու և Վաղվեն կոչեցեալ բայանիքն, նաև շուկայք. նախ հրապարակ մեծ մի ինչպէս է նորա, ուր լինին առ և առաք։ Այս քաղք եղև՝ ի 1676 ծնունդ հօր մերոյ Յովհաննէս վերին Մխիթարայ մեծի աբբայի։

Քառասուն տանուկ։ Սուլէս կոչեն զտեղին՝ յորում առանդեն լինել՝ ի հն" մինասեան յանուն քառասուն մանկանց որ անհետ է ամենևին. անկանի յարևմտեան քաղքին անմիջապէս առ զայսերս դրամբ. յորում՝

ի

՝ի նոսե ըզհուսատ որմ քարտիշն, ուր՝ ի բառնալն զՂուսն՝
երեսին յոտին անդ 40 խորշք, շինել՝ ի քրիստոնէից
ոտ կարծի՝ ի խնդ ոբց քառասնից որք արկան յայս
լինե. առ Հռոմս սեռական վէմ՝ առ ի կատոյ վիայեցն
՝ի ձիոյ տարշարանաց, վառել բիլ՝ անգամ 40 մոմե-
ղինօք յատկատուրաց. ուր յաճախեն ճնեղ՝ ի տօնի
ոբցն, ոչ միայն՝ ի քրիստոնէից՝ այլ նաև՝ ի տաճկաց
՝ի գարնան բժշկուե ցաւոց։ Այս Հռոմ՝ ի հնո՝ ևս
էր արուաքոյ հին սեբաստոյ, ոյ յայս առնէ ակ-
սիանոս՝ ի ձառ ի մանկանց. * Արկանէր՝ ի լիճ մի
, ծուխս մերձ՝ ի քղքն ։ Քառորդաս ժամս հե-
ռի՝ ի Հռոմէ՝ է գերեզմանատուն հայոց, ոյ յայն
տակս կոչի երբեմն նաև Քառասուն մանուկ։ Յայսմ
վայրի՝ ի քառասուն մանուկ գերեզմանատան է տա-
ճար ՚ջ՚ն սուրիանոսի արքեպսկն անուաց, որ նա-
հատակեցաւ յեղս ժէ գարուն. գորմէ յայսմաւ՚.
յունիսի 23։ Ա՛ր քառասուն մանուկ սեբէաս էրևի
Հնուհ լինէ՝ որ գնայ միջ՝ ի գերեզման աստանօր
ծոլովիէ տան էննկեհինաւոյ 4000 ՚ի տեսոցոյ և
կենդանուոյն Թաղէէ ընդ հողով. գորմէ տե՛ս ՚ի հին
հայոսոսն։

Սբ նշան։ Մենասոսն մեծ այլ վայոսոկերտ, ոսոտ-
եաւ հողաշէն սրոսոսոս՝ ի գաշտավայրի երբեմն կէս
ժամս հեռի՝ ի սեսոց՝ ի հիւսիսակողմն նր. ոսեռա-
ոյալի նհնդկի։ Են՝ ի նոմա երեք եկեղեցիք քա-
րաշէնք. Սբ նշան գմբեթաոս, Սբ կարապետ օրօ-
ցոցաձև քարայարկ ոսոնօք, յորում՝ և գերեզման
Թէոդորոսի սբեղայի՝ Տիարանի նոյն մենասոսնէ,
որ վկայեաց վո հաւասոց, գորմէ յայսմաւ՚. յունի-
սի 22։ Այս երկու եկեղեցիք կից են միմեանց։ Սբ
ոնծոնին գմբեթաոս այլ փոքրիկ, զոսուցեալ որ-
մոլ յերկուց սուալինոց։ Սբ ոնծոնին և Սբ կարա-
պետ փակէլ կան միշոև՝ ի միր արկէլ յայլ սէոս,
միոյն ոբ նշանն է գոր՝ ի գործ ոնծն փիսկ եկեղե-
ցոյ։ Յետկոյս այսր եկեղեցւոյ արուաքոյ յարևելեան
կողմն նր՝ է գերեզման սէոսոսի գեոսոդարձին, ոսո
նոյն պարոսոս սուսեալ, և՝ ի մէջ պարոսոյն սու-
պան նր սնգիր. յարևմսեան կողմն եկեղեցւոյ այլ
սուքոյ սուալի գրան են գերեզմանք սուալինորդաց,
այլ սո հնրկ սնգիր, բայց յերկուց վէրջինոց։ Իսկ
գերեզմանք սբեղայից և Տիարանոց որ՝ ի մէջ միոնոս-
սանին, են սրուաքոյ պարոսոյ մենասոսնէն, ոսոր-
նօր կանգնէլ կան խաչք քարակոսք։

Մեսոգոս, կամ Մաշգոս. ՚ի սուսկոյ կոչի Գեղգ

գոսն

ֆոնդաբ, ասկա բաղմուձե ականակիա աղբերայց։ Ի լեառն զուարճալի առուղ լինի հեռի՝ի ներ նշանէն, որ է ամառանոց ջրբացօդ սեաստոյ։

Հեռի՝ի սեաստոյ երբ ։ ժամու է բլուր կոչեցեալ Սբ վարվառէ, առ որով բղխի ջուրն Ճըմլի մերձ՝ի Թավուռա. և է ոչխատաեղի։

Գ. ԻՒՂՕՐՔՔ ՍԵԱՍՏՈՅ ԲՆԱԿԵԼ՝Ի ՀԱՅՈՑ։

Ալ ուլխաթէմ՝ի ձորտվայրի։ Թախնուռն. Բոփնի, ուր են տունք երբն 100։ Կովտուն, երբն ։ 50 տուն։ Խանֆար. Խորտանա. Խավրաղ. Պօֆա։ Յիւրաքանչիւրսն՝ի սոցանէ են տունք երբն 40։

Գրմաճ։ Ասէ սուտ է ոչխատաեղի կոչեցեալ Լէխաւ, ուր կայ միայն խաչ քարայրին։ Իլխանի։ Մօտ առ Տուռ կամուրջն որ՝ի վէր գըղեալ ըսմնգին։ Ի սա տեղն ոչխատաեղի կոչեցեալ Սբ Ղափառ։ Խալիճն։ Օտառա։ Գիւղ մեծ՝ի մէջ գիւղօրէից սեաստոյ, յորում են երբն 300 տուն, զորմէ ասէ և՝ի հին հայատառն։ Ասաի էր տիրացու յովսէփն՝ զորմէ գրեցաւ՝ի վերոյ. ոթոյ գարձել՝ի տաճկուն, եղև փաշայ սեաստոյ. յորոյ օրինակէն յորդորել և այլոց ումանց գարձան՝ի տաճկուն, ակն ունելով հասանել պատուոյ առ՝ի նմանէ. բայց նոր յանտես առնելն զնոն վրիպեցան՝ի յուսոյ իւրեանց։ Ալ այլ անտի և այսր բազմք յոչնչ առեալ նահ՝ի բարկանալն իսկ գառնան՝ի տաճկուն թէ. ուստի բազմ գտանի անդէն խառն բնակուն թէ տաճկաց ընդ քրիստոնէից հայոց. որ այրն քրիստոնեայ, կինն տաճիկ, հարսն քրիստոնեայ սկեսուրն տաճիկ, կամ ըստ հակառակն, և։ Ի կէղեցի գեղջս Սբ Ծծուածնին, զոր՝ի նորոյ շինեցին յաւուրս վերոգրեալ մեհէմեա փաշային սեաստոյ։

Պէթրուխ. Գիւղ։ Ալ սա գիւղ երբն 7 ժամու հեռի է՝ի սեաստոյ յարևելեան կողմն նը. ուր է վանք յանուն Ս. Գէորգայ, որ յանուն նը կոչի գեղոյդ վանք. նաև ասա առաջնորդ ուրոյն։ Յայսմ վայրի տանն հալածել Ս. Գէորգայ զգեա, յայնմանէ կոչեցաւ տեղին գեղոյ. երբ ԹԽ տուղի գիւղայ։

Ահ. ՝ի տաճկայ կոչեցեալ Տուռ տուր։ Տունք երբ ։ 50. յարևելս հարաւոյ սեաստոյ երբ 6 ժամու հեռի՝ի ներմէ։ Կէս ժամու հեռի՝ի գեղջէն է մեծատան մեծ՝ի զուարճալի վայրի Հրեշտակապետ կոչեցեալ. մեհատանն և եկեղեցին են փայտաշէն, բայց տաճար եկեղեցւոյն է քարաշէն գմբեթաձեւ։ Ցնոր

Ժ Յիսուս

Ժամաւ նստէր առա առաջնորդ ուրոյն, այլ ոչ առաջաւ Ժամ էն զի անհաւ ը իշխանութիւն առաջնորդի նը նշանին, ուստի նստի առաջն փոխանորդ ի հոգևոր նորա։

Պինիչօլ։ Դիւղ փոքրիկ երբև 10 տուն։ է՛ն։

Գիւղօրէք սեաստոյ բնակիչ ի տաճիկ։

Լալճապել։ Անհոգ։ Հանգչ ֆռանկաց, առիս լեզուն տղերքն այսպէս կոչեցեր։ Շահպել։ Պարապուր։ Գիւղ առ քարձր լերամբ Ինճէր կոչեցեալ։ Հոգի Դէրէ։ Ճիւրէն։ Ճանճէն։ Պնի ֆռանկաց։ Խաչնին։ Ի մէջ ձնհղին սեաստոյ և Թօքաթու, 9 ժամ հեռի ի Թօքաթու, և գրեթէ նոյնչափ ի սեաստոյ, մերձ ի ելլադրգ ատլին։

Դեբէնճոկ։ Ձնէպուխէր։ Ա՛իսկ ժամ հեռի ի դիղջէս էր մենաստան կոչեցեր խոնրկուստուր, որ է ասղաւաղել անուանս ինդրակատար, կառուցեր յաղնուն ոգի ածածնի։ բայց ի բազմաց հեռէ անհետ լեալ չինուած մենաստանին, միայն քարաշէն տաճար եկեղեցւոյն կանգուն կայ տակաւին, որ հեռի է ի սեաստոյ 2 ժամաւ և կիսով յարևմուտս նի։

Դըլիբաբէղ։ Բնակիչք սի երբև 30 տուն, միով ժամաւ և կիսով հեռի ի սեաստոյ ի հիւսիսահայոցին նի։ Յանգաստան լինէ գիղջս տեսանի կոյս քարանց, առ սրով բղխէ ևջուր։ ի տանի սրոյն սևեբխանոսի անբաստացոյն քրիստոնեայք ջրնակայ առհմանաց գընդան անդ յառխտ։ զի յայսմ վայրի աւանգեն լինէր դիբերգման սրոյն։ Նաև անուն գիղջս գըլիբաբէղ ընդնոյն ակնարկէ։ Յայս գիւղ ասեն լինէր նահ ընծնեդ սրոյն։

Մամռաղա։ Պօղոս էնին, որ է ի ձորաւայրն է՛ն։

Թօփաք, կամ Թօփան։

Պատաք սի հոչակաւոր փարթամ և բազմաւանձնա։ երբ աւուր է կիսոյ ձնհղհաւ հեռի ի սեաստոյ ի հիւսիսահայոցին նի, մերձ ի եզերիկ ըմնտքայնէ բերդ նի չիներ, ի վաղուց, է ի ծայր բարձ բազալուխ ապառաժի, ուր ասի լիներ մահապրուն։ այլ պարիսպ նի անկեր հայ առաւ անդ։ ասեն որ ձակէն ոտնձգ թագաւորաց Թրքաստանց, յորում էն երբ 20 տուն տաճկաց։ Ասկ չղջն է անապարհոյ սկսեր ի գառ, ի վայրին, և ը մեծ մասին ձգեր ի ցածուն

ասելոս. շուրջ պարսպակէ՛ի ձորամիջի լեռնէն կալ
մնահոդ ապառաժուտ լերանց, յորոց երեքն են գըլ-
խաւորք. անցանէ ընդ միջ առու Խշտբուլաի ձայնէ՛,
որ խառնի՛ի Եղեգիս ըմպոփ. ըզ՛ի ջուրն ամառնոյ. ՛ի
հն՛ կոչեցեալ Իշխ. ունի կամուրջ քարաշէն ՝ կամա-
րաք, և ջուրն Պինկաբ. յոր անուն կոչի և Թաղն. վե-
րինքն կոչին Ղըժղըժ յարևելս. Խաչ ասացը յարև-
մուտս. Եւայլաձեզ առ որոյ առորոտով է վանքն։
Բնակիչք ուր են առնէք ընդ 16000. յորոց իրը 2500
են յարգէս հոյոց. 300 ՛ի յուռնաց. իսկ մնացեալքն
սամխիք. և քանի մի առնք հրէից. առաւօտեն է
անդ ջուղայ որ գայ՛ի հեռաստանէ՛ի բարձրաբերձ լե-
րանց և բաժանի յաղբիւրս և յերևելի տուեան։
՛ն կողմանէ արուեստաւորաց մայրն է կոչել զքա-
զաքն բաղաբ պղնձագործաց կամ զաղանձոց. որոց
գործ հանիրաւել է և ընտիր համարել ըզ գայլ նոր
առեղծած սամանեան ազգաւորին. յոյն սակս պղնձի ա-
նօթք թօգաճիուս, սեղանք, կրակարանք, հանթայք
և՛ն. սփռին յԵրզինջան, ՛ի կաստանդինուպոլիս, յա-
մասիա, և առնուն ՛ի սամսուն, և յայլ ՆՀնդս։ Բազմ
գառանին և երկաթագործք գործին, սասայնանկք,
ջուբչակք, պառատիք, և խազախորդք կամ թապագք.
և նկերկարարքն մայրքոց. սուտ և անգ առաքն կարմիր
կուսս, պառայ էրն, պառայ էմպէր, և պղտախ։ Ունի
ուխտ ազգայնեան ունկ ուէղեսթէն. 4 ղոդ բաղանիս մե-
ծամեծս. և 10 փոքրունս. իրկանաս ըն խան 5, յորս
բնակին վաճառականք. հրապարակ մեծ ուր միայն ա-
ռաջի վերկոսս խանին. շինուած թիւրմարխանէին՝ և
պարծ հին։

Նօթեն եկեղեցիք են հայոց, որք են ՝ Դաշ նէրսէ-
վէն, որ է յանուն սրբոյն առաքելոսն, ուր նստէր
առաջնորդ թեմին. ՛ի մուտս գրան ուր է եկեղեցի
յուռնաց ՝ 2 կամարաձիւր, որ է յանուն սրբ աճած-
նի, և է այժմ սեծոս առաջնորդին ՝ 3. Սբ սարգիս,
՛ի կողմն թահթիգալէ ՝ 4. Պաղարճուխ, որ էր յա-
նուն սրբոյն սարգսի, իսկ այժմ սրբոյն գէորգայ. եկե-
ղեցի հին, խորանք նր քարակերտք. թէպէտ ոչ բոլ
ամօք ինչ յիշ քակել ոմանց զարձանս և զայլ քա-
րաշէնս ինչ, ՛ի բաց բարձին անտի ՝ 5. Սբ մինաս,
առ սառրատով Ղաշ կոչեցեալ լերին ՝ 6. Եկեղեցին
ազարատանայ ՛ի խաչ կամ Ղաշ լերին ՝ 7. Քառասուն մա-
նուկ. որ առաղ ինչ բացատ է ՛ի բնակուէց քղքին.
և առ նովաւ է գերեզմանատուն ՝ Եկեղեցեաց աս-
ան ՛ի հրդեհին որ եղև ՛ի 1792, այրեցան հաճնաղ-

բիւր

քիւր որ սարգիս, միւս որ սարգիս, և որ մինաս։ և՝ ինձին ամի արքունի հրամանաւ նորոգ շինեցան։ յորում կաթնաղբիւրն նոր բղխեցաւ յանուն Ծածանի, և եղև առաջնորդարան։ և պաղարձուխն յանուն որոյ դէորգոյ։ Ը սասին նորոգեցաւ և դաշ նէրսիվէնն որ էր հնացեալ։ Երկու են դերեզմանատունք։ մին արտաքոյ քաղաքին ի հարաւոյ կողմանէ, իսկ միւսն ի հիւսիսոյ կողմանէ։ Արտաքոյ քաղքին իբր 2 ժամու չափ ի հարաւոյ կողմն է վէնասատան Ա՛ն անուն կոչեցեալ։ Յունաց եկեղեցի է մի միայն, բայց արտաքոյ քաղաքին՝ ի գիւղն Կէտ՛ իբր միով ժամու հեռի է և՝ կեղեցի սբ. Նազարէթ քարաշէն։ կոչեցեալ յայն սակս Ա՛երմէտ քէլիսա, որ ասի շինեալ՝ ի յուստինիանոս կայսերէ։ Երեք են երևելի մզկիթք, ուրու ճամի, ալի փաշա ճամիսի, և Մէյատան ճամիսի։ որ յԱրջադին ասի լինել եկեղեցի։ իսկ փոքունք բազումք։ Ի սկիզբն անցեալ դարու պատմի լեալ հրկիզուեալ մեծ՝ ի քաղքին, որ այրեաց զմեծ մասն քաղքին։ Ոչ սակաւ վնաս եւս և հրկիզուելոյն որ եղև՝ ի յօդ Մէյատանին՝ ի 1775։ և հրգեհն մեծ՝ ի 1792։ և մեր այսր ամի Թողաւ քաղքին տարեկան տուրքն զոր ունի տալ՝ ի գանձն արքունի։ Ա՛աղիքանէ Թօգաթու սովորաբար է 64 քսակ։ Հարկին ռայեային ամի ամի՝ ի 60էն մինչ՝ ի 65 քսակ։ Ա՛ատան վաճառի 45 քսակի։ Վշխոտայուն է 250 քսակի։ Ա՛ւ՝ ի լծատուցանել վշխոտային զայս ամ սակ, գրեալ է՝ ի Փէրմանի՛ն թէ լծատուցի՝ ի ձէ րիվէն։ Ը՝ ի տուգանելն վշխոտային զոք՝ ի քաղքայ ւոց՝ ի պատիժ, զնոյն տուգանս տացէ՝ ի գանձն որ քունի։ և այնպէս լծատուցցէ զիւր պարտս տարեկան տրոց։ յայսմանէ քունաւոր իշխանաց քաղաքին համարձակուելոյ առեալ յանիրաւի տուգանեն զայսոքա և զայն։ Վշխոտան առնու խոպէնճ յիւրաքանչիւր քաղքացւոց 25 փարայ։ իսկ՝ ի գեղերէ 72 փարայ։ այլ այս ամ տուրք փոփոխին ըստ ժամին։ Պէյսիանան որոյ շինուածն է քարաշէն, և՝ ի նմա են գործատարք 20, յորում վաճառեն զԻվ՛ի՝ ի սէտա նեռկոյ, վաճառի 18 քսակի։ իսկ յատաջագոյն վաճառիւր 50 քսակի։ Ա՛ենղիլն վաճառի 40 քսակի։ Դալխանայն 3 քսակի։

՝ի կողմանէ վճռականաւ՝ ըստ արժանւոյն գրէ դաւթ նըՓոր ը։ 434։ Թէ Թօգատ է իբր կէդրոն վաճառականաւք փոքուն ասիոյ։ Նաև գիրք սբ գրիՓէ է՝ ի կէդրոնի այլոց վաճառատեղեաց փոքուն ասիոյ։

բայց պարտ է ասել ևս թէ՝ ի Թօգատ գոան յԻԼՋ-
գոյն և գտանին ևս վՃուկանք, զորոց նման սակաւ
ուրիշ տրուն օսմանեան ըլ ամ սահմանս իւր որ յա-
պիա. անդ յաձախեն երթևեկուն կարաւանաց յամ
կողմանց։ Ի գայտէրնոյ գայ՝ ի չ աւուրս, քերելով
գաորուն կամ զքէօք ոչխարի, և զգեղին ներկ ենչ։
Յանկիւրնոյ՝ ի ժգ աւուրս. քերելով գյփսի և զայլ
վաճառս իւր։ Յիզմիրոյ՝ ի լե աւուրս քերելով չու-
խայ, համեմ, շաքար, Թուղթ, և զայլ վաճառս եւ-
րոպեան, և՝ ի յայտնոյ՝ բամբակ։ Ի կոստանդնու-
պօլսոյ՝ ի ե կամ՝ ի լա աւուրս, քերելով պեսիմս վա-
ճառս, առ որ ինքն առաքէ զևւր կտաւ, զպողպատ,
զպղնձի գործած, և՝ն։ Ի յերզնուռումայ՝ ի ժե աւուրս,
քերելով պղինձ, երկաթ, զորս գործեալ պէսիմս ա-
նօթս դարձեալ առաքէ յերզնուռում։ Ի տիարպէքիր
ոյ՝ ՚ի ժը աւուրս, քերելով կտաւի գործածս և
պիտոյս։ Ի մուսլայ՝ ՚ի ը աւուրս, քերելով կտաւս,
նէրկեալ Թաշկինակս, և գիտոյս։ Եւ այսպէս Թօ-
գատ քաղաք է միջնորդ վաճառականաց վաճառատեղեաց
փոքուն ասիոյ ըլ մեծին ասիոյ։ Յառաջագոյն աստ
գային նաև վՃիք հնդկաց ընդ մուսուլ, նոյնպէս և
վՃիք պարսից, բայց՝ ի բաղմաց հետէ խափանեցաւ։

Օրինակ, կամ խոնարհ հարցանին կոստանդնուպօլսոյ
՚ի նօգոն։

Երեալ՝ ի յիւսկիւտարէ գնայ,

1. Գարթալ.
2. Կեյվէկ.
3. Իզնիմիտ.
4. Սապանճա.
5. Խէնտէկ.
6. Տիւզճէ.
7. Պօլու.
8. Տարըճա.
9. Կերէտէ.
10. Պայընտըր.
11. Ջերգէզ։
12. Գարամէօրէն.
13. Ին էօյի.
14. Թօսիա.
15. Հաճի Համզա.
16. Օսմանճըդ.
17. Մարմարիան.
18. Ամասիէ.
19. Ինչ կամ Ճինչ պապ-
ըէ. որ է խան հե-
ռու ՚ի համանուն
գեղջէն։
20. Թուրհալ.
21. Թօգաթ.

Օրինակ կամ խոնարհ հարցանին նօգատու ՚ի գիարպէքիր։

1. Բալըսա, կամ Բօլսա.
2. Ջագմագըր. Լիառն,

3. Սևաստ:
4. Թոխաթ. Գլխաւոր Հայոց.
5. Տէվէլէի գաւ: Գլխաւոր բնակեալ՝ի տաճկաց և՝ի Հայոց. ունի լեառն մեծ ասպատաճուտ. յոր լսեմ կայ վիմափոր սեհեակ մեծ իբրև փա՛ ալար, յորմէ ընդհատաւ պանդուխն. ասեն և անդր է գաւառ ընարձակ ուր չիք բնակութեն մինչև ցմայրաքաղիա:
6. Ամասիա կամ: Քաղաքիկ, վի՛ն է գլխաւոր՝ի հռոմէ՛ էին բերդի. բնակիչքն են գաղղիական պարսկից՝ի վաղուց հետե իբրև 300 տուն. աեղին է աւստրիակուս, բայց գաղջուքն իւրեանց պատճառ պանեն զանձինս:
7. Հասան չէլէպի:
8. Հէքիմ կամ:
9. Խորըն:
10. Ղարաղոյու օղլու:
11. Կապան:
12. Էմիրլէր. Գլխաւոր խարբերդի:
13. Հէսանկէ. Գլխաւոր խարբերդի:
14. Ադաւան. Գլխաւոր խարբերդի:
15. Պաղէան. Քարաշէն կամ մեծ շինեալ՝ի. Նախ՛ նեաց, որ իբր՝ի բզմոն է դադար աւազակաց:
16. Աբլոնկ:
17. Գըճան կամ. Ուր է կամ լինէ:
18. Տիարպէքիր:

Այս է ձնոյհորդուն՝ի ձմերայնի, նակ յաւելոյնն՝ի 17 աւուրս գնայ:

Ընդհակայ սկիզն Թօքաթու ունի այդ ատեանս 10000 տուպէս աւեն. որք բերեն աղգս աղգս պատուճական ապրանց, զորս ախտէ և այլուր. բերեն և գինի պատուճական: Հակ ցորեան և արմտիք Թօքատու սակաւ դոլով, տարեկան պաշարիք կերակրոց նը դան արտաքուստ՝ի կատղակայէ, յորդուկայէ, որք են՝ի սահմանին ուստոյ, և՝ի պօզօղէ: Ունի Թօքաթ և փայտ աւատ, ունի և դաշտ ընդարձակ մինչ՝ի Թուրհալ զորմէ ստորև: Ի սկզբնի նը են գիւղօրէք իբր 190: Կոմանա, տճ՛՛ կիւմէնէ: Աւերակ տեղի բնակեալ՝ի սակաւուց տաճկաց. հետ՝ի Թօքաթու իբր 3 ժամ ուստ յարեւելս հիւսիսոյ նը. ՛ի հն՛՛ էր քաղաք կոչեցեալ Կոմանա պռնկոսի, հանգամատարան աքին յովհաննու ոսկեբերանի, և այժմ Թէքտա դարձեալ է յիշատակ քա՛ ղաքի, սակայն յորդուն հռոմէարտակին վոյվոտայն Թօքաթու կոչի վոյվոտայ կոմանու:

Պիչէռե , կամ Պիչաուէ : Գիւղ հեռի 'ի Թօգաթէ 4 ժամաւ բնակեալ 'ի հայոց , որոց Թիւ յոչ ժամկաւ հասանէր մինչև 'ի 800 տուն . ունի եկեղեցի մի յով հանուռ ոսկեբերանի , և 'ի նմ տասանապար դերեզմանի նորին մի յաճախեալ յուխտաւորաց :

ՄԷՏԻՒ ԷՕՒՒ . և ԵԼԱՓԱՆ ԷՒՒ :

Առաջինն ունի քաղաքիւղ 'ի հարաւոյ կողմանէ 'ի ձորավայրի 'ի մէջ երկուց լերանց մերձ 'ի ջրառատ յարևմտից կուսէ նը . ունի այգեստանեայս և պարտէզս :

Երկրորդն ունի լեառն հռչակաւոր 'ի մէջ լերանց հայաստանեայց կոչեցեալ ԵԼԱՓԱՆ ՓՈՂ , կամ հայերէն ՀՈՓՂԻ լեառն , որ Թուի լինել մասն Պարիադրէս լերինն հայաստանեայց յիշատակեալ 'ի նախնի Յոյն ցաց : Հեռի է 'ի սևասոյ ևբր 6 ժամաւ . գօտի սր ձգի մինչ 'ի գայաերն , և ճն առհասարակ լերինք մեծամեծք և բարձրադլուխք , յորս են հովասուն զուարճալի տեղիք ամարանոցանեայց : Ան լերամբս եղև բաղխումն պատերազմի լենկթիմուրայ ընդ ս պայեզիտին : ԵԼԱՓԱՆ ասէին , կամ ՀՈՓՂԻ գետ 'ի ջուրց լերանցս այսոցիկ հոսանաքեալ սկզբնաւորի , և յանցանէլն ընդ գիւղն կոչեցեալ գաւուռա , կոչի Գովուռա ջուր . իսկ յանցեալ նեղն ընդ սևասու՝ Մուրատ ասա : Յանուն լերինս առհասարակ թեմին գաշտավայրն կոչի ԵԼԱՓԱՆ ԷՒՒ , որ ունի բազմ գիւղօրեայս , յորոց մին է Գավռուռա գիւղն հայոց , յորում են իբր 100 տունք , որ 'ի գիւղս ինչ կոչի Գիւռուռա :

ՋԻԼԷ , և ՍՈՒՆԻՍԱ :

Առաջինն ունի քաղաքագեօղ վայելուչ , 'ի յուսնայ կոչեցեալ ՋԻԼԷ , զորմէ առիս 'ի հին հայաստան . և ազբևայ հեռի 'ի Թօգաթու յարևմտեան կողմն նը : Բնակիչք նը տաճկիք և յոյնք ընդ մեծի մասին վաճառականք , առհասարակ արք ուժեղք քաջասիրտք և գիմնդակք , որք համարձակ ճնշհորդեն ընդ վտանգաւոր անցս , ոչինչ ունելով երկիւղ յաւազակաց , այլ մանդ աւազակաց կրելով երկիւղ 'ի սոցունց 'ի լսելն լոկ զանուն գինեցոց : Են անդ և սակաւ ոմանք յազգէս հայոց եկամուտք : Հարաւակողմն գիւղէ է արգակ գաշտավայր :

Երկրորդ Թիմն անկանի 'ի սահմանս լերանցն նիկ-

ա-

սարդ ՚ի վր՚ արքունի ձնհալին . յարևմտից կուսակ
նիկատարդ , միով օթևանաւ հեռի ՚ի նմանէ :

Նիկոպոլ , և Հռոմիգոպոլ :

Առաջինն կոչի և Նիկէոպոլ յայս անուն կոչէ և մատ
թէոս պատմագիրն մեր , բայց ՚ի հնումն կոչէր
Նէոկէսարիա . ունի բերդաքաղաք ՚ի հիւսիսակողմն թա
դաթու միով օթևանաւ հեռի ՚ի նմանէ , կառուցեալ ՚ի
հարթադաշտ վայրի ՚ի ձնհալին երկնուսմայ ՚ի հա
րաւային ստորոտս լերանց , յորոց հիւսիսային կողմն
սկսանի նինդն ճանիկ , առ վտակաւ որ ՚ի հնումն
կոչէր Լիփոս . ՚ի գետէ որ թափի լերկս գետ : Բնա
կիչք սր տաճիկք յոյնք և հայք , որք ունին և եկե
ղեցի : Երկիրն սր մրգաւէտ , ուր առատուկ է ամն ,
և ՚ի մէջ մրգոց նորա երևելն է կերասս իւր մեծ և
քաղցր :

Երիմորդն կոչի և Հռոմիգոպոլ , ուր նշանակէ Դաշտ
Աղթիոպայ , կոչեցաւ այսպէս յանուն արքիդ սկ
կին ընդ որոյ իշխանութիւնք էր ՚ի հնումն , ըստ գրելոյ
քեսաքիսի չէլեպիին : Ունի աւան ՚ի համանուն գա
ւառն իւրում ըստ մէջ սեաւոյ և Թօգաթու կառուց
եալ ՚ի դաշտավայրի :

Բաւլոս կամ Բօլոս : Գիւղ մեծ բնակեալ ըստ մեծի մա
սին ՚ի հայոց , ՚ի դաշտավայրին արքիդպատասխ :
Ռէշմ անգամ ՚ի ձմերայնի յայսմ վայրկ օթևանի կա
րաւանն հոստանդնուպօլսոյ ՚ի գնալն ՚ի Թօգաթ :
Սէս : Գիւղ մերձ ՚ի յարքիդպատաս առ գերեզ ըս
մագ գեառակաւ , յորում են և յաղդիս հայոց :

Թուրհալ , և Կէօբէն կամ Կէօրէն :

Առաջինն ունի աւան համանուն , որ կոչի նաև Վին
ջան գալէսի յանուն բերդին որ ՚ի բարձրաւանդ
դակի , կառուցեալ յարքունի ձնհալին յարևմուտս
կոյս Թօգաթու 6 ժամաւ հեռի ՚ի նմանէ . և ՚ի հիւսի
սակողմն գիշերի ժամուց տասնակայուքիւ : ՚Ի
Թուրհալոյ մինչ ՚ի Թօգաթ և դաշտավայր հարթ ,
ըստ մէջ որոյ անցանէ գետակն Գօշգէոզ :

Երկրորդն ունի աւան ըստ իշխանութիւն քաւթար օղ
լուին , կառուցեալ առ ստորոտով լերին , անցանէ և
առու ըստ մէջ նր : Բնակիչքն տաճիկք , իսկ յաղդիս
հայոց են իբրև 400 ի՛ 500 տուն ըստ մեծի մասին
ապրատիչք ՚ի վաճառականութենէ մինչդ ցայդ և կան

ւոյ, զորս բերէր ՚ի գրաւոլզունոյ, և ՚ի կիւրինեաք բեր և Թաւիեր սպիտակացուցանեն, և առաքին յաւտանս և ՚ի շրջակայ երկիրս ։ Դժնարկ նոյ արանիւն երկայն, այն է քիւլահ · խօսք նոյ և լեզու տարբեր յայլ բարբառոյ հայոց և անտուեր միանգ ըստ հնչման, բայց ընթերցասէր են յոյժ և հետամուտ յուսանել ։ Ոչնին ՚ի քրիստ եկեղեցի · և արտաքոյ քրիստոնեից մեծ պանկալ մենաստան մեծաշէն, զոր յաւուրց անտի սկսեալ լուսաւորչին տեսն հիմնել ։ ՚ի սահմանս կիւրիկոյ քինի խնձոր մեծ և քաղցրաճաշակ, ուստի սիրեն ՚ի գանազան կազմանս ։

Գանձակ, և Հայոց գերդաստան գաղթեալ ։

Գաւառինն ունի բերդ քրիստոնեայս, կառուցեալ ՚ի դարուս տասներորդի յամայի տեղւոջ, ուր առ ահի աւազակաց գրեթէ հնձել փակեալ կան դրունք քաղաքին · մինդ ամբ ինչ յոլ · յորում ձմեռն անդադար աստղատակեին ՚ի կոզմանս յոյնոսիկ ։ Ընակիչք սր ըստ մեծի մասին յազգէս հայոց ։ Շրջակայ սահմանն նր յուսթեր և խոտաւէտ, որով և անասունք նր պարարտք, և սեր և մածուն ՚ի կաթանէ գոմշոյ ընտիր յոյժ, նոյնպէս և մեղրն · այլ հաց սր առվորաբար է անհմայ բազարչ ։

Երկրորդն ունի աւան փոքր կառուցեալ ՚ի լերին Ժամուս և կիսով հեռի ՚ի գոյլոս հիսարէն, ՚ի ձախմէ նոյն գետոյն, առ որով ունի քերվանսէրայ մեծ քարշաշէն կոփածոյ կամարակապ · ունի և բերդ լքեալ ՚ի վր առաստարն որ ամբարձեալ է ՚ի կոզմն ինչ աւանին, ուր երբեմն էին զինուորք ՚ի պահպանուն խորափիս վայրացն ։

Պասեան (Լիվա կամ Անձաւք) ը. Պօշք ։

Զգի յարևելս հարաւոյ ջրուսմայ որ հանդերձ շրջակայ սահմանօք և գետոյն ինչ սևասոյ՝ է սեփ հսկան սուսգուած իշխանատուն անուանի տոհմին որ կոչի Ջաֆար օղլի · և ինքն իշխէ այն ամ սահմանաց · որ և երբեմն ՚ի հնուստն եղև Թիւրքման ազգաց · բնակիչքն որք են բղմք՝ անուանի են ՚ի հիւրասիրութենէ · մինչև ձիհանննիւմային կոչել զգիւղս քեսս սր մի մի հիւրատուն, յորս ճնշնորդք ոչինչ նեզուեն կրեն վր հերակրոց ։ Երկիրն է արդասաւոր

և

և բարեվից յոյժ , մինչև ասել իբրև յառակս , Թէ ըստ
որում ըստ օսմանեանց երեք սահմանք են արքեպսկոպոսի
ըստ ազանին , երկոքին ի ռուսիւն ուղտահ և պուղտան ,
իսկ երդն երկիր չափար օղլին ի յանատոլի : Ասա
ատեն է յոյժ անդ արմտեաց ցորենոյ և գարւոյ ,
խաշանդ և արջառուց . լի և շինուած և գիւղօրէից .
յոլս յ0 գիւղօրէք են բնակիչ ի հայոց որք են ի Թիւ
մին ասոյ , և օր ըստ օրէ բազմանան ի նմա հայք . սակս
անդորրուած խաղաղուն և պատուհասանուն երկրին :
Ա հասն ի 1805 սկսաւ երկիրն վերածուիլ . յորժամ
որուն հրամայեաց չափար օղլին եղանիլ պատգամս
ի վեր գայեար փաշային Ճանիկոյ . սակս ոչ ըստանել
ելոյ նոր գնդրանան արքունի որ վեր նոր կրճատուէ զօրաց :
Վեր սորին այսպէս յարքունի դիւանագրին . "Նոր
դիւրնեալ (ասի" միւսելիմ) ի կոչմանէ վերին (սեա-
ստոյ) ի պօլօփ , և փաթըլըփ (կիմ Թիւմք) որ պատրաստին
ընդ ռուին էիվայիմ են ատեն :

ա. Պօլօփ .
բ. Հաֆփաղ .
գ. Էմլատ .
դ. Սիւլէյմանլըի էնպէր .
ե. Սիւլէյմանլըի սաղէր .
զ. Սարըփոան .
է. Կէօր ըզդուփ .
ը. Պուրսա էօղլի .
թ. Պօլուպլայան .
ժ. Ընդ նովին էիվայիմ են ատեն
ղարիմ .
ժա. Գուզլու փօմալը .
ժբ. Հիւսէյինապատ .
ժգ. Խանի Ճէրիք :

ի սոցունց ատեն հիւսէյինապատ և խանիձէհան յա-
ռաջագոյն էին մի մի գնդ անատոլ . որոյ վեր ի կարգս
գնդց անատոլ եղ ի վերոյ արքունի դիւանագրին :
Լօղաճ : Ընդ գլխաւոր աւանդեօղ գնդիս , որ յիշ
ձմիսաւ էր գեօղ լերդ հռոմկայ հեռի ի գայեարիոյ .
յորում տուղ լինէ ամեք յիշ ի զօրանալ չափար օղ-
լին չինեաց մղիսի , և Թոյլ ետ հայոց շինել և նո-
կեղեցի փայտակերտ : Ի բր 12 ժամուս հեռի ատեն
է գիւղ , որ ունի ջերմուկ առատաջուր ատլակաց
չափ բերմ ի բր 1 ժամուս . ի հնումն իշխանանիստ քա-
ղաք պօղոդի ըստ ձիհաննիւմային էր Գուզլուհէր :
Հիւսէյինապատ : Ասան ի համանուն Թիւմի , որ ան-
կանի չարևելս հարաւոյ ջուռումոյ , մերձ օձևանաւա
հեռի ի նմէ . յայսմ վայրի ջուրն Տիւի ըմպոփ կոչեց-
եալ ի բնական աւազան ինչ հոսել առաջանի :

Պատմութիւն (Լեւոն կամ Սահակ) Ա. Տիվրեցւոյ։

Այս ձեռն անկանի յարևելս կողմն սեաւոյ, ի հա-
րաւակողմն շտպին գարահիսարի, յարևմուտս
արաբկիրոյ, և ի հիւսիսակողմն մալաթիոյ։ Եւ և
լեռնային՝ որք են կարգ լերանց անտիտօրոս կոչե-
եալ ի հնումն։ Ունի հանքս երկաթոյ և մագնիսի։
Վաճ սր այսպէս գրէ արքունի դիւանագիրն. Տիվ-
րիկ փոր լիկայէ. յորմմ հոպի միրիսիսլիմ (ամկ՝ միւ-
սիլիմ) ի կոշմանէ վալիին. և գաթըլըգ (կամ թիւմք) որ
ընդ այնոսիկ պատճառական՝ ասէս են.

ա. Տիվրեցի։ ե. Խոռնել։
բ. Տէրենպէ։

Յոր նոպին գաթըգ ի դատաւորք։

Տիվրեցի ի ռամկաց կոչի նաև Տիվրիկ։ Գիւղաքաղք գլխաւոր յարևմուտս ակնոյ, և յարևելս սեաւոյ. երկու աւուրք և կիսով հեռի ի նմանէ, ոչ այնքան հե-
ռի յադշար օվայէն. կառուցեալ ի ձորավայրի ի հար թարդակ տեղւոջ. զոր գործեն երկու կարգ լե-
րանց ապատաժուռք և անծառք երկայնեալք յարևե-
լից յարևմուտս։ Ունի և բերդ ի վր լերին ի բարձ բաւանդակի։ Բնակիչք սր յառաջագոյն էին աուն-
ք 12000. յորոց իբր 2 հզրբն էին յազդէս հայոց. իսկ այժմ հազիւ գտանին ի նմա առնիրկ աուն-
ք 2000. յորոց իբր 100 են աուն-
ք հայոց ազք կորովիք, իսկ մնացեալքն տաճկաց։ Երկու եկեղեցիք են հայոց կո-
չեցեալ Սբ Ծածածին և Սբ առաքել. են ի նմա և շա-
կայք և վոճառանոցք և մզկիթ, յանուն ահմէտ փա-
շայի ուրուք, որ նման է ուրու ճամիին որ ի պրու-
սա։ Երկայնութեն հովտին ուրանօր է տիվրիկի՝ և իբր երկուց ժամուց ճնդի. յորում առնիրակ են պարտէզք և այգեստանք, յորս լինին պէսպէս պատ-
ուական պտուղք, և խաղող, որոյ պատուղն ապնիւ
թափանցիկ, գինին կարմրագոյն և զօրաւոր։

Ընդ մի կողմն հովտիս անցանէ վտակ Պուռմա կո-
չեցեալ, որոյ ակա ուռգելոյ զպտրտէզս հովտին ի գաշտավայրն անցեալ ի կողմն հասան տպղին ի հա-
րաւ, և ապա մերձ ի յակն ի հիւսիսոյ կողմանէ նր խառնի յեփրատ. որոյ ընթացք գոլով շրջապտոյտ յոյժ, ընկալաւ զանունս պուռմա։ Պարտէզք հով-
տիս տիվրիկոյ՝ այլև գիւղաքաղքն տիվրիկն ոռո-
գին ի շրոյ այսր վտակի, զոր բերեալ ունին քնա-

հնչեն

կնչքն ալեսպես ըսակասըք , որք էն պինտ . ղն ջուր դըլըլ ըսմագին որ սիզնաւորն փչը ինչ անդր ՚ի հիւսիսակողմն տիվիրիկոյ , ցածուն գոլով ոչ կարէ ուռդել : Երեք ժամաւ հեռն ՚ի տիվիրիկոյ է մեհատան յանուն Ղըզ լուսաւորչին , յորում Նսով առաջնորդ նորին . և Թեմ՝նը առհարկ անկանի ըստ ամ ռուվ սոյ :

Յարևելեան կողմն դիւղաքղքիս անկանի Ըլէ փաղին : ՚ի սահմանս տիվիրիկոյ են դիւղօրեք երկու 25 բնակիչ ՚ի տաճկաց և ՚ի հայոց :

Կաս . ած՛՛ Քէոմէ : Գիւղ հայոց առ լերամբ՝ յորոյ սահմանին է առուա հանք երկաթոյ , որ է սեպհական կալուածած պէյից այնը երկրին . յիշէ զայս հանք և ճիհաննիւմայն Տէմիրճիվէրի կոչեալ , որ նշանակէ Հանք երկաթոյ : Մօտ յայս սեղի յարևմուտս հիւսիսոյ ՚ի վեր լերին է հանք ընտիր մարգնխա քարի : Քէոփէղուն գալէսի : Բերդ աւերակ ՚ի յատակառաջ բարձրաւանդակի առընթեր տիվիրիկոյ , յորում կայ տակաւին եկեղեցի յանուն սբ ածածնի : ՚ի հր նուամն կոչեր սեղիս Կասպաղն :

Տանիէլ . ՚ի ած՛՛ կոչեցեալ Ա՛ղբման : Գիւղ անուշ նի ու հիւսիսային ափն պուռնա վտակին . են ՚ի սմա տունք ընդ 150 առհարկ յազգէս հայոց : Ունի ընդ ոլորտս իւր և այլ քանի մի փոքրիկ դիւղօրեաս կէս մի բնակիչ ՚ի հայոց , և կէս մի ՚ի տաճկաց :

Ջիմաա : Գիւղ հին՝ որ ՚ի նահնուամն էր քաղաք , (զորմէ տես ՚ի հին հայատան .) բնակիչ յազգէս հայոց . եկեղեցի սբ յանուն քրիստափորի , բազում ամք յետ առհարկ այրեցին զայս գիւղ աւազակք , այլ դինի նորոյ վնասեցին հանդերձ եկեղեցեաւ ընդ ՚ի 1780 :

Քէնիան . Բաֆաբաբ : Են դիւղօրեք հայոց :

Տէրէնթէ :

Ունի աւան հռոմանուն 2 օրիւանըք հեռի ՚ի տիվիր րիկոյ քղքապետէն ՚ի հարաւակողմն նր . նոսի տուս սու պաշի ՚ի կողմանէ պէյին տիվիրիկոյ : Ունի և բերդ աւուր ՚ի գլուխ ունծի քարակաուր բլրոյն , որ մերձ է յաւանն . այս քարաժայռ լերկուս ձեղքեալ պատառեալ կայ , զոր մարդկան ձեռագործ կալ ծէ քեաֆիկոյ չէլէպին . և ըստ նոյն պատառուածք անցանէ վտակն ԱՂԳ ... կոչեցեալ , որ ըստ մէջ տեղինոսկ աւանին հոսի : Այս Թեմ յանգի ՚ի սահմանս նոր հանգին մալաթիոյ :

Պատառ (Լեվա կամ Սանճագ) Ը. ՀԱՀԵՊԻԵՑ ՀՅ" ՀԱՐԲԱՒԵՑ։

Որպէս ասացաք՝ ի մեծ հայս՝ ի տորդագրուէ ահ՝ մանէն մատէն էմինիէնն, սահման մատէն էմինիէնն բաժանի յերկուս. մի մասն անկանի յարևելս եփ՝ րատայ՝ ի մեծ հայս՝ ի փաշայուէ ախարպէքիրոյ. իսկ միւս մասն անկանի յարևմտեան կողմն եփրատայ՝ ի փոքր հայս. զառաջինն մասն որ անկանէր՝ ի մեծ հայս, ՝քրդն տորդագրեցաք՝ ի խօսքն զանխարսէքիրոյ, ասոյ այժմ տորդագրել զայս երկիր մասն՝ որ անկանի՝ ի փոքր հայս։ Այ սը այսպէս յարգուն դիւանագրին. ՀԱՀԵՊԻԵՑ փերլեվայի. փանդի հոպ է՝ ի սա կապանու մա փէնն, մոպէն էմինի նոպի անպանօր ե ֆալխե. գաբէլէֆ որ ընդ սովին՝ էն սոֆա։

ա։ ՀԱՀԵՊԻԵՑ. ը. փլապի. որ ե վէճակն է
բ. Էյիէն. կինոյ։
ե՝ յերուսաղէմացւոյն՝ ի սուսա նոպի գաբը։

ՀԱՀԵՊԻԵՑ. ՀՅ" ՀԱՐԲԱՒԵՑ։

Լերկիր սը լեռնային. ունի գօտի ապառաժուտ լե՝ րանց ձգէլ միջև՝ ի յերկին, և անտի՝ ի վեր միջ՝ ի յեղնկա. որք են ՀԱՀԵՊԻԵՑոց կոչեցեալ լերինք նախ՝ նեաց. յամարայնի նեղէ անհնարին ոտքն յորժամ չերմանան այս քարաւէրինք՝ ի տապոյ արեգական. բայց օդ նուրբ է շարի և չուրն պատուական։ Յարև՝ մտեան կողմն բնիկ դիւքղքին արարիերոյ է լեառն Մէհէ փաչի, կամ ըստ հնչման ժղիզեան Մէհենի փաչի, և Ակօլ փաչի՝ ըստ Լիճ լեառն, ուստի լճանէ չուր և ոռ՝ գանէ զայդիս և զպարտէզս ջուրն. որք ըստ մեծի մա՝ սին անկանին առ տորդոտով այսր լերին. և գաբձու՝ ցանէ չրաղացս 50։ ի մէջ արարիերոյ և ակնայ է և լեառն անուանի կոչեցեալ Սարս Էյնի՝ ըստ Գիւղնածա՝ ղիկ. որ՝ ի գարնան համակ զարդարի անբաւ դու՝ նագեղ ծաղկովունք. յորում գտանին ասեն բնակիչքն դրեթէ ամ տեսակք ծաղկանց։ ի լեռնէ ասոր է բանէ Ռուֆէպակ վտակն որ անկանի յեփրատ. գտանի՝ ի սմ բազմութիւն կարմրախայտ ձկան այն է ալաբալըղի։ Ունի ձորավայրս և այլ տեղիս բարեբերս. ի պար՝ տէզս արարիերոյ լինին պտուղք պատուականք, բայց ընտիր՝ ը զամ Թուրի մեծ քաղցր և անկորիզ։

զոր յարացուցեալ առաքեն յայլ և այլ երկիրս. ծխ
բան, և խնձոր, որոյ քաղցրուն ուժգուն է և անուշա
հոտուն պտղակից. տանձ, որոյ մին կշռէ երբեմն
մի օդպա. սալոր, խաղող, ևն։ Բերէ երկիրը սոյա
նաև արմտիս, ի ցորեան, գարի, ևն. և բամբակ։
Երկինք իւր ոչք անբեր են՝ ի պտուղս, բնակիչք
են՝ ի հանդս արծաթոյ. ոչք թէ խնամով մշակեա
ցին, առատ գտանի՝ ինն արծաթ։

Թիւր գիւղօրէից սր հատանէ տուեն մինչև՝ ի 84. ըս
նակիչ՝ ի տաճկաց և ըս մեծի մասին՝ ի հայոց։ Կո
րուսեալ և անընկիւղ քաջասրտուն հայկազնեան բնակ
չաց պատերազմոյ՝ համբաւէ է առ ամենն. նոյնպէս
և հաւատասրմամբ՝ ի ծառայուն, որոյ չանձն առնեն
մեծամեծ նեղանք գինջս և զընտանիս իւրեանց՝ ի պա
հել, կի՝ ի տանել առեղծուէ՝ ի տեղի։

Ազաբիւբ։ Գիւղաքղաք դղեակաւոր՝ ի ձորավայրի յա
րևմտեան կողմն Եփրատայ, հեռի՝ ինեմբ 2 ժամուս
և կիսով՝ ի հարաւակողմն նր, ի սիմերիկոյ երկօրեայ
ըս արևելս նր. բնակիչք սր իբր 10000. յորոց իբր
600 են յայգեպս հայոց. իսկ մնացեալքն տաճիկք։
Առաջնորդ սր նաև յեկեղեցին սրբուհւոյ ածած
նին։ Տես Ազաբիւս՝ ի հին Հայաստան։

Ամասիա։ Գիւղ երեսելի կառուցեալ յարևմտեան
ափն Եփրատ գետոյ. բնակիչք սր հայք և տաճիկք
իբրև 200 տունք։ Առաւ են ըս մեծի մասին արաբ
կերոյն ծառայք։ Անդ առ ափն Եփրատայ ուռնին քա
նի մի նաւակս՝ ի ձև սալափուռ խոյլ ձկնորսաց կոս
տանդնուպոլսոյ. բերէ՝ ի բուռնոյ ծառոց իբր տաշտս,
և նոքօք անցանեն կողմանէ՝ ի կողմն։

Հասան էնէվի։ Գիւղ որոյ բնակիչք են Թիւրքմանք.
և է ըս իշխանութեբ մատչն Էմինին. բայց գիւղն է
կալուած սեպհական խանութւոյ կիր ահիկոյ ուրուք
՝ինոյն ազգէն Թիւրքմանաց։

Եփրատ. հյ՝ Ազն։

Զգի սա յերկուց կողմանց Եփրատայ յարևելից
և յարևմտից, բայց ըս մեծի մասին յարևմտից
կողմանէ նր, ուստի և ըստ մեծի մասին անկանի՝ ի
փոքր Հայս, հանդէպ ջնջիածադ Թեմին ախտրակէքե
բոյ։ Երկիրս սր լեռնայինն, որ է ասլնաղևեալ գօտի
լերանց արարկերոյ՝ ի հնուէն կոչեցեալ Ազոպիտոս.
որոց գոլով լերինք քարձրաբերձք մեծագ յարևմտից
կող

հուսէ, պարսպեալ ունին գրեթէ զամ զԹևին, և սակս ապառաժուտ գոլոյ նոյ ոչ բերէ ցորեան, դա բի, և այլ արմտիս, այլ սեռակս ինչ ընտիր պտղոց՝ որք են անկորիչ Թուրքն սպիտակ, և լօռի՝ որովք կո չեն բնակիչքն զսեռակ ինչ սեաւ անկորիչ Թթոյ. յորոց հանեն օղի և պէտէղ. զոր անդ կոչեն բուա սեաւ չամիչ, սեաւ գինի զօրաւոր՝ ի գիւղն իւր հա բերելոց. խնձոր մեծ մինչև մինոյն կշռել երբեմն 100 ութրհեմ. մեղրիկ տանձ, նաև մեղրիկ վարդ, և խաւրձ ծիլ. և սեր պատուական զոր չորսուցանեն։

Բնակիչք գիւղիս յազգէս Հայոց աշխատասէրք են ժրաջանք և ձարտարք՝ ի գործ շահեկանութեանց դրա մոց, որք ի տուղ ձմեռի աշխատանօք և ձարտարու թիւք իւրեանց ի տարին ստանձնեն բարձրանան ի մէ ծութեի՝ մինդ ի կոստանդնուպօլիս քղքի յաւուրս ձմեռաց։ Ոչ գտանեմք ի գիրս որոշակի զսկիզբն ժո ղովրդեան ակնոյ, և ոչ խակ զանուանս ակն, յորմէ յայտ է թէ յաջադոյն կի այլով անուամբ կոչեր, և կի ոչ գոյր մեծ գիւղաքղքն, յորոյ անուն անուա նի և համօրէն ակն գիւղն։ Սակայն գիտեմք ի գրոց թէ ի 1021 սեպտեմբերի մարտյ վասպուրականի որ է նախնդն վան, փոխադրեաց զմեծ մասն բնակչաց ի նախնդէն վանայ ի սեաստ և ի շրջակայս նր, ոմն ու նիմք պատմել ի հին հայոցսան. յորմէ հաւանակա նաբար մարթ է իմաստասիրել, թէ ոմն սեաստցիք նոյնպէս և ակնցիք դէթ ըստ մասին են ի ժողովրդե նէ անտի վանայ։

Յակոբ նաղեան որ էր զնմարապետ, ուստի և տեղեակ սեանդուռէ իւրոյ գիւղին ակնոյ, ի հաստատուԹի այսր՝ բերէ երիս նշանս ի գանձարանի ծան՝. ի թղթ. 309։ Առաջինն է՝ զի ակնցիք զթակեղն նման վան ցոց գնէին ասէ ի դլուխս իւրեանց։ ք. զի մինաս տանն ակնոյ՝ կոչեցեալ Սբ երևան, շինեցաւ վճակ վարագայ ոչ նշանին վանայ. Թէպէտ զայս տարա կուսանաց միայն գնէ, և զայլ կարծիս ևս յիշ բերէ ի նոյն մենաստանին։ գ. զի ի սահմանին ակնոյ է տեղի որակա յանուն նարեկայ վանիցն՝ որ ի վան։ դ. յաւելցուք և մեք, զի ի գիւղօրէս ակնոյ է գիւղ ինչ կոչեցեալ Վան գէղ։ ե. զի բնակիչք որ յերկս գիւղօրէս ակնոյ՝ ի յապուչէխ ի կամիկատ և ի կա բուչայ՝ երբ ազնուական ինն են համարեալ ի մէջ գիւղին ակնոյ. այլև ի նոյն յերկս գիւղօրէս ևս է գեղ ինչ մեծ կոչեցեալ պետենց, կի ըստ հնչմանց այլոց այլ կենց, գեղ ազնուական համարեալ. և ըստ համար

մանն նաև անուանս և ազգ պիտի ցուցանէ զաշխատութիւնն: Արդ այս որոշումն աշխատականութեան առհասարակ միահամուռ բնակչաց երից գիւղօրէից՝ ոչ լինի յետ մնանելոյ ի լծով ծառայութեանն այլոց, յորում ձիւն աշխատականութեան գրեթէ միայն ի վարձ Թամուզին և հասատուեալ, և ոչ ի սերունդն. ասա յայտ է թէ ազ սերել են յաշխատական ինչ ժողովրդենէ նախ ի զմոանելն ի լծով, ի ձիւնց անտի սիրելոյ արծրունեաց կիմ բնակչաց վանայ նէնգին

յայսոսիկ կողմանս փոքրուն հայոց:

Բաց ի հայոց են յայս գիւղ սահիկ և հայհռոմկ. բնակիչքն յազգէն սահակաց՝ դէթ ի մասին ի հայոց գարձան ի ժէ և ի ժը գարուն. ուստի ի սեղիս տեղիս սուրք նոցա կիմ աղգասոհմիք տակաւին պահեն զհայկական անուանս իւրեանն, և կոչին խաչուկիկիլ, վարդանկիլ, կնքահայրիկիլ են:

Հայհռոմկ անուանին նիք՝ որք գաւանութիք յունաց կանք են, իսկ լեզուաւ սովորութիք և այլով ամիճ հայկականք. թէպէտև բիշմ յարանց որք չոքին ասա և անդ՝ գիտեն նաև գյունարէն լեզու: Երեցք նոյ ազանին ի հայոցն. կատարեն զկարգս պատարագման ի ծիսին յունաց՝ այլ թարգմանեալ ի հայերէնն, զի ոչ իմանան և ոչ գիտեն խօսիլ ի լեզու յունաց. և են ի Թէմն յունաց մետրապօլիտին Թէոդուպօլսի ի երզնկայուն: Յոլատդին անհատիք առնուին և տային հայոց զգաստերս ի կնութ, այլ այժմ յաւուրս սուլտան Համիտ նոր քարոզիչք յունաց առաքեալք առնն, ընդ նզովիւք պատուիրեցին չառնուլ և ջոտալ զգաստերս իւրեանց ի կնութեն հայոց: Գտանին ի հայհռոմոցն և ի կոստանդնուպօլիս ընդ ամենայնի հաւատարիմք ի գաւառն ակնայ:

Աղբ այ յայսանէ իմն երևի սերել յազգէս հայոց. և կրօնիւ դարձեալ ասպա առ յոյնս, և ոչ սերեալ ի յունաց, և զլեզուն փոխեալ ի հայկականն. այսպէս գնէ և մխիթար ապարանցին ի գիրս իւր յամի տեն 1410. զոր ուսումն առ մեզ. և կոչէ զասպա ծաղիկ հայեր: Եւ ամանիք կոչին ծաղիկ հայեր, որ լեզուով, գրով և ազգաւ են հայք. բայց գաւանութիք և ամօրինօք են յոյնք. և ամ կերպիւ հնազանդին ||: Վասն այնորիկ կոչէ զասպա ծայրն, զի յայնմ ձիւկի գնէ զասպա միաբանս և ծայրի յունաց ոմանց՝ որք զհետ երթային աղանդոյ անդրէասայ ուրումն եպիսկ

կեսարու:

Հաստատեն զայս նախ առաջին պատմագիրք մեր

յիշ

յԱՂՔԱՆ ՂԱԻԻԼԹԱԼ ԱՍԱՐԱՆՑԻՆ , ՈՐՔ ԳՐԵՆ ԹԷ ՝Ի
ՄԷՋՆ ԱՆԴ ԺԱ ԴԱՐՈՒՆ ՝Ի ՁԱԿԱ ԿՈՏԱՍԱՆԴԻՆ ԿԱՅՍԵՐ
ՏՈՒԿԻԾ ԿԻ ՏՈՒՔԱՍ ԿՈՉԵՑԵԼՈՑ , ՆՈՅՆՊԷՍ ՅԵԼԱ ԱՆԴ
ԺԲ ԴԱՐՈՒ ՝Ի ՁԱԿԱ Ի ԱԱՀԱԿԱՅ ԿԱՅՍԵՐ , ԱՍՏՈՒԿ ԼԻՆԻ
ԲՆԱԿԱՏՈՒՆ ԵՂԵ ՀԱՅՈՑ ԲՆԱԿԵԼՈՑ ՝Ի ԿՈՂՄԱՆԱ ԱԼ
ԲԱՍՏԻՒՆ ԿԻ ՍԿՍԱՑՈՒ ԱՒ ՝Ի ԴԱՐՁՈՒՑԱՆԵԼ ՉՀԱՑԱ ՈՉ
ՄԻԱՅՆ ՀԱՒԱՏԱՒՈՒ , ԱՅԼԵ Ա ԺԱԿԵ ՝Ի ԿՐՕՆԱ ՅՈՒՆԱՑ ։ Ե
ՅԱՅՏՆԱՆԵ ԴԱՐՁԱՆ ՈՒՄԱՆՔ ՝Ի ՆՁԿ ՝Ի ԺԷՍ ՅՈՒՆԱՑ ։
Յ ԱՐՈՒՑ (ԱՍԷ ՎԱՐԴԱՆ ՎԻ ԱԱՀԱԿԱՅ ԿԱՅՍԵՐ) ՀԱՅ
, ԼԱԾԱՆԱ Ե ՀԱՐՅԱՐԱՆԱ ՀԱՅԱԳԱՒԱՆ ԱՂԴԱՑ ... ՎԻՅ
, ԳՐԷ ԱՒ ՆԱ ԱՂԵՐԱՆԱ ԱՊԱՐԻՍԱՐԴՆ ԴՐԻԴՈՐ ԽՈՀ
, ՂԱՂԱՆԱԼ Ը ԺՈՂՈՎԴԵԱՆՆ ՅՈՅ , Ե ՈՉ ԼՍԱՒ ՆՈՒԱ ։
, ԱՅԼ ՂՍՐԼՈՎ ԴԱՐՁՈՑՑ ՝Ի ԿՐՕՆԱ ԻԲ ։ Ե ՂԱՅԼԱ ՀԱՐ
, ԼԱԾԱԿԱՆ ԱՐԱՐ ։ ՈՐ ԿԱՑԻՆ ԵՐԵՔ ԱՒՏՈՒՔ ԵՒՈՒԱՐ
, ԹԷ , Ե ՀԱՂԱՐ ՎԵՑ ՀԱՐԻՒՐ ՔԱՀԱՆԱՅՔ ։ ՂՈՐԱ ՝Ի
, ՄԻ ՀԱՒԱՔԱԿԱԼ ԲՆԱԿԱՒԱԿԵՐ ։ ՅՈՐՈՑ ՈԱԿԱՒՔ ՁԵՐ
, ԾԱՆ ԱՄԲՈՂՋ ՀԱՒԱՏԱՒՈՒ ։ Ե ՂԱՅԱՊԱԿԱՆ ԱՂԷՏԱ ԴԸ
, ԲԵՑԱՑ ՅԱՐԻԵԼԱ ՅՈՐ ԴՐԻԴՈՐ ։։ ՅՈՐՄԷ ՅԱՅՏՆԻ Ե
ՄԱՏԱԱՆԻՐԻՒՔ՝ ԹԷ ՆԱԵ ԺՈՂՈՎՈՒԴՔ ՈՄԱՆՔ ԿԻ ԴԻԱՑ
ՂՕՐԷՔ ԼԻՆԷ ՀԱՑՈՑ ԴԱՐՁԱՆ ՅԱՅՆԺԱՄ ԿԻ ԱԱ ՈԱԿԱՒ
ՈԱԿԱՒ՝ ՈԱԿԱ ԲՆՈՒԼԹԷ ՆՁ ՝Ի ԺԷՍ Ե ՝Ի ԿՐՕՆԱ ՅՈՒ
ՆԱՑ , Ե ԹԷ ՍՈՅՆ ՍՅՈ ՍՅԺԻԼԱՆ ՀԱՅՀՈՒԱՒՔ ԵՆ ԱԲՂ
ԵԱԼՔ ՝Ի ՆՈՑՕՒՆՑ ։

ԵՔԿԴ՝ ՈՉ ՄԻԱՅՆ ՈԱԿԱ ԲՆՈՒԷ ՅՈՒՆԱՑ , ԱՅԼԵ ՈԱԿԱ
ՔԱՐԱԼԻ Ե ԻՀԱՆՈՒԷ ՉԱՈԱՆԵՒՔ ՝Ի ՍՏԱՒՈՒՂԱՅ ՀԱՅՈՑ
ԲԱՑ Ե ՝Ի ՍՏԱՒՈՒՂԱՅ ՈՒՂԱՀՈՒ ՅՔՂ ՁԲ ՂԺԱ ԴԱՐՆ Ե
ՎԻՆԻ՝ ՂԲՂՄ ԱՆՀԱՑ ԱՆՁԼԱՅ ՝Ի ՀԱՅՈՑ ՀՈՒԱՒՄՈՑԳԱԼ ։
ՆԱԵ ՝Ի ՄԵՐՈՒՄՆ ՁԻՒԼ ՈԵՈՒԱՆԵՒՔ Ե ԼՍԵՒՔ ՈՐՔՔ ՈՐ
ՔԵՔ ՈՉ ՈԱԿԱՒ ԱՆՀԱՑ ԱՆՁԼԱՅ ՝Ի ՀԱՅՈՑ ՀՈՒԱՒՄՈՑԳԵԼ
ՈԱԿԱ ՊԷՍՊԱ ՍՊՈՂՈՒՑ ։ ԼԱԿ ՝Ի ՅՈՒՆԱՑ ՉԷ ՄԵՐ ԵՐ
ՔԵՔ ԼՍՆԵԼ ՂՐՔ ՀԱՅԱՑԵԼ ։ ՈՒՏԻ Ե ԱՅԺՄԱՆ ՀԱՅՀՈ
ՒՈՒՄՈՑ՝ ՝Ի ՀԱՅՈՑ ՀՈՒԱՒՄՈՑԳԵԼ ԴՆԵԼ , ՈՂՆԻՑ Է ԸԴԷՄ
ՁԱՒԵՆԴ ԼԱՐՄԱՐ ԲՆԱՒՈՐՈՒԼԹԷ ԱՂԴԻՆ , ՈՐ ՈՉ ԼԱՐՂԻ
ՓՈԽԵԼ ՂԱՂԴ ԻՐ , Ե ԼԱՐԱԿՑԻԼ Ը ԱՅԼ ԱՂԴԱ ։ ԼԱԿ
՝Ի ՅՈՒՆԱՑ ԴՆԵԼ ՀՈՏԱՍ ՀԱՅԱՑԵԼԱԼ ԼԵՂՈՒԱՆ՝ ԸԴԷՄ
ՅԱՄ ԴԼՈՒՈՒԱԾՈՑ , Ե ԸԴԷՄ ԲՆԱՒՈՐՈՒԷ ՅՈՒՆԱՑ ԱՂ
ԴԻՆ , ՈՐ ՈՉ ՓՈԽԷ ԴԷԹ ԱՅԱԱԷՍ ԲՈԼՈՐՈՎԻՆ ՈՉ ՂԷ
ՂՈՒՆ , Ե ՈՉ ՂԱՅԼ ԼԻՆՉ ԱԵՓՀԱԿԱՆ ԻԲՐՈՒՄ ԱՂԴԻՆ ։ ՈՉ
ՄԻԱՅՆ ԼԱՐԵԼԸՆ՝ ԱՅԼԵ ՈՉ ՅԱՐԵԱՄՈՒԱՍ , ՈՉ ՝Ի ՄԱՅՐԱ
ՔՂԱՔ Ե ՈՉ ՝Ի ԳԻՒՂՕՐԻՍ , ՈՐՉԱՓ Ե ՆՈՒՃԱՂՈՒՆՔ ԼԻՑԷՆ
ԹՈՒՈՎ ։

ԵՐԴ՝ ԷԴԷՂ ԹԷ ՅԱՂԴԻՆ ՅՈՒՆԱՑ ԵՆ ՀԱՅՀՈՒԱՒՔ , Ե
ԱՍԱ ՄՆԱՑԵԼ ՂՅՈՒՆԱԿԱՆ ԼԵՂՈՒ , ՉԷ ՄԱՐԹ ՆՇԱՆԱ
ԿԵԼ ՂԱՅՁՈՒ ԼԻՆՉ , Ե ՈՉ ՂՁԻԿՆ ԱՅԱՑԻՍ ԽԱՓԱՒ ՆԱ

առնալոյ ծիշ զիբրիանց յունական լեզուս, մինչև բըռ-
նադատիլ նաև զժամերգութիւնն կատարել՝ ի հայկա-
կան լեզուս։ Ա՛չ՝ ի ժամս պատուիրէ յունաց՝ ըզվն ոմն
այժմ ստանձնականն նոյնպէս յայնժամ յունականն էր
հնչակաց լեզուս, մինչեդ՝ ի վաքը հայս. ուր առաւել
բազմանչ գոյր յունաց քան հայոց։ Ա՛չ զկնի բառնա-
լոյ պատուիրէ յունաց՝ ի վտրուն հայոց, զի յառաջին
գարս բարձմանն կայսին գրկիլ նոյն բազմանչ յու-
նաց. և սփռիլ կայր սահմանին լեզուն յունական։
Իսկ՝ ի վերջին գարս բարձմանն 200, 300 ամաք առ-
ած չէջ, նաև աւելի ևս, յայտնի գիտեմք՝ ի միմիա-
բոյ ազգարանցուցն զգինելն հայհոռոմոց. որոյ գո-
լով՝ ի ձեռ գարուն, յինչ զառաս երբ լիաբս՝ ի բազ-
մաց հետէ. նաև ունիմք առ մեզ մատեան ինչ եկե-
ղեցական երգոց յունաց, զոր այժմ՝ ի գործ ածին
հայհոռոմք. Թարգմանեալ՝ ի հռոմբերէնէն՝ ի հայս, ի յե-
կաթերինն էլլոան՝ ի կոստանդինուպոլիս, որոյ գիր և
Թուղթ ցուցանեն գրել գնեմ՝ ի ժէ կիս՝ ի ժէ գարս,
ուրեդ ևս աւելի ևս. որոյ նպատաւոր ևս, եթէ ըզ-
բառս էլլոան առցուք ի վեր Թոռմայեցւոյն. իբր Թէ՝ ի
չէ ոսն Թոռմայեցին. ոսկ՝ ի բիշմ ձեռագիրս գտանի
գրեալ ըստ այսմ օրինակի. և յայտնի երևի լինել
Թարգմանուած հին հայհոռոմոց, որք էին՝ ի ժա կամ
՝ի ժբ գարս։

Նշմարիս չէ մարթ նշանակել զպատճառ ինչ, Թէ ընդ-
ոչ բնիկ յոյն գոլով՝ յամ հեռաւոր տեղիս պահէն
և գիտեն զնեզուս էլլադոնց. և միայն յայսմ սահմանի
փոքուն հայոց՝ գրակցացն յունաց, ուր հայոց եղև
բառնալոյ՝ ի յոյնս, և ոչ յունաց գառնալոյ՝ ի հայս, անդամնօր յոյնք մեռացան զնեզուս էլ-
ենց խոպատ, և ուսան զնեզուս հայոց. մինչև սահ-
մանիլ՝ ի հայկականն Թարգմանել զժամերգութիւն յու-
նական ազգին էլլադոնց։ Ոչ ոսն չէ մարթ պատճառ
գնել զբառնալոյն՝ ի հայոց եղեալ առ յոյնս, նոյնպէս
չէ մարթ պատճառ գնել զնստան բնակութեն սահման-
Թիւ յունաց ընդ բազմանթիւ հայոց. զի հայհոռոմք
յայս գեռ սկիզբ որոշել են համարին՝ ի բնակութէ
հայոց. և բնակին յառանձին գիւղօրէս, ուրոյն՝ ի
գիւղօրէից հայոց. և ընդ հիւսին նն զգեզ լինչ՝ ի հայ-
ատան, յորս Թէպա սակաւ են յոյնք ընդ զհայս, և
խառն ընդ նոս բնակին, սակայն գիտեն և խօսին՝ ի լե-
զուս յունաց, և յունարէն կատարեն զժամերգութիւնս,
և ոչ իսկ կոչին հայհոռոմք։

ՀԱՅՆ ՍՏԿ՚ ԷՒՒՆ, Գլխաւոր գիւղաքաղաք մերձ՝ ի յեփ-

բատ

ըստ յարևմտից նը. հեռի՝ ի սևատոյ ը արևե ըս է-
ըևք օթևանօք, իսկ յարաբկերոյ մեով օթևանաւ՝ ի
հիւսիսակողմն. կատուցեը ը զաւ՝ ի վայր քարաքե-
ըին ոը է մի՝ ի ըերանց արաբկերոյ. յորոյ սատրա-
ակն՝ ի մէջ գիւղաքաղքիս բղխե՝ ի նեըքոյ վիմի ակն
ինչ սառնորակ և բարեհամ ջրոյ բռնաչափ սատճա-
ռուբ. որոյ առու կաղուեալ անցանէ ը մէջ գիւղա-
քիղքին՝ որ՝ ի յարևելս սատի կոչեցաւ Հաղին. ը մէջ
ար անցանէ նաև Խնհոյոլ կոչեցեը առու. որոյ միաց-
եալ ը վերոգրեը ակնոյ ջրոյն, իսատնին՝ ի միասին
յերկրատ։ Ընհուճածք տանոյ ձգին ընդ զաւ՝ ի վայր
քարաքերին մի՝ ի վը միոյ և առ ափամերք երկուց
առուճացս. Թիւ նոցս տունք իբր 2200. կէս տաճկիկք
և կէս հայք։

Երկու եկեղեցիք են հայոց, յորոց վերինն կ յանուն
ըբ ածածնի, և սատրինն յանուն ըբոյն գէորգեայ. յա-
ռաջագոյն էր և այլ եկեղեցի յանուն ըբոյն յովհան-
նու ոսկեբերանի հայրապետին, այլ՝ ի թուրքահարից
ձմեդ այրեցեալ յեղիսական ազգին. ոոր պերը կայ՝ ի
յիշատակարանս ինչ յայսմաւուրսդ։ Ա վերոգրեը
աղբերակաձը կայ երևելի մեկնիթ առատից, զորմէ
առն եկեղեցի չեաղ՝ ի հնումն։ Ի գլուխ քարաքե-
ըին կայ՝ ի լեռնէն սատապար ինչ ահագին
նուրբ արմատով միայն հաստատեը, որ թէ գլորեա-
ցի՝ զմեկնիթն որ՝ ինձեղբոյ և զքիղքն քանդէ, սատ
՝ի գիւղաքաղքի՝ նահանգի քնակիչք պատեը կայեը ունին
զայն վէմ սատար երկաթի շղթայիւք։

Յարևմտից պատասխեը կայ այս գիւղաքաղք վերոյ
բարձ սատապարօք, նոյնպէս և՝ ի հանդիպայ՝ ի կոշ-
մանէ եփրատայ սատաւաժուսաքերամբք. և՝ ի վերոյ
եփրատայ ասնի կամուրջ, որոյ մի հինն է քնական
սատաւաժ. յակ միւսն յարուեսատաշէն քարանց՝ ի մի-
ջի է փայտակերտ. ՝ի գիւղաքաղքէն մինչ՝ ի գետն
եփրատ են այգեստանիք և պարտէզք։ Շուրջանակի
սատ և անդ են գիւղօրէք, յորս ըս մեծն մասին գը-
տանին փոքրիկ մատուռք քարաշէնք մեսցեաւք՝ ի
նախնեաց։

Սէ էրնուճ, կամ Սէ էրնան։ Մեռնաստան 6 ժամա-
հեռի յակնոյ կինեը՝ ի բարձրաւանդակի, ՝ի յիշատակ
երևման ոեց խաչին՝ որ երևեցաւ ոեցն եւստաքէոսի
կամ սալակինդոսի՝ ի գլուխ եղևն։ Ոմանք սատն զսմա-
նէ կինեը յանուն վարդապետ ոեց նշանին, այլ զայս չէ
մեր լսեը՝ ի ձեռագիրացն, բայց եթէ վն սատոյ
ոեց նշանին, որ արդարև կինեցաւ յանուն վարդապետ։

Ա յո

Ա՜յո մենաստան է աթոռանիստ առաջնորդին ակ նայ. այլ քիչ մ անդամնատն նաև 'ի գիւղաքաղքին և 'ի գիւղօրէս : Սուրբ մենաստանին է ինքնաբուղխ ջուր ջերմ կոչեցեալ Ջէօլէր տապէնի. յորում յարկաշինեն զերկաթ, դառնայ առեն 'ի պղինձ, որ այժմ կայ խառնելոյ :

Գոլան : Է հիւսիսային քարաժայռ լեառն, լերկ կէս ժամու հեռի յարևելս գոչան տակ ասհաճնակարկաչին, ուր 'ի ձմերային ձիւն 'ի գարնան մը ջուր առուակաձիւք վեծաւ բուխով և գոչմամբ կու հոսի 'ի վայր :

Գիւղօրէք ակնայ՝ բնակեալ յազգէս հայոց :

Ա՜պուլէ, կամ Էպուլէ : Գիւղ մեծ ք զամ գիւղօրէս ակնայ : Եկեղեցի սր Սբ Նշան. են անդէն նաև կրկին մատուռք քոյ քայեալք յանուն սրբոյն Վրթանայ, և սրբոյն սահակայ. ուր 'ի բլուրն երբեմն, գըտաւ ըն եր կրաւ անփուռ ձեռն մարդոյ, որ համաձեռնեցաւ 'ի բնակչաց լինել սբոյն սահակայ :

Կամըրկապ, կամ Կամարկապ : Եկեղեցի սր վայելչակերտ յանուն սբ ածածնի, ուրոյ հուրբ կիրակալ անդրէն շինեցաւ առ տրուեալ ք տուլդան օսմանին, և առ վերկրուաք մեծի բաւիսա փաշային :

Կատաղը, կամ Կատըղը : Փոքր ք գիւղ ընդ Ակն. Եկեղեցի սր յանուն սբ ածածնին. ունի նաև մատուռն քարաշէն կոչեցեալ Սբ Ջուխտակ. կատուցեալ 'ի քարակատուր բարձրաւանդակի յանուն անուանի ծաղիկ բժշկացն կոզմայի և դամիանոսի : Ջաղնուն կանուէ բնակչաց երից գիւղօրէից ապատեցեալ 'ի վերոյ : 'Ի կոտանդնուպօլիս առաւել 'ի բնակչաց ստացին՝ ճանդ ապուշէխայն և կամըրկապոյն մոսանեն յերեքեան գործս օսմանեան տրուեալ ք 'ի բնակիչս եւ երից վերոգրեալ գիւղօրէից գոսանին նաև տաճիկք :

Ջարպոլ. կոյտրդ էպուշէխու : Խաուխլ, որ այժմ է աբերակ : Նաբէնէր, կամ Նաւէնէր : Եկեղեցի սր յանուն սբին մինասայ :

Ալգրակ : Որ թերևս պարտ է լինել Ագարակ. բնակիչք սր խառն 'ի հայոց և 'ի տաճկաց :

Լիճ : Բնակիչք սր հայք և տաճիկք :

Խոպագրակ : Այժմ է աբերակ :

Խանիպէրէ : Զոր ինչ յորում են բազմուն քարաշէն մատրանց ըստ մասին քայքայելոց :

Կոչնէր : Լեառն լերկ մերձ ժամու հեռի յարևելս 'ի վր

վէր ապուշքին և համբուհատայ. յայս լեառն բնակեն 40 այբուրք՝ ի մի գլուխ, զրեթէ միօրինակ տարուածով՝ ի միմեանց. և որ առաւելն է՝ այբուրքն որք են յեր- կոսին ծայրան, միօրինակ լայնատեսութեանք են և բաս- ուձարք յոյժ. այս ջուր բաժանի՝ ի գինձն գիւղօրէս։ Առընթեր սր է լեառն՝ յորում բնակէ ջուր մեծ որ կոչի կովկուղ. սակս կովու ինչ ընկղմելոյ՝ ի նմա յա- ռաջ ՃԻԿԱ։

Գիւղօրէք աւկնայ՝ յորս բնաւկին Հայկազունք։

Վ ան։ Եկեղեցի սր Սբ գէորգ. կիպ նմին և մա- տուռն մի հայոց յանուն սրբոյն սարգսի։

Զուրկ։ Եկեղեցի սր յանուն սրբոյն նիկողայոսի. ա- րով և մատուռն հայոց յանուն սրբոյն գէորգայ։ Ա- ծրաձուռ է բարձր լեառն կոչեցեալ Սուրբն ած ասիգն, յորոյ գլխուն կայ աշտարակ քարաշէն. որոյ այժմ հիմունք և սուրբն կոպմանք միայն երևին բարձր լե- րեւեալք պրկաչափք. ըստ երկրաչ սեղանոյն պատանին երբեմն տէգք երկաթիք։

Տէվէրիւ։ Ի քարաժայռ լեռնանման՝ ի մէջ եր- կուց վէրտերէ գիւղօրէիս, որոյ մարմին ծակուած կայ ատրճ. և այն ծերպ երթևեկ առնեն աներ- կիւղ ձնահօրդք. զի չինք անդ այլ ձնհղ։

Ըռլու, կամ Ըռլի։ Եկեղեցի սր Սբ գէորգ. պատանին՝ ի սմա նաև տաճկիկք։

Մուշէղիայ, կամ Մուշէղիան։ Պատանին՝ ի սմ նաև տաճկիկք, եկեղեցի սր յանուն յոհաննու ոսկեբերանի։ Ա- յս ամ գիւղօրէք հայհոտոմոց են յայնկոյս ե- ռաջ։ Ի բնակչաց գիւղօրէիցս վանքայ և ձորակաց որք են մեծ՝ չիմք պատանին՝ ի տասանօրէ։

Գիւղօրէք աւկնայ՝ բնակեալ՝ ի տաճկաց։

Տէլու։ Բաիէր. Ալպուռնդ. Ալշլ. Ալչիւ. Հաբէշ- նոց, կամ Հաբաշնոց. որոյ սեռաւ պինդն քարայր և ջրաւատր։ Սանդուխ. Փշապէ, որ և է վինճակ քա- նի մի գիւղօրէից ամուռնդ յատաչին ճամբա. այս վինճակ ձոր՝ ի կաշտէ. մինչև՝ ի աղբերակն. կոչեցեալ այսպէս՝ ի բազմութենէ փշատոյ ծառոց։

Ալբինէ. Վանգէղ։ Բնակիչք կրկին վերջին գիւղ- օրէիցս՝ ի հայոց դարձան՝ ի տաճկութիւն քրիստ- ոսէ։ Մէլէն գէղ. Սուլտու. Բաղչատաշ. Պաղչամէրէ. Ո- ռնդ. Ձէօղէնէ, որ այժմ է աւերակ։ Սանասղօղ. Եա-

ղուկ

զնոպիէ. Խաոան. Ըռապա. Բէկպէն. Կէճէկի, յորում են Համիւք: Կաղզ. քնակիչք սր առնուն իբր 100. տուք իբր 80 ամօք յետ գարձան յազգէն հայոց՝ ի տաճկ կուռէ, որոց և ազգատունքն մինչև ցայժմ շհայկականացան անուն մականուանն:

Ահլաթկա: Մօտ ի նաւահանգիստ գիւղ հայոց, հեռի յաղ նայ 6 ժամամուտ ի կողմն արեւմտից ընկէկի. ուր յաճախ մարտին ժողովին քուրդք. քնակիչք տուն առնուն տաճկաց: Արուարձ գեղջն ի զառ՝ ի կողմն լերին՝ և պերդզման յանուն ոչխարին գրիգորի նարեկացւոյ պատեհաւ որմամբ. ուր էր առեն եկեղեցին որ կործանեցաւ. կան ունն տաճկի՝ նոյն գեղջէ ապաս տանի գեղջման ոչխարն, առ որ յաշխատեն ուխտաւորք յամենայն կողմանց: Առանձին թէ կրօնաւորք որք ի ժա դաստ ուն ըն ունեցեալ ազգային աստ փոխադրեցան՝ ի նախնեաց որ ի վան, ըստ ի բերեան բերեալ զմարմինն ոչխարին, չինեցին մենաստան և եկեղեցի. և ի նմ հանգուցին զմարմինն ոչխարին. յորմէ և գիւղն ի սկզբան անդ կոչեցաւ գիւղ նարեկայ. և ապա աղաւաղանօք ասրանայ. Թէպէտ և պատմուածն սեռնեքերնայ գրի՝ թէ ոչ ետ կայսեր զվանդալոյս վանայ, ուստի էր հարկ փոխադրելոյ անտի կրօնաւորաց. բայց էթէ պատճառ մեծ ոչ ինչ պատճառի:

Վանանդ ըստ Պատկերին ի հնումն

Փաշայութիւն Էրճէրումեան:

Ի գիւղս մեր կոչի նաև Երիէր Գոմբոց, և Հաշտոցն հայք: Ասիմէ ճշտե՞ն Լիմա կամ Սանճատ գտանեմք, բայց մեք կոչեցաւք նահանդ հայերով ի կարգ ՅԱյն փոքուն հայոց: Ի բնակիչս սր ի ջրգին և ի գիւղորեայս բազմ են հայք ըստ ցեղոյն, յորս միայն բնակեալքն ի գիւղորեայս որք կոչին Եբրատա, այլն Հէսէ, Նիւզէ, Մուանճասուն, և սէրկեվէնք, գիտեն հայերէն, ոմն և քաղաքացիքն. նաև բնակիչք այլոց գիւղորեից՝ անդէտ են գլխովին վարել միշտ թուրքերով բարբառով: Բնութիւն Հայոտացն են և յայլսակ ի գիւղս արուեստից. մանդ ի Հայոտարարութեսու թիւն. և ըստ մեծի մասին են հիւսուածք, որմնադիրք,

քա-

քարտհատոք, քանդակատործք, նկարչէք, ուսանել և
ըմբռել ճարտարութեամբ. զի ոչ միայն յայս գաւառս,
այլ նաև՝ ի տանտուօր մեծաւոր ազատսն ընչիանաց
և թագրին, մխիթարք, և բաղանիք, վեհարարացւոց հոյոց
և յունաց էն գործած, թուղ զայլ փոքր շինուճածս
տանց: Օդ ուր ցուրտ. ոչ լինին անդ պատուղք որք
լանդրեն ջուռ չերմ, որ են թզենի, ձիթենի, և
Ընդ ոլորտս մայրաքղաքին գոյակրնոյ սահմ սահմ
ի շրջակայս մայրաքղաքին է լեառն Ելեսանուբ փաղի,
և Էրճիէս, Էրճիէս, կամ Ազրճիաս. որք ուն ապատաղոյ
թիք հին անուանն Ազրգիէս, ըստ մեզ Ազրգէաս. ի գլուխ
տաճկաց անուանի նաև ճէպէնէի էրճասիպ: Լեառն
անուանի՝ ի հին և՝ ինոր պատմուչիս, մի՝ ի մեծամեծ
լերանց ծի, լայնանիստ և բարձր. գրեթէ երկ մեան
նի՝ ի գլուխն գլոյս միշտ ծածկեալ ձեամբք, որ երբեմն
գլխարկ ինչ ապետական երևի՝ ի հեռաստանէ քանի մի
աւուրց ճնեդհաս. ուր ճլուխ նաև յօգոստոսի. և
՝ի մէջ ձեանց գետանի որդնուկն, զորոյ գլուխն կոչ
էն ապուզէմլէմ: ՝ի մէջն անդ լերին բղխէ աղ-
բիւր, որոյ բարեհամուհ և առողջարարութեն համ
բաւեալ է առ ամենեն. գետանին գոյա լեառն արջ,
գայլ, և վայրագ կենդանին:

Ընդ ստորոտաւ նորին են աւերակք հռոմարական
շինուճածոց գիր և ցան անկեալք, և առ նոքօք շինուճած
ինչ ըստ նմանուհե տաճարի, և այր փոքրիկ քարակոփ
քառակուսի ճևոյ, ըստ որ մտեալ դժուարութեք ընդ
ծերպ ինչ անձուկ գոյժ, երևին բազմուն ասկերաց
մարդոյ. նաև գմբեաթեալ անփուտ մարմինք: Գոյցա ղուա
կատեան հնատիպ թզերին գաղղիոյ. և կրկին ճնոհորդ
յարևելս՝ ի սկիզբն անցեալ գարուս՝ ի հարցանելն վա
մարմնոյ, ըստս՝ ի բնակչաց լինել մարմին 40 մարդ
ոկերոտաց. որոց ճամ է անյայտ (ա):

Ընդ այր յոլջադոյն ուներ գուռն, այլ փակեալ կայ
ասէ այժմ. եւտես նաև աւերակս պատուական տուն և
անդ չեղջեալս. փոքր ինչ հեռի անտի է, այլ աւերակ
տաւաեալ հարուստ տարածուքե, զոր կարծէ լինել
հին ձղքն կեսարիա. և բիմ ըստ երկրորդոյ ճնոհոս քա
րակուսիս, յորս ըստ մեծի մասին մտեալ եդեսս լի ոսկե
րօք. զորոց բնակիչք ասէին լինել ոսկերս մարտե
լոս

(ա) Ձի ըստ 40 վկայից՝ ի կիսատիս՝ ի կիսատիս կալեալ եղեն, այլ
՝ի աչքատպիս կոպտութենէ ուրուք ըստ ոչ ըստ 45 վկայ. քան 45 վկայ՝ ի,
ի հնոյ տպագրէս հայոց:

բռատց. և ամիւճ նամանէր առելին նախնի գերեզմանա-
ատնց, բայց ոչ ուրեք եգիտ մակագրուճէ: Յաւե-
րակաց աստի խմաստասիրեն մնուդինուէ, պիշինկ,
և այլք ըզ պօղոսի ըրուկասեան՝ թէ հին կիւ կեսարիա ու
է այժմեան կեսարիա քղքն, այլ այն աւերակ. ո-
րոյ վըն աւեա և'ի հին հայոստան:

Ազէ փաղը կն" Կեսաւն աբէն բաբսիէ, որ է երկգապաճէն,
վըյ 'ի վարս բաբսիի հուչի Եբնուբեակ, և ըս ոմանց կե-
րիա է քաժանուալ. անկանի սա ըս մէջ էրճկէչի և
ջիլքին գայակերնոյ 'ի հիւսեխասկոլին: 'Ի գլուխ նը-
ոյոյ բարձրուալ ուէչ գնացս հնգից ժամուչ, է ա-
նապատն ձըյն բարուլի, որ այժմ անչէն է. եկեղե-
ցի նորին որ է կերկուս քաժանէլ, ըս մասին է կա-
նուն կուսոյն, և ըս մասին յանուն ձըյն բարուլի: Ամի
ամն 'ի սոյն հանգիստին գնան անդր յուխտ հայք
և յոյնք. ուր 'ի լեռնէն 'ի միջօրէի ոտատարածն
հայք և յոյնք. ըս խորանաւ յունաց է փոքրիկ դուռն
կանգնուածի քառակուսի, ըս ուր մտնէլ գնան ըս երկ-
րաւ մինչև 'ի ջուր ընդհատից միոյ ժայռոյ. և զայն լե-
նէլ աւանդեն այրն Ճգնուէ ձըյն բարուլի. դասանին
անդ քանդեալ եկեղեցիք, գերեզմանատունք, խո-
րանք: Ոչ գոյն իայա լեռան ալբիւր, այլ ջրհոլիք
ըր ատունիչք երեք, ուրս ընուն ձեւանիք. միւն 'ի նոցն
է մեծագործ, յորում գոյն ասեն և ճուկն 30 օդ-
գա մեծուէք:

Ոչնի գեղակս զանուճանին Գաբա ասա, որ է լճարդ-
մանուէ հին յունական անուճանն Մէլաս, որ նշանա-
կէ Սեաւ. բայնէ ասա մերճ 'ի մայրաքղքն իբր 5 մղ-
նաւ, և յարևելս ընդհատէ խառնի յեփրատ: Յայս
նահանգ բայնէ և մեծ ակն ինչ դըզըլ ըսմագին. նակ
միւս մեծ ակն որ 'ի ևևաստ բայնէ, ընդհանայ 'ի հիւ-
սիսոյ սոյն նահանգին: Անուճանի կամուրջն 'ի վեր
դըզըլ ըսմագին կոչեցեալ ևալընըզ կէօզ՝ իբր 3 ժա-
մաւ կամ 12 մղոնաւ հեռի է 'ի գայսերի քղքէն, 'ի
ճանդիին որ 'ի գայսերիոյ ասոնի յենկիւրի, 'ի ասոր-
ոն մեծ ձորոյ. կոչեցաւ այսպէս ասկս գուլոյ միա-
կամար, լայն 5 քայլ. երկայն 160 ոտն, բարձր յե-
րեսաց ջրոյ 111 ոտն, յորում գոյն ասեն մակա-
գրուէք յունական. քրիստոնեայք կոչեն կամուրջ
ձըյն հեղինեայ, և համարին շինեալ 'ի նոյն թագուհ-
էն: 'Ի սահմանս գայսերիոյ է և այլ կամուրջ, որ
ասկս գուլոյ բազմակամար՝ կոչի Ճօդ կէօզ:
Գօբոմոպ: Գեղակ որ բղխէ 'ի հոսմանուն լեռան, և
անցանէ ըս գայսերի:

Ասյ

Ա՚յս նահանգ բերէ ազգի ազգի պատուղս, մինչ
տանձ, խնձոր, և ծիրան ընտիր, մեղր, մոմ առատ է,
զոր առնեն աստ և անդ մինչև՚ի կոստանդնուպօլիս.

և առեւտ ՚ի առատ դէղին պատուճառաւ։
Վ՚ի տրա այսպէս յարքունի դիմանատրին. Սանճագ
գայմէրիոյ, յորում նոպի էրիզուլեան ֆաղա, և համ Մ՚է-
ղինէլեի (կամ Միւսէլիմ). և գապըլըտ (կամ Թեւիք) պա-
րոնայիէտլէ ՚ի ոմն են.

1. Գայմէրիէ. 2. Կիահիէարը.
3. Գայմէրիէ. 4. Կիահիէարը.
5. Գայմէրիէ. 6. Կիահիէարը.
7. Գայմէրիէ. 8. Կիահիէարը.
9. Գայմէրիէ. 10. Կիահիէարը.
11. Գայմէրիէ. 12. Կիահիէարը.
13. Գայմէրիէ. 14. Կիահիէարը.
15. Գայմէրիէ. 16. Կիահիէարը.
17. Գայմէրիէ. 18. Կիահիէարը.
19. Գայմէրիէ. 20. Կիահիէարը.
21. Գայմէրիէ. 22. Կիահիէարը.
23. Գայմէրիէ. 24. Կիահիէարը.
25. Գայմէրիէ. 26. Կիահիէարը.
27. Գայմէրիէ. 28. Կիահիէարը.
29. Գայմէրիէ. 30. Կիահիէարը.
31. Գայմէրիէ. 32. Կիահիէարը.
33. Գայմէրիէ. 34. Կիահիէարը.
35. Գայմէրիէ. 36. Կիահիէարը.
37. Գայմէրիէ. 38. Կիահիէարը.
39. Գայմէրիէ. 40. Կիահիէարը.
41. Գայմէրիէ. 42. Կիահիէարը.
43. Գայմէրիէ. 44. Կիահիէարը.
45. Գայմէրիէ. 46. Կիահիէարը.
47. Գայմէրիէ. 48. Կիահիէարը.
49. Գայմէրիէ. 50. Կիահիէարը.
51. Գայմէրիէ. 52. Կիահիէարը.
53. Գայմէրիէ. 54. Կիահիէարը.
55. Գայմէրիէ. 56. Կիահիէարը.
57. Գայմէրիէ. 58. Կիահիէարը.
59. Գայմէրիէ. 60. Կիահիէարը.
61. Գայմէրիէ. 62. Կիահիէարը.
63. Գայմէրիէ. 64. Կիահիէարը.
65. Գայմէրիէ. 66. Կիահիէարը.
67. Գայմէրիէ. 68. Կիահիէարը.
69. Գայմէրիէ. 70. Կիահիէարը.
71. Գայմէրիէ. 72. Կիահիէարը.
73. Գայմէրիէ. 74. Կիահիէարը.
75. Գայմէրիէ. 76. Կիահիէարը.
77. Գայմէրիէ. 78. Կիահիէարը.
79. Գայմէրիէ. 80. Կիահիէարը.
81. Գայմէրիէ. 82. Կիահիէարը.
83. Գայմէրիէ. 84. Կիահիէարը.
85. Գայմէրիէ. 86. Կիահիէարը.
87. Գայմէրիէ. 88. Կիահիէարը.
89. Գայմէրիէ. 90. Կիահիէարը.
91. Գայմէրիէ. 92. Կիահիէարը.
93. Գայմէրիէ. 94. Կիահիէարը.
95. Գայմէրիէ. 96. Կիահիէարը.
97. Գայմէրիէ. 98. Կիահիէարը.
99. Գայմէրիէ. 100. Կիահիէարը.

Գայմէրիէ. ՚ի չկայ՚՚. Մաֆաւտ, առաջս ելիւատրիա։

Երկաքղաք ա՚ր կառուցեալ ՚ի դեղեցկատեսիլ դաշ-
տավայրի առ հիւսիսային առուտուր երկրին
Երևան. հեռի ՚ինձմէ երբ կէս ժամաւ. յակունց գա-
րա առ վտակին 5 մղոնաւ ՚ի սևաւոյ 4 օմիւանօք.
յաջմէ կողմանէ կա՚ ի հարաւոյ գերեզման ըսմատին.
պատէլ է պարսպաւ ՚ի քարամբ կոփածոյ մե-
ծամեծ քարանց. ամրացեալ բաղմաթիւ եռանկիւնի
և քառակուսի փոքր աշտարակաց. շրջապատ նր 2
ժամ. ունի դրունս 6 ՚ւրից և մանոյ, որք ՚ւշ փակին
և ոչ բանին. 1 Սիվաս գափուսի. 2 Գանկըը պապա-
ին գաբուսի, առաջին ա՚ր հաւատքին սայէք, որք ե-
կեն զալատայա ՚ի քղքին, վ՚ոյ կոչեցաւ գանկըը՝ որ ՚ի
ՀԷզուր Թուրքաց նշանակէ Սայլ. 3 Ղէթ պապային գա-
փուսի. 4 Մէյտան գափուսի. 5 Զօյաձի գափուսի. 6 Քիլիզ գափուսի, որ Թուրքերէն նշանակէ փոքր
դուռն, կոչի սա և յանուն երկնէական և Թալատի։
՚ի մէջ պարսպին քղքին ե՚ մի կոյսն՝ և աղբյուր փոքր
հեռու՚ի աւազոյն քարանց. ունի դրունս երկուս,
և առաջն դրան կամուրջ փայտակերտ, զոր կարէն
քանդել ՚ի լինել հարկի, և զջուր անցուցանել ՚ի
Թալատէ. 15. 20 տունք են միայն ՚ի նմա առաջաց,
յորս և ոսպնատարն ՚ի քերդակալ, և ՚ի մղկիթ։ Իսկ
՚ի մէջ քաղաքին իբր 6000 ՚ի տունք առաջաց. յորս
գտանին բազմութիւն առևտրականաց 2 հարկաւոր ջուր.
2000 տունք հայոց, և իբր 1500 յոսնաց. որմունք
ամենց ՚ի կոփածոյ քարանց, ունին ՚ի վերայ տանիս.
բազմաց տանցն ունի և զորմանէս ՚ի ներքս ջուր.
գործ յանդուգնակերտ ՚ի քարաքանդ անօգտակ. և

'ի վեր գրանց ոչք են կամարաշէն՝ գրեթէ զանուշանա
կութեանց։ Ջուր քղքիս գայ սրտաքուստ 'ի լեռ-
նէ ըներկրեայ ճնճղուտ և բաշխի յատկութիւն նոր։
Ոչն հրատարակս, ինչևանս ցխտանս յորս երկոքին
են մեծաչէնք. վէրջիր խանին՝ յորում են վաճա-
ռականք վաճառուց հնդկաց և ստանձնօրէս, սաք-
սաֆ, ոսկերիչք են. և կըղզամատ օղլի խանի. նոր
այլ երեքին ինչևանք են փոքունք։ Բայանիք նոր
իբր 6. յորս երեւելի է կամարակապ շինուածով
եկեղի հայոցն. ճիհանննւմայն գնէ 'ի սմա և քա-
ղանի վերաբերեալ սու ալլինիստ խմաստուն, որ
գոյզն ինչ փոյթիւ չեռնու։ Ոչնի քջիմ վաճառա-
նոցս ցերեսուս. յորս ալ ալօյաճըլար անուանեն՝
կարդեալ է չեկամուտ մինիթին ճիհանկիրի ոլ 'ի
ստանալոլ։ 'Ի գայաէրի են ակնատես գործարանք,
յորս գործեն սոփա. գեղին սեկ սատաճական.
տրոյ գործարան փէպպաղխանէ է 'ի թալաս գափու-
սին. մի 'ի վաճառուց նոր է և ապուխտ, որ հուշ
կենէ է ըստ եմ երկիր օսմանեանց իւրով անուճամբ։
Եկեղեցիք հայոց են երկու. Սբ ածամայր որ է
մեծ 3 խորանօք. և սբ սարգիս որ է փոքր 4 խո-
րանօք. յորոյ գաւթի են գերեզմանք ոմանց մե-
ծամեծաց. մերձ են սբ 'ի սկզբան գափուսին 'ի
թալն անդ քրիստոնէից՝ որ երկայնաձգի ուղիղ
գծիւ մինչ 'ի քիչն գաւուն։ Կրկին են եկեղեցիք
յուռնաց, յորոց մին որ մերձ է 'ի սբ սարգիս՝ կոչի
Ա յ նկոլա, ուր որում է և առաջնորդարանն նո-
որ 'ի ծանօթուն այժմեան մետրապօլտացն յա-
նաց՝ նախ առաջին գաւն, և մակարդի, եպն կե-
սարիոյ և կապադովկիոյ, նախագահ, գէրապատիճ (յն՝
էքէտէմոս) գերապատուելոյ. և վեհապէտ (յն՝ էփսա-
կոս) բովանդակ արեւելից։ Իսկ ետկի կոչին այս եկե-
ղեցիք փամբրուք քէլնատաս, և գաւթախչէրիփ քէ-
լնատաս։

Երկու մզկիթք են մեծաչէնք, և յոլով փոքունք.
ուրոց Ջամին կապարայարկ որ է գլխաւորն՝ ան-
կան գրեթէ 'ի միջոցի քղքին. որոյ մինարէն գո-
ղով ապիւտակերտ սոսեար անհետեթն տեսլեամբ
հոչի եօղուն մինարէ. զայս մզկիթ եկեղեցի լինել
առանդեն 'ի նախնեաց ոյնք, և 'ի նմա գերեզման
սքեղ բարեալ։ Ի և մզկիթ հին ուխտատեղի տաճ
կաց, վերաբերեալ առ էպուն մհմէտ ալատդալ։
Ալտաքոյ քղքին երբ նետալնկէց մի՝ է եկեղեցի
քայքայեալ յանուն սքեղ մերկերիտաի, և այլ եկե-

ղեցի ամբոյն, որ ունի կոչն Հանդեղիցի, ի Հանդուցեալ եկեղեցի։ Իսկ ի Տարաւահոլին քաղքին փոքր ինչ տարակաց են գմբեթաւոր Թիւրոպէք ի շրջիմք հին բնակչաց տաճկաց, պատեալ ի նեղբուստ մարմարիոնեօք։ Յորոց յոմանս են 2, և յոմանս 4, 5։ տապանք ի սպիտակ մարմարիոնէ, և մակագրութիւնք պարսկականք աստ և անդ։ Ի շրջակայս քաղաքին են և շամբք, սազլըդ կոչեցեալ։ Յորոց որ ասն սազան ձուկն մինչև 5 օխայ մեծուքի։ ունի և բիշմ պարտէզս և այգեստանեայս, և գիւղօրէս ի մեծի մասին առ սաորոտով երձիւղ լերին և ալի տաղիին։

Թալաս։ Ի նախկին գիւղ առ սաորոտով ալի տաղիին յարևելս կոյս։ իբր կէսօրեայ հեռի ի գայսերիոյ։ բնակիչք սր տունք աւելի քան 2000, ի մեծի մասին յոյնք։ իսկ յազդէս հայոց տունք իբր 150։ ալք կորովիք, քաջասիրտք, և յաջողակք ի զէնս հրոյ և սրոյ, որք համբաւեալ են յայն կողմանս։ մինչև աւազակաց իսկ երկնչիլ, յորժամ ի ձնհորդս կիր ի կարաւանս լսեն լինել զրք ի Թալասոյ։ Եկեղեցի հայոց է յանուն սրբոյն Թորոսի։ Նոյնպէս են Թոռով գրեթէ և տունք տաճկաց։ ունի բիշմ այգիս, պարտէզս, բուրաստանս, և ջրաղացս։ Աստ ասեն լինել հայրենիք սրբոյ հօրն սարբաբոյն։ Ալի տավա։

Ջինճի փէրէ։ Գիւղ ուր է վանք յունաց յանուն սրբոյ կարապետին չքնաղապատեալ սեներկօք։ զոր նք կոչեն Եօանննիս բուտրոսօս։ Ի մատակայս է և գիւղն

Սուճանա։

Էնոփրլի՞ կիր Էնոփ-րլի՞։ Իբր կէս ժամաւ հեռի ի Թալասէ։ բնակիչք նր տունք իբր 400, ի մեծի մասին յոյնք, և սակաւ ոմանք ի տաճկաց, անհետեթեթ բարուք։ ունի շուրջանակի բաղում պարտէզս և այգիս։

Տէրվէնի՞ կիր Տէրվէնի՞, իբր Զորավանք։ Գիւղ յոբում են ի հայոց տունք իբր 60, իսկ ի տաճկաց իբր 10։ առ սովաւ է լեառն վերամբարձ։ յոր յեանէն իբր կէս ժամաւ ի տէրվէնիէ՝ է վանք փոքր և առաջնորդարան յանուն սրբոյն սարգսի։ յորում են 3։ 4 միաբանք։ տաճար սր նաև սեղնեակք առ հնոյ կուիլ և գործել կռանահարուքի ի բնական կակուղ վիմի լերին։ զոր յաղթանդամ աբեղայն ուրուք ասեն փորել։ Ճնճղն ի որ պարտէ անցանել և մտանել յայս մենաստան՝ է իբր ձոր

ինչ

ինչ ընդատպոյտ և նեղ յոյժ լը չափու անցից առն միոջ, ունի և այլ մասուրան առաջի՝ նոյնպէս փոր լը՝ ի բնական վիճի։ Յայս քարայր ճգնէր սանէն սրբն սարգիս։

Թաւբոսան կամ Թաւնոսան։ Գիւղ՝ ի ձորամիջի կէս ժամու հեռի՝ ի վերոգրելոյն. բնակիչք նը խառն տունք լբը 200. յորում հայք և յոյնք ուն նին եկեղեցի։

Կէրմէր կամ Կարմէր, և Կարմակ։ Ը երևելի՝ ի մէջ գիւղօրէից գայաէրիոյ, և իւնք երջ ը գնոյն խոկ գայաէրի. միևնոյն՝ ի բնակչաց կոչիլ փոքր մլուքը։ Բնակիչք նը են խառն, հայք յոյնք և ասորիք, որք են փարթամք. զգենուն փառաւորս, շրջին մեծապին երիվարաւ, գնեն՝ ի գլուխս գիտակեցն ասորոց, և միայն՝ ի գնալն՝ ի ձիք յուշանեն զկապուտանիչ ծայր կտաւոյն՝ ի տարբերութիւն ասորոց՝ ի որ են ճեծամեծ խլամանք գայաէրիոյ, և՝ ի թաղաւոյ. եկեղեցի հայոց յանուն սրբոյ սուրբ փանոսի. ջուր ըմպոյց նը քաղցր. մերձ առ իւր ունի գուխտաւորի սրբոյ գեորգեայ։

Ճըլաուխ։ Գիւղ առ լերամբ իւր կէս ժամու հեռի՝ ի կէրմիրոյ. և ժամու կիսով՝ ի գայաէրիոյ. բնակիչք նը ասորիք իբր 300 տունք. ասոր են ամ նափաչ, գաֆէնճէ, և սինճէ գայաէրիոյ։ Հեռի ասոր կէս ժամու է գիւղ ասորոց գոմբաւը ձայնեաւ։

Պէնկէտ։ Հեռի՝ ի վերոգրելոյն իբր 1 ժամու. որոյ բնակիչք են հայք առ հնոյ տունք իբր 120. հնձէ եկեղեցեաւ. առաջի իւր ունի ձոր լի պարտիզք. և կամուրջ՝ յորոյ ծայրին է ուխտատեղի սրբոյ միհատայ. խոկ յայնկոյս կամրջոյն է վանք սրբոյ գաբիէլի՝ ի վեր լերին՝ վայելչակերտ նորոգեալ, յորում են միաբանք 5, 6. ունի տաճար գմբեթաձև. որ չինեալ ունի ասեն՝ ի սենեկապետոյ. ի ժամատան անդ է գերեզման օշնի։

Ալ խարապէ։ Անկանի յայնկոյս կամրջոյն որ կոչի Քիրէնկ տէրկան քեօփրիւսիւ. իբր 6 ժամու հեռի՝ ի գայաէրիոյ։ Մենաստան անուանի կտաւոյ ձեալ առ ձորով՝ ի վեր տպատաժուտ լերին, որ զարդարէ է այգեստանեօք. ուր նստի առաջնորդ գայաէրիոյ. պատէ պարսպաւ՝ ի մեծամեծ վիմաց, 2 երկաթի դրամբք. ունի երիս գաւիթս, և բնակարան վէ ուխտաւորաց, յորոյ առնուն տուրս հոչակել դարսպատ, աղբիւրս բարեհամ ջրոյ, և զկ

ղեցիկ աւազան առ դրան եկեղեցւոյն. յետոյդ աղբերաց պարտէզս, անդանաւտուն մեծ, դիրեզմանատունս երկուս։ Ամանգաւտունն և մատան անուանսանն փորձել են կռանսել՝ ի բնական վիմի լերին. բէմ շինուածս արար՝ ի սմա գաւիթ առաջնորդն որ՝ ի ժամս զաղարս կաթուղիկոսի. յոյս մենաստան բնակեցաւ և յանոր կաթուղիկոս յոյժամ էր աբեղայ։ Ասա հանդուցեալ կայր առն դլուխ սրոյ կարապետին. զորոյ զնման ընկալաւ և փոխադրեաց՝ ի մուռջ ձգ հայրն մեր գրիգոր լուսաւորիչ։ Ջառաջեաւ մենաստանիս՝ ի վեր լերին է ուխտատեղին անուանեալ Խտչկալ. մնացեալ՝ ի լուսաւորչէն սուրբ աւանդեն. ուր գոյանի քանդել եկեղեցի, կամ սուրբ՝ ի հայաստան կոչեն հանդերձեցի՝ յանուն սրոյն եղեայ։

Եղվէրդ, Էռուռա կամ Հեղվէրդ։ Գիւղ՝ ի ձորավայրի միջոցայ հեռի՝ ի գայսկրիոյ. բնակիչք նր հայք և տաճիկք արուեստիւ հիւսն և բեհեզագործ. եկեղեցի սր կամարաշէն յանուն սրոյն աստուածածնայ։

Ղաղիա։ Անկանի յարևմուտս գայսկրիոյ. որոյ բնակիչք են տաճիկք և հայք. որք ունին եկեղեցի սր Թորոս. ըստ մասին վիմափոր, և ըստ մասին շինեալ։

Տարսիա կամ Տարսէնէ։ Գիւղ շրջապատեալ պարսպիւք, յորում են տունք իբր 300 խառն՝ ի հայոց և յունաց և՝ ի տաճկաց. ունի եկեղեցի կամարաշէն, և վանք կուսանաց յունաց, որոյ եկեղեցին կոչի տէրն՝ հանապազաշ. քակի՝ ի վեր խորանին ունի քար հրաշագոյն վառեալ։

Նիւրէ կամ Նիւէ։ Բնակիչք սր տունք իբր 300. խառն յերից ազգացն. որոյ առաջի անցանէ ջուր. յարևելից գիւղն և աւերակ եկեղեցի յանուն սրոյ յովհաննու. իսկ յարևմտից՝ 6 մեծամեծ խաչք՝ ի տեղւոջն կոչեցեալ հայր աբրահամ։ Հեռի ասեն և մերձ՝ ի տարսիոնէ քաղաքէն ժամու՝ և պարսպապատ վանք հայոց ՍՔ գրիգոր. որ է յանուն գրիգորինեանացոյ. ՝ի մէջ եկեղեցւոյն ունի ջուր ինքնահոսուղն։ ՝ի հն՝՝ այս գիւղ կոչէր Նիսա, որ էր ՝ի կապադովկիա. որում՝ ի 371 եպս կարգեցաւ գրիգոր նիւսացին՝ ի ձեռն եղբօր իւրոյ սրոյն բասիղի։ Ընդ մէջ վանացն սրոյն գրիգորի և սրոյ կարապետի՝ է մատուռն՝ ի զոհարձանի վայրն. և՝ ի մէջ նր աւազան ջրոյ։

Խոփոլ։ Մերձ յայս գիւղ է և փոքրագոյ վիճակ որ է այլ

անջին։ յորում ասա և անդ են գիւղօրէք տասնից։
Կէտ։ Գիւղ շատաջուր՝ ի ձորամիջի, յորում են
տունք իբր 150. ուր է և եկեղեցի Հայոց։
Մանճուռան կամ Մանճըռն։ Գիւղ՝ ի ձորամիջի, որոյ
ջուր խառնի՝ ի գետըղբմագ. բնակիչ՝ ի Հայոց և
՝ի տասնից. տունք սր զարդարիչ պատանիւք և
այգեստանեօք, յորս դառնին քարաշէն բրդուռնք
ազաւնեաց իբր 100. եկեղեցի նր կոչի յանուն սրոյ
խաչի 4 խորանօք. իսկ՝ ի գաւգաթան անդ լերին է
եկեղեցի սր ձօժածնի, զոր ճնացիք կարծեն՝ ի Հռ.
նիւիզաց. ունին տասնիկք ձամի մեծ, և 2 մչտաճիւռ
Ասաւ էլանէ համբաւէ ասպետան գոյսէրիոյ։
Ոսպոտան։ Գիւղ՝ ի ձորամիջի, յորում են իբր
150 տունք տասնից։ Ի մօտակայս սր են գեղջ
գիւղ տասնից. և Սուրբ, Գաբ-խաս, Կէօյճ։
Էրզինջէ։ Բնակիչք սր խառն տունք իբր 1500. յո
րոց իբր 300 են հայք. որք ունին եկեղեցի ոմն և
յոյնք. է անդ մզկիթ շինեալ՝ ի տաճկան միւթասըլ,
և բաղանի, և տաքիւր մեծաշէն՝ ի վէր լերին. իսկ
՝ի գետակ լերին մենաստան՝ ի ձեռս տասնից կո
չեցեալ խարէչէդ, որ է արտաքսիս եղիա, շինուած
ձիւնիվիզաց կարծեցեալ՝ ի բնակչաց։ Ի մօտակայս է
և գիւղն կոչեցեալ Սարմասաքէլէ։
Մօշա։ Գիւղ յունաց որք են իբր 300 տունք.
և են արուեստաւէտ ազգէն. առ ստվար է գուարդիք
համմամին և յարկաւ. յորում է և աւազան։
Տաքուշն և Խօրասանի։ Են գիւղօրէք բնակեալք իբր
՝ի 50 տանց։
Թոմարձա։ Գիւղ բնակիչ՝ ի Հայոց, որոյ եկեղեցի
յանուն սրին պետրոսի և պօղոսի. մերձ՝ ի գիւղն
է մենաստան սր ձօժածնի, ուր նստի առաջնորդ։
Փոքր ինչ հեռի՝ ի գեղջէն յարևելեան կողմն առ
ստորոտով լերին է մենաստան աւերակ Բարսղի
վանիք կոչեցեալ։

Լանճուռ։

Պահիկ կամ վիճակ գոյսէրիոյ հասարակ. ունի քա
ղաք Համամունն, որոյ կործանեալ մնան ցու
ցանէ զնտխինի մեծուքին. բերդ նր է՝ ի վէր բլրոյ։

Ըստ ումանց է

Կոմդն նախնի՝ քաղքն կատարովկնոյ զոր յիշէ պտղո
մէոս։

Սինոսն։ Աղիանի է մէջ ինձէսուլի և նիկատէի.

ոչ այնչափ հեռի ՚ի գայսէրիոյ ընդ արեւմուտս. ձիհան վաճառք առանսօլաւ ընդ մեծի մասին են ՚ի դեղջ առաւ։ ՚Ի հն" կոչեր Նաչխանէն յերկիր կատարով՝ կիա. որ յիշատակի առ սոկրատայ, և ՚ի վարս պրիզ գորի նազիանզու, այլ չիք լինչ յիշատակութիւն ՚ի գերս հեթանոսաց։ Սքն դրիգոր եղև եպս սր ՚ի 328. ասս ծնաւ սրգի նր հռչակաւոր դրիգոր նծաւ բանն, և երբեմն երբեմն նստաւ յաթոռ սորին։

Գարահիսարի փէլէնկ, և կիւրէնէ։

Ռաջինն միով օթևանաւ հեռի է ՚ի գայսերիոյ յարևմուտս կոյս. իսկ եկիր ձգի առ վտակաւ գըղըլ ըրմագին, որ գայ յիսլամլը Թեմէն։ Հաճին կիւ Հնձին։ Ասան ՚ի հիւսիսահողմն ասոյ և ՚ի հարաւահողմն գայսերիոյ. երկօրեայ հեռի յերկոցունց մերձ ՚ի վաքա գիւղ նահանգին ատանոյ. ՚ի վէր բլրոյ ունի և քերդ փոքրիկ։ Բնակիչք սր յաղգէս հայոց տունք իբրև 300. որք և ունին եկեղեցի երկու, սր գեորգ և սբ ծծածին, զոր արքայազուն Թորոսի ասեն շինեալ. արտաքոյ ունի մենաստան յանուն սրոյն յակոբայ շինեալ ՚ի խաչատուր եպսէ ՚ի Թոռիկնոս ոդ, և նորոգեալ ապա բղէմ ամօք յառաջ ՚ի պետրոս վարդապետէ, ուր նստի առաջնորդ։ Են ՚ի սմա և տաճիկք 50, 60 տուն։ Դաւթ փէհլ։ Կիրճ մերձ ՚ի գաշտաւայրն կոչեցեալ Մախա օվասի։

Ինօղլու։ Գաշտաւայր առ վտակաւ գըղըլ ըրմագին, մերձ ՚ի լճաւն կոչեցեալ Կէղէլ։

Ալահանդ ջ. Ալիտէ։

Փալայուի էլէդուզէան։

Լմի ՚ի դաւառաց գարամանու, բայց մեք կոչեցաք զսա ոչ և զգայսերիէն նահանգ, հայել լոիլ յՅ փոքուն հայոց ՚ի հիւսիսոյ՝ սահմանակից է գայսերիոյ. յարևելից՝ ափսէրայեն. ՚ի հարաւոյ՝ ատանայի։ Երկիր նր բարեբեր է յոյժ։ Վն սր այսպէս յորջորջեն գիւմանագրին. Սանճաք նիկիբէյ, յորմ նոքա էլէդուզէան փալայ ՚ննկիբէ տալուէ. և փա-

փլուզք (ը Թ.) պարոնակիւսի, ի սոյն առնձուէ էն ։
ա. Կնիւնէ.
բ. Խուիւ.
գ. Տեվէլի.
դ. Հնդուդի.
ե. Ղամարի.
զ. Պոռ.
է. Հրէպուն։

ե՞ չիւրաքանչիւրումն, ի ընդդէմ ասպի նոպի գայբը ը է դալ տաւորը։

Կնիւնէ։

Բաղաք գաւառիս կառուցեալ կայ, ի ղրճարձա՛ լի և, ի չատալջուր վայրի առ գլզլել ըրմա՛ գաւ, որ, ի հն՛՛ կոչէր ը ոմանց Դրդէ. ըլգ, չի՛ չատակել՝ ի սղոմեայ. հեռի, ի գօնիայէ 4 օթևան նոք յարևելս հիւսիսոյ նը. յերեկլիէ 2 օթևանօք, ի հիւսիսակոյմն նը. պատել կայ ամրաչէն քարա՛ կերտ պարսպաւ, և, ի մէջն անդ ունի մեծանիստ բերդ վաղնջական, ի վը ապառաժի՝ որ, ի կողմանէ ը՛ղբլին երևի բարձր յոյժ. ի, ի մէջ բերդիս գոյ և այլ նեբ՛ընաբերդ բարձրադոյն ը՛ զառաջինն, ի չափ երիք հալի, ուր են պահնակք և բերդակալ, ոլք և ունին տունս և մզկիթ։ Բնակիչք ը՛ղբիս տա՛ ձիկք, հայք, և յոյնք, հանդերձ եկեղեցեօք իւ՛ բեանց. ։։ մզկիթք են տաճկաց, ի բաղաքին և, ի բերդին. յորոց զմին շինեաց ը տուղան ալայէտ՛ տին սելճուգեան հանդերձ մեծաչէն մէտրէսեիւ. իսկ զմիւսն շինեաց սինդուր պէկին. մի, ի մզկիթաց կոչի հասան չելէպի ձամիսի։ Ունի և բազանիս պայծառաւակերտս և վաճառանոցս. փոքր ինչ հեռի ունի և բացատ՝ ը՛ղբի կիմ Թալ ինչ նբր արուեստ՛ Հան որ գինի շինեցաւ։

Շուրջանակի ը՛ղբիքաւ լի են այգիք և պարտէզք, որոց արմտիք և պտուղք բազմաւեսակ և առատ. հանդեպ իւր ունի վայր ը՛ջարձակ գլխաւանայ քա՛ ղաքայնոց. յորում՝ ի սեղիս տեղիս են ջուրք հո՛ սանուտք, և հովանաւոր ասպնք։ Ի՛ չորքակոյ բլուրս տեսանին տեղիք գեռնափորք, նման ը՛ներկրեալ գե՛ ղեզմանաց։

Ի՛ւ գաւ՛ուլտ։ Դաշտավայր բարձրանիստ ձգե՛ լի, ի մէջ փեղկից երից լերանց. յորմէ կոչեցաւ՝ ի տաճ՛ կաց իւչ գաւուլտ, այս է՝ եւդունաւոր. հեռի, ի նիկահէ 3 ժամաւ. յեռակոյս լերանցն ոլք մերձ են, ի չիքան խանն. լի են, ի սմա ծալիկ ք բաղմերանգք, սիւնապիւռ կահաչ ի՛ լայէ, և այլ ծալիկք։ Թիւրք

մանք եբը՝ ի քաղաքս յայս վայր եւ անդեն յամարայնի, եւ կազմեն պանիր ընտիր յոյժ եւ ածիկս։

Իւրիւպա, Պօա եւ Հիէրապուան։

Առաջինն ունի տեղի համանուն. ուր գտանին բազմութիւն բրգաձեւ շինուածոց յորձաքար վիմաց. ոմանք ցածուն, ոմանք բարձր. եւ բերեն ըստ նմանութեան Թատրոնի. յորս են սենեակք մի՝ ի վերի վիայ. ունին մեւտս, սանդուխս, պատուհանս, եւ ի դպաւթեան իւրաքանչիւրոց պատկերս։

Երկրորդն ունի չիւր անուն առան՝ ի ձորավայրն առ գերեզ բրմատաս, հեռի՝ ինիկտէ 4 ժամաս, առ Ճանապահաւն գօնեայի, պատեալ հողաշէն նոճաստ պարսպաս. և առաջն արքունի գործարան վառօդոյ, ուր են եբը 100 սանդք։ Հոդ երկրիս ջր և աղաղտուկ։ Ոմանք կարծեն՝ զսա լինել Կոռնէա քաղաքն լնկատնիոյ յիշատակել՝ ի ստղոմեայ. իսկ հաս ոմն կարծէ լինել Հիէրապոլիս քաղքն որ՝ ի կողպատվիկա առ ալիս կամ գերեզ բրմատ գետով, զորմէ առիս՝ ի հին հայաստան։

Փեւնիա հիւսր։ Դիւղ մերձ՝ ի պօա, ունի բերդ ա ւերակ, յորում են սիւնք կամարք, և շինուածք կա մարակապք՝ ի մեծամեծ վիմաց. առ դան սլայէտ տինն՝ ի քարանց առուն ճա տանել՝ ի գօնեա, և նոքօք շինեաց զբերդն գօնեայի։ Գտանի առատ կիր հեքլիլ, զոր՝ ի յանձրևեն հաւաքեն ի՞ վառօդոյ. գործեն առատ և ածուխ յոստոց որթոյ, զորս բերեն՝ ի նիկտէ։

Երբեմն Թէոն կոչեցեալ Ալեքսանդրացի, ՝ի հն՞ կոչէր Ալեքսիոս կամ Ալեքսիոս, որ անկանէր՝ ի փոքր հայս, զորմէ առիս՝ ի հին հայաստան։

Նահանգ Ջ. Մալատիէ։

Փոքր Հայք։

Պոլիսէ մինչ նահանգ առ՝ ի գաւառս որբել զայժմեան նահանգս փոքուն հայոց. բայց ըստ որ չուն գիմանագրին մալատիէ է ձեռ (սանճագ կամ վիլա) նահանգին (էյալէթին) մարաշոյ։ Զի՝

՝ի հարաւակողմն սեաւոյ, յարեւելեան կողմն նիկ-
ասէ, ՝ի հիւսիսակողմն մարաշոյ, և յարեւմտեան
կողմն եփրատ գետոյ երկայնէ՛ առ նովաս։
Ջրառուն օգոյ մալատիէ Թեմին սասունկ է՝ ի ձմե-
բայնի. ունի զնոսն գետակս, որք են Տէյրէ-Ֆէհ,
որ Թարգմանի հակիրճ քան. առ որով Թերևս ե-
կեղեցի գոլով՝ ի հնումն, այսպէս կոչեցաւ գետակս
յանուն եկեղեցւոյն. ՝ի լեռնէ անտի ուստի բղխէ
այս գետակ մինչ՝ ի քղքին մալատիէ՝ աստ և ան-
ապ առ հնդիկ են պալատիզք և այգիք։ Ընդանօր
են և անուանի պարտէզքն ՝ի մերոց կոչեցեալ
ասպրղոս և ՝ի տաճկաց ասպրուզի պարտէզք. հե-
ռի ՝ի քղքէն իբրև 2 ժամու ՝ի դաշտավայրի այլ
մօտ ՝ի լեառն. որ է տարբանոց քաղաքացւոց, ուր
զատանն ողջոյն անդէն ունան բնակուբ ՝ի ցերեկի
լինել ՝ի քաղաքն. այլ աղնուագոյն՝ք զատկըղոս
պարտէզն՝ են պարտէզքն օրատուղոս կոչեցեալք.
քաթոլիկ էկէկլէն 15 դիւղօրէս դնէ առ դետա-
կաւս։
Պռնդպուխ։ ՝ի մէջ մալատիոյ խառնի այս գետակ
ը վերագրէ՛ տէյրի մէսիհին. և 5 մղոնաւ չափ
հեռի ՝ի քաղաքէն Թափի ՝ի գետն եփրատ։
Թոխմա։ Գետակ որ բղխի ՝ի լեռնէ, առ որով
է հասէն փագրիգ, և անցանէ՛ ընդ մեծ պողոտայն,
որ հանի ՝ի մալատիէ քաղաք, Թափի ՝ի գարա
առ. ունի ՝ի վր իւր կամուրջ մեծ կոչեցեալ դըրդ
կէօզ, յորոյ անուն կոչեն երբեմն նաև զջուրն։
Պատմականութիւն բերոց մալատիոյ երևելի է ՝ի
փոքր հայս, վ պատմականութ ջուրց իւրոց. զի
դրեթէ յամ բոյս և ՝ի միրգս ղընտիրն և զպատա-
սխականագոյնն (պտղաբերէ. տանձ նորա մեծ և
քաղցր, սերկևիլ նր զանգանէ ծանրութ քան զմի
օխայ, և մինչև 2 օխայ գտանիլ սահն երբեմն. խնձ-
որ նր քաղցրաճաշակ. պատմէ քեաթիպ չէլէպին
Թէ ՝ի հասուննալ խնձորոյն բնակիչքն սատս և
անուանս գծել՛ ՝ի վր Թղթոյ, և երբեմն նաև ոզ-
ջոյն տոզս տալով յարմարել, մածուցանեն զԹուղթն
՝ի վր պտղոյն յարեգակէմ կողմանէ նր. յետ քանի
մի աւուրց իւրաքանչիւր տատք կարմրանիլ տես-
նուրն ՝ի վր խնձորոյն. իսկ տեղիք ներքոյ մնա-
ցեալ Թղթոյն դեղնագոյն մնան. որով երևին իբրև
տատք կարմիր ներկիւծ գրեալ՛ ՝ի վր դեղին Թղթոյ։
Ուն և ընկոյզ և այլ միրգս ինքնաբոյս։
ՀՒՀ մալատիոյ այսպէս յարքունի դիւանագրին։ Հ-

Մալաթիոյ. յորոմ նոպի երիտասարդեան ֆալայ. և գապըլըճի (յիր թիմիք) պարոնայիէալէ յայո էիվա էն ։

ա. Մալաթիէ.
բ. Խէախիէ.
գ. Պօալապաբ.
դ. Շուրչ հէյ պուճաֆիէ.
է. Քիւրթիւր, (կէրկէր) էիվա.
զ. Սամսուր. էիվա, (որ թիւրկա կ Սամսատ).
է. Տէյրիկի. էիվա.
ը. Հըսնիմանսուր.
թ. Պէհէսնի.
ժ. Մաշիրէ ։

Ե- յիրաւանէիրուն 'ի ընդհ ասոպի նոպի գապը յիր գալ տուսար ։

Քեաթիպ չէլէպին 'ի ձիհաննիւմային ղշուբէն կոչէ Շուրչմաղ, զոկյուբկին՝ Տիվրէյի ։

Մալաթիէ, 'ի հն՝՝ Մելիտինէ ։

Պայրաքարզաք սէր հռչակաւոր յոյժ 'ի նախնուն. կառուցեալ 'ի հիւսիսակողմն լայնարձակ դաշտի՝ որ պատեալ կայ լերամբք. յարևմտեան կողմն Եփրատայ, իբրև 2 մղնաւ հեռի 'ի նմանէ. և որ անցանեն նաւակօք որք 'ի պատրաստի կան անդ. և 3 օրիւանօք հեռի 'ի սևասդոյ. պարիսպ նէր քաշբայել. առ պարսպաւն անցանէ Թուխմա գետակ։ Բնակիչքն են տաճիկք և յաղգես հայոց. յորս բէշմք գտանին հետամուտք գրոց։ Ջուր քաղզաքիս առատ. ունի շուկայս, բաղանիս, մզկիթս, և ինչ ևս ևս իսան, յորոց գլխին չինեալ մեծագործ փայ փաչայն որ էր Թիւինապահ ։ սկիզնաւոր ի առւլգան միւրատին, վ գոլոյ քաղաքիս մի 'ի յանցից արևելեան կողմն 'ի գաղն 'ի կոստանդնուպօլսոյ, և վ յառնելոյն երթևեկաց 'ի սմա ։ Եկեղեցի քաղաքիս յանուն սրբոյն առեփաննոսի, և առնուաւ տաճար սրբոյն սոփիայ, եկեղեցիքն են քառասնից, իսկ ժամատուներքն վեցասնից ։

Ազատաբոյ քաղաքին 'ի վերոգրեալ օրտուզու պարտէզն՝ է վանք յանուն սրբոյ լուսաւորչի. անդ նստի եպս մալաթիոյ ։ Յայսմ քաղաքի ծնեալ ասէն ըղպատրիարզ զալղին ոմն զրկ քեաթիպ չէլէպին. և առելի ծննդեան նէր ուխտաւորելի գոլով առ այսպիսի, մեկէք ասմէտ փաչայն գմբեթ քարակերտ հիմնեաց 'ի վր նորա 'ի 1056 հիճրէթին. յամին 1646 ։

Հասէն ֆաղրիփ ։ Ասան առ առաքոտով լերին, յորմէ ելոյծ Թուխմա գետակն, անցանելով յայս աստան. անկանի առ 'ի հիւսիսակողմն մալաթիոյ, յա-

յարևմուտս եփրատայ միով օթևանաւ հեռի ՚ի նմանէ. ուր ըստ մէջ երկոցունց է կապան, ունի մինիմ վայելչակերտ և ինքեան։

Հէրիմ խան։ Գիւղ ապստամբ որ անկանի ՚ի հիւսիսակողմն հասէն փաղրիկի, բնակիչք նր քուրդք, թիւրքմանք, և իբրև 30 տուն հայոց. չինեաց զսա սուլդան ալայէտտին. այլ ապա հէքիմ անուն ումն նորոգելով, յանուն նր կոչեցաւ հէքիմ խան, ոլ քեզի դիւրուն մեծ ճանապարհաց. ՚ի քով յայն կողմանս չիք ինչ դիւղ։

Քէխուէ և Կէրմէր։

Առան առաջնոյն 2 օթևանօք հեռի է ՚ի մալատիոյ յարևելս հարաւոյ նր, առ գետեզերբք եփրատայ. ունի և վտակ, և պարտէզս, և այդեստանիս։

Խակ գիւղաքաղաք եկիքն է յարևմտեան եզր եփրատայ, դրեթէ երկու աւուրբ և կիսով հեռի ՚ի մալատիոյ և յուրքայէ. յարևելս հարաւոյ առաջնոյն, և յարևմուտս հիւսիսոյ եկիքն. ՚ի գլուխս բարձր լերին ունի բերդ քարաշէն. բնակիչք նր քուրդք և սակաւ ասորիք, որք ունին վէնասատան կրկին յանուն մարուդխի, և յանուն պարտամոյ, ուր ասեն լինել ղդերեզմանն նր։ Իշխանուն տեղւոյս է ՚ի ձեռս քուրդ պեկին։

Կ՚ըսուի։ Շէն կիր աւան յարպաւանդ վայրի. բնակիչք սր քուրդք. խակ յաղդս հայոց սակաւք, երկրագործք և խաչնադարմանք, բարուք հիւրասէրք։

Սէրհոտ, Սոմոսա, կիր Սոմոսոպ. ՚ի մէջ ՚ի հն՚ Սոմոսոքիա։

Ոչն թոռի ըստ Սոմոսէ ձեռնն, զոր եդ ՚ի վերոյ արքունի գիմանագիրն։ Քաղաք սր մերձ ՚ի յեփրատ յարևմտից կուսէ. 22 մղոնաւ հեռի յուրքայէ ՚ի հիւսիսոյ արևմտից նր. և իբրև 60 մղոնաւ ՚ի միջերկրական ծովէն, կառուցեալ ՚ի բարձ բաւանդակի. բնակիչք նր սաձիկք և հայք. եկեղեցի սր փոքրիկ. ունի և բաղանիս և իջևանս։ ՚ի հարաւ կուսէ ձգէին շուրջանակի բարձրացեալ կան լերինք, յորոց բղխեն ջուրք պատուականք և ոուպանեն զբազմութիւն պարտիզաց որ առ սոսոր տովք լերանց. երկիր սր առատ յարմանիս. երկինք

ուրիք աջտաքոյ ձեզքին աւերակք չինուածոց, որք ի հնումն էին երևելի մենաստանք։

Գալէի նէձմ. յԱրջատոյն կոչէր Հըմնի Ինպիճ։ Ա՞տ է յերբատ. յորոյ վէր է կամուրջ կոչեցեալ ձիորի Ինպիճ, որ Թարգմանի կամուրջ Ինպիճին. ընդ այս կամուրջ անցեալ գնան ի խառան։

Հըմնի Հիփայ։ Բերդ մեծ օթևանաւ հեռի ի վերոգրեալ կամրջէն. առ սովաւ անցեալ գնան ի սրուճ։

Հըմնիմանասար։

Թասրգմանի բերդ մանսուրայ. զի հըմն առ ա՝ բաբացիս բերդ նշանակէ. իսկ Մանասար ըստ քէսաթիսպ չէլէպիին է անուն վերակացուին չինուեալ բերդին. բայց ի ասմից աղսաղանօք Հըմանմանասար ասի, որ Դէղեցիկ մանսուր Թարգմանի։ Ձղէ սր կառուցեալ կայ առ եփրատաւ յաբևմտից նր, մերձ ի սամսատ ի հիւսիսակողմն նր, և ի հարաւոյ արևմտից մալատիոյ. բնակիչք նր տաճիկք, հայք, և ասորիք. այլ որ զարմանալին է՝ հայք ի խօսելն գհայկական լեզու, զասորւոց ոչ նին զեղանակ յարատասանութեանէ. իսկ ասորիք ընդ հակառակն ի խօսելն զնաբաթացոց լեզու, զհայոցն ի կիր առնուն զեղանակ. առաջնորդ ձղքիս է ըստ կաթողիկոս սոյ, որպ և վերոգրեալ ձղքք։ Վարդ հրանիմանասրայ առաւ յոյժ, յորմէ գործեն վարդաւիճկ պատուական որ անուանի է ի կողմանս յայնոսիկ. նոյնպէս և մամուռիկ սր ալնիւ. անուանի է և ջրհնձան սր ըստ քաղցրութեանէ և ըստ մեծութեանէ. յորոց երկուք և եթ բաւեն ի կերակուր բազմութեանէ։ Ապա տանօր գնէ արքունի դիւանապետն զդիւզաքղքն բիշման քրդաց։ Յարևմտից կուսէ հըմնիմանասրայ ամբարձեալ կայ լերառն, որ է կատան կիր կիրճ ըստ այն ձնիզ՝ որ գնայ ի մալատիէ. որ տէ՞ասի տէրպէնտ։

Սօփաղ, Աւան մեծ ուր նստի և պէկ. բնակիչք սր քուրդք. գտանին անդ և յազգէս հայոց։

Պէհէնի։

Աւան սր ՃՀ օթևանօք հեռի է ի յայնմ[illegible] յարևմուտս հիւսիսոյ նր. բնակեալ է ի տաճկաց և ի հայոց. ոմանք մղկիթս և շուկայս. ան-

ցանէ առ նուաւա Սաւրան գետակ, որ Թէպէա չէ խորին, այլ լայն է և աստակի որբնձոց ձկնդ յոռատանալն։ Շուրչանակի ունի պարտէզս և այգիս, որոց խաղողն է պանչկրի. դի արտաքոյ կալոյ դի Խրև հրէշ ինն է տեսանել՝ ի տեսակս խաղողոյ սակս մեծուէ. որոյ չամիչ գնոյ մինչ՝ ի յարքունիս։ Գլխաւոր վաճառ պէհէանոյ է տախտակ և գերան. գի մօտ իւր ունի անտառս մեծամեծս. ուռ-ֆայէցիք ատոն գնեն ըստ մեծի մասին առաղ՝ ի պէտս շինուածոց իւրեանց։

Խորապէպ գիւղ, որ Թարգմանի գաշտ առերեալ ջրով. գի խորապնջակէ առերէ, իսկ չոր Թուրքերէն ջրոյ. որ է աղճատեալն չէհ բառին պարսից։ Մերձ է ոյս գաշտ՝ ի պէհէանի, յորում ամի ամի ժողովին բիւրեան քուրդք՝ ի տալ զուարս իւրեանց յարքունիս։

Տէրջէնջէյ ՀՂԷ։ Գիւղ առ գետակաւ որ դեղուս՝ ի լճակն անդաքինոյ. յարևմուտս հարաւոյ պէհէանոյ, ղոր միով օթևանաւ յարևելս Սէր ՔԷնթէպրէ գնէ քառասիւղ չէլէպին. լինին անդանօր մեծամեծ մոլորս ծառք առնէվպէրդ։

՝ի փոքր Հայս Թուրքն անկանիլ և այն կապանն որ է առ պէհլանաւ՝ ի Ճնճղին գնալոյ յանդալիէ և՝ ի հալէպ. և է կիրճ երկայնաձիգ հատեալ կառանօք յապառաժի. ՝ի նմա գտանին աւերակք սոսկալի պարսպաց, որք Թուրքին լինել ճեպորդ դրան. այս է մի յանձուկ կապանացն որք հանեն՝ ի կիլիկիա. ուստի և նախնիք կոչեն Գուռն ասորոց. Եւ Գուռն Իլլիկոյ. ոմն և դրէ պիշինկ՝ ի նահանգին հալպայ։ Ջերկուս գրուանս եկանէլոյ ասորաց՝ խորհնացին ըստ ոմն՝ և ըստ միոյմ ձեռագ՝, գնէ ՝ի փոքր Հայս։

Կահանգ Ը. Ասկին գարահիսար, կիւլ Գարահիսարն հասկին և Գարաջ հիսարն շարգալն։

Ասկ է գիւղ ըստ իշխանուն փաշային Երզինջանոյ, յորում երբեմն նստի միւսէլիմ, որ փոքր է պատուոմով. և երբեմն երկդուռեան փաշայ. այլ մեք կոչեցաք նահանգ հայելով ՝ի փոքրուն Հայոց՝ ՚Ա՛ գաղղիոյ գնի յարքունի գիրանագրին.

ա. Գարահիսարի լերգեր։ ը. Պալար սոյի։
բ. Լուսամբք. նահիկ։ թ. Լօղաբեր։
գ. Հիրան. նահիկ։ ժ. Խոպոպի։
դ. Հիւլէհրապար. նահիկ։ ժա. Զալապա։
ե. Սու լճերը. նահիկ։ ժբ. Խալիւֆբ։
զ. Գօյլու հիսար։ ժգ. Մինլաս։
է. Ճիհանիկ։ ժդ. Սիսըրիա։

Յիւրաքանչիւրն ի նոցն ունի փոքր գաւառ (որ է գաւառակ), և նայիպ (որք են փոխանորդ գաւառապետ)։

Գարահիսարի լերգեր կամ Ճապին գարահիսար։

Սակաւաբաւ առ ոտամիկս կոչի Ճապին գարահիսար, բայց ի գիրս օսմանեանց կոչի Գարահիսարի լերգեր, որ Թարպիզանի արևելեան ակառ լերդ, առակս որոշելոյ յայլոց գարահիսարաց։ ի հնումն կոչէր Կիւնդուզիս։ Է գլխաւոր գիւղաքաղաք ուր նստի իշխան գաւառի։ անկանի ընդ մէջ էրզիւռումայ և Թօքաթոյ։ ի հիւսիսային կողմն ազգաւ օվային, բայց կառուցեալ առ ասորոտով բարձրագագաթ քարալերին, որ բարձրանայ ընդ գայլ ամս չորեակայ լերինս։ Ասեն և լերդ ամուր այլ փոքրիկ ի վեր ակառ առաստարի, յոր միայն նեղ ինն անցիւք մարթի գնալ։ Էն ի սմա յայդհս հայոց առունք գրեթէ 400։ և ունին երկու եկեղեցիս, յանուն սուրբ փանոսի, և սրբոյ Ծծմածնի։ են և յոյնք որոց մի միայն է եկեղեցի եղեալ ընդ մերազգաւոցն սևասոյ։ գտանին և բազմութիւն տաճկաց։ Ընդ հատ հեռի ի գիւղաքաղքէս է հանք պղղինձի, այն է հատ պատուական և առատ։ ուստի ընկալեալ զանունն, կոչի տեղին Հեպհանէ, որ է նշանակ բերդին վերոհիշեալ առձկաց իւրեանց։ Գետն որ անցանէ առ սովաս, ի հնումն կոչէր Կէրառնոս։

Ջառաջինն պոմպէոս կերտեաց զայս քաղաք ընդ տիրելն։ և ի 879 հիմնարկեցին Փաթիհմ-Հէմմէան գրաւեալ ընդ արուբ օսմանեանց, ի գառնալն իւրում ի պատերազմէ ուղղեն հասանին որ էր ի Թուղքման ազգէ ի տոհմէն ադ գօյունլի։

Ճամպրակ։ Դիւղաքաղք 3 ժամուս հեռի ի հատէն գարահիսարէն, և 8 ժամուս յատշար օվայէն։ բազումք են ասա յայդհս հայոց որոց են եկեղեցիք երկուս, մին կոչի վարի եկեղեցի, և միւսն կոչի վանք, որ է յանուն սրբոյ գէորգայ, և է արտաքոյ

գիւ-

գիւղաքաղքին։ Ան սուրբ անցանէ և գետակ, ուր լուանան վուշ և կոյս ջրոց բերրին՝ ի դրասղ ղուռնոյ։

ՀԱՓԷՆՕՓԱՓ կամ ՀԱՓԷՆՕՓԱՓ, ուսկ՝ ՀԱՓԷՆՕՎ։

Ճանապէ Դաշտ սգեալն. և դաշտավայր գեղեցիկ և լայնածաւալ յարևելից յարևմուտս, ի գաղտակէ սկսեալ մինչ ի գիւղս հինաւր, ժամն իբր 8. յարևմտեան ծայրն է գաղափա, իսկ յարևելեան ծայրն է գիւղս հինաւր. պատել շուրջանակի լերամբք, որք ի հարաւոյ կողմանէ դաշտին բարձր են, իսկ ի հիւսիսոյ կողմանէ ոչ այնչափ։ և անուանին։

Մէծ փաղարը։ Ի հիւսիսոյ կողմանէ անցանի և գետ առ լերամբք գերեզման առ գաղտակիբ, և առ գիւղս հինաւրս. յարևելեան կողմանէ սահմանակիչ է այս դաշտ սիմերիկոյ և եղնկայի։

Երկիրը սր ղաճարճալի և արգաւանդ, այլ առ ահմ աւազակայ Թողէ կայ անգործ. Քղի այս դաշտ իբր ի բէլմ է դադար և որչ աւազակաց, մանաւանդ յառաջ ք զառէգան հասին, յորոմ ժամի աւազակք սփռեալ կային. որք յանձուկ վայրաց յարձակէլ ի վր ձնհորդաց կողոպտէին և սպանէին։ Այլ ձնհորդք յայնպիսի ժամի խո տրին յայտ վայրն յուղիղ պողոտայէ, և ջ լերինս կատարեն զձնհորդ ներբանց։ Բազում են ի սմա բնակուքք հայոց, կամ խառն և կամ յառանձին գիւղս։ Գլխաւոր կանանց սգեալ օվային է Ծաղոսկան ինն՝ փայտաշէն սրահև կամ ձոգառաձև. յորոյ վր արկանեն ուղուձս սպակիս ի զարդ։

ՀԱՓԷՆՕՓԱՓ. որ Թարգմանի Թուրքերէն Սալխակ սպղն սգ կամ ազ նշանակէ սալխակ. և ջր որ է սալաւաղեալն չնչր բառին պարսից, նշանակէ քաղաք։ Ասաւ սղաւաղանօք ի ռամկայ կոչի ՀՀՆԽՕՎ, և գաշան ՀՀՆԽՕՎ օվ։ Ան սգեալ այժմ է գիւղ կատուցեալ ի մուտս գաշանն ի գալն յարևելից, ոչ այնչափ հեռի յեղնկայէն. այլ ի հնումն էր գլխաւոր քղք գաւառիս, յորոյ անուն կոչեցաւ սգեալ օվա։ Ձիրէ զայս սգեալ քղք և Թոմաս մեծոփեցի, մտ ի սկսեալ պատմուե կիլտակս կաթուղիկոսաց։

ՀՀԴՊԵՐ։ Են երկու գիւղօրէք հայոց ի յսգեալ օվային, որք կոչին Վէրէ և Վարէ ՀՀԴՊԵՐ։ ի մէջ

երկոցունց է վանք յանուն Ժբ առաքելոց, որ է աթոռ առաջնորդի շրջակն գաբա հիսարի և թէ մից նորա։

Մլանոց և Քրդանոց։ Են երկու գիւղօրէք հայոց։ Ազնբիա։ Ասան երևելի տաճկաց կառուցեալ յապշար օվային։

Հոլաւիա, Բուրգ, Ազվանիա։ Են այլ գիւղօրէք յապշար օվային։

Գօյլու հիսար և Ջաղապա։

Աղղապոյն պարսն էր կոչել Գօյունլու հիսար. բայց ոմն կոչն Գուլէ հիսար կամ Գօյլու սար։ Ասան սր փոքր բերդաւոր առ վտակաւ որ յանուն իւր կոչի, և խառնի յամնսիա առուին. յարևելս հիւսիսոյ Թօգաթու և սեաստոյ. յորմէ հեռի է 2 օրիշ ևանօք ղօրաց. և ըստ մէջ երկոցունց գտանին դաշտավայրք ղօնարձակիք. այլ ընդ հիւսկն մծտակայ դաշտացն՝ գիւղք իւր է գԺողովրին սակս քարաժինս խոժոռուե սեպացն լերին յորում է կառուցեալ. ըստ զառ 'ի վայրն ձգել, և 'ի գլուխն 'ի բերդ հին և 'ի փոքրիկ աւարտել։ Բնակիչքն տաճիկք. առունքն քարակերտք. ունի մի միայն ճնշիհ 'ի վրջ, կիրճ անձուկ վտանգաւոր ճնշհորդաց, ընդ որ հազիւ մարթ է երանել մի առ մի. և ատորև նոյնպէս ճանապարհ գԺողովրին հետևակ առն, նաև ընթերցողաց գեաւակն գԺողովրացուցիչ է ճնշրհին, որոյ գոյն է կարմիր սակս կարմրուե հողոյն ըստ որ անցանէ. այս լեառն է մերձ 'ի Ծայր ապշար օվային։ Էառ զայս բերդ Ֆաթիհ սուլդան Մհմետ 'ի հիջ" 864 (1459) 'ի խաղալն իւրում յառաջին դրաստղունն, 'ի ձեռաց ազգ գոյունլու ուղղուն հանին։

Երկրորդն կոչի նաև Ջաղապա, ոմն աւան բերդաւոր կառուցեալ 'ի ձորակի, որ է յարևելեան Ծայր ապշար օվային առ գետով. քնակիչք նորա տաճիկք։

Ա. Հիսարհ որք եղեն ըստ մեծ տէրութեանն :

Ի բոլոր Հայաստանեայց են և այլ ևս ինչ որք ըստ ինքն ինքեան եղեն ըստ տէրութեան մերոց Թագաւորաց, սքե են.

ա. Մինջափէտ. ը. Խաղիւ.
բ. Կիւնիա և սահըմա. թ. Հաբրպափական.
գ. Եփոպոյէ. ժ. Հաշճանք.

Ի սոցանէ վերջինն ոչ միայն ըստ ինքն ինչ եղև ըստ մեծ տէրութեան, այլև նոյն իսկ ժամուն երկրին էին սեռեալ ի հայիկայ : Հանգամանապէս ևս ասացից զայսոցիկ ունելոք խօսիլ ի ստորագրութեան հին հայոց տանեայց. յայսմ վայրի ստորագրեացուք միայն զայժմեան գեղն և զքղքն որք անկանին ի տոհմ, հաւաքելով ի զինն կողմանց և ի փաշայութենէ, յորս այժմ բաժանեալ կան նոյն հին ծք :

ՊԼ. ա. Մինջափէտ.

Ի նուռնա մինջափէտ ի քաղմ սահմանս ձգի, մեք յայսմ վայրի զայն սահման ընդ միայն ունելոք ստորագրել, որ ի նախնումն էր ըստ տէրութեան հայոց, և որ տերացեալ անուանէր մինջափէտ : Ի նմ գաւառանակին այժմ երկու փաշայութենք, միոյն եռգուղեան ուրբիայի կամ ռադգայի, և միւսն երկգուղեան պիրէճկըզ : Բաց ի նոցունց փաշայութենցս ի մինջափետս տերութենէ հայոց անկանին նաև մծբնի կամ նէսիպին որ է ի ինդինգին մուսուլայ, և ձէզիրէ և սինճար որ ի ինդինգին տիարպէքիրոյ, և մերաին որ ի նահանգին կղաղատաստայ, զորս յաջակայդ ստորագրեացուք :

ՆԱՀԱՆԴ ԱՅ. ՈՒՐՓԱ։

ՓԱԼԱՅՈՒՐՔ ԵՈՒՐՂԵԱՆ։

ՅԱրքունի դիւանապետին և յարքունի հրովարտակս կոչի յանուն Ուռգայէ, որ է քրիստոսասիրեալ յայս նահանգս. յումանց կոչի և Բուհա. 'ի հն" կոչեր Ուրհա և Եդեսիա։

'Ի հիւսիսոյ սահմանակից է նահանգին ախարակքերոյ, յարևելից՝ նմին նահանգին և մուսուլայ, 'ի հարաւոյ՝ երդած արաբացւոց, իսկ յարևմտից՝ ալբիճիզոյ և մարաշոյ։ Գտանին 'ի սմա անապատք, յորս ըն ջրոս կամ հինդ աւուրս չիք տեսանել մարդ քրիստոնեայ և մարդ պղտոզ, այլ յածին 'ի նոսա քուրդք աւազակաւուք հրձիգ անասնովք իւրեանց։ Բնակիչք որ զանազան ազգք, օսմանեանք, քուրդք որք են քաղցրք, թիւրքմանք, նաև արաբացիք, և հայք, հն և ասորիք այլ սակաւք։

Օդ ուրհայի առողջ, ջուրն բարի, և երկիրն արգաւանդ. բերէ արմտիս առատ, ցորեան, ոսպն, բակլա, հն։ Բայց առաւել քան զայլ բերս առատ և աղնիւ է որ բամբակ։ 'Ի մէջ պտղոց սքանչելի է նուռն քաղցր և մեծ մինչև ոմանց կշռել մի օգդայ և առաւել ևս, հատիկ ոմանց մինչև 'ի չափ փոքր ձուոյ, իսկ որիշքն մանր, կեղև նր նուրբ և թափանցիկ. դորմեն 'ի պտղոց առաւ նաև դինի պատուական։ Սքանչելի է և չամիչն եռատեսակ, յորոց մի տեսակն դեղագանցէ քան զայլս. ունի ուրհա և դինի պատուական, նաև իւղ, բայց առ վերաբար 'ի կիր առնուն զնա ջուշման, քան զերկանեան. 'ի կենդանեաց խաշն ընտիր, և երկայն թեթեւընթաց։

Յառաջագոյն ունէր և փայտ բաւական առ 'ի պէտս բնակչաց, զի անտառն ժամանակ, մերձ 'ի քաղաքն, այլ բնակչաց առ սակաւ սակաւ հատեալ և փոխանակ հատելոց անհոգացեալ նորոգ անկել, այժմ նուաղեալ է յոյժ անտառն, և երկիցեայ տարակայ ուրեք հարկ է գրաստուք բերել փայտ 'ի քաղքն, զնոսին իրի հնարկ ժղիդք վառանն անդ զուտս որթոց հատելոց, և զտերևն անուանել ոչխարն, նաև քաղկոտս անասնոց։

Գրհասք

Գլխաւոր վաճառք սոր են գինի, չամիչ, ղոր ըստ ամենայն տարւոջ ի հալէպ, յորմէ գործեն նոքա ոսկի. կտաւ բամբակի հաստարակ և նրբանիւթ, դրեթէ ոչինչ ընդհատ ի բամբակի բերեզնոյն հնդկաց, ղորս նոյնպես առաքէ ի հալէպ, ուստի սիրեն և այլ ազգք. վաճառէ աստ և անդ նաև խաշն և ծրխլար, և մորթս ներկեալս ի դոյն դեղին, պատուական ըստ ղայլոց տեղեաց։

Գլխաւոր իշխանութիւն այսր նահանգի փոքր ինչ յետ քան զաւերս սուլթան Համիտի դրեթէ ըստ նմին անցեալ էր ի ձեռս Թիմուր փաշայի զօրատեաւ ասպատակ մինչև քրդացն, որ և առնոյր հարկս ի քրիստոնեայսն նաև յամս դիւղօրհնէից. որում բիշիմ անգամ զդէմ կալեալ փաշային ուրֆայի բազմաթիւ զօրովք իւրովք և ոչինչ օգտեալ, ակամայ կամաք յանձն առնոյր ասպատակատարել զկամս նր։

Թիւմք սր են եօթն, ոմն ի տեսանել յայրքսնի դէհանապրին. Էյալէր (ըստ նահանգն) Ուռֆայէ, յորոմ նոքա էոզուզլեան վալի ի յոռհա փաղտէ, ուր և գաղ պատուր ընդ նմին. գաթըլըտ (ըստ Թիւմք) պարոնայէ ընդ սովաս էն սոքքն.

ա. Թուռհա. (որև Ուրֆա ձ. Խաղտուր.
ֆա.) ե. Հաւրան, որ ե խառան.
բ. Տէյրի ահմէտ. ը. Գօչհիսար.
գ. Ճէնմասէ. ի. Սէրուճ.

ե. յիւրաքանչիւրումն ի սոսա նոքա գաղը։

Ուրֆա։

Պայրաքդաք սր քերդաւոր անուանի, պարսպատպատ ի սպիտակագոյն որձաքար վիմաց, գրեթէ ըստ չափու բարձրութեանն պարսպին ամենայն, և առ պարսպաւ խրամ խոր փոսիւ հատեալ յայտաւաժի, շրջապատս նր երկուս երկուց ժամուց ճանապարհ. ունի դրունս չորս, 1. Սամսատ գափուսն. 2. Պէկ գափուսն. 3. Խառան գափուսն. 4. Ալան գափուսն, ըստ որում աստի և անտի նր են երկու առուիծունք քանդակեալք ի վիմի։ Ի հրաւառողին քաղաքին ի գլուխս վերամբարձ սեպագեալ ապառաժի է բերդ նր ամուր, առ որով խրամ խոր հատեալ նոյնպես յապառաժի. ունի դրունս չորս, են ի նմ բերդակալ, և նր 60 առունք տաճկաց. և քարաշէն մզկիթ մեծաշէն, որ ի նախնեաւն էր եկեղեցի յանուն սրբոյն սարգսի, առ ո

րով

զով առաւ և անուն կանդուն կան մինչև ցայժմ երկու բարձրաբերձ քարաշէն զանգակատունք, դիրք բերդիս զուարճալի յոյժ. զի առ բարձրուն երևի անդուստ ջրգին ողջոյն հիւրձ ծովակօք, և պարտէզք որք՝ ի ներքս և որ արտաքոյ քղքին, և դաշտավայրն որ՝ ի հիւսիսակողմն։

Բնակիչք սր որք կորովիք տունք իբր 12000. յորոց իբր 2000 են տունք հայոց, խակ մնացեալքն տաճկաց, գոանին անդ և ասորիք սակաւք. բազմութիւն արուեստաւորաց են՝ ի սմա յաղգէս հայոց, մինդքարակոփք, ձարտարապետք, և կառուցագործք առաւել ք 400 մշեվէտ։ Ունի ուրիշս վաճառանոցս, հրապարակս, բաղանիս, և այլբիւրս, որոց պատուական ջուրք դան արտաքուստ՝ ի կրկին տեղեաց. առաջինն կոչի Քերուզ սուլն, որ՝ ի նախնի ժամց անուն բերեալ է՝ ի հետուստ քշմ աշխատանօք ըստ որեկրեայ քարաշէն խողովակս, միւսն Ճօսաղ սուլն, որ յանցեալ դարու բերաւ՝ ի մօտաւորագոյն վայրէ՝ քան զառաջինն ըստ երկրեայ ճնշմամբ՝ ի ձեռն սահմանուս ճարտարապետի։

Բայց քղքն՝ ի մի կողմն իւր՝ ի բարձրաւանդակի առաջի դլխաւոր մզկիթին ունի երկու փոքր լճակս, յորոց Թէպէտ հոսին ջուրք ականակիտք, սակայն՝ ի սկզբանէ անտի՝ ի գործ ածեալ են՝ ի բնակչաց՝ ի մաքրել զաղտեղութիւնս քղքին ըստ որեկրեայ խողովակս, յոռոգել զպարտէզս որք ներքոյ և արտաքոյ քղքին, և դարձուցանել զաղօրիս որք են արտաքոյ, առ որովք են զբօսանաց տեղիք, յորոց մի է և քէօշք հեյլս անուին։

Առաջին լճակն որոյ շրջատպատն ոչ ժամանէ՝ ի հետ մղոն՝ կոչի՝ ի բարբառ արաբացւոց Խասիլ խարտհիմ. զի սեփհական հասարին զսա արբահամու նախ՝ ք զկոչումն իւր յայ եւանել՝ ի խաւսանէ. ուստի և այն մզկիթ է երևելի ուխտատեղի առ տաճիկս։ Խակ երկրորդն որ փոքր է քան զառաջինն՝ կոչի Ալինի զըլնա, երկոքին ևս խոր մինդ երկրորդն, պատեալ շուրջանակի կուխածոյ քարամբք մինչև՝ ի ստոր, ջուրք սոցա բղխեն՝ ի ներքուստ՝ ի յատակէ իւրեանց պղպջակիկիւղ իբր՝ ի կաթսայէ որ յեռանդեան կայցէ. զի են՝ ի նոսր ձկունք թզաչափք, բայց արգելել է որսալ ամէն ատձկաց և քրիստոնէից, զի խափանել համարին զօրհնուն և զպէրէքէն աբրահամու. այլ ընդ հիւսիսն կէրակուր արկանեն՝ ի անուանդ նոյ, յորում պահու լինի տեսիլ զուարճալի,

ել, անբաւ բազմութեամբ ձկանց վիճեամբք եռալ եւ ելեւէջս առնելով, մինչ գրեթէ եւ արտաքս ոստնուել, զորս եւ մարթ էր ձեռամբ ունել։ Այս երկու լճակքն՝ զորս ընդարձակեն դեղեցիկ ստորագրեալ յողքան եգեսիոյ, զորմէ տես ի հին ուրխայ։ Ընդմէջ երկուց լճակացս՝ են կրկին քարաշէն բարձր զանգակատունք։

Ինորոդ շինուածս ուրիշայի՝ երեսեւէն եւ պալատն փայտային, զոր եւս շինել զամն ժբ հանգուցեալ օղլու ահմետ փաշայն՝ այլ հզօր փարթամ եւ հանճոյ թագաւորին. ի գնիշն տեղեաց բերել երեսեւէն ճարտարապետս. 4 բաղանիք են յայսմ պալատին, 2 պարտէզք, մի ճարտարապետուած հաստատեալ, եւ 365 սենեակք ըստ թուոյ աւուրց տարւոյն։

Մի միայն եկեղեցի է այժմ ի ձեռս աղգիս հայոց անուանեալ ածածին, բայց պանծալի ի մէջ համարէն քրիստոնէից ի նմանէն ճիկց անտի, զոր ասեն լինել առաջին եկեղեցի քրիստոնէից կառուցեալ աբգարու թագաւորէն մերոյ, որ յետ ը գնաց թագաւորս ծի հաւատոյ ի քն, այս եկեղեցի ունէր ասեն հօրէն քարաշէն գմբեթս, այլ անանուանն որպէս աբգարու որ յետ մահու հօրն եբաց զդրունս մեհենից, կոչ ծանեաց զվէրն և մնաց միայն միայն մինչև ցայսօր։ Ի ձախակողմն դասու եկեղեցւոյս է մատուռն, յորոյ յորմն քանդակեալ կայ ի վիմի պատկեր ածամօրն հրէշ ածորգւոյն ի գրկին, զարդարեալ ոսկի արծաթի և մարգարտայեռ զարդուք, և յանձնեալ յուխտաւորաց զանազան կողմանց։ Պատմի թէ ի ակզբան անդ ի կատարել շինուածն եկեղեցւոյս, այս պատկեր ինքնին գտաւ քանդակեալ ի վիմի, և ի նորին անուն եկեղեցին կոչեցաւ ածածին. սոյն այս պատկեր է՝ յորմէ ձայն լսելի եղև ամենեցուն սբին աղեքսիանոսի. Մարուձէք առ իս զայրն սյ, որոյ և բնակուածքն տեղին կայ մինչև յայժմ ի քեռատուս եկեղեցւոյն կցեալ յորմն նր ի ձախ մատրան, կոչեցեալ Մատուռն սբին աղեքսիանոսի, և յանձխեալ յամ շաբաթս յուխտաւորաց։ Ի նոյնքսյ եկեղեցւոյս է վիմափոր դամբարան, ուր է մարմին ադդեխ հայրապետին, զոր սպան անանուանն։ Այս եկեղեցի է աթոռ արքեպսին ուրիշայի հրէշ տաճմուածք քհնոյց, ըստ կաթուղիկոսին էջմիածնի։ Ասորւոց եկեղեցի է փոքր և աղքատն յանուն սբին պետրոսի։

Քիչ մղկնիք են յուրիշայ, յորոց ոչ սակաւք ի նախ

նախնուցն էին եկեղեցիք՝ քրիստոնէից, երևելին ե այն մեծահաւոյց մզկիթ՝ որ ի հնումն էր եկեղեցի քառասուն մանկանց, ընարձակ և գմբեթայարկ, կոփածոյ վիմաշէն ի հիմանց մինչ ի կատար գմբեթին. ունի դրունս հ, յորոց մին որմով որոշեալ կայ ի մզկիթէն և փակէր ի վաղ ժամուց, յոր մերձենալ անգամ երկնչին ի բանալ, բայց տեղին պատուհէր է ի ծածուկ ի քրիստոնէից, զի անդէն առնեն լինել մարմին սքեց։ Ի մէնարէի սր որ ի հնումն էր զանգակատուն, երևին մինչև ցայժմ տեղիք զանգակացն, ձև նր ուղիանկիւնի, բարձր և համակ քարաշէն, գլուխ նորա գմբեթաւոր. ի ներքուստ մարթ է նաև ձիով և ուղտու երթանել ի վեր. գալիթ մզկիթիս առհնրկ սալայատակ և ընարձակ, ուր նի դրունս երիս առ որովք եգեալ կայ շղթայ ի խափանել զմուտս անասնոց։

Երևելի են և այս հինգ մզկիթք զոր ի վերջին ժամս շինեաց վերագրել առ փանոս կի փանոս ձորատրապէսն յազգէս հայոց, այր երևելի ի մեջ քաղաքիս՝ և սիրելի յոյժ համպատ օղլուին սակս բիմ մեծագործուածոց իւրոց. բայց յետ մահու նր՝ մեծամեծք տաճկաց առ նախանձու զոր ունէին, կամեցեալ էառն զփայտէ. զոր ոչ կարացին գործադրել ի հաւատոց բազում սպառնալիք և մեծամեծք խոստմունք սիրելեաց իւրոց տաճկաց, որք սիրէին և խնայէին ի կեանս նր սակս երախտեաց իւրոց ի վր քղքին։

Էնէնէնէր։ Թարգմանի նոր քղք. է իբր արուճար ձան ուրքայի մերձ նիմ. բնակիչք սր տաճիկք, որք յերջագոյն բնակէին յՅնին պարսից ի միւսմ քղքէ, այլ յահէ շահ գահմաս գուռլի խանին փախուցեալ հրբձ տմ բնտանեօք և ընչիւք իւրեանց եկին յուրքիա, որոց փաշայն ետ զայս տեղի ի շինել քղք։ Ի շրջակայս ուրքայի են քանի լինչ եկեղեցիք և ուխտատեղիք, ոմանք ամբողջ և ոմանք քայքայեալք, որք և օր ըստ օրէ քանդին, զի հնացեալ մեծամեծ քարինս կոփելն և պատրաստելն առնուն ի պէտս այլոց շինուածոց։

Ա՛ր ասդէր։ Մենաստան հայոց բնակեալ ի քանի մի աբեղայից, իբր կէս ժամաւ հեռի ի քղքէն յարևմուտս հարաւոյ նր, ի ներքոյ եկեղեցւոյ սր է տապան վիմափոր, ունելով ի ծածկոյթն վէմ մեծ կապարաւ ամրացուցեալ շուրջանակի, յորում ասեն լինել մարմին սքեյն աբբայի եփրեմի, զոր լսելին կրօ-

իրօնաւորք ոմանք ձեռնարկին երթեալ բառնալ անտի, այլ աբեղայից 'ի վերայ հասեալ արդելին զնոսա : ՀԱՐՑՈՒՄՆ ԵԼԵԼԵՅԻ : Հետի է 'ի նոր սարգսե իբր միոյ ժամ. կառուցեալ քառակուսի ձևով առ լերամբ, բայց հասեալ առ հներկ 'ի միաստանի լեռնացեալ ապառաժ վիմի, ասնիք նոր որ է տապարակ, երեք խորանքն 'ի նմ, և կամարիք դրօճապազարդք առ նոքօք, բեմքն որք բացատ են յորմոյն, աստիճանիք խորանացն, վերնատունն և իբր սանդուղք են, այս ամ են գործեալ և կոփեալ կառնահաստուբք 'ի մի միայն վիմէ, յոր չիք բնաւ կիր ի քերէճ, որ է գործ անհնարին աշխատուէց և ծախուց : Երկու ևեթ լուսամուտս ունի. մի 'ի վեր դրան յորմէ առնու զլոյս, իսկ երկիրն է առ վերնատամբ, որ է խողովակաձև երկայնաձիգ ծերպ որ ձգի մինչև 'ի միւս ծայր ապառաժ լերինն, ուստի Թոռն բացել ոչ 'ի լուսաւորութեն եկեղեցւոյն, որում չէ հնար անցանել ընդ այնչափ խորս, այլ առ 'ի տալ անցս շարժման օդոյ յեկեղեցւոջ : Առ սովին եկեղեցեաւ են աւերակք քարաւերտ շինուածոց և պատկամբք, զորս ես տեղեակ եմ ասեն լինել ամարանոց սրբոյն աբգարու Թագաւորին, որ ըստ մասին հասեալ և կոխեալ էր 'ի նմին լեռնէ, և ըստ մասին շինել մեծամեծ քարամբք, յորոց ըստ Ճիկս Ճիկս առին մեծամեծք տաճկաց 'ի սկիզս շինուածոց Խրիմանց :

'Ի սոյն լեառն մերձ 'ի վերոգրեալ եկեղեցին է լայն արձակ խորտուբս քարանձաւ խաւար ամենևին, և 'ինձմա այլ անձաւ փոքր քան զառաջինն. յայսմ անձաւի են երկու մեծամեծ վիմափոր դամբարանք, զորոց ասեն տեղեակք 'ի միում լինել մարմին սրբոյն աբգարու տրքային, իսկ 'ի միւսում մարմին աբգարու իշխանին, որ էր պատուհասական յետ տանն արքայի. պատուհել է տեղիս 'ի յուխտաւորաց :

Իսկ 'ի գլուխ լերինն երևի աւերակ մեծաշէն և քարաւերտ եկեղեցւոյ և մենաստանի 'ի կոփածոյ քարանց, յորոց մի զի ստէպ ստէպ առնուն 'ի գործ շինուածոց քղքին, ըստ մեծի մասին քանդեալ կայ այժմ :

'Ի հիւսիսակողմն ուրքայի իբրև երկու քարընկէց հեռի, է քարայր յօրինեալ 'ի ձև մատրան, որ էր ասեն Ճգնարան սրբոյն եփրեմի, ոչ այնչափ հեռի անտի 'ի լերինս անդ ցուցանեն զմենաստան նորին սրբոյն եփրեմի, որ է ամայի :

Ս. ԴԱՍԿՈՒՆ, կամ ՀԱՂԲԱՏ ՓՈՓՈՒՆՔ : Անկանիմ յաբև-

բեմուսս հարաւոյ ուրքայն, ժմբ և կիսով հեռի
'ի բերդէ քղքին, է անդ սրահաձև ընդարձակ հին
շինուածք, և առաջի շինուածոցն է ջրհոր վիմափոր
բոլորաձև, որ 'ի յատակն կոյս լայն է, իսկ 'ի բեր-
ինն կոյս անձուկ։ Ասյս է այն ջրհոր' ուր 'ի գառ-
նալն անանայ լեռնէն, առ ոտի աստուածակացն ըն-
կեց ղեկնդանագիր գաստառակ վերկչին։ Յառաջ
խեալ է տեղիս յոտխտաւորոց, և ամի ամի առաջ-
նորդն հոգւոյ քհնդիւք և բազմամբոխ ժողովրդեամբ
մեծաւ հանդիսիւ մատուցանէ ատեն պատարագ։
Յարևմտեան կողմն ջրհորոյս երբև կէս ժմբ հե-
ռի, 'ի գլուխ լերինն են երեք մեծամեծ ծառք կալ
գաւ առ միմեամբք, և ընդ նոքօք երեք դերեզմանք
սրբոց վկայիցն դուրխասոյ, սամանասոյ, և աբիբայ,
ոլք կատարեցան 'ի յուրքիա յանտանիոսէ իշխանէ
յաւուրս դիոկղետիանոսի կայսեր։

Ա՛Ը յունիս։ Մենաստան քարաշէն և մեծագործ է
հեռիցն 'ի նմ հոգ կրկին բարձր գմբեթակատամբք,
ոլք առ հնդիկ կանգուն կան մինչև ցայսօր, իբր 2
ժմբ հեռի յուրքիայէ 'ի գլուխ բարձր լերին, որ
իբրև գամիաս 10 ծածկիլ կայ ձեռամբք. պատմեն
թէ յայս մենաստան բնակեցաւ երբեմն սբ յակոբ
մծբնայ հայրապետն։ Ամի ամի 'ի ծնեալ սբ յա-
ռաջնորդն հոգ բազմութիք ժողովրդեան գայ յայս
եկեղեցի, ղղիչերն ողջոյն հակելով ժամերգութիք և
պատարագ մատուցանելով հանդիսիւ։

Կոմաճ 'ի հն" Կամուրջ։ Գեօղ մեծ իբրև 2 ժամու
հեռի յուրքիայէ 'ի հարաւոյ արևելից, բնակիչք սբ
առ հնդիկ յազգէս հայոց ազք հզօրք և քաջասիրտք,
յորոց և այլազգիք երկնչեն. և ոչ տան թոյլ երբեք
այլազգեաց բնակիլ 'ի գեօղ իւրեանց. ունին եկե-
ղեցի և քհնյս։ Երևին անդ հետք աւերակաց, յոր-
մէ յայտ է թէ 'ի հնուումն էր քղք։ Բերէ ցորեան
բնտիր, գարի, կորեակ, նուռն, և ն։

Ձարմելիւ։ Գեօղ իբրև միօրեայ հեռի յուրքիայէ,
ընդ մէջ նր և պիրէճիկոյ, առ արքունի ճանապհաւն
որ հանէ 'ի հալէպ. բնակիչք ազգս քուրդք. 'ի վր
բլրոյ մերձ նմին է վաղեմի բերդ քայքայեալ, ոչ
յիշատկին էր աւան մեծ և երևելի։

Ճէմուխ և Խապուր։

Առաջինն ունի բերդ հանդուն՝ ի վեր ըղծոյ յաւ
րևմտեան եզր գետոյն Եփրատայ։
Իսկ երկրորդն Խապուր ունի քաղաք մերձ՝ ի հարաւ
կառուցեալ՝ ի վերայ լերին, որ ունի բերդս կրկին։
Ընդ և վտակ մեծ որ յանուն սորա Խապուր կոչի.
քանի սա՝ ի հարթաւարդակ վայրի, ուր են աւելի քան
300 աղբիւրակունք վճիտ ջուրց, որ՝ ի տատձկայ կոչի
Բէհարիւլ այն։ ըստ Իլուխ աղբիւր, և յատուրց՝ Բէհ
սայն. որոց՝ ի սկզբանն երկուս առուս կազմել և
ապա միացեալ, և ոլորտել զերամբն ուրէ խապուր.
հոսի ընդ արևելս հարաւոյ, ապա յարևմուտս կոյս
ընթացեալ, ընդունի զՀիրմաս գետակ մեծ որ գայ՝ ի
մծբնայ, և յետ այնորիկ՝ ի քէրքիսէ ընդ խառնի
՝ի Եփրատ գետ։
Տոհմ ինչ արաբացւոց կոչեցեալ Պէնի ըլիչ, յամա
րայնի բնակի լերկրին իսապուրայ, իսկ՝ ի ձմերան
մերկի՝ ի սէլէմիէ։ Ունի բազմութիւն յոյժ գիւղօրեից
առ նմա վտակաւն, յորոց Թէմիւր փաշային քուրդ
պունոյր տասանորդս։
Եռապան կամ Հռապան. ՝ի գիրս մեր Ռապան.
Ասի առ Խապուր վտակաւ։

Խոռան և Գուհիսար։

Առաջինն ունի աւերակ մեծ ինչ և երևելի քա
ղաքի՝ ի կարմրահող սեղջոջ, որ էր ընդ վա
ղեմն շինուած քանանացւոց ոմն ասեն, հեռի յաւե
րակացս 2 փարսախաչափ ե բլուր յանուն նահա
պետին աբրահամու։ Յայսմ Թէմի ցուցանեն և
զդերեզման նահապետին յօրայ։
Ռաֆգա. զոր ոմանք՝ ի լատինացւոց աղաւաղանօք
կոչեցին Հռաֆբա. Էպիւֆիէատ կոչէնաև Ռաֆէ
գա. ՝ի հն՝՝ ըստ ոմանց կոչէր Գաւլինիտօն կամ Գաւլէն
նիտօնէ։ Քաղաք աւերակ յարևելեան ափն եփրատ
գետոյ, ՝ի հարաւակողմն ուրֆային, իբրև 50 մղո
նաւ հեռի՝ ի նմանէ. անցանէ առ նովաւ և վտակ ինչ
եփրատայ։
Երկու Թեսին Գօշհիսար յարևելեան կոչի Տէռնէ։
ունի աւան համանուն՝ ի խորշ ինչ լերին և բերդ
՝ի բարձրաւանդակի. 10 ժամ հեռի՝ ի մծբնայ յա
րևմուտս նը, և 4 ժամուս՝ ի մերաինոյ՝ ի հարաւոյ

նր. են՝ ինձա աւերակ քաղաքն. բայց ի լեռնէ որ առու որ խառնի ի գետն հիւսիսոյ։

Գիւղաքաղաքն։ Գիւղ ասորւոց, իբրև 6 ժամաւ հեռի ի գօշխաարքէն։

Պաաա (լիվա կիսանձագ) Պէրէձէի կամ Պէրէ, ի հն՝ Պերպօտամ (՝Ο Ἔφφα։)

Փալայուրէի էվէրօղլէան։

Զգի առ եփրատ գետով, ի մէջ նահանգին մա- րաշայ և ուրֆայի, ուր լայնութեն գետոյն ա- ռաջի մայրաքաղքին է իբրև 300 քայլ, սովորական անցք ամ ձանապարհորդաց այնր կողմանն և ամ կա- րաւանաց ոյք ուզին անցանել ընդ եփրատ, որ են հալպայ, ուրֆայի, տիարպէքիրոյ, և յայսմ վայ- րի. ուրանօր առ քաղքաւն պատրաստ կան բազմ նա- ւակք փոքունք և մեծաւմեծք ի կրել զձնհոդս և զայլս կարաւանաց. յայնկոյս գետոյն է Քէբ- ման անբայ, ուր երբեմն օթևապային կարաւանք ոչք կարեն ի միում աւուր անցանել ընդ գետն, նոյն պէս ի կողմն սկիր քաղքին մծո նման ի վեր լերին է այլ Քէբմանաէրայ վէ նոցին, և սենեակք վիմա- փորք ի յատակաւաժի լերինն, ուր սիրեն մանր ինչ կարաւանին յորժամ քէբմանաէրայն ոչ կարէ տա- նել զկարաւանն առ բազմութէ։ Պէրէձիք ունի գե- նի, առատ ցորեան պատուճառաւ և զայլ արմտիս, պատուղս, պէստկս ձկունս, և զձմեռ պէտոյս կերակ- րոց, ունի և անտառս յորս գտանին և փայտք յարմար ի շինուածս ազգին, և ձիթենիս, մինդ ի ձորն որ յանուն նոյ կոչի Վադիէ էնիւհ. ըստ Զոր ձիթենեաց։

Թևմք սր են հինգ ընդ գրեթէ արքունի դիւանա- գրին. էվվէլ (ձուս) պէրէձէից յորում նոքա երթ- ղեան ֆալա կամ տրքիստանէն, և որ ընդ ուղս պարսկա- կին ետ էն։

ա. Պէրէձիք.	ե. Սուրուճ.
բ. Ալեմշալէ.	զ. Թէրքիկ.
գ. Պէյնէ ուէպէնէ.	

Ե- յերուսաղէմացուն ի ռոգունց գոպասար նոքա. այս էվվէլ հալպայ էր, և ապա պատեալ որուշեցաւ առանձին։

ՊԷՐՆԱՇԻ։

Ունի քաղաք պարսպապատ և բերդաւոր միով օվհանաւ հեռի՛ի ռուսիգալէէ, և յորէքօրեայ ի հալէպէ, կառուցէ ըզ զառ ի վայր ապառաժ ժուռ լէրնի, որ է յարևելեան ասին Եփրատ գետոյ, առ որով սկսանին անմիջապէս լինուիքն, ասնի անդէն առ դեռեզերբ բերդ վաղնջական և աշտապրակ, և ի գլուխ քարաշէրնին ունի այլ բերդ առ հնոյրկ ի յորձաքար վիմաց զորս հանեն ի նոյն լերանց ամրացուցէ ըզ հին սովորութէ, յորում են նաև ապարանք փառային. պահէ կան ի բերդին պէտսէս հին գործիք պարզմայ, սուր. նետ, ասղնի, վահան, տապուտարա, զրահ, Թամբք ձիոյ ևն, որք փոքր ինչ յաղ առաւել բիմ էին. պաբիսպ քղքին և բերդին ի մասին քայքայել կան այժմ։ Բնակիչք սր տաճիկք գժնեաչք իբրև 2000 տունք, զորս նեմրօթլոս կոչեն, վր գժնդակուն բարուց, կի Թերևս ի ներբուվթայ հինիել կարծելով զայս քղք. են ի նիմ և էնինէրնի հեռաւակ զօրք և սիփահիք հնծելազօրք իբրև 2000. բազմուԹիւն են յայս քղք ներկարօրք և ինդ ոսոսյ Նանկք կի ջուլհակք։

Ռոմգալէ, ի հն" Հռոմկլայ։

Իբերդ սր անուանի ի ժէ դարու հեռի միօրեայ հեռի ի պերէձիքոյ, և դրեթէ երկօրեայ յուրքիայէ, կառուցէ ի գլուխ լեռնացել ապառաժի, որ է ցամաք կղզի յերից կողմանց ևս պատեալ ջրով. զի յարևելից՝ առ սովաս քերէ Եփրատ գետ, յարևմտից և ի հարաւոյ՝ Մ էջպան կի մտչ նան վտակ Եփրատայ, նակ ի ցամաքին կողմանէ ապառաժ լեառն այն գոլով քարանձաւ ուղղաձիգ և ողորկ ամենևին ոչ Թէ կառնաւ կոխել, քնաւ անմատոյց է մարդոյ, նմին իրի ձնոյն եղանելոյ ի բերդն է և կղմանէ մերկացան վտակին, յորոյ վէր է կամուրջ քարաշէն, ի կամրջէ անտի մինչ ի բերդն է մի միայն անցք ել զառ ի վեր լերինն որ հանէ ի բերդն, և ի նոյն անցս յեօԹն աեղիս եօԹն դրունք են քարակոփք մի գլխի միոյ, եօԹնէրդն է նոյն նակ գուռն բերդին՝ որ պատեալ է քարաշէն ամրակուռ պարսպաւ։ Սակաւ բնակու-

Թէնք են այժմ՝ի բերդին իբր 50 տանց աւ հնրկ տաճկաց, ուր նստի և բերդակալ ի Տիզտար, իսկ մեծ մասն բերդին դատարկ է և անբնակ, և ուրեք ուրեք աւերակ հին շինուածոց։

Զնք՝ի սմ աղբիւր ինքնաբուղս, այլ ըմպեն յանձրևային ջուրց, սակայն երկայնմտուն և արուեստք նախնեաց լցեալ ունի զպակասուն բնականին. զի՝ի վերուստ անտի մինչ՝ի յատակ քարաձերմին զբուխ կառանաց բրեալ կայ գուբ կիս մէնդ ընդրկրեայ ձնտիկ քառակուսի ձևով, շուրջանակի ունելով 360 աստիճանս հատեալ՝ի նմին ապառաժ լերին, ըստ որս՝ի ձիկի երաշտուբ և երկար պաշարման ընդնամուին, մարթի է համարձակ լինել՝ի ստոր առանց տեսանելոյ ամենևին ընդնամուին, և առնու զջուր՝ի գետոյն եփրատայ՝ յոր ժամանէ այս գուբ։ Ի ժամանել՝ի կէտն անդ այսր գետոյն կիս ճնտիկին՝ է քարայր ինչ խաւարին հատեալ կողմնակի՝ի նոյն լեառն, և պատուհեալ յուխտաւորաց, յոյր սակս և պատրաստեալ կոչեն սբ սանդուղք, աւանդելով թէ բնակարան էր այս այր սբոյ ձգնող։ Ուրուք աւ ձևիք ընդհալոյն, և ըստ պատարակուբ նորին մարդիկ։ Ի բերդն աստ է և քանտ խորանգունդ, ուր արկանեն զՔՌծամածս վն ծանր յանցանաց։

Երեք եկեղեցիք են՝ի սմ մեծամեծք և քարաշէնք կանգուն մնացեալք մինչև ցայժմ այլ ամայիք. որք են սբ սարգիս, սբ գեորգ, և սբ ներսէս շնորհալի, որ կառուցեալ կայ՝ի բարձրադիտակ վայրի լերին, իբր թագ՝ի գլուխ հանդերձին բերդին, գմբեթաձևանակ համակ քարաշէն՝ի հիմանց մինչ՝ի գագաթն գմբեթին, որ ըստ մասին քանդեալ կայ, յօրինեալ ըստ նախնի դիտական ձևոյ և՝ի ներքուստ յերիւրեալ պէսպէս դրօճագօք և քանդակօք։ Ի ներքոյ եկեղեցւոյս է ծերպ՝ ըստ որ երևի մեծին տեղի անյայտ, անդ ասեն լինել զմարմին սբոյ հայրապետին ներսէսի, զորմէ տես՝ի հին հռոմկլայ, ամի ամի բազմաւն գաւառականացն և այլ շրջակայ տահմանաց և ուրիշայեցւոց, ժողովեալ աստն հնձ բազմաւբ քհնյից, մեծաւ հանդիսիւ մատուցանեն պատարագ, խաւրաքշելուբ տալով սակաւ ինչ տուրս ազատաւորն բերդակալին, որ նստի աւ դրան եկեղեցւոյն։ Պատուհեալ է անուն սբոյս և աւ այլ լազգիս, մինչև շրջակայ բնակիչք այլազգեաց յանուն սբ երդնուլ։ Աւ եկեղեցեաւս է և նախնի

կայ

կաթուղիկոսարանն մեծաշէնն, որ ըստ մեծի մասին թէպէտ աւերակ է, այլ տեղի սրահիցն և սեանեւից երևելին մինչև ցայժմ: Ի'ւ ռուսգալէ և մղկիթ մեծաշէնն, որ էր մի 'ի յեկեղեցեաց այսր քերդի: Ըստ ակայ սահմանն եր ունի պարսկէղ և միջգս աւ ռասու, և անկանի ըստ թեմիճ կաթուղիկոսին սոյ: Յայնկոյս մարզման վտակին են քանի մի տունք սղքատինք, որ փոքր ինչ յաչս էր ջրիք. անդ յամ բնիս լինի վտանաւ, ուր ժողովեն 'ի հաւորէն մերձաւ ինայ լինից զամ կարեւորս կերակրոց և հանդերձից: Մ էղպան, կամ մարզման: Վնճակ ռուսգալէի, ուստի բղխէ մարզման վտակ զոր 'ի վերոյ յիշատակեցաք: Ընհէղ: Գեօղ առ ռուսգալէի յարևմտից եփրատայ. բնակիչք սր առ հնոյ կայզէս հայոց, որք ունին մեծագործ եկեղեցի քարակերտ 'ի նախնեաց անտի մնացեալ:

Ճէպին: Գեօղ յարևելից եփրատայ մերձ 'ի ռուսգալէ, իբրև միօրեայ հեռի յուրփայէ: Բնակիչք սր առ հնոյ կայզէս հայոց, որք ունին եկեղեցի մեծաշէն առ հնոյ յորձաքար վիմաց, և առ նովաւ զանգակատուն նոյնպես քարաշէն: Ա'ստաքոյ գերեզմանին բազմաւք մեծամեծ վիմափոր գերեզմանաց, որք ցուցակ են նախնի մեծաշինուած տեղւոյս: Ջրոհ, Հայնի, Բէնէշէ: Են երեք գիւղօրէք մերձ միմեանց և ռուսգալէին յարևելից եփրատայ. բնակիչք երկոցունց գիւղօրէիցս ևս են Կէոկէո, որք առ քառնուն դարձեալ գոլով յայզէս հայոց 'ի տաճկութեն 'ի մէջ ժք դարուն ոմն ասեն, ակամայ միայն պահեն զծէսս նոցա, և յօժարակամ զծէսս քրիստոնէից: Ջգեհնուն ըստ տաճկաց, բայց հնոյ լեզուն է հայկական, և այն յատակ ըստ հնչման, և խառն ըստ գրաբառի. արքն որք չըմբնն ասա և անդ' դիտեն խօսել և 'ի գարբառ տաճկաց, բայց կանայք նոցա քիչ միչտ առանին են' գրեթէ առ հնոյ բայց 'ի հայկականէն ոչ գիտեն այլ ինչ բարբառ, և այն մանուկ և յատակ ըստ հնչման և ըստ բառից' որ մերձ ձեռնոյ 'ի գրաբառն: Բնաւ խորչին բնակել 'ի քաղաքս տաճկաց, զի մի բռնադատեսցին 'ի պահպանութեն օրինաց նոցա: Ջորդիս Իւրեանց Կիրտելտան, և դնեն անուանս կամ անունս և կամ հին նահապետաց և մարգարէից, և ոչ դնեն անուանս տակ տաճկականս, բայց 'ի լինել մանկան ութամեայ կամ լիոնամեայ, թլփատել տան:

'Ի յամուանանալ Իւրեանց' գիշերայն գնացեալ յե-

ևկեղեցին կատարել ատն քհնյին զամ օրհնութիւն խորհրդոյ պատկին, բայց ապա գնացել 'ի յունաց ատնանանան և ըստ տաճկական օրինի։ Պահեն խաոնել զամ պահս ծխոյ հայոց ղշաբաթականս, և մենդ զքառասնորդականն, և զառաջաւորացն, յորում բղիք զաւուրս երիս ամենևին անսոճապ անցուցանեն, թէպէտ և առ անսոճապութե անկանիլ դիպուածոյ նոց 'ի մահվնա։ Իսկ զպահս տաճկաց ոչ պահեն եթէ ոչ յորժամ դասանին 'ի քղքս բնակելոյս 'ի տաճկաց։

Յաւուրս կիւրակէից գնան յեկեղեցիս մերձակայ գիւղօրէից հայոց։ Որ յհնդհղ 'ի ձիսլին և, առ սանեն պատարագ, խաչակնքեն զդէմս, տունեն ծնրադրուելիս, մատուցանեն զորդիս իւրեանց առ 'ի ընձեռանուլ 'ի վր աւետարան։ Իսկ 'ի յաւագ եչքթի գիշերայն մատուցանել ատն պատարագ առանձին վր իւրեանց, և խոստովանել հաղորդելն օրինաց, իսկ 'ի մկկնթ ոչ գնան, բայց եթէ յորժամ գտանին 'ի յուրֆայ կամ յայլ քղքս տաճկաց։ Բայց յարգուք ըստնին միաւոն 'ի նոճիսկաւէ կաթուղիկոսն ատոյ, և խնդրանքնուր գիւղօրէք ատն ղորմութե 50 ղրշ։ Բայց թէ երբեմն մնալոյ օք ևկեցի առ նա 'ի մերձակայ տեղեաց, պէտպէտ ձնձղհ փութով հնարին հանել զնա անտի։ 'Ի հիմանդանալ իւրեանց՝ գերէրայն բերել քհնյ խոստովանին և հաղորդին, բայց 'ի մեռանելն կոչել զնմանն 'ի քղքն, նմ ատն թաղել իւր տաճկի։ Յետ թաղելոյ՝ տարել քհնյ 'ի վր գերեզմանն մեռելոյն, կատարել ատն զամ կարգս քրիստոնեկան թաղման։ Եւ այսպես ոք ըստ կիսոյն քրիստոնէից և ըստ կիսոյն տաճկաց նմանեալ, երբեմն այսպէս ձևանալով և երբեմն այնպէս, երկոցունց կամ հաղորդին, այլ կիրկոցունց կամ պակասին, և ըստ արժանւոյն կոչին յամցունց կէսկէս։ Եւ այսաւսաղնօք կասկած։ Այս հայկական անուն է զոր ծեթքերով յիտալական բարբառ կոչեցին Ազոսոփ կամ ըստ նց Ազոսանդ։ Քղքն և այս անուն 'ի ժա և 'ի ժբ դարուն 'ի ձեռն խաչակրաց մուտ յիտալացւոց բարբառ։ որով կոչեին յայնժամ ժղովրդ ինչ զկոզմանէ կիլիկեցոց, որք ըստ կիսոյն քրիստոնեայ էին և ըստ կիսոյն յօտար դեն խառնել։ Եւ քղքն ոչ աշխատակուեց պարտադրելն, յայնմանէ սովորուել եղև առ իտալացիս զամ աւտակս կոչել Ազոսանդին։ Վեց վայրապատ առտատեղեան ոմանք ըստ և ե-

բևեռին մուրադորիս վր ստուգաբանուԹե այսր առասանին անուան, Արշակունի անուանէ կար-
ծեը ածանցեը, և ոմանց յայլ անուանէ:
Բաց 'ի յերեցունց գիւղօրէից գտանին 'ի սմէ,
և յայլ տեղիս. ոչ ատն հարկս ՝ի խորաձ, այլ մի-
այն տուրս վր կալրճածոց իւրեանց. զի դէնիճ
տաճկիք համարեը են ատ ամենեն, Թէպէտ իբրև
անմիտ և տպէտ օրինաց. բայց հիւրասէր են,
բղմ մեծարանս առնելով մանդ հայոց: Երկիր և
երեցունց գիւղօրէիցս բերէ բամբակ բղմ, ցորեան,
ատն աղնիւ, որ միով եռացմամբ հրոյ խակ և խակ
եփի կատարեը, և այլ պէսպէս պրմտիս. 'ի ալրոց
բերէ սեխ, ձեղտապտպ մեծ և քաղցր, կաղին ըն-
ուր, և շամ ճըպրնէ:

Սրուճ:

'Ի գիւղս ամանեանց կոչի և Սէրուճ, Սիւրուճ.
յոմանց կոչի և Ճէչիպայ. երկիր սր առա-
տաջուր բերէ բամբակ, ցորեան, բակլայ, և 'ի
մէջ պտղոց սր ընտիր է նուռն, տանձ, սերկևիլ,
և շէր. ունի նաև շամ ճըպրնէ քայց ատրին, քե-
րէ և շուշմայ, ղորղ զիւղն մլեը ատաքեն 'ի չորչ-
կայս. զի այն ամ ատհման զիւղ շուշմայէ 'ի կէր
ատնատեն, լինին 'ի ատհմանէ սր և երեխայրք ընտիրք
և մեծապինք: Գիւղաքրլք սր անհանէ 'ի հիւսե-
ատկողմն ալրձիքդ, 'ի հիւսիսոյ արևմտից ուր-
ճայէ, իբրև միօրեայ հեռի 'ի նմէ 'ի խատատոյ,
և 'ի ալրձիքդ, յարևելս ուսումգալէի իբրև 3 ժամ
հեռի յեփրատայ: Բնակիքդ սր տուն իբր 250,
ուր ըս մեծի մասին են եէզիտիք, և ատիաք յայլ-
գէս հայոց և ատրուց: Ատատնօր է գերեզման
յատկոբայ արձեցոյն, ուր ամի ամի հայք և ատրիք
գնան յուխտ, ատիաւ լինչ տուրս վճարելով նշխա-
նի տեղւոյն:

Գուրէս, և Բըշխան: Քեսաթիսա չէչէլին գնէ զատ-
տա վիճակս արձոյ:

Ճապէր: Բերդ յարևելեան եղր եփրատայ. յընջգոյն
կոչեր Տէսէրիէ յանուն Տիւսէրին որ էր շինօղ սր.
բայց զինի Ճապէր անուն ունի տիրել և ըզ բզմ
ճամս 'ի տամ բնակել, յանուն նորին կոչեցաւ: Սիւ-
լէյման հայրն էրդողրուլի և հաւն օսմանոյ՝ մերձ
յայս բերդ հեղձաւ 'ի ջուր գետոյն եփրատայ,
և առընթեր բերդիս Թաղեցաւ:

ՄԾԲԻՆ. տՀՀ՝ ՂԷՈՒՊԻՆ։
յաՀԷԼՈՒԱԾ Ի ՄՈՍՈՒԼՈՅ։

Այս թեմով է պիրէճիքոյ այլ մուսուլոյ, բայց վե-
ղի ի հնումն անկանէր ի միջագետս որ ըստ ուրուք
հայոց, յայն ասկս ասսորեստանեաց ասորոգրեմք։ Օգ սը ոչ
այնչափ առողջ. ի հիւսիսակողմն են գօտի ձուռի լե-
րանց յորոց ի միուսն որ է մեծ, բղխի գետակն Ճոպի,
և գետակն Հէրմաս, ի հն՝՝ ՄԷՒՈՆԻՈՆ կոչեցեալ,
որոյ անցեալ ի մօտոյ մծբին գՀղջն, մի առաջ նը
ոլորաՀԷ ըստ անառատան սինճարայ, մերձ ի գեբրիե
խառնի ի շատ որ է տիգրիս, խակ միւս առաջ
խառնի ի խապուր, որ է վտակ եփրատայ։ Մերձ
ի գիւղն մծբին ուռնի ի վը կամուրջ, և բաժա-
նի ի գնչէն ջրանցս, որք առագն զանգաստանս
բամբակի և որիզոյ, և զպարտէզս զորս առ ՀԱՒՈՔ
քեաԹխպ չէլէպիին իբրև 40 հՀՀր լինել համբա-
ւէին առ հիւրնոս գետակաւ։

ՄԾԲԻՆ։ Հին քաղք աւերակ, որ բոլորովին քան-
դեցաւ ըստ մասին յաւարակաց և ըստ մեսին ի ժան-
տախտ ի ՀԱՒՈՔ Ք սուլդան մուսադաֆայինն, այժմ
ՀՆ ի սՄ քանի մի բնակարանք քրդաց և փոքրիկ
մզկիԹ. խակ արտաքոյ՝ է մեծաշէն եկեղեցին սբոյն
յակոբայ կիսով չափ Թաղեալ ըստ երկրաւ, ուր ի
վերուստ անտի ըստ ծերպ լինչ ինչ անկեղեցի։
Ի ներքուստ տակաւին ուռնի զնւսր նախնի վայել-
չուԹիւն, յերկուց կողմանց կամարակապ հաստա-
տեալ ի վը սալատակ կՀՀայ միաստանի սեանց, որոց
խոյակք զրուՀագործք և ոսկեզօծեալք. հինգ խո-
րանք ՀՆ ի նՀ, և ի ներքոյ ըստ երկրաւ տեղի կա-
մարակապ՝ յորում է դամբարան սբոյն գեղին վեմ
մարմարիոնեայ ուռնելով ի վը. բայց մարմին նը
չէ անդ։ ՊահպանուԹիւն եկեղեցւոյս է ի ձեռս
դիւղականաց ոմանց յաղգէս հայոց՝ որք բնակին
յաղօրիս ոչ այնչափ լինչ հեռի ի տեղւոջէն։

Տաբա, կամ Թաբէէ փաբա. ըստ Գիւղ դարեհի։ Գիւղ
ոչ այնչափ հեռի ի մծբնայ յասպառաժուտ վայրի,
որոյ բնակիչք քուրդք աւաղակք 80 կամ 90 տունք,
և քանի մի տունք հայոց. ի նախնի կայսերական
շինուածոց յուադինիանոսի գոանին անդէն բազմ
աւերակք, սեներակք որոհք կամարակապք առ հնրկ
վիմափորք ի միում և ի նմին ասպառաժի, և այլ
շինուածք ի մեծամեծ քարանց ըստ մեծի մասին

քայլ

քաղքայեքք, և գեանատիսը կամարակապ տեղիք, յորս ուրեք ուրեք երևին տակաւին մակագրուածք։

Սինճար, ի հն՝՝ Սանկար, կամ Սինգար։

յաւելուած ի պէտրպետէրոյ։

Ի ոտն անուան սր տեսս տարև, որ ըստ արքունի դիւանադրին է մի ի Թեմից ախարսկէքիրոյ, և է գրեթէ համօրէն մի միայն լեառն լայնանիստ երեքօրեայ երկայնեալ յարևելից յարևմուտս, մերձ ի տիգրիս գետ յարևմտեան կողմանէ նր։ Ընկանի յարևմտեան կողմն մուտուրայ, յարևելեան կողմն մծբնայ կամ նէսիպինայ, ի հարաւակողմն գետաւազին ձիղլերայ, և ի հիւսիսակողմն անապատ։ Են ք չէօլին։ Գրէ քեաթիպ չէլէպին Թէ լինի աստէն արմաւենի, որ ի միջագետս բաց ի սինճարէն ոչ լինի այլ ուրեք. լինի նաև Թուրինճ առատ։

Ցիջապդն էր ըստ տերուք փաշային ախարսկէքիրոյ և տայր հարկս նմ. բայց ի բղմաց հետե էլ ի տերուէ փաշային. և համօրէն իշխանուէն է ի ձեռս բնակչաց որք են Եէզիտիէ. ազգ կորովիք քաջասիրտք և պատերազմականք, այլ անգիր և անգէտ։ Ջօրք նր որք են հեծելազօրք և քաջ նիզակաշարժք ըստ քրդաց, առ հնրկ համարին գրեթէ 100000. բայց համօրէն ազգ նր որք սփռեալ կան աստ և անդ համարին գրեթէ տունք 200000. բաժանեալք ի ցեղս ցեղս և յազանդս, որք կոչին Հավկօյ, Ճոգոմանդ, ևն, և ևն ըստ մեծի մասին շրջագայուն վրանաբնակք ք կէօչէրէվլի ըստ քրդաց. ի ձմերայնի նստելով ի գիւղօրէս կամ սփռելով ի ջերմ ձեռս, յանապատն պազտատու, և ի պարսկաստան, իսկ յամարայնի ի լերինս, բաժանեալք ի դասս դասս որք կոչին օպա։ Իսկ ըստ փոքր մասին ունին քնակուԹիւն հաստատ, ոք ի գաւառին սոդայ, ի գիւղօրէս զախոյի, մուտուրայ, ի մեջ քաղաք, ի պայէզիտ, և յԱջ Ձիմաս կային նաև յատկապս գաւառ խոշտապայ որ ի վան 100 տուն. բայց գլխաւոր տան մահմուտ սիւլէյման փաշայ պալատաի էլ ի 14 Ազ ոչ երկնչին և ոչ ի միոյէ տերուէ, և ոչ ի տազգաց գաղտնաբարոյ արարացւոց որ էյանապատսն պատրայի կամ պազտատու ուրանօր սփռեն, այլ ընկերն նք երկնչին ի սմանէ։ Յաւուրս տուէդան մահմուտ սիւլէյման փաշայ պալատաի էլ ի

Նուաճեալ զառաս 150 հիւր զօրօք, բայց առհնրկ կո-
տրեցաւ։ Ի սահմանս ախարպէքիրոյ են մեծամեծ
աղէհանք հիմ դուզլայք ուսոն սիրե աղ յամէ ջրէա-
կայ սահմանս, որ բերէ գանձ բիւր, զորս առհա-
սարակ գրաւէլ ունին եկղիտիք։ Վայ կոչին և ել-
զիտանէ։

Արծնիւ են քրիստոնեայ յաղանդոյ մանիքեցւոց,
բայց ունին ուրուագական հին քրիստոնէուն խառ-
նեալ օտար ուսմամբ։ Ալ չունին սկրտուն որպէս
և ոչ Թլփատուն, երդնուն յանուն յիսի ասելով։
Պէ Իսայի Նուրանի, որ Թարգմանի յն լուսեղէն, և
այս է սուրբ ոգին երդումն։ Նոյնպէս յրմպերէն
գինի, յանուն յիսի ըմպեն ասելով։ Քէնուն Իսա ի
բուժակ յիսի, և խրախճանականից ալինեն՝ էլ Իսա,
ի՝ ի սերն յիսի։ բայց ունին զայս սուրբութիւն՝ զի
ըմպելն պարտ է երկու ձեռամբ ունել զբաժակն
և ոչ միով, և զգուշանան յոյժ՝ զի մի չինի ինչ
գինուոյ հեղցի յերկիր։

Ոչ պահեն պահս, ոչ առնեն աղօթս ինչ ասելով,
թէ Ընդ հոգի աւաչնորդ մեր՝ որում հետեւօղս
դաւանին զանձինս, յանձն առեալ է ի մեր գոհ
պահս և զաղօթս։ և ի յարուցեալ աւուր ունի մե-
ծանել զմեզ անբաւ բազմութիւն ի դրախտն։ ուստի
ամ աղօթիք իւրեանց է այս, նախ քան զծագիլ ար-
եւուն ձեռնամուծ յանդիման արեւուն կացեալ, ի
վեր ունելով զձեռս հանդէպ երեսաց, ղերկուս
բթամատս ի վի միմեանց դնեն խաչաձև, ի ծա-
գիլ ճառագայթից արեւուն ի վի խաչաձև բթա-
մատիցն՝ համբուրեալ զայն, զգամ զաղօթս իւրեանց
սուտս վճարելոյս համարին։

Իւրաքանչիւր օպս ունին մի մի ընկ սուրանայեալ
որք իբր քահանայ նոցա անմիջապես ի վի մարմնոյ ագա-
նին ցփսի խոշոր և մանկեղէն գօտի ի մէջ։ գլխարկ
նոցա սեւափաթիլք կնդպանման, յորմէ կոչին նաև
գոբպաչ, առնեն ուրուագական հին պատարագ, յո-
րում պահու ագանին ի վերայ այլ հանգերձ իրը
շուրջառ, որ է պարկ ինչ զոր անցուցեալ ի պարա-
նոցն, բացաւ գլխով դնեն տեսակս հացի և գինի
ւոյ ի սկիհն, առնեն աղօթս ի վի իրեւ քառորդ
մի առանց ունելոյ աւ ընթեր գիրս և առանց ձայ-
նի, և նոյնաւ վճարեն։ Հերկ ժողովուրդք սեղնս
գնեն ի սինձար ի դրախտին։ գլուխ չէխից սը որ
նստի ի սինձար, յամին միանգամ բարձել պարգեւս
ի վի գրաստուց, գնոյ ի յայգաշ քաղաք, և անդ

մատուցիչ զընծայս , ծնրադրուք առնու զօրհնուն
'ի պատարիսպէն նատուրեանց :

Ջսատանայ կոչեն Սէրբն լար ըստ մանկքեցւոց , այլ պատուհէն զի մի արատցէ նոյ լար , և եդեալ ունին 'ի մահ , թէ թէպէտ անկեալ է յաչաց ոչ , այլ ոչ ծառայ դարձեալ ունի դառնալ 'ի հաշտուն ըստ նոյ . ուստի զանիծանօղս սատանայի հնարին ամ երբք ապանանել . պատմեն ևս թէ բղմիք 'ինոցնէ խոսակցիլ պանծան ըստ դիպաց . և թէ ձմեռիսն է զոր ասեն ոմանք , 'ի կողմանս ալաչկերտի՝ երդնուն նաև յանուն Սուրբ , զոր ասեն լինել մայր սատոյելի : Ջբրխատանեայս սիրեն . նաև ոչ խորշին երբեմն ըստ դիպելոյ առթին դնալ յեկեղեցիս , և թէ առանեն կանթեղ վառել առաջի սեղանոյն , կի պատկերի ձեռամբն , նորին խղճալ խաչաձև օծանելն ըզկուրծս : Ալ զմահմետականս ասեն յոյժ . զոմ ասձիական անուանս դնեն , բայց յանուանէս Մէհէմէտ , այնչափ է ոչ առելուն ըստ նմ , զի ապանալ զոք 'ի նոցէ զոհ մատուցանել համարին , և 'ի ապանանելն թէ կարեն՝ ըստ ծոծրակն եդեալ զսուրն , այնպես զենելով հնարին ապանանել . և ապա կամ զարհուռնալաձաւ սուրն հարկ է նոյ լեզուել , և կամ բաժակ մի յարենէն ըմպել . այս առելուն նոյ ըստ դրելոյ քեաթիպ էլէսլիին առաւել է ըստ եմ երաս-

սադիսացն տաճկաց , զորս Ֆադըն կոչեն :

Պահեն զօրինս ամուսնուն և չիք առ նս բազմանալ , և ամ պոռնկուն և արուձախուն թէ առելի է յոյժ առ նս , բայց զդողուն և զաւազակուն առնելին ոչ գրեն 'ի մեղաց ասակ , և ոչ խոշեն ինչ 'ի կողոպտել զանցաւորս , և յաւազակել զթիւզըբէս , ուստի գործ սոյ և արուձեստ է կրկին , երկրագործուն և աւազակուն : 'Ի մէջ առելորդապաշտուն սոյ ծաղրական իմն է այն՝ զի թէ ոք շուրջանակի ուր կանի՝ ձգեսցէ 'ի գետին գիծ ինչ հատուցել մեան 'ի տեղւոյն անշարժ , և ոչ կարեն զանցանել զգծիւն , մինչև ոչ եղծցի գիծն կամ 'ի գծողէն և կի յայլմէ ումեքէ գեթ 'ի միոյ կողմանէ . նոյնպես յերանելն 'ի գրանէ տանն , 'ի դնալն 'ի ճանապարհ , նաև 'ի յրնթանալ խոկ շատապաւ , թէ ոք գիծ ինչ ձգեսցէ 'ի գետինն առաջի նոյ , խոկ և խոկ յետս նահանջին յրնթանալոյ , ոչ կարեն դնալ 'ի ճանապարհ , և ոչ երանել արտաքոյ գրանն մինչև ոչ եղծցի գիծն յայլոց :

Եկղիտիք սերեալ ասին ըստ ոմանց 'ինաքնէ քաղ-

դէպացուց կիմ յաստրեստանեայց, զոր և հաստատէ նախ երկիր բնակուէ նց, որովհետև ամուէլ կան ըս մեծի մասին 'ի միջագետս աէրուէ հայոց, որ 'ի հնումն կոչէր նաև ասորեստան։ Երկիր՝ հաստատէ այն գնալն էկխատէտին առ պատրիարգն նաստուրեանց, որք են ասորեստանեայք։ Երդ՝ զի թէ պէտ չունին ինչ մատեան, այլ թէ գացի ուրէք երբէք առ անհաւս մատեան ինչ առ նս, այն է քաղդէարէն. այլ զայս մարթի է գնել գործ կրօնի և դպրուէ, իբր զի զկրօն և զուրուէական դպրուէթէ 'ի նոցունց թէրևս ընկալան 'ի հնումն։

Այլ որ ըդէմ կայ քաղդէացիս համարելոյ զսուսա այն է՝ զի լեզու սց է առ հնրկ քրդերէն որք 'ի հնումն կոչէին մարք. և ևս որ առաւել դլխաւորն է, 'ի ժողովրդոց համարին լինել ցեղ ինչ քրդաց։ Յայն սակս և 'ի պատմուէ քարողուէ քրդաստանու յամին 1681 առ քալմեայ, 'ի մեկն. ծննդ, գլ, ը, համ. 10, գնին սկ ժողովուրդ ինչ 'ի քրդաց։ Կոչ ենցան սորա (ասէ անդէն) Եէզիտէ յանուն յոմ, բայց սովորաբար զնն՝ խա (ջ մեսխա) անուամբ կոչեն. միայն զի ոչ երդնուն յանունս խա, նոյնպէս երդնուն և յանունս Եէզի, և դլխաւոր իւրեանց գնեն զԵէզին։

Ինձար։ Դլխաւոր քաղաք համանուն գաւառին, ապարանապատ, առ ստորոտով սինճար լերին 'ի հարաւոյ նը. 3 օրհևանօք յարևմուտս մուտս լոյս։ բնակիչքն են եէզիտիք բազմուէ յոյժ, որք յաւուրս առաջ հաճիսին Թէյատ չէին նուճաճելք ըս աէրուէ Թիմուր փաշային քրդաց, սակայն էին բարեկամ նմ, ասա նաև և դլուխ շէյխից եէզիտացոց. զի է իբր մայրաքաղաք նց։ Ջուր քաղաքիս առատ յոյժ, առ նովաս անցանէ և հիւրմաս, տուէքն ըսարձակք, քաղանիքն վայելուչք. ունի 'ի շրջակայս բազմուէ գաղտարատեղ պարտիզաց. և Ծառաստունկս յոլով. 'ի մէջ պաղոց սր առատ է Թուրինձ և Թուղ որ է ընտիր յոյժ. պալատն ապտաս անէվիճին է գեղեցիկ, սակս պարտիզացն և ջուրցն, որ 'ի նախնուէն եղև բնակարան Թէրատին պարտից։ Այս քաղաք սինճար կոչեցաւ ասէ քեաթիպ չէլէպին յանուն սուլտան սինճարայ որդուոյն մէլիքշահի, զոր ծնաւ նմ աստէն նաժիլտա նը. և յանուն քաղքին կոչեցաւ ապտա և քեատն և գէտն։ Բայց սինճար է Սինգար անուանն յիշատակել 'ի պատմեայ. զորմէ տէս 'ի հին հայաստան։ 'Ի մէջ գիւղօրէից սր է գիւղ լինչ խո-

բոյ

Ռուն կոչեցեալ, որոյ բնակիչք անուանի են ի դէ-
ղեկսուքեէ։

ՃԷՒԻԷ. կամ ՃԷՒԻԷ։

Լի ի թեմից ոսկարպէքիրոյ, բայց յիջ ճանա-
նկանէր ի սահմանին մծբնայ. զի նոյն բազ-
միք ի մատենագարանին Երզնկայ գնէ զսա յայն
գաւառ միջագետից՝ որ կոչի Տիւրէ կամ ՃԷՒԻԷ ա-
պաւ, որոյ մայրաքաղաքք ըստ ասելոյ Երզնկայ էր
մծբին. և էր ի միջագետս որ ըստ աւերսուքէ հայոց,
անմիջապէս յեսակոյս սղձնեաց նահանգին մեծին
հայոց. վ՚ զի ոմն գրէ նաև պիշինկ ի 26. հա, ի
հիւսիսակողմն ՃԷզնրայի են այն լերինք՝ որք ի
հնումն կոչէին տօրոսք, նոյնք տօրոսք ըստ սարաքոնի
և խորենացւոյն, բաժանիչ են մեծին հայոց ի մի-
ջագետաց։ Սահմանակից է և կորդուաց լերին
հայոց, վ՚ զի այժմեան ՃուԱի լեառն որ է հին
կորդուաց լեառն, քանի մի ժամ միայն հեռի է ի
ՃԷզնրայէ։ Երկիր սոր բարեբեր, բերէ զարմանս,
զպտուղս, և զնոյն զոր ինչ բերէ գաւառն ամենայն,
ունի նաև զնաւթ, և զայն որոյ եղջիւրք լինին մեծ
յոյժ, և տեսակ լինն իշոյ, Բնդ ուրեք երևին ի
սմ հեռք ջրհորք հրաբուղխն։ Ա յս գաւառ է հիւ-
քհուսէթ, և է սեփհականն հին ցեղն ինչքրդաց,
ուսոյն է ոչ ինքնագլուխ և զօրաւոր. ունի ընդ
նմին դիւղօրէս բազումս, այլև վիճակս ինչ, որոց
բնակիչք ըստ մեծի մասին են քուրդք, յորոց կարէ
հանել ասեն զօրս մինչև 70 հեզ։

ՃԷՒԻԷ։ Բերդաքաղաք գլխաւոր ի միջ դաւին,
կառուցեալ յարևմտեան ափն ակգրխս կամ շոգ գե-
տոյ երկօրեայ հեռի յամիխայէ, և քառօրեայ ի
յամեայ. ի գարնան ձմեռն յորժամ զպրացեալ ա-
ռատանայ գետն, յերկուս առաջս բաժանեալ պա-
տէ զքաղաքն շուրջանակի յնմէ կողմանց եղջերաւոր
լուանի ձևով իբր ամիսս երիս, և մնայ քաղաքն շրջ-
ապատեալ ի ջուրց իբր կղզի, յոյն սակս կոչեցաւ
ի լեզու արաբացւոց, ՃԷՒԻԷ, որ թարգմանի կղզի։
Ունի քարաշէն բերդ փոքր անառիկ, կոչեցեալ
փնդ+ գալէհ, ուր ամրանայ պէկն ի ձմեռս խռովուե-
զի յայլ ձմեռս նստի ի քաղքին։ Պարիսպք բերդին
ատեմարք յոյժ, յորում վարսել կան բազմութիւն
եղջերաց այծեաց, երևի ի բերդին քուրակ շինե-
ալ ի բաւականուսի լավ քարանց՝ ի ձև ատաղարի

հուով

հռովմայեցւոց, այլ կոչի ի բնակչաց Եահուտի քեղնասի, զի ոչ պատմէ ոչաբի բենիամին դուստեղեան յիւրում ճնունդոցն որ ի ժբ դարուն, գտանէին ի սմա ի ժամս իւր իբրև 4000 հրեայք, որք յաւուրս ոտնից գնային ի մատակայ ինչ տեղի, համարէր ի նոցունց թէ այն էր սինովա ցի ժղիդալ նոց եզբաստ, որ թուի լինել այն այս չինուած։ Բնակիչք սորա ասէին իբր 20000. յորոց կէսքն քուրդք են, և կէսքն նաստուրիք. որք և ունին եզս, են և անդ և քանի մի տունք յակոբեանք կիմ ասորիք, որք և նոյնպէս ունին եզս. են անդ և յաղդէս հայոց։ Գտանին յայս ձորք բազմ արուեստ տաւորք և բազմ վաճառականք, որք զինչս իւրեանց պարկանա արարել, բառնան ի Քէլէքա, և տանին ի մուսուլ, ի պաղտատ, և մինչև ի պասրա։ Պէյն առնու ասուէն մասն ի կարուանաց որք անցանեն ընդ սա։ Յահաձին ի գնալն և ի կոստանդինուպօլսոյ ի պաղտատ՝ ասաւ անցանէ։ Ի վեր ասիրիս գետոյ առաջի ձորին է կամուրջ վայտակերտ՝ զոր կոչեն ճըսըր, չինեալ նաւակօք կապել երկաթի շղթայիւք ընդ միմեանս, որ և այսուրեք գտանի ի ասիրիս գետս։ Ասեն թէ յառաջ ժամանակաւ գոյր ասուէն կամուրջ քարաշէն։

Ասյա ձորք ի դիմս արտաքսոյց կոչի նաև ճեղէ ըէն էօմերէ, ըր կղզի իւմերեան, վերաբերեալ առ իւմեր ուղեգործ իսալիճէ որդի ասպետլաղիզի, յայն սակս և առ հրեշտոյ կոչի ‖։ Ճեղերաձ ասպետլաղիզ իսկն պէն օմար ‖։ Ի հնումն կոչէր այս ձորք Ջէրտա, կամ Բարդնա, որ էր գլխաւոր քաղաք գաւառին կոչեցեալ Ջէրտինենա, զոր յիշատակեն ամմիանոս, պաարիկիոս, ստղոմենոս, և զոսիմոս, որ և վերպակաք կոչէ Վաոփինէ. ուստի և ի մատենագրաց ասորւոց կոչի սա Ջէրէդէա կղզի. Բէրքէրէ. Բիլէրէ. Ջէրտինենէ. Դէպէրա, Դէպէրտա, Գաշարտա, Գօշարտա, կղզի Խարտա. որպէս թէ կղզի կորդուաց։ Զայս ամ անուանին քերէ ասեմանի յարևելեան մատենադարանին. Հտ. Ք. մս. 2։ Ներոզ ձնունդոցն արևելեան յամին 1781, զձէ զներա ձորք նոյն համարի ըէ Ջէձերէն պաղտէայ. բայց պաղտէոս զղեցիկն գնէ տարակաց յոյժ ի ասիրիս գետոյն։ Ասանք ի քէքէլտանի գաւառակաց նայն ոչ անգէտ եղեալ, առաջին մեզ լինել Ա՛Ն դէռևս նահանի ձորք ոտրոյն գաւառին, որ յիշատակի ի ծանօթագրութիւնս կայսերուն Թէոդ։

Ծոփք։ Ի այլայլումն հնոյն անուանն Կորդուք կամ Կորդուաց լեառն, որ ի գօտի լերինն Ձգեալ ընդ պիսպիսս տահմանս. այս Ճուտի լեառն ի ասպառաժուռս քանի մի ժամս հեռի՝ ի ձիղնըսյէ յարևելեան կողմն նը. ընդ ձիղնըսյի միանդամայն անկանի յայն գաւառս միջագետաց՝ որ ըստ արաբացւոց մասենոպրաց կոչի Տիարբէք. որ ըստ ժեկնելոյ Երբլայ՝ ի բաւն ձիղնըա է նոյն իսկ գաւառ մծբնայ։

Ոչ գտանի բնաւ ծառ ինչ՝ ի վեր որ, բայց եթէ բոյսք մանուշք բժշկականք. ՝ի գագաթան սր՝ ի հիւսիսային կողմն՝ ի ձորամէջ ակունս ոչ պակասին ձիւնք զամն ողջոյն, առ բարձրուն Երբլոյ երևի՝ ի հեռաստանէ մինչև՝ ի մուտս լայ։ Գտանի յայս լեառն տեսակ ինչ մեղուաց, որ ըստ մրջնան՝ ի ծերպս երկրի բնութիւն կազմէ մեզր դործէ ընտիր յոյժ. զոր յընծայ առաքին, որոյ և մոմն ունի անուշա-

Հոտուն իմն ոչ անպէտի։

Ի գլուխս սորա է մղկիթ, ուր ամի ամի յաճախեն բազմուն ուխտաւորաց և վաճառականաց, և լինի ժողովատեղի այն է բանակիր մեծ, հաւատալ թէ սոյն այս լեառն իցէ տեղի հանդստեան տապանին Նոյի, որ ձգնարան ըստ այնմ՝ ըստ որում գօտի որ ձգի՝ ի մասիս կիսի յարարատեան լեառն, ուր առաջին հանդիպեաւ տապանն Նոյի, և հաւատան մի՝ ի ձուտի կիսի՝ ի կորդուաց լերանց. յայն սակս գաւառականք՝ ի յիշատակ այնը՝ յիւրեանց կորդուաց լերին կոչեցին ուխտատեղի։

Երբլո գրէ վր գօտւոյ ձուտի լերինս ‖ Ա. յաքիկ են լերինք կորդիեանք, ըստ կորդուաց, զոր որ գիրք անուանեն արարատս ‖ Ա. բարբացւոց-մանաւանդ գիրքը զգօտի սր ձգեն մինչ՝ ի զապղէսթան և՝ ի կաւբ, որք են տահմանակից հնդկաց։ Ճիհան-նեւմայն զձուտի լեառն մտան առնէ քեարէ լերին զորմէ առորև։

Գարբեէ ըմանին, ըստ Գէօղ-ռուէյ. կոչի նաև Քօրպա ըստ երբլոյ։ Ա. ան՝ ի առորս վերոգրեալ լերինն ձուտի, յարևելեան կողմն ձիղնըսյէ մերձ նմա. գոյ՝ ի սմա մղկիթ մեծարեալ և այլ շինուածք ինչ։ Յայս առան առնն նախ առաջին ինքեանք նոյի և ելեւէջն ըստ նմ, և յայնմանէ կոչեցեալ գեօղ ուրիշ, վր ուրք անձանց որք եկին՝ ի տապանէ։ Ուստի յայսմանէ կրկին տեղին լերին կանթեղ վառի գիշերայն առ՝ ի պատիւ։ Տեա՝ ի վերոյ ձձուտի, և՝ ի հին հայաստան ձկորդուաց լեառն, և զմասիս։

ՔԷՐԷ։ Լեառն բարձրագլուխ ՚ի մէջ հարաւային լերանց Հայաստանեայց. և ի մերձ ՚ի Ճղնիտս. գաղափարն սր զրեթէ հանատագ մատակարարեալ էրևի, զի ոչ պակասին կամ մատաղուղ, կամ անձրև, և կամ ձիւն։ ՚Ի սմա և գտանի այն տեսակ մեղրճի զոր մեք պատմեցաք ՚ի վերոյ։ Ասի լեառն ըստ քեաթիպ չէլէպիին ձգէ գօտի յայլ լերինս քիւրախեթանու, զի ՚ի հարաւային կողմն հայաստանեայց, որք կոչէին ՚ի հնումն Լէրինէ խրդոճոց. և անուանս ՔԷՐԷ ի հին անուանն Գարգոտ, զոր նախնիք յիշեն, որ ի տալարաղուճ անուանս կորգուք և կորգիք։ Յայսոսիկ լերինս գտանի գղձոր առատ, ուստի Թուրքին անկանել ՚ի հին աղձնեաց նահանգի գէթ ըստ մասին, յորոյ բերս գնէ խորենացին գղձոր առատ։

Ն՚ՈՒՀԻՎԱՆ։ Գիւղ յարևելեան կողմն անգրխի ՚ի ստամանին ՃԷզիրէի բնակեալ յատուրոց կամ ՚ի յակոբեանց։ Ցերևս այս ստաման է, որ առ ագաթանգեղոսի Ն՚ՈՒ ՀԻՐԱՆ անուամբ յորջորքի։

ՄԷՐՓԻՆ։ յառելոճ ՚ի Նահանգէն պաղաբոյ։

Կոչնումս ՄԷՐՓԻՆ կամ ՄԱՐՓԻՆ է մերձաւորագոյն նախնի անուանս ՄԱՐՓԷ, որ յաջագոյն էր մի ՚ի սանճագացն տիտարսկէքիրոյ, այլ յամին իբրև 1730 կամ 35, ՚ի խնդրոյ բնակչաց հանց ըստ տէրունական փոշայնին պաղատատի։ ՚Ի հիւսիսոյ կողմանէ սր են լերինք բարձրաբերձք ստատաճոյռաք, որք են ստորոք լերանց կոչեցելոց Գարաճա պաղչարի. իսկ ՚ի հարաւոյ գաւառին է գաշտավայր անապատ։ Երկիր նր բերէ ղամ ազգս սովորական պտղոց, դեղձ, ծիրան, կերաս, խաղող, և գինի առատ, մինչև լեառն կամ պաճման (որ և ճ օխայ) 20 փղի, ձէթ, Թուէ, նուշ, և պուդրան, որ է տեսակ ինչ փըստըխի, զոր և առաքէ ՚ի հալէպ և այլուր։ Ունի և մանաւանդ աղնիւ տեսակ ինչ սալորոյ ինչ ձեռս կոչեցեալ. ընկուզաշատ բոլորակաձև և մանուշակագոյն, յորմէ և չորացուցեալ և եփեալ ՚ի պարկըս առաքեն ամի ամի ՚ի կոստանդնուպօլիս ՚ի դուռն արքունի. երբեմն և զկորիղ նր ՚ի բաց հանեալ, փոխան նր դնեն նուշ յառաւել աղնիւթեան. որ և վաճառի անդ մի պաճմանն 5. 6 ղրշի. իսկ առաջինն վաճառի 2 կամ 3 ղրշի, զեփեալն սր ՚ի գործ ածեն անդէն ՚ի գէղ տխտին սրթըլճա կոչեցեալ ՚ի տաճկաց, ուստի և ձի ՔԻՒՀԷՅԼԱՆ կամ նժոյգ։

Մէր-

Մէրճին։ Քալաք բերդաւոր կառուցեալ գրեթէ ի ստոր անդ կիր ի միջին վայրն բարձր և ահագին ապառաժուտ լերին, ներք եռօրեայ հեռի ի յամառնայ ըստ հարաւակողմն, պատեալ է ամուր պարսպաւ յապառաժ վիմաց լերինն՝ որոյ շրջապատ ներք ՅՄլոն բնակիչք նր. տունք ներք 1000. որք են տաճիկք, քուրդք, պարսկացիք, հայք, ասորիք կամ յակոբեանք, քէլտանիք, նաև Ընդէ՛ որ ի լեզուս սրսբացոց նշանակէ Աբևայինք, զորս նախնիք մեր կոչեցին ԱՀրնուդէ։ Յառաջագոյն բազմութեամբ էին բնակիչքն, բայց ժանտախտի կամ փոխադրական ախտի որ եղև բազմ ամօք յետ, նուազեցոյց զթիւն նոցա։ Քրիստոնեայքն կառուցեալ ըստ զառ ի թաղի գիւղս լերինն՝ չինուածք տանց երևին մի ի վերջ միոյ, որք են քարաշէնք ի վաղուց նոյն լերին, իբրպանչիւրոյ ունելով ի վերջ տանիս՝ ուր ննջեն յամարայնի։ Օդն ըստ է առողջ, այլ ի մարմինս բնակչաց լինի սակ նման հալէպցոց, որ կոչի Եզև պաւ, պատճառեալ ոտ թռչի ի ջրոյ երկրին որ է աղհամ, և այն ևս նուազ, նմին իրի ըստ մեծի մասին ընդեն ջուր անձրևային։ Հայոց եկեղեցի է եպիսանիստ. իսկ ասորիք բայ ի յեկեղեցւոյ ջղքին՝ ունին և մենաստան ոչչն անանիայի արտաքոյ ջղքին, ուր նստի պատրիարդ նր, քէլտանիք ևս ունին աստ եկեղեցի։ Իսկ չէմանիք թէպէտ են արևապաշտք, բայց դնան նաև յեկեղեցին ասորւոց, և անդ մկրտին։ Պատմի վն նր՝ թէ ի յոթևասնիկն ը տուզան միբասին ի սահմանս միրանոյ ի դարձին իւրում ի պաղատ ատն. իբազեկ լեր վն չէմանի աղանդոյն թէ են աղդ անգիր, ոչ զգրուբան ճանաչեն, և ոչ գայլ գիրս ինչ, հրամայեաց չնչել առներկ, զի ըստ օրինաց իւրեանց չէ պարտ գասանիլ ազգ առանց գրոց։ Յայնժամ ասորւոց պատրիարքին աղերս մատուցեալ, վասն արար զարքայ ընունել սալ զգիրս իւրեանց, և մուծանել յեկեղեցիս ի պաշտօն ձշմարտին Աստուծոյ, և այնպէս զերծոյց զնա։ Սկ ի թաղել զմեռեալս իւրեանց դնեն առընթեր գաւազան, ոսկի, առեղ, և սուրանի, կիր ըստ այլոց՝ հայ և գինի. և ասեն յունկն մեռելոյն այսպէս. դնա ուղիղ ի դուռն արքայութեան. առ անդ նախ գհացն և գգինին, զի բացցեն քեզ և. ի թէ նոքօք ոչ շատանան, տուր և գոսկին. ապա թէ ոչ՝ բռնի մացես գաւազանաւդ. զոր նոքին ի սոյնէ նաև ի մուսուլ և ի տեղիս տեղիս մի-

են՝ ի մերանն ոչ սակաւ մղկնեք տաճկաց, մէջ
բերեն կիմ գաւառսն, քաղաքք, իշխանք ի խան.
արուեստաւորք սր երևելի են՝ ի գործել գօտի, կիմ
փաթոյթս գլխարկի մետաքսեայ բամբակախառն,
և մետաքսեայ կլափպանով ֆէսն, խալաթ, և գեղափ
պէհն։ Բերդ մերանոյ է՝ ի գլուխ անդ լերին, որ
է քարակուռ ժայռ բարձրացեալ, ուր եւանեն մի
այն արուեստակերտ սանդղօք. զի չիք այլ ինչ ձա
նապարհ ելանելոյ՝ ի վեր սակս անհնարին խոժո
ռուեաց առաջարին, այլ՝ ի վերոյ գոլով ընդարձակ,
ունի և տեղի սերմանելոյ, և աղբիւր ջրոյ, որով
՝ի ձիկն պաշարման ոչ կրճե կարօտուել. նաև ին անդ
զինուորք՝ ի պահպանուել, որոց թիւ երբեմն հա
սանէ՝ ի 500։

Երկու ճնշիկք են՝ ի սահմանս լերին եւանելոյ՝ ի
քղքէն մերանի. մին է անձուկ ձոր շրջապատեալ հա
մեստ յառատարի, ուր սակաւուք մնալոյ է վանել
զերս թշնամւոյն. իսկ երկրն որ իջանէ՝ ի կողմն ամ
թայ, է ճնշիկ հնդիկ։ Ի մերանոյ սահ եւանեն
կարաւանք՝ ի հալէպ, ՝ի յուրֆա, և ՝ի յամիթ. և
կարաւանք այլևայլ տեղեաց ընդ ունին անցանել
գոլով՝ ի վր արահետ ճնշիկն։ Գեաթիկ չելէպւոյն
գնէ՝ ի մերանի օձս կոտորիչս, և՝ ի վր լերինն սր
հանէ առատուլ։ Ի տահմանին մերանոյ են գիւղք
երեք երբեմն 20։

Սաթէր։ Գիւղաքաղաք մերձ՝ ի մերանն և՝ ի գետն
ախթրիս, հեռի՝ ի յամդայ 2 օրիւանօք՝ ի հարաւա
կողմն նր, զոր և յերկուս անկրսեսել վտակ լինչ
ընդ ձեզ անցանելով անկանի՝ ի ախթրիս. ունի մղկնեք,
բաղանի, և քանի մի կրպակս, և բերդ աւերակ.
պարսպեղք սր լի են շրջբնեօք։ Յարևելեան սահ
մոսս լերանց սորա է տեղին կոչեցեալ սուլդան
հայլասի։

Պր. ե. Ակիլիկիա և Սալղիա.

այժմ Ղարամանիա և Խմէի։

Ի ձիկն վերջին Թագաւորաց մերոց Կիլիկիա և
սալղիա եղեն ընտերութեամբ մերով. որոց սահ
մանն այժմ ընդ մեծի մասին ձգի՝ ինաճանգն
ստամոնա և Խմէի. և ընդ փոքու մասին միայն ձգի ոստ
Թուքի նաև՝ ի գարամանիա և՝ ի գօնիա։ Մեք յայսմ
վայր

վայրն ղերկուս առաջինան սատրապութիւք, յորս անկանին գլխաւոր տեղիք կիլիկիոյ և սալբիոյ . զգարաման Թողեալ սատրապել 'ի ճառէն զանաձոլուխ :

Նահանգ Ատանա 'ի հն կիլիկիա :

Փալայոլիէ եպոսղէան :

Նահման ունի իւր 'ի հիւսիսոյ՝ զգարաման նահանգ , յարեւելից՝ զմարաշ , 'ի հարաւոյ զմիջերկրական ծով , իսկ յարեւմտից զբիւթանիէ : Բնակիչք սր օսմանեանք , Թիւրքմանք , և հայք , յորոց բիշիք գտանին գձ 'ի կրօնս տաճկաց . բազմութիւն բնակչաց այսր նահանգի պարտական յաւազակութիւն և յաւարառութիւն , կալեալ ունելով զկիլիկս լերանց և զանցս ճանապարհաց :

Թիւրքմանիք ըս օրինի քրդաց վանաբնակք են և բաժանեալ 'ի պետս տոհմս՝ որք կոչին Պահըլը . Շամպէյոփ . Դարբգոյալը . Հգձա գօյունլու . Փէհլէ վանը . Հնամուլը . Տէփէլը են . սք 'ի ձմերան բնակին ըս մէջ ատանայի և տարսոնի . իսկ տոհմք կոչեցեալք Գարալար , Ճէրիփ , Հգիլար , Պօյպօղան են , 'ի ձմերան բնակին ըս մէջ ատանայի և անտրքնի որ մերձ է 'ի մարաշ . յորոց ամառան բնակի 'ի լուսգուր ալա՝ ուր է ունաւարզա . իսկ յաղարայնի բնակի մերձ 'ի կէմէրկէ և 'ի զամանթի . այլ առհասարակ գրեթէ ազգ Թիւրքմանաց ժողովին յամարայնի 'ի Ասիան Նէյլան , որ է մաս 'ի կիւրիւն և 'ի աէրէնաէ : Իբարաքանչիւր աշխրէթ այն է տոհմք՝ ունին ազնուական որք կոչին Թոռունլար , զնոսիկ Թիւրքմանն իբրև հպատակս ունին , մինչև գան հարկահանել զնոս , և ապատ են 'ի տրոց՝ զոր ունին տալ Թիւրքմանիք 'ի վարձ արօտոյ անասնոց իւրեանց . 'ի Թոռունլարաց տոհմ ումն է գլխաւոր . որ է պետ ամ ազգին և կոչի Թիւրքման պէկի : Ի կոչմանէ օսմանեանց կարգեալ է Թիւրքման ապատ կիմ վայվոտասն , որ է պաշտօն ըս իշխանուէ գերզոյր ապահին ըս որսալ հարէմէյին , և վաճառել յարքունուստ , առաւորաքար ըս նախնի կանոնաց առնուլ զայս պաշտօն եէաէրձի պաշին գերզոյր ապահին : Ամ ամ

յոր-

յորժամ լինին կառուցք խաչանց իբր յամենայնն ո՞ գոտառսի, զայ Թիւրքման ալասին 'ի ուղղուն եայ, զայն առ Թիւրքման ալէկին յառանձին վրանի որ կոչի օրնա լոփըդ. և յառաջնակայուէ նորին մի առ մի 'ի Թիւրքմանաց անտի ժողովէ զսակ տարեկան ոտոց ոտ և կանոնէ է, ոչինչ այլայլուէ առնելով, և այս է մի 'ի պատշտուտականաց մօր Թիֆլի՝ որ կոչի Վաւիւե խոսէ։

Օդն առանց 'ի գաշտավայրս և 'ի ձորամէջս ջերմ է յոյժ նեղացուցիչ և վատ, մինչև յամարայնի 'ի միջօրէի 'ի տեղիս տեղիս հալել տապոյ արեգական զկապարս, և գրեթէ ամ երևելի քաղաք սորա կառուցեալ կան 'ի ջերմ տեղիս, յայն սակս քաղքացիք կամոյ ակամայ առիսին խոյս տալ յամարանոցս, որք ընկերքն են տեղիք հովասունք, առուղք, և ջրաբաձալիք, որք կոչին Հօրդոմ, Խոխիվէն, Վաթա, 'ի հն" Վահիա, Ազոմաձա, որ հեռի է 'ի սոյ 12 ժամ, և յայլ տեղիս զորոց ստորև։

Ալ են 'ի սահմանի առանց լերինք գիհազարինք սակս քարաձիւռ խոժոռուեց, որք 'ի հն" կոչէին Տօրոս, և էին Ծայր և սկիզբն նորին երկայնաձիգ գօտւոյ, այժմ ըստ մասին կոչին յանուն այսասայ և փայասայ, և ըստ մասին այլևայլ անուամբք։ Ալ են և կապանիք և կիրճ գիհազարինք, յորս նեղուի կրկն յոյժ ճանապարհորդք. նաև անառոք պէսպէս ծառոց։

Ունի դեպս զՀնդիհան և զսէյհան, զորոց տես 'ի մայրս։ Քեաթխպ չէլէպին յառանձն դնէ և զգետակն կոչեցեալ Գըզ Կէտիկ, ըստ որ ձնհորդք այնր կողման ձգի առէպ առէպ ուղին անցանել առ չրջապտոյտ ընթացիցն, յայն սակս կոչեցաւ Գըրդ կէտիկ, որ Թարգմանի Կառատուն անցք. այս գետակ յետ ընթանալոյ առ իրրև կէս օրէական՝ յինքն ընդունի զԳոյսոյ, մերձ 'ի կամուրջն իւր որ կոչի ադ քեօփրիւ ընդունի և զայլ առու՝ որոյ աղբիւր կոչի չէքեր սուն նարն, ապա խառնի 'ի չուգրա կամ չագրա վտակ։ Բայց այլուր սոյն այս մատենագիրն 'ի ստորագրելն անդ զմիւրատ, զգըրդ կէտիկ առուին կոչէ 'ի միւրատ։ Ասա և անդ յամարանոց լերինս իւր՝ (յորոց մի է և Պուլմաղ լեառն,) ելանեն աղբիւրք և ձկունք։

Երկիր առանց քերրի և արգաւանդ, 'ի չրջակայս սէյհանայ են առհասարակ պարտէզք և անգաստանք, որք բերեն ազգս ազգս արմտեաց, ցորեան, սիսեռն, կնձիթ զոր կոչեն քիւնճի որ է սուսամ, և դրեթէ

զամ

զնամ աղքա պտղոց, մանաւանդ լեռնին պատուհական, Թուրինձ, աղամ գավառին, և ընդեր գամբռի ևն. որով ըստ արժանւոյն ամենաքիչ կոչէ խորենացին զերկիրն կիլիկիոյ : Բերէ և կերաս, և զողալ կամ հոն ի գիշերի. զորոյ զկորիզն մանրէ՛ի կիր առնուն՝ի դեղ փորհարուհւոյ. ունի և պատուղ ինչ քաղցր և անուշահոտ, զոր կոչեն Ռուխոմիլ. ձև նրնման սալորոյ, իսկ կորիզն ծիրանոյ, գունով դեղին. նախ՝ի գիշերի՝ ի կերակուրս փոխանակ Թթու նիւթոց :

Աւյլ՝ի վեր՝ի գնամ բերէ բամբակ առատ առատ ոտքաց՝ի բուսով դրկաչափ բարձրացեալ յերկրէ որում հասատատ առատուր սակաւ ուրեք է տեսանել. ի Ժամս քաղելոյ՝ բազմութիւն աղքատ օտարականաց անդր հաւաքեալ, և տատանորդս՝ի նոյն բամբակ կէն՝ի վարձ աշխատանաց իւրեանց առեալ, այնպես խմբովին տիրեն յանդաստանս՝ի ժողովել, յորս՝ի ներքոյ բուսոց բամբակին սերմանեալ կան մեղրաշոտք, առ՝ի զովացուցին հաւաքողաց :

Ունի և անտառս կաղնի և ճենդ փիճի ծառոց, որով կոչեն հայկազունք բնակիչք գնամ ջամ ծառս, յայն սակս մի՝ի գաւառաց առանոյ՝ի բարբառ տաճկաց Սոբը ջամ կոչեցաւ, սակս առատուր ծառոյն : Ունի և գիհի ի արտրճ. և զամոլաղ, ուստի հոսի ձուլի առատ և անուշահոտ : Ի յանտառոց ունի առիւծ, վարազ, եղջերու, ևն. և պէսպէս թռչունս : Ի լերինս սր գնէ քեաթիպ չէլէպին նաև հանքս ոսկւոյ արծաթոյ և պղնձոյ :

Վո նահանգիս այսպէս յարքունի դիւանադրին ||. Էյալէթ Հաքանայի, յորում նոքա էսքուլէան վալի յա քանա փաշաէի, որ և քաքաւորութիւ : Գաթաւլըգ (Թեմք) որք՝ի նմա՝ են սոքին :

ա. Հաքանա.
բ. Գաբախաւլա.
գ. Սոբըլամ կամ Սարու ջամ.
դ. Սէս.
ե. Իլմանլը.
զ. Ռուշաղ.
է. Կէօքջէլէ.
ը. Հայս.
թ. Գաբսուս.
ժ. Պուրնիր.
ժա. Գուսան :

Ե՝ յերկոսանէրորդ՝ի ընդդէմ սոցին նոցին գոգը. նաև սուպաշի ե վոյվոտա ||:

Ի Թեմից ասեն սիս և գարսուս փոքր ինչ յառաջ յորժամ կիսկրոս կղզի սերիհական էր փոխարքային՝ի վէզիրնաղէմին, սէ և սկսեր գոլով կիսկրոսի, միանգամայն ջ նմա սերիհական էին վէզիրին, որ

ան-

անմիջապես առաքեր զնոսա վերադառնալ և ըստ ոմանց ա-
սելոյ յԱրջագոյն Համօրէն առանձնա էր՝ ի նահանգին
Հալեպայ։ Ա յժմ ոչ սակաւ տեղիք՝ ի բաց երթին յիշ-
խանուհի փաշային. վասն ապստամբիլ աւազակապետք
սիրապետեալ ունին՝ ի կողմանս կողմանս՝ յորս դէպ-
խաւորն յառաջս սուղդան Համիտի էր. քիւրտք ալն
կոչեցեալն, որ զառաջինն ոչ այնչափ՝ ի վեր հանեալ
ունէր զնոսա ապստամբութեան, իսկ՝ ի վերջինն ամե-
նեքին ազգային խնդրեաց՝ ի տէրութենէ կիսատալ նմա
զփաշայութեան տոհանոյ, և կիսատալ բազմութեան քաղաց
առ՝ ի շինել զքայքայեալ կառուցքն մեծ, զոր ըստ ա-
սելոյ ոմանց՝ զաւազ ինչ քայքայեալն նա ինքն եւս
քակեալ բաշխովին. իսկ երբև տէրութեն զլացաւնիմ
տալ զերկուսին և ս, յայնժամ առնէր յայտնի
՝ի վեր եհան զապստամբութեանն, և բազմութիւն հնձե-
լազօրաց կալեալ զանձուկ կապանն որ է ի միայն
անցք ձնհովտացս և հիւծանձից ոչք գնան՝ ի մէջ-
քէ, ոչ թողլոյր նոցա անցանել նախ քան զառնուլ ծանր
ծանր տուրս զոր ինչ և կամէր, պատճառանօք չև
նուիրել կամոյին։

ՀԱՊԱՆԱ։

Ոնի բերդաքաղաք փաշայանիստ, ըստ որ անցանէ
գետն սեհան ի մէջ ջուգբա որ՝ ի բնակչաց կոչի
ըրմագ, 68 ժամուս հեռի՝ ի ծովէ, և 90 մղոնաւ
յանդիպակաց է։ Բնակիչք քաղքիս տասնիւք, և յաղ-
բեւ հայոց իբրև 1000 տունք. գտանին և՝ ի յունաց
4 կամ 5 տունք. բազմութեն վաճառականաց ժողովին
՝ի նմա տասն և աւելի մենդ՝ ի գայսերիոյ, որք՝ ի
զանազան գործս տեղեն զբամբակ նոր. իւրաքան-
չիւր տունք ունին տասնիս, ոչ են ըստ մեծի մասին
քաղքք անտուելոյ։ Ոնի ինկանան յո խանս, բազա-
նիս և վաճառանոցս. երիս ևիկեղեցիս հայոց շի-
նեալ՝ ի Թրծեալ աղիւսոյ (ոմն և այլ շինուածք ա-
տանոյ), որք կոչին վերի և վարի։ Վերինն է յա-
ռնուն սրբոյ Յակոբայ, իսկ վարինն յանուն սրբոյ Ստե-
փաննոսի, նորոգեալ՝ ի Թուականիս ՌՂԸ, իսորանքն
մեծն են քարաշէն, բայց ոչ նստի հայս քաղաք ա-
ռաջնորդ։

՝ի մէջ մղկեթաց սրբ երևելի է այն մղկեթ հռչակ մե-
բեսիէն որ է առ ջուգբա գետով, շինեալ՝ ի փա-
շայէ ումենէ ուսմասանեան զարմին, որք նախ քան
զառնուլ օսմանեանց տէրէին կողմանցս այսո-
ցիկ։

ցիկ. Եակէ Ճամի, որ յԱՀՆ էր եկեղեցի յանուն սրբոյն յակոբայ : Ա. ջագըր դեռաւ է և ասլարանք փա-
ջային, նաև փոքրիկ բերդ ՔՂՔԻՆ՝ որոյ չորքատասն
է իբրև 300 քայլ. կառուցեալ ի վր կարծրահուռ
վիմի, պարիսպ նր զարդարեալ բրդօք, և ի մէջ
բերդին բիմ ամբարանոցք, և բանտ զարհուրելի,
որ է դուք բոլորակաձև, իբրև 60 ասնաչափ չորչ
պատ նր. և իբրև 40 խորութիւն նր. ի բերդին են
տունք պահնակաց : Դէտն առաջի քաղաքիս է
ընարձակ լոյժ, յորոյ վր չինել կայ մեծադործ կա-
մուրջ քարաշէն, բազմակամար. Ջուր սր գոլով
բարեհամ և յատակ լոյժ, ՔՂՔացիք ասեն ըմպէն,
և ջրկիցք անդադար կրեն ի ՔՂՔն, արտաքոյ
ՔՂՔին են նաև ջրանցք մեծամեծք :

Յամարայնի ծանր գոլով օդ առանայն, փաշային
յամարանոցն էլանէ իր ի եայլադն, և ընդ նմ առ
ՔՂՔացիք, Իւրաքնչիւրոց ոչուէ ի առնս առն
բանոցայ Իւրեանց. և յայնժմ գառաւրկանայ ի
բնակչաց այս ՔՂՔ, միայն կրպակաւորայ ոմանց
մնացեալ անդ ի պէտս անցաւորայ, և առկաւուց
պահապանաց որք մանաւանդ որովք պահ ունին
Իւրաքնչիւր Թաղից :

Կնավառ էօյի : Գիւղ կէս ժամ հեռի յատանոյ,
որոյ բնակիչք գոլով առ հնրկ յազգէս հայոց իբրև
30 կամ 40 տանց պարապեալք կրկրատործութե,
յայն սակս կոչեցաւ ի տաճկաց Կեավուռ քէօյի :
Կիւղէ, կամ Կիւլէ : Բերդ անմատոյց կառուցեալ
ի գլուխ լերին յանձուկ կապանին իբրև միօրեայ
հեռի յատանոյէ որ կոչի Կիւղէ պէլի, կամ Կիւլէ
պօղազի : Ա. յս կապան ձգի առաւել ՔՂՔին ի
մէջ երկկարգեան քարաժեռ գժուարակոխ լե-
րանց լի անտառովք փլճի կամ ջամ ծառոց. և ան-
դէն իջևան կամ խան չինել ի փերի փաշային. * Ջուր
նախ չինել էր (ասէ քեաթիպ չէլէպին) մեհեմ
մեռ փաշային վերիր օսմանեան տէրութե ի Թուա
կանի հիճրէթին 928. մերձ ի սա չինեալ ունէր
նաև երիս իջևանս և մզկիթ ||. բայց ՔՂին յայսմ
Թուականի չիք ոք մեհեմմէտ անուն վերիր օսմա-
նեան տրութե, պարտ է իմանալ ոչ վր վերիր
աղէմին, այլ վր այլոց փաշայից : Կանանիկ անդէն
և զանուանս երից խանից. Ընգթէ խան. Ջաբա
խան, և Պայրամ փաշայի խան :

Յայսմ կապանի առնուն պաճ կամ տուրս յամ անց
ցաւորաց, իսկ ի եկեղեցականաց ի ձանաչելն բաշ-
ման

մատաւիկ առաւել քան զՅակոբեան ։ Առ վիճեմ
համեմ որ միով օրհնեանաւ հեռի է յուղու դըշխոյին՝
է ջուր առողջարար և ջերմուկ ։ Ըղնակայ լերինք
են առ հնրկ սեռատ կաղնի ծառոց ։ և ի ծորձո-
ցոց լերանցս սկզբնաւորի դըրդ կեչիտ գետակն ։
Մերձ է աստ և Ռոմոպան օշւի եայլագին, ի վեր
լերին որ է պատուհական ամարանոց քղքացոցն ա-
տանոյ ։ հեռի ի նմանէ իրր 2 օրհնեանօք ։

Թնէիէր ։ Դիւղ իբրև նեառընկէց մի հեռի ի կիւլէք
բերդէն, կառուցեալ ի ստվարակի որ ի վեր բարձր
լերին տօրոսի, առ արքունական ճանապհս ։ ոչ պա-
կասին յայս լեառն ձիւնք յորմէ և կրեն յատանոս ։
ուռնի և ջուր քաղցր և պատուհական ։ Աստանօր և առ
են այգեստանեայք և տունք ամարանոցաց քղքաց-
ւոց աստանոյ ։

Դըւռւ փաղ ։ Ի նոյնպես ամարանոց քղքացւոց ա-
տանոյ ։ ուսոն ի վեր լերինս և ի վեր բլրոց աստ
և անդ սփռեալ կան տունք նոց և բարեբեր այգես-
տանեայք ։

Մոխ, ի հն" Տաճկ. ֆոպուխոփխ, և Տօպուխոփխ ։ Քաղաք
փոքր պարսպաւոր, ուռնի և բերդ ի բարձրաւանդ-
դակի, հեռի յատանոյ 18 մղւ յարևելեան կողմն
նր, կառուցեալ առ ստորոտով լերին և առ ձիհան
գետով, որ յերկուս բաժանէ զքաղքն, յորոց մին
տերթաղես կոչի Մոխ, իսկ միւսն Քնգերդինա, ի
վեր գետոյն է կամուրջ քարաշէն՝ յորոյ ի ծայրն
է իջևան շինեալ ի վաճառականաց ոմանց ի 949
հիջրէթին յամին 1542 ։ անցաւորք ըստ այս կամուրջ
ուռնին տալ պաճ ըստ տուրս ։ Դաշտաձայր սահմանն
մինոյ բերդ ազգի ազգի պտուղս և զայլ բերս և
է բեղմնաւոր յոյժ, որպ և վկայէ նաև քեաթիպ
Չելէպին ։

Մերձ յայս քղք է լեառն կոչեցեալ Ճնպելիաննոց
որ Թարգմանի լեառն լուսոյ, որ գօտի ձգեալ սա-
բաձի մինչև մերձ ի ծով ։ լինին ի սմ պլեւնալիւղ
ծաղիկք գեղեցիկ և պէսպէս խառք օգտակարք,
յորս նաև էնգրուհիաոանէմ ըստ լոլճակ ։

Սէո ։

Յառաջ ճմկաւ սեփհական էր սա փոխարքային
միանգամայն ըստ կիպրոս կղզւոյն ։ որոյ բերք
գաքղք հեռի է յատանոյ գրեթէ աւուր և կէսոյ
ճնշհ առ յարևելս հիւսիսոյ նր ։ կառուցեալ ըստ

զաւ՝ ի վայր լերին յարևելեան կողմն նր, առաջ չի նր անցանէ առու, իսկ՝ ի միւս կողմն լերին անցանէ վտակ կոչեցեալ Աղաճոյ, որ խառնի ապա՝ ի ձիհան գետ. առ վտակաւս է և ասպարանէ ռակ՝՝ Թաղարանէ, ըր գործարան խաղախորդոց։ Այս քղաք ունի շուրջանակի պարիսպ՝ ի մեծամեծ կոփածոյ վիմաց, որ ուրեք ուրեք է քայքայեալ, և ուրեք ուրեք ևս պակասի. զի բնակիչք՝ ի կիր առնուն զվէմսն՝ ի պէտս այլոց շինուածոց. սոյն պարիսպ ըմբռնապատեալ ձգի մինչ՝ ի գլուխ քարաքաղաք լերին ուր է բերդն զորգարիւ աշտարակօք, յորում առանին և աւերակք հին շինուածոց. բղխէ՝ ի նմ և ջուր պատուական. ՝ի նեղըմոյ բերդն գան գոյ այր փոքր յանուն սրբոյ յՈՃանէսի, ուր յաճախեն ուխտաւորք յամ՝ գլխաց տաղուհացից։

Բնակիչք քղքիս տաճկիք իբրև 500 հիմ 600 տունք, և յաղգէս հայոց իբրև 100 տունք, որոց եկեղեցիք են կոչեցեալք նր սուրբ և նր յՈՃանէս, յորմէ յայտ է անհմաւն յոհաննու ոսկեբերնկի՝ ի վերս սրոյ լուսաւորչին յօդ. ՟ի. 40, որ գրէ թէ այժմ հայիբ անուն ևեթ կայ քղքին սոյ։ Յոյ մարայնի քղքացիք եւ ըն՝ նմ քղքացիք Թողէք զքղքն՝ ի ձեռս պահապանաց՝ սիրելի յամարաք նոցա։ Երկու մզկիթք են՝ ի սմ, և կրպակք և վաճառանոցք, Թէպէտ և աղքատունք։

Ի հարաւային ծայր քղքիս է կաթուղիկոսարանն, որոյ եկեղեցին յանուն սրոյ լուսաւորչին յԱՃապոն էր փոքր, և մենաստան նորին քայքայեալ, զորոյ գաւաչին շինուն դրեթէ՝ ի հիմանց արար զուարճ կիթիկոս սոյ՝ ի Թուխախանիս ՟ՃՃԳ, ոյր և դրեալ կայ՝ ի ճակատ անդր եկեղեցւոյն արտաքուստ, և յամին 1734։ Պատճառ այսր շինուճ եղև այն բան զի գուշակութեամբ աչպան որ յուսկան հօր զուարճ ոս, զոր գուշակեաց վր հէքիմ օղլուս ալի փաշայինս զի սր նախ՝ ք զեղանել՝ ի պատիւ վեղիքուճ, ըզ գիտուճածոց իմն՝ ի կաթուղիկոսարանն եկել, և զնծաղուն գերս՝ ի ձեռին առել, ասաց առ որ յուսիկ բանալ և ընթեռնուլ զինչ վր անձին նշոյց գիրն գուշակեր, իսկ նր բացեալ զգերս Թղթոյ և զճատուճածս ինչ բանից ընթերցեալ, մեկնեաց վր հասանելոյ նր՝ ի պատիւ վեղիքուճ, որուն խոստացաւ անդէն հէքիմ օղլուն պարգեւս բազմատեսակս ընծայել Թէ լրասցին առաջի իւրն բաղձացեալ գուշակուճն։

Իբրև հէքիմ օղլուին հասանէր ՚ի 1731. լինել վէ-
զիրազէմ, ուր յուսկան լը ակնկալէը գուշակուԹե
առ նա ինչն ՚ի կոստանդնուպօլիս գնացեր հրովար-
տակաւ զկաԹուղիկոսուԹենն սոյ գրաւեր, ցեղն և
տան իւրում սեպհականեը. և զյոհաննէս հաճնցին
յաԹուռոյն ընկեցեր զորդին իւր զղուկաս կաԹու-
ղիկոս կացուցանէր. լը նմին հրաման առնոյր լը
նուԹե կաԹուղիկոսացանին և եկեղեցւոյն, և ՚ի
պարզև ղերկիրն ուր ջուրլ գնովաւ յինքն լուծանէր:
Իսկ ղուկաս յետ նստելոյն յաԹուռ Թէպէտ զեկե-
ղեցին և զմեռատանն լարձակէր, բայց առ ՚ի
ջպոյկ գրամոց ոչ կարացեր զնմ սեղանն ընորհեալ
՚ի հէքիմ օղլուէն լնուլ ընուբ, 40 կանդնաչափ
սեղն Թողոյր առանց լինուե:

՚Ի հին լինուճածոց ռուբինեանց, մնացեալ կան
այժմ եկեղեցին սբյն սուխիաց, մատն ինչ Թշրատան
պալատին, և բանտ կամ գանձատունն: Եկեղեցին
սբյն սուխեաց լինել ՚ի ժ հեԹմոյ, և ՚ի հիւսիսային
ծայր քղքին ՚ի մէջ պարսպին, ՚ի տաճկաց կոչե-
ցեալ լանկուշ փէղիսա լը գանգակատունն. Ձև եկե-
ղեցւոյս է երկայն և համարաշէն կամգնեալ ՚ի վր ջր-
ղեց սեանց. տանիք սր է խանգարեալ, այլ որմունք
խարանք և այլ ամ լինուճածք են ՚ի մեծամեծ յա-
հագին հատորոց սրբատաշ վիմաց, մանրագեղալք.
կատարսա ոչ է սեպհական նմա ՚ի նոսինն լինուճածս
ինչ եՀմ: Ա՛ատ սեղան նոր է գմբեԹայարկ, առ-
ան և անուն այլ ևս երկու սեղանք նոսինն լինուճա-
ծով, նակ ՚ի վր նց վերնատունք, յորս յերկուսին
կան կրկին այլ սեղանք, շուրջանակի արուսքուստ
՚ի վերին կողմն՝ մեծամեծ երկաԹագիր տառիւք
փորագրեալ կան անուանք Թշրցին հեԹմոյ, լևոնի,
ևն: ՚Ի յեկեղեցւոյն մարթ է երևանել ՚ի գանգա-
կատունն՝ որ է բարձր, քառակուսի, գլուխ նր
տաւխարակ, ունելով կրկնակի պատուհանս յեր-
կիր քշիւր կողմն, և հայ անարատ և ամբողջ այլ ա-
ռանց գանգակաց: Կից լը եկեղեցւոյս է և մա-
տուռն Հնաց:

Մօտ առ այս եկեղեցի է և նոսինն Թշրատան ա-
պարանք ռուբինեանց հիմ ոտն կոչեն դարպաս, որ է
բոլորակաձև. չինուճածք յատկապէն կոփածոյ վիմաց.
երկաքանչիւր վէմք երեք և չորս գրկաչափ մեծու-
Թիք, առ հասկ մանծուցեալք կատարսա. ունի գերեզ-
գրուն ՚ի հիւսիս յարևմտուս և ՚ի հարաւ, նակ
յարևելեան կողմն ունի երես մեծամեծ պատու-

Հանս,

հանա, յորոց միջինն է բոլորուձև, ՚ի վեր երեցուն
դրանց գառանին քանդակատպուծ զարդք ՚ի վինի ար-
ուճեռատպուծ գրոշմածովք. իբ մի դուռն մարթ
է ելանել ՚ի տանիս ատարանին, ուստի երևին
բարձրուձեն ամ շրջակայ սահմանք: Այժմ լքեալ
կան այս ամ չինուճածք, և զկատարան քակել աս-
նուն հատարացնք ՚ի ալեսս ներքոյ, նաև զվնասն
կամ ՚ի քայ առնելն եթե գոյր հնար: Յարևմտեայ
կողմն ատաղատես յերկիր անկեալ կան երեք և չորս
մեծամեծ սեաս սենք մարմարիանեայք: Իբրև քա-
րընկէց մի հեռի ՚ի պատատես բղխէ ջուր, յորոց միւս
կ քարայր իերիւրեայ ճնդիւ ածել անդ, կամ միւսան
լեղի:

Ի մէջ անդ պարսպին է և բանան, քայց արտա-
քոյ չինուելձեանց. սեսանէ անդ վիմափոր այր մեծ
առ առնձուկ վտակաւն, որ կարէ առնել ոգիս
իբրև 2000. քնակիչք կոչեն զայս այր կնօվբճին
ձէ, զի անբաս բաղմաձե վայրկ ատաձնեաց գա-
չար ունին ՚ի նմ. առաջն այրին է պարկաձև թանձր
որ ունի դուռն վոքրիկ, և որ միայն մարթ է մուտ
նել յայրն: Առաջն դրանս է վայր տափարակ և
՚ինանա լուսաստուա, ուստի երևին պեսսափոր չին-
ուճածք. որով տափարակ վայրն է առնիք նոյն չին-
ուճածոց. զամանէ առեն լինել նախնի քանան ատց,
և կամ ճենդ տուն գանձուցն յիշատակել ՚ի վարդան
պատմադրէ:

Ընդ սա գաղճարձաչն և քարեքեղ պատրաէզս ՚ի մուտ
կոմին վերոդրեալ առուձին՝ որ ոտոպէ զնոյն պար-
սպէս, քայ յայրէց պատրոյ լինին ՚ի նոս լեռնիք, թա-
քնիք, և ոչ սեսարակք ընտիր խաղողոյ: ՚Ի ծայրն
անդ պարսպոյս է եկեղեցի սքին մերկերևոյն, ո-
րոյ որմունք ևեթ մնացեալ են այժմ, ուր յառնխեն
յամ առուձրս ուրբաթու յինանց: Եւ ՚ի հարաւոյ
պատուն ատց ատ և անդ ՚ի վեր էքրանց են եկե-
ղեցիք հանգուն կացեալք մինչ զայժմ ՚ի վատ ժա-
մանակաց հետէ:

Հանդէպ ատց երկն ժամու և կիսոյ հեռի անտ
՚ի վեր ատատաձուա լերին՝ է կորձանեալ եկեղեցի,
որոյ որմունք ևեթ մնացեալ կան այժմ երկն կանդ-
նաչաւ բարձրութիք, և հինն ՚ի ատեղս ատեղս է
նոյն իսկ թանձրուք ատատար լերինն: ՚Ի նե ըզքին
Հակատ եկեղեցուոյս երևին տանքաձին ատեղիք խո-
րանաց, իսկ ՚ի դուռն անդ են երկու սեաս սմուռ
վէմք, և խաչք փորատրեալ ՚ի նոս. ՚ի շրջակայս է-

բևեռն և հեռք պարսպաց մենաստանի, և արտաքոյ յարևմուտեան կողմն աղբիւր՝ ի վիմի սքանչելն անմահական ջրոյ:

Ջայս մենաստան ասացին լինել Հրէտակապէն անուանեալ մենաստանն նախնեաց՝ ի ձմիս ուրբնեանց, որ յԱլագոյն ծածկեալ գոլով յանտառախիտ կաղնի ծառոց անյայտ էր մնացեալ ամենևին տեղին, բայց յաւուրս միքայէլ կաթուղիկոսին ասոյ՝ որ ընդ տաս յամին 1737, միաբանք ոմանք ընթերցեալ՝ ի գիրս թէ հանդէպ ասոյ է մենաստանն, յուզել սկսան զնմ՝ լեառն անտառացեալ յանհամար կաղնի ծառոց. և՝ ի մացառախիտ վայրս լերին անհնարին աշխատութեբ գտին զայսոսիկ հետս: Յայնժամ ապա հրաման տուեալ միքայէլ կաթուղիկոսի հատանել զնմ ծառս բուսեալս՝ ի մէջ եկեղեցւոյն և մենաստանին, և սերման ուղղել մատուցին հանդիսից պատարագ առաջի բազմութե ուխտաւորաց: Մին՝ ի միաբանից գտուցաց զտեղին, պատմեաց մեզ զայսոսիկ:

Պատճառ: Գիւղ առ ստորոտով նոյն լերին՝ յորում է վերոգրեալ մենաստանն՝ ի միւս կողմն, յ ժամուս հեռի՝ ի ստոյ, քնակիչք նորա տաճկիկք, և՝ ի հայոց ոմանք:

Պէրպէրն կամ Պէրպէրն, որ է աղաւաղուն հին անուանն Բարբէր էէրէ: Բերդ՝ ի վեր բարձու լերինն, ուր և հայկական անուանն յայտ առնէ, միօրեայ հեռի՝ ի ստոյ՝ ի հիւսիսակողմն նր, թափուր է այժմ այս քրքք, զի չեն քնակիչք ձմիս յորմէհետէ քնակիչքն առ ոտն աւազակաց առ հնարկ փախեցան անտի և եկին յատանա. այլ՝ ի ձմիս խաղաղութե յամարայնի դնան անդ՝ ի զբօսանս:

Վաթա՝ ի հն" Վահկա: Գիւղ քնակեալ՝ ի հայոց՝ ի հիւսիսային վերջին սահման նահանգին ատանոյ, վանական եկեղեցիք են՝ ի սմա, որ Հրեշտակապետ, որ Թորոս, որ Մինաս, և որ գէորգ, և մենաստան յանուն սրբոյն յոհաննու յաւարտ գեղջն. և վանք հիւսիսակողմն որոյ եկեղեցի յանուն սրբոյ Ծածանին. զոր ներքսի կաթուղիկոսի ասեն չինել: Ասեն տուն աղքատին, որոյ աղջատութի վերջ զի սեփհական են ժառանգութե յորդւոց յորդի քանի լինչ նշխարք և աղք, յայն սակս կոչի այս տուն աղքատն, նաև տուն լուսաւորչի, որք՝ ի թվականիս ՌՃԼԴ և յամին 1685, ջորեքտասան ազգ լինել թուէին՝ ի սկզբանէ աղքատութե իւրեանց. վերջ այսր տոհմի ասեն

վե-

լինել ալքայտղուն 'ի ցեղէ ռուբինեանց, որ և ըն-
կալաւ ապա նահ վկաթուղիկոսուն սայ ոսկ պատ-
մեցաք 'ի վերոյ: Աղբեն եւն ու սեյն գրիդորի լու-
սաւորչին յարծաւեթ անօթի, յորոյ վերայ եւն կինք
պէսպս թռչից ռուբինեանց. ը սեյն սեղբեատրո-
սի. պ. սեյն նիկողայոսի հայրապետին. և պ սալ-
սայ ճգնաւորի ոսկ սահն:

Գաղտնաբնակը: Գեօղ փոքրիկ 'ի մէջ մարաշոյ և սայ-
մերճ 'ի սիս, բնակեալ 'ի տաճկաց և 'ի հայոց. մօտ
'ի շատաղբեր դաշտն Սըմպատ ուր եւն և շամբք. 'ի
հիւսիսային կողմն դաշտիս 'ի վեր քարաժեռ բլուր
և բերդ վաղնջական:

Գաղտ: Գիւղ 'ի դաշտի 6 ժամ հեռի 'ի սայ, բնակ
կեալ 'ի տաճկաց և 'ի սակաւուց հայոց:

Փէտէ: Գիւղ հանդէպ Հաճատաղ գեղջ, որոյ բնակիչք
տաճիկք և յայլազգս հայոց, եւկեղեցի սէր վայելչա-
կեցուտ լինել 'ի նախնեաց:

Մաւխըբըլը: Գիւղ կատուցեալ 'ի վէր լերին միջ
ցեայ հեռի 'ի սայ, յորմէ և անդր ատարոյ դաշտա-
վայրն սայ, և 6 կամ 8 ժամ հեռի յատեանոյ. բնակ
կիչք սէր են Հայ և Պղջոպըճըլը, որք են ցեղք
Թիւրքմէնից:

Դըպալըկ անապատ: Եկեղեցի յանտառախիտ ձորա-
միջի, հեռի 'ի սայ կրկին միօրեայ յարևմտեան կողմն
նէր, ընդ յանտառապղծ կրկին եղիօրեայ. անցանէ ա-
նուամբ և ատոս, երկին անդէն նահ ատերակք ինչ
նախնի հռչակատոր վենատանին զորմէ ասեն 'ի հին
կիլիկիա: Լինի 'ի դրացւոյն ոսկիոսիլ դուռնով դե-
ղին, և կայլին ատատ, ոսկ և 'ի սիս:

Ընտատըպ կամ Ընջոպէ. վը հին անուանց սորա
տեսանեն 'ի հին կիլիկիա: Բերդաքղք մերձ 'ի գետն
ձիհան 'ի հարաւակողմն սայ՝ 6 ժամ հեռի 'ի նմէ
ատ արևմտեան սորոտուտ լերին 'ի տափարակի,
որոյ դաշտ կոչի Ջոփուր օվա, պատել կրկին պա-
րսպօք, որ է ամուր յոյժ 'ի մեծաւեծ սրբատաշ
վիմաց յօրինել. 'ի մէջ երկուց պարսպաց է խոտամ,
ուսան 'ի մէյ պարսպէ մինչև ցմիւսն ձգել կայ կա-
մուրջ մեծ ըստ որ լինի մատանել 'ի քղքն: Տեսանին
'ի սմին ջղքի բազմութիւնք եկեղեցեաց, բազանեաց,
մեծագործ ապարանից, տանց, չինեալ աւհտրկ 'ի
պատուհանակաև 'ի մեծաւեծ վիմաց, բայց աւհտրկ
Թախուր 'ի բնակչաց, յորում ոչ գտանի աւեննևին
և ոչ մի ոք, այլ փինկ մարդկան օձք մեծամեծք որ-
ջայեալ 'ի տունս, ծառք և մոլախոտք բուսեալք

յապարանս, և բէմ ուրիք քարինք շինուածոց անդ
հնէք ի փողոցս, ուստի չէ մարթ համարձակ շրջիլ
ի նմա առ աչի օձից, և զերև մեզ մարդ գիտէ ի
գրոց՝ թէ հիր վէ այսպիսի ջրիք լի մեծագործ շինո
ւածովք այսոցս դասուորկայաւ ամենևին ի բնակ
ւոց։

Պարիսպք քրիքին ի սատրէ ձգին մինչ ի բերդն
անդ որ է ի դլուխ սրածայր ոլորիկ քարաշերին ։
սակս սատանիկ զառ ի Թաւի գուլոյ այսր լերին՝ ի
քրիքե մինչ ի բերդն շրջապատայ գծիւ հատել կան
ստահձանք ի նոյն կարծրակուռ առաստարն լերին,
ղորոյ զտեսակ կոչեն մէք ։ ի գլուխ լերինս է տե
ղի տափարակ՝ յորում կան շինուածք ինչ քայքայ
եալք, բայց ամբողջ կայ տակաւին մատուռն հա
մակ քարաշէն և գմբեթաձեւնակ ի վերայ չորեցուհոց
սեանց հաստատեալ, յորոյ ի վերին կողմն արտա
քուստ շուրջանակի գրեալ կան անուանք Թէրայց
ամանց ռուբինեանց մեծամեծ երկաթագրովք ։ Ա
ստորոտով բերդիս յարևելից կուսէ նոր անցանէ
ձիհան գետ ։ Մերձ յանուանելոյս է շամբ ի ձախ
ձախուստ վայրն, յորում լի են վարազք ։

Գոլոֆոնղոր ։ Աղբիւր 3 ժամ հեռի յանուանելոյ
ի հարաւակողմն նր, յորմէ ասեն մինչև ցքրիքն
յաձախագոյն էր ջրանցք հատատեալ ի վր յոքնա
թիւ քարաշէն կամարաց՝ առ ի չորս ածել յանու
անելս, բայց այժմ բնիկ ի կամարացն չանդեալ
կան, և ոմանք միայն կանգուն ամայեալք ։

Թիէլ համպուն ։ ի դիրս մեր Թիէլ համպոյ ։ Բերդ
և աւան պարսպատապատ յարևելս անուանելոյ, իբրև
միօրեայ հեռի ի ինձէ, առ վտակաւն որ խառնի ի
ձիհան գետ ։ ի վր բերդոյ կառուցեալ գոլով կոչե
ցաւ յայս անուն, զի Թիէլ ի լեզու պարսից ն
Բլուր Թարգմանի ։ Ունի պարահգս բերդիս ։
Եըլան գալէհ, կամ Եըլանըը գալէ, ձի Շահմարան գա
լէհ ։ Բերդ ի գլուխ լերին քանի լինչ ժամ հեռի
յանուանելոյէ, ի ձախակողմն ճանապհին որ գնայ ի
մահեանոյ ի գուրտ գուլաղին ։ այս բերդ Թափուր
է ամենևին ի բնակչաց, և մերձենալ խիստ անդ ոչ
ոք իշխէ բնաւ սակս բազմութ օձից որք սրճացեալ
ունին ի նմա, յայտնեալ քեաթիպ չէլէպին ։ Տիր
լեր զի շահի մարան անտէ տիր || ։ ք ասեն Թէ Թա
գաւորն օձից անդ է ։

Սէրքենոփէար ։ Բերդ ի ձորավայրի ի վր վիմի, զոր
միով օթևանաւ յարևելից հարաւոյ այնզարպէհ

դնէ

պնդ քեամիսկ չէլ"։ մերձ՝ ի սա՝ ի հարաւոյ անցք
նէ ձիւնան գետ։

Ո։

Այս Թեմ անկանի՝ ի փոքր Հայս, որոյ Եկեղեցն բարեբեր յոյժ, և գոլով դաշտավայր՝ դրեթէ առհասարակ սերմանելէ և յորենով, ընտիր լինի՝ ի սմա սեր և մածուն՝ ի կալեանէ գումղ։ Ունի շէն հասմանուն քանի մի ժիր հեռի՝ ի սեբաստոյ, կառուցեալ առ գետակաւ. բնակիչքն առհասարակ յազգէս Հայոց, յորս է տուն մի փարթամ հին և անուանի առ ամենին կոչեցեալ գառա ՝ի ելեւէս, որոյ սերհայեան է դրեթէ ամ Եկեղեցն ուսլաշու, և ազատ է յամ արքունի հարկաց. զայս ազատութեան շնորհեաց նմա սուլթան մուրատ, որոյ յիշեալներն առաջն հինգ ղօրավք իւրովք, սա ամ առաւոտուընէ և սերտ կերակրակ եաց զամ զօրս նր. և այժմ ևս յանցանէն առ ան վաշայից՝ սա կերակրէ զնա։

ԼՀյոս։

Անդիանի առ ծոցով միջերկրական ծովուն՝ որ այժմ յանուն նր անուանի, խակ՝ ի նախանուամն կոչէր յանուն խաուս քղքին, և՝ ի ձմիս ռուբինեանց կոչեր ծոց հայոց. ունի ափեհանգիս՝ ուսաոյ սփոփ՝ ի չորիսակ սահմանս։ Բերդաքղք սր է բերդանման ամբարձեալ առ ծովեզերբ, միով օթևանաւ հեռի՝ ի թէլխամամուն հանդէպ կիպրոս կղզւոյն, բիմ երթևեկութեն վաճառականաց դոյ առանն. զբերդ սր նորոգեալ առեն սուլթան սիւլէյմանոյ. յորում էն պահնակ զօրականք, այլ և իշխան լինել՝ ի նմ։ Գառաֆթուլա։ Իշխան իր խան՝ ի մէջ այսոյ և մնիսոյ մօտ՝ ի ծով. ուր օթագոյն կարաւանն, որ՝ ի հնուամն թուի լինել Գաւդոպոլա կամ Գաւդոպոլ

լոյ առեղին։

Գաբանը գեղ։ Է կամար լինչ հինեալ՝ ի սեաւ քարանց որոյ վասն կոչեցաւ յայս անուն, հեռի է՝ ի գուռաֆուլային երբեմն միով ժամուս, կառուցեալ՝ ի ձանապարհին որ հասանէ ի յոպատաժուս

լերին։

Էօղէրլիկ։ Իշխան բերդանման, որոյ իշխան ունի իշխանութեն երկու գուղաց փաշայի, ունի ըստ իւրում տարի 500 հնծեղաղօրս՝ ի պահպանութեն շրջակայ

սահմանաց առ ահի աւազակաց՝ որք յաճախէ են անդ յոյժ։

Դէպքն ևիբ Դարսաոս. 'ի հն" ըստ մեզ Տարսն։

Որքր լինչ յաջ յորժամ կիսպրոս կղզին սեփհական էր վէղերի ազգին. այս ձեռն ևս միակցեալ էր ընդ կիսպրոսի։ Քղաքն որ կառուցեալ է առ աւազուտով լերին՝ և առ դեռատակաւ Դարս ասս վիճ յոռուքեն ջուրց նր, 'ի հնուքն Գիդնոս, յորոյ վերուքն կամուրջ քարաշէն։ Հեռի է 'ի ծովէն իբրև 2 ժամաւ, 'ի յատեանոյ 27 մղոնաւ յարևմուտս նր. ուքնէր քաղքայէ պարիսպա կրկին. բայց 'ի 1705 քակեցին և 'ի գործ ածին յայլ շինուածս քղքին։ Բնակիչք այր սակաւք սակս ոտեպ ոտեպ յաճախելոյ ժանտախտի, և են տաճկք. և յաղդս հայոց յորոց ոչ սակաւք են վաճառականք կեստրացիք։ Ջեկկղեցի հայոց որ է յանուն նր ՆՇԱՆԻՆ'՝ 'ի ոտ ղոսկ առաքելոյն ասեն հիմնել։ Գտանին և յոյնք՝ սակաւք ըստ մեծի մասին կեսարացիք, որոց եկեղեցի է իբր սենեակ։ 'Ի մղկթի քղքիս է դամբարան ծառապատել և պատուճել, յորում ասեն թաղեալ զմարմին գանիէլի մարգարէին։

Ընբղանակի քղքաւս են աւերակք տանց և պէսպէս շինուածոց նախնի տարտնի. չորքատասն սոյն աւերակաց առաւել է քե 12 մղոն, յորմէ երևի մեծուքն տարտնի։ Պօղոս ղուկասեան յերկրաշարժուքէ կործանել կարծէ զայս քղք, զի զանկեալ շինուածոն վեր 'ի վայր կեղեղել եռես. անդ եռես զհիմունս 'ի վեր, զտանիսն 'ի վայր. եգիտ անդ և մակագրուքե 'ի վէր քղքապետի կիբ սպարտապետի ուրուք եբրայացւոյ։ 'Ի շրջակայս բուսանի փոքրիկ արմատն Տօմպալն կոչեցեալ։ Դարսուս ունի նաւահանգիստ 'ի մուտս գետակին կուրոյ 'ի ծով։ Գոլոպոչ։ Ի նաւահանգիստս մտատակայ 'ի վերոգրեալ նաւահանգիստն գարսուսի։

Գիւղ զուարճալի որ է ամարանոց քաղաքացւոց դարսուսի, 'ի շրջակայս ար լինին աղգի աղգի պտուղք մանաւանդ ընկոյզ։

Գոռոսն։

'Ի հն" կոչեր Գէորս կամ Կէորս, յիշատակեալ 'ի գերս վերջին պատմագրացն մերոց. ունի այ գեղ

դեստանեայս և զպատուղս բազմս, յորմէ ձմիաւ՝ ի խորշս լերանց սր որջացեալ կային առաղաւոյ բանիւնեալ, զբոս բազմ ասժանամբ բարձին։

Պատառ Իջեւէ, ի հն՚՚ Սեւերիա։

Փալայոլիի երիտասարդեան։

Ի հիւսիսոյ՝ սահմանակից է նմին գաւառի, յոր բնակէ՝ դարսուսի կիմ ասանայն, ի հրեայ՝ մի ջի բկրատեան ծովու, իսկ յարեւմտից՝ ալեայնէ։ Համբին սահման սր ընդատաեալ է բարձրաբերձ ապառաժուտ և գիժոնարակուին լերամբք լիր բնական պարսպօք, որք ի հն՚՚ կոչին Տօրոս։ յորում միայն ընդ նեղ և ընդ անձուկ կապան հնար է մուտս առնել իբրև ընդ դուռն։ և անդ կառուցեալ ունի բերդս հզօր պահնակ զօրականօք ի ղդուշութի երկից և մօտից։ Ցառաջագոյն յորժամ կիպրոս կղզի սեփհականէր վէղիսի ազգին, այս գաւառս ևս միակցեալ էր ընդ կիպրոսի, զորմէ այսպէս գրի յարքունի դիւանադրին։ Լիվո (գաւռ) իջեւէի յորում նոսի երիտասեան քահանայ, և գաբրիէլ (թեմք) պարոնանէսի ի սմա են ոստին։

ա. Սիւլիֆէ։
բ. Էրմենոտ կիմ Էրմենոտ։
գ. Սինանլու։
դ. Սիւնենի։
ե. Պօպօզան։
զ. Գոմոտոս հին Էրմենի փին։
է. Կիւնէյուլի։
ը. Կիւնոտ։
թ. Սոսը գովափ։
ժ. Մոռոփ։
ժա. Զէյնէ։
ժբ. Կիւվահիի Էրմենոտ։ (վիճակն Էրմինաքայ։)
ժգ. Մոմոսբին հին Հմնոտ մոսբի։
ժդ. Տեփնէ։

Ե՝ յերոտանէսրուն, ի ընդդէմ ոստի նոսի գաւառ։

Սիւլիֆէ, ի հն՚՚ Սելինիա, և Էրմենոտ։

Ա՚առաջինն ունի գիւղաքաղք ոսր նստի վաշայն և Ջէլիլի, կառուցեալ առ գետակաւ մերձ ի ծով։ Եկեղին գիւղքդք է բերդատուր ի հարատակուցին լարէնտէի, ը օթևանօք հետև ի նմանէ։ ի մէջն անդ քղքատիղք է բերդ յատատաժուտ յանձաւս ապառաժուտ և գիժոնարակուտ լերամբք։ Համբին սահման սր ընդատաեալ է բարձրաբերձ ապառաժուտ և գիժոնարակուին լերամբք լիր բնական պարսպօք, որք ի հն՚՚ կոչին Տօրոս։ յորում միայն ընդ նեղ և ընդ անձուկ կապան հնար է մուտս առնել իբրև ընդ դուռն։ և անդ կառուցեալ ունի բերդս հզօր պահնակ զօրականօք ի ղդուշութի երկից և մօտից։ Ցառաջագոյն յորժամ կիպրոս կղզի սեփհականէր վէղիսի ազգին, այս գաւառս ևս միակցեալ էր ընդ կիպրոսի, զորմէ այսպէս գրի յարքունի դիւանադրին։ Լիվո (գաւռ) իջեւէի յորում նոսի երիտասեան քահանայ, և գաբրիէլ (թեմք) պարոնանէսի ի սմա են ոստին։

առանձայք և պարտէզք, ջուր նոր առատ. ունի և ջուր ինչ ըղձեալ՝ ի յայրի միոջ՝ ի բարձր վայրի, ո՞ր յոյժ մատն ինչ ըստ գիւղաքաղքն անցեալ, և գետակ առ սելենթիւմ կազմեալ Թատիլ՝ ի ծով։ Այսպէս է յա՞ նուանէ սոր. Թէ սակս սիրելոյ հայոց՝ ի ձմեռս ռուբինեանց կոչեցաւ այս Թեմ Էրմենոփ։

ՍԷԼԷՒԿԻ, ՄՈՒՊ, և ՀՐՈՄԿԼԱ։

Առաջինն՝ ի հն՝՝ կոչէր Սելեւկոպոլիս կամ Սելեւկոս. մատն ինչ սոր ձգի առ ծովեղերք ըստ ճիշ ալայ եայ և անամուրայ. ունի աւան աւերակ առ ծովով, ՝ի բերան գետակին որ գայ յերմենաքէ։ Եկեր Թեմն Մուպ անուանեալ ունի բերդաւան՝ ի հիւսիս սահմանն սիւնիքեի առ նովին գետակաւ, որ ապա անցեալ ըստ Թեմն Ջէյհն և ըստ սիւնիքեի խառնի՝ ի ծով։ Ա՞յս Ջէյհն Թերևս է Ջէհէնե կամ Սպէրե հին քաղաքն։

Երիզ Թեմն՝ ի հն՝՝ կոչէր Հրոմկլայ. որ ունի աւան կառուցեալ յերկայնաձիգ հրոյ անդան ցամաքին որ անկանի ըստ ճիշ սելևկիոյ և սելենթիոյ. յանուն սոր Հրոմկլա կոչի նաև նոյն հրոյ անդան, ոլ անկանի գրեթէ հանդէպ գետմիոս հրոյ անդանի կիպրոս կղզւոյն, հեռի՝ ի նմանէ 44 մղոնաւ։

Պ. Գ. Կիպրոսացիք։

այժմ Մարուն։

ՓԱՅԱՐՈՒՆ ԷՒՒՐՈՒՂԱՆ։

Ի հիւսիսոյ՝ սահմանակից է փայարուն կամ նաւհանդին սևասոյ և գայսէրիոյ, յարևմտից՝ ատանոյ, ՝ի հարաւոյ՝ հալպայ, իսկ յարևելից՝ եփրատայ և մալադիոյ։ Ի սահմանս սոր են քիչ քուրդ պեկ փոքրիկ, յորոց իւրաքանչիւր ունին 400 կամ 500 սեկմանս, այն է զօրս. յայն ատեն աս սահի այլ փայարն մարաշոյ ոչ կարէ գործել զբնակիչս նոցա ինչ, զի ամբոխն միաբան՝ ի վեր յարձակին նոր։ Յամարայնի ատա ծողովին և ատենք ինչ թիւրքմանաց, զորոց սեռ յատանաս։ Ի լերինս նոր անուանին և Ալիբո փոչէ, ՝ի հն՝՝ Ամանո կամ Ամանոս լեառն

մեծ լայնանիստ և բարեբեր ՝ի հիւսիսակողմն մայ-
րաքաղաքին մարաշոյ։

Երևելի դեռ մարաշոյ են Ճիհան կամ Ջհան, ՝ի հնումն Բիւռամոս կի Պիւռամոս։ Դեռ ուղղեալ ՝ի միջերկրական ծով, զոր դարձեն երբեակ երևելի ձորակք. յորոց երկուք բղխեն ՝ի ջամբնթի գա-
ւառ մարաշոյ, իսկ եղբդն ՝ի վր ախբր տաղինն, որ է ՝ի հիւսիսակողմն մարաշ քաղաքին։ Յետ ան-
ցանելոյ ըմ միջ լերանց ըմ մարաշ նահանգ՝ ընթա-
նայ ըմ ՆՀՆդն առանձ առ անուանարգ և մեծ քա-
ղաքաք. յինքն ընկալեալ զմեծ վտակն որ գայ ՝ի պերտալիրթոյ և անցանէ առ սմա քղքաւ։ Իբր 5 ժամ հեռի ՝ի մարաշոյ՝ ունի ՝իվր իւր կամուրջ քարաշէն 5 կամարօք։

Ջափբա. կի Ջափբա, կի Սէյհան. ՝ի հն՝՝ Սարոս։ Դեռ նաւարկելի ուղղեալ ՝ի միջերկրական ծով մեծ քան զՃիհան, որ նոյնպես բղխէ ՝ի նահանգն մարաշ. և անցեալ առ գնդն քղքօք առանձ ՆՀՆդնն, և առ նո-
վին առանձ քղքաւ առա Թառիխ ՝ի ծով, առ գե-
տեզերբ իւրով ունի բազմ ջրաղացս, զորս ոչ բազմ լինէ աւազք յառաջ գնացեալ մարաշոյ ձորառատութեամբ միայազդես հայոց։ ՝Ի բերանն իւրում Թէզիա գա-
նի գիւղ, բայց չունի անդ նաւհնդեստ, այլ ՝ի մո-
տակայս իւրում բերանոյ։

Գօվայիփ կամ Գովէփ։ Բղխէ ՝ի լայնթառ Թեմին մարաշոյ, որ ՝ի հիւսիսոյ ՝ի հարաւ ընթացեալ, առ հալապաւ ոտոդէ գնամ պարտէզս և զանդաստանս նորա. և առ Քինննէրին գեղջր գեղս ՝ի լճակն Ա՛էրճի ահմէր, ՝ի հնումն լիճ Խալիւպէ կոչեցեալ։ Ջուր սր անյարմար յորբուն, այլ հալէպցիք տան մասնաւոր տուրս այնթառս ՝ի յարևելս զայս ջուր, որ է պատճառ ամ բերոց երկրին իւ-
րեանց փխկ անձրևոյ։ Ջայս գեռ պիշինկ ՝ի տող-
բատգրուէ հալապայ անպատճառ կարծէ լինել Վէ-
լս կի Պէլոս գեռ ՝ի հն՝՝, որ ոչ ՝ի լիճ՝ այլ ՝ի մէ-
ջերկրական ծով թաւիւեր ՝ի մէջ տիւրոսի և պտղո-
մայիդայ, անպատճառ և մէլէդիոս ՝ի տորտոզ-
բուէ հալապայ դնէ լինել Ա՛ննա կի Ա՛ննջ գեռն, որ ըմ պտղոմէայ խառնէր յեփրատ, իբ Տգրի հա-
մարի լինել ՝ի հն՝՝ Խաբօր, զոր միայն քսենոփոնդ յիշատակէ։

Դաշտ մարաշոյ լի է պտղատու պարտիզովք, որք բերեն պտուղս բազմազանս, բայց առաւել ան-
ոճանի ՝ի բերս նորա է որով ՝իշատաջուբ դաշտա-

վայրն անդ քաղաքին, որիւ Արթաղան անուանեալ նեալ, որ յինքն ձգելով զջուր առատանայ ի յեփելն, ուստի առաքէ մինչ ի հալէպ և ի շամբատակ և ցորեան, յորոց առաքէ ըստ հասոյքին ջրջալկայս, նաև փայտ. ուռնի և հանք երկաթոյ ըստ մերձ մարաշոյ և ղէյթունի, յորմէ առաքէ մինչ ի յանտիոք. ի դէրսիս. ևն։

Վն մարաշոյ այսպէս յարքունի դիւանագրին, Էյալէր (ըստ նահանգ) մարաշոյ, յորում նոքա երթեւեան վէպէր, և կամ երիւղեան գալոյ ի մարաշ գաղտէ, ուր և մնալ. և գաթըլըգ (թիւմք) պարոնայիւտ ի ոյն էյալէրն են սոքա,

ա. Մարաշ. ը. Ջամանլի.
բ. Հաչնիսպ. թ. Պէլաս, (թերևս Պէլան).
գ. Գոքսի ալուգապրիճ. ժ. Էլպիսթան.

Ցորս բաց ի մարաշոյ յերրորդանէրորդն գոգպի (ըստ գաստաակերատաց և կամբաձոց) նոքա ջոջ մարդի (ըստ գաստակերատաց և կամբաձոց) նոքա ջոջ կամ սոսպաշի։

Քաղաքիս չէլէպին ի ձիհանննիւմային այլազգ լինի ի մէջ բերէ զգաւառս սրբ, զորս և կոչէ սանճագս, ըստ որում երբեմն լինին նիստ եռգուղեան փաշայի տալ սասացաք, որոց գաւառք սանճագք կոչին։ || Սր սանճագք են (ասէ) գաւրսի գիւղաքաղաքիւ, մաղ լատիւ, այնթապ, սիմիսատ. ուռնի և վինճակս հլ պիսթան, պէհէսնի, պաղարճըգ են || Ա յլ մաղատիւ և այլ փաշայուն, և պէհէսնի գաւառըդ նր, ըստ երևի ծոռեալ ըստ ահմանս մարաշոյ։ Յեւրոպացւոց պատրան, և զկնի նր մաւդինի յիւրմանց բառարանին զմարաշ գնեն նիստ պէյլէրպէյլի, և ըստ նոյնս սանճագս ջորս, տարբեր յՕսմանեանց բնիկ աղգին օսմանեանց։

Մարաշ ի հն՝՝ Գերմանիկ։

Այդրաքղաք սր փաշայանիստ և մնդլայանիստ ի կարգի 12 մնդլայից՝ կառուցեալ կայ ըստ զառիւ, ի վայր տափակումն լերինն ամրոց տաղնի ի հարաւոյ, ի բարձրաւանդակի 3 ժամաւ հեռի ի ձիհան գետոյ, 12 ժամաւ յայնթապոյ (ա), 48 մղոն

(ա) Կարաւանն ի յԱլէպոյն ճամբէ ու էարնըվէնու ի միւս առուր ի յայնթապ, ի մէջտն ճանապէն ընկնէ ի բաղճ, (տանչ էին ընդունելի գիւղաքէնոյ) և այնպէս յերկուս առուր ի մարաշ։

մեռնաւ յաւրիշէ։ Ի արձակաքղաք թերդաւոր, որոյ բերդ է ի վէր բարձր լերոյ. ու է ի շատաջուր քաղաքաց Ծի, ունելով առաւ անդ զ ամ անհնա զ ամ առնս աղբիւրս մշտահոս բարեհամ ջուրց ի գլուխն ձեծ քղքացւոց։ Ընդ ամէն քղքին անցանէ և ձորակ, ունելով ի վէր բաղմաւթիւ քարաշէն կամրջաց, և յերկուս կիսեալ զքղքն, ու կողմն քղքին անուանի Տուր զաղբէլ, իսկ միւս կողմն Պայազուլ, քզի ի նմ բնակին յ՚ոջտդն երեսելի իշխանազունք ամանք կոչեցեալ Պայազուլի ազկք. բայց երբեմն մարաշցի օմար փաշայն 8, 10 ամաց յ՚ոչ առեալ պատիճ փաշայուն մնանէր ի քղքս, այլ վիրանեալ ի բաց հանին զնա ի քղքէն պոզմաւ, իսկ օմար փաշային անդրէն դարձ արարեալ

բուռն զօրուբ փախստական արտար զնաց։

Բազմաւ են առ յազգէս հայոց երբեմն 2000 ամանց, 30, 40 տուն հրէից. իսկ առաջիկաց բազմաք առաւելեալ ք զհայս. ի յոմանց լիք այժմ տուն լինչ, Թէպէտ և ի գաւառանադերս եղասարանաց նոցա մարաշ է աթոռ եղեալ ը պատրիարգաւն անտիոքայ։ Ի շինուածս քղքիս գլխաւորն է Իսկի սերայն, ուր նստի փաշայն, մերձ առ Եփնի սերայն շինեալ ի նոյն Օսմար փաշայէն ի տուր զաղբէլ մզաւին քղքիս։ Ունի շուկայս և վաճառանոցս, արուեստաւորք նր առաւել են ներկարարք կաւոյ, ոսոսյնանկք կիմ ջուլհակք, առնարադործք. յեա բազմոյ և ոլորպէքերոյ աք են անուանի ի ներ կել մէնդ ի գոյն կարմիր մանածս և կտաւս բամբակս։ Դրեթէ յամ տուն գտանին ոսոսյնանկք և ներկարարք, որք ներկեն ի պէտս իւրեանց և ի պէտս արտաքնոց, առաքելով ի նահմանս հեռաւորս։ Վէց եկեղեցիք են հայոց. Ա ճաձին ի հայու թաղն, Ա բ դէորգ ի չքեր աերկն, Ա բ սուրբ փանոս ի նանդարմայ, Ա բ կարապետ ի աղաերկն, Ա բ սարգիս ի քիւմպէթ, Կառուն մանուկ ի պաղաճուխի թաղն։ Մին յեկեղեցեացդ քղքիս քահանայ ի թոռնականս ունի յաւուր Ծննդեան։ Ցնջայ գոյն մարաշ կր ը առաջնորդաւ ղեկեցուն, բայց այժմեան կաթուղիկոս սոյ յերկուս որոշել զնա, այժմ ուրոյն առաջնորդ նստի ի մարաշ։ Իբր 30 մզկիթք են ի քղքիս, յորս ուրն ճամին յ՚ոջտդն տաճն լինել եկեղեցի. 50, 60 բաղանիք, յորս դերխաւորն են փաշայ համամին, Թէքէճ չին համամին, Պաղար համամին։

Քառորդաւ ժամուն հեռի՝ ի քղքէս ընդ հիւսիսայ կողմն՝ է ըլուր անբեր ամենևին, կոչեցեալ՝ ի բար- բառ բնակչաց Դաւթա առաքեօլ, ուր աչքն բար- թուղիմեայ եկեալ և բնակեալ առն ընդ Ձիկա լինէ, և է ուխտատեղի առ առորոտով ըլլոյս եկանէ աղբիւր յորդառատ անուանեալ Սբ կատարինէ, բաւական՝ ի դարձուցանել ջրաղացս: Ի միւս կողմն ըլլոյս բղխէ այլ աղբիւր չատաջուր բաւական՝ ի դար- ձուցանել 10 ջրաղացս, որ կոչի Եաղընըզ կէօզ: Իսկ ընդ մէջ ըլլոյս և ախբուտաղն լերին որ է մերձ յոյժ՝ է ձորավայր, յորմէ ձորավայրն առատ և անդ- բղխեն ջուրք պատուհականք, անուանեալք Գըրգ կէօզ և եաղընըզ կէօզ, որք կոչին և փուռնար պաղ չին, ոռոգեն զանմ պտղաստուս պարտէզս մարաշոյ, նաև զայն մանն ջրգքին, որ կոչի տուլ զաղրլի. և դարձեն զնախագրեալ ձորակն որ անցանէ ընդ մէջ ջրգքին: Իսկ պայազատլի մանն ջրգքին՝ ի կիր առ նուա այլ ջուր, որ բղխէ՝ ի ջրգքին:

Դաշտավայրն մարաշ ջրգքիս ունի չորեսատաս 24 ժամուց, ընդ մէջ այսր դաշտի անցանեն Դեռտակք եօթն, ԱՀԿ ոռ որ խառնի՝ ի ձիհան. Խոռմանըզ. Իրփէնէզ. Ջաղըրլուն՝ ի սրընթաց գոլոյն և՝ ի խո- խոջալոյն այսպէս անուանեալ. Քէօ ոռ որ ան- ցանէ ընդ ձորափոր ապառաժուտ ևն:

Պուլղըզփ օվասի: Ի այլ դաշտ 8 ժամուս հեռի՝ ի ջրգքէն, որ ունի ջուրս հոսանուտս, և վայրս ըզ- բօսանաց սքանչելեք:

Ի չորկասյս մարաշոյ են իբր 300 գիւղօրէք առ հասարակ տաճկաց, որք են Ինճուէն. Խարըլար. Հովքոռ. Խարա փէրէ. Սըր. Խարաքէնի. Զօփրան. Գարա ֆոռ նար. Պուն ոռուզ. ԱՀՂար. Եբէլիփէրէ. Տէօնիէլէ. Քէօփ փէռլո. Ուայպէրլի. Մէնիէմիր. ԱՀղաճա փօյռանլռ. Օփճա գիւղ. ԱՀՀար ֆէօյռ. Խոփռլամ ֆէօյռ. Պէ լէրէն, որ է աւան. Ուարա մարաշ, որ է աւանագեօղ իբր կէս ժամուս հեռի՝ ի մարաշոյ: Ի սոսա է և գիւղ հայոց՝ ի վեր լերին իբր 7. 8. տանց, կոչեցեալ Խարա փաղ: Ջէյթուն կամ Ջէյթուն: Քաղաք իբր երկօրեայ հեռի՝ ի մարաշոյ ընդ հիւսիսակողմն, կառուցեալ ընդ լանջակողմն սեպացեալ քարակուռ լերին, որ յերից կողմանց ևս պատէ զերբեակ ջուրըք, որոց ընթացեալ ընդ ձանապահ երից քառորդաց՝ խառնին ապա ընդ միմեանս. և այնպես թողուն զայս լեառն իբր թերակղզի, ընդ մի կողմն միայն կցեալ ընդ ցամաքի. և զքղքն զհիւսիսն կացուցանեն իբր

բերդ

բերդ ինն բնական անառիկ, զի և լեառն համակ
լերից կողմանց ևս անմատոյց է սակս քարաժեռ
խոժոռութե։

Բնակիչք նր առ հարկ հպյք, զորոց բազմութե ա-
նն լինել, խիտ առ խիտ գոլով չինուածոց տանց,
տէրեն ալք կորովիք քաջասիրտք պատրաստ՝ ի տան
կութե, յայրոզակ՝ ի զինաշարժութեիս, և ընտիր
այրուձիք։ Գոլով այսպէս զօրաւորք զօրութե և
տեղեաւ, ապստամբ են՝ ի փաշայէն մարաշոյ. ոչ
տան նմ հարկս, ոչ սովորական տուրս, ապանէն
արգելել զդեսպս, հնչեցուցանեն համարձակ զանձ-
զակս՝ ի լեկեղեցիս, և ինքեանք գտանին զմ զա-
տատան խրեանց նաև զդատաստան արեան, ու-
նեղով ւշ իշխանս՝ ի ձրքակցաց խրեանց. ջուր
ջանակի զերծամբ ասա և անդ ունին աշտարակս,
յորս հանապազ պահնակք կարգեալ կան՝ ի գիտել
և՝ ի պահպանել զերկիրս խրեանց։

Սատյռճածք սկ և չահ ըն մեծի մասին է՝ ի մեր
ձակայ հանքին երկաթոյ, զոր ինքեանք հանեն, և
ինքեանք վաճառեն մինչև՝ ի հեռաւորս սահմանս.
միայն երբ լընծայ ասն ինչ ամի ամի պէտին եղելիս
Թանու, բարեհամուբ գնալով ըն նմ, զի այս հանք
անկանի՝ ի սահմանի նր. և զի չեն երբեք կոխեալ
ոտք Թշնամւոյն յերկիրս սկ, և չեն անկեալ ըն սուր
բական արտվք, բիւր հարստութիք պատմին լինել
՝ի տուս։ Եւ որ յաւէտ զարմանալին է, ոչ երբեք
յոչինչ ժամի ձարակեալ ասեն անդէն կոտորած ժան
տախտ, ոչ լինի երբեմն՝ ի մերձակայ սահմանս,
և ոչ իսկ լուեալ բնաւ՝ ի նմ ձայն ժանտախտի, զոր
ասն պատուճառանուն օդոյն և ջրոյն, և միանգ սակս
ոչ այնչափ խառնակելոյ սկ ըն օտարս։

Ըչ ոք՝ ի փաշայից կարաց զտուս նուճանել, Թէպէտ
և բիւր անգամ բիւր հնարիւք ձեռնարկին՝ ի փոր
ձել։ Յամառայնի յորժամ Թիւրքմանք՝ ի հալէպ ե-
լանեն ըն տուրբրուբ խրեանց, յայնժամ զէյԹունց
ցնքա առ հարկ զէն առել պահպանին զանցս ճնապհաց,
զի մի ինչ չարիս գործեսցեն, և յետդեմ դառնալն
նր կարօղ են վանել և կոտորել։

Եկեղեցիք՝ ի սմ են ււ, և մի մատուռն յանուն յո
հաննու աւետարանչի չինել՝ ի նախնեաց. ուր գոյ
ձեռագիր աւետարան վաղնջական՝ Վասլի աւե
տարան կարդացեալ, յորժամ՝ ի պէտ ելանեն, մե
ծաշուք պատուով բարձել զայս աւետարան տանին
ըն իւրեանս՝ ի յաջողութե, և՝ ի դառնալն

յոր-

յորժամ երդման հարկ լինի, ՚ի վե՛ր սրբին տան երդնուլ. ՚ըղն և չարագործ՚ն նո՛ յերկնչին երդնուլ տուա ՚ի վե՛ր այսր աւետարանի, դիտելով թէ ոչ ինան անպատիժ. որոց զայլ աւետարանս անխնդիր համարձակ ՚ի բերան առեալ, սակս սակաւ չեն ՚ի հասարակ խօսս ռամկական բարբառովն իւր եանց սակալով, Ձիւրս հաղօր բեռ աւետարան վկոյ։ Կէս ժամաւ հեռի ՚ի բարձր բլրի է վանք կոչեցեալ Աճածին, աթոռ առաջնորդին մարաշոյ յառաջ Ժմկաւ, իսկ այժմ յեա յերկուս որոշելոյն ղորմ՚ դրեցաք ՚ի վերոյ, ասա նոտի առաջնորդ զկնի՚նէ։ Իբր ՚ի ժամաւ հեռի է վանք անուանեալ Ա՛ւետարանի, կառուցեալ ՚ի լանջակողմն անդ բլրոյ, ուստեքիւ առաջի գաշտ ղրճարճալի. ՚ի նմին բլրի՚ս աւագ սեղանոյ սո՛ բղխէ ջուր յորդառատ բաբեհամ, և ՚ի յանէ յերկուս աղբիւրս՝ որք կան արտաքոյ դրան եկեղեցւոյն։

Ո՛ւնի։ Գիւղ բնակեալ ՚ի հայոց. իբր միօրեայ հեռի ՚ի զկնի՚նէ։

Փըռնըզ. կամ Փըռնո՛ւզ։ Գիւղ մեծ ՚ի ղուրնի, իբր երկօրեայ հեռի ՚ի զկնի՚նէ, բնակեալ ՚ի հայոց, և կառուցեալ առ փոքր գեառակաւ. յայնկոյս գեառակին է լեառն պատեալ առ հնո՛ր կաղնի (մէկ) ծառուվք. յայսմ լերին է մենաստան սո՛ն Սուրփանո՛ն ուստեքիւ աղբիւր ջրոյ, որ մինչ ժամաւ հեռի անկանի ՚ի Փըռնըզէ։ Իսկ զնիկամբք սոյն լերին՝ առ ստորոտաւն է մատուռն, և ՚ի մատրան անդ գերեզմանն սո՛ն, յաճախեալ յուխտաւորաց նաև յայլազգեաց սակս սքանչելեաց։ Յանկիւն ինչ գերեզմանի սո՛յս բղխէ ակն բարեհամ ջրոյ, զոր ասեն լինել տեղւոյ ձկուցի նո՛ր. իսկ արտաքոյ մատրան բղխէ նոյնպէս և այլ ակն պատուական ջրոյ։

Եէնի՚ճէ ղալ։ Գիւղ բնակեալ ՚ի հայոց իբր 4 ժամաւ հեռի ՚ի Փըռնըզէ, ունի եկեղեցի վայելուչ։ Այս երեքին գիւղօրէք միաբան են ընդ զկնի՚նեցիս յամի. միաբան մատանցին վե՛ր իւրեանց ազատուէ, տալով միայն ամի ամի ընդ զկնի՚նեցոյ պարկեւ որոշեալ առ պայազատին պէտին։

Նո՛ւիւղ և Ղո՛ւ-ֆէնկ։ Են գիւղօրէք ՚ի ձնպէին գըլնալոյ ՚ի մարաշ ՚ի կողմանց սոյ։

Շո՛ւղ։ Անկանի ընդ մէջ մարաշոյ և սոյ (որ ՚ի յառաջնա,) երկօրեայ հեռի ՚ի մարաշոյ, ՚ի վե՛ր անուանեալ Ծառախիտ լերին. քարաշէն վանքական եկեղեցի նո՛ր կանգնուն կայ տակաւին։

ՀԱՅՆԱՊ ԱՒԿ՝ ՀԱՅՆԱԿ։

Ասնի պէսպէս պտուղս և գինի, այլ՝ ի մէջ քա-
րոց սր անուշանի ե ծխրանն և խնձոր, որոյ
միւն կշռէ մինչև մի օխայ, և առաւել՝ զայլս Բուան՝
այն է պէքմէզ, զոր տանին մինչև՝ ի կոստանդնու-
պօլիս։ Երևելի է մէնդ Ալլահ ցր բուսոյ Թանձ
բայցուցէ՝ որ դանակաւ հատանի։ Ասնի պարբա-
պաքէք բերդաքղք՝ ի հն՝՝ կոչեցեալ ՀԱՅՓՈՓ ԱՒ ՓՈ-
ՐՈՓ՝ ի հոմոփ նահանգին, զոր յիշեն պաղտմէոս և
պլինիոս։ Եաօրեայ հեռի՝ ի հարևպայ՝ ի հիւսիսայ
կողմն նր, և երկօրեայ հեռի՝ ի մարաշայ։ կառու-
ցեալ՝ ի հովտի ը մէջ երկուց լերանց, ը որ անցա-
նէ և գետակ, յորմէ ձկունքն գնալոյ յերկիր
ուսմ։ Շինուածք տանց են ը զառ՝ ի վայր բլրոյ,
ունի և բերդ վարչական քարակառոյց վիճակով՝ ի
գլուխ բուլորակաձև բլրոյ, և առ նովաւ խրամ
խորայատակ զորուածք կուանայ հասեալ յատակաւ
ժի։ Բնակիչք սր տաճիկք հայք և կէսկէսք, եկե-
ղեցին հայոց յանուն սբ Թծածնի, ջուր քղքիս ա-
ռատ, շուկայք վայելուչաշէնք՝ ի գործածս սորա
հուշակեալ է ազեղն և Թամբ։
Տէէր՝ գալէի՝ ի հն՝՝ Տուէտա։ Բերդ աւերակ մերձ
՝ի յայնԹատ։

ԳՈՐՈՒ ԷՒԼՓՈՓՐԷ։

Ելեգատր է անուն մարդոյ յաղգէն Թիւրք-
մանաց, որոյ որդին Գարձա անուն՝ ի 780
հիճրէԹին, յամն ռն 1378, աիրեաց կողմանցս
այսոցիկ մարաշոյ և էլպիսԹանու, յայն սակս յա-
նուն սր կոչեցաւ աեղիս Գորու էլ-ԼՓՓՐԷ, յորո-
շուն միւս գաբաայ որ՝ ի ՀԱԾ հայս։ Ասնի աւան
յիւր անուն, որ ունի բերդ փոքրիկ, հեռի՝ ի
մնհատ 4 ժամաւ, իսկ՝ ի սատ իրր միոլ աւուրբ։
բնակիչք սր Թիւրքմանք, որք՝ ի ձմերայնի քնակին
յայսմ աւանի։ Իսկ յամարայնի վրանօք ելանեն՝ ի
հուին սփռելով՝ ի լերինս։ յայն սակս գաստարկանայ
յայնժամ այս աւան՝ ի բերոյ ունի որիկ։ Մէ-
լիոս յիշատակէ Գորու կիմ Գորին ՔՂՔ մերձ՝ ի գետն
մարսիոս եւպատիոս ը անտիոքաւ, հեռի՝ ի հալ-
պայ 25 մղոնաւ, իսկ յեփրատայ 40 մղոնաւ։ զոր
և նոյն հատորի ը վարչական Կ՚ԵՐՍ ՔՂՔԻՆ, զոր

հը-

հրեշտակք չինեցին և յանուն նր կոչեցին, զոր և ա
յուսահինեանոս կայսր նորոգեաց ը պրոկոպիոսի
և ջուր էած ՚ի նմ., զսա Թէոդորեոս երկօրեայ
հեռի գնէ յանաիոքայ, և պատմէոս կոչէ Կիւրիոս
մայրաքղաք Կիւրհնէական գաւառին։

Ջամանի կոչի և Ջադէր. ՚ի հն՞ ծոխիցա։

Ունի քղաք աւերակ, իբր ՟ի օթեւանաւ տարա
կայէ՚ի գայսէրիոյ. մօտ ՚ի ռուդն էայլին,
զայսանէ գրէ ծիհ՞ թէ ՚Էր պարապաքղաք հայոց.
՝ հեռի ՚ի մարաշոյ 9 փարսախ. որոյ պարիսպն
՝ քարաշէն էր, զոր առեալ խալիա զօրապետին
՝ սահակայ կործանեաց. ապա միւսանիկ շինեաց. և
՝ ապագաս որդի զէպէան նորոգէ՚ հառոյց ՚ի նմ
՝ մզկիթ, և վն զի յոյնք զինի աւերեցին, ապա սա
՝ լինն ՚ի խալիֆէուէ մանուրին կրկին շինեաց ||։

Էլպիսթան, կամ Ազլպիսթան։

Գաւառ ինքնագլուխ, որ ունի գիւղօրէս, գաշ
տավայրս ընարձակս, և անդաստանս. աւան
որ է մերձ ՚ի յահին ակնհան գետոյ, որ անցանէ
ապա առ սամոսպիւ, և անկանի ՚ի ձնագին որ ՚ի
մարաշոյ ՚ի գայսէրի։

Պր. է. Խաղտիք։

այժմ Գրապըն, կամ Լաքիսիան.

Խաղտիք և ՚ի յունաց Գալիպ կամ Հռ-ենօփա
լիպ կոչեցաւ այն սահման՝ որ անկանի
յարևմտից հիւսիսոյ հայաստանեայց. այժմ
՚ի սմ անկանի նահանգն գրապզունոյ ոչ ը բոլո
րին՝ այլ ը մասին, մեք զնա գրապզուն յայտ
վայրի ստորագրեմք առ ՚ի չիեռեհիսեր զստորագ
ուն միոյ նահանգի ՚ի զնէշն մասունս յայնմ վայրի
նին խաղտեաց չէ ը ամի ծանօթ։

Ղահանդ. Դրասպուն :

Փալայուրէ Էոդողեան :

Ի հիւսիսոյ արեւմտից ձգի առ ափն սեաւ ծովու. յարեւմտից հարաւոյ՝ սահմանակից է Ճանէ կոյ. ի հարաւոյ՝ սեաւոյ և չափին գաւառիսարբ. յարեւելից՝ երզնեառւոյ և կիւժիշանէն. ի հիւսիսոյ ձիաշոյ: Աչխ սահման անուանէր նահանգ դրասպուն՝ ի հն" ըս մասին կոչեր Կոդիւն, որոյ ձեռ էր խաղիւ. և ըս մասին կոչեր Գանդու կոպ. դուիւ, և ապա յանուանէ լաղ ազգին՝ Լաղիւն, որ այժմ կոչի Լաղիսան. որոյ երկայնուն ձգի առ ծովու 5 և 6 օրիւան, իսկ լայնուն՝ ի ցամաքն կոյս 3 օրիւան:

Բնակիչք սր ըս մեծի մասին են լաղք սերեալ՝ ի հին կողքիսացւոց. զորոց զանուն քեաթիպ չէլէ ալին ածանցէ յօրացանէ՝ ի Էդիլյանուանէս: Բնակ , կիչքն (դրասպուն) ըս մեծի մասին Էդիլիւն են, , զոր ամբոխն Լազ կոչէ || : Իսկ սորս գրէ՝ Թէ նաև այն լեզուիւք որք բնակին մօտ՝ ի դրասպուն, կոչին լաղք: " Որք միանգամ՝ ի լեզուից անտի , մօտ են՝ ի դրասպուն, Լազ ասին. և՝ ի յարեւե , լեան և՝ ի հարաւակողման լերինս դրասպունի , որք Ճինի կոչին, (ըս մեզ ճինի,) անտանօր ազգ , Թուրքաց բնակի ընդ երկաքսուբ ըս լազից, որոց , և լեզուն է Թուրքերէն և պարսկերէն. և այս , Թուրքք են ըս աղանդոյն պարսից || : Բայց նոյ յայտ է Լազ և Էդիլ՝ ի մի և՝ ի նոյն անուն յանգին. զի լազ՝ ի հնումն էր ձեռ Ճին կողքիսաց. յորոյ անուն համարէին Ճն հիմ ընդհանուր սահմանօք կոչեցաւ ապա՝ ի յունաց Լազիւն. որոյ ազատաղեալն է Էդիլ. ուստի և ոմանք Լազիւ կոչին. զի տաւտ է և՝ ստէպ փոխանակ միմեանց հնչին առ տաճիկս ըս ինչ հնչման ձեռնականաց:

Արդ՝ լազ և լեզուի Թէպէտ են մի և նոյն անուն, բայց Քիրդն լազ կոչէ զբնակեալսն՝ ի լազիսթան, որ է առ եղերք սեաւ ծովուն. իսկ լեզուի կոչէ սովորաբար զբնակեալսն՝ ի սաղիսթան որ է մերձ՝ ի կասպից ծով, Թէպէտև զի են գաղթականք հաստատեալք՝ ի լազիսթան. լեզուի կոչէ նաև զսա-

կաս

կատարելիւ ժղովդա ոլք բնակին ՚ի Խնուս և ՚ի լեղ-
կի վիճակին կեսլի ձեռին։ Ազգ լազից բնահեղքն
՚ի լաշխաթան ըս մասին են. քրիստոնեայք ՚ի ծխին
յունաց, իսկ առաւելագոյն մասն նոցա տաճկիք.՚ի
մէջ բազմութե քոյքայէլ եկեղեցեաց ոլք աստ և
անդ գտանին, և եկեղեցի մի մեծաչէն նոյնպա լքել
ատոյի. յորում տեսանի խաչելսւն տն, զոր մինչև
ցայժմ մեծապէս ՚ի յարգի ունին նոյն իսկ տաճիկ
լազքն. որ և յայտնի նշան զինի գտանելոյ նոցա
՚ի քրիստոնէուէ ՚ի տաճկական կրօն։ Գտանին ՚ի
լաշխաթան և օսմանեանք, նաև յերևելի քաղաքս
յազգէս հայոց։ Իսկ առաջին բնակիչք դրասպրուն
քղքին պատմին լինել ՚ի հին ազնոբայ։

Հասնիլն երկիր լազխաթանի են լերինք մեծաւեծք
և գժուարանցանելիք նաև անտառայինք. ուրեք ու-
րեք ՚ի ձորամէջ տեղիս ուր չիք տեղեաւին կամ ո-
ւոյց՝ զոտաս վայրի որթոց ասէ քեսթիպ չէլէնին
ասէ՝ հնար է՝ ՚ի լեռնէ ՚ի լեռն առ միմեանս բե-
րել և միայարել, նրբուս ըս կամուրջ ՚ի վէր նորին
գնալով, այնպէս հնարին եղանել ՚ի բարձրաբերձ
լերինս, որք ձգին առ ծովեզերք նաև ՚ի ցամաքն
կոյս. նմին երկ ՚ի գնալն ՚ի դրասպրունոյ հերկիլ
ռուս, պարտ է եղանել ըս զառ ՚ի վեր, որք քիմ
վտանգս ածեն ձնահոսդաց ՚ի ձմերայնի, զի ՚ի
ժամս էջոյ սաստիկ յուզմամբ բերի հողին ըս բազ-
մապատոյ ծործորս նոց։

Ազգաց պաշտ, կոչի նաև Խօշօղլան։ Ի գոտւոյ ալիսաղ-
խել մեծ և փոքր լերանց ՚ի հարաւակողմն քղքին
դրասպրունի 2 պարսկական փառսահօք տարակայ-
եաւ ՚ի նմէ. երկայնուլ գոտւոյս ձգի 50 փարսա-
խաչափ երկայնուքէ, ՚ի մէջ մեծի ձնահղին որ գնայ
՚ի դրասպրունոյ ՚ի բաբերդ. անդ է և կապան ըս
որ հարկ է ամ ձնահոսդաց անցանել, զի չիք այլ
ձնահղ բաց ՚ի նմէ. ուրանօր գիւղախանք ամանք
կարդելի կան յայրուննուստ ՚ի պահպանուն, որք ոչ
ուսեք թոյլ տան անցանել, որոց չուննին առեալ
թուղթ ՚ի քղքէն։ Ա՛ գոտւոյ լերինս անցանէ
և գետակ, ուր վի զի Խօշ օղլան ումն կառոյց զի-
նոճած յիշ ձիմաւ, յայնմանէ Խօշօղլան կա կոչի
այս լեռան։

Խոլլէ։ Լեռն երկու 9 ժամաւ հեռի ՚ի դրասպ-
զունոյ և ՚ի կիւմիշխանայէ։

Եայլա մեռձէպէ։ Լեռն ըս մէջ դրասպրունոյ և բա-
բերդի, առ ջրովք զոր Խօշղլի-ճայ կոչեն, որ Թարգ-
մանի

մանի գրաքարակից. 'ի վեր լերինս է մզկիթ վաղնջական, յոր ասակս յանուն նորին կոչեցաւ և լեառն եայլա մեծմոտի: " 'ի լերինս յայսմիկ անուանիսա, է (ասէ քեսաբնայ էջէլեսիոն) ձիւն. և 'ի մէջ հինգ, ձեռանց գոյ տեսակ լինչ մանր և սպիտակ կեն, դանաղայ երբեմն օրդնուկ լինի, որոյ չարժուծն և խլծտուծն 'ի մէջ սառանց է գտանի, որ կոչի, ՚ զնւշալ ||:

Ոչնի լաշնաթան և գետակս ոչք անուանին յանուն քղքին կամ ձեռին ըստ որ անցանեն. գր գետակ սիրը մհնէի, օգի, լնզէի, աթինայի՝ որ և սեփհական անուամբ կոչի Սօսափ սու: Գետն գաշ, որ է գետ մեծ, 'ի հնուժն կոչեցեալ գասիս կամ գասիս. սայլ մեծ ք գամ է ձորոյս գետ հայաստանեայց, 'ի սբ գերս անուանեալ գիսոէ, որ 'ի լաշնաթան թափի 'ի սեւաւ ծով:

Երկիրն դրապզունոյ թէպէտ է լեռնային, բայց չարմանալի է արգասաւորութիւն նր 'ի բեր ամէ. յոր երեւելի է վուշն և հանեփն ըստ է տնկոէ. ուստի ամի ամի առնու թէրսանէն կոստանդնուպօլսոյ 'ի պէս առատանի երբեմն 1600 գանդար, բայց միշտ նուազ գնով ք զոր վաճառեն այլոց. գործեն սատն նաև կոստ և առաքեն 'ի հալէպ, 'ի շամ, 'ի սխորակէքեր, և անտի 'ի պալատս 'ի պուրսա 'ի հնդկաց 'ի կոստանդնուպօլիս և անտի 'ի մլոլը. 'ի յաղնիճ կանեփոյ գործեն նաև շապիկ նրբաթել յոյժ: Չարմանալի է առատուն որթոյ սր զոր անկեն առ արմատով պոզն և հացի ծառոյ ամկ" գառա աղաճ և սիլ պուտատ. առ նրբաքանչիւրով բացել փոս մեծ ուռոզեն զորեան ջրով, որոյ բարձ րացել և պատել զծառով, բերեն նրբքնչիւրքն 4 նաև 5 բեռն. մի բեռն խաղողոյ է առ 80 օխայ. վոյ դրապզուն ըստ գաշտավայրին վենեսկոյ առանց այգեստանեայց և առանց խափանելոյ զերկիր սայ զնւր խաղող: Աքնիճ լինի գինին այնր սեռակի սեռ խաղողոյ՝ զոր բնակիչքն կոչեն Մ ևհրնւզէն: Առատ և քնաւր է նաև կաղին դրապզունոյ, մինչև մորթ է կոչել զսա ձեռ կատնեաց. զոր փոլովք և թմբկօք ժողովեն 'ի սեպտեմբերի գնրին նմն օրինակաւ. զսոս ծառոց 'ի վայր հակելով ոչք նրբգնին խոնարհին, և զձեռն վերուստ 'ի վայր ըզ նուազ քերելով զերկիր թօթափեն զմոն միանգա մայն վնաս առ նոս գառատարելոյն շուրջ զսոսով տապ դնեն յատրեալ, և երբն փոքր ինչ ցամաքի՝ ետս

ձեծ առնելով այնպէս պատուցանեն զիւրաքանչիւր գաղնան յարաբերին գալար կերևոյն, և առաքեն առ և անդ ։ Ասաս է և ընկոյզ նը, զորոյ զիւղն հանեալ ՚ի գործ ածեն ՚ի կերակուրս՝ և յաւէտ ՚ի կանխեալս եկեղեցեաց՝ որ առաւել լուսաւորէ զայլ իւղս, վաճառեն նաև արտաքինոց. ունի և ձկնի բաւական վն իւրոց բնակչաց, այլև սակաւ ինչ առաքէ և յերկիրս։ Վհան գնմ արմախս ասաս է սը մարգարէական լազուա կոչեցեալ ինձէ. որ և ըստ լզալիոյ է հայց սովորական ամ գիւղականաց, միայն թէ սը զանգեալ երբև զսովորական հացն ՚ի վառան եփեն, այլև չորացուցեալ պահեն ՚ի պէտս կերակրոյ կոչելով փռնջոր. բերէ և ոսպն և բակլայ և զայլ արմախս բաւական բնակչաց. իսկ փաստէ առաքէ նաև արտաքս. ցորեան իւր չէ բաւական, յայն սակս բերեն ՚ի Ծովէղերեայ գնաև ՚ի բաբերդայ. այլ ոչ լինի սահմն պէտքն։ Վայրի և ընտանի պատուղք սը առաքէ. յորս պատուճական է տանձն, մինդ այն տեսակ որ ՚ի բնակչաց հայկական անուամբ կոչի Խաչալուր, որ է հիւթեղ և մեծ, մինչև երից նաև երեքեան երկուց կշռել մի օխայ. և այլ տեսակ տափակաձև տանձ՝ կոչեցեալ Տէյերմէն արմատի, և ՚ի հայոց՝ լիսեռկեան. պատուճական է և այն տեսակ որ կոչի Դարփուզ արմատի։ Ունի և Սինապ հլմատի ընտիր, և այլ տեսակ ինչ խնձորոյ ջրալից և փափուկ զոր կոչեն Ենմուրահ, յորոց 3 և 4 կշռեն մի օխայ, և տեսակ ինչ պատուճական Թզոյ կոչեցեալ Դորոսան. բերէ և մեղրապտղ, և սեխ, լեմոն, նաղաճ գալովնի, Թուրինճ, նուռն, և Ծուճաղ տանձ՝ կոչեցեալ Գարա եէմիշ կամ Դաբլան, պատուղ սևագոյն բազմոյն նման կերասի, խիտ առ խիտ զեռեղեալ յողկոյզ իւր կախի զոստոց Ծառոյն, զոր երբեմն ջրացուցեալ առնեն չամչարակ. և տեսակ ինչ փշատի, որ յանուն իւր կոչի Դրապզոն խուրմատի, ուստի առաքէ և այլուր. ունի և զիւերաս և զծուճաղ գառանձ և զնենձոյ ջրացեալ առաքէ առ և անդ մինչև ՚ի մոսկուա։ ՚Ի վէր լերանց ունի զանազան խոտս և ծաղիկս օգտակարս, ՚ի մէջ այլոց վարդևոյն կամ ունի դիւղականք անուանեն վաշտևոյն ծաղիկ ինքնաբոյս, յոր անուն կոչեն զՀիւանին հուսուսփ, սակս բուսանելոյ ՚ի Հիմս վարդավառի։ ՚Ի մէջ Թռչնոց բնմ են գարա գալուդ, պօղ պագալ, ջունլուդ, յայս անուն կոչեն զայն Թռչուն՝

որ

որ ինչ՝ կոչի պէք.քացա • պուղտայ գուշլի, եայլա գուշլի, թոյ, տատրակ, վայրի աքաղաղ, Թուրքն երիվեբանդ խոյրաւոր ևն: Ի ջոլբոտանեաց ուն ի վարազ, եղջերու, գայլ, կուղ, աղուէս, ջրշուն, յաձախագոյն ևս ճագար, որոյ ժողովէ՛ի ձմեռանի առ առորոտով Պօղ ընէ՛ն լերին, ոչխարին ձայնեն միաբերան՝ ի նշան պարզուե օգոյ: Պատմի նաև յոմանց՝ ի մեծամեծ անտառս սր երևիլ երբեմն երբեմն յալեթահասակ Թաւ կենդանի մոլորակեալ, շրջիլ երկոտանի մահակ՝ի ձեռին, յափշտակել տանիլ Գոճանօք մանուկ գտեր՝ի բացի, և այլ ինչ բան նմանագոյն պատմուէին օրանկուտանկայ:

Ի սեաւ Ծովուն որ առաջի նահանգիս՝ առատ լինին ձկունքն կոչեցեալք իլարիա, Թիրսի, քէօԹէկ, որոյ մին կշռէ մինչև 10, 15 օխա, այլ աղնիւ է մէղմէն, մերլէ, մէղկիր, և մընդ գալգանն. իսկ առատ է ղամնին խաւպան ձուկն որ անկշիռ վաճառի, որոյ մի լիտրն լինի մինչև 4. 5 փարայի, զոր և տալեաւ առաքեն՝ի Բերղիւռում՝ի կայան արքնի՝ի կիւժիչնահա ևն. այս ձուկն է նոյն իսկ խաւիարն ձուկն կոստանդնուպոլսոյ, որ՝ի ձմերանի հորդան ուշ ատրմաքար՝ի սեաւ Ծովէ՝ի Ծով մարմարա կան, յոր սակս կոչեցաւ խաւիարն, որ է անուն յանուրեայ աւուրց եկէ մասին ձմերան, որոյ աղաւաղեալն է խաւպան անուանս դրապղունցոց. սակայն պատճառական Ձմի այս ձկան՝ի դրապղուն՝ է՝ի հոկտ՛՛ և՝ի նոյեմբ՛՛, իսկ զորս որպան՝ի յինոյեմբեայ աւուրս խաւիարին՝ զուրկ են՝ի պարարտութենէ:

Դլխաւոր վաճառք դրապղունցոյ են կոտաւ, կաղին, ասրատ այն է՝ ապո. կապար, երկաթ, զոր բերէ՛ի մոսկուայ և յիսալիմեայէ առաքեն Բերղիւռում: այլև պղինձ արքնոյ զոր քաջ գտեալ առաքեն՝ի կոստանդնուպոլիս և յիսալիմա. նաև կերպասեայ գործածք հալպայ շամայ տիարպէքիրոյ, զորս առնեն՝ի մոսկուա: Յարուբէստաւորս սր երևելի են պղնձագործք, զորոց գործ տանին՝ի մոսկուա, ի կոստանդնուպոլիս, և անոն աստ և անդ մինչև Եգիպտոս. նաև հրահանագործք այս է՝ չախմախ ճիք, և մորթեգործք զորոց զվաճառ տանին մինչև Բերղիւռում:

Ի սահմանս դրապղունցոյ չիք քաղք, այլ միայն գիւղաքաղք և գիւղօրէք, յորս ոչ գտանին բազմութիւն

քնիչն

զնոյն արուեստաւորսդ և կարևոր իրսդ. յայն սակս յիւրաքանչիւր էօթնեկի միանգամ յամի ծուլեղերսդ քղքս մի ըստ միոջէ լինին վաճառք ի է պաշար, անդ գտանեն գաւառականք զնարկաւոր պիտոյս իւրեանց։ Գիւղօրէք արևելեան կողմանն բերեն հանեփ, փայտ, մընդ կաղին, մորացորեան, խաղող, ֆանձար, մեղրատոպ, ևն. հարաւակողմանք բերեն կոգի, պանիր, և արմախ. արևմտեան կողմանքն՝ ձէթ, սեխ, արմախ, բանջարս, և պառաւս, նաև ընձուխն ոչ սակաւ, ուստի առաքեն առ մոսկով. նոյնպէս գործեան հասարակ է ամ կողմանց։ Ի գիւղաքաղաքս ըստ ամէնքեան յայտնի եկեղեցք ի հայիլնէ. որք ունին քհնյս և եկեղեցիս դրեթէ յամ գիւղօրէս։ Իշխողք գիւղօրէից առ հնարկ կոչին Տէրէ ոդէք, որք են լաղք ինքնիշխանք, զամ վճիռ առ ձամբ հասանեն, չունելով ուստեք երկիւղ. նաև բռքանչիւր ի նոցէ ունին պալատ պարսպաւոր և աշտարակաւոր հրէշ ամ հարկաւորօք, ուր ամրացեալ կարող լինին ընդդէմ դնել նաև փաշայից. ի լինել հարկի կարեն ժողովել զօրս հազար և աւելի ևս ի հպատակել դիւղաքանց։

Վն նահանգիս այսպէս գրի յարքունի դիւանադպրին. || Էյալէթ (նհնգ) գրասպղունոյ յորում նահ. վէղիր էոզդուղեան ի գրասպղուն քղքի, որ և է մծնէյաուի. և որք պարսնակին ի սմ են, Գրասպ. զուն, սիւրմէնէ, օֆ, Քէջապ. Կիրէսուն, Կեօր. պուն, Թիրէպօլի, Բիզէ, Ճաւիր, Մաջուգա, Եավէպօլի, Կիւմիլճանէ, Աթինա, Աքհոզ, Պաթում, Հէմիլբէ (որ է Համշէն), Իւնէէ. Սօղուճագ, Ֆաչ, Սօխում։ Յիւրաքանչիւրսդն ի սոցունց նոսի դաւի և սուբ սպաչի. ի սոյնէ կիլ. բէսուն և մաջուգա կցորդ է կիւմիլճանէի || ։ Ի սոյնէ ի բնիկ ձեռն գրասպղունոյ միայն զայսոսիկ ունիմք առորագրել։

ա. Գրապզուն.	ղ. Սիւրմէնէ.
բ. Կէօրգուն.	է. Օֆ.
գ. Թիրէպօլի կամ Թրէպօլէ.	ը. Բիզէ.
դ. Իւնէէ.	թ. Ճաւիր.
ե. Քէջապ.	ժ. Եավէպօլէ.

Նոյնպէս աթինա արհուչ և պաթում անկանին յեկեղեցի ձեռն ի կիւնեկ, ուրանօր դնէ առօրեայ նաև նոյն իսկ արքունի դիւանադպրն. զկնի սակաւ ըստ ձեռացուք զկիւմիլճանէ իւրովք կցորդիւք եբեր սահման մատենի եմինիին։

Գաղ

Պատառ (լեռն Կիմառանճագ) ից։ Պրտպղեան։

Վաղուց սորա բերդաւորը պարսպաւոր և փայ-
ջայանիսա, կառուցեալ առ Ծովեղերբ մեծ
Ծովու՝ ի վէր քարակոտոր սարահարթի՝ զոր քնա-
կիւք համանեցուցանեն սկզբանէ՝ սակս՝ ի մի կողմն
նեղ ձգելոյ և՝ ի միւս կողմն լայն, այլ՝ ի հնումն՝ ի
նմանութիւն սեղանոյ առեալ յատնական անուամբ կոչ-
ցին Պրաբեղա, որ նշանակէ սահմանակ սեղանոյ։
Ջնջուցաւ քղքեխա տեղ մի ժամ, բայց՝ ի պարսպէն
ունի՝ ի մէջն և այլ պարիսպ որ է միջնաբերդ, և
՝ի հարաւակողմն նր և այլ նեղբնաբերդ։ Ջնեղբ-
նաբերդն կոչեն գուռլեայ աշտարակ, որ է բերդ
ամուր, ուր է զինատանն ի ձեռս էհսանին, որ՝ ի
հանիւմն էր գահ կայսերայ դրապղունոյ, ուր
և գոյ մզկիթ և բնակութիւնք տաճկաց, առտանօր
սպանանեն դիշերայն զմահապարտան արձակելով
առաւօտ։

Միջնաբերդն զոր կոչեն օռթա հիսար ի Միջին
պարիսպ, ունի դրունս չորս. ի աշխարհ հիսար գա-
փուսի. ի զինատան գափուսի, ընտ որում բանան
դրապղունոյ է՝ ի վէր այսր դրան, կոչի և զանիուս
գափուսի յանուն միոյ յերևելի փաշայից Ֆաթիհ
սուլ՚՚ մհմէմմէսին. ի ակոպատղանէ ռամկ թա-
պանէ գափուսի, ջրոյ արտաքոյ իւր ունի գոր-
ծարանս խաղախորդաց. ի եէնի ճիամա գափուսի,
ի կողմն ցամաքին։ Ի միջնաբերդիս են բնակու-
տաճկաց և պալատ փաշային, և երիս բաղանիք
յորոց մին է շինուածք վայելչական, և սէլադին ճոյ
մի շինել՝ ի Ֆաթիհ սուլդան մհմմէտէն ևիկէ որ
հաս զդրապղուն, կոչեցեալ օռթա հիսար ճամիսի.
յիջապին էր երևելի եկեղեցի յունաց յանուն սրբոյն
յովհաննու, կառուցեալ համակ վիմատաչ, ունե-
լով առաջի հրապարակ սալայատակ, և շուրջանակի
ի գլխոյս և կրպակս, և առքնեթեր մէտրէսէ ի
ուսումնարան հիմն սենեկօք. յանկիւն ինչ որմոյ
մզկիթիս երևի մինչև ցայժմ պատկեր աւետման.
այլև առտանօր գտեալ առասին սքանչելեօք՝ ի մէ-
րումն ժամէ մարմին սրբի, զոր և գրաւել տաճկաց
բարձեալ եդին՝ ի միում սենեկի անդ՝ ի հրապարա-
կին, սպաս տարեալ և պատուհեալ մշտաւոր կանդ
թեղօք։

Պարիսպ՝ քղքին զոր կոչեն աշխարհ հիսար իբր սահ-
ման պարիսպ՝ ունի նմանութիւն դրունս չորս, ի օձ-
թա հիսար գափուսի, ի սօթիա խափուսի, ի մե-
ղոզ գափուսի, որ է ի ծովեզր կոյս. ի մուսխանէ
գափուսի, ուր կան գործարանք մեղրամոմոյ. այս
պարիսպ քղքին կրկին պարսպաւ բաժանէ զ ի
միջնաբերդէն ունելով կրկին դրունս երկաթիս
միմեանց զկնի. ի քղքի սահ են ի մեծի մասին
բնակուիք մեծամեծաց տաճկաց, արուեստաւորք
ոմանք և շուկայք, և ի կիսան սակս օտարականաց։
Պարիսպք բերդիցն են ամբողջ բարձր և լայն, ի
որ կարէ մի կառք դնալ. չինեալ ի մեծամեծ քարանց
յաւերակաց անտի հնոյ պարսպին ոմի երևի, զի
սահ և անդ գտանին հատորք հին քարանց հռո-
յունական հին մակագրութիւք. ոմ և ի վի միոյ ի
դրանց երևի մակագրութիւն յունաց յունահանոսի
կայսեր. ի խորհիլեզ մինչև ի խասըմ գիշերային
ձայն տալ միմեանց պահ ունին բերդին պահնակք,
երկուս աղաղակելով՝ եկ փոր աչեսի. սոքա կոչին
պէշլիք յանուն վարձու իւրեանց որ է հ փող յա-
ւուրն ի մարդաթուի, մնացեալք ի ձմեռայ անտի
ասպատակութիւն ռուսաց, որոց ի ինչմարելն ի հե-
ռուստ զգալուստ նոցին, սոսկին ձայնիւ ազդ տա-
նելն տաճկաց և հայոց պատսպարիլ ի բերդն.

զի յունաց ոչինչ ինասեին նք։

Շուրջանակի զօրթա հիսարաւ կիմ զաշխարհ հիսա-
րաւ է խրամ խորոյատակ բացեալ ի մեծի մա-
սին յատատաժի անդ. յարևելից բերդիս անցանէ
գետակ կոչեցեալ Ղըզըն փէրէ որ ունի ի վի կա-
մուրջ բարձր և մեծ, ի որ լինի մտանել ի թա-
պախանէ դուռն միջնաբերդին, մինչև ցկէտն յեր-
կուց կողմանց քարաշէն, և ի կէտն անդ փայտա-
կերտ, զոր ի վաղ ժամս յատատաւակէլն ռուսաց
բառնային, և ի օրթա հիսարն պատսպարէին. ու-
նի և այլ կամուրջ նմանութիւն քարաշէն այլ փոքր մեր
ի ծով, ի որ մտանեն ի մուխանէ դուռն։ Իսկ
յարևմտից բերդիս անցանէ գետակն Իլիլեպօզ,
որ Թուխ լինիլ ազաւաղուն հին Խաբօբլիս անուանն,
Թէպէտ և խաբօրլիս էր անուն քղքի Թերևս և
գետի, ունի ի վի կամուրջ նման առաջնոյն, ի որ
լինի մտանել ի զաղնուս դուռն միջնաբերդին։
Բնակուք հայոց և յունաց է յարուարձանն, զոր
բնակիչք սիրապէս կոչեն քաղաք, (քանզի զվե-
րադրեալն առհասարակ միով անուամբ բերդ կամ

պա-

պարիսպ անուանեն .) Ի բերդն անդ չէ մարդ հայոց և յուշաց առանձ տունս , բայց հինգ առաւելն Ի վարձու ունել : Թիւ համօրէն քնակ չաց է 8000 տուն . յորոց երկու 500 են տունք հայոց, 1500 յունաց , և 6000 սահմկաց . Թաղք նը 36 , յորոց զուտ Թաղս տան հայոց , իսկ զինագեալն սահմկաց . յԵջագոյն առ Ժիկօք սուրբ Աստուածածնի և մահմուտին 18 հազար տունք պատմին լինել Ի գրատղուն , բայց Ի պատճառս քղքական երկոտասան ակուանց որք սակաւ լինին Ի սմա , ցանել ցորեան առատ և անդ Ի կոստանդնուպոլիս և մնդ Ի գալատիա , ուր բնակք Ի տաճկաց են Ի գրատղունոյ : Հայք եկին յայս քղք Ի հարկինե , իսկ Ի համշէն եկեալ ասին Ի յայնի քղքէն . ևս զի ոչ պատմեցին մեզ , առ քղքացիս ոմանս գրատղունոյ գտանին Թուղթք աղաբանութեամբ խրեանց գրեալք Ի յանխ . ըստ հին վճռոյ՝ համշենցոց անկանեալ սակ ըղմեղադամին որ վաճառ առաջի Թիքրին , ոչ յարգասեն գրել կայ յարքունի գիրս . և զայս առաքս բնակք Ի գրատղունցոց տան մինչև ցայսօր գոլով սերեալք Ի համշենցոց : Շինուածք հին տանց քաղաքացիս են առ ահի ռուսաց՝ որք յառաջ Ժիկաւ տապաստակէին , այլ յետ բառնալոյ երկիւղին նոցա փայտաակերտք յաճախեցան , բայց տունք քրիստոնէից ցածուն են քան զտաճկացն և սակաւարար միայն երկի , խրատանիւթից ունելով պարսպեալ լի բանջարանոցաւ և պտղաւէտ ծառուվք :

Զօրս եկեղեցիք են հայոց կիսք ըստ թարգմանոյ գիրքն կանոնաց խաչատուր , զի զամ եկեղեցիս խաչատուր անուանեն անդէն գիւղականք , որմունք եկեղեցեացս քարաշէն են , ունելով խրատանիւթից և գերեզմանատուն . կոչին սբ՝ ա Աշտանայր հինգեսրանեան : ը Զար խաչիան , որ է յանուն սրկչին , այլ կոչեցաւ այսպէս սակս անկեալս գերծանելոյ ուրուն գործաւորի յանկանելն Ի բարձանոյ սրբ . շինուածք նը սակաւչին , և զանգակատուն իւր կանգուն կայ մինչև ցայսօր . մերձ Ի նոսա է և գերեզմանատուն փոքր խաչքակ կոչեցեալ , ուր և խորաձև շինուած քարաշէն , յորում պատարագիւն նախ ը զկնութեան եկեղեցւոյն : ը Սբ յոհաննէս Ի յունաց առեալ : ը Սբ օքսենտ կիս սքսենտ , ած՛՛ կոչեցեալ սուրբ մանասեանցը : Եկեղեցիք յունաց են 24 առհասարակ քարաշէնք . յորս զեօթն միայն Ի գործ ածեն , իսկ զինացեալն յառաջս սնապհական ծանից .

Թմզ զբիլ քայքայեալս ոչք լքեալ կան անխնամ։ Ընկակայ Թաղք յանուն եօթն եկեղեցեաց նոցա անուանին, ա Ա յ զօուզօա որ է աբ գրիգոր, ա՛ կոչի Դուզլուս չէջմէ վը ընթերական ասլն աղբեր, եկեղեցի կառուցեալ ի բլրի առ ծովեզերք, որք ասկոպոսանիան որ է առ նա էքսարխոս կամ վեհապետ բովանդակ լազիկիոյ, այս Թաղ առհնրկ է ի ձեռս յունաց։ բ Ա յ եօռ կամ այ եօրկն, որ է աբ գեորգ։ գ Խրիսդոս։ դ Ա յ օ քրիստոս։ ե Ա յ վասիլ։ զ Փառօս։ է Սօթիկա։ Գտանին նաև ի տեղիս տեղիս փոքրիկ մենաստանք, ուր ինչևանին յոյնք ուխտաւորք։

Բաց յայլոց մզկիթաց 6 երևելի մզկիթք են յարտճարձանի, երկուք ի մասին որ անկանի յարևելս հիւսիսոյ քղքին, յորոց մին է ի Թաղն կոչեցեալ եէնի ճիւմա մնահալէ, առ ստորոտով ալօզ Թէփէ բլրոյն, այս մզկիթ եկեղեցի էր ի հնումն յանուն սբյն եւգինէոսի, առ որով է և փոքրիկ եկեղեցի յունաց յանուն սբյն գեորգայ վերձ ի ղուզլուն դեռատիկ, ունի ջուր ինքնաբուղխ ուր ի խորհէքղին քրիստոնեայք և տաճիկք խուռն ընթանան ի ջժշկուել։ Իսկ չորս մզկիթք են ի միւս մասին. յորոց առաջինն կոչի ԽաԹունիէ, կամ սովորաբար իմարէԹ ճամիսի արտաքոյ գաղնուս դրան. ուր մայր ա սուլթն սէլիմին Թաղել գոլով, առ նորին շինեցաւ ասպա այս մզկիթ մեծաչէն, և առ նովաւ իմարէԹ և մէարէսէ, և խոհարան և փուռն և ախոռ ի պէտս անցաւորաց. և յաւուրն երկիցս սահմանեցաւ բաշխել արգանակ և հաց ի պէտս աղքատաց և ուսանող մանկանց. վմիւԹիվէլլի սր կացուցանէ գըղլար աղասին, ունի առ իւր բաղաջն իւր շինուածք վանջական կառուցեալ ի մեծամեծ վիմաց և ի սեանց։ Եկեղն է մզկիթին սիւլէյման սէկին, որ ունի հրապարակ ընդարձակ վայելչադիր գաղաղ մէյտանի կոչեցեալ, և ի նմ գմբեԹաձև շինուածս շուրմայ մնացեալս ի վաղուց, և առ իւրև բաղանի. յանուանէ հրապարակին զմզկիթին կոչեն գաղաղ մէյտան ճամիսի։ Երկրդն է մզկիթին այս ասպիսի կառուցեալ ի ծայր արուարձանին ի վեր բլրոյ առ ծովեզերք, ի ձիԹաստան և ի Թղենուտ վայրի, յորմէ առելին կոչի Ինձիրլիք. մանր է սա եկեղեցոյն սբյն ստեփ., շինուածք նր է հին, ունի 4 սիւնս մեծամեծս մարմարիոնեայս. մնացել մնան եկեղեցւոյն է քանդել, այլ կանգուն կայ մինչև

ցայս

ցոյսոր քաւականի ղանգակատուն նոր քարաշէն և
քարձր, Թէպէտ և լքեալ. փաշային երբեմն եւ ետին
աստ՝ ի զբօսանս սակս զոճարձալի դրնց: Ջորդն
է մզկիտն էրտօղտ խպէկին, որ նոյնպէս՝ ի հնումն էր
եկեղեցի: Հետ վն քաղաքեաց դրասպզունոյ ըստ մե-
ծ մզկիտն Յարութեան Հոլին նր է
մկրտան Ճամփուն, մզկիթ քարաշէն պարսպատատ.
ունի տա նոր աղբիւր քարեջուր քան զնմ Ջուրս
դրասպզունոյ, և՝ ի մինչ հրապարակին շատրուճան
նոր նոր՝ ի 1791 ետ շինել վստյն հաճի տպտուղլուի
փաշային: Առաւ փոքր ինչ հեռի յարեւելս կոյսեն 2
փոքրիկ Թաղք գլուխ գետակաձեալք յարուճարձա-
նէն, առաջինն մերձ՝ ի ծով Ջէօղլէկճի մահալլէսի
կոչեցեալ, բնակեալ՝ ի յոյնոց ոլք են բրուտք, նախ
յարեւելեան ծայր քլուխ՝ ի տեղւոջ որ կոչի Գ-ԼՐԳ
ատեալ կիր Ա-հրէմէն տէտէ, և այլ վանք քարա-
շէն քայքայեալ Ա-յս տավս կոչեցեալ, տա եկեղե-
ցեաւ ուր և մատուռն Միասանին վնմատոր՝ ի միում
վնմի յարկ և խորան նր: Փոքր ինչ հեռի տա ծո-
վեզերք՝ ի բարձրաւանդակի և վեռատան քայքայեալ
պին, տակ՝՝ Գլղլար մանաստիրըն անուճանեալ. եկե-
ղեցի նր վնմատոր յանուն ձեռածնին, յաձախեալ
յուխտաւորաց յատաչին ուրբաթու զատկին: Իսկ

տանաց՝ ի քաղքին և՝ ի շրջակայս նր աւանդեն լինել 365, քղի մեծամեծք յանուանանաչ որդւոց Իւրեանց

չինէին առեն մի մի եկեղեցի ի՛ մենաստան։ ի՛ ծայր արուձարձանին որ հայի յարևելս հիւսիսոյ առ ծովեզերբ, է բլուր կոչեցեալ Վէրան հիսար. պատմեն վի՛ ասելոյս՝ Թէ յԱլպագոյն կոչէր Փռէնկ ասր, ք Փրանկաց լեառն. Իբր զի յԱլ ժամանակաս Փրանկք բնակէին ի՛ նմա. ապա ի՛ 1740 յաւուրս սուլդան մահմուտին Իչինձիօղլու ահմէտ փաշայն դրասպազունդ զտուն յանդ որ անդ գնոյ առել, չինեաց վի՛ Իր պալատ քարաշէն, և պարսպաս ասլ առել կոչեաց զանուն նր Կնւզկէլ հիսար. ապա ի՛ կործանիլն ընկալաւ զանունս Վերան հիսար։

Ընաւանգիստ դրասպազունդ ծանծաղ է և անպատսպ ապր ի՛ հիւսիսային հողմոց, ուստի նաւք ձմերեն ի՛ փլատանս. նակ գլխաւոր նաւամատոյց (խաքէլէ) նր կոչի մուհմանէ էօնիւ, որ ամբարտակաս անջրպետել է՝ ի մոլոզ խաքէլէէն. աս որովքեն ժայռք ընդեմ ալեաց ծովու։ Աւազք ծովեզերեայս առհաս տարակ սեաւք են, որք սաստիկ ջերմանան յատանալոյն։

ՀՂԵՆԱՓԷՆԻ։ Ի վանք պարսպատատ աղիս հայոց Իբրև միով ժամու հեռի՛ ի դրասպազունդ՝ ի վէր բլրոյ. ուն և զանգակատուն քարձր այլ կործանեալ գրլխով։ Որմունք եկեղեցւոյն որ կոչի ամենափրկիչ և սենեկաց մենաստանին են քարաշէն. են և երեք մատուռք յորոց մին կոչի Աճածին, ուր էր հրաշագործ պատկեր ածամօրն, զորմէ առեն նկարել ի սքին ղուկասէ, որ այժմ է ի քղք անդր ի նր ծբ զքահնա եկեղեցին, եւիշն Սբ երրորդութե չինել ի վէր մատրան ածամօրն՝ որ անկանի ընդ զանգակատաւքն. իսկ երրդն Սբ յոհաննէս, որ է փոքրիկ։ Առա բնակէր պետրոս գետատարձ առ ժամ մի ի աւիլքն ժն դարուն, իսկ այժմ է աթոռ արքեպիսկոպոսին ծոսին դրասպազունդ, միայն ի յատնել խաւսուցեցանէ ի քղքն։ Չչինուլթի մենաստանիս սասմեն լեալ ի հայկազունս արևելեան նշխանէ և ի տիկնոջէ, որոց յարևելից ի մեծաց հայոց եկեալ գոլով անուանս արևելեան տէ՛՛ Ընմանէտլի մականուն է դաս առեն նոյ. և յայնմանէ առ տաճկիս ի հրամայականին առաջնորդաց՝ նաև նոյն իսկ մենաստանն կոչեցաւ Ընմանէտլի։ || Դրասպազուն վէ Թէվասլի երբ, մենիան մանաստիրըր Ընմանէտլիսի || Այս նշխանք և տիկին պարտ են լինել նոքա՝ զորոց զանուանս դաս-

պատանեմք 'ի յիշատակարանի՝ որ կայ արձանագրեալ
'ի մեծի վիմի 'ի վեր դրան եկեղեցւոյն այսպէս,
, Փառաց տանջար աստուածածային,
, յերկրի դրախտ կենաց փայտին,
, կանգնեալ յանուն ամենափրկչին,
, 'ի ութեն հարիւր թուականին,
, եօթանասուն և երեքին.
, 'ի կթողիսաւե հայոց մեծաց որ պօղոսի ուղղփեռի,
, 'ի ժամանակս բարեպաշտի,
, կիր ալէքս թագաւորի,
, խոձայ ստեփաննոս պատուճեալն,
, վենեաց զտանձարս հրաշալի,
, յիւր յիշատակ անջնջելի,
, և ծնողաց իւր կրկնակի,
, և կենակցին իւրոյ մելիքայ խաթունին,
, և զաւակաց իւրոց մեծի և փոքու:
, Եղե՝ ես խոձայ ստեփաննոս ստացայ 'ի հալալ
, արդեանց իմոց զտեղի վանացս իւր անդաստա-
, նաւն, և վինեցի զտուտաղարդ տանջարս յիշատակ
, հոգւոյ իմոյ, և 'ի վայելուչն մանկանց սիսվնի:
, Եւ եթող միաբանից որ ուխտես խոձայ ստե-
, փաննոս և իմ որդիքս, զի հատարակ ամ քրիս-
, տոնէից ես վանքս, և կրօնաւորաց որք բնակե-
, են 'ի սա, և այլ տուն. և ոչ ոք ունի իշխանու-
, ոչ մինոց և ոչ յօտարաց իբրև զմուրճնաւոր հայ-
, բենիք իշխել 'ի վեր վանացս: Այլ ազատ է ա-
, զատ և այլ տուն. այլ միայն զինաւոր առնելով
, և զամ մուրճնաւոր կարիք որ վանացս հատա-
, րելով:
, Սբ նշանս ածընկալ յիշատակ է խոձայ ստեփան-
, նոսին և որդոյ իւրոյ պարոն մկրտչին յանուն
, ամենափրկչին, և մատուռնորին որ կարապետին
, և շրջապատ իւր պարսպով յիշատակ ինձ և ծնո-
, ղաց իմոց և ամ ազգականաց:

Գտանի և այլ յիշատակարան գրեալ հայկական
գրով 'ի վիմի 'ի վեր ըստալքեր՝ որ փոքր ինչ հեռւ
է 'ի վանացս: 'Ի մերում ձմկի գտաւ յայսմ վայրի
ձանապարհ ստորերկրեայ, որ հանէ մինչ 'ի բերդն
ՀՀ յոմոմ. իսկ ըստ ձնորհաւ ռենաստանիս յապտուած
բերի է այլ անցք ըստ երկրեայ, որ բացաւ 'ի հնուէն
վէ խաղացուցանելոյ ըստ ջուր ասկերմէն ասերկ-
սին 'ի քղքն, առ հարաւային բերանով նոր է ջըր-
բուղխ ցուրտ, անուանէ կըսկըր ջուր առ հանա-
պատզրդեան եռանդեան:

Ա. ստորոտով բլրոյն յորում կառուցեալ է մենաստանս, անցանէ գետակն Տէյէրմէն փէրէսի անուամբ։ Նէ յաղօրեսցն՝ որք ջուխ ոչ գտանեն. յաւուրս պարնայնոյ զայրացեալ սոր գործէ քանզմեանս մեծաս մեծս, մերձ ի ծով ունի կամուրջ մեծ հինգկամարեան. բերէ ձուկն ալա պալըղն, սազան, ևն։ Զոյն գոյս գետակ առեն ի պետրոսի կաթողիկոսէ խաղաղացուցեալ և ընթացան առժամայն յետս դարձուցեալ առուջի կայսեր վասըն յաւուր ջրոհնեաց, և յայնմանէ անուանեալ պետրոս գետադարձ. իսկ կայսեր ի շնորհս նոր պարգևեալ մենաստանին զայն երկիր՝ որ ձգի ի վանայ մինչ ի ծով. յետ այնորիկ և թագաւորաց օսմանեանց նոյնչափ հուլ յաւելեալ ի պարգև ի կողմանէ ցամաքին, շնորհեցին մենաստանին հրովարտակ ոսկեայ որ կայ ապահով մինչև ցայսօր։

Ա. յայնս հռչակաւոր է այն մենաստան՝ որ կառուցեալ է ի բարձր բլրի ի մէջ դրասպետունոյ և կիւմիշխանէի. ըստ մի միայն անդուադարձ հնար է մատանել ի սա, զոր և ի ձմեռնային ի վեր առնուն. յեկեղեցւոջ նոր գտանի պատկեր ածածնի յատկանէ յոյժ յուխտաւորաց քրիստոնէից նաև ամենայն ազատէն նաև վճռ գմբեթի սր ի տուրդան միւրատայ պատել հաստատուս սակս աքանչելեաց զոր եղեն. ել նոյն քանդել կամեցեալ և ոչ կարացեալ, խոտանեալ ի գտանէն յալխուբ ի սիոզմէն որ ի վեր պողոտաւոյ՝ ոսկւով պատել զպճնեցեալ սր. իսկ ի գտանէն յալխուբ՝ պատեաց ասեն կաստարաս և ոչ ոսկւով յազգէ զոյ կրօնաւորաց՝ որք երկեան ի մօտալուտ վտանգէ աւազակաց, այլև երկուս մեծամեծ կերոնս ետ ի պարգև։

Փլատանա։ Ա. ան լբրև 12 մղոնաս հեռւ ի դրասպետունոյ. բնակիչք նր տունք լբրև 500, յոյնք և տաճիկք, և լբրև 15 տուն հայոց։ Ունի նշխնգիստան անքոյթ ի հոլմոց, այլ փոքր և ոչ այնչափ լինչ խոտոյն ասկս չայգս և այլ փոքր նուագ և եթ մատանեն անդր. աս որով գոյ և մարտկոց աւերակ։ Բերէ ձէթ, խաղ, կորկ, ընդեղէն ևն։

Ա. ան փոքր լբր 6 մղոնաս հեռւ ի փլատանայէ յարևմուտս կոյս, ունի փոքր նաւահանդիստ։ Առատ ընտիր է սր ընդեղէն զոր բերեն ի դրասպետուն, և անտի առաքեն մինչև ի մուս կովս։

Թէոդոսիէ և Սէուրինէ:

Ընաջինն գրի և Թէոդոսիէ կայսր Դուբէօլէ, որ և հին անուն իւր, զի Թէոպէտ ումանք նոյն դնեն գաս ըն Խոթօբէլիս նահանգ ջղաքին, բայց նոյն և ընդ դրնապօլսոյ ոպ աստացաք, զոր այլինքոս գիրք ջ. գլ. և դնէ 'ի պոնտոս և արքիանոս դնէ առ ափն սեաւ ծովուս: Ասան որ իբրև ճշ մղոնաւ հեռի է 'ի փլաթանայ յարևմուտս հարաւոյ նր. բնակիչք նորա տուն իբր 800, որք են տաճկիկ և յոյնք, և իբրև 50 տուն իբր յապկես հայոց, որք 'ի յառանձին տան կատարեն պաշտամունս:

Նիկէն ունի համանուն ասան փոքր յարևելեան կողմն դրապղունի. բնակիչք որ են յոյնք և տաճկիկ, որք ապատամբք են և աւազակօղ, բերէ կոդի պանիր, և դանազան ազգս արմուտաց: Գլխաւոր վաճառ որ է մանածն զոր առաքեն 'ի դրապղուն և անտի 'ի կոստանդնուպօլիս:

Օֆ:

Զդի առ սեաւ ծովուն 'ի ծովէ մինչ 'ի սահմանս բաբերդի, ըստ մէջ սիւրմէնէի և րիզէի. երկիր ներ գոլով լեռնային և ապատաժուռ՝ դժուարամատոյց է և անառիկ, կամ ըստ ասելոյ գաւառականաց Ընդհակլեսեան ցի սեղն ճանկաւոր, զի իբրև ճանկօք ալեսել կայ յամ կողմանց, յոր սակս զանուն որ յարմարեն ՕՖ միջարկութեաս տաճկաց, որ է միջարկութիւն հատաչոլական և գանգատողական իբր զի դժուարակիր լերինք և կապանք որ հատանել ետ տան շրջողին կամ պատերազմողին յայս սահման: Թիւ բնակչաց չէ 80 հզր թիւրիէն ցի ծուխ կամ տուն ոպ ոմանք համբաւեն, զի բազմաւն գաւառականացն սփռեալ կան աստ և անդ մէնդ 'ի կոստանդնուպօլիս, ուր շինօղք և վաճառօղք ջուխանաց և առաստանաց ըստ մեծի մասին են օֆցիք, նաև բիլիք յիւրէմցոյն կոստանդնուպօլսոյ, որոց ուսեալ 'ի մէտրէսէս բիւզանդիոյ յառաջանան 'ի մենլայոս թն և յայլ աստիճանս:

Բիլիք 'ի բնակչաց էն քրիստոնեայք 'ի ծէս յունաց, այլև տաճկիկք որ 'ինն՝ դրձ էն 'ի քրիստոնէից և խօսին յունարէն: Սք գրեթէ ինքնագլուխ են և ապատամբ 'ի փաշայէն դրապղունոյ, աւազակեն

զանցաւորս, և՝ ի ծածուկ հատանէն նաև դրամս արծաթիս, բայց ամենևին ըստ ձևոյ օսմանեանց. հաձի ալև փաշայն ձանիկոյ յաւուրս սուլդան Հասմիանին յարձակեցաւ՝ իվր սոցա 8 հիշր արամբք, բայց առ դժուարութեբ վայրացն կոտորէ՝ ի սոցէ դարձաւ յետս։ Դիւղքիւղ որ Օֆ անուն կառուցեր է առ ափն սեաւ ծովու, ուր անցանէ և դեսակ կոչեցեր Օֆ պէրէսի։

Բիւր կամ Իւրիւք, ՚ի հն՚՚ Բիւրոն։

Սամանուն դևնաւորք քրիք որ է փոքրիկ և ծովեզերեայ, յարևելեայ կողմն օֆայ, կառուցեր ՚ի հարթաբդակ վայրի, բնակիչք նորա առնուք իբր 500 առաձիկք և յոյնք, և յաղգէս հայոց առնուք իբր 20, անցանէ և գետ ընդ շուկայս քրիքին, ունի և քերդ և նաւահանգիստ առ ծովեզերբք։ ՚Ի վաճառս որ համբաւեր է ապնիճ կտաւն շատկի, յանուն նոր կոչեցեալ Բիւրք պէրէ, զոր և ընծայ մատուցանեն։ ՚Ի սահմանս դրասպզունի է և Կէօրհէլէ, որ է քերդ վաճնջական և երևելի։

Գաւառ (Լիվա կամ Սանճագ) ըստ. Կէօնէէ կամ Քաշ. կոչի և Պաղնաս։

Փաշայութիք երիզոնէան։

Զգի առ հղերբք սեաւ ծովուն, յարևմտից՝ սահմանակից է նահանգին դրասպզունի մինչև գրքէ մէր սեղնի, յորմէ և անդր սկսանի սահման դրասպզունի. ՚ի հրւոյ՝ սահմանակից է նէնդին երզնեռւմայ, յարևելից՝ նէնդին ախլցխայի, որք երկոքին և են նէնդք մեծին հայոց. իսկ ՚ի հիւսիսոյ՝ գուրիէլայ։ Եւ այսպէս այս գաւառ ըստ ախլցխայի սահմանագլուխ է օսմանեան տէրութեբ ՚ի կողմն վրաստանի։ Յարբունի գիւղանապրին յանուն կիւնէէ կոչն այս գաւառ։ ‖ Կիւնէէ լիվա (գաւառ), յորում նոպի երիզոոզեան թաղս ՚ի քաշ կուեցեալ փեղոջ, և որ ընդ նոս վա պարոնակին՝ են ասպին.

ա. Հէմհէրէ, (որ է Համշէն.) բ. ԱՀրհոյ.
գ. ԱՀրինա. դ. Վէյսէ.

Յորս նոպին գտանի։

ԿԷՕՆԷՆ կամ ԿԻՒՆԷՆ :

Ընկանի՛ ի վերջին հիւսիսային ծայր այսր վա՛ շայուքէ, բերէ բիլմ տեսակս պտղոց : Ասա՛ սորա բերդաւոր որ նոյնպէս կոչի ԿԷՕՆԷՆ, է յերզ սեաւ ծովուն մերձ՛ ի բերան ձորոյն գետոյն յա՛ րևմուտս հարաւոյ նը՛ :

ՖԱՂ : Փղք և բերդ փաշայանիստ մերձ՛ ի բերան համանուն գետոյն՛ ի հնումն կոչէր փասիս : Սակս փաշայանիստ գոլոյ յանուն սորա և համօրէն գա՛ ւառն կոչի այժմ :

ՊԱՐՈՄ : Գիւղաքաղաք մեծ և նահապետանիստ պատ՛ ուականի, ՛ի բերան ձորոյն գետոյ յարևելս հիւսի՛ սոյ նը՛ : բնակիչք առ հնդիկ տաճկիք ըն մեծի մասին դարձեալ՛ ի քրիստոնէից՛ ի վրաց և՛ ի հայոց՛ ի վրաս՛ ատան բնակելոց, գտանին նաև հայք ոմանք հին օտարականք, երևին՛ ինձ վաղեմի մեծատէն հին՛ ղեցիք քարաքաղաքք : Աճառ որ է մոմ, և պէրպէնա՛ մուշտակ, յորմէ գոյն մեծ վաճառ որ էին գերիք, զի առ հասարակին զընտիրս՛ ի գերեւացն վրաց, այլ այժմ կարի լիւն նուազեալ գտանի այս վաճառ : Յա՛ նուն այսր նահապետանիստ կոչի երբեմն և համօրէն նահանգն : Ընդհակայ տահման պաթումոյ է գաշ՛ տավայր, ուրանօր ունի անտառ մեծ կոչեցեալ՛ ի բնակչաց Կախոպէր, յորում գտանին գինի՛ն անա՛ ռունք, մանաւանդ վարազ, վայրի եղն, և եղջերու բիլմ յոյժ, լինի տառէն զարմանալի Մ ըզբպ-ղաղաղ բարձրաձիղ. ՛ի ձմերայնի բնակին յայս անտառ բազմութիւն քրդաց իբրև 400 վրանաց :

ՁԱՓՈ կամ ՁԱՓՒ : Ասա՛ առ հիւսիսային գետե՛ ղերբ ձորոյնայ :

ՍԻԽԱՆԴԻՐ կամ ըն ռամկ՛՛ ՍՈՒԽԸՂԸՐ : Բերդ մեծ առ ափն սեաւ ծովու՛ ի մէջ պաթումոյ և ֆաշայ :

ԽՕՓԱ կամ ԽՈՒՓԷ : Դաւառանգիստ՛ ի սեաւ ծովու՛ յաձախեալ երթևեկութիւնք նաւուց ընդ գայլ նաւա՛ հանգիստս այսր նշանգինաւ առակաւութիւնք մաքսից, զի՛ ի պաթում բազմ են տուրք մաքսից ընդ զտորայս :

ՀԷՄՇԷՆԸ կամ ՀԱՄՇԷՆ :

Ընուն Համշէն յոմանց առուգաբանի Համամաշէն, ոյք թէ շինեալ՛ ի համամ իշխանէ : Զդի առ առաջնոյն Պարխառ լերին, սահմանակից գաղի, ընդ

մէջ երկրին անցանէն ջուրք կրկին Իվէրիոյ գէպ և Խաչէվանայ գէպ, որք ի ծայր դէպ ի միանան երկոքին։ Ունի անտառս մեծամեծս թաւացեալ բազմատեսակ ծառովք, զոր արձարան մերոյ անկաթննից սակս զանազանութեան տեսակաց, և սակս սեւի հականեալ հայկական անուանց՝ ի նմանէն ձմկայ մնացելոյ ի ժողովուրդս երկրին, յորս լինի և ասեն զարմանալի, մինչև ի միոյ և երեք բնոյ գործել միաստանի ճան մեծ։ Ընդ մեղրամոմ առատ, յոր մէ ամի ամի տայ յարքունիս երկու ի հարկ 2000 օխայ։ բայց ոչ լինի ի սմ ցորեան, զի օդ ոչ դոլով անձրևաբեր Թանձրատարափ, ի փառեղէ ածէ։ Տերութենէ երկրին է ի ձեռս երկուց աղայից, յորոց մին գարձեալ է ի հայոց։

Բնակիչք երկրին յիջապոյն հայ էին, այլ ի կելս ժէ գարուն և ի սկիզբն ժը ե դրդին՝ առ հնարկ հանդերձ ամ ղրկամայ գիւղօրէիւք գարձան ի տաճկութեն սակս բռնութեե հարկատահանջութեե, բայց գտանին տակաւին ի նմ և քրիստոնեայք, յորոց գիւղօրէս կանգուն կան տակաւին եկեղեցի կուր էանց ի վաղուց մնացեալ, այլ ջունին երէց ի հովուեել, միայն քանի մի անգամ յամին գոյ առ նմ երէց յեվոլիւա գեղջէ։ Լոկ տաճիկք խօսին մինչև ցայժմ հայերէն, ի գործ ածեն ի գիւղօրէս լինչ անուանս Աղբահայր և Աղբամայր, պահեն պահս, և զայլ ծէսս և օրէնս քրիստոնէական հաւատոց, յոր ձախեն յեկեղեցիս էն։ ամանք կէսուէս են հաւատովք, արտաքուստ միայն ցուցանելով զտաճկութեն։ իւրաքանչիւրք ասն ամի ամի խոպէնձ որոյ գինն է անորոշ, սկսեալ ի 8 փրկէ մինչև ի 15 և ի 18 փարայ, ևն։

Պաղ հովիտն։ Գլխաւոր ասան առ առորոտով պարխալ լերին, յորոյ ի միւս կողմն լեռնոտանն է հասմանուն գիւղն Պարխալ, ըստ մէջ ասանիս անցանէ ջուր կոչեցեալ Պաշհամէնոս գէպ, որոյ առաջն Տափ գեղջ ի մի խառնեալ ըստ եվոլիւաի գէս, գնոյս ի սեաւ ծով։ միօրեայ հեռի է սա ի խոտրջոյ։ հինգ գօրեայ կիսի ուղեգրեայ ի դրասղունոյ ըստ ծով գնալով, գն ըստ ցամաք չկայ ձնեղն առ ահն ասազակաց օգնայ և սիւրմէնեի։ Ունի ամրոց փոքր այլ զօրաւոր՝ ի գլուխս ասպատաժուս գառ՝ իթաի լերին՝ յորում են և բնակուելիք։ Բնակիչքն առ հնարկ տասնիկք, ըստ մեծի մասին վաճառականք արջառոյ և ճենդ խաշանց և այծեաց, ի ձմերային սաստիկ գո-

լով Թանձրուէ ձեռնոյ՝ ըստ մեծի մասին փոխադրէլ
ինչանէն առ ծովէվերը սեաւ ծովու, որ երիվերայ
հեռի է ասակ, ըզի սահման աւանիս ոչ և էվ-
ղիւսի պետոյն՝ է ձորավոյը խոր առ սառոտով
բարձր ապառաժուտ լերանց որ Թաղն ըստ ձեռամբք.
լն են՝ի վեր լերանց սեաւ մայրի (չամ) ծառաս-
տանք, որք բերեն կիր պատուհական, որով կոչեն
հայկազունք զսադրզ :

Ջելփալէ : Բերդ փոքր լքեալ և ամուլ կիս աշտա-
րակ մեծ, միօրեայ հեռի՝ի պաշհամշինէ, կառու-
ցեալ՝ի վեր կըջանի, յոյս անուն կոչեն հայկազունն
բնակիչքն զայմ մեծամեծ ապառաժս : Ի բերդին
երևին պեսպես կամարակապ շինուածք՝ի վաղուց
մնացեալք. սոսրին ծայր ապառաժին հասանէ՝ի
ջուրն՝ որ է պաշհամշինոյ դեպ, և՝ի վեր ապառա-
ժին են և այլ մարտկոցք շինուածք վաղնջականք :
Գիւղօրեք համշինի են յետագոյքս, Տոփ տաճիկք
կոչեն Ջաւ, Կօլոնա, Քօչքինդ, Հմօգիա, Մէծ-
մոռն, Ժանըպնոց. Մ՝օլէվինդ, Ո՝սկոյիա, Շնէվա,
Գոռէվա, Ուրդնենդ, Մ՝ուրէվինդ. Խապագ, Խալա,
որ է վհման յորում են զանազան գիւղօրեք տաճ-
կաց, յորս յիշեցաք զոմանսն հայք, այլ այժմ
ապառեցան առ սակաւ սակաւ գաղնալով՝ի դեն
այլազգեաց. նոյնպէս ոչ գոանին հայք յերկոսին
գիւղօրեսն կոչեցեալ Վէրի Վէնա և Կնէրէն Վէնա.
բայց՝ի վերոգրեալ գիւղօրէս միոչ՝ի խալա բնա-
կիչք են խառն՝ հայ և տաճիկք :

Եվղէրա կիս Եղէվէնա : Գիւղ՝ի գլուխ վիճակին
համշինի, որոյ բնակիչք յառաջագոյն առհասարակ էին
յազգէս հայոց, այլ այժմ ըստ կէսոյն գարձան՝ի
տաճկութիւն. երկիր սքր բարեբեր :

Խնաւկ : Գիւղ իբր 8 ժամ հեռի՝ի համշինի, և իբր
3 ժամ՝ի խոտորջոյ՝ի հիւսիսակողմն նր, կառու-
ցեալ՝ի լանջակողմն բարձր լերին. բնակիչք նր առ
հասարակ տաճիկք իբրև 200 տունք գոլոշեալք յազգէս
հայոց. և իբր 5 կամ 6 տունք մնացեալք՝ի հայոց.
գոանին՝ի նմա մեզր ընտիր : Անցանէ առ նովաս
Պէֆանէվ վտակ, որ խառնի՝ի Ճորոխ :

Բուլվէվ : Հովիտ անտառախիտ լի էրէսովք և գա-
զանօք յորում գոանին վայրի այծ, որ առնէ մինչ՝ի
չափ որթոյ. յամին երկուց փոխէ զմորթ իւր, ՝ի
ձմերայնի՝ի սեաւ գոյն, ՝ի գարնան՝ի կարմիր, և
յաշնան՝ի սեաւ, գոանին՝ի նոքա և այլք : Ես սա հայ-

լա խալացող, անցանէ՛ի բաղումիտ ջուր յանուն իւր անուանել, որ խառնի ՛ի համինին գետն :

Սահման Մոպէն Էմինէին :

Կի-Ռիվաննէ :

Ելրկիր սորա այժմ Թուրքի անկանիլ սիրասէս ՛ի Պոնապա խոպոռվիէոյ, որ է բերրի պտղով և արծաթով, ՛ի մէջ պտղոց նր երևելի է ֆինդն, ծխրան, Թուրքի քաղցր յոյժ, յորմէ և գործեն պատեղ ըստացել ՛ի պաշար իւրեանց, այլ պատուհասկան ք զայլ պտուղս ունի պէսպէս տեսակս տանձի ըստս կոչեն Ջերմայի, տպպասակ, մերհրանի, հաճի հանիա, մեղրիկ՝ յոր անուն կոչեն ամբին, որ է տանձ փոքր և կակուղ, զալղամ արմատի, կէլին արմատի, պըլըրճին պուտակ, որ է ապռիշ արմատին կոտանդնուպօլսոյ՝ բայց հասեղ յոյժ քան զնորայն : Նոյնպէս և պէսպէս տեսակս խնձորոյ ըստս կոչեն ռանպուկ էլմոռ, բամպուկ էլմոռ, գըռըռ էլմա, սակս կարմրուելոյ գունոյն այսպէս կոչեցել, բերէ և դիկէր, բայց ոչ բերբէ խաղող, բանըճան, նռոան, և պալ գապպաղէ :

՛Ի վեր լերանց իւրոց ասա և անդ ուինդ յատկապաշ ժուռա տեղիս՝ ունի հանքս արծաթոյ և ոսկւոյ, մինչև նաև յերկրկեայ տեղիս տանց քղքին կիւմիշխանէ : Յաւուրս սուլդան մահմուտին գտաւ և տեղն ինչ ասատ աշնիճ ոսկւով, բայց տեղին գոլով աւ գետակաւն կիւմիշխանէի, յայրն անդ ղոր բանային ՛ի հանել ղոսկին, ղեղոյր ջուր ՛ի գետակէն ը հոդ երկրին մղելով, կետ բղմ տատապանաց և ծախուց ղջուրն գատարկել, ոսկին ղոր անդ գտնին աւ ժամն, հազիճ բաւական եղև ՛ի ընուել ղգուռմար ծախուցն, յայն սակս լքին զտեղին : ապա ը սուլդան մուսդաֆայն բերել ետ ՛ի գաղղիոյ գործ ծխ ինչ փոքր իբր ՛ի գալափար, աւ ՛ի դիւրուելն գատարկելոյ ղջուրն բայց մինչև ցայժմ կայ ճնայ այնպէս :

Աւտուն հանքն կիւմիշխանէին երկրորդ է ղինի կապանմատէնի ՛ի մէջ այլոց հանքայ օսմանեան ըստ ուելն, Թէպէտ այժմ նուազ բերէ ը զաւաչին Ձիկա սակս ըղքական պնձոյ, որոյ սկղբնաւոր բուն եղև յաւուրս սուլդան մահմուտին : ղն մինչև

չև ցայնժամ գանձ հանքայ կիւմիշխանէի լերէք ամսոյ լերէք ամիս գնայը 'ի կոստանդնուպոլիս, և 'ի կոստանդնուպոլսոյ լերէք ամսոյ լերէք ամիս գանձ նորոգ հասեալ դրամոյ գնայը 'ի կիւմիշխանէ 'ի վարձ դրծաւորաց, այլ եաղուսն անուճանին յաղգես հայոց փոխել ետ արուեստ զայս ձնոյզրհ, և 'ի դիւբուեն նը ետ գործուցանել 'ի վը երկուռւմայ և ալարակէքիրի, ոտ զի այս կրկին նշոնգ զտարեկան տուրս խուբեանց վճիկ առաքելոյ 'ի կոստանդնուպոլիս, առաքեացն 'ի կիւմիշխանէ, բայց չը առաքելն ւանգ ոչ կատարեալ դրամս, այլ կիւռուս և Թերսոս ոսկիս, յորմէ վնասել գործալաքաց՝ նուազեցաւ Թիւ նոյ և Թիւ բովուց : Յետ այնորիկ խբրև Թանկագին վաճառիլ սկսաւ պաշտօն խշանուեցէ մատչն էմինելն, և գին փոյտ և ամ երաց օր ըս օրէ ծանրացան, առաւել ևս նուազեցան բովք և գործաւորք, որք ոչ կարեն աշխատիլ առալին վարձուք ոտ պահանջն 'ի նոյն :

Կիւմիշխանէ : Գլխաւոր քղաք գաւառիս կաւուցեալ ըս զառ 'ի վայր բարձր լերին՝ ուրանօր լերիս կողմանս անջատ նոյն լեառն, ուստի ունի եղևէջս անհնարին. անկանի յարևելս հարաւոյ գրատղուն քղաքն, հեռի 'ի նմէ 18 ժամ յամարային ձնոյզրհոյ գեղով, նաև 'ի ձմերայնի 24 ժամ. անցանէ և առուս մինչ ըս քղքն : Բնակիչք նր տունք երկու 1600, որք են տաճկաք, յոյնք բաղմաթիւ ըս զտաճկաց, նաև հայք են երկու 200 տունք, որոց եկեղեցի 'վայել չակերտ յանուն նը ետ ճշմարտն, բայց առաջնորդն նստի 'ի մենաստան սըբոյն սարգսի որ միով ժամ հեռի է 'ի քղքէն : Ա՛ս առորոտով լերինս անցանէ գետակ որ յանուն կիւմիշխանէի կոչի, և յինքն ընկալեալ զվերոգրեալ առուս քղքին, խառնի 'ի սեաւ ծով առ սնորմէնեիւ. առ սովին գետակաւ՝ լերկուց կողմանց ևս են պարտէզք լի պտղովք, և առուք ամարանոցաց քղքին, յորոց տաճկաց և հայոց, ձգել տարածել ըս ժամս չորս 'ի հարաւային կողմն քղքին, մինչև 'ի տեղին կոչեցեալ Սոփա պաշ. ընե, և ըս ժամս չորս ձգեալ 'ի հիւսիսակողմն նր, մինչև 'ի տեղին կոչեցեալ խոռօշ, ուր է գիւղն Խաչ : Եվանե 'ի գետակէն տեսակ մի ձկան դոր կոչեն ա՛ը պուլըը, որ նման է մեղրի ձկան :

Ա՛յս քղք ունի 'ի շրջակայս իւր գնէշն գիւղօրեայս երկու 60, ըս մեծն մասին բնակիչք 'ի յոյնց, Խոփնչ, Բուլղին, որք են հանդիսեալ միմեանց, յորս լինի

նի մեղր սպիտակ զարմանալի և քաղցր յոյժ սակս պատուճանուն Ծաղկանց որ անդ, ուստի առաքի պարգև յարքունեաց։ Թնդմպէրտ, Էմիրէր, Խոբալ, Մուշէնա, Խոսէրտ, Հրդաստ, Սովրէի գիւղ մեծ, Կրօն, Լեն։

Կեավուռ փոչէ։ Լեառն 14 ժամ հեռի 'ի կիւմիւշխանայէ 'ի գնալն անտի 'ի Թօգաթ, գոյն որ կոչի եւ գօղտա Լերանց մեծին Հայոց։

Կիւրէուն կամ Քիրէուն, 'ի Ճիհաննիւմային գրի նաև Կիւրէին 'ի հն՝ Կերասոնդէ։

Քաղաք որ յեզր սեաւ Ծովուն գրեթէ եւ մէջ գրապղունի և սամսունի, 4 օթևանօք տարեկայէ 'ի սամսունայ եւ արևելս նմի, և 3 օթևանօք 'ի գրապղունոյ և յարևմուտս կոյս նմի։ կառուցեալ առ ոտամբ բլրոյ եւ մէջ երկուց սեպացեալ առապարուց, 'ի գլուխ առապարին որ անկանի յաջակողմն 'ի մտանել անդ 'ի նաւահանգիստն՝ ունի բերդ աւերակ և անբնակ, որ կարծի լինել գործ հայոց։ բերդին են տունք իբրև 1000, յորոց իբրև 30 տունք են յազգէս հայոց, որք ունին և եկեղեցի կառուցեալ հատեալ 'ի յառապարին անդ՝ յորոյ վէր է բերդն, զոր իբրև 100 ամօք յառաջ առին 'ի յունաց, և նոքիրեցին յանուն սրբոյն սարգսի զօրավարի, զի յառաջն էր յանուն ածամօրն։ Նաւահանգիստ որ բառական է միայն վճ փոքր նաւուց չայգայից, անդ առ ծովեզերք ունի և լճակ, ուր ելանէ քարն կոչեցեալ ափիփ, որ նմանի էնդինէ քարին, ելանէ և այնիհուր, և այլ քարինք նման սմին։ 'ի շրջակայս իւր ունի այգեստանս պատուճանս և պարտէզս։

Մալգա, 'ի գիրս օսմանեանց Մալդա։

Բնակիչք որ յաւուրս սուլդան մահմուտին ապստամբեալ 'ի դուրն արքունի, առ խաղաղացեալ իւրեանց ինքնակամ բաժանեցան 'ի դրամագունոյ և անկան ընդ կիւմիշխանէին, թէպէտ ոչ բառ բոլորին։ այլ հոգևակաւոր հեքիմօղլու ալի փաշան որ յաւուրս ի սուլդան օսմանին երդ անգամ եղև վեզիրազեմ յամին 1754, և նախ ք զայն զամս երիս արար փաշայութիւն 'ի դրապղուն, գոլով այր զօրաւոր՝ ահիրապետեր ոչ միայն 'ի վէր մալգայի, այլ

նաև

նաև՝ ի վեր այլոց փաշայութեց. յետ նը այս երկիրը դրձել անկաւ ընդ իշխանութե մատեն էմինեի՝ ընդ որով է մինչև ցայժմ։ Իրը 150 գիւղօրեք են՝ ի մայրաքա, յորս աստ և անդ գտանին մատուռք բազիք. յոյնք պղնձագործք ըզ գազանձիք՝ ի կոստանդնուպօլիս, գրեթէ առհասարակ են՝ ի գիւղօրէից մայրքայն, որք անդադար երթևեկս առնեն։ Ամէն բերոց զարմանալի է կարագ ըր ապնիւ յոյժ։

Բաբերդ. ամ՛՛. Պայպուրդ։

Ոյս գաւառ՝ որ անկանի՝ ի խալխալս, սահրաբերեցաք՝ ի սանճագալն փաշայութե էրզի ռումայ. յերթս. 95=97. աչս անդ։

Պր. Ե. Այտրպատական.

այժմ Ազէրպէյճան կամ Ազըրպէյճան, ռասկ՛՛ Ազրպէյճան։

Ոյս Ե որ է մի՝ ի նահանգաց պարսից՝ ի բաղմաց հետե կինքն պարսկանակե զերիս նահանգս մեծին հայոց կոչեցեալ պարսկահայք, կորճայք, փայտակարան, նաև զմնան ինչ վասպուրականէն, և ըստ այսմ առեալ՝ ի հիւսիսոյ՝ առ երկն կոյ շերվանայ՝ և այնր մասին մեծին հայոց՝ որ այժմ կոչի կիւրճիստան, և ըստ մասին երևան, յարևելից՝ կիլան գաւառն պարսից և Ծովուն կասպից, ՝ի հարաւոյ՝ երագ ածելին, իսկ յարևմտից՝ երից փաշայութե օսմանեանց պայեզիտայ վանայ (որք են մասն մեծին հայոց) և շերիրլուրայ։ Ամենք նաև զնաւ փան և զշրջակայս նր գրեթէ զամ մասն մեծին հայոց որք անկանին ընդ տէրութե պարսից, գնեն յազերպէյճան, և մատենիկ գրէ՝ թէ պարսկիք զազերպէյճան բաժանեն յերիս մատուռս, ՝ի յազերպէյճան (առանձին առեալ), ՝ի շիրվան, և ՝ի շէմախի, բայց քեաթիպ չէ՛ էպէին որ ընդարձակ առաքրէ զայս ըստ առեալ յԱտրպատ պարսից, զշիրվան (որոյ և զշէմախի) նաև զմուղան իսկ՝ ի բաց հանէ։ Ընդհանուր ազերպէյճանի ասի Ծագիր գնէ 95 փարասախ, ՝ի մակուճայ մինչև՝ ի խալխալ իսկ զայնուհետև՝ ի պաձերվանայ մինչ՝ ի լճառն սկիպան գնէ 55 փարասախ։ Օգուտ՝ ի ջրից ինչ որք՝ ի հարաւակողմանն՝ ի

՚ի տաղտուկս լերանց՝ յոյժ ջերմ և վնասակար, զրկէշ պղտոր՚ի հիւսիսային հողմոց. խակ՚ի յայլ բիւր ձեղս ե առաւել ցուրտ, ուր և օդ մայրաքղքին Թէվին զով ե ցուրտ և ջր՝ այլ առողջարար, որոյ ցրտու Թիւն սակ ըե երկար, զի սրձակ ե հիւսիսակողմն նր. և դլուխք լերանց որ շուրջ զնովաւ՝ զամիսս լինն ձիւնապատեալ կան, յորոց գլուխ միշտ ըե առաւօան և ըե երեկս ընդ հողմ հեղուկ զովացուցիչ. անձրև նորա յաճախ ։ ՚ի մէջ լերանց գլխաւոր են միագօամ յեռատպայ կրկին լերինք ։

Սէհէնդ ՚ի հն՚՚ Օրոնդես ։ Լեառն ձիւնապատեալ դաղաԹամբ զամն ողջոյն, ուր ուռնի և լճակ, շուր ՋապատուԹէ գօտւոյ սր կարծի լինել 25 փարսախ հաչափ ։

Սիլան ։ Լեառն բարձրադլուխ միշտ ձիւնապատեալ որ ՚ի 50 փարսախաչափ պարակայուէ երևի, շուր Ջապատուն գօտւոյ սր կարծի ձգել փարսախս 30։

Երևելի գետակք են յեռատպայքդ ։

Էնդիբդպ, կոչի սա նաև Գուղուլ օղան ։ Բղխեալ ՚ի լեռնէն սկզբան անցանէ ըե էրզէդիլ կամ արտաւիլ, ուր յանուն նր Էրզէդիէի կոչի. բայց յետ անցանելոյն ըե հնաէրասպ յանուն նր յորջորջի, և ընԹացեալ ՚ի նեղքդոյ կամրջին ալիշահի, լինքն ըեռնի զվտակն ՀԱՀԷՐ. և ապա խառնի ՚ի գետն Երասխ. երկարուԹի սր համարի լինել պաղտկական փարսախս 25 ։

ՀԱՀԷՐ ։ Բղխի ՚ի լերանց կապանին Երմինանու, յետ անցանելոյ ըե ահեր և ըե գիւղն պէյլէգանայ, միաւորի ըե վերոգրելոյն հնաէրասպի, զերկարուԹ սր քեաԹխուդ չէլէպին գնէ փարսախս 20, յայտ ե Թէ առեալ յականէն մինչ ՚ի խառնուրդն երասխայ, և ոչ մինչ ՚ի խառնուրդն հնաէրասպայ ։

ՃԻՔԻՒ ։ Ելիլ ՚ի սեաւ լեռնէն քիւրախուԹանի մերձ ՚ի մերզիֆոն, լինքն ըեռնի զսահիլ առուն (որ ՚ի սիւհէնտ լեռնէն մինչ ՚ի խառնուրդն, ՚ի ձիւքԹ, ընԹացեալ փարսախս 20.) և ՚ի կեռասէվանի լինքն ըեռնի զՄԷՀԷԼՈՒՓ, (որ նոյնպէս ելիլ ՚ի սիւհէնտ լեռնէն և անցեալ ՚ի մօտոյ մերզիֆոն ընԹացեալ փարսախս 8.) և ապա անկանի ՚ի լիճն Թերմիոյ, զերկարուԹէ սր նոյնպէս 20 փարսախ գնէ քեաԹխուդ չէլէպին ։

ՀԵԼԲՐՈՒՓ ։ Ելանէ ՚ի լերանց մերզիֆոն և էվճանին, և ՚ի սահմանս միանէձի լինքն ընկալեալ զհամանուն առուս նր, խառնի ապա ՚ի սկիսերուստ գետ, զոր

մէ

մէ տեւս՝ ի պարսկաստան. երկարութիւն սր է 20 փարսախ։

Մ Խանէձ։ Բղնի՝ ի լերանց էվճանի, և անցեալ ընդ էվճան և ընդ միւանէձ, փարսախս նոյնպէս 20 ընդ քեզ թիւղ չէլեպլնին, ի գաշտաւայրն նորին խառնի՝ ի հէչթրուտ. այս միւանէձ ունի՝ ի վր կամուրջ մեծ ձակատոյց 32 կամարօք, զոր շինեալ է ոսրոսն շէմ աչտաին կոչեցեալ։ Մինչեւ միւանէձ լինին ընդունի և զայլ առուակ կոչեցեալ Կէրմրուք, որ գայ՝ ի լեռնէն սկրաւ, և ընթացեալ ընդ գաւառն մեկ փարսախս 10, խառնի ապա՝ ի միւանէձ։

Ակձաք։ Երկու առուք կազմեն զայս վտակ, որոյ ընթացեալ փարսախս 8, խառնի՝ ի գետն սիփխարուտ։

Էնգուր։ Եղանէ՝ ի լեռնէն սիւհէնտի, և բաշխեալ յանջատ այգեստանս թէվելիզոյ. միայն յառաջագոյն խըրամ մանն ինչ ներ հոսի՝ ի գետն սկրաւ-րուտ։ Ընթացք սր է 7 փարսախ։

Ակռաձ կամ Ակռէրուտ և կամ Ակռխաչ, որ թարգմանի նաև Կարմիր ջուր, ուսան և՝ ի հայոց կոչի Ըղջ։ Բղնի՝ ի լեռնէն սիւհէնտ՝ ի լերանցն էշքեմէտի և անցեալ ընդ սկրաւ, և ընդ աղտահանս և ընդ աղտաղտուկ սահմանս կիւրէլի, զաղտաղտին զգենու և լինքն քնուելիճ, և զվտակն ևս էվճանի գործէ ասլի (որոյ բղխեալ նոյնպէս՝ ի սիւհէնտ, և ընթացեալ ընդ էվճան փարսախս 7, խառնի՝ ի սա)։ Յինքն ընդունի նաև զվտակն Ակռբուրուխ կամ Պուլէվրուխ, (որ բղխեալ՝ ի նոյն սիւհէնտ լեռնէն, և ընթացեալ ընդ սկրաւ և ընդ պալիվ փարսախս 6, խառնի՝ ի սմ.) ապա անցեալ սիւրխաթ՝ ի հիւսիսոյ թէվելիզոյ, յանդի յիւրմիւ ծովակն։ Երկարութիւն ընթացից սր է իբր 40 փարսախս, և ունի ձկունս։ Ունի ակերսկյան և գծովակ իւրմիւ կոչեցեալ. կամ ծովակ թէվելիզոյ, զոր մեք տեսեալ՝ ի հայաստան, ի մասն պարսից։

Երկիր սր արգաւանդ և առատաբեր կարևորս մարդկային կենաց, բերէ ցորեան, և այլ ամենայն ապրանս, զի սկսեալ՝ ի թէվելիզոյ մինչ՝ ի ծովակն իւրմիւ, է առնորկ դաշտաւայր լայն, որոյ ձորավայրքն՝ փարախաւորք ձգեալ՝ են անդաստանք արմտեաց. բերէ և բամբակ, և թէթենիս՝ ի պետս շերամոյ, և պրեթէ զամ աղգս մրգոց պատուականս, մանաւանդ տանձ, խնձոր, և պարկուկ այն է կերասուս, և խաղող և գինի աղնիւ, մինչև՝ ի սահմանին թէվելիզոյ լինին տեղիք 60 տեսակ խաղողոյ, յորս գաւառն և խաղողն անկորիչ։ Այլ լինեն յայս քաղք, ոմն և

և յայլ ձեռս ինչ հին ձեռագրի ոտտրութիւք խրթնոյ այբենի և պարտէզք մեծամեծք և զովարձանիք, զոր ոմն գրէ քեաթիպ չէլէպին (առտրագրելով զպարտէզս Թէվլիղոյ)։ Ընդ ի Թէվլիղ ի տեղիս տեղիս առուիք բազմածախիք նկարակերտիք, պարտէզք զովարձանիք դրախտանմանիք, կողմն ի կողմանէ վարդենաստանիք և բարուիք, առատ և անդ ջուրք կարկաչահոսիք, վայրք զբօսանաց անբաւիք։ Բազմութիւն և ընարձակութիւն պարտիզացս այնչափ է, մինչև բազմաւ զօրաց աչի օսմանեան (՝ի լինելն սուլտան միւրատին չորրդի առ զաւուրս երիս՝ ընդուսմ՝ ի միասին էր յայնժամ և քեաթիպ չէլէպին), ձեռնարկել հատանել զծառատունկս նր, զաւուրս երիս ոչ կարացին կոտորել, առա իբրև դեպ լինէր նց մեկնիլ անտի, տեսիլք ծառոց պարտիզացն երևէին իբրև զառաջինն. առատուն խաղողոյ այնչափ, մինչ նաև դրասուք զօրացն կերթակրել, ոչ պակասէր և ոչ սպառէր։ Ջուրն միհրանուտ՝ ի սիւհէնտ լեռնէն ելեալ, բաշխի գրեթէ՝ ի հարիւր առուս, և հռսեալ յայդման և՝ ի պարտէզն Թէվլիղոյ, ոչ բաւէ՝ ի յոռոգել զնոս։

Ունի աղէքսիկեան և պատուական որսս Թռչնոց և ջրքուտանեաց։ Ի գաւառին Թէվլիղոյ ունի հանք սպիտակ կնոյ, նաև տեսակ ինչ սպիտակ և թափանցիկ, որ գոյանայ ասեն՝ ի ջուրց հանքային աղբեր, մերձ առ այն գետանի և բովք ոսկւոյ, որ՝ ի բազմաց հետէ լքեալ կայ անգործ սակս սակաւութեան. ունի՝ ի տեղիս տեղիս և աղբիւրս, և հանքային ջուրս, և ջերմուկս առողջարարս։

Վաճառականութեամբ մայրաքաղքին ներ Թէպրիզոյ ձգի ընարձակ չոյժ, մանդ յառաջին ճամփս, ընդ հայաստան և ընդ այլ ամենայն օսմանեան, և անդ մանաւանդ ընդ պարսիցոյ՝ ուր վաճառականք Թէվլիղոյ ունին ինչ ինչ ազատութիւն. ընդ կիւրճիստան, ընդ մինգրէլ ընդ թաթարս, ընդ մոսկովացոն, ընդ արաբացիս, ընդ պարսկաստան, նաև ընդ հնդիկս, և գլխաւոր վաճառք նր են իւր գործածք մետաքսեայք, մանդ ոսկի գիպակք, նաև մետաքս, և երբեմն ամենեւ։ Տե՛ս Քեաթիպ չէլէ՛. գնդ՝ ի տոմս ջղքս 27. բայց առեալ և զայն երկիրս որ էր մեռն մեծին հայոց։

Թէվրիզ կամ Թէվրէզ, որ է աղաւաղութեամբ հին անուանն Գավրէժ. առաւել՝ ի հնումն կոչէր Գանձակ մականունանել Շահապան։ Մայրաքաղք զովարձանի հանմարիտն աստղագուականի, որ Թէպոնոմազիէ

է այժմ յառաջին չքոյ բազմամարդուբե և բազմավաճառուբե, սակս գեռնաշարժուբեց և պատերազմաց, սակայն տակաւին է մի յերևելի քղքաց պարսից, շարաին յամին 1674 եկիր գնե զաս 'ի մէջ քաղաքային պարսից, և ճիղվլեթ ունն հաւատար կայուցանել մեծուբեե հռոմայ: Հեռն է յերևանայ 53 պարսկական փարսախաս, 'ի կասպից ծովէն 40 փարսախաս, 'ի յիւրմիե ծովակէն իբր 12 մղոնաս, կառուցեալ 'ի սպառազածս երկայնաձիգ գաշտի, առ արևմուտեան սահրոտով սիւհինտ լերին, որոյ գոտի շրջապատեբ ունն զդաշտավայրն յերից կողմանց: Ընդ մէջ լերին և քղքին 'ի հիւսիսոյ կողմանե նր անցանե գետակն սիւրխաթ կիճ շոր, իսկ 'ի մէջ քղքին անցանե և այլ ինչ առու բարեջուր, որոյ 'ի յառաւոտեանն ջնասե երբեմն և ծածկե ըզմանն ինչ քղքին. յորոյ վր են 3 կամուրջք միակամարք: Շրջապատ քղքիս որ է անտարիսպ իբրև 30 մղոն, սակս բազմուբե իւրոց հրապարակաց և մանաւանդ պարտիզաց, զի սակաւ գոտանին 'ի ներ տունք անտարահեղք:

Բնակիչք ներ ըստ մեծի մասին ըստ դրելոյ քեաթիպ չէ. լեալին են ազիատակագիմք գեղեցկատեսիլք և փրայանք 'ի գործս և 'ի շահս, յորոց բազմ անուանի անձինք երկին յազգին ասաձկաց. բայց գնե երկուս պակասուեիս 'ի բարս նց, մեծամուուբե և անհաւատարմուբե. Թիւ նց իբր 150000 ոգիք. յշջապոյն ըստ ումանց էին 350000. շարաին 'ի ձմեռս իւր գնե Թաւրիզ 9, առնիս 15000, և ոգիս (կարծեաք Թուբելով) 550000: Բուն բնակիչք են պարսիկք, և այլ սահմանակից աղգք, գոտանին և յազգես մերմէ իբրև 40 տուն հեձ տուանձին եկեղեցիս, որք յառաջագոյն էին բազմ և փարթամ և անուանի վաճառականք. ունէին և այլ եկեղեցի առ մեծ հրապարակաւ, յորում կայր մանր ինչ խաչափայտի, այլ այժմ դլխովին է քայքայեալ: Բաղում տունք հայոց ասէ մատդինիե բնակեալք յայս քղք, շահին մեծապէս 'ի յառնարուբե, յորում քաջ են առաւել քե զպարսիկս: Բայց 'ի բնիկ բնակչաց քղքիս հնդպրգեան երթևեկուն է 'ի ներ բազմուբե վաճառականաց յայլ և այլ սահմանաց և յայլևայլ աղգաց ասիոյ:

Շինուածք հնրկ ասնց են 'ի թրծեալ աղիւսոյ, ըստ մեծի մասին միայարկք և ցրիկք, բայց զոբարձալիք սակս իւրեանց դեղեցկադիր պարտիզաց. վաճառանոցք և շուկայք ներ ընդարձակ, և բազմ ուրեք

կա-

կամարակապ ծածկեալք, որք ըստ մեծի մասին անկանին ի միջոցս քաղքին, զթիւ կրսակացն շարանին գնէ 15000 ի աւենատեսակ վաճառաւք, յորոց բղխեն քարաշինք. գերեզիկ ք զամ վաճառանոցս և նա պէտպէսիան կամ պէտպէսն ուրանկիւնի ձևով շինեալ ի հասան աղեկ իբր ի 850 հիճրէթին։ Ի նոսա ի քաղաքիս արուեստաւորք որք գործեն բամբակի, մետաքսի, և գիպակի գործածս։ Ունի քաղաքամէջս կամ հրապարակս մեծամեծս, յորս ամէն մէյտանին և իբր գլխաւոր հրապարակ մեծ և երկայն ք զամենն, մեծ և ք զհրապարակին խոխանջնայ ըստ վկայելոյ շարանոյ, յորում և բազմ անգամ բանակեցան 30000 զօրք տաճկաց. յառաւօտու ի նոսա ի նամ շարժական կրսակաք փերեզակաց, և կըրսակաք այլոց կարևորաց, ի նամ լինին և ար պազարն. իսկ յերեկոյն բազմութիք գառարկապորտ արանց գերասանաց և ըմբշամարտից։ Մեծ է և հրապարակն որ է առակի աւերակ բերդի ճաքիբ փաչայինն, որ յաքսադոն էր հրապարակ զինուորաց նոյն բերդին, իսկ այժմ է սպանդանոց նամ մսավաճառաց։ Շարանն գնէ ի նամ 300 իրկեանս կամ խանս, և 250 մզկիթս, յորս գոնէն մզկիթք մեծակառոյցք և բազմածախք ըստ սէլատին մզկիթացն կոստանդնուպօլսոյ, և մինարէք յանճապահեայ պատեալք։ Երեքեղ և մեծ քան զնոսին է մզկիթն սուլթան սուղուն հասանին ի զարմ ադգոյնէլ թագաւորացդ, զորմ տես ի հին ասորպատական շինեալ կամարածածկոյթ հաստակառոյց ի արքասաղքսրանց, մերձ ի սա է և մզկիթն շինեալ ի շահ գահմամատ յորդւոյ շահ իսմայէլի. մեծաշէն է և մզկիթ շինեալ ի 878 հիճրէթին, միագմբէթ և փոքր ք զսուլթան հասանին, բայց ներքոյ և արտաքոյ յանճապահեայ զարդարեալ, ոչ նման մինարէ նորին, և ի տեղիս տեղիս ոսկեզօծեալ, և վանդակք պատուհանից ի պեղղէմի քարանց կազմեալ բազմաշխատութիք։ Են անդ և այլ մզկիթք ըստ մասին քայքայեալք, յորոց մի է մզկիթն Խօճամեհամէտսին ալի շահին՝ որ էր փոխարքայ զաղանի Թիւրին Թամասբայ. որ մինարէն բարձրաշէն գոլով ք զայլս՝ նման առաջինն երևի ի գալն յերուսաղէմ։ Ար մեծ հրապարակաւ է մզկիթ, որ յառաջադոյն էր եկեղեցի սրբոյն յոհաննու Մկրտչի. ուր և մի ձեռն նը պահէր լինէր սահն ըստ բազմ ձամբ։

Բազմ

Ըզմ աւերակք գտանին ի քղքին և մեծ արուա-
քոյ՝ պէսպէս հին շինուածոց, բերդից, աշտարա-
կաց, և շիրմաց, նաև ալքահնական պաշտաքն, ուր
նահէին Թիւրք պարսից։ Ի ձնոյհին որ գնայ յիս-
փահան՝ է մզկիթ հոյակաւ և դէղեցկաշէն, զար-
դարէ պէղէմի Թափանցիկ քարամբք, և յախճա-
պակեօք, առ դրամբ ուներալ երիսուս բարձրաշէն
մինարէս պատէր յախճապակեօք, բայց լքեր և
ամայիս, վր զի են գործ սիւնոյն առաջագ, յորոց
գարշին պարսիկք։ Ի նմին ճանապարհի ի վերայ
հատուածոց ինչ բարձր լերանց ուր ոչ երբէք էանց
գետ կամ ջուր, է քարաշէն կամուրջ բազմակամար,
երկայն իբրև 50 քայլ. զոր մծղնայի ուրուք առեն
շինել, յորժամ ի շահապատ արքայ գայր ի Թէվ-
րիզ, ոտ զի ի ձեռն այնր ասրատեպ և անվախճան
գործոյ սակաւոցե զարքայն ի հարցաքննել և խօ-
սել զնմէ ոտ և եղև խոկ։ Ի վեր լերինն առ որով
է կառուցեր Թէվրիզ, յորջորդն գայր գեղեցկաշէն
մեհեանան հայոց, որ ապա փոխեցաւ ի մզկիթ.
յոտս նոյն լերին է այլ մզկիթ քայքայեր, և ի նմ
շիրիմք նահանի Թիւրքաց մարտց։ Փոքր ինչ հեռի է
նոյնպէս մեհեանան քայքայեր, և ի մերձակայս ան-
ձաւք կրկին ուրանօր երկրին գերեզմանք, և սիւնք

ղձեայք յերկիր անկեալք։

Մերձ ի քարաշէն կամուրջն որ է ի վր վերս-
դրեր սիւրխաթ գետակին, է շիրիմ կիր Թիւրքե-
խոմարիզելին, յաճախեր յուխտաւորացն պարսից։
Ալ ի մէջ հին շիրմաց երևելի է կոչեցեր Շամ
գազան, որ է վթիսեաշն բառիս Շէնոպ գազան, զի
շէնոյ՝ ի լեզու մուղալաց նշանակէ շիրիմ. սա է
աշտարակ մեծ ի մէջ պարսկաց, որոյ շրջապատ
220 քայլ հնրկ, տրամագիծն 40, խոկ Թանձրու-
Թիւն պարսպին 12. ի ստորև մինչ ի գլուխն են
110 աստիճանք, և ի գլուխն անդ է սենեակ, յո-
րոյ պարիսպն արտաքուստ գրեալ կան պէսպէս
գրուածք և տառք. ի յատակն է երկաթի վանդա-
կապատ տեղի, յորում ասեն լինել գերեզման զա-
զան խանին Թաթարաց որգւոյ արղունի, որ հանդ-
նեաց ի Թեզպրիզ մզկիթ բարձրակառոյց պէսպէս
յօրինուածովք. և շուրջ զնովաւ 12 բարձրաշէն
մեարէսք, և շիրիմ վր Իւր յաշտարակի անդ՝ արկեալ
հինն ի հիճ՛՛ 697. (1297), և ի մեռանիլ գե-
զակուր մահուամբ ի հիճ՛՛ 703 (1303) ի 33 ա-
մաց

ՀԺ

(ա) Լաւոդիկէ դնէ ի 1591։

քաղքին
մայց հասակի, Թադէոսաւ առումն, ի մեծի գեառնա
ջաթժուե որ էղե ի 1641, (ա) երկու կողմն չինուած
Ծոյս հերձել վերուստ ի վայր լցաւ աւերակօք։
Յարևելեան կողմն քղքին է բերդ ինչ դրեթէ աւ
հնոյ աւերակ կոչեցեալ Գալէն ընդդէմ. որոյ չինօղն է
բնչիտ միւս փիսաղքայ վերոգրեալ զազանին, մեծն
շահատպաս եաս նորոգել զայս բերդ սակս քաղա
յարմար դրիոց նր՝ ի պաշտպանել զքղքն, բայց յե
ատգայից անհնաման Թողել՝ օր ըստ օրէ քայքայել։ Ի
նոյն արևելեան կողմն է բերդանման չինուած,
զորմէ բնակիչք հայոց աւանդեն լինել բնակարան
ս խոստովու հայոց արքայի, զորմէ տես ի հին
տարեգրսկան. զոր ոմանց շինեալով, զքնչերն
պարսից կարծեցին որ գերեալ զնաչն, որոյ ար
քունիք էին ի տիսբոն։
ի հրկակայս Թէվրիզայ ի գաշտավայրին և ի վր
լերանց են գիւղօրէք մեծամեծք, յորոց իւրաքնչիւրք
ասե քեաթխոդ չէլէպին են դրեթէ մի մի գիւղա
քաղաք. զորոց գլխէ դնէ 24, և ասորև ի յիշելն
գարևմտեան կողմն քղքին որ է ձորավայր, գնէ
անդէն 30 գիւղօրէս մեծամեծս։
Էվճան։ Ասան որոյ բնակիչք ասորիք և քրիստո
նեայք, ունի շուկայ և հոսանուտ ջուրս ի լեռնէն
սիւհինամ առ որոյ ասորոտասլ է կառուցեալ. ըղ
քերդ սր որոյ չորջատան էր 1000 գերդ, եաս չի
նել զազան խան։ Օդ սր ցուրտ, ոչ բերէ միրգ
և բամբակ, այլ արմտիս և բանջարեղինս։
Էրեխդիլ կամ Ազրուրիլ։ Քղք մեծ բայց անպարիսպ
կառուցեալ ի դաշտավայրի առ արևմտեան ասորո
ատոյ սկզբան լերին, հեռի ի Թէվրիզայ 13 ժամ յա
րևելս հիւսիսոյ նր. ունի բերդ աւերակ ի վր
լերին, ըստ ոչ քղքին անցանէ առու Էնխէրդ կամ
Գուզլու օլան կոչեցեալ, որոյ նախ ջ զմոանալն ի
քղք յիրկուս անգամս։ Բնակուքն սր Թէպէտ
նուազեալ է յոյժ յառաջին բազմամարդուէ, սակայն
և այժմ գոանին ի սմ տունք խոր 1500, որք ըստ
մեծի մասին են պարսիկք, և սակաւք յազգէս հայոց,
և այլ զանազան ազգ, և բնչ երթևեկուն վաճա
ռականաց պէսպէս կողմանց։ Իւրաքնչիւր տունք
դրեթէ ըստ Թէվրիզայ ունին առանձին պարտէզս
լի մրգաբեր ծառովք, մինչև ի հեռուստս երևիլ

քղքին անտառ բաղմախիտ ծառոց. յորմանս ի վե-
ղոցաց հոսի ջուր, ունելով ի վր կամուրջ ի տե-
ղիս տեղիս. ունի բիշմ լինլանս իր խանս, բաղանիս,
շուկայս յարիածածուկս, վաճառանոց, և պէղպէ-
քան կամ պէղէզքէն քառակուսի երիւք գրամբք,
բաղանիք սր լաւ, հրապարակքն մաքուր, գլխա-
ւոր հրապարակն է մեծ և երկայնաձիգ գրիւք յո-
րոյ ի մի կողմն է քէրվանսէրայ մեծագառոյց։

Մեծ մզկիթն է գրեթէ ի մէջն անդ քղքին ի
բարձրաւանդակի, շինուածք նր բերդանման, մուտ
կալուածոցն մեծագանձ. առաջի դրան իւրոյ ունի
շատրուան որոյ ջուր բերեալ է յերից մղոնաչափ
տարածութենէ, ունի խմարկէթ, գրատուն, և այլ
շինուածս առ հնրկ մեծաշէնս, նաև խոհանոց ուռ-
ուի բաշխել կերակուր յաւուրն երկուց առաւել քան
զ1000 անձանց անդ բնակելոց և բազմութեան աղքա-
տաց։ Ի շինուածք լինչ մզկիթիս թաղել կայ չէյխ
սաֆիէտտին խոճայ, նահապետ սաֆէվի կոչեցեալ
զարմին Թէքրցն պարսից, զորոյ ղնիրիմ շինեաց չէյխ
մուսայ սատրէտտին ղինի մինուճան հօր իւրոյ, ա-
պա ի յաջորդաց սր չէյխ Ջիւնէյտն մեծագործ և
յաւել զայլ շինուածս հոյակապս։ որով այս նիրիմ
հնձ այլ ամ շրջակայ շինուածովք իւրովք եղև փա-
ռաւորագոյն քան զայլ ամ շինուածս այնր կողմանն
շքեղազարդել արծաթատիպ դրամբք և ոսկեղէն
կանթեղօք և եղև ուխտատեղի մեծ և հռչակաւոր
յաճախել յամբաւ բազմութենէ ուխտաւորաց պարս-
սից. և տեղի տաղաստանի ամ մեծելոցն մնհա-
պարտ յանցաւորաց, որոց ի յատկաւինելն յայս շէ-
նիմ վերծանելն նաև ի մեծաղօր ձեռաց արքային։
Թաղեալ կան տատէն և Թէքրք պարսից ի զաւա-
կէ նորին։

Անուանի է այս քղք մեռնդ ի ժէ դարուց հետէ,
սակս լինելոյ բնակուն նախնեաց արքայիցն պարս-
սից տաֆէվի զարմին, որոց աւերակք տակաւին
երևին մինչև ցայժմ, և սակս շերմի նց, մինչև յայն-
ժամ պահպանեաց որ էղև ի մէջ օսմանեանց և պարս-
սից, նաև յայլ կուիս, աղատ և անվտանգ ինաց
արտաքին ի պատիճ շերմացն. անուանի է ևս սակս
լինելոյ վաճառատեղի և օթևան կարաւանաց մեռնդ
կիլանու և չէմախոյ, ուստի բերեն կարաւանք երե-
քեան 800 նաև 900 ուղտուք մեսաքս անքատ մեռնդ
յառաջին ժամս, և ի օթևան ամենեցուն որք ինչ

նապարհորդեն 'ի կիլանե և 'ի չէմախոյ 'ի հայաստան, 'ի կոստանդնուպօլիս, և յիզմիր։

Դմին իրլ վաճառականութեն սր ծաղկէ է, և 'ի մէջ վաճառաց իւրոց աշնիւ է ներբանիւթ կոաւն, և կարմիր ներկն։ Դաշտավայրն՝ յորում է կառուցեալ արտաւիլ, ձգի ըստձակ առաւել ք 9 մղոն, շրջապատեալ բարձրաբերձ լերամբք, յորս բարձրագոյնն է վերոգրեալ Սեյլան լեառն, ևսկ լեռնիք կիլանու անկանին յարևելս հարաւոյ ջղքին։ այս բշխմուիք լերանց նր պատճառեն սոեպ սառպ փոփոխուի օդոյ 'ի ցրտոյ 'ի ջերմ, և 'ի ջերմուէ 'ի ցուրտ։ Եղկիր նր բերէ արմանիս և միրգ սակաւ քան զնոսա 'ի տանձէ և 'ի խնձորոյ։ ևսկ զայլ պտուղս բերեն 'ի Թէսրիզոյ և 'ի Դաւէշ գեղջէ որք են մօտ։ բայց ամ ծառք իւր պտղաւոր գոլով, փայտ 'ի պէտս չինուածոց բերեն 'ի կիլանայ վեցօրեայ տարակայուԹէ։ ՎեաԹիսպ չէլէպին 100 գիւղորէս դնէ ընդ սովաւ, և բշխմ մուն ասէ լինել յայս ջղք, որոյ վճ որսական կառուս 'ի վաճառարկանեն անդէն։

Իբրև մղոնաւ և կիսով հեռի յարտաւիլայ, է գիւղ յորում է շերիմ մեծաչէն շէյխ սաֆիէտտինին, զոր շինեաց վերոգրեալ շէյխ մուսայ սաորէտտինն։ Մօտ 'ի սա է այլ շերիմ փոքր, ուր Թաղեալ կան բշխմուիք 'ի ցեղէ շէյխ սաֆիէտտինին։

Խուխու։ Պղպեղատիպ յարևելս հարաւոյ արտաւիլայ, 2 օԹևաձոք հեռի 'ի նմէ։ Մերձ 'ի սա միով փարսախաւ է լեառն պարսպանման, որոյ գանգակոյմն իբրև 15 կանգնաւ կարկառեալ կայ արտաքս, բղխէ անդուստ ջուր յորդառատ, և հոսեալ 'ի խալխալ ոռոգէ զպարտէզս նր։ բղխէ և 'ի ձոր ինչ սր աղբիւր, որոյ ջուր յամարայնի սառուցեալ պաղ։ իսկ 'ի միւսում կողման այլ աղբիւր՝ յեռանդեան՝ յորոյ ջուր ձու արկեալ եփի։ Ունի խալխալ վճակս 4 'ի միջոցս լերանց, և վայրս խոտաւէտս, և որս պարարտս։

Տարխուշ։ Վճակ որ 100 գիւղօրէս ունի ասէ քեաԹիպ չէլէպին։

Շահրուտ։ Վճակ յարակից վերոգրեալոյն, ունի գիւղս չորս յ0։ օդ սր բարեխառն ջերմ, արմաւիքն ընտիր, բայց միրգն սակաւ։

Մէյդին։ Յիշեալոյն կոչէր Տէրվէ։ ասպա կոչեցաւ միւշքին յանուն իւրոյ հռաւսակալին։ Սա գոլով

լով անկել՝ ի հարաւակողմն սկզբան լերին, օդ նը ծանր է, այլ արմունկք և միրգ բիչ, ջուրք նը հո-
սին՝ ի նոյն լեռնէ։

Էնապ և Էրճափ։ Են երկու աւանք՝ ի հարաւակողմն սկզբան լերին, ուստի հոսին ջուրք նը։ գինաման չինեաց սկերոզ սասանեան իսկ գերձագն կաւատ որդի նորին, օդ սր բարեխառն ցուրտ, բերէ ա-
ռատ խաղող և ընկոյզ։

Խէյոբէհոհ։ Աւան՝ ի հարաւոյ սկզբան լերին յոր-
մէ հոսի ջուր նը։ բնակիչք ըստ մեծի մասին են հօշկակալ։ օդն սր ջերմագոյն։ ի բերս իւր յո-
ղով են արմունկք։

Ազհէր։ Աւանաքէն՝ ի հիւսիսոյ արտաւիլայ, առ առուխ որ յանուն իւր կոչի և խառնի՝ ի գետակն Էնտերապ։ օդ սր ցուրտ, ջուրն հոսի ընդ ափա-
պայս՝ ի լեռնէն Էրէնիէրէ։ բնակիչք նր տունք իրր 150։ արդիւնք սր են արմունկք, և միրգ տակաւ։ Ու-
նի ընդ իւրև գիւղս իրրև 20։

Սէրահ, կամ Սէրավ։ Աւան յընտրճակ գաշտաւայրի առ ստորոտով սկզբան լերին յարևելս հարաւոյ նր, ղորոյ գբնակիչս սպիտակագէմն և շատակերս գնէ քեաթխէ էվէսկին։ օդ սր ցուրտ, ընդ մէջ իւր ան-
ցանէ գետակ յանուն նր Սէրահ կոչեցեալ, որ Թա-
փի՝ ի վնձն իւրմէոյ։ բերէ սր արմունկք, խակ խա-
ղող և միրգ տակաւ։ ի պողմնի արտաւիլայ՝ ի գաշտաւայրին ստոյտ պարտեցաւ Թամթարխանն՝ ի պարսից։ Ունի վիճակս 4, յորոց մին կոչի Վէրվէնոփ կամ Պէրվէնոփ, 20 վարուսխաւ հեռի յարտաւիլայ։ և գիւղօրէս 100։

Տէրվէնօփ։ Յընջագոյն ասան էր ասէ քեաթխէ էվէսկին, խակ այժմ՝ քղաք և ձմերոց, ունի արմունկս, բամբակ, և որիզ։

Գէվէղ։ Բերդաւան առ գետակաւ՝ ի լեռնատափ-
նի՝ ի մէջ անտառի։ օդ սր բարեխառն, երկիրն բերրի յարմունկս և՝ ի միրգս։

Կէլանէ Քաւլան։ Գառատ յորում քեաթխէ էվէսկին գնէ 150 գիւղօրէս գալիշն, և գբնակիչս անհնար ասէ լինել՝ ի քղքականուէ։ արդիւնք գառատիւս են արմունկք։ բամբակ, և որիզ։

Մէրճանէ Նայէմ։ Գառատ որ ըստ վերոգրեալ հեղի նակին ունի գիւղօրէս 30, յորոց ոմանք անկանին յեղբ գետոյն Երասխայ, ուստի և՝ ի վասպուրա-
կան կամ կի՝ ի փոյտակարան նահանգ. մեծին Հայոց,

երկիր սր բերրի է յարմարիս և՛ ի խաղող, և յայլ միրգս։

Նշխարհ ք նոր բերդ։ Բերդ աւերակ՛ ի գաւառի Լերին, այլ ի լճան ձր նստի՛ ի գիւղն Հոլ։ օդ սր ջերմադոյն. ունի ջուրս հոսանուտս, արմտիս, բամբակ, և որիզ, և ըստ իւրն ունի քանի մի գիւղս։

Պաքր։ Գաւառ որ ունի գիւղորիս իբրև 20։ կաղուցեր՛ ի մէջ կաղնաստանի. օդ սր ջերմ, բերր իւր՝ արմտիք և միրգ տակաւ։

Մէրաղ կամ Մուղա։ Ասան պատուհական մնքուր, հեռի՛ ի Թէվրիզայ 7 փարսախաւ յարևմուտս հաստատ ն՛ր, մերձ յիւրմիէ ծովակ յարևելից ն՛ր. կաղուցեր՛ ի հարաւակողմն սիւհէնս լերին, յորմէ գետակն Բուդի ոսկի սր Թարդմանի Գետ յատակ հոսեր անցանէ ընդ սա։ Ունի պարիսպ հողաշէն, քնակիչք սր տունք իբր 250 առ հնրկ պարսկիք, զորս սպիտակագեմն դնէ քեաթխուդ չէլեպին. օդ սր ծանր, բերր սր են արմտիք, բամբակ, և՛ ի մէջ միրգս խաղող յոլով, նաև ընկոյզ. ունի ըստ իւրև վիճակս 6։ Աստաբոյ ձկնքին՛ ի բլուր ինչ երևին հետք գիտանոցին, զորմէ տես՛ ի հին առըջ պատմական։

Մէյանէճ։ Գիւղ որ՛ ի հնուն էր ձկնք հեռի՛ ի մերկալայ 2 օրիւանոք. օդ սր ջերմ, տեղին յուռթի ջրարբի բարգաւաճել բերովք։

Կէրմրուդ։ Գաւառ յորում ըստ քեաթխուդ չէլեպիին են գիւղորիք աւելի քան զ100. օդ սր լաւագոյն ըստ չմիյանէճին, ջուրն եկեր՛ ի լերանց՝ խառնի՛ ի գետակն սիֆխարուտ, արդիւնք երկրին են արմտիք, բամբակ, որիզ, խաղող, և այլ միրգ։

Տէխէվաճան։ Ասանաշէն, որոյ օդ բարեխառն, ջուրն հոսի՛ ի լեռնէն սիւհէնակ. բերր ն՛ր արմտիք, բամբակ, և միրգ, խաղողն ընտիր։

Նէյլան։ Ասանաշէն որոյ բնակիչք Թուրք. ջուր սր գոյ՛ ի Բուդի ճի-ֆրն գետակէն. ունի արմտիս, բամբակ, և յոլով այգիս։

Տէրպոլ։ Գաւառ՛ ի հիւսիսակողմն Թէվրիզայ, որ ունի գիւղորիս աւերն ըստ զ50 ըստ քեաթխուդ չէլեպիին. օդ սր բարեխառն ջերմ. ջուրն եկեալ՛ ի լերանց յետ անցանելոյ ըստ սա անկանի յերասխ, ուր նի արմտիս, բամբակ, և պտուղ յոլով. զորս սաքէ և՛ ի շրջակայս։

ՋԼՆՈՒԼ։ Ասան լի այգեստանեաք, բերէ խաղող և այլ միրգս, յորս ընակը է սակաւակ խնձոր նը, ուն և արմաւս։

ՄՈՒՏՈՒՏ։ Է բերդ, և ուն 'ի ներքոյ նը գետղ կայ ռուցեր 'ի խոխոմ լերինն, որ մինչ 'ի կէս օր հո վանի առնելով գեղջն, արգելու զձառագայթս արեւուն։

ՔԷՓԷՔ։ Է ասան մերձ 'ի գետն երասխ, ուր լի նին միրգ արմաւք և բամբակ. և յայն սահմանս չինեալ կամուրջ մի մեծ Ղըյա նը վիլք նախնեաց վանեան 'ի վր նախայիշատակեալ գետոյն երասխայ։ Խուռձ։ Գղեք փոքր 'ի հարաւային ծայր աղերսակ ձանին, հեռւ 'ի մերաղայ 13 փարսախաս։

Պր. Ը. Ուղեւորք.

այժմ Շէրվան։ Գաղթականք հայոց 'ի հայոց։

Շիրվան ը քեաղթիպ չէլեպիին ձգեր երկայնի լերկայ կուր գետոյն, մինչ 'ի տէրպէնտ, որ Թէյմա 'ի նախնուն էր անուն քղքի, բայց այժմ է անուն գաւառի. և այսպէս 'ի հնոյ սկսայ՝ ուն իր սահման զտաղիսեցւոց՝ յարևմտից՝ զայն մասն մեծին հայոց որ տուղ մինչ ըլ էր ը տրուբ վրայ. 'ի հարաւոյ՝ զման որ է ը տրուբ պատոնց. իսկ յարևելից՝ ղծովն կասպից, որ և կոչ նուն ար ծով Խրվանու կոչի 'ի բազմաց։ Օդ ար բարեխառն, մինչև 'ի տեղիս տեղիս բոյսք նը դա լարել միայ ը ամն ողջոյն. յարևմտից պատի կուր գետով, որոյ 'ի սահմանի ար միակցել ը երասխայ, զհարաւակողմամբ նը պատեալ յանդի 'ի ծով։

Երկիրն լեռնային այլ արդասաւոր, որոյ որթք այգեաց կարի խիճ ածեն, բերէ արմաւս և միրգ, յորս պատուական լինի խնձորն, մեղրապտղն, և նուռն առատ յոյժ, մերձ 'ի շամախի ձորք յարխմուտս հիւսիսոյ նը ունի անտառ մեծ առ հնոյ նուռնենեաց, յոյր տակ կոչի 'ի տաճկաց նուռ մեղ լուկ, լինի անդէն նաև ձիթենի։ Բերէ և բամբակ, և մեռաքս, որոյ տուրևառուրթն 'ի շեմախի ձղք միայն լինի տուեն ամն ամի 'ի չափ 2000 բեռուն։ 'ի հիւսիսակողմն սլաքիուս ձղքին ոչ յոյժ հեռի 'ի Շամ 'ի գետիս Պաղմագ կոչեցեալ լերանց՝ ուն նուռ

սպիտակ առատ և պատուական՝ ջայլոց տեղեակ. են անդէն ասա և անդ բազմութեամբ ականց աղբե- րաց, ոմանք խորք մի դրկաչափ, և ոմանք 10, մինչև 20. յոր՝ ի վերին երեսս ջրոյն տեսանի պատեալ նաւթ սպիտակ որ բղխէ՝ ի յատակէ ականց՝ ի վեր, զոր ժողովէ յանօթս առաքեն՝ ըստ պարսկաս- տան և ըստ այլ սահմանս մինչև՝ ի կոստանդնուպո- լիս՝ ի պէտս ներկարարացս, զոր կոչեն ումէմ՝ նէֆ- թի. ՝ի կերս տունուն և՝ ի լապտերս փխկ իւղոյ՝ ի շերվան և՝ ի պարսս. այնչափ առատուէ է անդ՝ զի թէ և թզաւ չսի բրեն զհող այնր կողման՝ ի վեր բղխէ նաւթ ։ Ասրեք ուրեք՝ ի շերվան՝ ի ձո- րավայրս յաշխատեն թիւնաւոր ղեռունք, օձք, իժք, ասրդք, ևն ։

Ըէմախէ կամ Շամախէ, և Եղծմամբ Շեմախէ, ‖ Հայք և պարսիկք (ասէ մատենիկէ) կոչեն սովորաբար և շամախի, իսկ մեր ձնեձորդք շուամախի ։ Ա- յր- րաքղաք շերվանի՝ ի դաշտավայրի 8 ժամ հեռի՝ ի հասպից ծովէն, և իբր 16 մղոնաւ՝ ի շերվան քա- ղաքէ՝ ի հիւսիսոյ նր. բերդաքղաք պարսպաքղաք վայելչաշէն, որոյ բնակիչք տունք իբր 25000, ըս- ւեծի մասին պարսիկք, իսկ մնայեալքն հայք, և այլ ինչն ազգք ։ Բազմուն վաճառականաց և արո- ւեստաւորաց է՝ ի նմ, և բիլմ տուրևառուն. ունի ջուր պատուական՝ ի մերձակայ լերանց ։ Բաժանի այս քղաք՝ ի հին և՝ ի նոր, ւե՝ զի՝ ի յաւուրն գահ- մասայ զայս քղաք յամին 1738 ՝ի լեղկիւաց, զմեծա- մեծս և զարուեստաւորս եհան և արուարձոյ քղքին բնակեցոյց. իսկ յետ մահուան նր թողեալ նոյ զնորն՝ դժուր բնակեցան՝ ի հին շամախի, բայց և՝ ի նորն անդ գոնէն մինչև ցայժմ բնակուիք ։ Ունի սա և նաւահանգիստ պատուական յաշխատէ յոյժ՝ ի նաւուց կասպից ծովուն ։

Շաքան ։ Գիւղ՝ ի հիւսիսակողմն շամախոյ իբր մի- րեայ հեռի՝ ի նմ. և 3 ժամ հեռի՝ ի ծովէն, առ պետական. բնակիչք ոչ պարսիկք, հայք, և այլ ազգք ։

Պաքու կամ Պագու. ՝ի ուռւսաց կոչեցեալ Կուօպ պա- ւո. ք բերդ պարսից ։ Քղք անուանի մինչև յա- նուն նր կոչէլ երբեմն զծուխ կասպից, առ որոյ ծոցով է կառուցեալ, յարևելս հարաւոյ շամախոյ. ունի և բերդ՝ ի վր բլրոյ ։ Բնակիչք ոչ տունք իբր 6000, պարսիկք, և այլ մահմետականք, իսկ մնաց-

ցեալքն

ցեղքն հայք, օդ ՝ի ջերմ։ Զունի այս քղք ընդ
երև դիւղ լինչ կիմ բնակուել, և չրջակայ սահման
նր մինչև ՝ի 10 փարսախ է ապատաժուտ, յորում
չեք ամենևին բոյս լինչ, այլ թէ ըրեսցի ՝ի խորանին
10 թղաչափ, եւ անդ հող և ածուխ հանքային։
Ըրջապատ ծուխածոցոյն պագուսոյ է փոքր, և չէ
նաւահանգիստ անքոյթ, են անդէն և երկու կղզիք
փոքր, և այլ ժայռք։

ՀՐՏՐԵՐՆ։ Աւան յաին ծուխ ՝ի վր լեղոճին հո
ղոյ որ ձևացուցանէ ղծոցն պագուսոյ, հանդէպ
թէոիր անուն փոքրիկ կղզւոյն։ Մերձ յայս տեղի
է ուրեք հրաբուղխ սառըերկրեայ, ուստի շնչեն
ծծմբայոյղ գոլորշիք հրացէրք։

ՎԷՒԷ ՊՈՒՆԻ։ Լին երկու հրուանդանք պագուսոյ
ձգեալք ՝ի ծովն կասպիական, որք երևելի են քան
զայլ հրուանդանս յարևմտեան եզրն ծովու։

ՄՈՒՂԱ։ Աւան շինեալ ՝ի հովտի, ուրանօր սկզբնա
ւորի խրամն մեծ զոր եւս բանալ ստանդուլ ռազին
յամին 1700. որ ձգի մինչև ՝ի ծովն։

ԷՐԷՍ։ Աւան լեզր գետոյն շինեալ ՝ի նուշրեվանայ
յարևմուտս հարաւոյ շամախոյ, 3 օթևանօք հեռի
անտի. ազաւ են ՝ի սմ բնակուելք սակս առատիկ
ջերմուն օդոյ նորին։ Քեաթխուդ չելեպին վայրա
պար յանուն ՝ր կոչեցեալ կարծէ զգետն էրէս կիմ
երասխ որ է արաղ, զի անուանս երասխ՝ որոյ աղա
ւաղութեին է էրէս, կարի յոյժ յառաջէ ՝ք զնուշ
րեվան։

ՃԷՎԱՓ։ Շէն կառուցեալ առ արևելեան եզերբ
կուր գետոյն մերձ ՝ի խառնուրն ՝ր յերասխ գետ,
բնակիչքն պարսիկք և հայք, երկիրն ոչ այնչափ
արգաւանդ։ Մերձ ՝ի ՃԷվատ է կամուրջ փայտա
շէն ՝ի վր գետոյն երասխայ յետ խառնելոյ ՝ր կուր
գետոյն, զոր շինեաց դահմատ գուրխան յամին
1738, առ ՝ի տալ անցս զօրայ իւրոց ՝ի յարձակիլ
՝ի վր շամախի ՝ք զքին՝ զոր առեալ էին լեզկիք ՝ի
պարսից։ ՝Ի մերձակայ դաշտավայրն յաին երաս
խայ ՝ի հարաւոյ՝ կալեցին իշխան ռուսաց զօրօք
խաղաղութիւն ՝ր պարսից։

ՇԷՐՎԱՆ։ Աւերակ քղք ՝ի լեռնոտանի, որ յա
ռաջագոյն էր մայրաքղք համանուն ՃԱՆ, քանի մի
մղոնաւ հեռի ՝ի ՀՐՏՐԵՐ վտակէն որ յանգի ՝ի կուր,
ունի և բերդ հին և անզօր։ յարևելեան դաշտա
վայրն ՝ր օթևանին վրանաւոր Թաթիառական մու
ղանք։

Կէ–էնեան։ Բեերդ ամուր բարձր և դժուարամատոյց, որ էր ասէ քեաթիպ էլէպիին բնակարան առքայից շիրիանի։

Նէհէյէհէր։ Ասան յեղը կուր գետոյն ՚ի հարաւա–կողմն շամախոյ, մօտ օթեւանաս հեռւն անտի։

Գիւլիաւէզի։ Գաւառ և քղաք հայոնանուն, զոր շինել ՚ի քուշթասէպ որդի լինհրահէպի, ուրանօր գետէն կուր և երասխ ՚ի զանազան առաջս բաժանել ասէ քեաթիպ էլէպին ուռուանեն զայս գաւառ։ Զբնակիչս դնէ ապոստոլադէմս, որք հօսին ՚ի լեզու փէհլէվի ՚ց և պահլաւի, այդունք երկրի նր են արմանք, և որիշ պատճառական, քայց մերգ նր ասիս։ Գիւղօրէք ար յոլով։

Նէյապատ։ Բեերգաւան առ կուր հանմնուն առուձ, յեղը կասպից ծովուն իբր 25 մղոնաս հեռւն ՚ի տէրպէնտէ ՚ի հարաւոյ արևելից։

Գըպէն։ Տեղի մեծ ՚ի տէրպէնտ շինեալ ՚ի կասպից ծովեզերս ՚ի մերձաւորութեան Ղրղըսի գետոյ, որ ՚ի ստորոտս Կովկասու լերանց ՚ի հիւսիսոյ կողմանէ հոսի և կասպից ծովն։ Ի գաւառն Շաքու, որ ՚ի հարաւ–արևելից կողմանէ ՚ի ծով։

Տէրպէնտ։ Անուն պարսկական որ նշանակէ դրան նահապատ, և առ ասաձիկս ՚ի գործ ածի փիւռկ կլիմայից և կասպիանաց. յարաբացւոց կոչի Պապ–էլ–էպվապ, որ նշանակէ ՚Դուռն դրանց, զի դուռն կոչի առ նոսա տուր և առ մեզ կիմ սկիզբն և կիմ աւարտ կապանին, և քղաքս տէրպէնտ բերդ շինեալ է մերձ ՚ի սկիզբն կրճից ձորոց որք են ՚ի մէջ դրունք, յորս ասակս կոչեցաւ դուռն դրանց ոմն գրէ քեաթիպ էլէպին. ՚ի տաճկաց կոչի նաև Տէմիրքափու։ ՚Ի հն" առ մեզ ՚Դուռ քանդ, որ է նոյն ինակ անուանս տէրպէնտ. ինակ առաձեալ ՚ի հն" կոչէր ՚Դուռն ճորայ, զորմէ առեալ ՚ի հլին ապրճանս։ Է բերգաքղաք պարսպաքղաք յեզս կասպից ծովուն, հեռի ՚ի բեերանոյ երասխ գետոյ իբրև 21 պարսկական փարասախաս, ՚ի հիւսիսակողմն նր. կառուցեալ ՚ի յանձուկս հարթարդաք ձորամիջն, որոյ վայնուքն է իբրև կէս մղոն. ինակ երկայնուն յարևելից յարևմուտս՝ իբրև 3 մղոն, յարևելից յանգիս ՚ի ծով, ինակ յարևմտից յանգիս ՚ի սարերս ապատաք

ժոռս

ժուտ լերանց: Պարիսպ քաղաքին բարձր յոյժ և
թանձր 5 ևմ 6 ոտնաչափ, զոր շինեալ պատուեն՝ ի կրոյ
և՝ ի մանրաձաղոյ ծովային խեցեաց, որ երկարութեամբ
ձամբի կարծրացեալ յոյժ՝ թուի լինել վէմ միատեսեան:
՝Ի վեր դրան ինչ հարաւակողման եգիտ ադամ օչէա
բեան ճնեհտրդ՝ ի ժէ դարուն ժամկադրութեն եռա
տոլ՝ ի գիր ատրեաց, և այլոյր բան՝ ի գիր արա
բացոց և՝ ի գիր անծանօթ:
Քաղաքիս չէ լեպին յետ դնելոյ՝ թէ նուիրեալ
ալքայ՝ ի Ծուլեղերէն մինչ՝ ի լեառն կանդնեաց պա
րսպ գրե, || ՝ի տափարակ վայրն ընդ երկու կողմն
• դրունս ունի. սակայն երկու պարիսպք են՝ ի
• ատրուան բոլորակաձև լերին կառուցեալ, յորոյ
• ՝ի միջոցէն հոսի աղբիւր քարեհամ. երկայնուն
• պարսպիս 10500 հանգուն. իսկ լայնուն 550
• հանգուն, ունի բրգունս 70, բարձրութ սորին է
• ՝ի չափ բարձրութ ցամաքակողմեան պարսպին կոա
• տանդնուպօլսոյ, և պարիսպն ներքոյ և սրտա
• քոյ՝ ի տրէպտաշէսեանց, յորս են քարինք մեծա
• մեծք չորեքկանդնեանք յերկայն և՝ ի լայն....
• սակն թէ պարիսպ որ մտեալ է՝ ի ծով իբրև մղոնս
• երկուս ||: Բնակիչք որ պարսկք և այլ ազգք
մահմետականք, և սակաւ հրէայք, նաև յապետս
հայոց, այլ սորին կողմն ջրովքն առ ծովեղերք՝
որոյ չորքասեան է դրեթէ մղոն և կէս, անբնակ
է կլինովին և լի պարտիզիւք և անդաստանօք, ուր
՝ի հնուէն բնակէին սակս յոյնք. սոյն այս կողմն է
սակաւ մի ժիայն տապատաժ քար, որ վտանգաւոր
գործէ զնաւահանգիստ նր: Ասյս ծով սէրպէնտի
է նաւահանգիստ կողմանցն խէզէզի, սէրիրի, կիւր
կեան, դապէրնանդի, քէրճի, և գայթադի:
Արտաքոյ ջրովքն են բազմաւ յոյժ դեղեզմանաց
մեծամեծ քարամբք որոց ձևք սակաւք են կիսաբո
ղոր, և սակաւագիւտք նոքա՝ ի լեզուս արաբացւոց, զո
րոց բնակիչք սակս լինելոյ դեղեզմանս զօրաց զա
զան թագերին՝ ի սպանդին ընդեմ թաթարաց սակա
նի: Ընդնայս և՝ ի կողմն ծովեզերս են և այլ դե
ղեզմանք սակաւք՝ ի մեծամեծ քան զայլս՝ ի յորմէ
պատ վայրն պատուհանք՝ ի մահմետականաց. է՝ ի
սէրպէնտ և դեղեզման ուրուն հռչակաւորատն,
զորմէ բազմ ինչ առասպելեն բանասաեղծք պարսից:
Բեղդ սէրպէնտայ է՝ ի գլուխ լերին, յորում նըս
ան զօրականք պահնակք, ունի և այլ մարտից
ատ սպառազէն լերին, եբեւն անդէն՝ ի լերին և ա

ւերակ երկայնաձիգ պարսպի առաւել քան զ150 մղոն. զորմէ ասէն, թէ 'ի հնուն ժամն 'ի ծովէն կասպից ձգէր մինչ 'ի սեաւ ծով. նմին իրք դրէ լեռնէք 'ի պատմուճէ ռուսաց։ || Ասյս գործ որ վիայն կաց
• ըէ համեմատիլ ընդ մեծ պարսպին չինաց, յանդ
• դիման առնէ զարդիս զզօրուն և զճարտարուն
• նախնեաց բնակչաց այսոցիկ սահմանաց, եթէ ոչ
• կամեսցուք դնել զնա գործ նախնի քան գրաց պարս
• սից։ Ճնշհորդք ամանք զայս պարիսպ կռվկաս
• սու շինեցին ընդ դրանց կասպից ||։

'Ի վերայ այլոց բլրոց տեսանին աւերակք և այլոց բերդորէից։ Ընդ կայ երկիր սորա բերդ վուշ, և քրքում առատ 'ի ծովեզերեայս, զորս և առաքէ առ և անդ։

ՅՈՒՑԱԿ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԱՍՈՒԱԾ։

ա. Ամենան. 3.
բ. Դիէտ Ամենոյ. 5.
գ. Տարածուի և բազմացդուի Ամենոյ. 6.
դ. Գլխաւոր էջերին Ամենոյ. 7.
ե. Գլխաւոր գէպ Ամենոյ. 8.
զ. Ծովի և Լճի Ամենոյ. 9.
է. Երևելի Նէղուցի և հրուանդանի Ամենոյ. 10.
ը. Բաժանումն Ամենոյ. 11.

ԱՇԽԱՐՀ. Ա։

Հայաստան։

ա. Ամենան. 12.
բ. Դիէտ Հայաստանեայց. 14.
գ. Տարածուի և Բնակիչք Հայաստանեայց.
դ. Գետք Հայաստանեայց. 15.
ե. Օձ Հայաստանեայց. 32.
զ. Բիէտ Հայաստանեայց. 34.
է. Վաճառք Հայաստանեայց. 45.
ը. Կառավարուի Հայաստանեայց. 50.
թ. Բաժանումն Հայաստանեայց. 51.

ՄԱՍ Դ՝ԱՅՔ։

Յօդ ա. Մասն Մեծին հայոց ի սահմանին Օմանէանց. 58.
Գլուխ ա. Երզնկա. 58.
Երզնկա. 65.
Խնուս և Թէքման. 79.
Բասէն. 84.
Գիւղօրէք վերին Բասենոյ. 87.
Գիւղօրէք վարի Բասենոյ. 91.
Թորթում. 93.
Սուրբ կիսք Խուէնք, առ կոչի նաև Հոնոփ. 94.
Բաբէրդ. կիսք Պայպուրդ. 95.
Տէրճան. ի հին Դերջան. 97.

Եփ-

Եղնիայ, Էրզնկեայ. կամ Էրզնկնձեան. յլ հն. Լիկեոնիա. 98.
Կամախ, կամ Քէմահ. յլ հն. Դարանաղիք. 101.
Գիւղօրէից Կամախայ բնակիչք, ի պատկայ. 104.
Քալէին կամ Քէլէին. 105.
Կէղի կամ Քիղի, յլ հն. Քէղի.) 106.
Վէրին Կեղի և գիւղօրէից նը.)
Վարի Կեղի և գիւղօրէից նը. 109.
Գոռղիան կամ Գըղըլան. 110.
Տուքիի. 111.
Մալաղէրթ, կամ Մէլաղէրթ. 111.

Նահանգ Ը. Պայբերդ: 113.

Պայբերդ. 114.
Տիւրին. 115.
Նահէյ, կամ Կահէին. 115.
Ազնաւիէրթ, յլ հնուսին Բագրեւանդ. 116.

Նահանգ Թ. Գարս: 119.

Գարս, ուսկ. Ղարս.)
Կաղզուան.) 120.
Ջարիճաք.)
Խուճկան.) 121.
Շօրեկէլ, կամ Շօրեկէր.)

Նահանգ Ժ. Ախլցխա: 122.

Ազխալցխա. 124.
Նարինան. 125.
Օլթի. 126.
Ճէնէտ, և Ազգուր.)
Ազխալցէնէտ, կամ Ազխալ.) 127.
Շավշէթի.)
Ազբուռնուխ.) 128.
Ազբահան. 129.
Ազբուճէն. 130.
Ալինուր և Արծխէլ.)
Ազճարա վէրին և ստորին.) 131.
Գարգառ.)
Կիւնիմ, և Բէրդաւրսկ կամ Բնթէգրէի. 132.

Նահանգ Ի. Վան. 134.

Վան. յլ հնուսին Տոսպ. 138.
Գիւղօրէից Վանայ, և Էրճէնէտ, և Վանորայէտ
յլ հարաւակողմն. 143.

Գիւղ

Գիտղբէ և վանորայէ վանայ յարևմտեան
հարաւոյ. 145.
Գիտղբէ և վանորայէ վանայ յարևելեան
կողմն. 147.
Գիտղբէ վանայ 'ի հիւսիսակողմն. 149.
Կղզի է ծովեզն վանայ. 151.
Խօշապ. 156.
Ճոռլամերկ, կամ Ջռլամերկ, և կամ Հռ
էնաբէր. 158.
Խլար. տձկ. Խլար. 164.
Ալբճկէ. 165.
Ալբճկէ, կամ ապաւաղանօք Էրճկէ. 166.
Բէրկէր, կամ Պռկէրէ.)
Բաղէշ, տձկ. Պիթլիս.) 167.
Խիլան, կամ Հիլան.)
Ջըրբլաան, կամ Ջըրբգան.) 179.
Մուշ. 180.
Գիտղբէ մշոյ յարևելեան կողմն. 188.
Գիտղբէ մշոյ 'ի հիւսիսակողմն. 191.
Գիտղբէ մշոյ յարևմտեան հիւսիսոյ նշ. 194.
Գիտղբէ մշոյ յարևմտեան կողմն նշ. 198.
Սասուն. 200.
Սուսան. 202.

Գլուխ ՁԼ. Տիարպէքիր. 202.

Ալդի. 211.
Թէնճիլ և Մէնճուղէն.)
Մէհրուանէ և Ալքոփ.) 222.
Ալիլ. տձ. Էլիլ. և Ճապաղջուր. 223.
Բալու. 224.
Ձոր սանճաք, ըստ դրոյ Ձէհոր սան
ճագ, կամ Գորջոջ. 226.
Ձիրէլէզկի.)
Սէերկի կամ Սէերտ.) 227.
Սովռ.)
Սղէրտ.) 230.
Խզու, կամ Հզու. 231.
Հռնիէյկ, կամ ապաւաղանօք Հասանէկի. 234.
Սահման Մոպնն Էմինիէն. 234.
Խորբէբէդ. տձ. Քորքոռ. 236.
Ջէրմուկ, կամ Ջէրմկի. 239.
Ալբղնի, կամ Ալբղանու. 240.
Իշեան, կամ Իշէան. 243.
Ալշէնի. և Ալմէնիա. 245.

Յօդ բ. Մասն ջնջին հայոց ի սահմանին պարսից. 148.
Յօդ գ. Մասն հայասփռանէայց ի սահմանին հրոց, կամ ասորոց. 275.

Փոքր Հայք: 281.

Կապադովկիա. Սիվաս: 282.

Գաւառ (Լիվա, կամ Սանճափ) ա. Սիվաս. 282.
Սիվաս, հյ. Սեբաստիա. 282.
Սիվաս, հյ. Սեբաստիա. ի հն" Սեբաստիա. 284.
Գիւղօրէից անուանց բնակիւք ի հայոց. 288.
Գիւղօրէից անուանց բնակիւք ի պարսից. 289.
Թօփաթ, կամ Թօփաքն. 289.
Մէձիք էօղլի. և Եըլըրըզ էլի.) 294.
Շիլէ, և Սուռնիա.)
Նիկսար, և Հրմիգապատ.) 295.
Թոռըհալ, և Կիւրէն կամ Կիւրին.)
Գանկալ, և Չամճի դիւրապ գալէսի. 296.
Գաւառ (Լիվա կամ Սանճափ) բ. Պօլօփ. 296.
Գաւառ (Լիվա, կամ Սանճափ) գ. Տուն-քունէ. 298.
Տնջնափ. 299.
Գաւառ (Լիվա կամ Սանճափ) դ. Հրէշտէ. հյ" Հրեշտէիր:
Հրէշտէիր. հյ" Հրեշտէիր. 300.
Էյին. հյ" Հրէն. 301.
Գիւղօրէից անուանց բնակիւք յարեւելից հայոց. 307.
Գիւղօրէից անուանց յորս բնակին Հայհոռոմք.) 308.
Գիւղօրէից անուանց բնակիւք ի պարսից.)

Կապադովկիա բ. Գայսերիէ. ի հնումն կամ ասպատակիա: 309.

Գայսերիէ. ի հն" Մազակ, ասպա կէ սարիա. 312.
Ինճէսու. 317.
Գաբահէսարի փոքրէ, և կիւրքէն. 318.

Կապադովկիա գ. Նիկսար. 318.

Նիւսէ. 319.
Իւրիւպ, Պօտ և Հրէպսոն. 320.

Կապադովկիա դ. Մալատիէ. 320.

Մալատիէ, ի հն" Մելիտինէ. 322.

Փէսախումբ և կէրմէր. 323.
Աչիւոտ, Աշտոտ, կամ Աշտոտակ. յլ
մեզ յն հն՝՝ Աշտոտիա: 323.
Հրանիմանոտ.) 324.
Պէհէնդ.)

Գահանդ Է. Շատին գաթահիատ, կամ Գա-
թահիատի շատին, և Գաթահիատի
շարդեր. 325.

Գաթահիատի շրջեր, կամ Շատին գաթա-
հիատ. 326.
Աշխէհրատակ կամ Աշխարատակ, ռամկ՝՝
Աշխարօվ. 327.
Գօյտա հիատ և Զաղատակ. 328.

Պ՚շխատիհք տրք եղիեն ըլ մերում ատրուք.

Պր. ա Ալիքատեատք: 329.

Գահանդ ա. Ուրֆա: 330.

Ուրֆա.
Ճէնտոն, և խապուր.) 337.
Խատան, և Գուլհիատ.)
Գատա (Լիվա կամ Սանճակ) Պէրէճիկ կամ
Պէրէճ յլ հն՝ Պէրպօտամ (Ջուկտա:) 338.
Պէրէճիկ.) 339.
Ուռմկաւէ յլ հն՝՝ Հռոմկլայ.)
Սրուճ. 343.
Սէճէին ատկ՝՝ Ենուպոլին: յատելտատ յլ
Տատատուկայ. 344.
Սինճար, յլ հն՝՝ Սանիտ, կամ Սինգար:
յատելտատ յլ փիտագորէոյ. 345.
Ճէզիրէ. կամ Ճիզրէ. 349.
Սէրքին: յատելտատ յլ Նահանգին պաշ-
տատ. 352.

Պր. բ. Ալէպիկիա և Սատէքիա. 354

Գահանդ. Ասատա. յլ հն՝՝ Ալէպիկիա. 355.

Ալգատա. 358.
Սին. 360.

Ա-

Ռուսաց) 367.
Հայոց)
Դէպքին հետ Պատմոսի. 'Ի հն" ըմ մեզ Տարոն.)
Գոտասան) 368.
Գաւառ Ինքեւէ. 'Ի հն" Սովէթա Սեւէջ-փէ. 'Ի հն" Սեւէնիթա, և Իրմինոփ. 369.
Սեբէնիւթ. Մուշ, և Հնամատնէ. 370.

Պր. Ճ. Ներբաստացիք. 370.

Մարտիր, 'Ի հն" Գերմանիկ. 372.
Հայնիոպ, առաջ. Հնիւէպ.)
Գարսիէլ-ւէթ-ւէփարիէ.) 377.
Ջամանիի կամ Ջապդէր 'Ի հն" Ծոմըն դար.)
Ելպիսիան, կամ Հելպիան.) 378.

Պր. Ղ. Խաղաղիք. 378.

Հայհանգ. Դրսաղջուն: 379.

Գաւառ (Լիվա կամ Սանճաք) ու. Դրսաղ-պուն. 385.
Թիրէպօլի, և Սիւրմենէ.) 393.
Օֆ.)
Բիւզէ, կամ Իրիէզէ, 'Ի հն" Բիւզէան.)
Գաւառ (Լիվա կամ Սանճաք) ու. Կէ-նէնէ կամ Ջան. Հոչկ և Պարհոմ.) 394.
Կէօնէնէ կամ Կիւնէնէ.) 395.
Հէմշիրիւն կամ Համշէն.)
Սահման մարդեն Էրինիէն.) 398.
Կիւմիւշխանէ.)
Կիրէսուն կամ Քիրէսուն. և կամ Կիւրէսթէն. 'Ի հն. Կերասօնդէ.) 400.
Մալկա կամ Մալջոգա.)
Բաբէրդ առ. Պայպուրդ. 401.

Պր. Ե. Ներպատական. 401.

Պր. Չ. Կողմանք. 413.